

(३) अन्य काव्यामा शृङ्गार-वीभत्स आदि रसो एवा विचित्र अने विरूप-रूपे पोषण कराया होय छे, सज्जन सहृदयोने जे वांचतां घृणा थाय. ज्यारे आमां मर्यादित शृङ्गारादि रसोना पोषण पूर्वक शान्त रसने प्रधान राखी-शान्त रसमां तेनुं पर्यवसान करायेल छे. माटेज आ काव्य सर्व साधु पुरुषोने आदरणीय ने उपादेय छे.

(४) अन्य काव्योमां अपस्तुत विषयोनुं लांबु लांबु वर्णन करी अतिशय ग्रन्थगौरव करायुं होय छे ज्यारे आ काव्यना ४४२ मूक्तोमां साते महापुरुषोना वर्णनीय विषयोने रमणीय शैलीधी वर्णव्या छे.

(५) अन्य काव्योमां कोरमां शब्दालङ्कारो घणा होय तो अर्था-लङ्कारो अभाव होय. अर्था-लङ्कारो होय तो शब्दसौष्टव ने मनो-हरता न होय, ज्यारे आमां शब्दालङ्कारो अर्था-लङ्कारो विविधछन्दो ऋतुवर्णन आदि महाकाव्यने उपयोगि लगभग यथा लक्षणो योज्या छे. ते आ प्रमाणे-आरम्भना चार श्लोकमां मङ्गलाचरण पछी ११ श्लोकमां दुर्जनसज्जन-निन्दास्तुति-आ सज्जनदुर्जननुं वर्णन घणुंज विशिष्ट विविध कल्पनाओधी भरपूर ने श्लेषालङ्कारधी सहित छे. त्यारवाद भरतखंडनुं ने तेमां पण आ साते महापुरुषो जे जे देशमां जे जे नगरमां उत्पन्न थया, ते ते देश नगर प्रजानी परि-स्थितितुं रसिक वर्णन छे. पछी ते ते देश नगर प्रजाना स्वामी अने विवक्षित नायकोना पिताओना नाम दर्शानवा पूर्वक तेमनामां रहेल विशिष्ट गुणो वगेरे दर्शानी तेमनी पट्टराणीओनुं वर्णन करी तेमनी कुक्षिमां चरित्र नायको अवतर्था, ते वर्णनी ८२ मूक्तमां प्रथम सर्ग समाप्त करेल छे.

द्वितीय सर्गमां साते नायकोनुं जन्म वर्णन आवेहुव करेल छे. ते समयनुं नैसर्गिकस्वरूप, देवताओण करेल जन्मोत्सव, सर्वत्र फेलायेल प्रमोद वगेरे वर्णन अतिशय मनोरम छे. आ सर्गमां एक

चार्य श्रीविजयदेवमूरिजी महाराजना चरित्ररूपे 'देवानन्दाभ्युदय' काव्य, श्रीदर्पना नैपथीय महाकाव्यनी पादपूर्ति करी 'श्रीशान्तिनाथ-चरित्र,' कविकालिदासना 'मेघदूत' नी पादपूर्ति करी 'मेघदूत सम-स्या लेख' नामे सांख्यत्सरिक क्षमापना-पत्र वगेरे पादपूर्तिना परम कोटिना ग्रन्थो बनाव्या छे जे हाल पण सुलभ छे. आ शिवायना चन्द्रमभाव्याकरण, वर्षपत्रोप, मातृकाप्रसाद, विजयदेवमाहात्म्य-विवरण, युक्तिप्रबंधनाटकादि पण तेमना बनावेल विशिष्ट ग्रन्थो छे. आ सप्तसन्धान पण तेमनी कलमयी आलेखायुं छे.

ए प्रमाणे मुख्यत्वे आ छ विशेषताओ अने बीजी नानी नानी अनेक विशेषताओधो भरपूर आ सप्तसन्धान महाकाव्य काव्य-सृष्टिमां सर्वश्रेष्ठ स्थानने अनुभवे छे.

सांभळ्या प्रमाणे ग्रन्थकारे पोतेज आ काव्यनी टीका बनावी हती, परन्तु हाल ते उपलब्ध नहि होवाने कारणे, विद्वानो आ काव्यना वाचन, पठन-पाठनमां अपट्ट हता. परन्तु शासनसम्राट् सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमूरिचक्रवर्ति-पूज्यपाद-परमकृपालु-भट्टारकाचार्य महाराज श्रीमद्विजयनेमिमूर्तिश्वरजी महाराजश्रीना पट्टाण्डकार-अमारा प्रगुरुवर्य-कविरत्न शास्त्रविशारद पीयूषपाणि पूज्याचार्य महाराज श्रीविजयामृतमूर्तिश्वरजी महाराजश्रीए वर्षोना परिश्रमे आ काव्यनी 'सरणी' नामनी टीका बनावी, काव्यनो प्रवेशमार्ग खुल्लो करी आप्यो छे.

पण्डितोना पाण्डित्यनी आ काव्यमां परीक्षा छे.

विद्वानोनी प्रतिभा अहि कमोटीए चढे छे.

साहित्यवेदिओनुं वैदुष्य आ काव्यकी चक्रमाय छे.

जेणे एक रम्यत पण आ काव्य हृदययी वांचो-विचारी आत्म-सान् कर्युं छे, ते साहित्यसृष्टिमां अम्बलिनपणे-अवाधितपणे सर्वत्र रिकरी नके छे. आ ग्रन्थनुं अभ्यन्तर-स्वरूप विद्वानोना

ज्ञान-धनने पुष्ट करे छे. अने बाह्य-स्वरूप पुस्तक-कोपने शोभावे छे. जेनी पासे आ पुस्तक के तेना विचारो नथी, ते विद्वत्तामां अपूर्ण छे. माटे दरेक सहृदय आवा विशिष्ट काव्यद्वारा विशेषता मेळवया माटे तेना अध्ययन-अध्यापनमां उद्यत थाय ने कल्याण साधे एज अभिलाषा.

देवभाग-लक्ष्मीजैनाभम

जामनगर.

स २००० अंपाठ शुक्ल पञ्चमी

मुनि धुरन्धरविजय.

—: प्रकाशकीय निवेदन :—

संस्कृत साहित्यना परम-आभूषणरूप आ सप्तसन्धान महा-काव्यने टीका सहित प्रकट करवानो लाभ अमने मळयो छे तेथी अमो अमोने अहोभाग्य समजीए छीए.

प्रथम आ ग्रन्थ मूलमात्र श्रीयशोविजयजी ग्रन्थमाळाए प्रकट कर्यो हतो, ने ते प्रकट करतां तेनी प्रस्तावनामां मूख्युं हतुं के, टीका विना आवा अत्यन्त कठीन ग्रन्थनो अवबोध थवो सुलभ नथी, माटे टीकासहित भा ग्रन्थने छपावी प्रसिद्ध करवानी अमारी सम्पूर्ण इच्छा छतां, ज्यारे कोइपण टीका अमने उपलब्ध न थड एटले मूलमात्र पण आ ग्रन्थ विनाश न पामे, माटे छे एमने एम प्रसिद्ध करीए छीए. कोइ विद्वान् आ ग्रन्थनी टीका करशे तो घणो उपकार थशे !

पूज्यपाद-भाचार्य महाराज श्रीविजयामृतमूरीश्वरजी महाराजश्रीए वर्षो पूर्वे आ अद्वितीय ग्रन्थनी टीका रचनानो आरम्भ करेल, त्यारवाद मं. १९९३ मां कपडवणज मुकामे महाराजश्री चानुर्मास रथा त्यारे शेठ जेसींगभाट, न्यालचंद्रभाड चगेरेए महाराजश्रीने माग्रह चिनति करी के 'आप आ ग्रन्थनी टीका पूर्ण

સ્ત્રી એ છે સાતે નાયકો કયા માસમાં કડ તિથિએ જન્મ પામ્યા, તે પણ એક વીજા ચરિત્રની સાથે વિરોધ ચગર વતાવ્યું છે, ને એ રીતે જન્મ વર્ણન નામે વીજો સર્ગ ૨૫ મૂક્તમાં પૂર્ણ કરેલ છે.

ત્રીજા સર્ગમાં સુરેન્દ્રોએ કરેલ જિનેશ્વરોનો જન્મોત્સવ ને અન્ય ઘે નાયકોનો અન્યકૃત જન્મોત્સવ, સર્વેનું નામકરણ, વાલ્યક્રોડા,— ધૌવનપ્રાપ્તિ, સ્વયંવરની પરિસ્થિતિ, વિવાહ, કુદુમ્બપરિવાર, આદિ વિશદ વર્ણવ્યા છે. આ સર્ગમાં ૪૮ મૂક્તો છે. અનુપાસ અને યમક મૂક્ત માત્રમાં છે. આનું નામ 'કૌમારવર્ણન' છે.

'પૂજ્ય રાજ્ય વર્ણન' નામે ચતુર્થ સર્ગ ૪૨ શ્લોક પ્રમાણ છે. તેમાં રાજ્યનીતિથી થતો પ્રજાને સંતોષ-આનન્દ, કૃષ્ણચરિત્રાન્તર્ગત પાંડવો અને કૌરવોને થયેલ રાજ્યસ્વટ્પટો-યુદ્ધો વગેરેનું વર્ણન, તોર્થદ્ધરોને લોકાન્તિકદેવોએ તીર્થપ્રવર્તાવવા કરેલ મેરણા, વાર્ષિકદાન, પશ્ચમુષ્ટિલોચ-દીક્ષા આદિ વર્ણન છે.

પાંચમા સર્ગમાં-શ્રીજિનેશ્વરોના વિહારનું વર્ણન, કર્મક્ષય માટે કરેલ વિવિધ તપશ્ચરણ, ઉપસર્ગસદન, આદિ, રામપક્ષમાં વનવાસ, ત્યાં પડતા કષ્ટો, સીતા વિરહ, કૃષ્ણપક્ષમાં વિવિધ યુદ્ધ વગેરેનું શાન્ત વીર કરુણ રસમિશ્રિત વર્ણન છે. શ્રીભગવદ્વિદ્યાંગવર્ણન નામનો આ સર્ગ ૫૮ શ્લોકો પ્રમાણ છે.

છઠ્ઠા સર્ગમાં-૬૩ શ્લોકો છે. તેમાં જિનેશ્વરો-સમિતિગુપ્તિત્વું આસેવન કરતાં અમતિવદ્ધપણે વિચરતાં કામ વગેરે અભ્યન્તર શત્રુગણનો વિનાશ કરી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે તથા અન્ય પક્ષમાં વાલ્ય શત્રુઓના વિજય વગેરેનું વર્ણન છે. તેનું નામ 'ભગવત્કેવલજ્ઞાનસામ્રાજ્યવર્ણન' એવું છે.

સાતમા અને આઠમા-સર્ગનું નામ અનુક્રમે 'ભગવત્કેવલજ્ઞાન-સામ્રાજ્યવિદ્યારવર્ણન' અને દિગ્વિજયવર્ણન છે. તેમાં ૪૨ ને ૨૮ મૂક્તો છે. નામ પ્રમાણેજ ભગવન્તોએ કેવલપ્રાપ્તિ પછી ક્યાં

ક્યાં વિહાર કર્યો તે, ગણધરોની સ્થાપના, અનેક જીવોને કરેલ ધર્મપ્રતિબોધ આદિ વર્ણવ્યા છે. ને इतर वे नायकोए करेल અનેક રાજાઓનો વિજય વગેરે વર્ણવ્યા છે. આ વે સર્ગમાં વીજી વિશે-
પતા ए છે કે મહાકાવ્યના લક્ષણને અનુસાર एक सर्गमां विविध
छन्दोनां भूक्तो છે. ને यमक नामे शब्दालङ्कारना प्रायः जेटला भेदो
थाय છે તે सर्वना उदाहरणो છે. यमकनो महायमक नामे जे छेल्लो
भेद છે તેनुं उदाहरण पण आमां છે. छए ऋतुनुं वर्णन घणुंज रसिक
आ सर्गोमां છે.

छेवट नवमां सर्गमां जिनेश्वराना मोस कल्याणकादिनुं विशदवर्णन,
परम्परावर्णन वगैरे છે. તેનું नाम 'परम्पराधिकारवर्णन' एवું છે.

(૬) અન્ય કાવ્યના રચયિતા કોઈ સ્મામાન્ય કવિ હોય તો આ
કાવ્યના કર્તા સમર્થ મહાકવિ છે. આ કાવ્યના પ્રથમ ઉત્પાદક
કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીદેવચન્દ્રમૂરિજી મહારાજ છે, કે જેમની
સર્વશાસ્ત્રવિષયક વિદ્વત્તા માટે, આજે કોઈપણ ચેમત નથી. તેઓ-
શ્રીષ્ટ કાવ્યસૃષ્ટિમાં ચમત્કાર ઉપજાવે એવું સર્વાદ્વસુન્દર સપ્તસન્ધ્યાન
મહાકાવ્ય યોજ્યું હતું. પરન્તુ કરાલ કાલ તેની સુન્દરતા સાંભૂં
ન શક્યો, ને તેને નિઃસહાય સ્થિતિમાં જોઈ છિન્નભિન્ન કરી પોંચી
નાવ્યું. ત્યારવાદ સત્તરમો અને અઠારમી સદીના સદ્ગમકાલમાં
શ્લક્ષ્મતા, સાહિત્યના અદ્વિતીય વિદ્વાન, ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રી
મેઘવિજયજીગણિએ તે કાવ્યને પુનર્જન્મ-આપ્યો. -ઉપાધ્યાયજીની
ગ્રન્થવિરચન શક્તિ અદ્ભુત હતી; તેમનાં ગ્રન્થો અવલોકતાં તેમનું
વ્યાકરણ સાહિત્ય ને જ્યોતિષ વિષયક પાણ્ડિત્ય અગાધ હતું એ
નિશ્ચિત થાય છે. સૌ કરતાં તેમનામાં એક વિશેષતા એ હતી કે,
તેઓ પાદપૂર્તિ કરવાની કલામાં અતિશય કુશલ હતા; ને કલામાં
તેમનાથી આગઠ વ્યેલ કોઈપણ હજુ સુધી જોવામાં જાણવામાં કે
સાંભળવામાં આવેલ નથી. તેમણે માત્ર કાવ્યની પાદપૂર્તિ કરી પૂજ્યા-

ચાર્ય શ્રીવિજયદેવમૂરિજી મહારાજના ચરિત્રરૂપે 'દેવાનન્દાભ્યુદય' કાવ્ય, શ્રીદર્પના નૈપથીય મહાકાવ્યની પાદપૂર્તિ કરી 'શ્રીશાન્તિનાથ-ચરિત્ર,' કવિકાલિદાસના 'મેઘદૂત' ની પાદપૂર્તિ કરી 'મેઘદૂત સમ-સ્યા લેખ' નામે સાંવત્સરિક ક્ષમાપના-પત્ર વગેરે પાદપૂર્તિના પરમ કોટિના ગ્રન્થો વનાવ્યા છે જે હાલ પણ સુલભ છે. આ શિવાયના ચન્દ્રમહાવ્યાકરણ, વર્ષવવોધ, માતૃકાપ્રસાદ, વિજયદેવમાહાત્મ્ય-વિવરણ, યુક્તિમધોધનાટકાદિ પણ તેમના વનાવેલ વિશિષ્ટ ગ્રન્થો છે. આ સપ્તસન્ધાન પણ તેમની કલમથી આલેખાયું છે.

૯ પ્રમાણે મુખ્યત્વે આ છ વિશેષતાઓ અને વીજી નાની નાની અનેક વિશેષતાઓથી भरपूर આ સપ્તસન્ધાન મહાકાવ્ય કાવ્ય-સૃષ્ટિમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાનને અનુભવે છે.

સાંભળવા પ્રમાણે ગ્રન્થકારે પોતેજ આ કાવ્યની ટીકા વનાવી હતી, પરન્તુ હાલ તે ઉપલબ્ધ નહિ હોવાને કારણે, વિદ્વાનો આ કાવ્યના વાચન, પઠન-પાઠનમાં અપવૃત્ત હતા. પરન્તુ શાસનસમ્રાટ સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્રમૂરિચક્રવર્તિ-પૂજ્યપાદ-પરમકૃપાલ-મટ્ટારકાચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્વિજયનેમિમૂર્તીશ્વરજી મહારાજશ્રીના પટ્ટાલઢ્કાર-અમારા પ્રગુરુવર્ય-રુવિરત્ન શાસ્ત્રવિશારદ પીયૂષપાણિ પૂજ્યાચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયામૃતમૂર્તીશ્વરજી મહારાજશ્રીણ વપોના પરિશ્રમે આ કાવ્યની 'સરળી' નામની ટીકા વનાવી, કાવ્યનો પ્રવેશમાર્ગ સુલો કરી આપ્યો છે.

પણ્ડિતોના પાણ્ડિત્યની આ કાવ્યમાં પરીક્ષા છે.

વિદ્વાનોની પ્રતિભા અહિં કસોટીણ ચઢે છે.

સાહિત્યવેદિઓનું વૈદુષ્ય આ કાવ્યથી ચકાસાય છે.

જેણે ઈક વચ્ચે પણ આ કાવ્ય હૃદયથી યાંચો-નિચારી આત્મ-સાત્ કર્યું છે, તે સાહિત્યમૃષ્ટિમાં અસ્વચ્ચિતપણે-અવાધિતપણે સર્વથ વિચરી શકે છે. આ ગ્રન્થનું અભ્યન્તર-સ્વરૂપ વિદ્વાનોના

ज्ञान-धनने पुष्ट करे छे. अने बाह्य-स्वरूप पुस्तक-कोपने शोभावे छे. जेनी पासे आ पुस्तक के तेना विचारो नथी, ते विद्वत्तामां अपूर्ण छे. माटे दरेक सहृदय आवा विशिष्ट काव्यद्वारा विशेषता मेळववा माटे तेना अध्ययन-अध्यापनमां उच्चत थाय ने कल्याण साधे एज अभिलाषा.

देवबाग-लक्ष्मीजैनाग्रम
जामनगर.

म २००० अंपाठ शुक्ल पञ्चमी

मुनि धुरन्धरविजय.

—: प्रकाशकीय निवेदन :—

संस्कृत साहित्यना परम-आभूषणरूप आ सप्तसन्धान महा-काव्यने टीका सहित प्रकट करवानो लाभ अमने मळयो छे तेथी अमो अमोने अटोभाग्य समजीए छीए.

प्रथम आ ग्रन्थ मूलमात्र श्रीयशोविजयजी ग्रन्थमाळाए प्रकट कर्यो हतो, ने ते प्रकट करतां तेनी मस्तावनामां सूचव्युं हतुं के, टीका विना आवा अत्यन्त कठीन ग्रन्थनो अवबोध थवो सुलभ नथी, माटे टीकासहित भा ग्रन्थने छपावी प्रसिद्ध करवानी अमारी सम्पूर्ण इच्छा छतां, ज्यारे कोडपण टीका अमने उपलब्ध न थड एटले मूलमात्र पण आ ग्रन्थ विनाश न पामे, माटे छे एमने एम प्रसिद्ध करीए छीए. कोइ विद्वाम् आ ग्रन्थनी टीका करशे तो घणो उपकार यशे!

पूज्यपाठ-आचार्य महाराज श्रीविनयामृतमूरीश्वरजी महाराजश्रीए वर्षो पुर्वे आ अद्वितीय ग्रन्थनी टीका रचवानो आरम्भ करेल, त्यारवाद मं. १९९३ मां कपडवणज मुक्तामे महाराजश्री नातुर्मास रवा स्यारे शेठ जेसींगभाट, न्यालचंद्रभाड वगैरेए महाराजश्रीने माग्रह चिनति करी के 'आप आ ग्रन्थनी टीका पूर्ण

करो तो अगो तेने छपाची प्रसिद्ध करीए' महाराजश्रीए टीका पूर्ण करी अने कपडवणजनी शेठ मीठाभाइ कल्याणचंदनी पेढीए जापनगर-भास्करोदय प्रेसर्मा तेतुं मुद्रण कराववानो आरम्भ कर्यो.

सं. १९९५ मां महाराजश्री सुरत पध्यार्था ने चतुर्मास दरम्यान शासनप्रभावनाना अनेक धार्मिक कार्यो थया, तेमां आ- 'श्री जैन साहित्य वर्धक सभा' नी स्थापना पण यइ. अगोए आ ग्रन्थ आ सया तरफथी पकट करवानी महाराजश्रीने त्रिनति करी ने शेठ मीठाभाइ कल्याणचंदनी पेढी पासथो ग्रन्थ मांगी लीधो. पेढीए पण रु. २०० नी मदद आपवा साथे आ ग्रन्थ प्रसिद्ध करवा अगोने आप्यो ते माटे अगो तेमनो आभार मानोए छीए.

विद्वानोने आग्रह सह विनवीए छीए के कविरत्न-शास्त्र-विशारद विद्वद्बर्ध-आचार्य महाराज श्रीविजयामृतसूरिजी महा-राजश्रीए घणाज परिश्रमे तैयार करेल आ 'सरणी' टीका युक्त संस्कृत साहित्यना परमकोटिना अद्वितीय ग्रन्थरत्ननुं वाचन-विलोकन करी पोतानी विद्वत्ताने समृद्ध वनाये; वधुं न वने तो आ ग्रन्थरत्नने साचवणीधी पोतानी पास राखी पोते शोभे ने पोताना भंडारने शाभावे.

आवा विशिष्ट ग्रन्थो साचवी राखवा ने तेनो प्रचार करवो ए पण जीवननुं एक अमूल्य कर्तव्य छे. सहृदयो हृदयथी आ महाकाव्यने सत्कारे ! पज इच्छा माथे विरमोए छोए

आवालयब्रह्मचारीण, तीर्थरक्षापरायणम् ॥
 विद्युद्योचितपत्न्य, उन्दे नेमि प्रभु गुरुम् ॥ १ ॥

१९२२-२३ (१९२३) दीना म १२४५ (आ-नगर)

१९२२-२३ (१९२३) दीना म १२४५ (आ-नगर)

रासनसमा सत्यस्यैवति-दिव्याभक्त्यन्तनेनेमृति-
 पादप्रभा-शावि मर्तिन्त्र-नन्त्र-
 श्रीमहाशार्व-वर्ष विजयनेमिभूटी-शुभ ७ महाराज.

श्रीसप्तसन्धानमहाकाव्यस्य प्रधानविषयानुक्रमणिकाः ।

विषयः	श्लोकाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
१ टीकावर्तुर्मङ्गलम्	१	१
२ ग्रन्थकृतोमङ्गलम्	"	६
३ मङ्गलश्लोकव्याप्यः— श्रीभादिनाथप्रभुपक्षे, धीशान्तिनाथ, श्रीपाश्वनाथ, श्रीवीरस्वामिप्रभुपक्षे, श्रीनेमिनाथपक्षे, जिनसामान्यपक्षे च	"	३
४ अभिषेककथनम्	२	९
५ घर्षणीयनेतृस्त्राणम् द्वितीयश्लोकस्य सप्तधाऽर्थः		
५ पीठरागस्तुतेः साकल्यकथनम्	३	६
६ भारतीस्मरणम्	४	६
७ सज्जनदुर्जनवर्णनम्	५ न० १५ २०	८
तत्र सज्जनदुर्जनसाम्यप्रदर्शनम्	५	८
दुर्जनतो भीतिप्रदर्शनम्	६	१०
उद्रेण सह साम्यं दुर्जनस्य	७	१०
दुर्जनः सभातो बहिष्कार्यः	८	१२
दुर्जनस्याद्रो न कर्तव्यः	९	१२
पशुना साम्यप्रदर्शनं पल्लव	१०	१३
दुर्जनस्य गृहलया सन्धनकथनम्	११	१५
वल्लविनाशनेन लाभप्रदर्शनम्	१२	१६
सज्जनस्य हसभारद्वयकथनम्	१३-१४	१७
सज्जनप्रशंसा	१५	१९
धीभरतक्षेत्रवर्णनम्	१६-२०	२०
तत्र धीगह्णवर्णनम्	१६	२२
सिन्धुवर्णनम्	१७	२३
भार्यदेशस्य सुपौत्र साम्यप्रदर्शनम् तत्र च	} १९	२४
सिन्धुगणयोः अधुप्योरमानम्		
अनुपमेयस्य भरतस्य	२०	२५

भरतस्य नृपेण सह साम्प्रदर्शनम्.	२१-२२	२५-२६
भरतस्य ब्रह्मपदस्य कथनम्	२३	२७
भरतं रमाया निवासस्थानम्	२४	२८
भरतस्य विश्वामित्राज्यत्वकथनम्	२५	२९
भरतस्य दक्षिणस्थितमेखवर्णनम्	२६-२७	३०-३१
९ वर्णनीयनायकानां जन्मदेश-कुल- मागध-मध्यम-कौशांकवर्णनम्	२८-३८	३२-४३
१० भवतारस्थानवर्णनम्	३९-४१	४४-५१
११ वत्सछगरजनानां दौर्षादियुगवर्णनम्	४२-५३	५२-५६
१२ वत्सछगरनृपाणां नामगुणवर्णनम्	५४-६०	५९-६४
१३ वर्णनीयनायकमातृवर्णनम्	६१-७१	६५-७५
१४ स्वप्नदर्शनम्, स्वप्ननामानि च	७२-७३	७६-७७
१५ वत्सछायकमातृदृष्टस्वप्नसंज्ञाकथनम्	७४-७५	७८
१६ वत्सछायकमातृणां गर्भान्तरावस्थावर्णनम्	७६	७८
१७ स्वप्नफलकथनम्	७७	८०
१८ तीर्थक्षराणामवतारसमयवर्णनम्	७८	८१
१९ हरिनीगमैपिकर्तृकमहावीरगर्भपरावर्त्तनम्	७९	८२
२० तीर्थक्षराणां सम्यक्प्रमाणान्तरसंज्ञातमय- संबन्धप्रदर्शनम्	८०-८१	८३
प्रथमसर्गस्योपसंहारः	८२	८५
अथ द्वितीयः सर्गः।		
११ गर्भान्तरं राक्षसीनां भोजनादिकस्य वर्णनम्	१	८७
२२ इन्द्राणीकृतवाक्षीसेवावर्षाणादिकस्य स्वरूपम्	२	८७
२३ भूपानां राज्या सह दोहदृष्ट्या	३	८८
२४ देवाङ्गमाकृतवाक्षीसेवावर्णनम्	४-५	८९
२५ भक्तानां परस्परं विरोधोत्सारणपूर्वकं राक्षीसेवनवर्णनम्	६	९०
२६ देवीकृतवाक्षीसेवनाविवर्णनम्	७	९१
२७ राज्ञाः प्रमोदाय देवानां नर्तनम्	८	९२
२८ गर्भान्तरं मुक्त्वा पूर्वकं नवमासप्रयथापनवर्णनम् ९-१०		९२-९३
२९ तीर्थक्षरजन्मसमये दिग्भां जाम्बिः नमसि दुन्दुभिवादस्य प्रादुर्भाषणम्	११	९३

३०	जिनप्रभूणां जन्मसमये मन्त्रग्रहाणामुत्तरस्थाने समागमन लोकस्य सुखित्वप्राप्तिवर्णनञ्च	१२	९३
३१	जनानामारोग्यत्वप्राप्तेष्वनानां प्रफुल्लवप्राप्तेर्वर्णनं	१३	९५
३२	तदानीन्तनाधिकारिजनानां सौम्यत्वप्राप्तिः, नरकस्थजनानां दुःखनिवृत्तिश्च	१४	९६
३३	सुगृहस्थितिप्रदर्शनपूर्वं जिनजन्मवर्णनम्	१५	९७
३४	जिनजन्ममासतिथिकथनम्	१६-१८	९८-१००
३५	नायकानां क्षोभावर्णनम्	१८	१०१
३६	जिनदेवस्य दिक्कन्याकृतश्रपनादिमहो- त्सवविधानम्	२०-२३	१०४
३७	इन्द्रासनकम्पवर्णनम्	२४	१०६
३८	अप्युत्तेन्द्रादेरागमनवर्णनम् अभिषेकवर्णनञ्च	२५	१०७
अथ तृतीयः सर्गः ।			
३९	देवेन्द्रादिमैरुप्रतिगमनवर्णनम्	१	१०८
४०	मेरुपर्वतस्थनन्दनवनादिवर्णनम्	२	११०
४१	देवपर्वतानां श्लेषतो वर्णनम्	३	१११
४२	तीर्थंष्टराणां तेजोवर्णनम्	४	११३
४३	मेरुपर्वतादेववर्णनम्	५-६	११४
४४	तीर्थंष्टरादेः सुरेन्द्रादिकृताभिषेकवर्णनम्	१-११	११६-१२०
४५	जिनादीनां नामकरणविधिकथनम्	१२-१३	१२२
४६	धातुपसमयक्रीडादेववर्णनम्	१४-१७	१२५-१२७
४७	धौयनावस्थावर्णनम्	१८-२०	१२८-१३०
४८	सप्तत्रायकानां भातुवर्णनम्	२१	१३०
४९	जिनादेः पत्नीनामवर्णनम्	२२	१३२
५०	जिनादीनां काल्पनप्रदर्शनम्	२३	१३४
५१	अप्ययनं यिनैष जिनादीनां कलाकुशलताप्राप्तिः	२४	१३५
५२	जिनादेरभीष्टदेशे सर्वोपद्रवशान्तिः	२५	१३६
५३	जिनादेरिष्टमाधनावप्रस्थानम्	२६-२७	१३७-१३८
५४	जिनादेर्मांसाया-धौयनादिरिच्यति	२८	१३८
५५	स्वययरोत्सववर्णनम्	२९	१४१
५६	विवाहोत्सववर्णनम्	३०-३२	१४२-१४५
५७	जिनेन्द्रादिदेवहनमृगण्डकमण्डनवर्णनम्	३३	१४६

५८	जिनादीनां सोसारिकमोहकवस्तुवोवैराग्यप्रदर्शनम् ३४	१४०
५९	जिनेन्द्रराज्ये जनानां निराबाधत्वकथनम् ३५	१४८
६०	जिनेन्द्राणां लोकोत्तरैश्वर्यप्राप्तिवर्णनम् ३६	१४८
६१	अहंदादमेकिनविषयेऽन्तर्लानरवाभावः ३७	१५०
६२	अहंदादिपराश्रमेगार्नातेर्विलीनत्वम् ३८	१५१
६३	जिनेन्द्रराज्ये जनानां अर्घोन्नतिवर्णनम् ३९-४२	१५१-१५४
६४	जिनेन्द्रकृतविधिध्यानप्रदर्शनम् ४१-४६	१५४-१५८
६५	जिनादेशोपनायस्थानर्णनम् ४८	१५८
अथ चतुर्थः सर्गः ।		
६६	प्रभोरभिषेकादिकृत्वाय देवेन्द्रादेरागमनम् १	१६०
६७	सर्वेषां प्रभोरपरि प्रीतिवर्णनम् २	१६१
६८	राजरूपजिनादेः स्वरूपवर्णनम् ३	१६१
६९	जिनेन्द्रादेः संजातसंवागर्णनम् ४-६	१६२-१६४
७०	प्रभुप्रमुखस्य साक्षात्पकाळे तत्रत्यजनतानां प्रभुरमुखमादिः ६-१४	१६५-१७०
७१	श्रीकृष्णपरिभ्रमसङ्गतः पाण्डवानां वर्णनम् ऋषयः १५-३०	१७१-१७२
१	तत्र कुरक्षेत्र-गजपुरनगरशान्तनूनृप- भीष्मप्रमुखाणां वर्णनम् १५	१७१
२	विभ्रवीर्यनृपस्य वर्णनम् १६	१७२
३	पाण्डु-विभ्रसेन-विदुरा-धृतराष्ट्रादीनां वर्णनम् १७	१७३
४	पाण्डुराजपत्नीवर्णनम् १८	१७४
५	पाण्डुप्रमुखपुत्रवर्णनम् १९	१७५
६	द्रौपद्याः पद्मपतिवप्राप्तिवर्णनम् २०	१७७
७	द्रौपदीकृतपाण्डवसेवावर्णनम् २१	१७८
८	श्रीकृष्णावतारवर्णनम् २२	१७९
९	दुर्योधनस्य दुर्याग्यकथनम् २३	१८१
१०	दुर्योधनादिकृतद्रौपदीवस्त्रापकर्षणम् २४	१८३
११	सामदामदण्डमेदिरनुकूलत्वमुपगतानां दुर्योधनादीनां स्वतः क्षयप्राप्तिः २५	१८५
१२	युधिष्ठिरादिकृत्प्रतिबन्दिजनकर्तृकं तत्र्यभाववर्णनम् २६	१८६

विषयः	श्रीकांक.	पृष्ठांकः
१३ सभासमक्षं द्रौपदीकेशाकर्पणस्य मरुस्यर्थाधाव- करत्रयर्पणम्	२७	१८७
१४ साहसात्याचार पश्यता युधिष्ठिरादीना शान्तरत्नदशैव	२८	१९०
१५ त्रिनादिशान्तिममथस्य सत्ययुगात्वेनोप्रेक्षणम्	२९	१९१
१६ युधिष्ठिरादेर्धनसेवनं द्रौपद्या, कीचकद्राग कष्टशान्तिवर्णनम्	३०	१९२
१७ श्रीरामस्य शृगधमेव वनभ्रमणम्	३१	१९५
१८ भद्रुपरीद्वेषदोः काकस्य प्रमुसेनापरायणता	३२	१९६
१९ सर्वत्र भ्रमंशुद्धिं कुर्वतां प्रभूणा समृद्धिभोगवर्णनम्	३३	१९६
२० ऋषभस्य भारते राजवपदवीस्थापनम् श्रीरामपक्षे ए दशरथस्य वधूवचनतो भारते राजवपदस्थापनम्	३४	१९८
२१ भागसेनस्य शान्तिप्रदानवचसा जनरक्षणम्	३५	२०१
२२ दीक्षामष्टनायोद्यानगमनम्	३६	२०२
२३ पार्थिकद्रामेन घनपथिप्रकरणम्	३७	२०३
२४ लोकाग्निहृदेषवचनं स्मारितप्रभोः पद्ममुष्टि सुघनकरणम्	३८	२०५
२५ जिनैन्द्राणां दीक्षामष्टनसमयनिरूपणम्	३९-४१	२०६-२०९
२६ एतारमगोपसहाय	४२	२१०
अथ पञ्चम सर्गः ।		
२७ दीक्षानन्तरं त्रिनादीनां विचार भवे पक्षे च धुब्बादिकीर्त्यां गमनम्	१	२११
२८ त्रिनादीनां विचारस्यैवंपूर्वस्य विहारवर्णनम्	२	२१२
२९ विहारे द्विगामीधमाग्निहृदोद्यादिसमहमम्	३	२१४
३० त्रिनादिकर्तृकाया समितिगुह्येसेवतोऽप्यशत्रुणां विजयप्राप्तवर्णनम्	४	२१५
३१ विहारे त्रिनाश्रुतिवर्तुहृदस्यघादिवाहनानुकीकरणम्	५	२१७
३२ प्रभुवर्तुहृदकीटापरिस्थागर्भणम्	६	२१८
३३ अभोर्देवतासमूहासभोर्दनुषस्तैल, विष्णुनाम, एतवर्ग, अममयावकवकपनम्	७	२१९
३४ जिनैन्द्राणां परिषाकेत्रनपरिस्थागपूर्वकमप्रविष्टाणाम्	८	२२२
३५ सुप्रदु सयोः समतापूर्वकं प्रभूतां निजंनदेते वामरवीकरणम्	१०	२२३

विषयः	श्लोकांकः	पृष्ठांकः
८६ श्रीधामिनाथपक्षे विरन्ध्रमिह्याऽन्वाभाद् नर्धं पावदुपो- वितम् अन्यपक्षे च यथोचितमुपोवितम्	१०	२१४
८७ उपोविरता ह्येऽपि विषये विषयामिकाधं न दधुः	११	२२५
८८ विनिश्चयुक्तैः प्रथमपारणाऽभूत् श्रीभादेनाथस्य अभ्येषात्त ब्रह्मायोग्यमभ्यसनैः	१२	२१६
८९ प्रमुपारणाकारकैः स्ववशःपठकीः सर्वदिक्षु- विस्तारिताः	१३	२१७
९० नमिदिनमिहृणसेवनं श्रीभादीश्वरस्य अभ्येषां मयनमिनमनकीकृतसेवनम्	१४	२१८
९१ नगध्वेगस्थितवरासेनेन सह श्रीकृष्णस्य बुद्ध्या प्रस्थानवर्णनम् अभ्येषां तत्र विहारवर्णनम्	१५	२१९
९२ जरासन्धस्य श्रीकृष्णशत्रुचिन्तनम् जिनेन्द्राणां कामोच्छेदचिन्तनम्	१६	२२१
९३ श्रीकृष्णसैन्यस्य जरासन्धेन सह संग्रामाय प्रस्थानम् जिनेन्द्रैः सह जिनेन्द्रवतिवाराणां पर्यटादिभ्यति प्रस्थानम् श्लेषसेनापेतः स्वापराधक्षमापनार्थं रामभ्यति प्रस्थानम्।७		२२३
९४ जिनेन्द्राणामशुभसंघकारकयोगसमाधौ मयःभति- संधानम् रामस्य वनधामनिधमपरिपाकनम् श्रीकृष्णस्य शत्रुपराभिगीपापूर्वकं स्वसैन्यसंरक्षणम्	१८	२२४
९५ जिनेन्द्रानुगामिनां मनोऽशुभकस्थितिवर्णनम् रामानुगामिनां दृष्टकवने घासः, श्रीकृष्णानु- गामिनां दैवतगिरिवने विहरणम्	१९	२२६
९६ जिनेन्द्रस्येन्द्रेकतुंरुपरितोरक्षणम्, कामविनाशस्य रामेण दाम्बूकशत्रुविनिपातनम् । श्रीकृष्णस्य प्रयुक्तवियोगवर्णनम्	२०	२२७
९७ जिनेन्द्राणां गुणशामित्वेन पर्यालोचनम् रावणस्य मत्तहृत्तयेन राक्षसकतुंके मममम्	२१	२२९
९८ अनानां मोक्षतिष्ठया तीर्थद्वारानुमाणम् रावणस्य कावत्यानुमरणम् जरासन्धस्य संग्रामाद्योद्योगानुमरणम्	२२	२३१
९९ तीर्थद्वारैः सह अनानां श्रीक्षमद्गुणपूर्वकं विहरणम् जरासन्धपक्षीयजनानां संग्रामाय प्रस्थानम् रामेण सह समामाय रावणवशीयानं प्रस्थानम्	२३	२३३

विषयः	श्लोकांकः	पृष्ठांकः
१०० श्रीभङ्गरान् प्रति कामस्य लज्जाशमिधा प्रेषितस्व- सैन्धवनिवारणम् कर्णस्य सप्रामाण्यपूर्वं सैन्यरक्षणाय सिद्धिरस्वनम् रामस्य जन्मोपनाय सधानम्	९४	२४४
१०१ तीर्थङ्गराणां सूर्यचन्द्रवत् क्षीरकाशितवर्णनम् प्रभुानकर्तृकोपाहरणवर्णनम् श्रीकृष्णपक्षे सुमी वाय रामकर्तृकतारासमर्पणम्	२५	२४५
१०२ तीर्थङ्गराणामज्ञानविवृतिपूर्वकं स्वामानुभवली- पत्रम् चिरकालं श्रीकृष्णस्य मधुरावासवर्णनम्	२६	२४७
१०३ तिलेश्वरभक्तानां सर्वथा स्वाद्वादधर्मानुसरणम् श्रीकृष्णे चन्द्रवदीयानां निवाग्नापुरागवर्णनम् श्रीरामचन्द्रे हनुमदादीनां उदानुरागकथनम्	२७	२४९
१०४ तीर्थङ्गराणां भक्त- कामादीनां पञ्चाववर्णनम् दुर्बोधमादीनां जरासन्धप्रति साहाय्यार्थं गमय शवणगृहचाराणां रामकृतान्धं विज्ञाय पुना शवणप्रति पराश्रमम्	२८	२५१
१०५ स्वयं प्रभुर्बाह्योद्योगमागत इति चाटिकापालेन निर्बन्धितः प्रातर्वावता सपरिवारो बाहुवली गच्छति तापता प्रभुर्विजहारेति राम प्रमादपरस्वकथनम्	२९	२५२
१०६ तीर्थङ्गराणां स्वामानुष्मानुभवे हवमनसः स्थिरी करणम् शवणकर्तृकसीताहरणवर्णनं प्रद्युम्नस्योवा- हरणानन्तरं श्रीकृष्णसेवावर्णनम्	३०	२५४
१०७ तीर्थङ्गराणां मोहममता स्थानपूर्वकं समभावेन वर्तनं जटायुनामकर्तृकभविनाशवर्णनम् प्रद्युम्नस्य पञ्चात्तापवर्णनम्	३१	२५६
१०८ श्रीभादीश्वराणां चिकुरचयस्य जलद्विपटलीरवेनो- त्प्रेक्षणम् अन्वपक्षे पर्वतनिर्गाराणां वर्णनं	३२	२५७
१०९ तीर्थङ्गराणां सुभद्रा तनयेन सह विहारवर्णनं श्रीकृष्णश्यामिमन्युना सह विहारवर्णनं श्रीरामस्य लक्ष्मणेन सह विहारवर्णनं	३३	२५८
११० जिनेन्द्रोपरि देवानां पुष्पवृष्टिकरणम् रामस्य निधमतो वनवासप्रतिपरिपाठनपूर्वकम् वनशोभावर्णनम्	३४	२६०

१११	त्रिनेन्द्रदर्शनस्वामोघफलप्रदत्रकथनं इन्मृतः स्त्रीतान्घेषणवर्णनं श्रीकृष्णस्थितिवर्णनं	३५	२६१
११२	त्रिनेन्द्रविहारभूमीनां प्रसन्नं लक्ष्मिस्थितसीता- ऽऽनयनस्य द्रुमाध्यत्वकथनं द्वौपदीव्याख्यानस्य सारत्वकथनम्	३६	२६३
११३	त्रिनेन्द्रैः सह संग्रामनिवर्तनाय कामाक्षीनां प्रार्थनं रामप्रति रावणपक्षीयाणां विभीषणद्वारा संग्रामनि- वर्तनाय प्रार्थनम् जरामन्त्रपक्षीयाणां कृष्णेन सह सुहृपरायर्तनाय जरासन्धप्रति प्रार्थनम्	३७	२६५
११४	त्रिनेन्द्राणां तपोमाहात्म्यात् घाम्बस्य भयप्राप्ति- वर्णनम् इन्मृता रावणपक्षीयाणां भयप्रापणम् भीमेन दुर्योधनादीनां भयप्राप्तिवर्णनं	३८	२६७
११५	सुजनदुर्जनानां प्रसन्नानिन्द्रावर्णनं	३९	२६८
११६	त्रिनेन्द्रप्रभावेण दुर्जनानामपि सबलप्रतिपादनम् रामेण रावणस्य दुर्बलप्रप्रापणं श्रीकृष्णेन जरासन्ध- निपातनपूर्वकं यादवानां सुखित्वप्रापणम्	४०	२६९
११७	त्रिनेन्द्राणां गाम्भीर्यगुणं समुद्रोत्थवर्णनम् रावणस्य सागरीपक्षवर्णनम् श्रीकृष्णस्य द्वारकानगरवर्णनम्	४१	२७०
११८	त्रिनेन्द्राणां विहारस्य पवित्रितभूमीनां माहात्म्य- वर्णनं रामचन्द्रपवित्रितभूमीनां तीर्थध्वेन वर्णनं	४२	२७२
११९	त्रिनेन्द्राणां वायिकवाचिकाहिसाम्रतसकवरपरिपाकन	४३	२७३
१२०	त्रिनेन्द्राणां मोहराजपराजयवर्णनं विभीषणस्य रामप्रतिप्रस्थानं समुद्रविजयस्य संन्यसमारोहकरणं	४४	२७४
१२१	कामाक्षिविपरीयया त्रिनेन्द्राणां विहरणं युद्धार्थं रामस्य प्रस्थानवर्णनं जरामन्त्रस्य कृष्णेन सह संग्रामार्थं प्रस्थानम्	४५	२७६
१२२	त्रिनेन्द्रविहरणमन्थनादोग्धितरजोमिर्दिगाभ्यापनवर्णनं	४६	२७७
१२३	त्रिनेन्द्रशरीराणां मीतान्तकान्तिवृत्तवर्णनं	४७	२७८
१२४	त्रिनेन्द्राणां मर्यादा रहस्यदेशो मनोऽनुकूलनिधमतिः संग्रामार्थं प्रतिधनजरासन्धगतवर्णनं	४८	२८०
१२५	त्रिनेन्द्राणां नीतिधर्मबोधकमुपदेशवाचनम्	४९	२८१
१२६	मच्छर्तृकुतीर्थद्वारादिवर्णनं	५०	२८३

विषयः

श्लोकांकः पृष्ठांकः

१२० तीर्थङ्कराणां प्राणिहिंसावर्जनाय जनाप्रति तरवोपदेशकथनम्	५१	२८५
१२८ श्रीकृष्णस्य स्वामिमानरक्षाबोधकोत्पन्नम् जिनेन्द्राणां सर्वसाधारणतया मनुपदेशः	५२	२८६
१२९ जिनेन्द्रप्रभूणां सिध्याजविहरणम्	५३	२८८
१३० तीर्थङ्करप्रभूणां स्थिररथे मैनाकपर्वतस्य दृष्टाप्तीकरणम्	५४	२८९
१३१ तीर्थङ्कराणां कामादितिजयोत्कथंभारणपूर्वकं विहरणम्	५५	२९१
१३२ जिनेन्द्रप्रभूणां बहुजनकर्तृकधैराद्यप्रसन्नम् शिष्टुपाकस्य जगत्पथेन सङ्ग प्रस्थानम्	५६	२९२
१३३ तीर्थङ्करविषयकानुशासनात् जनानां प्रभुनिकटगमनम्	५७	२९४
१३४ जिनेन्द्रानुशासनात् गन्धर्वादिदेवानां गानम्	५८	२९६
अथ षष्ठः सर्गः ।		
१३५ कामविनाशाय जिनेन्द्रप्रभूणां तत्परशक्तिरूपणम्	१	२९८
१३६ तीर्थङ्कराणां सर्वानर्धहेतुभूतस्त्रीपरित्यागविषयकोपदेशः	२	२९८
१३७ प्रभूणां दिनश्वरकक्ष्मीसमुपार्जने जनाप्रति भनासकिकथनम्	३	२९९
१३८ तीर्थङ्कराणां कामादिशास्त्रनिन्दितबोधित्वा- सक्तजनविषेकरविकल्पणम्	४	३००
१३९ जिनेन्द्राणां मौनव्रतधारणात् श्लेष्मामिस्थानेषु धवनानां दर्शनं दृष्ट्वा पवित्रकरणम्	५	३००
१४० जिनेन्द्रस्य महाभोष्टपराजयाय तत्परशर्वणम्	६	३०१
१४१ तीर्थङ्कराणां तपोबलोपात्तनाय सावधानपूर्वतत्परस्यम्	७	३०१
१४२ जिनेन्द्रकृतकवच्यपरिष्णिकामादिनिवारणम्	८	३०१
१४३ तीर्थङ्करैः कामादिशत्रुनिवारणपूर्वकं भगवत्कस्य सौभार्यविधापनम्	९	३०३
१४४ प्रभोर्विधामार्गं श्लयाप्रदानाय पञ्चतीर्थवृक्षाणां नक्षीभवनम्	१०	३०४
१४५ कामजेतृजिनेन्द्रस्वोपति कामस्य कुण्ठितशक्तिरूपणम्	११	३०५
१४६ जिनेन्द्राधिष्ठितपद्मीमभीष्टुसतानां कृते शुद्धभावनाधिधानम्	१२	३०६

विषयः

श्लोकांकः पृष्ठांकः

१४७ सर्वश्रेष्ठप्रभुं दृष्ट्वा धर्मात्मजस्य सर्वोच्चताकाभायोद्योगकरणम् १३	१०७
१४८ भङ्गानोरुच्छेदाय पवित्राचारपूर्वं सत्यथाकम्बनं तीर्थङ्कराणाम् १४	१०८
१४९ स्त्रीलीनमिथ्यानिरतपुरुषसङ्ख्यागपूर्वकं स्वसकरूपे स्थिरत्वं प्रभूणाम्	१५ १०८
१५० तीर्थङ्कराणां भयादित्यागपूर्वं कापट्यादिक्रमपूर्वकं मोक्षमार्गानुसरणम्	१६ ३०९
१५१ जित्रेन्द्राणां सपृथक्स्ववितकं नामकस्यान- विशेषे परावणत्वम्	१७ ३१०
१५२ तीर्थङ्कराणां स्वात्मगणवेशनपूर्वकं साधुधर्माचरणम्	१८ ३११
१५३ जिनानां सपृथक्स्ववितकं ध्यानविशेषावाचन- तोऽमोघफलप्राप्तिः-	१९ ३११
१५४ वादरसंपराय-सूक्ष्मसंपरायनामकप्रथमद्वय- गुणस्थानस्य साहाय्यम्	२० ३१२
१५५ तीर्थङ्कराणां द्वेषोपादेयविचारपूर्वकं मोक्षसाधनोपदेशः २१	३१२
१५६ विषयवासनाशून्यप्रभूणां निर्मलाः स्तःकरणप्रकाशनिरूपणम् २२	३१३
१५७ जित्रेन्द्राणां सम्यक्त्वज्ञानेन चारिद्वयःक्षणपूर्वक- मद्वैतभावप्राप्तिः	२३ ३१४
२५८ तीर्थङ्कराणां मनोरथपथेऽपि मोहादेरनात्मनिरूपणम् २४	३१५
२५९ भादीश्वरस्य समाधियोगप्रभावेः सुप्तेरुपवंतस्यैव निश्चलत्वम् २५	३१५
१६० प्रभूणां केवलज्ञानप्राप्तिरन्वयानन्देन देवानां दुःखनिवादनम्	२६ ३१६
१६१ तीर्थङ्कराणां एवाद्वादानुसारेण सर्वजनरोषकोपदेशनिरूपणम्	२७ ३१७
१६२ यक्षादिदेवानां सर्वदेवस्थितियोग्यसमायाः करणम्	२८ ३१८
१६३ प्रभोः पूजाविधानाथ देवानां प्रार्थनानिरूपणम्	२९ ३१९
१६४ जित्रेन्द्रसमयसरणभूमौ भेषजुमास्य सुगन्धमयजलवर्षणम्	३० ३१९
१६५ तीर्थंकरप्रभूणां दिरक्षया नारदादिमुनेः ममागमनम्	३१ ३२०
१६६ केवलज्ञानछात्रितीर्थंकरैः पृथिव्यां सत्यीर्षिविज्ञानम् ३२	३२१

विषयः	श्लोकांकः	पृष्ठांकः
१६७ तीर्थंकराणां निष्कपटं विद्याभरादिदेवैः सेवनम्	३३	३२२
१६८ प्रभूणां समवसरणस्थाने धादितदुन्दुभिवाद्य- विशेषे कामादेः भयप्राप्तिः	३४	३२३
१६९ भञ्जनोपदेशकामनया प्रभूणां वाद्विहाणनिरूपणम्	३५	३२४
१७० प्रभूणां केवलज्ञानमाहात्म्यविरहभावा वैतानिष्ठ- देवानां समागमः	३६	३२५
१७१ प्रभूणां केवलज्ञानप्राप्तिनिरूपणम्	३७	३२६
१७२ प्रभोः केवलज्ञानमहोत्सवे सुरनरनृपतीनां स्वस्वस्थाने निषेवनम्	३८	३२६
१७३ केवलज्ञानोत्सवकाले गजाशरोहिणां कर्मसम्बलननिरूपणम्	३९	३२७
१७४ ऋषभादेः मद्युपदेशकरणम्	४०	३२७
१७५ ऋषभादेशवचनध्वजगतो बहूनां हिमावृत्तिस्त्री- प्रसङ्गपरित्यागनिरूपणम्	४१	३०८
१७६ केवलज्ञानोत्सवकाले प्रभोर्वैशनाध्वजगतां सर्वेषां समागमनम्	४२	३०९
१७७ ईशान्यभावनया प्रभूसेवाचरानां तदुत्तमा- याजनतो कदम्बप्रतिः	४३	३३०
१७८ तीर्थंकरदेशगतो जवानां हिमायंवाणधारणान् निवृत्तिनिरूपणम्	४४	३३०
१७९ प्रभूसेवाचरगतो मुनीनां स्वस्वपापप्रभाकननिरूपणम्	४५	३३१
१८० त्रिनेत्रोपदेशप्रवाये सर्वेषां परस्परं द्वेषत्यागपूर्वकं कुञ्जकप्राप्तिः	४६	३३२
१८१ तीर्थंकराणां दृष्टिमानेन सर्वेषां नदीमचनम्	४७	३३३
१८२ प्रभुर्दानंशय यक्षगात्रवन्देवधानवानामौत्सुक्यवर्जनम्	४८	३३४
१८३ तीर्थंकरान् विना धर्मदारे कर्मप्रणवीनां समारम्भनिरूपणम्	४९	३३५
१८४ त्रिनताममात्रोच्चारणेन कामस्य विरहप्राप्तिः	५०	३३६
१८५ गुनिममुदापस्य प्रभुविषयकभक्तिरूप्यतोषानिरूपणम्	५१	३३६
१८६ सर्वजनात्मस्वभावकत्रितरवापतीर्थंकराणां विहाणनिरूपणम्	५२	३३७

विषयः

श्लोकांकः पृष्ठांकः

१८७ प्रभूणां कामविजयकक्ष्मीप्राप्तिनिरूपणम्	५३	३३८
१८८ तीर्थकराणां राज्यकक्ष्मीपरिस्थागपूर्वकं केवलज्ञानकक्ष्मीप्राप्तिः	५४	३३९
१८९ जिनेन्द्रप्रतापेन तद्भक्तानां सर्वतोऽभयप्राप्तिनिरूपणम्	५५	३४०
१९० प्रभोः सदुपदेशामृतस्वादेन जनानां जयशब्दोच्चारणम्	५६	३४१
१९१ सदुपदेशदानतरपरजिनेन्द्राणां केवलज्ञानप्राप्त्या प्रकाशः	५७	३४२
१९२ जिनेन्द्रकनूककामकोधादिनिवारणम्	५८	३४३
१९३ केवलज्ञानकक्ष्मीसम्बन्धप्रभूणां तेज.पुञ्जप्रादुर्भावः	५९	३४४
१९४ तीर्थकराणां समक्षेऽभ्यभूयानां प्रकाशराहित्यस्य निरूपणम्	६०	३४५
१९५ जिनेन्द्राणां जरायोगाप्राप्तिः	६१	३४७
१९६ तीर्थकराणां केवलज्ञानपरिपाकस्य निरूपणम्	६२	३४८
१९७ तीर्थकराणां केवलज्ञानप्राप्तिसमयवर्णनम्	६३	३५०

अथ सप्तमः सर्गः ।

१९८ जिनेन्द्रसमघमरणस्थाने मृपमण्डलैः सह भरतस्वामिनां समागमनम्	१	३५२
१९९ स्वकामिप्रभाषेण प्रकाशमानजिनेन्द्राणां परिभ्रमणम्	२	३५३
२०० मुनिमण्डलैः सह देवेन्द्रादिपरिचेष्टिततीर्थकराणां विहारवर्णनम्	३	३५५
२०१ प्रह्लादादिसहितमेघनादस्य संग्रामभूमौ समागमनम्	४	३५६
२०२ ५मश्लोकत भारभ्य १५मश्लोकपर्यन्तं महाकार्यकक्षणा- नुसारात् वसन्तादिवहृत्कृत्नां वर्णनं सर्वमाधारणतया कविः प्रस्तौति	५	३५७
१ तत्र कृत्नां मध्ये कुसुमाकरस्य सर्वजनश्लाघनतया प्रथमं वसन्तवर्णनम्	१	३५७
२ पाद्गुनस्य स्त्रीतोषणावसमताकथनपूर्वकं प्रमंशनम्	२	३५८
३ वसन्ते कामबाणमग्नादनामपुण्याणां प्रादुर्भावकथनम्	३	३५९
४ वसन्ते भ्रमरगुञ्जनस्य मदिरापरिस्थितकथनोत्प्रेक्षणम्	४	३६०
५ सर्वजनसाधारणतया मद्यपानपरिहारकथनम्	५	३६१
६ वैश्रामासस्य वर्णनमुद्येन वैशाखस्य वर्णनम्	१-	३६२

विषयः

श्लोकांकः पृष्ठांकः

७	प्रीत्यवर्णनमुखेन जनानां शीतलरूपाननिषेवणम्	११	३६३
८	पसन्ते जात्यादिकुसुमानां विष्णुकथनम्	१२	३६४
९	वैशाखमासीयवन्दो. प्राबद्धनिरूपणम्	१३	३६६
१०	पसन्तस्य कुसुमाकरतया कमलेषु घ्नमस्ययोगसम्पादनम् १४		३६७
११	पद्मकास्या विराजमानप्रसुरपुष्पसुरमिवासितवसन्तवर्णनम् १५		३६९
१२	यमस्यै यैशाखवसन्धप्रतिपादनम्	१६	३७१
१३	पसन्ते कोकिलकृमनेन जनानां कामोद्गादवर्णनम्	१७	३७२
१४	प्रीत्यवर्णननिदाघातिशयेन पृथुशान्तनयकन्योपपादिवर्णनम् १८		३७३
१५	वर्षेर्तां जलवर्षयः पलमितवृक्षादीनां शोभानिरूपणम् १९		३७४
१६	वर्षेर्तां कामिनीद्वर्षकथनपूर्वकं नन्दुरादीनां द्वर्षबाहुकथनम् २०		३७६
१७	प्रीत्यवर्णन्यावानकशाश्वते शोणनामकमेघस्य वर्णनम् २१		३७७
१८	जलधरशलाशाभिः पूज्यद्दीनां प्रयाद्वज्रगणोपवर्णनम् २२		३७८
१९	मानयतीकामिनीनां वर्षाणाद्यकाशीनादैः शोभानिरूपणम् २३		३७९
२०	जलदनामकनृपस्य क्षत्रुमयाह् शरीरव्यागकथनम्	२४	३८१
२१	भटानां स्वस्वपराक्रमप्रदर्शनपूर्वकं शंभ्राजसम्पादनम्	२५	३८०
२२	शोणनामकमेघस्य जलासारवर्षणवर्णनम्	२६	३८१
२३	जलधरस्य जगत्प्राणशिक्षकाननिरूपणम्	२७	३८१
२४	धापणमासीवज्रकधापणस्त्रीवर्णनपूर्वकं भेकमयूरादीनां द्वर्षकथनम्	२८	३८२
२५	वृषीयक्षानां दान्यशेषस्य वस्तुमिवारणपूर्वकं रक्षणम्	२९	३८३
२६	शाहनुसमागमेन मद्रिषीमन्त्रीनां घोषकारणस्य निरूपणम् ३०		३८४
२७	शरदती यथावाम जलवर्षणप्रत्यक्षनाराधनेन नृणां धर्मानुरागः	३१	३८५
२८	हेमन्तर्तौ मार्गमासे प्रसुरध्यायसम्पन्नियोगात् शोभावर्णनम्	३२	३८६
२९	धनदायस्यमण्डपजनानां कामिनीभिः सह देहिनीहानिरूपणम्	३३	३८७
३०	शाश्विनाथस्य देवछात्रावस्थापणकथनकृतेन हेमन्तर्षणनम्	३४	३८८
३१	दिशिरतो भाषमासे स्त्रीताविरचयनिरूपणम्	३५	३८९

विषयः

श्लोकांकः पृष्ठांकः

२०३ तीर्थङ्करप्रभूणां केवलज्ञानोपदेशनातो जनानां धर्मं मनोऽप्रवचम्	३६	३९०
२०४ देवदानवमानवानां भवत्याभिव्याज् चैत्यवन्दनपूर्वं प्रभुपदसेवनम्	३७	३९१
२०५ महावीरस्वामिनः सञ्चारिद्वयग्रहणाय सदुपदेशनिरूपणम्	३८	३९२
२०६ तीर्थङ्कराणां सदुपदेशाय दुर्गन्धिकायाः दीक्षाग्रहणं यवनसुतस्य ज्ञानोत्पादश्च	३९	३९३
२०७ भानुदादिनामकशावकान् प्रति प्रभोः सदुपदेशनिरूपणम्	४०	३९४
२०८ वर्षमानप्रभोरुपदेशाभृतपानेन श्रावकानां नृसिप्राप्तिकथनम्	४१	३९५
२०९ देवदानवसेविततिनेन्द्राणां केवलज्ञाने प्राप्ते तत्प्रभावेण धर्मप्रवर्तनम्	४२	३९६

अथाष्टमः सर्गः ।

२१० भद्रसर्गे भरतचक्रवर्तिभो दिग्विजयवर्जनम् । तत्र भरत- नृपस्य जनपापनिराधिकीर्षया नीतिनैपुण्येन प्रधान- निरूपणम्	१	३९८
२११ दिग्विजयाय प्रस्थितभरतसैन्यस्य घोटकसुरोत्थभूलीनां शान्तव्यापनम्	२	३९९
२१२ भरतसैन्यपदोत्थभूलिभिः सूर्यमण्डलात्प्रादनकथनम्	३	३९९
२१३ भरतस्य पूर्वदिग्विजयानन्तरं सर्वचक्रवर्तिषु प्रथमतश्कथनम्	४	४००
२१५ भरतस्य मगधेनादिनृपविजयानन्तरं प्रधानपश्चिमदिशि	५	४०१
२१५ भरतस्य नृपमण्डले, सह गिण्डुनामकनदीतटानन्तरं शिविररचनम्	६	४०१
२१६ भरतचक्रवर्तिनः शिक्षानीर्यंप्रापयनन्तरं जिनप्रतिमावर्द्धनम्	७	४०२
२१७ भरतस्य विनयपूर्वकं प्राचीनेतिहामञ्चारिद्वयध्वषणस्य निरूपणम्	८	४०३
२१८ भरतनृपस्य तमिस्रानामकगुटोत्सृष्टयनानन्तरं शान्तिद्वारा जनस्य वशीकरणम्	९	४०३
२१९ भरतस्य पञ्चात्रिंशद्विषयग्रहणपूर्वकं हिमाच्छये प्रधान निरूपणम्	१०	४०४

विषयः

श्लोकांकः पृष्ठांकः

२२०	भारतचक्रवर्तिनो विद्याभरविजयपूर्वकं भवविधैश्वर्य- प्राप्तिवर्णनम्	११	४०४
२२१	भारतस्य गङ्गातटस्थदेशानां पराजयपूर्वकं स्वराज्ये पराजयनम्	१२	४०५
२२२	भारतनृपसम्पादितसुन्दरीदीक्षामहोत्सवनिरूपणम्	१३	४०६
२२३	जिनेश्वराणां समेतनामकपर्बते केवलज्ञानप्राप्त्यनन्तरं प्रस्थानम्	१४	४०७
२२४	जिनेन्द्राधिहितभूमौ निवसतां जनानां महाभाग्यवर्णनम्	१५	४०८
२२५	केवलज्ञानसम्पन्नादीश्वरस्याष्टापदपर्वते तमनानन्तरं मोक्षप्राप्तिः	१६	४०८
२२६	भेदबुद्धिख्यातपूर्वकं प्रभूणां क्षान्तिपृत्तौ मनोहृत्स्वकथनम्	१७	४१०
२२७	आदीश्वरस्य मोक्षप्राप्तेः समयस्य निरूपणम्	१८	४११
२२८	प्रभोर्विषयशातोश्छेदनपूर्वकं निरनिशयानन्दप्राप्तिवर्णनम्	१९	४१२
२२९	प्रभूणां निवासभूमौः सर्वोत्कृष्टतानिरूपणम्	२०	४१२
२३०	प्रभूणां क्षीरव्यागानन्तरं तत्प्रधानस्य शास्त्रिनिरूपणम्	२१	४१३
२३१	आदीश्वरस्य मोक्षप्राप्त्यनन्तरं तत्पिपासितभूमीनां भरणेन रक्षणम्	२२	४१४
२३२	आदीश्वरस्य क्षीरव्यागानन्तरं तत्क्षरणवायिनां शोकादिनिरूपणम्	२३	४१५
२३३	आदीश्वरहितनगरस्य शोभावर्द्धकवसन्तादिमन्येऽपि मालिन्वम्	२४	४१६
२३४	मुमुक्षुजनानां प्रबन्धैरागरेण विषयाभिलाषस्य पतित्वात्	२५	४१७
२३५	भविष्यकाले प्रभूणां जन्मना वृत्तिन्याः पुनर्जनधान्यैः पूर्णत्वसंभावनम्	२६	४१८
२३६	भविष्यकाले मीर्यङ्गाणामाविर्भावेण तद्वनस्य सम्पत्तिभिः सम्पन्नैरस्य जनकनृकं संभावनम्	२७	४१९
२३७	इवसंहरामुखेन जनानां प्रमुग्धप्रति श्वेदप्रार्थनानिरूपणम्	२८	४१९
अथ नवमः सर्गः ।			
२३८	संभारे प्रभूणां कीर्तिशोभेः प्रयागस्य निरूपणम्	१	४२१
२३९	दोषिद्वैः प्रसंदिग्धावास्तीर्यङ्गात्मनज्ञाणा निरूपणम्	२	४२२

विषयः

श्लोकांकः पृष्ठांकः

२४० तीर्थकृतां यज्ञाःश्रोतुं ब्रह्मणोऽष्टसंख्याककर्णधारणोपेक्षा	३	४२२
२४१ प्रभुगुणगणगायकदेवोपरि पुष्पचर्षा	४	४२३
२४२ जिनगुणगानश्रवणेन सर्वेषां त्रिविचदुःखोन्मूलनम्	५	४२४
२४३ जिनकीर्तिसुभाषानमनये सांसारिकमोगादेस्तुच्छता	६	४२५
२४४ जिनकीर्तिकळापस्य भयमाश्रमञ्जकरवकथनम्	७	४२६
२४५ सत्यभामादिकृष्णस्त्रीणां सादर प्रभुकीर्तिश्रवणम्	८	४२५
२४६ तीर्थकृत्कीर्तिमजस्य सर्वातिशयेन विराजनम्	९	४२६
२४७ जिनेन्द्रकीर्तिसमक्षं चन्द्रचन्द्रिकाया इतप्रभत्वम्	१०	४२७
२४८ जिनकीर्तिसौन्दर्ये मीतागङ्गातिकुन्दगुण्यादीनामुपमा	११	४२८
२४९ जनापवादभयेन रामस्य सगर्भायाः सीतायास्त्वागः	१२	४२८
२५० मीतासुतयोरनङ्गवलय-मद्गनाङ्कुशोत्तिनामकरणम्	१३	४२९
२५१ सीताया भद्रिपरीक्षानन्तर प्रतप्तदण्डम्	१४	४३०
२५२ द्वारकादहनानन्तर श्रीकृष्णस्य शरीरपरित्यागः	१५	४३१
२५३ भानुप्रेम्णा कृष्णदेहं स्कन्धे आश्रय कठरामस्य भ्रमणम्	१६	४३२
२५४ देववचसा बलदेवस्य कृष्णमतशरीरत्यागः	१७	४३३
२५५ बलदेवस्य वैराग्योत्पत्त्या दीक्षाग्रहणे स्वर्गतमगच्छ	१८	४३३
२५६ गणभृतां केवलज्जामप्राप्तिपूर्वक मोक्षप्राप्त्यादिकथनम्	१९	४३४
२५७ श्रीकृष्णभस्मेनस्य सर्वगुणमन्वस्त्वनिरूपणम्	२०	४३४
२५८ श्रीशाम्भिनानाधसुतचक्रायुधादीनां गुणगौणसंवेर्षितम्	२१	४३५
२५९ घायुभूतिनामगणधरशरीरकामित्तिरूपणम्	२२	४३६
२६० मीर्यपुत्रनामकगणभृतो विद्यागुणादिप्रसन्ना	२३	४३६
२६१ सुधीशरामिधगणधरस्य श्रीकृष्णस्य च गुणादिकथनम्	२४	४३७
२६२ भर्तृनस्य भुवमङ्गलापरनाशः शौर्षादिनिरूपणम्	२५	४३८
२६३ प्रद्युम्न-शाश्वयो. मधीर-समीरापरामिधयोः प्रसंभा	२६	४३९
२६४ धीपशोमद्रस्यामितः क्रमेण गुरुपदे स्थिति	२७	४३९
२६५ धीशूळभद्रादीनां क्रमिकगुणपहालकृष्णम्	२८	४४०
२६६ धीहरिभद्रादिमुरीणां उगद्विभूयादिभाषणम्	२९	४४१
२६७ धीकृष्णजिनस्योपमहापुंयं कविकृतपणाम	३०	४४२
२६८ काश्यपास्य सर्वजनकथाणकः जनेनोपमहाप-	३१	४४२
२६९ धीमेघदिनस्य श्रीजिनपादप्रणामेनोरमंहा-	३२	४४३

शास्त्रविशारदानन्द-पूर्ण-पीयूषपाणये ।
 नमोऽस्तु श्रीमदाचार्य-विजयाभृतसूर्ये ॥ १ ॥

जन्म-संवत् १९५२ (वाटव) दीक्षा-संवत् १९७१ (जावाल-मारवाड)

पुस्तकसंपद सं. १९८५, उपा-पद-सं. १९९१ (महुवा), आचार्य सं. १९९२ (अमदावाद)

शासनसम्राट्-सूरियकथकवर्ति-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-महाराजायार्थ
 महाराजश्री विजयनेमिसूरीश्वरं महाराजश्रीना
 - पट्टालकार -

शास्त्रविशारद-कविरत्न-पीयूषपाणि
 पूज्याचार्य महाराजश्री-विजयाभृतसूरीश्वरं महाराज.

॥ अहं नमो नमः ॥

अक्षीणमहानसादिलब्धिममन्त्रिताय श्रीगौतमस्वामिने नमः ॥

तपोगणगगनाङ्गणगगनमणये जगद्गुरवे
श्रीनेमिसूसुरेश्वरसद्गुरवे नमः ॥

महोपाध्यायश्रीमेघविजयगणिविरचितं

सप्तसन्धानमहाकाव्यम्

शास्त्रविशारद-कविरत्न-भट्टारकाचार्य-धीधिजयामृतसूरिप्रणीतया-
सरणी इत्यभिधानया टीकया ममन्वितम् ।

श्वेयन्नव्यांभक्त्याविदधतु वृषांकाः स्मरणतः,
शशाङ्काकञ्छायोच्छलितललितामन्दपशमः ।
शियाङ्गांगोद्धावाधिरुमणसद्गोगिसुखदा,
महावीरा धीराः प्रगतभनतीराः सुरुचिराः ॥ १ ॥
या संस्मृताऽन्तरतमोऽतिनिरस्वमद्यः,
प्रोद्धामिमन्मतिविकाशमलं ददाति ।
श्वेताम्बरप्रगुणहार्द्ररमाभिरामां,
जैनीङ्गिरंभ्वहृदये सधुपासहे ताम् ॥ २ ॥

१ श्रीशिवभद्रवार्द्धिपञ्चजितपतिस्तुत्यारमक पञ्चार्थकोऽयच्छोक शिवराणीउन्दसि

यस्योपदेशवचनामृतसेकलेशः,

सद्योऽद्भुतमरुधरेऽपिनिपत्यसम्यक् ।

प्रोद्धावयत्यतिसुपुण्यविशालकन्दं,

तंनेमिसूरिनववारिदमानमामि ॥ ३ ॥

सप्तार्थसद्भयनकौशलचञ्चुबुद्धेः,

क्वेदं हि मेघविजयस्य गभीरकाव्यम् ।

काव्यार्थभावनविधावतिमन्दबुद्धिः,

काहन्तथापि रभसाद्विभृतिं करोमि ॥ ४ ॥

श्रीमद्गुरोः कतिपयाक्षरसत्सुधानां,

सद्गाहकस्य मम मेघवचःप्रवृत्तिः ।

सच्छास्त्रशुद्धमनसां मनसां मुदेस्या-

त्केकेवकिन्नहिसदाभविनांकवीनाम् ॥ ५ ॥

सप्तसन्धानकाव्येऽस्मिन् सरणी क्रियते मया ।

इमामालम्ब्य विद्वांसः प्रवत्स्यन्तीह निर्भयम् ॥ ६ ॥

एदंपुगीनचतुर्विंशतितीर्थकृतांमध्ये प्रथमपोडश-द्वाविंश-त्रयो-
विंशचतुर्विंशानां क्रमतः श्रीमदादिदेवशान्तिनाथ-पार्श्वनाथ-
नेमिनाथ-महावीरस्वामीनां प्राधान्यात्, -विचित्रपवित्रचरित्र-
तया, पुण्यप्राग्भारमपन्नतया च. चासुदेव-बलदेवानां च मध्ये
स्व-परदर्शनेषु श्रीकृष्ण-रामयोदेवाऽतिप्रसिद्धतया तेषां चरित्रव-
र्णनात्मकस्तुतिव्याजेन प्रपाणकरसन्ध्यायेन एकेनैव काव्येन सप्तपुरु-
षोत्तमसत्तमचरिताऽमृताऽऽस्वादजन्याऽनन्यसामान्यमान्द्रानन्दसन्दोह-
मनुभवितुं परंश्चानुभावयितुं 'सप्तसन्धाना' ऽभिधानमन्वर्थनामानं
महाकाव्यं चिकीर्षुर्ग्रन्थकृद् विघ्नविघातायाऽविगानेन शास्त्रपरिस-
माप्त्यर्थमाशीर्वादात्मकं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै श्रोतृ-ध्याख्या-

नृणामनुपङ्गतो- मङ्गलाय च निवधाति—

श्रीनाभिजन्माऽन्वयपद्मभास्करः,

स्तुतोऽश्वितः श्रीमुनिसुव्रतान्वये ।

जिनः शिवायास्तु दधद्महोदयं,

स भासतां यद्भजनेजयाश्रयः ॥१॥

(अन्वयः) यद्भजने सभासतां जयाश्रयः, श्रीनाभिजन्मान्वय पद्मभास्करः, श्रीमुनिसुव्रतान्वयेऽश्वितः स्तुतः, महोदयं दधत् स जिनः शिवाय भस्तु ।

व्याख्या—प्रथममादिनाथपक्षीयाविवृतिः—यस्य=ऋषभस्य भ-
जने=भक्तौ सेवायां 'कृते' इतिशेषः । सभासतां=सभ्यानां जयाश्रयः=
जयाश्रयणं वाचाऽऽन्तररिपुकर्मकविजयाऽवाप्तिः 'सञ्जायते' इतिशेषः ।
सः श्रीनाभिजन्मा=श्रीयुक्त नाभिराजतनुजः, अन्वयपद्मभास्करः=
स्वकीयकुलकमलोद्घोतनप्रद्योतनः, श्रीमुनिसुव्रतान्वये=श्रीमतां मुनी-
नां, सुव्रतानां=व्रतान्वितश्राद्धानां चाऽन्वये=कुले लक्षणया समूहे
इत्यर्थः अश्वितः=पूजितः सत्कृत इति यावत् स्तुतः=स्तुतिविप-
यीकृतः शकेन्द्रादिभिरिति गम्यते महोदयं=चतुर्विंशदतिशयसमृद्धि-
रूपमहैश्वर्यं दधत्=धारयन् जिनः=जयति रागादीन् इति स तथोक्तः
रागादि जयनशीलः शिवाय=भक्त्यानां कल्याणाय भस्तु=भवतु

शान्तिनाथ पार्श्वनाथ वीरपक्षे च श्रीनाभेर्जन्म=उद्भवो यस्य तादृशोऽ-
न्वयः=वंश इक्ष्वाकुवंशः स एव पद्मं तत्प्रकाशे सूर्यः, अन्यत् पूर्ववत् ।

श्रीनाभिजन्मान्वयपद्मभास्करः=श्रिया इनः=पतिः श्रीनः=श्रीकृ-
ष्णस्तस्याऽभिजन्म=जनिर्भसिन् सचासावन्वयो यदुवंश स्तद्रूपकमलो-
द्घासने रविः, मुनिसुव्रतान्वये=मुनिसुव्रतस्य=द्वाविंश जिनस्यान्वयः कुलं
हरिवंश स्तम्भिन् अश्वितः=पूजितः, शिवायाः=तन्नामिकाया निजज-

नन्याः महोदय=तीर्थकृच्चनिजनितजगद्बन्धताद्यात्मरुसौभाग्यं दधत्=सम्पादयन् स जिनो नेमिनाथाख्यः भामता=प्रकाशताम् शेषं पूर्ववत् शान्तिनाथपक्षव्यापणितदिशा चतुर्विंशति जिनमामान्यस्य स्तुत्यात्मकमिदंपद्यमगन्तयं नेमिनाथ=मुनिमुत्रतर्जं सर्वेषामिन्द्राकुचशप्रभवत्पात् तत्र नेमिनाथ पक्षोचितप्रकारः परिदर्शित एव । मुनिमुत्रतान्वये=मुनिमुत्रतायाः=स्वमातुः अन्वये=पितृवंशे श्वशुरवंशे च अश्वितः-अर्चितः उभयकुलानन्दकरत्वात् । श्रीनाभिजन्मान्वयपद्मभास्करत्वं तु नेमिनाथपक्षवर्णितदिशाप्रसेयमिति.

श्रीअर्हदाद्यः कृतशान्तिसर्गः,

समुद्रजन्मानवराजवर्गः ।

श्रीपार्श्वनाथः शुभवर्द्धमानः,

श्रियाऽभिरामस्तमिह स्मरामः॥ २ ॥

(अन्वय) इह [य] अर्हदाद्य कृतशान्तिसर्गं समुद्रजन्मानवराजवर्गं श्रीपार्श्वनाथं शुभवर्द्धमानं श्रियाभिरामश्च तम् स्मराम ॥ २ ॥

व्याख्या-प्रवृत्तिनिमित्तभूत मत्स्यशलाकापुरुषचरितवर्णनात्मक विधेय तस्मरणव्याजेन दर्शयन्नाह-श्री इत्यादि ।

इह=अस्मिन् काव्ये, यत्तदो नित्यसम्बन्धादग्रेतनतमित्यनुरोधान् यः श्रीअर्हदाद्यः=श्रीमता महता=चतुर्विंशति तीर्थकृतताम् आद्यः=प्रथमः ऋषभदेव इत्यर्थः। कृतशान्तिसर्ग -कृतः-सम्पादितः शान्तेः-सकूलोपपन्नप्रशमनस्य सर्गः=सृष्टिरुत्पत्तिर्येन म तथोक्तः । समुद्रजन्मानवराजवर्गः=मुदा-हर्षेणमहितः ममुद्-महर्ष-रजन्-रागयान् मानवाना राज्ञां च वर्गः-समूहोपस्मिन् सतथोक्तः । श्रीपार्श्वनाथः-पार्श्वे-समीपे (सेवार्थमागताः) नाथाः-इन्द्रादयो यस्य म तथोक्तः । शुभवर्द्धमानः-शुभेन वर्धते इति, शुभ वर्धमानमस्मादिति, शुभ-

कल्याणं वर्धते अन्तर्भावितर्ण्यर्थतया वर्धयतीति वा स तथोक्तः ।
श्रिया-चतुर्विंशदतिशयसम्पदा त्रिलोकीकमनीयसौन्दर्यलक्ष्म्या वा
ऽभिरामो-मनोहरः, तं स्मरामः-वर्णनीयतया चिन्तयामो वयं कव-
पितार इति गम्यते ।

३ पार्श्वनाथपक्षे-श्रीअर्हदाद्यः-अर्हतां-पूज्यानाम् अर्हत्सु वा
आद्यः-प्रधानः श्रीपार्श्वनाथः-तदाख्यत्रयोविंशतीर्थकरः शेषं पूर्ववत् ।

२ शान्तिनाथपक्षे च-कृतशान्तिसर्गः-गर्भावस्थायामपि
विहितमारीरूपोपप्लवोपग्रमनः शान्तिकरणाच्च तदाख्य शान्तिनाथ
इत्यर्थः शेषं समानम् ।

नेमिनाथपक्षे-समुद्रजन्मा-नामैकदेशे नामग्रहणात् समुद्रेत्य-
नेन समुद्रविजयो नृपो गृह्यते तस्माज्जन्म यस्य स तथोक्तः नेमिनाथ
इत्यर्थः । नवराजवर्गः-नौतीति नवः-स्तोता राजवर्गोऽस्य सः, नवानां
राज्ञां वर्गः पितृव्यत्वेनाप्त्यस्येति वा स तथोक्तः अन्यत् समानम् ।

महावीरपक्षे-शुभवर्धमान इति विशेष्यपदम् गर्भस्थितेऽ-
स्मिन् प्रभौ पितुः सिद्धार्थराजस्यानुदिनमुत्तरोत्तरं कल्याणाऽभिवृद्ध्या
पित्रा शुभसंवर्धनहेतुभूतस्यास्य 'वर्धमान' इति नामकरणात्. यद्वा
शोभते इति शुभः स चासौ वर्धमान इति.

रामपक्षे-श्रीअर्हन्तश्चतुर्विंशतितीर्थकृत आद्याः-मुख्या यस्य
यस्माद्वा स श्रीअर्हदाद्यः । त्रिपट्टिशलाकापुरुषेषु तीर्थकृतां मुख्यत्वात् ।
श्रिया-सीतारूपया लक्ष्म्या अन्वित इति शेषः आभिरामः-आभाऽ-
स्याऽस्तीत्याभी स चासौरामः-तदाख्यो दाशरथिचलदेवः, "श्रियास-
रामः इति पाठान्तरम् तत्र श्रिया-लक्ष्म्या युक्तः सः प्रसिद्धः रामः-
रामचन्द्रः तं स्मराम इति मन्वन्धः अन्यद्विशेषणयोजनं पूर्ववत् ।

- कृष्णपक्षे-“श्रीअर्हदाद्य” इत्यादिविशेषणार्थं योजनं रामवत्
श्रियाऽभिराम इत्यस्य श्रिया-लक्ष्म्या अभिरामो-मनोज्ञः इत्यर्थः ।
श्रियासराम इति पाठान्तरे श्रिया-लक्ष्म्या मगमः-मभार्यः (रामया-
भार्यया महितः इति कृत्वा) रामा हिङ्गुलिनी स्त्रियोः इति हैमः॥२॥

यो वीतरागः कृततीर्थयागः,

प्रोद्यत्सभामण्डलसंविभागः ।

यो नीतिकारी भुवनोपकारी,

सेव्यः स भव्यैर्नवकाव्यनव्यः ॥ ३ ॥

अन्वयः—यः वीतरागः कृततीर्थयागः, प्रोद्यत्सभामण्डलसंविभागः ।

यः नीतिकारि भुवनोपकारी, भव्यः सेव्यः स नवकाव्यनव्यः ॥

उपाख्या—ननु मत्स्वप्नपेषु बुद्धादिषु परञ्जतेषु देवेषु कथ-
मेतेषामेव चरित्राग्याने कविः जाताश्च इत्याह-य इति. यः अनि-
र्दिष्टनामधेयः, वीतरागः-वीतः-विगतः निवृत्तः रागः-मस्चन्दन-
वनितादिविषयाऽभिपन्नः यस्य स तथोक्तः तीर्थकृतपञ्चक श्रीरामपक्ष
माध्याग्नोऽयमर्थः । कृष्णपक्षे तु विः-पक्षी गरुड इत्यर्थः तं तस्मिन्
वा इतः प्राप्तोरागः-प्रीतिर्यस्य स तथोक्तः । कृततीर्थयागः तीर्थ-
माधु-माध्वी-श्रावक-श्राविकात्मरुचतुर्विध मङ्गलः लक्षणया तत्स्था-
पनमिह श्रुते तीर्थ यागश्च तीर्थयागः कृतः मम्पादितः तीर्थयागः-
तीर्थस्थापन यज्ञो येन स तथोक्तः । रामकृष्णपक्षे-कृतस्तीर्थस्य-मा-
ध्यादिसंघस्य यागः-यजनं पूजनं येन सः, कृतस्तीर्थे-मरणादितदा-
त्मरूपपक्षेत्रे यागः-देवपूजा येन स इति वा तथोक्तः.

प्रोद्यत्सभामण्डलसंविभागः-प्रोद्यन्ती दीप्यमाना मभा देवादिपरि-
पत्तम्पा मण्डले-ममूढे संविभागः-जीवाजीवादिपदार्थानां विविच्य

कथनं येन मः यद्वा श्रोयन्-प्रकाशमानः मामण्डलेन महितः
सभामण्डलः संविभागः-प्रदेशो यस्य स तथोक्तः तीर्थकृत्पञ्चकमा-
मान्योऽयमर्थः । रामकृष्णपक्षे-श्रोयन्-प्रकटीभवन् मभायाः राज्य-
आसनव्यवस्थापिकापरिपदादेः मण्डलस्य-द्वादश राजकस्य देशस्य वा
संविभागः संविभजनं यस्य स तथोक्तः "स्यान्मण्डलं द्वादशराजके
त्र देशे च विम्बे च कदम्बके च" । इति विश्वः ॥ यः-यातीति यः
निर्वाणपदगन्ता, क्लुपपटलजलदनिरमनपवनो वा । यो ना वायौ
यमने इति मेदिनी ॥ नीतिकारी नीयन्ते-उन्नीयन्तेऽर्था अनयेति
नीतिः न्यायःतां करोति तच्छीलः नीत्यावर्तनशीलो नीतिप्रचारणशीलो
वा ॥ अनीतिकारी इतिच्छेदे अनीतिः-पडविधेतिराहित्यं तत्करण-
शीलः । अतिवृष्टिग्नावृष्टिर्मूषकाः अलभाः स्वगाः । प्रत्यामन्नाश्च
राजानः पडेता ईतयः स्मृताः । भुवनोपकारी-भुवनानामुपकारं करोति
तच्छीलः सखलजगदुपकारकरणप्रवणः ॥ भव्यैः-प्राणिभिः मेव्यः-
सेवितुं योग्यः मः-वर्ष्यतया प्रक्रान्तः नवकाव्यनव्यः नवेन-मसा-
थानुमन्धानादिगुणविशिष्टतया नवीनेन काव्येन नव्यः-स्तुत्यः 'शुंष्ट'
स्तवने' ॥ अन्त्यानुप्रासः, अष्टार्थोभयश्लेषः, काव्यलिङ्गं चात्रालङ्काराः ॥
तीर्थं शास्त्रा-ऽध्वर-क्षेत्रो पायो-पाध्याय मन्त्रिषु इति विश्वः । तीर्थं
माध्यादिसंघेऽपीत्यागमः ।

ब्राह्मीह साऽव्यान्निपुणागमादौ-

यस्या रसांगात्कमलोदयश्रीः ।

अद्यापि नद्या द्रवसुप्रसादात्-

सिताम्बराणां जनतानुवृत्तिः ॥ ४ ॥

व्ययः-इह आगमादौ सा निपुणा ब्राह्मी अर्थात् यस्या-भवा रसांगात् ।

कमलोदयश्रीः द्रवसुप्रसादात्, सिताम्बराणां जनतानुवृत्तिरद्यापि ॥४॥

उपाख्या—इह आगमादौ शास्त्रादौ अर्थात् अस्मिन् काव्यादौ सा भुवनविदिता निपूणा दक्षा पूर्णेत्यर्थः ब्राह्मी सरस्वती “ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाभ्राणी सरस्वतीत्यमरः” अव्यात् पायात् यस्याः सरस्वत्या भारत्या नद्याः पवित्रायाः मर्वश्वेतायाः रसांगात् रसस्यास्वादस्य अनुभवस्येत्यर्थः अङ्गात् उद्यमात् यत्नात् कमलोदयश्रीः कमलाया लक्ष्म्याः सम्पदः उदयश्रीः समम्बुदयसम्पत् द्रवसुप्रसादात् द्रवति स्निग्धतीतिद्रवः स्नेहः प्रसन्नता इति यावत् तस्य परिहासस्य सुप्रसादात् सत्कृपातः सिताम्बराणां निर्मलचमनानां देवानां जनतानुवृत्तिः जनतायां मनुष्ये अनुवृत्तिरागमनम् स्तुत्यालम्बनतया जनानुकम्पनमिति भावः अथ च सिताम्बराणां श्वेताम्बराणां आर्हतानां जनतानुवृत्तिः लोकसदुपदेशानुसरणम् अद्यापि अधुनापि भवतीति शेषः ।

नदीपक्षे च—यस्या नद्याः नदीरूपायाः सरस्वत्याः सरस्वत्य-
मिधानायाः रसांगात् जलरूपात् कमलोदयश्रीः कमलानां मरोजानाम्
उदय श्रीः समुद्भवश्रीः सद्विकाशशोमेत्यर्थः द्रवसुप्रसादात् प्रगाह
सुप्रभावात् सिताम्बराणां अम्बरे शब्दं करोतीत्यम्बः शब्दः तं राति-
गृह्णातीति अम्बरः पक्षः सितौ अम्बरौ येषां ते सिताम्बराः हंसाः
तेषां जनतानुवृत्तिः मानससरात् नरक्षेत्रे अनुवृत्तिरनुमृतिरधापीदा-
नीमपि भवतीति शेषः ।

मुखेन दोषाकरवत् समानः,

सदा-सदम्भः—सवने सशोचः ।

काव्येषु सद्भावनयानमूढः,

किं वन्द्यते सज्जनवशनीचः ? ॥ ५ ॥

अन्वयः—नीचः सज्जनवत् किं न वन्दते ? मुखेन दोषाकरवत् समानः ।

सदा सदम्भः सवने सशौचः, काव्येषु सद्भावनया न मूढः ॥ ५ ॥

व्याख्या—नीचः=दुर्जनः सज्जनवत्=सत्पुरुष इव किं न वन्दते अभिवाद्यते स्तूयते वा उभयोः समत्वात् । साम्यं दर्शयति=मुखेन दोषाकरवत्=दोषा रात्रिं करोतीति सः तेन तुल्यं तद्वत् चन्द्रसदृशः, समानः=सह मानेन=सम्माननेन पूजा सत्कारेण वर्धते इति स तथोक्तः सदम्भः सवने सत्=यत्यमेवाऽम्भः=जलं तस्मिन् सवने=स्नाने अनुशीलने स शौचः=सनैर्मर्मल्यः पवित्रः सत्यनिष्ठ इत्यर्थः । काव्येषु=सद्भावनया=उत्कृष्टभावनया न मूढः उच्चमविचारणया हेतुना न मूढः न अनभिज्ञः यद्वा=काव्येषु सद्भावनयानमूढ इति समस्तं, काव्यस्य इषुषु=गुणेषु सद्भावनं=सद्विचारस्तत्रयानं=गमनम् ऊढः प्राप्त इत्यर्थः । अत्र दुर्जनस्य व्याजस्तुत्या सर्वथाऽवन्द्यत्वमेव सोम्व्ययते सज्जनतो-महदन्तरत्वात् तथाहि नीचः मुखेन दोषाकरवत्समानः=दोषाणां दुर्गुणानां=माकरः राशि रस्त्यासौ दोषाकरवान् तेन समानः सदृशः गुणप्रकाशनादिदुर्गुणोदीरणकरणतया घटनेन दोषपुञ्जविशिष्टतुल्यः ।

यद्वा दोषाऽऽकर इव दोषाकरवत् । समानः=साऽऽङ्कारः सदास-दम्भः=सकपटः, सवने=मद्यसन्धाने उपलक्षणतया तदादिकार्येऽसशौ-त्रः=शौचेन=सहितः सशौचः स न भवतीत्यसशौचः अशुचिरित्यर्थः । यद्वा सदम्भः सवने=सत्पक्षपातकरणे सशौचः=शुचेव शौचं=शोकः स्वार्थिकः प्रज्ञाघण् तेन सहितः सशौचः=सशोक इत्यर्थः । काव्येषु सद्भावन-यान-मूढः=सद्भावने=सद्विचारे यानं=गमनं तस्मिन् मूढः=विकलः अपटुः, ॥ उपमा, अर्थश्लेषः, सभङ्गशब्द-श्लेषः, व्याजस्तुतिश्चालङ्कारः ॥ सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलने-ऽपिचेतिभेदिनी ॥ ५ ॥

उच्छृङ्खलात्किं खलतो न विभ्येत्,

सभ्यस्तथेभ्यः परमार्थनाशात् ॥

नाशा ह्य नाशा किमु वर्धनीया,

श्रुत्याविहीनस्य सकर्णतायाम् ॥ ६ ॥

(अन्वयः) — इभ्यः परमार्थनाशात् तथा सभ्य उच्छृङ्खलात् खलतः किं न विभ्येत् श्रुत्याविहीनस्य सकर्णतायाम् अनाशा आशा किमु न वर्धनीया ॥ ६ ॥

व्याख्या—इभ्यः आह्वयः परमार्थनाशात्=परमार्थस्य=उत्कृष्टाभीष्टवस्तुनः मूलधनादेः नाशात्=अपायात् तथा—इव सभ्यः=सज्जनः उच्छृङ्खलात्=उद्धतः शृङ्खलातः इत्युच्छृङ्खलः=मर्यादादिवन्धनरहितः नीत्यादिनिपन्तरहितो वा तस्मात्तथोक्तात् खलतः=दुर्जनात् किं न विभ्येत्=भयमाप्नुयात् ननु खलस्यापि शास्त्रश्रवणादिना सौजन्यं किं न स्यादित्याशङ्कयामाह 'नाशा' इति श्रुत्यां—शास्त्रश्रवणेन विहीनस्य=गर्जितस्य अकृतशास्त्राभ्यासस्य श्रवणशक्तिरहितस्य बधिरस्येत्यप्यर्थो गम्यते सकर्णतायाम्=श्रुतितत्परतायाम् शास्त्राभ्यासादिक्षमतायामित्यर्थः अभिज्ञतायामिति यावत् अन्यत्र श्रवणक्षमतायामिति गम्यते अनाशा=न आशा दिक् परिच्छेदो यस्यां सा तथोक्ता अपरिच्छिन्नेत्यर्थः आशा=अशक्योपायार्थविषयिणी दीर्घाऽऽकाङ्क्षा अनधिगतविषयावृष्णा वा किमु न वर्धनीया—वृद्धिं नेया वर्धनीयैवेत्यर्थः भैषज्यादिसेवनेन कर्णवाधिर्यामिन् शास्त्रश्रवणादिना खलानामपि औद्धत्यं दूरीभूय जातसौजन्यतया भयाऽजनकत्वं सम्भवतीति भावः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

काठिन्यभाजो हृदये खलस्य,

का वक्रता शृङ्खलकंस्य नाह्ने ॥

भारक्षमस्याऽपि नसोऽग्रवेधः,

सुमेधसाऽकारि स वेधसाऽपि ॥७॥

अन्यथ—हृदये काठिन्यभाज खलस्य [काठिन्यभाज खलस्य हृदये वा] शृङ्खलकस्य भङ्गे [च] का वक्रता न [अस्ति] [यत] भारक्षमस्यापि नसोऽग्रवेध सुमेधसाऽकारि, स वेधसाऽपि अस्व [अकारि]

व्याख्या—हृदये=मनसि काठिन्यं=नैष्ठुर्यं भजते स काठिन्यभाक् तस्य तादृशस्य खलस्य=दुर्जनस्य, हृदये=मनसि काठिन्यं=दाढ्यं भजते तादृशस्य शृङ्खलकस्य=उग्रस्य अङ्गे च का वक्रता=क्रूरता अन्यत्र कुटिलता भ्रुणतैत्यर्थः न अस्ति सर्वाप्यस्तीत्यर्थ, खलानां क्रूरहृदयत्वात् उष्ट्राणां च कुटिलगुलाऽपघनत्वात् । अत एव भारक्षमस्य=कर्षण वाहनयोग्यतादिधुरं बोहुं शक्तस्य शृङ्खलकस्य नसः=नासिकायाः अग्रवेधः-पुरोवेधनं मच्छिद्रीकरणं सुमेधमा-कर्षणगहनादिक्षमताऽवगतिमेधाविना कृपीगलादिना अकारि=व्यधायि. वेधसा=त्रहणाऽपि सः=प्रक्रान्तः अग्रवेध=अग्रे=प्रथमंवेधः व्यधन्तं हिंसनं खलस्य नैसर्गिकतया अकारीत्यर्थः । यद्वा सः=खलः अपि वेधमा अग्रवेधः अग्र=पूर्वं विध्यति=छिनत्ति स तथोक्तः हिंस्रस्वभावकः अकारि। यद्वा अग्रवेधः=वेधः=विवाहादिशुभकार्यवर्ज्यं नक्षत्रं विशेषस्थितग्रहभेदकृतसंसर्गः वेधं सर्वात्र वर्जयेदिति ज्यौतिषोक्तेः तथा च अग्रे=आदौ वेध इव अग्रवेधः वर्जनीय इति भावः अकारि ।

हृदयं वक्षसि स्वान्ते बुकायामिति हैमः । वक्रः कुटिले क्रूरमौमयोरिति हैमः । काठिन्यभाजः खलस्य हृदये काऽपि वक्रता

(अस्ति) या शृङ्खलकस्यापि अङ्गे न इतते । यतः भारक्षमस्यापि । तस्य सोऽग्रवेधः सुमेधसावेधसाऽपि नाकारि इति तु ज्यायः ।

त्याज्यः स राज्यात्पुरतोऽपिराज्ञा,

भायात्सभाया न रुचिः खलेऽस्मिन् ।

यत्र द्रुमाः कण्टकिनः पुरस्ता-

त्स दुष्प्रवेशः सुमनःप्रदेशः ॥ ८ ॥

[अन्वयः]—अस्मिन् खले सभाया रुचिः न भायात् [इति] राज्ञा राज्यात् पुरतोऽपि स त्याज्यः । यत्र पुरस्तात्कण्टकिनो द्रुमाः स सुमनःप्रदेशः दुष्प्रवेशः ॥ ९ ॥

व्याख्या—अस्मिन् खले=पिशुने विषये सभायाः=समाजस्य जनताया इत्यर्थं रुचिः=प्रीतिः न भायात्=शोभेत यद्वा अस्मिन् खले सति सभाया रुचिः=कान्तिः नभायात्=प्रकाशेत् विवादोत्थानसंभवात् । अथ वा अस्मिन् खले सभाया न रुचिः=राजपरिपत्प्रवेशाऽभिरुचिः भायात् एवं समम्भाव्यते इति हेतोः राज्ञा=नृपेण शासकेनेति भावः राज्यात्=राजधान्याः राष्ट्राद्वा पुरतः=स्वाग्रतः नगराद्वा गृहाद्वा अपि त्याज्यः=वर्जनीयः निष्कामनीय इत्यर्थः अमुमर्थं द्रष्टान्तेन दृढयन्नाह=यत्रेति=यत्र सुमनःप्रदेशे पुरस्तात्=प्रवेशमार्गस्वाग्रतः कण्टकिन=कण्टकाः द्रुमा=मार्गवृक्षा भवेषुः स सुमनमां=पुष्पाणां प्रदेशः सुमनः=प्रदेशः पुष्पवाटिकादिः दुष्प्रवेशः अशक्यान्तर्गमनो भवतीति लोके प्रसिद्धोऽयमर्थः । शब्दश्लेषो, द्रष्टान्तश्च पुरं नपुंसकं गेहे देह पाटलि-पुत्रयोरिति मेदिनी स्यात्पुरः पुरतोऽग्रत इत्यमरः ॥ ८ ॥

खलादरो यश्च गवां स्वभुक्तो,

भवेत्पशूना मुचितो न नृणाम् ।

स गोः पतित्वाद् यदि भूपसर्गे,

तत्पाशुपत्यं ध्रुवमीश्वरस्य ॥९॥ :-

अन्वयः—गवां स्वधुक्तौ यः खलादरः भवेत् [असौ] पशूनां [गवाम्] उचितः, न तु नृणाम्। स गोःपतित्वात् यदि भूपसर्गे स्यात् तत् ईश्वरस्य ध्रुवं पाशुपत्यं भवेत् ॥ ९ ॥

व्याख्याः—गवां=घेन्नूनां स्वधुक्तौ=स्वाहारे विषये यः खलादरः=खलं=तिलकल्कः धान्यमर्दनभूमिश्च तत्राऽऽदरः स्नेहः असौ पशूनाम् उचितः=योग्यः अगर्हणीयः भवेत्. न तु नृणां=मनुष्याणामपि ।

दुर्जनेषु प्रीतेः तेभ्य स्त्रामस्य तिलकल्काऽऽनस्य च मनुजानां मनौचित्यात्। तथा च सः=खलादरः=खले=नीचे आदरः गोः पतित्वात्-गौः (सौरभेयी पृथ्वी च तस्याः पतित्वात्=स्वामित्वात् तत्साम्यादिति भावः, यदि भूपसर्गे-नृपस्वभावे नृपमांज्राज्ये वा स्यात् तत्-तदा ईश्वरस्य=राज्ञः पाशुपत्यं=पशुपतित्वं मूर्खशिरोमणित्वं ध्रुवं निश्चितं स्याद् शब्दसाम्येन छलितत्वात् ॥ स्वर्गेषु पशुवाग्ज दिग्ने-त्रघृणिभूजलेगौरित्यमरः ॥ ९ ॥

खले प्रतीता बहुधान्यपाताद्,

विक्षेपणा क्षेपमतिर्नृपस्य ।

मुखे निबन्धेन गवां नृणां वा,

निजार्जितस्यापिमनाग् न भोगः ॥१०॥

अन्वय -खले बहुधान्यपाताद् नृपस्य, विक्षेपणाक्षेपमति प्रतीता ।

नृका गवां वा मुखे निबन्धेन निजार्जितस्यापि मनस्य भोग न ॥१०॥

व्याख्या-खले=दुर्जने विद्यमाने सति बहुधा=बहुप्रकारेण अन्यपातात् अन्येषां-परेषां खलानुमतानां पातान्=आपतनात् प्रवेशात् नृपस्य खलाधीनसर्वराज्यतन्त्रतया विक्षेपणाक्षेपमतिः-विक्षेपणे=अभिमतानां दूरीकरणे आक्षेपे=मान्यानां गर्हणे च आ=समन्तात्;

क्षेपे-विलम्बे राजकार्याणा सम्पादन कालाऽतिपाते वा मतिः-वृद्धिः
विचारो वा प्रतीता-प्रसिद्धा एवाऽस्ति ।

लोकेऽपि खले-धान्यमर्दनस्थले बहुधान्यपातात्-बहूनां-प्रचुराणा
धान्यानां-शालि गोधूमादित्रीहीणां पातात्-मर्दनार्थं पक्षेपात् नृपस्य-
तत्स्वामिनः खेटकादेः विक्षेपणाक्षेपमतिः-विक्षेपणे पूर्वं प्रसारणे तदनु
आक्षेपे-दूरं विकीर्णानां समूह-न्यादिना राशिकरणे च मतिः-मनः-
प्रवृत्तिः प्रतीता-ख्याता एव ।

पूर्वत्र खलनीत्या नृणां-राजपुरुषाणां मुखे-निःसरणे निर्गमन-
प्रवेशमार्गं इत्यर्थः विषये निबन्धेन-नियमनेन प्रतिबन्धजननेन सत्ता
निजार्जितस्य-स्वोपार्जितस्य वेतनादेः मनाग्-अल्पमपि भोगः-उपभोगः
सुरं वा न संभवतीत्यर्थः ।

यद्वा नृणा-विपश्चिन्मनुजानां मुखे-प्रवेशे निबन्धेन निजार्जि-
तस्य-स्वोपार्जितविद्यादेः मनाग् भोगः-उपयोगः विद्यालाभजन्यमै-
हिक सुरं वा न समस्ति भवितुमित्यर्थः । विद्यावतां बाणभट्टादीना-
मिव राज्ञः श्रीहर्षादेरिव ऐहिकसुरमाधनधनलाभे सत्येन विद्याया
ऐहिकोपयोगः । राजधान्या खलप्रवेशे तु विदुषां प्रवेशस्याप्यमम्भनः
विद्याचमत्कारप्रदर्शनपरितुष्टनरेन्द्रदित्यस्वापतेयाद्यात्मकपुरस्कारादे-
स्तु कथैव का ।

अन्यत्रापि स गवां-वृषभाणां-मुखे-तुण्डे निबन्धेन-नितराव-
न्धनेन निजार्जितस्य-हलर्षणादिन्यापारजन्यतया स्वोपार्जितपला-
लादेरपि मनाग् भोगः न भवति ।

शब्दा-ऽर्थोभयश्लेषः । उपमालङ्कारध्वनिः । खलः कल्के भुवि-
स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे इतिहैममैदिन्यो मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भो-

पाययो रपीतिमेदिनी । भोगः सुखे धने पुंसि चाहेः कृण-शरीरयोः ।
मालनेऽभ्यवहारे च योपिदादिभृतावपीति मेदिनी ॥ १० ॥

कार्या खलानां स्वलना नृपेण,

प्रसङ्गतः शृङ्खलमीलनेन ।

उच्छृङ्खलः शृङ्खलको न किंस्या-

उद्देजकः कण्टकसंकटेन ॥ ११ ॥

(अन्वयः)—नृपेण प्रसङ्गतः शृङ्खलमीलनेन खलानां स्वलना कार्या,
उच्छृङ्खलः शृङ्खलकः कण्टकसंकटेन उद्देजकः किं न स्यात् ।

व्याख्याः—नृपेण=राजा प्रसङ्गतः-अवसरं प्राप्य शृङ्खल-
मीलनेन-भृङ्गात्=प्राधान्यात् स्वल्पतेऽनेनेतिशृङ्खलः=पृषोदरादित्वात्
शृङ्खला लौहमयबन्धनरज्जुविशेषः तस्य तेन वा मीलनं=संबन्धः तेन
तथोक्तेन शृङ्खलाया नियम्येतिभावः खलानां दुष्टानां स्वलना=गतिप्र-
तिरोधः कार्या=विधेया । अन्यथाऽनिष्टमाह=उच्छृङ्खल इति उद्देजकः
शृङ्खलातः इति उच्छिन्ना शृङ्खला येनेति वा उच्छृङ्खलः लौहमयप्राद-
बन्धनरहितः नासारज्वादिरहिततयानिर्वाधगतिकः शृङ्खलकः=उपद्रुः
कण्टकसंकटेन=कण्टकैः=सूचीवृत्तीक्षणाग्रवृक्षावयवविशेषैः संकटः=सं-
कीर्णः बन्धप्रदेशादिस्तेन कण्टकैः=संकटं=दुःखं तेन तज्जनेनेन
हेतुना वा उद्देजकः चित्तव्याकुलताजनकः किं न स्यात् स्वादेन उच्छृङ्खलायां
कण्टकप्रियतया तदाचितप्रदेशादौ तद्गमने तदन्वेषणार्थं तत्प्रगतानां
तदारूढानां कण्टकमन्वन्धमभवात् ।

उच्छृङ्खलः=अनियन्त्रितः निरङ्कुशः खलोपि कण्टकसंकटेन=
कण्टका इव दुःखजनकत्वात् कण्टकाः=सुद्रशत्रवस्तेभ्यः संकटं=दुःखं
विपत्तिर्वा तेन तज्जनेनेतिभावेः उद्देजकः=सुद्रशम्भूदादिभिर्विशोःश्रीदि-

जननद्वारा व्याकुलीभावजनकः । किं न स्यात् स्यादेवेत्यर्थः ॥ शब्दा-
र्थोभयश्लेषः अर्थान्तरन्यासः अनुप्रासः । शृङ्खलं पुंस्कटीकाञ्च्यो
लौहरज्जौ च बन्धने इति हैमः ॥ कंटकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदो-
पयोः । रोमाञ्च च दुमाङ्गे च कण्टको मस्करेऽपिचेति विश्वः ॥

यद्गोरसाधिक्यमुदेतिलोके—

खलस्यपर्यायविनाशनेन ।

संभाव्यतेस्मादमृताशनस्या—

धिकाधिकारद्विवुधात्मनैव ॥१२॥

अन्वयः—लोके खलसंपर्यायविनाशनेन यद्गोरसाधिक्यमुदेति अस्मात् ।

अमृताशनस्य अधिकाधिकारात् विबुधात्मतैवसंभाष्यते ॥ १२ ॥

व्याख्या—लोके खलस्य तिलकलकस्य द्रव्यविशेषस्य पर्याय-
विनाशनेन पर्यायः क्रमभाविस्वभावः प्रकृते खलत्वरूपस्तस्य विनाशने
प्रथमैवेत्यर्थः गोरसाधिक्यं दुग्धघृतादिप्रचुरता उदेति उद्भवति
अस्मात् गोरसाधिक्यात् अमृताशनस्य दुग्धघृतादि भोजनस्य अधिका-
धिकारात् अधिकप्रवर्चनात् निरन्तरप्रचारात् विबुधात्मतैवपण्डिता-
त्मतैवसंभाव्यते उत्प्रेक्ष्यते शुद्धाहारविहारस्य निर्मलबुद्धिप्रयोजक-
त्वादिति भावः ।

अथ च खलस्य दुर्जनस्य पर्यायविनाशनेन तद्वाचकपर्यायवृ-
त्तं घातुक क्रूरादिशब्दानामपि निराकरणेन गोरसाधिक्यम् गोः
वाल्याः रसस्य आस्वाद् विशेषस्य आधिक्यम् समृद्धिरुदेति यद्वा गोः
सृष्टिद्वयं रसस्य गुणस्य शान्त्युदे रसधिक्यं चतुर्लक्षमुदेति प्रकाशते
अस्माद् गोरसाधिक्यात् अमृताशनस्य देवस्य अधिकाधिकारात् अ-
स्यधिकसंभ्यन्त्यात् विबुधात्मतैव सर्वेषान्देवत्वमेव संभाव्यते देवस-

म्बन्धादन्येषामपि देवत्वं सुतरां भवतीति भावः । १२ ॥ श्लेषतुल्ययोगिते
चात्रालंकृती । स्रलःकल्केषुविस्थाने इति हैमः पिशुने दुर्जने खल इति
शृङ्गारादौ विषे वीर्यं गुणैरागेद्रवेरस इत्युभयत्रामरः ॥ १२ ॥

कायेन वाचा मनसा विशुद्धः,

स पक्षमध्यस्थित एव हंसः ॥

ब्रह्माऽमुनाऽवाह्यधियापि वाह्यः,

प्रियो विधिस्तन्ननु सज्जनस्य ॥१३॥

शब्दार्थः—स ह्य एत [यथाहंसः] कायेन वाचा मनसा विशुद्धः पक्षमध्यस्थितः ।

[तथायज्ञानोऽपि] अमुना ब्रह्माऽवाह्यधियाऽपि वाह्यः तद् विधिः सज्जनस्य प्रियः ॥

व्याख्या—सः=सज्जनः हंस एव हेतुमाह यथा हंसः=स्वनाम्
ख्यातपक्षिविशेषः कायेन=स्वरूपेण वाचा=स्वरेण मनसा च विशुद्धः
अवदातः पवित्रश्च पक्षमध्यस्थितः पक्षयोः गरुतोर्मध्ये-ऽन्तराले स्थितः
तथा सज्जनोपि कायवाचनोभिः विशुद्धः=अनवद्यः, पक्षमध्यस्थितः=
पक्षे=वादि प्रतिवादिनोर्विगेषे मध्यस्थितः=मध्यस्थः । यद्वा पक्षयोः=
वादिप्रतिवाद्युभयप्रश्नकोटि-समाधान कोटयोर्मध्यस्थितः=माध्यस्थ्य
साभितः नत्वन्यतर पक्षपातीत्यर्थः निष्पक्षपात इति यावत् ।
अन्यदपिसाम्यं दर्शयति ब्रह्मेति अमुना-हंसपक्षिणा ब्रह्मादेवविशेषः
अवाह्यधिया हादिकानुरागेण यद्वा अयं मया वाच इति संकल्पमन्तरेणापि
स्वमाघतएववाद्यः स्वशृष्टेधार्प्यः हंसस्य तद्वाहनत्वात् तत् तस्मात् सज्जनस्य
विधिः शास्त्रोक्तक्रियाकलापः प्रियः स्वकर्तव्यत्वेनाभिमत इत्यर्थः अ-
त्रविधिश्चन्दस्य ब्रह्मश्चन्दपर्यायत्वेऽप्यर्थमेदादर्थश्लेषः तथा सज्जने
हंसारोपणाद्रूपकोऽवापवाद्यत्वेन विरोधाभामध्येत्यलंकृतयः ॥ १३ ॥

मरालवालः स्वत एववक्त्रे,

रक्तः प्रसक्तश्चरणेऽपि तद्वत् ॥

स राजहंसः कविनास्वकार्ये,

स्मार्यः स दुग्धाम्भसि तद्विवेक्ता ॥१४॥

अन्वयः—कविना स्वकार्ये मरालवालः चक्रस्वतएव रक्तः तद्वचरणेऽपि प्रसक्तः
मदुग्धाम्भसि तद्विवेक्ता सराजहंसः स्मार्यः ॥ १४ ॥

व्याख्या—कविना=काव्यकर्त्रा स्वकार्ये=कविकर्मणि काव्यादौ
सः=प्रसिद्धः (प्रक्रान्त प्रसिद्धाऽनुभूतार्थकस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं
नाऽपेक्षते इति नियमादत्र (पद्ये) यच्छब्दस्याऽनपेक्षिततया नोपादा-
नम्) राजहंसः=हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् (राजदन्तादित्वात् परनिपातः)
रक्तवर्णचञ्चु चरणयुक्त श्वेतवर्ण हंसविशेषः राजहंसास्तु ते चञ्चु
चरणैर्लोहितैः सिताः इत्यमरः । राजा हंस इव सारग्राहित्वादिगुण-
साधर्म्यात् राजहंसः नृपश्रेष्ठश्च स्मार्यः=एकत्र सारग्राहित्वादिगुणैरनुक-
रणीयतया अपरः पवित्रचित्रचारित्रशालितया वर्णनीयतया स्मर-
णीयः तेन च कवेः प्रणिभादिविकाशात् । मकलकलंपुरमेतज्जातं म-
म्प्रति सुधांशुविम्बमिव इत्यादाविव उभयोः (हंसस्य राजश्च) समान
शब्द वाच्यतारूपमाधर्म्यं श्लेषेणाह—मरालेति । हंसपक्षे मरालवालः
मरालः=राजहंसजातीय हंसविशेषः तस्य बालः=शावकः अपत्य
मित्यर्थः तद्वंश्य इति तात्पर्यम्, अत एव वक्त्रे चञ्चौ स्वतएव=निमर्गा-
देव रक्तः=लोहितः, चरणे=अङ्घ्रियुगलेऽपि तद्वत्=तथा रक्त इत्यर्थः,
प्रसक्तः=प्रसक्तिः=प्रसङ्गः=गुणिनां प्रस्तावः गुणवतां चर्चायामाख्यान
मित्यर्थः अस्याऽस्तीति न तथोक्तः । स दुग्धाम्भसि=धीरसंमिश्रनीरे
तद्विवेक्ता=तयोः (दुग्धजलयोः) पृथग्भावमप्याऽपि विवेचको वा
राजपक्षे—मरालवालः=मरालाः=कज्जलानि इव बालाः=मूर्धजाः केशा-
यस्य म इति. मरालाः=चिरुणा बालाः=केशायभ्येतिवा न तथोक्तः ।
यद्वा मगलान्=खलान् वाग्यतीति मः । गलयोर्दलयोश्चैव म-शयो

वचयो स्तथेतिवचनेन वचयोः रलयोश्चैकत्वस्मरणात् । वक्त्रे=वाग्मिने
 युक्तियुक्तबहुवादिने रक्तः=अनुरागवान् यद्वावक्त्रे मुखे रक्तः प्रसन्न
 इत्यर्थः चरणे=आचारे श्रेष्ठाचरणे शीलेवा प्रसक्तः=व्यासङ्गवान् लीन
 इत्यर्थः यद्वा रणे-युद्धे प्रसक्तः-सानन्दः-सदुग्धाम्भसि-दुग्धमिश्र
 जले लक्षणया सदसतोरित्यर्थः तद्विवेक्ता-विवेचनशीलः सदसद्विवे-
 कशालीत्यर्थः ॥ १४ ॥

सत्त्वेऽप्यसत्त्वे कियती कथा न,

तत्सन्तु सन्तः सततं प्रसन्नाः ।

काव्येक्षणाद् कृपया पयोवद्,

भावाःस्वभावात्सरसा यतः स्युः ॥१५॥

अन्वयः—सत्त्वेऽप्यसत्त्वेऽपि कियती कथा न [भक्ति] तत् सन्तः प्रसन्नाः
 सन्तु. [मयि] यत. वः कृपया काव्येक्षणात् भावाः पयोवत् स्वभावात्
 सरसाः स्युः ॥ १५ ॥

व्याख्या—अपि समुच्चयार्थकीभिन्नक्रमश्च (गर्हा-समुच्चय-
 प्रश्न-शङ्कासंभावनास्वपि इत्यमरः) तथा च सत्त्वे=साधुभावे सज्ज-
 नत्वे इत्यर्थः असत्त्वे=असाधुभावे असज्जनत्वे दौर्जन्ये इत्यर्थः कि-
 यती=किंप्रमाणिका कथा=वाक्यविस्तारः न अस्तीति शेषः बहुविधै-
 वकथाऽस्तीत्यर्थः । यद्वा सत्त्वे=गुणे असत्त्वे दोषारोपे च बहुवचनयः
 सन्तितत्-तेन हेतुना तस्माद्देतोर्वा सन्तः-सज्जनाः सततं प्रसन्नाः=
 कृतप्रसादाः अनुग्राहका इत्यर्थः सन्तु-भवन्तु मयीति शेषः । यतः-
 यस्मात् कारणात् प्रसादाद्वा वः-युष्माकम् ईक्षणकर्तृभूतानाम् कृपया
 अनुग्रहेण काव्येक्षणात्-काव्याऽवलोकनात् प्रस्तुतकाव्यसमीक्षणा-
 दित्यर्थः यद्वा काव्यया-धिया-ईक्षणात्-पर्यालोचनादित्यर्थः (काव्यं
 ग्रंथे पुमान् शुकं काव्यास्यात्पूत्रना-धियोरिति कौशः) भावाः-

रत्यादिस्थापिभावादयः । देवादिविषयारत्यादयो वा पदार्था वा
 यद्वा अभिप्रायाः, पयोवद्-दुग्धवत् जलवद्वा स्वभावात्-निसर्गात्
 सरसाः-अनुकूलाः वर्णनीयानुगुणा इत्यर्थः । यद्वा मनोहराः, मधुरा
 वा स्युः ॥ यद्वा यतः-प्रसन्नत्वात् कृपया काव्येक्षणात् वः भावाः-
 आशयाः हृदयानीत्यर्थः स्वभावात् न तु दुर्जनादेरिवकृत्रिमतयेति-
 भावः सरसाः सार्द्रा अनुकूला वा स्युर्येन कवीनां प्रवृत्तिः सफला
 भवेत् ॥ १५ ॥

श्रेणीभवद्भव्यमणी मणीवकै-

वरैरगानां निकरैर्विकस्वरे

द्वीपेऽस्ति जम्बूपपदे प्रभारतं,

श्रीभारतं भारतवित्स भारतम् ॥ १६ ॥

अन्वयः-श्रेणीभवद्भव्यमणी मणी च (व) कैः वरैः अगानां निकरैः विक-
 स्वरे जम्बूपपदेद्वीपे प्रभारतं भारतवित्सभारतं श्रीभारतम् अस्ति ॥ १६ ॥

द्वयारुह्या-श्रेणीभवद्भव्यमणीमणीवकैः-अश्रेणयः श्रेणयः
 सम्पद्यन्ते तथा भवन्ति इति श्रेणीभवन्ति. मण्यः-रत्नानि मणीवकानि
 कुसुमानीव इति मणीमणीवकानि श्रेणीभवन्ति भव्यानि-शोभनानि
 मणीमणीवकानि येषु ते श्रेणीभवद्भव्यमणीमणीवकाः तैः तथोक्तैः ।
 अगानां-न गच्छन्तीत्यगाः-पर्वता वृक्षाश्च "शैल-वृक्षौनगावगौ"
 इत्यमरः । तेषां तथोक्तानां निकरैः-समूहैः विकस्वरे-विकासिनि
 "विकासीतु विकस्वरः" जम्बूपपदेद्वीपे-जम्बूद्वीपे इत्यर्थः । प्रभारतं
 भरतस्य-आर्षभेः, दौष्यन्तेर्वा दाग्रयेर्वा गोत्रापत्यानि भारताः,
 प्रकृष्टा भारताः-भरतवंशीयनृपतयो यस्मिन् तत् । यद्वा भरतेन
 मुनिना प्रोक्तं भारतं प्रकृष्टं भारतं-नाट्यशास्त्रं यस्मिन् स्तत् । अथवा
 प्रभा रता-सदास्सितिकायत्र तत्-प्रभासु रतं-मयतं वा तत् ।

यद्वा अरतिः—रतिविरहः रागाभावोवाऽस्याऽस्तीत्यरतः अर्श-
आद्यच् प्रभः—चन्द्रप्रभस्वामी ' नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणात् देव-
दत्तो दत्त इतिचत्. तथाच प्रभः—चन्द्रप्रभः अरतः—रतिविरहितः
रागा-भाववान् वाऽत्र तत्प्रभारतम् ।

भारतवित्सभारतम्—भरतान्—भरतवंशयानधिकृत्य कृतोग्रंथो
भारतं—पाण्डवचरित-महाभारतादिकम् भरतेन मृनिना प्रोक्तं भारतं=
नाट्यशास्त्रम् वा विदन्ति—जानन्तीति भारतविदस्तेषां समासु—परि-
षत्पुरतम् बहुतरभारतवित्परिपत्कमित्यभिसन्धिः । श्रीभारतम्=
विभक्तिं=पालयति पट्टखण्डं भरतक्षेत्रमिति भरतः तेन चिन्हितं पालितं
वा तस्येदं वा भारतम् श्रीभिः=सहितं भारतं श्रीभारतं=भरतक्षेत्र-
मित्यर्थः अस्ति=वर्तते अनुग्रामः । स्वभावोक्तिश्च ।

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौमुक्तादिकेऽपिचेत्यमरः पुष्पंस्त्रनं सुम-
नसः प्रसवश्च मणीवकम् इति हेमचन्द्रः भारतो भरतापत्ये... इति.
भारतं ग्रंथमेदेस्याद्रूपमेदे नपुंसकमिति च कोशः ॥ श्रीवेशरचना शोभा
भारती सरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पन्नविधोपकरणेषु च । विभूतौ
च मतौ च स्त्री इति मेदिनी कोशः ॥

“श्रेणीभवद्भव्यमणीमणीचकैः” इत्येतद्धकटकं “मणीचक्र”
पदं यदि कवेः स्वीयशयकुशेशयकलितललितलिप्या ‘चकार’ वृत्तिया-
क्षरकमेवनिर्गतं चेत्तदाऽयमर्थः—“मणीव चकते=धातोरनेकार्थत्वात्
दीप्यते इति मणीचकः=दीपविशेषः=विद्युद्दीप इत्यर्थः । चक वृत्तौ
प्रतीघाते च. पचाद्यच । मण्यः मणीचका इव इति मणीमणीचकाः,
श्रेणी भवन्तः पंक्तिवद्धतयास्थिताः भव्याः=शोभना मणीमणीचका-
येषु ते श्रेणीभवद्भव्य मणीमणीचका स्तैस्तथोक्तैः” ॥ १६ ॥

गङ्गाऽनुपङ्गान्मणिमालभारिणी,

सुरद्वुसेकामृतपूरसारणी ।

क्षेत्रक्षमेशस्य रसप्रचारिणी,

साप्रागुदूढा वनितेव धारिणी ॥१७॥

अन्वय - प्रागुदूढा वनितेव गङ्गा [शोभते] क्षेत्रक्षमेशस्य अनुपङ्गात् मणि
मालभारिणी सुरद्वुसेकामृतपूरसारणी [क्षेत्रक्षमेशस्य] रसप्रचारिणी धारिणी ॥१८॥

व्याख्या-क्षेत्रक्षमेशस्य=क्षेत्र पृथ्वीपतेः भरतक्षेत्रस्य प्रागुदूढा=
पूर्वं परिणीता वनिता=स्त्री इव गङ्गा=तन्नाम्नी शाश्वती महानदी
शोभते इति सा कीदृशीत्याह-क्षेत्रक्षमेशस्य=क्षेत्रस्यः क्षमेश क्षेत्रक्ष-
मेशस्तस्य=वैताढ्य पर्वतस्य अनुपङ्गात्=सम्बन्धात् मणिमालभारिणी=
मणीनामाला विभर्ति=धारयति तच्छीला यद्वा मणीना मालेव इति
मणिमाला=दीप्तिस्ता यद्वा मणीना मालेव माला=पंकितर्मणिमाला
ता विभर्तीत्येवंशीला रत्नसमूहधारिणीत्यर्थः माले-पिके-ष्टिकस्या-
न्ते भारि-तूल-चितेषु इत्यनेन माला शब्दस्य ह्रस्वत्वम् । वैताढ्य-
पर्वतामन्ने गङ्गाया नगनिधान शालित्वस्य शास्त्रसिद्धतया मणिमाला
धारित्वमुपपद्यते । पुनः कीदृशी ? सुरद्वुसेकामृतपूरसारणी=सुरद्वुः=
कल्पवृक्ष' देवदाम्बुक्षो वा तस्य सेचन सेकः=जलादिनाऽऽर्द्रिकरणम्
सिचेर्भावेघञ् । सेकार्थम् अमृतं=वारि तस्य पूरः=प्रवाहः तस्य सारणी
कुल्या इव । पुनः कीदृशी ? क्षेत्रक्षमेशस्य=वर्षपर्वतस्य प्रस्तावात्
हेमवतः रसप्रचारिणी=रसं=जलं तस्य प्रचारिणी आसमुद्रं विस्तारि-
णीत्यर्थः । यद्वा क्षेत्रक्षमेशस्य=क्षेत्रं=कलत्रं भार्येत्यर्थः तस्यै तस्या वा
श्वमः=योग्यः हितो वा शक्तो वा ईशः=पतिः=तस्य तथोक्तस्य रस-
प्रचारिणी=रस =आनन्दः' शृङ्गारादिर्वा' तस्य प्रचारिणी सर्म्पादिका

जनिकेत्यर्थः । पु० की० ? धारिणी=दुर्गतौपतज्जन्तून् धारयतीत्येवं-
शीला यद्वा पापान्नरके संभावितपातान् प्राणिनो निजभुवनपावन
जीवनाऽवगाहनविगतकल्मषतया धारयति=अवलम्बते तच्छीला ।
अत्रपद्ये 'क्षेत्रक्षमेश' पदे तन्त्रं विवक्षितम् तेनामौ अर्थत्रयवाची ॥१८॥
उपमाऽतिशयोक्तिश्चालंकारौ ॥

सिन्धुर्द्वितीयाऽब्जमुखानुसारिणी,

जडप्रसङ्गाद्बृत्तचारुचारुणी ।

इतस्ततो नौ निभृतार्थतारिणी,

वसुप्रकाशैः सुरविप्रतारिणी ॥ १८ ॥

अन्वयः—[क्षेत्रक्षमेशस्य उद्वा द्वितीया स्त्रीय सिन्धु प्रवहति] अन्न-
मुखानुसारिणी इतस्ततो नौनिभृतार्थतारिणी वसुप्रकाशैः सुरविप्रतारिणी ॥१८॥

व्याख्या—'क्षेत्रक्षमेशस्य' इति. 'प्रागुद्बृ वनितेवे'—ति च पूर्व-
तोऽन्वेति । तथा च क्षेत्रक्षमेशस्य=क्षेत्रपृथ्वीपतेः प्रागुद्बृ=पूर्वपरि-
णीता द्वितीया वनिता=स्त्री इव सिन्धुस्तन्नाम्नी पश्चिमाभिवाहिनी
महानदी प्रवहति । यद्वा पूर्वं क्षेत्रक्षमेशस्य द्वेवनिते तयोः पूर्वा परि-
चाययतीत्युक्तमपरांपरिचाययन्नाह—सिन्धुरिति. द्वितीया=भांगीर-
थीतरा सिन्धु=स्तन्नाम्नी पश्चिमाभिमुखवाहिनी महानदी प्रवहतीति
शेषः । मा कीदृशी ? अब्जमुखानुसारिणी=अब्जं पद्मं पद्महृद् इत्यर्थ-
स्तस्य मुग्धं=निस्सरण निर्गममार्ग इत्यर्थः अग्रभागो वा तत् अनुपश्चान्
(तस्य) ममीपे वा संगति=गच्छतिपततीतीत्यर्थं स्तच्छीला । जडप्रम-
ःसङ्गाद्=रलयोर्दलयोश्चैकत्प्रसरणात् जलप्रमङ्गात् जलमम्यन्धात् वृत्त-
चारुणारुणी=परणोदेवताऽस्याः वरुणस्येयं वा वारुणी=पश्चिमदिग्-
बुता=स्त्रीकृता चारुः=शोभना वारुणी यया सा तथोक्ता अन्यापि-

काचित् जडः=मूढः, शिशिरः (शैत्यं) वा तस्य प्रसङ्गात् वृत्तचारुवार्-
रुणी=स्वीकृतरुचिरमदिरा भवति । पुनः कीदृशी इतस्ततः नौनि-
भृतार्थतारिणी=नावा=नौकयानावि वा निभृतान्=धृतान् गुप्तान् वा नि-
भृतं=निश्चलं यथा तथेति वा अर्थान्=प्रस्तूनि धनानि वा तारयति=
परपारंनयति तच्छीला सा तथोक्ता । वसुप्रकाशैः=वसोः=सूर्यस्य
वसूनां=देवानां वा मणीनां वा प्रकाशैः प्रतिविम्बनैः यद्वा वसुपु=
तोयेषु प्रकाशैः=प्रतिविम्बाद्यद्योतैः सुरान्=देवान् विप्रतारयितुं शील-
मस्याः सा तथोक्ता । वसूना=जलानां प्रकाशैः सुरान्=देवान् विप्रान्
ब्राह्मणान् च तारयति तच्छीला ।

जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां, हिमग्रस्त-मूका-ऽप्रद्वेषु तु त्रिषु
इति मेदिनी । वसु तोये धने मणौ इति वैजयन्ती, वसुः सूर्यो वसु-
देवो वसुर्वन्निर्हवसुर्मरुत् इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी अर्थोऽभिधेय रैवस्तु-
प्रयोजन निवृत्तिषु इत्यमरः ॥ १८ ॥

तत्रार्यभागो वदनं खगानां,

श्रेण्यौपुनश्चोष्ठपदं दधाने ।

क्षेत्रावनीशस्य तु सिन्धु-गङ्गे,

ते इमश्रुणीभात इव प्रसिद्धे ॥ १९ ॥

सन्वय - तत्र आर्यभाग [अर्यभागश्च] क्षेत्रावनीशस्य वदनं खगानां ।

श्रेण्यौ ओष्ठपदं दधाने प्रसिद्धे ते सिन्धु गङ्गे इमश्रुणीइवभात ॥१९॥

व्याख्या—तत्र=पदस्वप्णात्मभूभागे. आर्यभागः=आर्यखण्डम्
अर्यभागः अर्यैः=स्वामिभिः भाति-शोभते इत्यर्यभाः स चासावगः
पर्वतश्चेति स तथोक्तः-वैताढ्यपर्वतश्च. क्षेत्रावनीशस्य=क्षेत्र पृथ्वीपते
भरतक्षेत्रनृपस्य वदनं-मुखं तत्स्थानीय इत्यर्थः । खगानां-

विद्याधराणां श्रेण्यौ-वैताह्यपर्वतस्य दक्षिणोत्तरश्रेण्यौ ओष्ठपदं=
ओष्ठस्थानं दधाने ओष्ठस्थानीये इत्यर्थः । प्रसिद्धे-ख्याते भूपिते वा
ते प्राग्दर्शितस्वरूपे सिन्धुगङ्गे इमश्रुणी-पुम्पुखरोमराजी इव भातः-
शोभेते । स्यादर्थः स्वामि वैश्ययोरित्यमरः । प्रसिद्धौ ख्यातभूपितौ इति
प्रास्मरः । तनूरूह रोम-लोम. तद्वृद्धौ-इमश्रु पुंमुखे इत्यमरः ॥१९॥

क्षेत्राऽवनीशोऽब्धिदुकूलवास-

स्तत्र प्रभासो मगधाधिवासः ।

पादौ, वराद् दामगिरिर्नितम्बः,

क्षेत्रस्य नास्त्येव ततोऽस्य विम्बः ॥२०॥

अन्वय - क्षेत्रावनीशो अब्धिदुकूलवास तत्र प्रभासो मगधाधिवासो च
पादौ, वराद्दामगिरिर्नितम्बो ततोऽस्य क्षेत्रस्य विम्बो नास्त्येव ॥ २० ॥

व्याख्या-अन्यामवनिं वा ईष्टे इत्यवनीद् क्षेत्रस्याऽवनीद्
तस्य क्षेत्रावनीशः=क्षेत्रपृथ्वीपतेर्भरतक्षेत्रस्य अब्धिदुकूलवास=दु-
कूलम्=अन्तरीयक्षौमयुगलं तदात्मकं वासः=वह्नं दुकूलवामः, अब्धिः
लवणसमुद्रः एव दुकूलवास इति न तथोक्तः । तत्र=भरतक्षेत्रे वर्तमानौ-
प्रभासः=स्वनामख्याततीर्थविशेषः, मगधाऽधिवासः=मगधाधिपदे-
वस्य वासस्थानं मागधतीर्थम् च इमौ द्वौपि पादौ=चरणस्थानीयौ ।
वराद्दामगिरिः=वरदामनामा शाश्वतपर्वतः नितम्बः=कटिप्रदेशः ।
ततो हेतोः अस्य क्षेत्रस्य विम्बः=प्रतिकृतिः सादृश्यमिति यावत्
नास्त्येव । क्षौमं दुकूलं स्यादित्यमरः । अतिशयोक्तिरलंकारः उ-
त्प्रेक्षा वा. ॥ २० ॥

सूर्धाऽस्य हैमाद्रि रमुष्य चूला-

स्याद्रोहिता भ्रूर्धुसरिच्च वासा ।

सा दक्षिणा सिन्धुसरिद् रसाग्रे,

तयोः पथस्ते नयने च मन्ये ॥ २१ ॥

अन्वयः—अस्य मूर्धा हैमाद्रिः, रोहिता अमुष्ण चूला स्यात् शुसरिद्
वामाभ्रूः सिन्धुसरिद् दक्षिणा सा, रसाग्रे तयो पथ ते नयने मन्ये ॥२१॥

व्याख्या—अस्य=क्षेत्रावनीशस्य मूर्धा=शिरस्थानं हैमाद्रिः=
हैमवान् पर्वतः । रोहिता=तन्नामिका हैमवताऽभिधक्षेत्रनाहिनी नदी
अमूष्य=क्षेत्रस्य चूला=चूडा शिरसास्थानीयेत्यर्थः । शुसरिद्=आकाश-
गंगा हैमवतशिखरिशिरप्रपतद्गङ्गाप्रवाहः वामा=सव्यभागीया
भ्रूः=नेत्रोपरिस्थरोमराजिः, सिन्धुः दक्षिणा भ्रूः । रसा=जिह्वा इव
रसा=नदीनिर्गमनलिका तस्या अग्रे=अग्रभागे उपरीत्यर्थः तयोः=
सिन्धुगङ्गयोः पथः=मार्गः ते=प्रसिद्धे नयने=नेत्रे मन्ये=उत्प्रेक्षे
इत्यर्थः उत्प्रेक्षा. ॥ २१ ॥

पूर्वापरौ तोयनिधी च बाहू,

तन्मध्यदेशः स तु मध्यभागः ।

नाभिः कुशावर्तपदेऽदसीया—

स्याज्जलस्तद्गलनालदेशः ॥ २२ ॥

अन्वयः—पूर्वापरौ तोयनिधी [अस्य] बाहू, स मध्यभाग तु तन्म-
ध्यदेश । कुशावर्तपदे ऽदसीयाः नाभिः, जलस्तद्गलनालदेश स्यात् ॥२२॥

व्याख्या—पूर्वापरौ=पूर्व पश्चिमौ, तोयनिधी=समुद्रौ अस्य
भरतक्षेत्रस्य बाहू=भुजस्थानीयौ. स=प्रसिद्धः मध्यभागः=मध्यप्रदेशः
तन्मध्यदेशः=तस्य भरतक्षेत्रस्य मध्यमावयवः । कुशावर्तपदे=अमु-
ष्य इयमदसीया=भरतक्षेत्रसम्बन्धिनी नाभिः तत्स्थानमित्यर्थः ।
जलः=कान्तारभूमिपृष्ठदेशः तद्गलनालदेशः तस्य भरतक्षेत्रस्य क-
ण्ठभागः बोधव्यः ॥ उत्प्रेक्षा. ॥ २२ ॥

स्कन्धांशुकं श्रीभरतस्य गङ्गा,

यज्ञोपवीतं शुचि तस्य सिन्धुः ।

नास्मिस्ततो वैपयिको विकारः,

सिद्धं शिवं ब्रह्मपदं तदेतत् ॥ २३ ॥

अन्ययः—गङ्गा श्रीभरतस्य स्कन्धांशुकं, सिन्धुः तस्य शुचि यज्ञोपवीतं ततः
अस्मिन् वैपयिकः विकारः न तदेतत् सिद्धं शिवं ब्रह्मपदम् अस्ति ॥ २३ ॥

व्याख्या—गङ्गा श्रीभरतक्षेत्रराजस्य स्कन्धांशुकं स्कन्धोत्तरीयं
पूजा—जप—ध्यानादिकालीनस्कन्धधार्ययोगपट्टः । सिन्धुश्च तस्य=
भरतक्षेत्रस्य, शुचि=पवित्रं यज्ञोपवीतं=यज्ञसूत्रं वामस्कन्धत आरभ्य-
दक्षिणकुक्षि—पृष्ठवेष्टकविप्रधार्योपवीतसूत्रमित्यर्थः, ततः=तस्मात्
कारणात् अस्मिन्=भरतक्षेत्रे निवासिनां जप—ध्यानादि लीन मनसां वा,
वैपयिकः=विपिणोति=स्वात्मकतया विपयिणं निरूपयति इति वि-
पयः=भोगमाधनं सूक्ष्मन्दनवनितादिः, इन्द्रियगोचर शब्द—रूपा-
दिश्च, देशश्च तेन—

विपयेण निर्वृत्तो वैपयिकः=विपयजनितः विकारः=विकृति श्वेतसोऽ-
न्यथाभावः न अस्तीति शेषः । तत् तस्मात् विपयजन्यविकाराऽनु-
त्थानाद्धेतोः एतत्=भरतक्षेत्रं सिद्धं=सिद्धिः योगादिसिद्धिरस्ति अ-
स्मिन् अर्शआद्यच् सिद्धिमम्पादकं शिवं=कल्याणावहं निरुपद्रवं वा
ब्रह्मपदं—ब्रह्म—ब्रह्मचर्यं तस्य पदं—स्थानं, यद्वा ब्रह्म—महानन्दः मोक्ष
इत्यर्थः तस्य पदं—माधनस्थानम् आम्रातं पूर्वघरिभिरिति शेषः ।
स्वर्गादीनां भोगभूमित्वात्त्रकर्मानुष्ठानाऽनधिकारात्. अस्य तु भर-
तक्षेत्रस्य कर्मभूमित्वेनाभिमतत्वान्मोक्षमाधनकर्माऽऽचरणे प्रवृत्त्या
भवन्ति भव्या मोक्षाधिकारिण इति भरतक्षेत्रस्य मोक्षसाधनस्थानत्वं

युज्यते महानन्दोऽमृतं सिद्धिः कैवल्यमपुनर्भवः । शिवं निःश्रेयसं
श्रेयो, निर्वाणं ब्रह्म निर्वृतिः इति हेमचन्द्रः ॥ २३ ॥

क्रीडाऽऽस्पदं यद् भरतं रमाया,

जनस्ततोऽस्मिश्चरतः प्रमायाम् ।

रत्नप्रसक्तो निगमः क्षमाया,

मायास वज्रं बहुलक्षमायाः ॥ २४ ॥

अन्वय—यद् भरतं रमायाः क्रीडास्पदं ततः अस्मिन् जनः प्रमायां रतः,
रत्नप्रसक्तः बहुलक्षमाया निगमः क्षमायाम्, मायासवज्रं (निरतः) । यद्वा बहुल-
क्षमायाः क्षमायां (निरताः) निगम मायासवज्रं रत्नप्रसक्त (आसीत्) ॥ २४ ॥

व्याख्या—यद्-यस्मात् कारणात् भरतं-भरतक्षेत्रं रमायाः-
लक्ष्म्याः क्रीडास्पदं-विलासस्थानं सार्वदिकस्थितिस्थानमित्यर्थः नि-
त्यनिवासस्थानभूतमिति भावः ततः-तस्मात् भरतक्षेत्रे लक्ष्म्यानित्य-
निवासित्वेन लोकानां शरीरस्थितिचिन्ताद्यभावात् हेतोः जनः-लोकः
प्रमायां-प्रमितौ यथार्थज्ञाने तत्साधनकर्मादावित्यर्थः रतः-सक्तः
तल्लीनमना इत्यर्थः रत्नप्रसक्तः-रत्नसंग्रहतत्परः बहुलक्षमायाः-बहवः
अनेके लक्षाः-लक्ष्या अनुकम्पनीयतया आश्रयणीयतया वा वद्देश्या
यस्याः सा बहुलक्षा, सा चासौ मा बहूनां लक्षणाम्-अयुतपंक्तीनां समा-
हारः बहुलक्षं तदात्मिका वा मा-लक्ष्मीस्तां याति-प्राप्नोत्यध्यवसा-
यादिनेति स तथोक्तः “ या प्रापणे, विच् ” निगमः-वाणिजः व्य-
वसायिजन इत्यर्थः क्षमायां-पृथिव्यां आयासवज्रमर्जनक्लेशरहितं
यथा तथा निरत इत्यर्थः पृथिव्या रत्नगर्भत्वात् । यद्वा बहूनि लक्षणानि
लक्ष्म्याणि निष्यत्तया यस्याः सा बहुलक्षा सादृशी माया-सुद्विषेयां ते
तथोक्ताः प्रभूतविषयाऽवगाहिबुद्धिशालिनः विवेकिन इति यावत्
क्षमायां-ज्ञान्तौ तत्प्रधानकर्मणि मुनिव्रतग्रहणादावित्यर्थः निरतो

इति शेषः । निगमश्च आयासवर्जं रत्नप्रसक्तं इति सम्बन्धः ॥ निगमः
वाणिकपथः आयासवर्जं रत्नार्थं प्रसक्ताः प्राप्ता लीनां वा लोका अत्र
संरत्नप्रसक्तः आसीत् इति शेषः ॥ २४ ॥

निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वाणिकपथे इति विश्वः । क्षिति-
श्रान्त्योः क्षमा इत्यमरः माया स्वाच्छाम्बरीबुद्धयोरिति मेदिनी ॥

मन्ये तदा रामपदं जगत्याः,

साम्राज्यरूपं भरतं यतः सा ।

श्रीदे-वरत्वाश्रितलक्ष्मणाशां,

सीतापि लेभे धरणी प्रतीता ॥ २५ ॥

अन्वयः—तद् भरतं जगत्या आरामपदं साम्राज्यरूपं मन्ये यतः प्रतीता सी-
तापि धरणी श्रीदेऽवरत्वाश्रितलक्ष्मणाशां लेभे अथ च तदा जगत्याः साम्राज्य-
रूपं रामपदं भरतं मन्ये यतः धरणीप्रतीतासीताऽपि श्रीदेवत्वाश्रितलक्ष्मणाशां
लेभे, यद्वा श्रीदेवत्वाश्रितलक्ष्मणा सीता यत आशा लेभे ॥ २५ ॥

न्याख्या—तद् भरतं तदाख्यविस्तृतशोभनक्षेत्रत्नं जगत्याः
पृथिव्या भुवनस्य वा आरामपदं विश्रामस्थानम् उपवनस्थानं वा “
आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यदित्यमरः” साम्राज्यरूपम् सर्व-
श्र्वर्यरूपं च मन्ये उत्प्रेक्षे यतः यस्मात् भरतक्षेत्रात् प्रतीता प्रसिद्धा
सीता हलोत्कृष्टापि सा धरणी रत्नप्रभाभिधाना श्रीदेवरत्वाश्रितलक्ष्म-
णाशां श्रीदे-धनदेऽवरत्वेन न्यूनत्वेन अनिष्टत्वेन वा आश्रितं युक्तं न्यु-
नत्वसूचकं यत् लक्ष्म चिन्हं रत्नादि तेन श्रीदे-वरत्वाश्रितलक्ष्मणा
उपलक्षिता आशा दिक् तां दक्षिणदिशामित्यर्थः लेभे, प्राप. ॥ २५ ॥

अथ च तदा श्रीरामचन्द्रवनवासकाले जगत्याः साम्राज्यरूपं
रामपदं दाशरथिरामस्थानं भरतं कैकयीसुतं मन्ये यतः यस्मात् भरतात्
यन्निमित्तमित्यर्थः धरणीप्रतीता धरण्याः पृथिव्याः सर्काशात् प्रतीता

प्रसिद्धिं प्राप्ता प्रादुर्भूतेत्यर्थः सीता जनकराजनन्दिनी अपि श्रीदेव-
त्वाश्रितलक्ष्मणाशां श्रिया युक्तो देवः श्रीदेवरस्तस्य भावस्तत्त्वं
श्रीदेवरत्वेनाऽऽश्रितो लक्ष्मणः सौमित्रिर्यस्यां सा चासौ आशा भर-
तेन राज्येऽङ्गीकृते रामवनवासार्थनियतीकृता दिक् दक्षिणादिगित्यर्थः
तां लेभे । यद्वा श्रीदेवरत्वेन आश्रितो लक्ष्मणो यां यस्यां वा सा
श्रीदेवरत्वाश्रित लक्ष्मणा सीता जानकी यतः भरतात् आशां दिशम्
दक्षिणांदिशमित्यर्थः यद्वा आशां कामम् इच्छां वनवासान्ते राज्यवि-
पायिणीं वाञ्छामित्यर्थः लेभे इति सम्बन्धः ॥

यद्वा तद्भरतं भरतक्षेत्रं जगत्याः भूमेः आरामपदं उद्यानस्था-
नम् रमणकस्थलमित्यर्थः साम्राज्यरूपम् सर्वसम्पद्रूपम् सर्वसाम्रा-
ज्योपभोगायतनमिति भावः यतः सा प्रसिद्धिं गता त्रिजगद्विख्या-
ता प्रतीता सर्वतः प्रसन्ना कृतादरा च धरणी, भारतभूमिः सीतापि-
हलोत्कृष्टापि यद्वा लक्ष्मीरपि सर्वसम्पद्रूपापि श्रीदे कुबेरे उत्तरदि-
ग्विभागे वरत्वाश्रितलक्ष्मणाशां वरत्वेन श्रेष्ठत्वेन आश्रिता अधिगता
लक्ष्मप्रधानमेव लक्ष्मणः स्वार्थेऽणु तस्य आशा अश्नुते व्याप्नोतीति
आशा तां प्रधानव्यापकतां लेभे सर्वतः श्रेष्ठत्वेनाश्रितप्रधानव्यापकतां
प्रापेत्यर्थः ॥ अत्र श्लेष उत्प्रेक्षा चेत्यलंक्रुती ॥ २५ ॥

दाक्षिण्यमामृश्य यदस्य मेरुः,

स काञ्चनार्चिर्विबुधैर्धृतार्चः ।

महाविदेहं पुरतश्च पश्चा-

दस्यादिशद् दक्षिणभागमेव ॥ २६ ॥

अन्वयः—यत् मेरुः अस्य दाक्षिण्यमामृश्य महाविदेहं पुरतः पश्चात् च
निवेश्य अस्य दक्षिणभागमेव (संनिवेशार्थम्) आदिशत् । स काञ्चनार्चिः विबु-
धैर्धृतार्चः ॥ २६ ॥

यत्=यस्मात्कारणात् मेरुः=सुवर्णपर्वतः अस्य=भरतक्षेत्रस्य दा-
क्षिण्यम्=औदार्यं सरलतां वा सर्वानुकूलतां वा यज्ञादिविधिदानं वा
आमृश्य=विमृश्य विचार्येत्यर्थः । महाविदेहं भरतक्षेत्राधिकविस्तृतम-
परक्षेत्रविशेषं पुरतः=पूर्वसां दिशि पश्चात्=पश्चिमायां च दिशि यद्वा
पुरतः=अग्रतः पूर्वदिशीत्यर्थः पश्चात्=अवरसिन् भागे पृष्ठभागे पश्चि-
मदिशीत्यर्थः निवेश्य अस्य=भरतक्षेत्रस्य दक्षिणभागमेव=स्वदक्षिणदे-
शमेव आदिशत्=उपाऽकल्पयत्संनिवेशार्थमिति शेषः । मेरुः कीदृशः
स काञ्चनार्चिः=सुवर्णमयरोचिष्कः पु० की० विबुधैः=देवैः धृतार्चः
कृतपूजः ॥ दक्षिणे सरलोदारौ इत्यमरः । दक्षिणो दक्षिणोद्भूत-
सरलच्छन्दवर्तिषु । आरामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्
इति मेदिनी ॥ २६ ॥

स्पर्धां दधञ्चैरवतं यदस्य,

विन्यस्य वामं कृतरक्तकामम् ।

स शूरतं प्राप्तघृणित्वभव्यं,

मेरुर्दधौ तद्भरतं त्वसव्यम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—स मेरुः यत् अस्य स्पर्धां दधत् कृतरक्तकामम् ऐरवतं वामं वि-
न्यस्य स शूरतं प्राप्तघृणित्वभव्यं तद्भरतं ॥ असव्यं दधौ ॥ २७ ॥

व्याख्या—सः=प्रसिद्धः मेरुः=सुवर्णशैलः यत्=यस्मात् भरत-
क्षेत्रे दाक्षिण्याद्यनेकगुणानुरोधाद्देतोः, अस्य=भरतक्षेत्रस्य स्पर्द्धा=द-
क्षिण भागावस्थापनादिमन्मानजनितामीर्ष्यां परोत्कर्षासहिष्णुत्वमिति
यावत् दधत्=धारयत् तथा कृतरक्तकामं=कृतः=विहितो रक्ते=शोणिते
रक्तस्य वा कामः=अभिलाषो येन तत् (परिहारपक्षे तु कृतो रक्ते=
ऐरवतक्षेत्रगत 'रक्ता रक्तवतीत्येतन्नदीद्वयसम्बन्धिलोहितवर्णजले
कामो येन तत्, रक्ता रक्तवती च नदीद्वयमैरवतक्षेत्रे वर्तते तदीयं जलं

रुक्तं तत्राऽनेनेच्छाकृतेतिकल्पना । लोकेऽपि रक्तेच्छवेऽधमपदं राज्ञा
 प्रदीयते) अत एव दोषात् ऐरवतं=तदारुणक्षेत्रमेदं वामं=वामगतं=
 सव्यभागस्थं विन्यस्य=विधाय कृत्वत्यर्थः । म शूरतं=शूरतः=कृपा-
 लुस्तेन सहितं यद्वा शूरस्य भावः शूरता=शौर्यं तेन सहितम् । प्राप्त-
 घृणित्वभव्यम्=प्राप्ता=अधिगता घृणिः=कान्तिर्यैस्ते प्राप्तघृणयस्तेषां
 भावस्तत्त्वं तेनभव्यं=शोभनं योग्यं वा यद्वा घृणा=करुणा दयेत्यर्थः
 अस्त्यस्यासौ घृणी=दयालुस्तस्यभावो घृणित्वं=दयालुता कृपेत्यर्थ-
 स्तेन भव्यं, यद्वा प्रकृष्टाः आप्ताः=प्रत्ययिता विश्वास्ववचना इत्यर्थः
 यस्मिन् तत्प्राप्तं तच्च तद् घृणित्वभव्यं चेति विशेषणोभयपदकः कर्म-
 धारयः, तत्=प्रसिद्धं भरतं=भरतक्षेत्रं तु असव्यं=दक्षिणं दक्षभागस्थं
 कृत्वेत्यर्थः दधौ=धारयामास । वामंधने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे
 बल्लुप्रतीपसव्येषु त्रिपु नार्या ह्रियामथ इति मेदिनी । कृपालुः शूरतः
 समाः इत्यमरः । आप्त-प्रत्ययितौ समौ इत्यमरः । जुगुप्सा-करुणे
 घृणे इति चाऽमरः ॥ २७ ॥

कुरुप्रकाशी विषयः स-मागधः,

प्रशंसितः काव्यशतैः स-मध्यमः ।

स-कौशलः कौशलसत्कृपीवलैः,

श्रियाऽभिनीतो जगतीह नीतितः ॥२८॥

अन्वयः—कुरुप्रकाशी विषयः (अस्ति) स मागधः काव्यशतैः प्रशंसितः
 स मध्यमः स कौशलः कौशलसत्कृपीवलैः (उपलक्षितः) इह जगति नीतितः,
 श्रियाऽभिनीतः (पद्मान्तरेषु-स मागधः विषयोऽस्ति । स मध्यमो विषयोऽस्ति ।
 स कौशलो विषयोऽस्ति (शेष विशेषणान्वयः प्रथमवत्) ॥ २८ ॥

व्याख्या—कुरुप्रकाशी=कुरुमिः=तदारुणराजविशेषैः प्रकाशी=
 प्रकाश (प्रसिद्धि) शाली, यद्वा कुरुन् प्रकाशयति तच्छीलः स तथोक्तः

विषयः—देशः अस्तीति शेषः कीदृशः स इत्याह—स मागधः—मागधैः
 राजादिस्तुतिपाठकैः वंशपरम्पराशंसकैर्वा सहितः । काव्यशतैः—पर-
 शतकाव्यैः स्तुतिसहस्रेण वा प्रशंसितः प्रशंसामुखेन व्यावर्णितः, स-
 मध्यमः—मध्यमेन—मध्यजस्वरेण मध्यस्थजनेन वा मध्यमया—हृदयो-
 त्पन्नबुद्धिसंपुक्तनादस्वरूपवाणीमेदेन वा सहितः । स कौशलः—कुश-
 लस्य भावः कौशलं, कौशलेन—क्रियानैपुण्येन सहितः । कौशलसत्कृपी-
 वलैः—कोशैः—धनधान्यराशिभिर्लमद्भिर्विराजमानैः—कृपीवलैःकर्पकैः
 उपलक्षितः इह—अस्मिन् जगति—संसारे नीतितः—न्यायवर्त्तनशील-
 तयाश्रिया—लक्ष्म्या भारत्या वा समृद्ध्या वा अभिनीतः—आभिमुख्येन
 सामीप्येन वा प्राप्तः । एतेन शान्तिनाथ—नेमिनाथ—कृष्णवासुदेवाना
 मवतारदेशः प्रदर्शितः । हस्तिनापुर—शौरिपुर—द्वारिकाणां कुरुदेश-
 न्तर्गत्वात् । हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्राच्च दक्षिणे । पञ्चालपूर्वभागे तु
 कुरुदेशः प्रकीर्तितः इत्युक्तेः ॥१॥ चरम तीर्थकराऽवतारभूमिमाह—स
 मागध इति मगधे—देशमेदे भवा मागधाः—मगधदेश वास्तव्यजनाः
 तैः सहितो विषयः—देशः मगधदेश इत्यर्थः ब्राह्मणकुण्डनगरं मग-
 धदेशस्याऽभ्यन्तरवर्तीति संभाव्यते ॥ सः—प्रसिद्धः मध्यमः—मध्ये-
 भयः, विषयः—देशः मध्यदेशः मध्यप्रान्तः तदन्तर्वर्षिं धाराणसीत्यर्थः
 मध्यदेशस्तु मध्यम इत्यमरः । हिमन—द्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग् विन-
 शनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः इति मनुः । अयं
 च प्रभुपार्श्वनाथाऽवतारदेशः । स कौशलः—कोशल्ले—देशविशेषं भवाः
 कौशलाः तैः सहितो विषयः कौशलदेश इत्यर्थः । अनेन श्रीपुगादिमवा-
 ऽऽदिनायस्य श्रीरामबलदेवस्य चाऽवतारभूमिः संसृचिता । सर्वत्र पक्षेपु
 'कुरुप्रकाशी' इत्यस्य कुरुभिः—ओदनैः रूपविशेषैर्वा प्रकाशी—प्रकाश-
 शीलः । कुरुर्नृपानरे मक्ते, पुमान् पुंभृत्ति नोशृचि इति मेदिनी ॥

देशः सदेशस्थितिभृन्नरेशः,

सुरार्चनाहृत महीसुरेशः ।

तपस्विवर्गेण यशस्विभिर्वा,

कृतप्रवेशः स्थिरसन्निवेशः ॥ २९ ॥

अन्वय—सदेशस्थितिभृन्नरेशः सुरार्चनाहृत महीसुरेशः तपस्विवर्गेण यशस्विभिर्वा कृतप्रवेशः स्थिरसन्निवेशः देश (आसीत्)

व्याख्या—सम्प्रति दशभिः पद्यैः पूर्वोक्तान् देशान् वर्णयति—
देश इति । देशः=जनपदः वक्ष्यमाणस्वरूप आसीदिति शेषः । सदेश-
स्थितिभृन्नरेशः=सदेशे=समीपे स्थिति=मर्यादामवस्थिति वा विभ्र-
तीति सदेशस्थितिभृतो नरेशः=राजानो यस्मिन् सः यद्वा सदा=सर्व-
स्मिन्काले ईशस्थितिम्=ऐश्वर्यं विभ्रति=धारयतीति ते ईशस्थितिभृतो
नरेशा यस्मिन् स तथोक्तः । सुरार्चनाहृतमहीसुरेशः—सुराणां—देवा-
नाम् अर्चनायां=पूजायाम् अर्चनार्थं वा आहृताः—आकारिता आम-
न्त्रिता इत्यर्थः महीसुरेशः=ब्राह्मणश्रेष्ठाः ऋत्विगादय इत्यर्थः यस्मिन्
स तथोक्तः । तपस्विवर्गेण—तपोधनैः यशस्विभिः—यशोधनैर्वा कृतः=
संपादितः प्रवेशो यत्रासौ कृतप्रवेशः । स्थिरसन्निवेशः—स्थिरः—शाश्वतः
सन्निवेशः—सम्यक्स्थितिर्वास इत्यर्थः यत्र सः यद्वा स्थिरः=निश्चितः
सन्निवेशः—पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशोयस्मिन् स तथोक्तः । स
देशोऽभ्यास—सविध—समर्याद—सवेशवत् इत्यमरः । सन्निवेशो निष्-
र्ण इति चामरः ॥ २९ ॥

सदागमानां फलितैर्द्विधापि,

स संनिधानै र्बहुधा निधानैः ।

परोपकारादिलसद्विधानै,

ध्यानेषु नेयः सुधियां प्रधानैः ॥ ३० ॥

अन्वयः—सदागमानां द्विधापि फलितैः ससंनिधानै बहुधा निधानैः (उप-
लक्षितैः) परोपकारादिलसद्विधानैः सुधियां प्रधानैः ध्यानेषु नेयः ॥ ३० ॥

व्याख्या—सदागमानां=सत्सिद्धान्तानां द्विधापि=द्विविधैरपि
ज्ञानक्रियारूपैः फलितैः=फलैः, यद्वा सदागमानां=सन्-प्रशस्तः-
आगमः-आयः येषां ते सदागमा स्तेषां न्यायोत्पन्नानां धनानां
मित्यर्थः द्विधापि फलैः-दान-भोगरूपैः स संनिधानैः-सद्विधानेन-
समीपवासेन सहितैः यद्वा सत्-प्रशस्तं निधानम्-आश्रयः, कार्याव-
सानं वा तेन सहितैः । बहुधा-बहुप्रकारकैः निधानैः-शङ्ख-पद्मादि-
निधिभिः उपलक्षितैः । परोपकारादिलसद्विधानैः-परोपकरणप्रभृतिभि-
र्लसद्भिः-मनोहरैः विधानैः-कर्मभि रूपलक्षितैः । यद्वापरोपकारादीनि
लसन्ति-शोभनानि विधानानि-कर्माणि येषां तै स्तयोक्तैः । सुधियां-
सुषुद्धिशालिनां पण्डितानां वा मध्ये प्रधानैः-मुख्यैः उपलक्षितः असौ
देशः ध्यानेषु-चिन्तनेषु नेयः प्राप्यः सर्वदा ध्यातव्यः श्लाध्यगुण-
त्वेनेति भावः उदात्तालंकारः ॥ ३० ॥

शैलाविभागै ईदसानुरागै,

स्तपस्त्रिपादोचित संविभागैः ।

भूपैः स्वरूपेण शचीशरूपै,

योगीयते दिव्यसदस्सु देशः ॥ ३१ ॥

अन्वयः-दिव्यसदस्सु शैलाविभागैः ईदसानुरागैः तपस्त्रिपादोचितसंविभागैः
स्वरूपेण शचीशरूपैः भूपैः यः देशः योगीयते ॥ ३१ ॥

व्याख्या—यः देशः दिव्यसदस्सु-स्वर्गीयसमासु सुधर्मादि-

ष्वित्यर्थः भूपैः गीयते—स्तूयते वंर्ण्यते इत्यर्थः । कीदृशै भूपैरित्याह—
 शैलाविभागैः—शैलतःपर्वतात् अविभागो येषां ते तैः स्थैर्ये दाढर्ये च
 गिरिकल्पैरित्यर्थः । दृढसानुरागैः—दृढः सानुषु—कोविदेषु रागः—
 प्रीतियेषां तै स्तथोक्तैः । तपस्विपादोचितसंविभागैः—तपस्विपादाः
 पूज्यतपस्विनः तेषां मुचितः—योग्यः संविभागो येषां तैः स्तथोक्तैः ।
 स्वरूपेण—आकृत्या शचीशरूपैः—शचीशः—इन्द्र स्तस्यैव रूपं—स्वभावः
 सौन्दर्यं वा येषां ते, तैः इन्द्रात्मकै र्वा, भूपैरिति सम्बन्धस्तुक्त एव ॥
 सानुरस्त्री वने प्रस्ये वात्या—मार्गा—ऽग्र—कोविदे इति मेदिनी ॥३१॥

गम्यः सुहृद्भिर्न तथाऽसुहृद्भिः,

कलाधराणां न कलाऽधराणाम् ।

परार्थहृद्भिर्न परार्थहृद्भिः,

स चापरागौ न तु चापराऽगौ ॥ ३२ ॥

अन्वयः—तथा सः (देशः) सुहृद्भिः, गम्यः असुहृद्भिर्न, कलाधराणां
 (गम्यः) कलाऽधराणां न, परार्थहृद्भिः, (गम्यः) परार्थहृद्भिर्न, चापरागौः (गम्यः)
 अपरागौर्न ॥ ३२ ॥

व्याख्या—‘ तथा ’ इति पूर्वसन्दर्भसम्बन्धार्थम् । देश इति
 विशेष्यं पूर्वतोऽन्देति, स सुहृद्भिः—मित्रैः गम्यः—प्राप्यः, (मित्रं सखा
 सुहृत् इति, प्राप्यं गम्यं समासाद्य मितिचाऽमरः ।) न तु असुहृद्भिः
 शत्रुभिः, असूनां—प्राणानां हृद्भिः—अपहारकै—र्वा हिंस्रैर्वा कलाधराणां
 कलाः चतुषष्टिप्रकारा गीतवाद्यादिरूपाः—घरन्ति—दधेति ते कलाधरा
 स्तेषां गम्यः । न तु कलासु—उक्तरूपासु विषये अधराः—नीचाः
 कलारहिता इत्यर्थे स्तेषां यद्वा दत्तघनस्याधिकलभ्यांशं वा
 घरन्तीति ते तथा तेषां तथोक्तानां गम्यः । परार्थहृद्भिः—परार्थम्—
 अन्यार्थं परोपकारपरायणमित्यर्थः इत्—हृदयं—मनो येषां ते परार्थहृद

स्तै स्तथोक्तैः गम्यः, न तु परार्थहृद्भिः-परेषाम्-अन्येषाम् अर्थ-धनं
वस्तु वा हरन्ति-मुष्णन्ति ते स्तथोक्तै श्रौरादिभिः गम्यः । चाप-
रागैः-चापे-धनुषि रागः-प्रीतिर्येषां ते तै स्तथोक्तैः शूरैरित्यर्थः
गम्यः-नमासाद्यः तद्देशस्थजनानां धनुर्विद्याप्रियत्वात्तत्र तेषां प्रवेश-
सम्भवः न तु तत्रत्यानां भयशालितयेति बोद्धव्य मन्यथा देशनिन्दा-
संभवात् । न तु अपरागैः-अपगतौ रागः-प्रीतिर्येषां तेष्वपरागास्त
स्तथोक्तैः गम्यः विरोध नामालंकारः ॥ ३२ ॥

कुतूहलेनोद्बहनं सृजन्ति,

कुतूहलेनोद्बहनं सृजन्ति ।

यद्देशवास्तव्यजनाः परोपजापे,

प्रसक्ता न परोपजापे ॥ ३३ ॥

अर्थः-यद्देशवास्तव्यजना कुतूहलेन उद्बहनं सृजन्ति कुतूहलेन उद्बहनं
सृजन्ति परोपजापे प्रसक्ताः परोपजापे न (प्रसक्ताः) (आमन्) ॥ ३३ ॥

व्याख्या-यद्देशवास्तव्यजनाः=यद्देशचतुष्टयनिवासिनो लोकाः
कुतूहलेन=कौतुकेन उद्बहनम्=उद्बहं परिणय मित्यर्थः सृजन्ति=
कुर्वन्ति. कुतूहलेन=कौतुकेन=जनितः पुत्रः कदाचित्तीर्ध्रङ्करगो-
श्रवणधनेन संयमधारणादिना वाऽसत्कुलंतारयेदित्यभिलाषेनेत्यर्थः
उद्बहनम्=उद्बहति=उर्ध्वनयति पितृ मातृ वंश्या नित्युद्बहनः=पुत्रस्तं
सृजन्ति=उत्पादयन्ति । परोपजापे=परः=श्रेष्ठः उपजापः=उपांशुजपः
तस्मिन् प्रसक्ताः=व्यापृताः लीनमनस इत्यर्थः, किन्तु परोपजापे=
परेषाम्=अन्येषां, परः=उत्कृष्टो वा उपजापः=मेदः विच्छेदः संहत-
योर्द्विधीकरणमिति यावत् परोपजापः तस्मिन् तथोक्ते न प्रसक्ता इत्यर्थः ।
साटानुग्रामः चिरोघाभासश्च । मेदो-पजापौ इत्यमरः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—यत्सूपदेशः लावण्यसुसंस्कृतार्थैः बहुधान्यकार्यं करोति तस्य विशालिता सरोऽनुसारात् ततोऽन्यस्य [प्रदेशः] कूपदेशः क्षुद्रः ॥ ३५ ॥

व्याख्या—यत्सूपदेशः—यस्य देशस्य सूपदेशः—शोभन उपदेशः समीपवर्तिदेशः प्रदेश इत्यर्थः लावण्यसुसंस्कृतार्थैः—लावण्येन सौन्दर्येण सुसंस्कृतैः—परिष्कृतैः अर्थैःवस्तुभिः करणैः बहुधान्यकार्यं—बहूनां धान्यानां—शालि—मोधूमादित्रीहीणां कार्यं करोति—सम्पादयति । तस्य—देशस्य विशालता—वैशुल्यं विस्तार इत्यर्थः सरोऽनुसारात्—महासरःसदृशीत्यर्थः । ततोऽन्यस्य—तद्देशसम्बन्धरहितदेशस्य प्रदेशः कूपदेशः—कुत्सित उपदेशः—समीपदेशः तत्स्वरूप इत्यर्थं कूप-ऽन्वितो देशो वा अत एव क्षुद्रः—तुच्छः वासाऽनर्ह इत्यर्थः ॥

पद्यस्यास्याऽर्थान्तरमपि श्लेषमहिम्ना ध्वनितं भवति. तथाहि—यत्सूपदेशः—यस्य पण्डितस्य शोभन उपदेशः—हिताऽनुशासनम् लावण्यसुसंस्कृतार्थैः—लावण्येन प्रसादादिगुणसौन्दर्येण सुसंस्कृतैः—अतीव भूपितैः सुसम्पन्नैरित्यर्थः अर्थैः—वाच्यैः अभिधेयैरित्यर्थः बहुधा बहुप्रकारेण अन्यकार्यम्—अन्यत्कृत्यम् उपदेशातिरिक्त माह्लादादिका करोति—जनयति । तस्य—उपदेशस्य विशालिता—विस्तारः सरोऽनुसारात् सरः ज्ञानं तदनुसारेण. ततः तस्मात् अन्यस्य सूपदेशादि कूपदेशः कुत्सित उपदेशः अत एव क्षुद्रः तुच्छत्वादग्राह्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सारस्य भावश्यकमेव तस्य,

प्रशस्यते शस्यधिया जलस्य . . .

यत् प्राणिनां जीवनमेतदन्यः,

॥ ३६ ॥ स जातवेदा अपि भस्मशोषः ॥३६॥

अन्वयः—(तत्रदेशे) यत् प्राणिनां जीवनं (वर्तते) तस्य जलस्य सारस्य-
मावश्यकमेव इति कृत्वा शस्यधिया (तत्) प्रशस्यते एतदन्यः स जातवेदाऽपि
भस्मशेषः । अथ च तस्य जल(ङ)स्य सारस्यमावश्यकमेव यत् प्राणिनां
जीवनम् (भसौ सरसश्च) तस्यधिया प्रशस्यते एतदन्यः सजातवेदा अपि
भस्मशेषः ॥ ३६ ॥

उच्यारूपां—किंच तत्र देशे यत् प्राणिनां=जन्मिनां जीवनं=प्रा-
णधारणकारणं वर्तते इति शेषः तस्य जलस्य सारस्य=सरसता मधुर-
रससाहित्यं वा स्वादुत्वं वा आवश्यकमेव=अवश्यप्रयोजनीयमेव । इति
कृत्वा शस्यधिया=शालि-गोधुमादिधान्यबुद्ध्या अनेन धान्योत्पत्ति
रित्यनुमन्धायेत्यर्थः प्रशस्यते=श्लाघ्यते । एतदन्यः=जलाऽतिरिक्तः
सः=प्रसिद्धः जातवेदाः=जातान्=प्राणिनो विन्दते जठराऽनलत्वेन
इति जातं वेदो=धनं यस्मात् इति वा, जाते जाते विद्यते इति वा
जातं वेत्ति, वेद्यते वा, इति वा सतथोक्तः वह्निः अपि भस्मशेषः=
भस्मपर्यधमान इति कृत्वा न प्रशस्यते । तत्र हि देशे जलातिरिक्तव-
स्तुना नोपकरणार्हता सर्वेषां सर्वसमृद्धिसम्पन्नत्वात् । श्लेषमहिम्ना-
ऽस्य पद्यस्याऽर्थान्तरमपि प्रतीयते, तथाहि—तस्य जलस्य=जडस्य
मूर्त्तस्येत्यर्थः रलयो डलयोश्चैकत्वस्मरणात्, सारस्यम्=सरसस्य भावः
रसिकृता वैदग्ध्यमितिपावत् आवश्यकमेव, यच्च प्राणिनां=सहृदयजना-
नाम् जीवनं=प्राणरूपम् अन्यथा सहृदयत्वाऽनुपपत्तेः । असौ (सरसः)
शस्यधिया=प्रशंसनीयमतिना प्राज्ञेनेत्यर्थः प्रशस्यते=सबहुमानं श्ला-
घ्यते । एतदन्यः=विदग्ध (मरम) भिन्नः पुरुषः सजातवेदाः=जातवे-
दमा=इत्यादितर्पणीयवह्निना सहितः ऋत्विगादिः अपि भस्मशेषः=
भस्मतुल्यः न गण्य इत्यर्थः । मरसजनाऽपेक्षया वैदिकानामनुत्तम-
त्वमिति साहित्यग्रामनासासिताऽन्तःकरणानां महृदयताचणानां सुप्र-
सिद्धम् ॥

सदा नदेशः किमु दान देशः,

समाश्रयत्सर्वरसाऽनुवेशः ।

तटी पटीयः शुक्विप्रवेशः,

पदेपदे प्राप्तवसूपदेशः ॥ ३४ ॥

अन्वय—(असौ देशः) नदेशः किमु? दानदेशः समाश्रयत्सर्वरसाऽनुवेशः
तटीपटीयः शुक्विप्रवेशः पदे पदे प्राप्तवसूपदेशः ॥ ३४ ॥

व्याख्या—असौ देशः=समुद्रः किमु वर्चते इति शेषः इत्यु-
त्प्रेक्षा. उभयोः समान शब्दवाच्यत्वरूपसाधर्म्यं मुत्प्रेक्षाबीजभूतमाह
दानदेशः=दानं=वितरणीयार्थं ददाति=प्रयच्छन्तीति दानदाः=दान-
शीला ईशाः=अधिपतयो यत्र स तथोक्तः, समुद्रपक्षे—दानदाः=धनदाः
कुबेरः ईशोपस्य सः. समुद्रस्य रत्नाकरत्वात्कुबेरस्य धनाधिपत्वात्कुबेरे
समुद्रपतित्वमुपचर्यते । यद्वा दं=पर्वतं मैनाकलक्षणम् आनयति=सर्व-
पर्वतपक्षच्छेदनाग्रहिलपुरन्दरभिदुरप्रहारात् त्राणकरणेन जीवयतीति
दान स्ताहशो देशः=प्रदेशो यस्य स तथोक्तः । समाश्रयत्सर्वरसानु-
वेशः=समाश्रयन् सर्वः=सकलः रमः माधुर्यादिरूपो यां सा समाश्र-
यत्सर्वरमा=पृथ्वी तस्याम् अनु=अनुक्रमेण व्याप्ता वा वेशाः=गृहाणि
यत्र सः, यद्वा समाश्रयताम्=आश्रयमन्विच्छतां सर्वरसानां=पण्डि-
तानाम् अनुवेशः=प्रवेशो यत्र सः अथवा समाश्रयतां=निवस्तुमिच्छतां
सर्वेषां=सकलानां जनानां रसायां=पृथिव्यां वास्त्वर्हभूमावित्यर्थः
अनुवेशः=समावेशो यत्र स तथोक्तः तत्रत्यप्रदेशानां मतिविस्तीर्ण-
त्वात्मर्वेषां तद्देशनिवासार्थिनां कृते तत्रावकाशस्य पर्याप्तत्वात् । समुद्र-
पक्षे—समाश्रयन्तीनां सर्वरसानां=नदीनाम् अनुवेशः=प्रवेशः समावेशो
वा यत्र सः यद्वा समाश्रयतां सर्वेषां रसानां=जलानां अनुमर्यादानति
क्रमेण समावेशो यत्र स तथोक्तः । तटीपटीयः शुक्विप्रवेशः=तट्यां

पटीयसां मुनिपुणानां सुकवीनां प्रवेशो यत्र सः पक्षे तट्थां=कूले
 वेलाया मित्यर्थः पटीयसां शुकवीनां=शुकपक्षिणां यद्वा सुष्ठु काय-
 न्ति=शब्दायन्ते इति सुका स्तादृशा वयः=पक्षिण स्तेषां प्रवेशो यत्र
 सः रलयोर्दलयो श्रैव, श-सयोर्व-वयोस्थेतिवचनेन श-सयोरेकत्व-
 स्मरणात् । पुनश्च पदे पदे=प्रतिपदं प्रतिस्थानमित्यर्थः प्राप्तवस्त्रपदेशः
 प्राप्तः=उपस्थितः लोकैर्लब्धो वा वसुः=मधुरः मनोज्ञः उपदेशः=शा-
 स्त्रीय धार्मिक-राजनैतिकाद्यनुशासनं यत्र सः यद्वा समृद्धजनशालि-
 तया व्यापारिजनवृत्तया वा प्रतिस्थलं प्राप्तः वस्त्राणां=धनानां रत्नानां
 वा स्वर्णानां वा उपदेशः=योग-क्षेमाद्यनुशामनं यत्र स तथोक्तः ।
 अथवा पदे पदे=प्रतिव्यवसायं=प्रत्युद्यमं प्राप्तः वसोः=धनाधिपस्य
 कुबेरस्य तद्विषयक इति तात्पर्यम् उपदेशः=अध्यवसायादिसहायेना-
 ऽनन्तकोटिधनाधिपत्यशालित्वादेराख्यानं यत्र सः अथवा प्राप्तानि
 स्वानितोऽधिगतानि वस्त्रानि रत्नानि स्वर्णानि यत्र तादृश उपदेशः=
 समीपदेशः खान्यादिप्रदेशो यत्र स तथोक्तः ।

समुद्रपक्षे प्रतिस्थानं=प्रतिकूलप्रदेशं प्राप्तानि=प्रोच्छलनेन गतानि
 वस्त्रानि=जलानि यत्र तादृश उपदेशः=समीपदेशो बेलाप्रदेशो यस्य सः
 यद्वा समुद्रस्य रत्नाकरतया प्रतिपदं-प्रतिचरणन्यासदेशं प्राप्तानि-
 लोकैरधिगतानि वस्त्रानि-रत्नानि यत्र तादृश उपदेशो बेला यस्य च
 तथोक्तः । अत्र श्लेशलंकारः ॥ ३४ ॥

यत्सूपदेशो बहुधान्यकार्यं,

करोति लावण्यसुसंस्कृतार्थैः ।

विशालतातस्यसरोऽनुसारात्,

धुद्रस्ततोऽन्यस्यनुकूपदेशः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—यत्सूपदेशः लावण्यसुसंस्कृतार्थैः बहुधान्यकार्यं करोति तस्य विशालिता सरोऽनुसारात् ततोऽन्यस्य [प्रदेश] कूपदेशः क्षुद्रः ॥ ३५ ॥

व्याख्या—यत्सूपदेशः—यस्य देशस्य सूपदेशः—शोभन उपदेशः समीपवर्तिदेशः प्रदेश इत्यर्थः लावण्यसुसंस्कृतार्थैः—लावण्येन सौन्दर्येण सुसंस्कृतैः—परिष्कृतैः अर्थैः वस्तुभिः करणैः बहुधान्यकार्यं—बहूनां धान्यानां—शालि—गोधुमादित्रीहीणां कार्यं करोति—सम्पादयति । तस्य—देशस्य विशालता—वैपुल्यं विस्तार इत्यर्थः सरोऽनुसारात्—महासरःसदृशीत्यर्थः । ततोऽन्यस्य—तद्देशसम्बन्धरहितदेशस्य प्रदेशः कूपदेशः—कुत्सित उपदेशः—समीपदेशः तत्स्वरूप इत्यर्थं कूप-ऽन्वितो देशो वा अत एव क्षुद्रः—तुच्छः वासाऽनर्ह इत्यर्थः ॥

पद्यस्यास्वाऽर्थान्तरमपि श्लेषमहिम्ना ध्वनितं भवति. तथाहि—यत्सूपदेशः—यस्य पण्डितस्य शोभन उपदेशः—हिताऽनुशासनम् लावण्यसुसंस्कृतार्थैः—लावण्येन प्रसादादिगुणसौन्दर्येण सुसंस्कृतैः—अतीवभूपितैः सुसम्पन्नैरित्यर्थः अर्थैः—वाच्यै. अभिषेयैरित्यर्थः बहुधा—बहुप्रकारेण अन्यकार्यम्—अन्यत्कृत्यम् उपदेशातिरिक्त माह्लादादिकार्यं करोति—जनयति । तस्य—उपदेशस्य विशालिता—विस्तारः सरोऽनुसारात् सरः ज्ञानं तदनुसारेण. ततः तस्मात् अन्यस्य उपदेशादिः कूपदेशः कुत्सित उपदेशः अत एव क्षुद्रः तुच्छत्वादप्राण इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सारस्य मावश्यकमेव तस्य,

प्रशस्यते शस्यधिष्णः जलस्य ।

यत् प्राणिनां जीवनमेतदन्यः, ...

त जातवेदा अपि भस्मशेषः ॥३६॥

अन्यथः—(तत्रदेशे) यत् प्राणिनां जीवनं (वर्तते) तस्य जलस्य सारस्य-
भाग्रश्चकमेव इति कृत्वा शस्यधिया (तत्) प्रशस्यते एतदन्यः स जातवेदाऽपि
भस्मशेषः । अथ च तस्य जल (ज)स्य सारस्यभाग्रश्चकमेव यत् प्राणिनां
जीवनम् (भसौ सरसश्च) शस्यधिया प्रशस्यते एतदन्यः सजातवेदा अपि
भस्मशेषः ॥ ३९ ॥

उपारूपां—किंच तत्र देशे यत् प्राणिनां=जन्मिनां जीवनं=प्रा-
णधारणकारणं वर्तते इति शेषः तस्य जलस्य सारस्य=सरसता मधुर-
रससाहित्यं वा स्वादुत्वं वा आग्रश्चकमेव=अग्रश्चकप्रयोजनीयमेव । इति
कृत्वा शस्यधिया=शालि-गोधूमादिधान्यबुद्ध्या अनेन धान्योत्पत्ति-
रित्यनुमन्धायेत्यर्थः प्रशस्यते=श्लाघ्यते । एतदन्यः=जलाऽतिरिक्तः
सः=प्रसिद्धः जातवेदाः=जातान्=प्राणिनो विन्दते जठराऽनलत्वेन
इति जातं वेदो=धनं यस्मात् इति वा, जाते जाते विद्यते इति वा
जातं वेत्ति, वेदयते वा, इति वा स तथोक्तः बहिः अपि भस्मशेषः=
भस्मपर्यवसान इति कृत्वा न प्रशस्यते । तत्र हि देशे जलातिरिक्तव-
स्तुना नोपकरणार्हता सर्वेषां सर्वसमृद्धिसम्पन्नत्वात् । श्लेषमहिम्ना-
ऽस्य पद्यस्याऽर्थान्तरमपि प्रतीयते, तथाहि—तस्य जलस्य=जलस्य
मूर्त्त्यस्येत्यर्थः रलयो र्जलयोश्चैकत्वकारणात्, सारस्यम्=सारस्य भावः
रसिकता वैदग्ध्यमितियावत् आग्रश्चकमेव, यच्च प्राणिनां=सहृदयजना-
नाम् जीवनं=प्राणरूपम् अन्यथा सहृदयत्वाऽनुपपत्तेः । असौ (सरसः)
शस्यधिया=प्रशंसनीयमतिना प्राज्ञेनेत्यर्थः प्रशस्यते=सचहुमानं श्ला-
घ्यते । एतदन्यः=विदग्ध (मरम) भिन्नः पुरुषः सजातवेदाः=जातवे-
दमा=हृत्पादितर्पणीयबहिना सहितः ऋत्विगादिः अपि भस्मशेषः=
भस्मशेषः न गण्य इत्यर्थः । सरसजनाऽपेक्षया वैदिकानामनुत्तम-
त्वमिति माहित्यगमनामासिताऽन्वःकरणानां महृदयताचगानां सुप्र-
सिद्धम् ॥

नित्यं समुद्रातिशयाशयेन,

पिताम्बराः स्वीययशःप्रकाशैः ।

निवासिनोऽस्मिन् कमलानुपङ्गैः,

स्वयंभुवः श्रीपुरुषोत्तमास्ते ॥ ३७ ॥

अन्वय — अस्मिन् निवासिनः ते श्रीपुरुषोत्तमाः समुद्रातिशयाशयेन
नित्यम् [उपलक्षिता.] स्वीययशः प्रकाशैः पीताम्बराः कमलाऽनुपङ्गैः (उपलक्षिता)
स्वयंभुवः (सन्ति) ॥ ३७ ॥

व्याख्या—अस्मिन् देशे निवासिनः=वास्तव्याः ते=प्रसिद्धाः
जनाः श्रीपुरुषोत्तमाः=पुरुषेषु उत्तमाः=श्रेष्ठाः । समुद्रातिशयाशयेन=
समुद्रात्=रत्नाकरात् अतिशयः अतिमात्रः तदतिक्रमणशीलो वा आशयः
=विभवं रत्नादिसम्पत्, चित्तं वा गम्भीरहृदयत्वात्, अभिप्रायो वा
गम्भीराशयत्वात् तेन तथोक्तेन उपलक्षिताः उपलक्षणे तृतीया, स्वी-
ययशः प्रकाशैः=स्वीयानाम्=आमीयानां यशसां=कीर्तिनां प्रकाशैः=
विस्तारैः पीताम्बराः=पीतं=श्यामम् अम्बरम्=आकाशो यैस्ते तथो-
क्ताः यशोभिः पिहिताऽऽकाशा इत्यर्थः । कमलानुपङ्गैः=कमलायाः=
सम्पल्लभ्या वरस्त्रिया वा कमलानां=शालिधान्यानां लेखनीनां वा
अनुपङ्गैः=सम्बन्धैः उपलक्षिताः स्वयंभुवः=स्वयम्=आत्मना भवन्ति
=अन्तर्भावितव्यर्थतया भावयन्ति=उत्पादयन्ति स्वोपयोज्यवस्तुजा-
तानि कलाकौशलेन इति ते तथोक्ताः सन्तीति शेषः । अत्र पद्ये 'पी-
ताम्बराः' स्वयंभुवः, श्रीपुरुषोत्तमाः" इत्येतैर्योगार्थेन प्रस्तुतदेशनि-
वासिजनविशेषणीभूतैरपि रूढ्या ब्रह्म-विष्णु-महेशानवाचकैस्त्रिभिः
शब्दैः 'एतद्देशवास्तव्यालोकाः' 'ब्रह्म विष्णुमहेशरूपा एवेति श्लेषम-
हिम्ना ध्वन्यते, तथाहि 'पीताम्बराः, श्रीपुरुषोत्तमाः' इत्येतत्पदद्वयेन
स्मर्यमाणो विष्णुः " नित्यं=निरन्तरं समुद्रातिशयाशयेन=समुद्रेऽति-

शयः=सार्वदिकतयाऽतिमात्रः आशयः=शयनं तेन तथोक्तेन उपलक्षित इत्यर्थः । तथा कमलाऽनुपङ्गैः=कमलायाः=लक्ष्म्याः यद्वा कमलस्य=हस्तस्थपद्मस्य शयनाश्रयभूतजलस्य वा अनुपङ्गैरुपलक्षितः ॥ 'स्वयम्भुवः' इतिपदेन सूर्यमाणो ब्रह्मा शिवश्च 'कमलाऽनुपङ्गैः=(ब्रह्मपक्षे)कमलस्य=आसनीभूतपद्मस्य' ब्रह्मण कमलासनत्वात्, शिवपक्षे कमलस्य=हस्तलालनीयमृगविशेषस्य अनुपङ्गैः-सम्बन्धैरुपलक्षितः ॥ रूपाऽलङ्कारः । कमलं सलिले ताम्रे कौम्भि-भैषज्य पद्मयोः । कमलो मृगमेदे तु, कमला श्रीवरस्त्रियोरिति मेदिनी ॥३७॥

ये कामरूपा अपि नो विरूपाः,

कृताऽपकारेऽपि न तापकाराः ।

सारस्वता नैव विकर्णिकास्ते,

कास्तेजसां नो कलयन्ति राज्ञीः ॥३८॥

अन्वयः—ये कामरूपा अपि विरूपाः नो कृतापकारेऽपि न तापकाराः । सारस्वता अपि विकर्णिकाः नैव, ते कास्तेजसां राज्ञीः नो कलयन्ति, ॥ ३८ ॥

व्याख्या—ये जनाः कामरूपाः=कन्दर्पस्वरूपाः कामस्य अनङ्गत्वात् नीरूपा अपि विरूपाः=विगतं रूपं येषां ते तथोक्ताः रूपरहिता नो=न इति विरोधः कामरूपाः=इच्छारूपिणः विरूपाः=विरुद्धं रूपं=स्वभावः वेशो वा येषां ते तथोक्ता न देशकालाऽनुसारवेशशालिन इत्यर्थः इति परिहारः कृताऽपकारे-साऽपराधेऽपि जने विषये न ताऽपकाराः=नतानां=विनयादिनम्राणामपकारः=अनिष्टोत्पादनं तद्वेतु द्वेषो वा येभ्यस्ते तथोक्ता इति विरोधः, तापकाराः=तापं सन्तापं कष्टं वा कुर्वन्ति=ननयन्तीति ते तथोक्ताः कष्टप्रदाः प्रत्यपचिकीर्षव इत्यर्थः न, इति परिहारः ॥ सारस्वताः=सरस्वती=वाग्धिष्ठात्री देवी

देवता उपास्यतयाऽस्त्येषां ते तथोक्ताः पंडिता इत्यर्थः अपि विक-
र्णिकाः=विशिष्टा विविधा वा कर्णिका=लेखनी येषां ते तथोक्ताः नै-
वेति विरोधः विदुषां लेखनसाधनकलमादेर्लिप्या वा राहित्यस्य वि-
रुद्धत्वात् । विगता कर्णिका=कर्णभूषणं येषां ते तथोक्ता नैव किन्तु
सर्वे सकर्णिका इत्यर्थ इति परिहारः । तथा ते जनाः काः=किं रूपाः
तेजसां-दीप्ति-पराक्रम-प्रभाव-परप्रयुक्ताऽधिक्षेपा-ऽपमानाद्यसहन-
सत्वगुण-शरीरकान्तीनां राज्ञीः=श्रेणीः राशीनित्यर्थः नो कलयन्ति=
धारयन्ति सर्वान् गुणान् दधतीत्यर्थः । विरोधाभासः, आभासत्वे
विरोधस्य विरोधाभास इष्यते इति तल्लक्षणात् । पूर्वार्धेऽन्त्यानुप्रासः ।
कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्यांगुलावपि । क्रमुकादिच्छटांशेऽब्जे, वराटे-
कर्णभूषणे इति मेदिनी ॥ ३८ ॥

श्रीहास्तिनस्थान ममर्त्यवासवा-

श्रयेण साक्षादमरावती पुरी ।

बुध्याऽप्ययोध्यामलकालिताश्रिता,

सा वीक्ष्यते ज्ञैः शिवपूर्वसुश्रिया ॥३९॥

श्रीमण्डनब्राह्मणकुण्डसंज्ञया,

या सुप्रमाता मधुरारसाश्रयैः ।

तां मध्यदेशे जिनजन्मपावितां,

स्थैर्येण वा शौर्यपुरं समीक्षताम् ॥४०॥

अन्वय — तां मध्यदेशे (वर्तिनी) जिनजन्मपाविता (नगरी) स्थैर्येण
समीक्षताम् । हास्तिनस्थानम्, (या) पुरी अमर्त्यवासवाश्रयेण साक्षादमरावती.
(तथाऽसौ) बुध्यापि अयोध्या आमलकाश्रिताश्रिता (अत एव सा पुरी) ज्ञैः
वसुश्रिया शिवपू वीक्ष्यते (पुनश्च) या श्रीमण्डनब्राह्मणकुण्डसंज्ञया सुप्रमाता

रसाश्रयैः मधुरा शौर्यपुरम् इति ऋषभदेवपक्षीयोऽन्वय द्वितीयादिपक्षीयो-
ऽन्वयो व्याख्यातोऽवगन्तव्यः ॥ ३९-४० ॥

व्याख्या—श्रीशान्तिनाथपक्षे तां=प्रसिद्धां जिनजन्मपा-
वितां=तीर्थङ्करेण स्वजननादारभ्य पवित्रीकृताम् नगरीमिति शेषः स्थै-
र्येण=स्थिरतयाऽवधानेनेत्यर्थः समीक्षतां=पश्यतु । तां कामित्याह-
हास्तिनस्थानं हास्तिना=तदाख्यनृपेण निर्वृत्तं नगरं हास्तिनं तदाख्यं
स्थानं हास्तिनस्थानं हास्तिनापुराऽभिधानेत्यर्थः या च पुरी अमर्त्यवाम-
घाश्रयेण=अमर्त्याः देवमामान्याः वासवाः=शक्रेन्द्रादयस्तेषामाश्रयः=
आश्रयणं तीर्थकृदिदृक्षा-शुश्रूषादिहेतुना भूय आगमनाऽवस्थानादि-
लक्षणं तेन साक्षात्=प्रत्यक्षरूपा अमरावती=उन्द्रपुरी एव । तथाऽसौ
बुद्ध्यःपि=मनसाऽपि अयोध्या-योधनाऽनर्हा शान्तिप्रियजननिवास-
त्वात् । दुष्प्रधर्पत्वाच्च आमलकालिताश्रिता-आमलकाः वामकटुक्षाः
आमलकानि-घात्रीफलानि वा तेषामालिः-श्रेणी तद्भारस्तत्ता तां
श्रिता आश्रिता इति वा छेदः । यद्वा आमलकाऽलिता-आमलकैः
अलिता-भूषिता पूर्णा वा, जैः पंडितैः श्रिता इति सम्बन्धः । (अत
एव सा पुरी जैः-पंडितैः) वसुश्रिया-वसूना रत्न-धन-स्वर्णानां
सम्पत्त्या वृद्ध्या वा यद्वा वसो राक्षः श्रिया-लक्ष्म्या राजलक्ष्म्या यद्वा
वसोः पृथिव्याः श्रिया-विभूत्या, वसोस्वि इनेरस्येय श्रिया-समृद्ध्या
वा शिरः-कल्याणमयी पुरी वीक्ष्यते-दृश्यते । पुनश्च या-नगरी श्रीम-
ण्डनत्राक्षणकुण्डसंज्ञया-श्रियाः-लक्ष्म्याः सिद्धे वा भाग्यी-कीर्त्या
वा मण्डनं-भूषणभूतमलङ्कारक वा यद्वात्राक्षणकुण्डं-तदाख्यपुण्यस्थानं
तस्य संज्ञया-नाम्ना तत्सङ्गणेनेति भावः, मुप्रभाता-शुभशुचरुप्रातः
कालवती । रमाश्रयै-रमस्य-शृङ्गारादेः हर्षस्य वाऽऽश्रयैः-आधारभू-
तजनैः यद्वा रमा-पृथ्वी आश्रयो येषां तमहीरुहैः यद्वा रसो-जलं
तदाश्रयैः जलाश्रयैरित्यर्थः मधुरा-मनोज्ञा, शौर्यपुरं-शौर्यस्य परा-

क्रमस्य पुरम्-आश्रयः ॥

श्रीरूपभदेचरामपक्षयो 'बुद्ध्यापि अयोध्या' इति विशेष्यम्, अपिना नाम्नाऽपि अयोध्या एवेत्यवधार्यम् । श्रीहास्तिनस्थानमित्यस्य हास्तिनां समूहो हास्तिनं, श्रिया हास्तिनस्य च स्थानम् इत्यर्थो विदेलिमः ।

श्रीपार्श्वनाथपक्षे-'शिवपूः' इति विशेष्यं सा च चाराणसी काशीपुरीत्यर्थः अत्रपक्षे वसुश्रिया-घनशोभया ज्ञैः वीक्ष्यते इत्यर्थः ॥

श्रीमहावीरपक्षे 'श्रीमण्डनब्राह्मणकुण्डसंज्ञया-श्रियाः-लक्ष्म्या मण्डनं=भूषणभूतं यद् ब्राह्मणकुण्डं=तदारुयं स्थानं तद्रूपसंज्ञया=नाम्ना सुप्रभाता-सुप्रसिद्धा ॥

श्रीकृष्णपक्षे—'मधुरा'-तदपरनाम्नी मथुरापुरीत्यर्थः रसाश्रयैः उपलक्षिता इति सम्बन्धः ॥

श्रीनेमिनाथपक्षे 'शौर्यपुरम्' इति विशेष्यं श्रेयविशेषण सम्बन्धः पूर्वमद्बोद्धव्यः । अर्थश्लेषः ।

रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विष रागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्व-म्बु-पारदे । रसा तु सल्लकी-पाठा-जिह्वा-धरणि-कङ्कपु इति विश्वः ॥ ४० ॥

यद्विस्त्रसाभीरु रनङ्गराज,

स्तन्मन्त्रविद्भीरुरतः प्रपन्नः ।

स्थानं परायोध्य सहाश्र्वसेनं,

सहास्तिनं सन्मधुरं स शौर्यम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—यद् विस्त्रसाभीरु अनङ्गराज तन्मन्त्रविद्भीरुः (भस्ति) अत एव स्थानं प्रपन्नं परायोध्य सहाश्र्वसेनं सहास्तिनं सन्मधुरं सशौर्यम् ॥४१॥

व्याख्या—यद्-यस्माद्धेतोः विस्रसाद्भीरुः-जरात्रस्तुः अनङ्ग-
 राजः-कामनरपतिः तन्मन्त्रविद्भीरुः-तस्याः-विस्रसायाः मन्त्रवित्-
 गुप्तचरः मन्त्रज्ञो तस्माद् भीरुः-भयशीलः अस्ति इति शेषः अतः कार-
 णात् तत् स्थानं=देशं प्रपन्नः-प्राप्तः कीदृशं तत्स्थानमित्याह--परा-
 योध्यं-परैः-शत्रुभिः अयोध्यं-योधनाऽनर्हम् सहाश्वसेनम्-अश्वानां-
 घोटकानां सेनया-सैन्येन सपृहेनेत्यर्थः सहितं, सहास्तिनं--हस्तिनां
 समूहो हास्तिनं तेन सहितं, सन्मधुरं-मधु-मद्यं लक्षणया युद्धाय-युद्ध-
 खेदाऽपनुत्तये वा सुरापानं रान्ति-कुर्वन्ति धातूनामनेकार्थत्वात् ते
 मधुराः-युद्धपरिश्रमाऽपनोदनार्थं संस्कृतसुरापानशीला वीराः 'वीरपानं
 तु यत्पानं, वृत्ते भाविनि वारणे, इत्यमरः । वीराणां संग्रामार्थं मद्यपान-
 स्याऽऽचाराऽविरोधित्वात् सन्तः-प्रशस्ता मधुरा यत्र तत् तथोक्तम् ।
 यद्वा सतां मधुरं-प्रियम् । स शौर्यम्-शौर्येण-पराक्रमेण सहितम् ॥
 अनेन तीर्थंकरजन्माधिकरणीभूतनगराणामन्वर्थनामधेयत्वं, तत्रत्या-
 नां च जनानां सान्द्रदर्प-कन्दर्पसौन्दर्यसौन्दर्यहृद्याऽनवद्यरूपशालित्वं
 सूचितं भवतीति सहृदयैर्विभावनीयम् ॥ ४१ ॥

सदारमण्याश्रितदुर्गशैलं,

सक्षत्रियत्वाद्बहुलक्षणाढ्यम् ।

सुराजराज्यादरविप्रयुक्तं,

रम्यैर्गृहाणामुदयैर्विराजत् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—सदा रमण्याश्रितदुर्गशैलं सक्षत्रियत्वाद् बहुलक्षणाढ्यम् ।

सुराजराज्यादरविप्रयुक्तं रम्यैर्गृहाणामुदयैर्विराजत् ॥ ४२ ॥

व्याख्या—पुनश्च तत्स्थानं कीदृशमित्याह—सदेति सदा-
 सर्वस्मिन् काले रमण्याश्रितदुर्गशैलं-दुःखेन गच्छति गम्यते वाऽत्रेति-
 दुर्गः-पर्वत-प्राकार-परिखादिदुर्गमकोटः स शैल इवेति दुर्गशैलः-रम-

गीभिः-स्त्रीभिः आश्रितो दुर्गशैलो यत्र तत्तथोक्तम् । सक्षत्रियत्वात्-
 राजन्यसहितत्वात् सुशासकरक्षितत्वादितिभावः । बहुलक्षणाढ्यं-ब-
 हुलैः=बहुसंख्यैः प्रभृतैः क्षणैः-उत्सवैः आढ्यम्-विशिष्टम् । यद्वा ब-
 हुभिः-अनेकैः लक्षणैः-पूर्वोत्तरप्लवत्वादिशुभविहैः आढ्यं=युक्तम् ।
 अथवा बहुलक्षणाः-प्रचुरोत्सवशालिनः आढ्याः-धनिनो यत्रतत्तथो-
 क्तम् बहुभिःलक्षणैः-सारसपक्षिभिराढ्य-युक्तमिति वा । तथा सुरा-
 जराज्यादरविप्रयुक्तम्-सुरा-मदिरा जरा-वार्द्धक्यं, ज्या मौर्वी चाप-
 रज्जुरित्यर्थः दरः-त्रासस्तैर्विप्रयुक्तं-विहीनम् । यद्वा सुरेभ्यः-देवे-
 भ्यः अजाः-ब्रह्मपुत्रमुपकल्पिताऽऽगा स्तेषां राजौ-श्रेण्यामादरोयेषां
 ते तादृशा ये विप्राः-वामोपचारितया काल्यादि देव्यपाराधकां द्विज-
 विशेषास्तैर्युक्तं=विशिष्टम् । अथवा शोभनो राजा सुराजा तस्य राज्ये
 आदरः-सम्मानः अदरः-त्रासाभावो वा येषां तादृशैर्विप्रैर्युक्तम् ।
 सुराज्ञो राज्ये-राजकर्मणि य आदरस्तेन विप्रयुक्त-विशेषेण युक्तम्
 इति वा । गृहाणां-प्रासादादीनां रम्यैः-मनोहरै उदयैः-प्रथम दर्शन-
 योग्यभवनभागैः सिंहद्वारैरित्यर्थः समुन्नतिभिर्वा विराजत्-शोभमान-
 नम् ॥ ४२ ॥

इहाऽभवद्वैभवसंभवेन,

पुरी पुरीणां गणने धुरीणा ।

निरीक्षणीया ह्यनिमेपनेत्रै-

श्वित्रैर्विचित्रैरिव मेरुचूला ॥ ४३ ॥

अन्वयः-इह वैभवसंभवेन पुरीणा गणने धुरीणा पुरी विचित्रै चित्रैः ।

मेरुचूला इत्यन्तिमेपनेत्रै, निरीक्षणीया भवन् ॥ ४३ ॥

व्याख्या-इह-अग्निन् स्थाने वैभवसंभवेन-वैभवानां-विभू-
 तीनां सम्भवेन-उत्पत्त्या वैभवाकारणेन वा पुरीणां-गण्यनगरीणां

गणने=संख्याने एक-द्वि-त्र्यादिसंख्यया गणनायामित्यर्थः धुरीणा=
मुख्या अग्रगण्येत्यर्थः पुरी=नगरी विचित्रैः=विलक्षणै दिव्यरित्यर्थः
आश्चर्यजनकैर्वा चित्रैः आलेख्यैः हेतुभिः मेरुचूला=मेरुपर्वतशिखर-
मिव अनिमेपनेत्रैः=स्पन्दनरहितलोचनैः करणैः यद्वा निःस्पन्दनेत्र-
शालिभिः जनै रितिशेषः (मेरुपक्षे) अनिमेपनेत्रैः=देवैः निरीक्षणीया=
मस्पृहमवलोकनयोग्याऽभवत् ॥ ४३ ॥

अर्हद्विहारा विविधोपहारा-

द्युसद्विहाराद्दुरिताऽपहाराः ।

दिवो विमाना वसुधांत्रतेरु,

स्तत्पूर्वदेवैरिव संगमाय ॥ ४४ ॥

(अन्वयः) (इह) द्युसद्विहाराद्-विविधोपहाराः दुरितोपहाराः अर्हद्विहाराः
(शोभन्ते) तत्पूर्वदेवैः संगमाय विमानाः दिवः वसुधां वतेरु इव ॥ ४४ ॥

(व्याख्या) इह द्युसद्विहारात्=दिवि=स्वर्गे सीदन्तीतिद्युमदः=
देवा स्नेपां विहारः=विहारणं श्रीजिनेन्द्रमन्दर्शनार्थं भूयोगमनागमनं
तस्मात् विविधोपहाराः=विविधाः=नानाप्रकाराः उपहाराः=पूजोपक-
रणानि येषु ते तथोक्ताः, दुरितापहाराः=दृष्ट मितं=गमनं नरकादि-
स्थानप्राप्तिरनेनेतिदुरितं=पापं तस्याऽपहारः=अपचयो विनाश इत्यर्थो
येभ्यस्तं तथोक्ताः पापनिवर्तका इत्यर्थः अर्हद्विहाराः=जिनापतनानि
जिनमन्दिराणीत्यर्थः शोभन्ते इति शेषः । अत्रोत्प्रेक्षते-तत्पूर्वदेवैः=
तेषां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तच्छब्दस्य विमानानां पूर्वं=प्राक्तना देवा-
इदानीम्मानवास्तैः सह संगमाय=मेलनाय विमानाः=व्योमयानानि
देवप्रामादा वा दिवः=स्वर्गलोकात् वसुधां=पृथिवीम् अवतंरु.=अवती-
र्णवन्तः इव । एतेन तत्रत्यजनानां दिव्यत्वं तत्रत्यजिनालयानामभ्रं-
कपशिखरत्न-मुरमणीयत्वादीनि च सूच्यन्ते ॥ अत्रातिशयोक्तिरुत्प्रे-
क्षाचालं कृती ॥ ४४ ॥

चैत्येषु नित्याऽभयदातुरर्चा,
 प्रसङ्गतोऽनङ्गतयाऽभिधानात् ।
 इमशानवेऽमान मवेत्यरुद्रं,
 स्मरोऽभियात्तपुरमध्युवास ॥ ४५ ॥

(अन्वयः) स्मरः चैत्येषु नित्याभयदातुः अर्चाप्रसङ्गतः अनङ्गतयाऽभिधानात् रुद्र इमशानवेऽमान मवेत्य चाभियात्तपुरमध्युवास ॥ ४५ ॥

(व्याख्या) स्मरः=कन्दर्पः चैत्ये=जिनायतनेषु नित्याभयदातुः=नित्यं=शाश्वतम् अभयं=शीशिष्टमात्मनः स्वास्थ्यं निःश्रेयसधर्मनिबन्धनभूमिकाभूतं गुणप्रकर्षादिचिन्त्यशक्तियुक्तत्वात् सर्वथा परार्थकारित्वात् ददातीति नित्याभयदाता तस्य तथोक्तस्य श्रीजिनेन्द्रभगवतः अर्चाप्रसङ्गतः=पूजाप्रस्तावे अनङ्गतया=शरीररहिततया कामस्य अभिधानात्=आख्यानात् पूजाशुपक्रमे'ऽनङ्गजिदि'-त्यादिजिनेन्द्रनामस्मरणप्रसङ्गेन कामस्याऽङ्गरहितत्वेनाऽनुकम्पनीयतयाऽभयप्रदत्वेनाज्ञातस्य श्रीजिनेशस्याभयदानपात्रतयानुग्रहणात्, रुद्रं=स्वप्राक्तनशत्रुभूतशिवमपि इमशानवेऽमानं=इमशानं=शवदाहशानमेव वे-
 इम=वासस्थानं यस्य न तं तथोक्तं इमशानवासिनम् अवेत्य=विदित्वा-
 चाऽभिया=भयरहिततया तत्पुरं=व्यावर्ण्यमानस्वरूपं नगरम् अध्यु-
 वास=अध्युपितवान् ॥ ४५ ॥

सूनोरनूनोदयमत्र धैर्याद्,
 रमाऽवधायैव दधो स्थिरत्वम् ।
 बालश्चलत्वं विजहो महोजा-

स्तत्किमया धार्यमितिहियेव ॥ ४६ ॥

(अन्वयः) रमा सूनोः भद्र अनूनोदयम् भवधायैव(स्थिररवेदधो)महोजाः

वालः चलत्वं विजहौ तत् मया किं धार्यमितिहियेव स्थिरत्वं दधौ ॥ ४६ ॥

(व्याख्या) रमा=लक्ष्मीः सूनोः=स्वपुत्रस्य कामस्य अत्र नगरे
अनूनोदयं=वहुतराऽभिवृद्धिम् अवधार्य=निश्चित्य इव धैर्यात्=अव्या-
कुलत्वात् स्थिरत्वं=निश्चलत्वं दधौ=धृतवती. अत्रोत्प्रेक्षान्तरं दर्शयति
वालः=मत्पुत्रः कामः महौजाः=महाबलशाली प्रकृतिचपलश्च सन्नपि
यदा चलत्वं=चाञ्चल्यं विजहौ=परितत्याज इतिहेतोः तत्=चलत्वं
मया=लक्ष्म्या किं धार्यं=धर्त्तव्यं तथा तु वालादपि न्यूनाभवेयमिति
हिया=लज्जया इव स्थिरत्वं दधौ इति सम्बन्धः ॥उत्प्रेक्षालङ्कारः॥४६

अस्या व्यवस्येयमहं वयस्यां,

धामेव पद्यां नयसंशयाब्धौ ।

पतिः सुधावज्जयवाहिनीशः,

श्रेयान् निवासः सुमनोविलासः ॥४७॥

(अन्वयः) नयसंशयाब्धौ (निमग्न.) अहम् अस्याः वयस्यां धाम् एव पद्यां
व्यवस्येयम् । पतिः सुधावज्जयवाहिनीशः निवास. श्रेयान् सुमनोविलासः ।४७।

(व्याख्या) स्वर्गसादृश्यं दर्शयति अस्या इति । नयसंशया-
ब्धौ=नीति विषयक शङ्कासागरे निमग्न इति शेषः अहं=मेघविजया-
ऽभिधः कविः अस्याः=नगर्याः वयस्यां=मर्त्यां सदृशीमिन्वर्थः,
द्यां=स्वर्गपुरीम् एव पद्यां=मार्गभूतां व्यवस्येयं=निर्धारयेयम् । अस्यां
नगर्यां कीदृशी नीतिरिति विचारपारावारनिमग्नोऽहं स्वर्गं चेतसि
निधाय स्वर्गसदृशी नीतिरिति निश्चित्य शङ्काकलङ्कपङ्कसङ्करं दूरयामी-
तिभावः । साम्यमुद्गावयति पतिः=अधिपः प्रस्तुतनगर-स्वर्लोकयोः,
सुधावज्जयवाहिनीशः=प्रथमपक्षे-सुधावतां मसत्वरं गच्छतां या जय-
वाहिनी=जयं वहतीत्येवंशीला सेना तस्या ईशः=शासकः, द्वितीय-
पक्षे-सुधावतां=सुधा=अमृतं तद्वतां=देवानां जयवाहिनीशः इति पूर्व-

वत् पुनरनयोः नगर्योः निवासः=जातावेकवचनम् वसतिसंहतिः श्रे-
यान्=अतिशयेन प्रशस्यः, कथमित्याह यतः सुमनोविलासः=सुम-
नसां-प्रशस्तचित्तानां जनानां विलासाः-आनन्दा यत्र मः यद्वा सुम-
नोभिः-पुष्पैः विलासोयत्रसः अथवा सुमनसां-कोविदानां विलासाः-
विनोदा यत्रसः तथोक्तः । पक्षे-सुमनसां-देवानां विलासोयत्रस
इत्यर्थः-। सुमनाः पुष्प-मालत्यो सिद्धो कोविदेऽपि चेति मोदिनी
श्लेषः, उपमाध्वनिः ।

लक्षे जनोऽस्मिन् कृतहस्त एव,

लक्षे पुनर्नो मनसा दधाति ।

स्वं मन्यते दानविधौ परार्थं,

परार्थं सङ्गे मनुते ह्यनर्थम् ॥ ४८ ॥

(अन्वयः) अस्मिन् जनः लक्षे कृतहस्त एव पुनः लक्षे मनसा नो दधाति।
दानविधौ स्वं परार्थं मन्यते परार्थसङ्गे हि अनर्थं मनुते ॥ ४८ ॥

(व्याख्या) तत्रत्यजनानां शौर्यै-दार्यादिगुणशालितां दर्शयति।
अस्मिन्=प्रस्तुतनगरे जनः=लोकः लक्षे=लक्ष्ये तत्साधने इत्यर्थः
कृतहस्तः=कृतः=अभ्यस्तो हस्तो यस्य स तथोक्तः सुशिक्षितशरविद्य
इत्यर्थः एव पुनः=अन्यच्च लक्षं=दशायुतसंख्यां रूप्यक-मुद्रादीनां
मनसा=चेतमाऽपि नो दधाति=चिन्तयतीत्यर्थः अतिमृद्धिशालित्वात्
तेषां मनसि लक्षं न किञ्चिदितिभावः । दान विधौ=दानकर्मणि प्रवृत्तः
स्वं=आत्मीयं सर्वंस्तु जातं, यद्वा स्वं=धनम् आत्मानं वा परार्थं=
परोपकारफलकं मन्यते । परार्थसङ्गे=परार्थस्य=परकीयधनस्य परकी-
यवस्तुनो वा सङ्गे=सम्बन्धे अन्यदीयधनप्राप्तावित्यर्थः स्वं=धनम्
आत्मानं वा अनर्थम्=अफलम् अनर्थकरं वा मनुते=बुध्यते । विरोधा-
भासोऽलङ्कारः । लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च इत्यमरः ॥ ४८ ॥

न वामनस्य प्रकृति द्विधापि,

न संनिभं कोऽपि विभर्तिरूपम् ।

नालीकनाम्नोऽस्त्रवरे प्रयोगो,

भोगे च नालीकमनाजनोऽस्याम् ॥४९॥

(अन्वयः) अस्यां कोऽपि द्विधापि वामनस्यप्रकृतिर्नञा (अस्ति), कोऽपि वामनस्य संनिभं रूपं न विभर्ति । अस्त्रवरे नालीकनाम्नः प्रयोगः, भोगे च अलीकमना न(भक्ति) ॥ ४९ ॥

(व्याख्या) अस्यां=नमर्यां कोऽपिजनः द्विधापि=मनसा वाचाऽपि वामनस्यप्रकृतिः=वामनस्यं=दुःखं तन्मयी प्रकृतिः=स्वभावो यस्य म तथोक्तः नवा=नैव अस्तीति शेषः, किञ्च कोऽपि वामनस्य=सर्वस्य संनिभं=मदृशं रूपम्=आकृतिं न विभर्ति=धारयति । अस्त्रवरे=श्रेष्ठेऽस्त्रविशेषे नालीकनाम्नः=नालीक इत्येतच्छब्दस्य प्रयोगः लौहमयाऽन्तःसच्छिद्रशरविशेष एव नालीकशब्दस्य व्यवहार इत्यर्थः किन्तु भोगे=सुखे भोजनादौ अलीकमनाः=अमत्यचित्तः निष्फलचित्तो वा जनो न अस्तीत्यव्याहृतक्रियामम्बन्धः । परिमहद्वाऽऽङ्कारः॥४९

कलाविलासा मनसाऽवधार्याः,

कला विलाशा न कदापि कार्या ।

सभाजनैः स्वैरसभाजनै वा,

सदा नभोगे रिचदानभोगेः ॥ ५० ॥

(अन्वयः) (तत्रत्यानां) कलाविलासा मनसाऽवधार्याः, सभाजनैः सभाजनैः वा स्वैरसभाजनैः, नभोगेरिव, सभाजनैः स्वैरसभाजनैः सदानभोगेः (तत्रत्यानां)कलाविलासा न कार्या (आमीह) ॥५० ॥

(व्याख्या) तत्रत्यानां जनानां कलाविलासाः=कला.=नृत्यगीतवादित्रादिचतुःषष्टिप्रकाराः विभूतयो वा तासु ताभिर्वा विलासाः=

विनोदाः यद्वा कलाऽनुशीलनजनितदीप्तयः मनमा=चेतसा अवधा-
 र्याः=अवधारयितुं=निश्चेतुं शक्याः नतु वाचाऽपि तेषामवागोचरकला
 कलापशालित्वादितिभावः । कैः सहेत्याह रसभाजनै=विभावा-ऽनुभाव-
 व्यभिचारिभावव्यङ्ग्यशमादिस्थायिभात्रकशान्तादिरसोद्बोधपात्रीभूतैः
 सभाजनैः=सभ्यैः वा=अथवा स्वैः=आत्मीयैः ज्ञातिभिरितियावत्,
 कैः करणैः ? रसभाजनैः=मधुरादिरमान्वितभोजनपात्रैः । कैः सहेव ?
 नभोगैः=नभश्चरैः विद्याधगदिभिः सहेव किञ्च सभाजनैः=सपात्रैः
 स्वैरसभाजनैः=स्वैराणां=स्वच्छन्दानां स्वेच्छाचारिणामित्यर्थः 'स्वैरः
 स्वच्छन्द-मन्दयोः' इत्यमरः सभा=समुदायस्तत्सम्बन्धिजनैः, सदा
 नभोगैः=वस्त्रादीनां दानैः=मत्पात्रे प्रतिपादनैः भोगैः=कलादीना-
 मुपभोगैश्च सहितैः । किञ्च तद्देशीयजनानां कला विलाशा=कला=
 मूलविष्टद्धिः दत्तधनस्याधिकलभ्यांश्च इत्यर्थे स्तयाऽऽविलस्य=मलि-
 नस्य धनादेः आशा=वृष्णा न कार्या=करणीया आसीदितिशेषः ।
 विरोधाभासोऽलङ्कारः । कला स्यान्मूलविष्टद्धौ शिल्पादावंशमात्रके
 इतिभेदिनी ॥ ५० ॥

नासत्य लक्ष्मीवपुषाऽतिपुष्ण-

त्राऽसत्यलक्ष्मीं धरते स्वरूपात् ।

सत्यागमार्थं श्रयते यतेभ्यः,

सत्यागमार्थं लभते फलं सः ॥५१॥

(अन्वयः) सः नामत्यलक्ष्मीं वपुषा भक्तिपुष्णम् अमत्यलक्ष्मीं स्वरूपात् न
 धरते यतेभ्यः सत्यागमार्थं श्रयते (भक्त्युत्) सत्यागमार्थं फलं लभते ॥५१॥

(व्याख्या) तेजोविशेषादिकं दर्शयति-नासत्येति । सः=वर्ण
 नीयतया प्रक्रान्तो जनः (अत एवयच्छब्दाऽनपेक्षा'प्रक्रान्त प्रसिद्धा-
 ऽनुभूतार्थकस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते इत्युक्तेः) नामत्य-

लक्ष्मीं=नासत्ययोः=अश्विनीकुमारयो. लक्ष्मी=शोभां वपुषा=शरी-
रेण अतिपुष्पान्=विशेषेण धारयन् सन् असत्यलक्ष्मीं=कृत्रिमशोभाम्
आहार्यशोभामित्यर्थः यद्वा अन्यायोपाजित्त धनं 'लक्ष्मीः सम्पत्ति-
शोभयोः । ऋध्द्यौषधौ च पद्याया' मितिमेदिनी । स्वरूपात्=स्वभा-
वात् एव न धरते=गृह्णाति । 'स्वरूप च स्वभावात्'-त्यमरः । किञ्च
यत्तेभ्यः=संयमिभ्यः सकाशात् सत्यागमार्थं=सत्यानाम्=अवितथाना
त्रिकालावाधितस्वरूपाणामित्यर्थः अव्यभिचरितार्थप्रतिपादकानामि-
ति यावत् आगमाना=सिद्धान्तानाम् अर्थम्=अभिधेयं यद्वा सत्याऽऽ-
गमाऽर्थम्=सत्योपदेशरूपं वस्तु श्रयने=गृह्णाति । अतएव सत्यागं
त्यागेन=दानेन सहितम् आर्थम्=अर्थ (धन) सम्बन्धि फलं=भोगरू-
पम् यद्वा सत्य.=उच्चनारहितत्वान्न्यायः आगम.=आयो यस्यता-
दृशम् अर्थं=धनम् तद्रूपं फलं=लाभम् अथवा सत्यागा=त्यागेन=दाने
न सहिता चासौ मा=लक्ष्मीः सम्पद्रूपा तदर्थं फलं=कार्यं, प्रयोजनं
लाभं वा लभते=प्राप्नोति ॥ अर्थस्य तावत् दान-भोग नाशरूपास्ति-
त्सो गतयो(ऽऽस्थाः) भवन्ति तत्र च दान भोगावेव तत्रत्यानामास्ता
मिति भावः । उक्तमन्यत्र-'दानं भोगो नाश्न स्तिसो गतयो भवन्ति
वित्तस्य । यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति' इति ।
यमरुम् श्लेषः काव्यलिङ्गम् उपमा विरोधाभासः, अतिशयोक्तिधा-
ऽलङ्कारा । फलं जातीफलेयस्य हेतुत्वे व्युष्टि लाभयोः इतिमेदिनी ।
अर्थोऽभिधेय रै वस्तु प्रयोजन निवृत्तिषु इत्यमरः ॥ ५१ ॥

नगोरवं ध्यायति विप्रमुक्तं,

नगोरवं ध्यायति विप्रमुक्तम् ।

पुनर्नवाचारभसा नवार्थाऽ-

पुनर्नवाचारभसानवार्थाः ॥ ५२ ॥

(अन्वयः) विप्रमुक्तं गौरवं न ध्यायति विप्रमुक्तं गौरवं ध्यायति न? किन्तु ध्यायति पुनः रभसावाचानवाधाः पुनर्न वाचा रभसा अनवाधा अपुनर्न ॥५२॥

(व्याख्या) विप्रमुक्तं त्यक्तं वस्तु प्रति गौरवं महार्घत्वं न ध्यायति न चिन्तयति प्रदत्तवस्तुनो महत्वादिचिन्तां न करोतीत्यर्थः विप्रम् विविधं प्राति पूरयतीति विप्रम् शास्त्रम् उक्तम् गुर्वादिकनोपदिष्टम् गौरवम् तदीयमहत्त्वम् न ध्यायतीति न किन्तु ध्यायत्येव, पुनः रभसापौर्वापर्याविचारेण हठादित्यर्थः वाचा वाक्येन नवाधाः नवीनार्थाः न ध्यायन्ते न विचार्यन्ते वाचायाः रभसा औत्सुक्येन अनवाधाः अभियेयार्थाः अपुनर्न किन्तु पुनः पुनः तदीयार्था विचारिताः ॥ यमकालंकारः ॥ ५२ ॥

नये प्रसक्ता विनयेऽनुरक्ता,

जयेन तद्वद्विजयेन पूर्णा ।

नवा भयाप्ता बहुशोभयाऽऽप्ताः,

अविक्रिया स्तेऽतिथिसत्क्रियाङ्गाः ॥५३॥

(अन्वयः) ते नये प्रसक्ताः, विनयेऽनुरक्ताः, जयेन तद्वद्विजयेन पूर्णाः, नवा भयाप्ताः, बहुशोभयाऽऽप्ताः, अविक्रियाः अतिथिसत्क्रियाङ्गाः (भामन्)

(व्याख्या) ते—तत्रत्यजनाः नये—नीतौ, शुक्राचार्यादिप्रणीत नीतिशास्त्रे वा न्याय्ये वा प्रसक्ताः—आसक्तिमन्तः, विनये—नप्रतायां चन्दनीय जनप्रणामेवा शिक्षायां वा विनीतजने वा जितेन्द्रिये वा अनुरक्ताः—अनुरागिणः । जयेन—शत्रूणामभिभावेन तद्वत्—तथा विजयेन—परिभवपूर्वकग्रहणेन च पूर्णाः—सहिताः अतिविक्रान्ता इत्यर्थः । नवा—नव भयाप्ताः—भयैर्ग्रस्ताः यदा नवा भयाप्ता इत्येकम्पदम् नवेन—जिनेन्द्रादिस्त्वेन अमयाः—निर्नोकाश्च ते आप्ताः—मत्याः विश्वस्ता वा रागद्वेषादिवर्जिता वा यथार्थज्ञातारोवा च ते तथोक्ताः । यदा नवा-

ऽभयाऽऽप्ताः—नवेन—रक्तपुनर्नवया तत्सेवनेनेत्यर्थः, अभयं—शोथादि-
रोगभयराहित्यम् आप्ताः प्राप्तान्तः, आप्तं लब्धं यैरिति वा ते तथोक्ताः।
बहुशोभया—सातिशयदीप्त्या आप्ताः—व्याप्ता यद्वा बहुशः—अनेकशः
असकृदित्यर्थः अभयं—निर्भीकृतम् अभयदानमित्यर्थः आप्तं—लब्धं
येभ्यस्ते तथोक्ताः लोकेभ्योऽभयदायिन इत्यर्थः । बहुशः—बहुलया
भया—प्रभया आप्ता इति वा । अविक्रियाः—विकाररहिताः, यद्वा अविः=
भेषन्तस्येव क्रिया—कर्म सङ्गीभावादिकं येषां ते तथोक्ताः ।

अतिथिसक्रियाङ्गाः—अतिथीना—प्राघूणिकाना साधूनां सक्रिया-
यै—सत्काराय सम्माननायेत्यर्थः अङ्ग—शरीर येषां ते तथोक्ताः यद्वा
अतिथिमक्रियायाम्=अतिथिपूजायाम् अङ्ग—मनो येषां ते तथोक्ताः
अथवा अतिथिसक्रियाया अङ्गानि—उपायाः साधनानीत्यर्थः सामग्री-
इति यावत् येषान्ते तथोक्ताः । यद्वा 'तिथिसक्रियाङ्गाः' इतिच्छेद-
स्तस्य तिथीना—तीर्थकर जन्मादि धर्मपरिद्वेषानां सक्रियायै=सम्मा-
ननार्थम् अङ्गं येषां ते तथोक्ताः इत्यर्थः । विनया तु बलायां स्त्री
शिक्षायां प्रणतौ पुमान् इति मेदिनी । अनुप्रासः ॥ ५३ ॥

अवनिपतिरिहासीद् विश्वसेनोऽश्वसेनोऽ-

प्यथ दशरथ नाम्ना यः सनाभिः सुरेशः ।

वलिजिजयिसमुद्रः प्रौढसिद्धार्थसंज्ञः,

प्रसृतमरुणतेजस्तस्य भूकश्यपस्य ॥ ५४ ॥

(अत्रय) इह विश्वसेन अवनिपति आसीत् य , अश्वसेन , दशरथनामा
सुरेश सनाभि वलिजिजयिसमुद्र प्रौढसिद्धार्थसंज्ञ तस्य भूकश्यपस्य अरण
तेन (सर्वत्र) प्रसृतम् (आसीत् ॥ द्वि०पक्ष—अश्वसेन अवनिपतिरासीत् विश्व
सेन दशरथनामा शेष पूर्ववत् ॥ तृ०प०—'दशरथनामाऽवनिपतिरासीत् की
विश्वसेन अश्वसेन शेष ५० ॥ च०प०—य नाभि अजनिपतिरामीत् ॥

विश्वसेन भवसेन दशरथनामा सुरेश शेष ॥ ५० ॥ प०पक्षे-बलिविजयि समुद्र
(विजय) भवनिपतिरासीत् शेष ५० ॥ ५ ॥ प०-प्रौढ 'सिद्धार्थ' सज्ञ भव
निपतिरासीत् शेष० पूर्ववत् ॥ सप्तमपक्षे-तस्य भूकश्यपस्य प्रसृतम् 'अरुणतेजः'
यसुदेव भवनिपतिरामीत् शेष पूर्ववदन्वयगोचनम् ॥ ५४ ॥

व्याख्या-नगराणि प्रदर्श्य सप्तार्थकेन पद्येन भूमिपालान् दर्श
यति-अग्निपतिरिति । इह=अस्मिन् नगरे विश्वसेनः= विश्वसेन' इ-
त्येतन्नामकः अग्निपतिः=राजा आसीत्=अभूत् । कीदृशः स इत्याह-
अश्वसेनः=अश्वाना=जात्यतुरङ्गमाणा सेना यस्य स तथोक्तः । दशर-
थनामा=दशसु दिक्षु गतो रथ =कीर्तिरूपं वाहनं यस्य तद् दशरथ
तादृशं नाम=अभिधानं यस्य स तथोक्तः कीर्त्यारूढं तदभिधानं दश-
दिक्षु न्याप्नोतीत्यर्थः । दशरथस्येव सुप्रसिद्ध नाम यस्य स इति वा,
सुरेशः=सुरान्=देवान् सुरेषु वा ईष्टे=प्रभवतीति सुरेद=इन्द्रस्तरय
सनाभिः=श्वर्यादिना महेशः, बलिविजयिसमुद्रः=जलिनः=पराक्र-
मिणो विजयत तच्छीलः बलिविजयी स चासौ समुद्रः=सह मुद्रया=
प्रत्ययकारिण्या राजकीयत्वप्रमाणक चिह्न विशेषेण, यद्वा अङ्गुलिधार्य-
मुद्राङ्गनयुक्ताऽङ्गुलीयकेन, अथवा सह मुद्राभिः=स्वर्ण-रौप्यादित-
काभिः कोटीश्वरत्वात्, च इति स तथोक्तः, प्रौढसिद्धार्थं संज्ञः=
प्रौढा=प्रष्टुद्वा प्रगल्भा वा निपुणा वा सिद्धार्था=मम्पादितोद्देश्या च
संज्ञा=सुद्विर्यस्य स तथोक्तः । 'अग्निपति रासीदि'-ति सम्पूर्णना-
क्यम् । तस्य=निरुक्तस्य अग्निपतेः, भूकश्यपस्य=भुवि=भूतले
कश्यप इव प्रजापतित्वात् इति भूकश्यपस्यपस्तस्य, अरुणतेजः=
सूर्यवत्प्रतापः सर्वत्र प्रसृतं=व्याप्तम् आसीदिति शेषः ।

द्वितीयपक्षे-'अश्वमेन' इति विशेष्यम् 'विश्वमेन' इत्यस्य
विश्व=सम्पूर्णा सेना=चमूः यस्य स इत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ।

तृतीयपक्षे-'दशरथनामा' इति विशेष्यपदम् तस्य दशरथ इति

नाम यस्य स इत्यर्थः शेषं पूर्ववत् ।

चतुर्थपक्षे—‘नाभिः’ इति विशेष्यम् ‘यः, सः’ इत्यनयोश्च ‘यः नाभिः=तन्नामा अवनिपतिरासीत् स विश्वसेनः अश्वसेन इत्यादिरूप इत्येवं रीत्याऽन्वययोजना कर्तव्या । ‘सुरेश’ इत्यस्य इन्द्र सदृश इत्यर्थश्च बोद्धव्यः ॥

पञ्चमे—बलिविजयी चासौ समुद्रः=नामैक देशग्रहणेन नाम ग्रहणात् ‘समुद्रविजयः’ इत्येतन्नामकश्चेति स बलिविजयिसमुद्रः । शेषं पूर्ववत् ।

षष्ठपक्षे सिद्धार्थ इति संज्ञा=नाम यस्य स सिद्धार्थ संज्ञः प्रौढ-धासौ सिद्धार्थसंज्ञश्चेति स प्रौढ सिद्धार्थसंज्ञः अवनिपतिरासीदित्येवमन्वयः कार्यः । शेषं पू०

सप्तमे—‘अरुणतेज’ इति विशेष्यपदम् तस्य च तस्य=प्रसिद्धस्य भूकपश्यस्य=भुवि स्वांशेनावतीर्णस्य कश्यपस्य=तदाख्यप्रजापतेः प्रसू-तं=विस्तीर्णम् ‘अरुणतेजः’ सूर्यवहीप्रतेजोरूपः वसुदेव इत्यर्थः कश्य-पतेज एव वसुदेव रूपेण परिणम्याऽवतीर्णमिति लोकप्रसिद्धिः एवंप्र-कारेणार्थः कार्यः । अत्रक्रमेण शान्तिनाथ-पार्थनाथ-रामचन्द्रा-ऽऽदिनाथ-नेमिनाथ-वीरप्रभु-कृष्णवासुदेवानां पितरः (विश्वसेनः, अश्वसेनः, दशरथः, नाभिः, समुद्रविजयः, सिद्धार्थः, वसुदेव इतिना-मानः) प्रदर्शिताः ॥ ५४ ॥

सनाभिभूतेः सुहृदुत्तमानां,

सनाऽभिभूते-द्विषदुद्यमानाम् ।

सामान्यमासी-दुभयादरेण,

नृपे महींशासति तां चिरेण ॥ ५५ ॥

(अन्वय) नृपे ता महीं शासत (सति) सनाभिभूते सुहृदुत्तमाना, सनाऽभिभूते द्विपदुद्यमाना (च) सामान्यभासीत् उभयादरेण ॥ ५५ ॥

व्याख्या—सामादिराजनीतिमाह—सनाभीति । नृपे=विश्वसेन प्रभृतौ राज्ञि तां=पूर्वोक्तरूपा महीं=पृथ्वीं शासति सति=राज्यं पालयति सति, सनाभिभूतेः=सनाभिः=ज्ञातिस्तस्य भृति=भवनं तस्मात् तथा च ज्ञातिभवनात् बान्धववदनुकूलीभावात् सुहृदुत्तमानां=स्वविषयानन्तरितनृपभिन्नमहीपतिनाम् तथा सना=सदा अभिभूतेः=पराभवनात् द्विपदुद्यमाना=द्विपतां=शत्रूणां=स्वविषयाऽनन्तरितनृपाणामुद्यमानां=प्रयत्नानां च चिरेण सामान्यं=साधारणं तुल्यरूपतैत्यर्थः उभयत्र सनाभिभूतित्वस्य सत्यात् आसीत् । अत एव उभयादरेण=उभयैः=शत्रुभिः भयात्कृतेन मित्रैश्च स्नेहात्कृतेन आदरेण=सम्माननेन, उभयेषामादरेण वा यद्वा उभयेषु=शत्रुषु मित्रेषु च आदरेण=शत्रुपक्षे आ=समन्तात् दरेण=भयेन तज्जननेनेति भावः मित्रपक्षे सत्कारकरणेन नृपे महीशासतीत्यनेन सम्बन्धः । तुल्ययोगीता श्लेषः विरोधाभासश्चालङ्काराः । ॥ ५५ ॥

श्रीविश्वसेनाऽवनिपं तमाप्य—

ज्योत्स्नेव तापं सहसाऽपजहे ॥

चलाचलानां च खलानलानां,

सुधाऽभिपिक्ता वसुधातदाऽभृत् ॥५६॥

अ-वय —तम् अवनिपम् आप्यश्रीविश्वसेना ज्योत्स्नेव चलाचलानां खलानलानां तापं सहसाऽपजहे वसुधाऽपि तदासुधाभिपिक्ताऽभृत् ॥ ५६ ॥

(व्याख्या) तं=पूर्वोक्तं विश्वसेन प्रभृतिम् अवनिपं=राजानम् आप्य=पृच्छ्या श्रीविश्वसेना=श्रिया=शोभयायुक्ता विद्वा=ममग्रासेना ज्योत्स्नेव=चन्द्रिकेन चलाचलानाम्=अत्यन्तचञ्चलस्वभावानां

खलानलानां=खलाः=दुर्जनाः अनलाः=अग्रय इव खला एव अनला इति वा खलानलास्तेषां तज्जनितमित्यर्थः तापं=मन्तापं दौर्जन्यजनि तोषद्रवमित्यर्थः सहसा=श्टिति अपजट्टे=अपहृतवती । वसुधा=पृथ्वी अपि तदा=तस्मिन् काले राजप्रभाववशप्रशान्तदुर्जनादिजनिताऽशेषाऽशातजात समये इत्यर्थः सुधाऽभिपिक्ता=सुधा=अमृतमिव सुधा=जलं तथा अमृतोपमजलेनेत्यर्थः अभिपिक्ता=जातसेका अभूत् ॥ उप-माऽतिशयोक्तिश्चालंकारौ ॥ ५६ ॥

अभीतिनीतिः प्रसृताऽऽसमुद्र-

प्राजाधिपत्याद् युगपत् प्रवृत्त्या ॥

ततः समग्रं वसुदेवतेजो-

न्यक्कृत्यरेजे रजसाऽऽज्ञसैव ॥ ५७ ॥

अन्वय — तत आसमुद्रप्राजाधिपत्याद् युगपत् प्रवृत्त्या (च) प्रसृता अभी-
तिनीति समग्रं वसुदेव तेज अज्ञता रजसान्यक्कृत्य रेजे ॥ ५७ ॥

व्याख्या—ततः=तदनन्तरम् आसमुद्रप्राजाधिपत्यात्=समुद्रा-
वधिशासनकरणात् युगपत्=एकदैव प्रवृत्त्या=आज्ञादिप्रचारेण च
प्रसृता=विस्तृता व्याप्त्यर्थः अभीतिनीतिः=रुसा अपि भयं न देय-
मिति मयि दुर्विनीतानां शासितरि केनापि न भेतव्यमिति वाऽभयदा-
नविपयिणी राजनीतिः समग्रं=सम्पूर्णं वसुदेवतेजः=रसनां=धनानां
रत्नानां वा देवाः=अधिपाः ' वसुना दीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या ' धनिन
इत्यर्थः तेषां तेजः=दुर्विघ विविधबाधासंवाधजनकः प्रतापः तत्
कर्मभूतं रजसा=राजसभावेन धूलिरूपेण चान्यक्कृत्य तिरस्कृत्य
अधःकृत्येति वा अज्ञसा=श्टिति रेजे=दिदीपे ॥ धनेरत्नेवसुस्मृतम्
इत्यमर इति कोषः ॥ ५७ ॥

(व्याख्या)—यथार्थपृथ्वीपतित्वं प्रकटयति—तमीति । तमीश्व-
 राभं=तमी=रात्रिस्तस्या ईश्वरः=पतिः तमीश्वरः=चन्द्रस्तस्येव आभा=
 च्छविर्यस्य स तं तथोक्तं चन्द्रसदृशमित्यर्थः तं=पूर्वोक्तम् विश्वसेन
 प्रभृतिम् ईश्वरं=पतिं राजानमित्यर्थः आप्य=लब्ध्वा धरा=पृथ्वी
 ममर्थं सिद्धार्थं कृतार्थभावात्=द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिस-
 म्वध्यते इति न्यायादिहत्य भाव शब्दस्य प्रत्येकमन्वयः तथा च
 ममर्थभावात्=कार्यसम्पादने समर्थत्वात्=शक्तिशालिजनाढ्यत्यादिति-
 भावः यद्वा सर्वविधवस्तुप्रकटने क्षमन्वात् सिद्धार्थभावात्=लोकानां
 सर्वार्थमाधकत्वात्, कृतार्थभावात्=धान्यादिनिष्पादनेन चरितार्थ-
 त्वात्=सफलत्वात् इत्यर्थो बोद्धव्यः । कराग्रहात्=करस्य=राजग्राह्य-
 भागस्य अग्रहात्=अनादानात् ग्रहणाभावादित्यर्थः, तथा स्वयम्भूद-
 यनात्=स्वयम्भूः=विष्णुः तद्दद् दयनात्=रक्षणान् यद्वा स्वयम्=
 आत्मना नतु कर्मकरादिद्वारा भुवः=स्थानस्य आगन्तुक्येभ्यः दयना-
 त्=दानात् नत्कृत्यप्रतिपादनात्, अथवा स्वयं नत्वन्यद्वारैव भुवः=पृ-
 थिव्याः दयनात्=पालनात् प्रत्यवेक्षणादित्यर्थः, अतएव तुष्टमनाः=
 प्रसन्नचित्ताः प्रियैव=प्रीत्यावहैव हृद्यैवेत्यर्थः लोकानां नरपतेश्च, यद्वा
 प्रिया=भार्या तद्रूपेत्यर्थः एव. प्रियेवेति पाठे प्रियेव=भार्येव आसीत् ।
 वनिताऽपि यथा शशाङ्कान्तं कान्तमासाद्य समर्थं सिद्धार्थं-कृतार्थभा-
 वात्=ममर्थं-भावात्=सुरतादिक्षमत्वात् सिद्धार्थभावात्=सम्पन्नमनोर-
 धत्वात् कृतार्थभावात् सदपत्यजननाडिनाकृतकृत्यत्वात्, कराग्रहात्=
 योग्यपुरुषकर्तृकपाणिग्रहणात् स्वयम्भूदयानात्=स्वयम्भुवः=रामदेव-
 स्य तद्विकारम्पेति भावः उदयनात्=आविर्भावात् यद्वा स्वयम्भुवोः=
 स्तनयोः उदयनात्=उत्थानात् यौवनोद्भेदादित्यर्थः तुष्टमनाः=मदा-
 ऽऽह्लादितान्तःकरणा पत्युः प्रिया=प्रीतिजनिका भवति. तथेयं धरापी-

त्यर्थः उपमानकक्षायामित्याशयः सविता=ग्रजोत्पादयिता अजः=ब्रह्मा
 एव यद्वा मविता=सूर्यः तेजस्वित्वेन अजः=विष्णुः स्थिति (लोकम-
 र्यादा) कारित्वेन, शिवश्च दुष्टसंहारकत्वेन एव नान्यः कश्चन यस्यो-
 पमानभूत इति भावः तस्य राज्ञः आधिपत्ये=ग्रभुत्वे स्वामित्वे इत्यर्थः
 राजत्वकाल इति यावत् जगत्यां=पृथिव्यां लोकेवा सुपमा=शिष्टाऽनु-
 ग्रहदुष्टनिग्रहादिविधिविधानजनितसार्वात्रिकशान्तिसमुद्भूतपरमशोभा
 'सुपमा परमाशोभा' इत्यमरः । यद्वा सुपमा=शोभना स्थितिरितिशेषः,
 अथवा सुपमा=ममा=नृत्वरूपा वृत्ति रितिशेषः आसीदितिक्रियाध्या-
 हारः, अत एव कस्यापि लोकस्य=जनस्य दुःखलेशः=आध्यात्मिका-
 ऽऽधिदैविका-ऽऽधिभौतिकादिदुःखमात्राऽपि न अभूत् । अन्योन्ययु-
 धायुधानाम्=अन्योन्यं=परस्परं युत्=युद्धम् आयुधानि=प्रहरणानि श-
 स्त्राणीत्यर्थः तेषां तज्जनित इत्यर्थः क्लेशः=पीडा कुतः? नैव मम्भवती-
 त्यर्थः न्यायपरायणे प्रजारक्षणप्रवणान्तःकरणे धरणीरमणे राजसिंहा-
 सनमासीने प्रजानामकुतोभयत्वं राष्ट्रस्य च ममस्तेति मीतिराहित्य-
 मनुपमसुपमामाहित्यं च सर्वथैव मम्भावनाऽऽस्पदीभावमधिगच्छ-
 तीति नीतिवेदिनाम्मतिः । उपमा, काव्यलिङ्गम् अर्थापत्तिश्चाऽलङ्क-
 तयः॥अजदृष्टागे हरि-ब्रह्मविधु-म्मर-नृपे हरे इति मेदिनी ॥५९॥

तमीश्वरं प्राप्य तमीश्वराभं

समर्थं सिद्धार्थं कुतार्थभावात् ।

कराग्रहात् तुष्टमनाधराऽऽसीत्

स्वयंस्वयम्भूदयनात्प्रियेव ॥ ६० ॥

(अन्वयः) तमीश्वराभं तम् ईश्वरं प्राप्य धरा समर्थं सिद्धार्थं कुतार्थ-
 भावात् कराग्रहात् स्वयम्भूदयनात् तुष्टमनाः प्रियेव (प्रियेव) भासीत् ॥

श्रीकाशिराजस्य महाश्वसेना-

ख्याने श्रुतेऽप्यागमनिश्चयेन ॥

क्षमापि दिव्योहविनाशनेन,

पराऽभिघाताय विनाशनेन ॥ ५८ ॥

अन्वय — श्रीकाशिराजस्य महाश्वसेनाख्याने श्रुतेऽपि पराभिघाताय आगम निश्चयेन अशनेऽपि क्षमा न आपि (शत्रुवर्ग) दिव्योहविनाशनेन विना ॥ ५९ ॥

व्याख्या—श्रीकाशिराजस्य=श्रिया=राजलक्ष्म्या काशते=दीप्यते तच्छीलः श्रीकाशी स चासौ राजा च इति श्रीकाशिराजस्तस्य तथोक्तस्य महाश्वसेनाख्याने=महत्या स्तुरङ्गमसेनाया आख्याने=प्रसिद्धेतिवृत्तवर्णने श्रुतेऽपि=श्रवणगोचरी कृतेऽपि पराभिघाताय=शत्रूणां दलनाय आगमनिश्चयेन=इयमागच्छति सेना इत्येवं स्वप्रतीपक्षितिप सेनोपस्थितिनिर्णयेन अशनेऽपि=भोजनेऽपि क्षमा=शान्तिः चित्तैकाग्र्यमित्यर्थः न आपि=प्राप्ता शत्रुवर्गेरिति शप. । किं सर्वथैव नेत्याह— दिव्योहविनाशनेन विना=दिग्वाभ्रान्ति विनाशो यावन्न तत्रदित्यर्थः । क्षमा भूमौ तितिक्षायां स्त्रिया युक्ते नपुंसकम् इति मेदिनी ॥ ५८ ॥

अजः सपक्षे सवितैव तावत् ,

तस्याऽधिपत्ये सुपमा जगत्याम् ।

लोकस्य कस्यापि न दुःखलेशः,

क्लेशः कुतोऽन्योन्ययुधायुधानाम् ॥ ५९ ॥

(अन्वय) यस्य सपक्षे सविता अज एव (मान्य) तस्य आधिपत्ये जगत्यां सुपमा (सुपमा स्थिति, वृत्तिर्मा) (आसीत्) । कस्यापि लोकस्य दुःखलेश न (अभूत्) अन्योन्ययुधायुधाना इति कुत (सम्भवति) ।

व्याख्या—यस्य राज्ञः सपक्षे=सादृश्यकोटौ तुल्यरूपतायामि-

त्यर्थः उपमानकक्षायामित्याशयः सविता=प्रजोत्पादयिता अजः=ब्रह्मा
 एव यद्वा मयिता=सूर्यः तेजस्वित्वेन अजः=विष्णुः स्थिति (लोकम-
 र्यादा) कारित्वेन, शिवश्च दुष्टसंहारकत्वेन एव नान्यः कश्चन यस्यो-
 पमानभूत इति भावः तस्य राज्ञः आधिपत्ये=प्रभुत्वे स्वामित्वे इत्यर्थः
 राजत्वकाल इति यावत् जगत्यां=पृथि-यां लोकेवा सुपमा=शिष्टाऽनु-
 ग्रहदुष्टनिग्रहादिविधिविधानजनितसार्वात्रिकशान्तिसमुद्भूतपरमशोभा
 'सुपमा परमाशोभा' इत्यमरः । यद्वा सुपमा=शोभना स्थितिरितिशेषः,
 अथवा सुपमा=ममा=तुल्यरूपा घृति रितिशेषः आसीदितिक्रियाध्या-
 हारः, अत एव कस्यापि लोकस्य=जनस्य दुःखलेशः=आध्यात्मिका-
 ऽऽधिदैविका-ऽऽधिभौतिकादिदुःखमात्राऽपि न अभूत् । अन्योन्ययु-
 धायुधानाम्=अन्योन्यं=परस्परं युत्=युद्धम् आयुधानि=प्रहरणानि श-
 स्त्राणीत्यर्थः तेषां तज्जनित इत्यर्थः क्लेशः=पीडा कुतः? नैव मम्मवती-
 त्यर्थः न्यायपरायणे प्रजारक्षणप्रवणान्तःकरणे धरणीरमणे राजसिंहा-
 सनमासीने प्रजानामकुतोभयत्वं राष्ट्रस्य च ममस्तेति भीतिराहित्य-
 मनुपमसुपमामाहित्यं च सर्वथैव मम्भावनाऽऽस्पदीभावमधिगच्छ-
 तीति नीतिवेदिनाम्मतिः । उपमा, काव्यलिङ्गम् अर्थापत्तिश्चाऽलङ्क-
 तयः॥अजदृष्टागे हरि-ब्रह्मविधु-स्मर-नृपे हरे इति मेदिनी ॥५९॥

तमीश्वरं प्राप्य तमीश्वराभं

समर्थं सिद्धार्थं कुतार्थभावात् ।

कराग्रहात् तुष्टमनाधराऽऽसीत्

स्ययंस्वयम्भृद्यनात्प्रियेव ॥ ६० ॥

(अःवपः) तमीश्वराभं तम् ईश्वरं प्राप्य यत समर्थं सिद्धार्थं कृतार्थं-
 भावात् कराग्रहात् स्वयम्भृद्यनात् तुष्टमनाः प्रियेव (प्रियेव) आसीत् ॥

(व्याख्या) — यथार्थपृथ्वीपतित्वं प्रकटयति — तमीति । तमीश्व-
 राभं = तमी = रात्रिस्तस्या ईश्वरः = पतिः तमीश्वरः = चन्द्रस्तस्यैव आभा =
 ऋग्विर्यस्य स तं तथोक्तं चन्द्रमदृशमित्यर्थः तं = पूर्वोक्तम् विश्वसेन
 प्रभृतिम् ईश्वरं = पतिं राजानमित्यर्थः आप्य = लब्ध्वा धरा = पृथ्वी
 समर्थं सिद्धार्थं कृतार्थभावात् = इन्द्रान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिस-
 म्वध्यते इति न्यायादिहत्य भाव शब्दस्य प्रत्येकमन्वयः तथा च
 समर्थभावात् = कार्यसम्पादने समर्थत्वात् = शक्तिशालिजनाढ्यत्वादिति-
 भावः यद्वा सर्वविधवस्तुप्रकटने क्षमत्वात् सिद्धार्थभावात् = लोकानां
 सर्वार्थमाधकत्वात्, कृतार्थभावात् = धान्यादिनिष्पादनेन चरितार्थ-
 त्वात् = सफलत्वात् इत्यर्थो बोद्धव्यः । कराग्रहात् = करस्य = राजग्राह्य-
 भागस्य अग्रहात् = अनादानात् ग्रहणाभावादित्यर्थः, तथा स्वयम्भूद-
 यनात् = स्वयम्भूः = विष्णुः तद्वद् दयनात् = रक्षणान् यद्वा स्वयम् =
 आत्मना नतु कर्मकरादिद्वारा भुवः = स्थानस्य आगन्तुक्येभ्यः दयना-
 त् = दानात् नत्कृत्यप्रतिपादनात्, अथवा रूपं नत्वन्यद्वारैव भुवः = पृ-
 थिव्याः दयनात् = पालनात् प्रत्यवेक्षणादित्यर्थः, अतएव तुष्टमनाः =
 प्रसन्नचित्ताः प्रियैव = प्रीत्यावहेव हृद्यैवेत्यर्थः लोकानां नरपतेषु, यद्वा
 प्रिया = भार्या तद्रूपेत्यर्थः एव. प्रियेवेति पाठे प्रियेव = भार्येव आसीत् ।
 वनिताऽपि यथा अशाङ्ककान्तं कान्तमासाद्य समर्थं सिद्धार्थं — कृतार्थभा-
 वात् = नमर्थ — भावात् = सुरतादिक्षमत्वात् सिद्धार्थभावात् = सम्पन्नमनोर-
 थत्वात् कृतार्थभावात् सदपत्यजननादिनाकृतकृत्यत्वात्, कराग्रहात् =
 योग्यपुरुषकर्तृकपाणिग्रहणात् स्वयम्भूदयानात् = स्वयम्भुवः = कामदेव-
 स्य तद्विकारस्येति भावः उदयनात् = आविर्भावात् यद्वा स्वयम्भुवोः =
 स्तनयोः उदयनात् = उत्थानात् यौवनोद्भेदादित्यर्थः तुष्टमनाः = मदा-
 ऽऽह्लादितान्तःकरणा पत्युः प्रिया = प्रीतिजनिका भवति. तथेयं धरापी-

तिभावः । इलेपेणानुप्राणितंरूपकमुपैमा वा काव्यलिङ्गं सैमासोक्तिर्वा-
 डलङ्काराः । चलि-हस्तां-शवः करा इत्यमरः ॥ ६० ॥

वामाऽभिरामाङ्गयचिराऽर्थसिद्धौ,
 शिवाऽऽख्ययाऽस्य प्रियकारिणीस्त्री ।

श्रिया सुदेवी सहशीललीला-

कौशल्यकान्ताम्बुजलोचनश्रीः ॥६१॥

(अन्वय) अस्य वामा स्त्री अभिरामाङ्गी, अर्थसिद्धौ अचिरा, आख्य-
 याशिवा, प्रियकारिणी, श्रियासुदेवी सहशीललीला, कौशल्यकान्ता, अम्बुज
 लोचनश्री. (आसीत्) ॥ द्वितीये-अस्य अचिरास्त्री, वामा,ऽभिरामाङ्गी, अर्थ-
 सिद्धौ आख्यया शिवा, शेष पूर्ववत् ॥ तृतीये-अस्य आख्यया शिवा स्त्री शेष
 पू० ॥ चतुर्थे-अस्य सुदेवी=मन्देवी स्त्री शेष पू० ॥ पञ्चमे-अस्य सुदेवी=
 देवकी स्त्री श्रिया 'युक्ता' शेष पूर्ववत् ॥ षष्ठे-अस्य कौशल्यका=कौशल्यया स्त्री
 वामाऽभिरामाङ्गी अर्थसिद्धौअचिरा आख्यया शिवा प्रियकारिणी, श्रिया सुदेवी,
 सहशीललीला, अन्ता,ऽम्बुजलोचनश्रीः (आसीत्) ॥ ६१ ॥

व्याख्याः-अस्य राज्ञः अश्वसेन संज्ञस्य वामा=तदभिधाना
 स्त्री=भार्या आसीत् कीदृशीत्याह-अर्थसिद्धौ अचिरा=कार्यसम्पादने
 शैन्ध्यवती शीघ्रंकार्यसाधिकेत्यर्थः । आख्यया=नाम्ना शिवा=कल्या-
 णाग्रहा नाम [स्मरण] मात्रेणैव मङ्गलकारिणीत्यर्थः । अभिरामाङ्गी=
 अभिरामं=सुन्दरम् अङ्गं=शरीरं यस्याः सा तथोक्ता मनोहरगात्रीत्यर्थः ।
 प्रियकारिणी=पत्युर्हितकारिणी । श्रिया=शोभया सौभाग्यलक्ष्म्या
 वा रूपसम्पदा वा सुदेवी=उत्तमा देवीव इति देवी. सहशीललीला=

टि० १ समर्थत्वादिपदे कर-स्वयम्भूपदयोश्च श्लेषात् । २-प्रियेचेतिपाठे ।
 ३-तुष्ट मनस्त्वे पञ्चम्यन्ताना हेतुत्वेनोपादानात् । ४-समानविशेषणबलात्साय
 कनायिकान्यचहारारोपात् तदुक्त 'समासोक्तिं समर्थं प्रकायलिङ्गविशेषणे । ध्य
 यहारममारोप' प्रस्तुतेऽन्यस्ववस्तुनः' इति साहित्यदर्पणे ॥

शीलं-सद्बृत्तं सत्स्वभावो वा लीला-विलासविशेषः गतिचेष्टितादिभिः प्रियस्यानुकरणं 'प्रियस्यानुकृतिर्लीला' इति साहित्यदर्पणे ताभ्यां (शील लीलाभ्यां) सहवर्त्तमाना इति सा तथोक्ता कौशल्यकान्ता-कौशलमेव कौशल्यं-क्रियानैपुण्यम् तेन कान्ता-कमनीया प्रशंसनीयेत्यर्थः । अम्बुजलोचनश्रीः-अम्बुजस्येव लोचनस्य श्रीर्यस्याः सा तथोक्ता कमलमदग्रनेत्रशोभाशालिनीत्यर्थः । शीलंस्वभावे सद्बृत्ते इति मेदिनी ॥

द्वितीयपक्षे-अस्य राज्ञः 'विश्वसेन' नामधेयस्य 'अचिरा' तदभिधाना स्त्री-भार्या पट्टराज्ञीतियावत् आसीत् सा कीदृशीत्याह-वामारम्या मनोहारिणीत्यर्थः, अर्थसिद्धौ-प्रयोजनसम्पादनविषये आख्यया-नाम्ना शिवा-क्षेमकारिणी । श्रेयं पूर्ववत् ॥ अर्थोऽभिधेय रै-वस्तु-प्रयोजन-निवृत्तिषु इत्यमरः ।

तृतीयपक्षे-अस्य राज्ञः 'समुद्रविजय' नाम्नः आख्यया नाम्ना 'शिवा' इतिलोके प्रसिद्धा स्त्री-पट्टमहिषी आसीत् । श्रेयं पूर्ववत् ॥

चतुर्थपक्षे-अस्य राज्ञः 'नाभिराज' संज्ञकस्य स्त्री-पत्नी पट्टराज्ञी सुदेवी-मरुदेवी इति प्रसिद्धा आसीत् नामैकदेशग्रहणेन नामग्रहणात् सत्या मामा इतिवत् । सा कीदृशीत्याह-श्रिया 'युक्ता' इति श्रेयः । श्रेयं पूर्ववत् ॥

पञ्चमपक्षे-अस्य वसुदेवस्य 'सुदेवी'-देवकी इत्यभिधया लोके विदिता स्त्री-भार्या आसीत् श्रेयं पूर्ववत् ।

षष्ठपक्षेच-अस्य राज्ञो 'दशरथ' नामधेयस्य 'कौशल्यका=' 'कौशल्या' इत्येतन्नाम्नीत्यर्थः स्मार्थिकः कः "कैऽण" इत्यापोऽस्वः अभाषितपुंस्काच्चेत्यनेन नित्यस्त्रीलिङ्गशब्दाद्विहिताऽऽस्थानिकाऽन्तो वैकल्पिकेच्यविधानमाधर्ष्यात्तदभावे नित्यत्वस्याऽप्यभावः । साकीद-

शीत्याह-वामाऽभिरामाङ्गी=वामेन=कामदेवेन तद्विकारोदयेन काम-
निवासावस्योद्गमेन वेतिभावः यौवनोद्भेदेनेतियावत् अभिरामं=मनो-
हरम् अङ्गं यस्याः सा तथोक्ता यद्वा वामस्य=कामस्य अभिरामा=
सुन्दरी यद्वा आभिरामा=आभाऽस्त्यस्या इत्यामिनी=सातिशयशोभा-
शालिनी रामा=रमणी रतिरित्यर्थस्तद्ददङ्गं यस्याः सा तथोक्ता ।
अन्ता=रम्या पत्युर्मनोहारिणी । वामं घने पुंसिहरे कामदेवे पयो-
धरे । बलु-प्रतीप-सव्येषु त्रिषु नार्यां स्त्रियामिति मेदिनी । मृत्या
ववसितेरम्ये समाप्ता वन्त इष्यते इति शब्दार्णवः शेषविशेषणयोजनं
पूर्ववत् । श्लेषः दीपकम् उपमाऽलङ्काराः ।

श्रीसिद्धार्थराजस्य भार्यानामधेयमग्रेऽभिधास्यते ॥ ६१ ॥

इन्दोररालापि कला द्वितीया,

शुभायनूनं समयाऽनुसारात् ।

तथा सुदेव्यप्यचिराशिवैव,

वामाध्वना सूरतमूर्तिसाधुः ॥६२॥

(अन्वय) इन्द्रोः द्वितीया कला अरालाऽपि समयानुसारात् नूनं शुभाय
(भवति) तथा सुदेव्यपि अचिराशिवा वामाध्वना (पतनशीला) सूरतमूर्ति-
साधु (अभूत्) ॥ ६२ ॥

यथा इन्द्रोः=चन्द्रमसः द्वितीया कला=पोडशभागैकभागः क-
लातु पोडशोभाग इत्यमरः, अराला=कुटिलाऽपि असुहृद्याऽपीति-
भावः समयाऽनुसारात्=कालान्तरेण पौर्णमासीमासाद्यत्यर्थः नूनं=
निश्चयेन शुभाय=मङ्गलाय पूर्णशशिरूपाय कल्याणायेत्यर्थः भवति
तथा=तद्वत् सुदेवी=प्राग्वर्णितरूपा राज्ञी अपि अचिराऽशिवा=अचि-
रम्=अल्पकालपर्यन्तमेव अशिवं=शुभादितादित्यादिरूपममङ्गलं तज्ज-
नितदुःखमितिभावः यस्याः सा तथोक्ता अभूत् । कीदृशी सेत्याह-

वामाध्वना=शिष्टसमष्ट्याचरितरुचिरमार्गेण वर्तनशीलेतिशेषः यद्वा
 वामः=रम्यः मधुः इत्यर्थः आ=समन्तात्ध्वनो भाषा यस्याः मा
 मधुरवादिनीत्यर्थः । स्रतमूर्तिमाधुः=स्रतया=दयानत्या मूर्त्या=स्व-
 रूपेण साधुः=मनोहरा सम्भ्या=शिष्टावा यद्वा स्रता मूर्तिर्यस्याः सा-
 चासौ साधुः=कुलीना-महाकुलसमुद्भवा-चेति सा तथोक्ता । स्याद्-
 यालुः कारुणिकः कृपालुः स्रतः समा इति. महाकुलकुलीना र्य स-
 भ्य-सज्जन-साधव इति चामरः । साधुर्वाधुर्पिकेचारौ सज्जनेऽप्य-
 भिधेयत् इति मेदिनी ॥ ६२ ॥

सौरभ्यवित्तं जलजं प्रदाय,

चन्द्रः कलाकौशल मुज्ज्वलत्वम् ।

जाने तदास्यानुगमाद् विभृतिं,

प्राप्तौकजेन्दू समयं प्रपद्य ॥ ६३ ॥

(अन्वय) कजेन्दू समयं प्रपद्य तदास्याऽनुगमात् विभृतिं प्राप्तौ (इति)

मन्ये जलजं सौरभ्यवित्तं चन्द्रः कलाकौशलमुज्ज्वलत्वं प्रदाय ॥ ६३ ॥

कजेन्दू=कमल-चन्द्रमसौ समयं=क्रमेण दिवस-रात्रि रूपकालं
 प्रपद्य=प्राप्य तदास्याऽनुगमात्=तस्या=अनुपदोक्त राश्याः आस्य-
 स्य=मुत्स्य अनुगमात्=अनुसरणात् सेवनादित्यर्थः तन्मुखसेवनाऽऽ-
 मादितप्रसादादितिभावः विभृतिः=मुपमानस्थानीयत्वादिमहिमानं प्रा-
 प्तौ=लब्धवन्तौ इत्यहं जाने=मन्ये उत्प्रेक्षे इत्यर्थः । ननुकिंद्स्या
 ताभ्या प्रसादो लब्ध इत्याह-जलजं=कमलं सौम्यरूपं धनं, चन्द्रश्च
 कलाकौशलं=कलासु=चतुःषष्टिप्रकारासु कौशलं=नैपुण्यम् उज्ज्वल-
 त्वम्=औज्ज्वल्यमनुपमकान्तिमत्वम् आह्लादकरं वा प्रदाय=दत्त्वे-
 त्यर्थः । कमलगुणाः चन्द्रगुणाश्च तन्मुखेऽप्यतिपतेति भावः ॥ उत्प्रे-
 क्षाकाव्यलिङ्गं च ॥ ६३ ॥

सौभाग्यमस्याः प्रवदेत् समस्या-
ख्यानात् सुधावा सकलार्थसिद्धिः ।

सुधाऽधरस्था करपद्मगाऽन्या

तत्तुल्यता वास्तु न जीवलोके ॥ ६४ ॥

समस्य भाख्यानात् (सादृश्यरूपेण) सुधा सकलार्थ सिद्धिर्वा नरवा
नोभाग्य प्रवदेत् तु सुधा (अस्या) अधरस्था भग्या करपद्मगा (भतएव)
जीवलोके तत्तुल्यता न अस्तु ॥ ६४ ॥

समस्य=संक्षिप्य आख्यानात्=कथनात् सादृश्य रूपेणेशेषः
सुधा=अमृतं. सकलार्थ सिद्धिः=सकलानां=सम्पूर्णानाम् अर्थानां=
धनानां प्रयोजनाना वा वस्तूनां वा सिद्धिः=निष्पत्तिर्दृष्टिर्वा वा
शब्दः मद्युच्चार्यार्थः अस्याः=पूर्वोक्तराज्ञ्याः सौभाग्यं=भाग्यजालिनां
पतिग्राह्यभ्यं वा कर्म प्रवदेत्=वक्तुं समर्था एवात् । द्वितीयो 'वा' तु
शब्दार्थकः तथा च वा=तु=किन्तु सुधा प्रक्रमादस्याः अधरस्था=
ओष्ठवर्तिनी. अन्या=अपरा द्वितीया सरुलार्थसिद्धिरित्यर्थः करप-
द्मगा=हस्तपद्मस्था हस्तस्थितकमलरेतामहिप्रभवेत्यर्थः पद्मरेतायुक्त-
हस्ते सर्वार्थसिद्धिरिति सामुद्रिकशास्त्रे प्रसिद्धम् । अतएव जीवलोके=
मर्त्यलोके तत्तुल्यता=तत्सादृश्यं न अस्तु=नाऽस्तीत्यर्थः । तद्विन्न-
त्ये सति तद्गतभूयोधर्मवस्त्वं हि सादृश्यं तद्याऽभिज्ञेऽस्तुनि न सम्भ-
वतीति कथं स्वस्या सुधा स्वसादृश्येन वक्तुं प्रभवेदिति भावः । अत्र
विशयोक्तिरलकृतिः ॥ ६४ ॥

रूपेण कान्त्या चरणेनलक्ष्म्या,

प्राप्ताशलाकां त्रिषु विष्टपेषु ।

ततः प्रसिद्धा त्रिशलाकनाम्ना-

काराविकारा द्रमणी मणीव ॥ ६५ ॥

(अन्वयः) रूपेण कान्त्या आचरणेन लक्ष्म्या त्रिषु विष्टपेषु शलाकांप्राप्ता ततः आकाराविकाराद् त्रिशलाकनाम्ना प्रसिद्धा रमणी मणी च (अभूत्) ॥६५॥

व्याख्या—एकपष्टि ६१ मितश्लोकेऽनुक्तां सिद्धार्थराजस्य भार्या मिहिनामत आचष्टे । ‘अस्ये’-ति पूर्वतोऽनुपज्यते. प्रकरणाद्वाऽनुसन्धेयः । तथा च अस्य=सिद्धार्थराजस्य, रूपेण=सौन्दर्येण सत्स्वभावेन वा ‘रूपं स्वभावे सौन्दर्ये’ इति मेदिनीः, कान्त्या=लावण्येन. आचरणेन=सदाचारेण सम्यक्चारित्र्येणेत्यर्थः लक्ष्म्या=धनसम्पदाच्च त्रिषु विष्टपेषु=त्रिलोक्यां शलाकाम्=सर्वोत्तमतां प्राप्ता=अधिगतवती ततः=तस्मात्कारणात् आकाराविकारात्=आकारस्य=‘त्रिशलाका’ घटकककारोत्तरवर्तिन आरूपस्वरवर्णस्य अविकारात्=संज्ञा शब्दतया ‘ह्रयापोः संज्ञा-छन्दसोर्बहुलम्’ इत्येतच्छास्त्रेण ह्रस्वविधानवशसंज्ञाताद् अरूपवर्णविकारात् अन्यथा त्रिशलाका’ इत्यापत्तेः, ‘त्रिशलाक’ नाम्ना=त्रिषुशलाका यस्य तत्रिशलाकं तादृशं नाम=अभिधानं तेन त्रिशलानाम्नेत्यर्थः प्रसिद्धा=शास्त्रे लोकेच विदिता भूषिता वा ‘प्रसिद्धौ ख्यात-भूषितौ’ इत्यमरः रमणी=स्त्रीरत्नम् अभूत् केव? मणीव=सद्ब्रह्ममिव सापि रूपादिना प्रसिद्धा=भूषिता, शलाकां=वेधनास्त्रं प्राप्ता, आकार विकार रहिता भवति । श्लिष्टोपमा काव्य लिङ्गंचाऽलङ्कारौ॥६५

सुवर्णकूर्मप्रतिमाकमत्वा-

तस्या मधोलोकसुरप्रणामम् ।

वराङ्गरत्ने न तदोर्ध्वलोक-

प्रणम्यतां वक्तितदीयकायः ॥ ६६ ॥

तदीयकायः सुवर्णकूर्मप्रतिमाकमत्वात् तस्या मधोलोकसुर प्रणामम् तथा वराङ्गरत्नेन ऊर्ध्वलोकप्रणम्यता वक्ति ॥ ६६ ॥

व्याख्या—तदीयकायः=पूर्वोक्तराज्ञीशरीरं सुवर्णकूर्मप्रतिमाकम-

त्वात्=सुवर्णस्य=काञ्चनस्य तन्निर्मितस्येत्यर्थः कूर्मस्य=कमठस्य प्रति-
 मा=प्रतिकृतिमूर्तिरित्यर्थः स्तद्वत् क्रमौ=चरणौ यस्य यस्मिन् वा स
 सुवर्णकूर्मप्रतिमाक्रमस्तस्यभावस्तत्त्वं तस्मात्तथोक्तात् हेमरचितक-
 ष्टपप्रतिमापृष्ठदेशसदृशपदयुगलशालित्वादित्यर्थः 'शुभः कमठपृ-
 ष्ठाभः' इति सामुद्रिकोक्तेः । तस्यां=राज्यां विषये अधोलोकसुरप्रणा-
 मम्=अधोलोकसुराणां=भूलोकाद्यस्तादृशिभुवनस्थदेवानां प्रणामं=
 प्रणतिम् । तथा वराहरत्नेन=भाग्यशालित्वसूचकमस्तक श्रेष्ठेन 'व-
 राहं मूर्द्ध-गृह्ययोः' इति हैमः रत्नं स्रजाति श्रेष्ठे स्यान्मणौ राजातु-
 पार्थिवै ऊर्ध्वलोकप्रणम्रतां=ऊर्ध्वलोकाः=भूलोकादुपरिवर्तमानलोकाः
 तत्रत्यादेया इति भावः प्रणम्राः=प्रणता यं स ऊर्ध्वलोकप्रणम्रस्त-
 स्य भावस्तत्ता तां तीर्थङ्करजननक्षेत्रतया ऊर्ध्वाधोलोकवर्तीदिवादीनां
 प्रणम्यतामिति भावः वक्ति=कथयति ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

मुक्ताकलापे स्तनयोर्विभूषा,

केशेषु शोभा शिखिनां कलापे ।

नितम्बशोभा रसनाकलापे,

कलापरूपं तदिदं कवीनाम् ॥ ६७ ॥

(अन्वयः) मुक्ताकलापे स्तनयोर्विभूषा शिखिनांकलापे केशेषु शोभा,
 रसना कलापे नितम्बशोभा तदिदं कवीना कलापरूपम् (अभिमतम्) ॥ ६७ ॥

व्याख्या-मुक्ताकलापे=मुक्तावल्यां हारे इत्यर्थः स्तनयोः=वक्षो-
 जयोः विभूषा=भूषणत्वम् स्तनशोभासंबद्धकत्वकथनमिति भावः, शि-
 खिनां=मयूराणां कलापे=बह्वे उपमानभूते उपमेयतयाऽभिमतेषु केशे-
 षु=कुन्तेलेषु शोभा, रसनाकलापे=काञ्चीदाम्नि सति नितम्बशोभा=
 नितम्बस्य=कटिपथादेशस्य शोभा=छविस्तद्दर्शनमित्याशयः इदं=तत्त-

दमिधानं कवीनां=काव्यनिर्मातृणां कलापरूपं=कलायाः=सामर्थ्यस्य
 कल्पनाशक्तेरित्यर्थः अपरूपम्=अपकृष्टस्वरूपम् विपरीतत्वंवाऽमिम-
 तमितिशेषः । अनुपमानां प्रकृतिरमणीयानां रमणीरत्नानामुपमानप-
 रिकल्पनमाहार्यसौन्दर्यसाधनोपसन्निधापनं च कविकल्पनाशक्तेर्दो-
 षत्वं द्योतयतीतिभावः । कलापो भूषणे बहो तूणीरे संहतावपि इति
 मेदिनी । कला स्यान्मूलविधृधौ शिल्पादावंशमात्रकेपोडशांशे च च-
 न्द्रस्य कलनाकालमानयोरितिमेदिनी । अपः म्यादपकृष्टार्थे वर्जनार्थ-
 वियोगयोः । विपर्ययेच विकृतौचौर्ये निर्देश-हर्षयोः इतिमेदिनी ।

अथ च कवीनां काव्यकर्तृणां तत्तस्मात् इदं एतद्वर्णनीयस्वरूपं
 स्त्री रूपं वस्तु कलापरूपम् समूहरूपं, सर्ववर्णनीयवस्तु समष्टिरूपम्
 यद्वा कलारूपम् भूषणस्वरूपम् प्रसन्नताजनकम् एकत्रैव सर्वव्यावर्ण-
 नीयवस्तुमिलनात् किंवाकवीनां मयूराणां कलापरूपम् बर्हस्वरूपम्
 अनेकरूपत्वादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

नृपेन्द्रभावे जयवाहिनीयं,

तद्वैष्णवे साकमलाऽवतीर्णा ।

तद्राजयोगे खलुरोहिणीव,

व्यावर्णनीया बहुलब्धवर्णैः ॥ ६८ ॥

(अन्वयः) सा इयं नृपेन्द्रभावे जयवाहिनी, तद्वैष्णवे कमलाऽवतीर्णा ।
 तद्राजयोगे रोहिणीव बहुलब्धवर्णैः व्यावर्णनीया खलु ॥ ६८ ॥

व्याख्या-सा इयं=पूर्वोक्ता राज्ञी नृपेन्द्रभावे=नृपस्य=राज्ञः
 स्वभर्तुः इन्द्रभावे=इन्द्रत्वे देवराजत्वे इत्यर्थः अष्टानांलोकपालानां, वपु
 धीरयतेनृपः इत्युक्ते रिन्द्रकलयाऽवतीर्णतयाऽमिमतत्त्वे जयवाहिनी=
 जयं=जयन्तं=पाकशासनिं तदाख्यशक्रपुत्रमित्यर्थः वहति=धारयति

प्राप्नोति वा पुत्रत्वेन तच्छीला शचीरूपेत्यर्थः तद्वैष्णवे=तस्य=राज्ञः
 स्वभर्तुः वैष्णवे=विष्णुत्वे ' ना विष्णुः पृथिवीपति ' रित्युक्ते राज्ञो
 विष्णुकलयाऽवतीर्णत्वेनाभिमतावित्यर्थः कमला=लक्ष्मीस्तद्रूपेणे-
 ति भावः अवतीर्णा=गृहीतावतारी । तद्राजयोगे=तस्य राज्ञः राजयोगे
 चन्द्रवाचकराजन् शब्देन योगे=नृपरूपेतरार्थवाचकतया सम्वन्धे,
 यद्वा राज्ञः=चन्द्रस्य लोकपालान्यतमस्य योगे=कलयासम्वन्धे रोहिणी=
 चन्द्रभार्या इव बहुलब्धवर्णैः=बहुभिर्लब्धवर्णैः=कविभिः व्यावर्ण-
 नीया=विशेषेण वर्णयितुं प्रशंसितुं योग्या. खलु वाक्यालङ्कारे ॥
 राजाप्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ इति मेदिनी । धीमान् सूरिः
 कृतिः कृष्टिलब्धवर्णोविचक्षण इत्यमरः उल्लेखालंकारः ॥ अथ च
 नृपेन्द्रभावे नृपाणामिन्द्रः स्वामी तद्भावे सर्वराजस्वामिभावे जयवा-
 हिनी जयंविजयं वहते प्राप्नोतीति तच्छीला जयवाहिनी व जयवाहिनी-
 तिमभ्यमपदलोपीमगामः संग्रामविजयसंपादिकासेनेवेति भावः "पती-
 न्द्रस्वामिनाधार्या इति हैमः" निर्दर्शनालङ्कारः ॥ ६८ ॥

धर्मः कवीनामुपमा नवीना-

ऽऽधेयाऽभिधेयार्थसमानभावे ॥

अस्यास्त्वसामान्यतयैवदूरा-

दालोक्यतां साम्यदशा त्रिलोक्याम् ॥ ६९ ॥

अन्वयः—अभिधेयार्थं समानभावे नवीना उपमा आधेया[इत्यर्थं] कवीनां
 धर्मः ॥ अस्याः अस्वामान्यतया त्रिलोक्य साम्यदशा दूरादालोक्यताम् ॥

व्याख्या—अभिधेयार्थसमानभावे=अभिधेयार्थस्य=वर्णनीयप-
 दार्थस्य (वस्तुनः)समानभावे=तुल्यतायां=मादृश्ये कल्पयितव्ये नवी-
 ना=काप्यनाहिततयाऽभिनवा उपमा=मादृश्यम् आधेया=योजनीया
 स्वकाव्ये मंघटनीयेत्यर्थः इत्ययं कवीनां धर्मः=आचारः स्वभावो वा

‘धर्माः पुण्य-यमान्याय-स्वभावा-ऽऽचार सोमपा’ इत्यमरः । तु= किन्तु अस्याः पूर्वोक्तराश्याः असामान्यतया=अनन्यसाधारणतया त्रिलोक्यां=लोकत्रये साम्यदशा=सादृश्यं दृग्दालोक्यतां=कविभिर्दुरतो दृश्यताम् भूयोभूयो विमृश्य यत्किञ्चित् सादृश्यं परिकल्पयन्तु किन्तु वास्तविकी समानता नास्तीति तत्र कविनां वाग्व्यापारणं विरुद्धमेवेति निष्टङ्कः॥सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः॥६९॥

गुणाधिरोहः परमस्तु कोटौ,

तस्यास्तुलाकोटिरपि क्रमाब्जे ।

यस्माद् गुणानां शतकोटिरस्यां,

मन्ये नतोऽस्मात् शतकोटिशाली॥७०॥

अन्यथा—परमः गुणाधिरोहः कोटौ तस्याः क्रमाब्जेऽपि तुलाकोटिः (भक्ति) (इत्थं) यस्माद् अस्यां गुणानां कोटिः अस्माद् शतकोटिशाली गत इति मन्थे

व्याख्या—परमः=उत्कृष्टः गुणाधिरोहः=रज्जुसम्बन्धः कोटौ=अग्र भागे तुलादण्डस्य भवतीतिशेषः, तस्याः=पूर्वोक्तराश्याः क्रमाब्जे=पादकमले तुलाकोटिरपि=तुलाचिह्नस्य तत्र सत्त्वात् तदग्रभागोऽपि तस्मात्=तुलाकोटीनां तत्र सत्त्वात् अत्र कोटिशब्दः शतलक्षसंख्यायाची तथा च एकैकतुलायां कोटिद्वयस्य प्रत्येककोटौ गुणानां सत्त्वात् अस्यां=महापुरुषमातरि गुणानां=धैर्यादीनां शतकोटिः संख्याऽस्तीति मन्ये=जाने इति कविकल्पना तदेव द्रढयति अस्मात् कारणात् शत कोटिशाली=कोटीश्वरः नतः=प्रणतः नद्यशतकोटिशालिनं शतकोटिशाली नमस्करोतीति भावः ॥

अथवा तस्याः=पूर्वोक्तराश्याः परमः=अनन्यसाधारणः गुणाधिरोहः=गुणोत्कर्षः कोटौ=शतलक्षसंख्यायां संख्येयतयाऽस्तीतिशेषः यद्वा गुणाधिरोहः कोटौ वर्तते इति

तस्याः=राज्ञ्याः क्रमाब्जे=चरणकमलेऽपि तुलाकोटिः=तुलानां सादृश्यगुणानां कोटिः संख्यावर्त्तते 'तुला सादृश्य-मानयोः' इति मेदिनी। अथ च तुलाकोटिः=मञ्जीरः चरणभूषणविशेषः अस्तीतिध्वनिः । पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽन्नियामित्यमरः । इत्थं यस्मात् कारणात् अस्यां राज्ञ्यां गुणानां सौशील्यादीनां शतकोटीरासीत् अस्मात् कारणात् । शतकोटिशाली=शतकोटिना=वज्रेण शालते=शोभते तच्छील इन्द्रः, यद्वा शतगुणितकोटिसंख्याकधनाऽधिपतिरपि किमुतान्यः नतः=प्रणतिप्रवणः अभूत् इति मन्ये=उत्प्रेक्षे । शतकोटिः स्वरुः शम्भो दम्भोलिशनिद्वयो रित्यमरः । कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रो संख्याभेद-प्रकर्षयोः इति मेदिनी । श्लेषः काव्यलिङ्गं च ॥ ७० ॥

उच्चैर्दशा स्यान्नु परोपकाराद्,

युक्ता तदुच्चैस्तनतास्तनाङ्गे ।

सतां न चात्मम्भरिताकदाचित्,

तनु स्वमध्यं तत एव तस्याः ॥ ७१ ॥

अर्थः—तस्याः दशनाङ्गे उच्चैस्तनता युक्ता (पतः) परोपकाराद् तु उच्चैर्दशा स्यात् (पतः) सतां कदाचिद् भागम्भरिता न भवति तत एव तस्याः स्वमध्यं तनु ॥

व्याख्याः—अवयवान् वर्णपति-तस्याः=राज्ञ्याः स्तनाङ्गे=बधोजयुगलरूपाऽवयवौ उच्चैस्तनता=उच्चैर्भव उच्चैस्तनः मवाधे तनु-प्रत्ययः तस्य भावस्तच्चा उच्यता औन्नत्यमित्यर्थः युक्ता=ममृचिता यतः परोपकारात्=दुग्धरूपस्वधनेन परस्म्य=म्यभिन्नस्य शिशोः उप-करणात्=शरीरपोषणरूपोपकारजननात् नु=निश्चयेन उच्चैर्दशा=उन्नता यस्या उन्नतिरित्यर्थः स्याद्=भवेत् लोकेऽपि परोपकारकरणान् उन्नत्य-वस्था भवतीति प्रसिद्धैव । यतश्च सतां=सञ्जनानां कदाचिद् आत्म-

म्भरिता=स्वोदरमात्रपूरण प्रवणता स्वार्थितेतिभावः न भवति तत एव हेतोः तस्याः स्वमध्यम्=उदरं तनु=कृशं जातमित्यर्थः । स्तनोन्नतत्वं परोपकारफलं तनूदरत्वं सज्जनशिलञ्च शिक्षयतीतिभावः । उत्प्रेक्षा काव्यलिङ्गं चालङ्कारौ ॥ ७१ ॥

अनल्पतल्पे सुमनो विकल्पे,

प्रसुप्तयाऽदर्शिपतोन्निशान्ते ।

स्वप्ना मणिश्रेणिमये निशान्ते,

तदा तथा नर्तितया व्यवर्त्ति ॥ ७२ ॥

अन्वयः—मणिश्रेणिमये निशान्ते सुमनो विकल्पे अनल्पतल्पे प्रसुप्तया तथा उन्निशान्ते स्वप्ना अदर्शिपत तदा नर्तितया व्यवर्त्ति ॥

व्याख्या—मणिश्रेणिमये-समन्तान्मणिपंक्तिविराजिते निशान्ते प्रासादे सुमनोविकल्पे सुमनसां=पुष्पाणां विकल्पः-विविधकल्पनं विविधा विशिष्टा वा रचनेत्यर्थः यस्मिन् स तस्मिन् तथोक्तरूपे अनल्पतल्पे=अनल्पं=महत् तल्पं शय्या तस्मिन् तल्पं=शय्याऽष्ट-दारेषु इत्यमरः प्रसुप्तया=शयितया तथा-प्राग्वर्णित राश्या उन्निशान्ते=उत्=ऊर्ध्वं निशान्तात्=रात्रिशेषात् इत्थुन्निशान्तं तस्मिन् निशा शेषात्किञ्चिदूर्ध्वमित्यर्थः स्वप्नाः=प्रसुप्तविज्ञानविशेषाः अदर्शिपत दृष्टाः तदा=तस्मिन्काले तथा राश्या नर्तितया=अभिनीतवत्या=कल्याणातिशयसंस्त्रचिस्वप्नदर्शनजन्याऽनन्य सामान्यसान्द्राऽऽनन्दसन्दोहतुन्दिलाऽन्तः करणताऽभिनयं कुर्वत्या व्यवर्त्ति-अभावि पुष्परचितशयनेशयिता राज्ञी रात्रिशेषे स्वप्नानवलोक्य हर्षोत्कर्षनिर्भगाऽवर्तिष्टेति सरलार्थः । निशान्त-पस्त्य-सदनमित्यमरः । स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्यविज्ञाने दर्शने पुमानिति मेदिनी ॥ ७२ ॥

गजादिमश्रीवृषभादिसिंहा,

दिमेन्दिरा-दाम-मृगाङ्क-सूर्याः ।

ध्वजोल्लसत्कुम्भसरःपयोधि-

विमानरत्नोच्चयवह्नयोऽमी ॥ ७३ ॥

अन्वयः—गजादिम-ध्रीवृषभादि-सिंहादिमे-न्दिरा-दाम-मृगाङ्क-सूर्या. ध्व-
जो-ल्लसत्कुम्भ-सरः-पयोधि-विमान-रत्नोच्चय-वह्नय इत्यमी स्वप्नाः ॥

व्याख्या—स्वप्नदृष्टपदार्थान् नामत आचष्टे-गजादिमः=गजेषु
गजानां वा आदिमः=आद्यः प्रधानः हस्तिश्रेष्ठ इत्यर्थः, श्रीवृषभा-
दिः=वृषभानामादिर्यस्मात्सवृषभादिः शोभायुक्तवृषभोत्तम इत्यर्थः
एवं सिंहादिमः=श्रेष्ठकेपरी. इन्दिरा=लक्ष्मीदेवी. दाम=पुषामाला.
मृगाङ्कः=चन्द्रः, सूर्यः=दिवाकरः, ध्वजः=केतनम्, उल्लसत्कुम्भः=
पूर्णकुम्भः, सरः=तडागः, पयोधिः=समुद्रः, विमानं=देवरथः रत्नोच्च-
यः=रत्नराशिः, वह्निः=अग्निः इत्यमी १४ स्वप्नाः ॥ ७३ ॥

दृश्या अवश्यं भुवनैर्नमस्यया

जने जनन्यापि जिनस्य चक्रिणः

स्वप्नास्तु हर्यश्वमिताः पयोनिधे-

र्वलस्यमात्रप्रथिता यथाविधि ॥ ७४ ॥

अन्वयः—जने भुवनैर्नमस्यया चक्रिणः जिनस्य जनन्या (चतुर्दश) चक्रिणः
जनन्या हर्यश्वमिताः, यलस्यमात्रा पयोनिधेः (मानेन) प्रथिताः स्वप्नाः यथा-
विधि अवश्यं दृश्या (जाताः) ॥ ७४ ॥

व्याख्या—जने=लोके भुवनैः=विष्टपैः त्रिभुवनलोकैरित्यर्थः
नमस्यया=नमस्करणीयया चक्रिणः=धर्मवरचातुरन्तचक्रवर्तिनः जिन-
स्य=अर्हद्देवस्य प्रस्तुतकाव्ये वर्णनीयतीर्थकृत्पञ्चकस्येत्यर्थः जनन्या=
मात्रा उपर्युक्त चतुर्दश (स्वप्नाः) । चक्रिमामान्योपादानात् तन्त्रा-
ऽऽवृत्त्यन्यतरेण अर्द्धचक्रिणोऽपिग्रहणम् तथा च-चक्रिणः=अर्द्धच-
क्रिणः=वासुदेवस्य श्रीकृष्णचन्द्रस्य जनन्या=देवक्या हर्यश्वमिताः=

हरेः=सूर्यस्य अश्वः=घोटकास्तन्मिता =परिच्छिन्नाः सप्तसंख्यका इत्यर्थः सूर्याश्वानां सप्तसंख्याकत्वात् । तथा बलस्य=रामचन्द्रबलदेवस्य मात्रा=जनन्या कौशल्यादेव्या पयोनिधेः=समुद्रस्य मानेनेति शेषः । चतुःसंख्ययेत्यर्थः प्रथिताः=प्रतीताः चत्वार इत्यर्थः स्वप्नाः यथाविधि=यथोचितरीत्या अवश्यं दृश्या जाता इति शेषः । दृश्यन्ते स्मेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

स्वप्नान् विलोक्याऽम्बुनिधिप्रमाणान्,
स्वच्छाशयैवद्विगुणान् यथार्हम् ।

असंशयानाऽप्यभृशंशयाना,

राज्ञीस्मराज्ञीकृतविश्वरूपा ॥ ७५ ॥

अन्वयः—स्वच्छाशया स्मराज्ञीकृतविश्वरूपा राज्ञी द्विगुणान् अम्बुनिधिप्रमाणान् स्वप्नान् यथार्हं विलोक्य असंशयानाऽपि अभृशंशयाना आसीत् ॥ ७५ ॥

व्याख्या—स्वच्छाशया=स्वच्छः=निर्मलः आशयः=अभिप्रायः चित्तं वा वासना वा यस्याः सा तथोक्ता, स्मराज्ञीकृतविश्वरूपा अस्मराज्ञा स्मराज्ञा सम्पद्यते तथाकृतं विश्वं येन तत् यद्वा स्मरस्य=कामस्य आज्ञा=शासनं यत्र तत् स्मराज्ञम् अस्मराज्ञं स्मराज्ञं सम्पद्यमानं कृतं विश्वं=जगद् येन तत् स्मराज्ञीकृतविश्वं तादृशं रूपं=सौन्दर्यमाकारो वा यस्याः सा तादृशी सकलजगत्कामपारतन्त्र्यकार्यनुपमसौन्दर्येत्यर्थः अतिशयरूपवतीति यावत् राज्ञी=पूर्वोक्ता वामा प्रभृतिः पट्टमहिषी द्विगुणान्=द्विगुणितान् द्विरावृत्तानित्यर्थः अम्बुनिधि प्रमाणान्=सप्तसंख्यकान् द्विरावृत्त्या चतुर्दशसंख्याकानित्यर्थः वासुदेवमाता तु द्विगुणान्=प्रकृष्टान् अम्बुनिधिप्रमाणान्=कस्यचिन्मते समुद्रस्य सप्ततया तेन तत्प्रमाणान्=तत्परिमितान् सप्तसंख्याकानित्यर्थः । बलदेव मात्रा च अम्बुनिधिप्रमाणान्=अम्बुनिधिः प्रमाणं येषां तान् 'पयो-

धरीभूत चतुः समुद्रामित्याशुक्तः समुद्रस्य चतुःसंख्यतयाभिमतत्वेन
तत्प्रमाणान् चतुःसंख्याकानित्यर्थः । स्वप्नान् यथार्हं=स्वस्वयोग्यान्
विलोक्य=दृष्ट्वा असंशयाना=स्वप्नविषयक सफली भवनसंशयरहिताऽ-
ऽपि अभृशंशयाना स्वप्नदर्शनान्तरं भूयोऽप्यकृतशयना आसीदिति
शेषः शुभशंसिस्वप्नावलोकनात्परं जागरणेन स्वप्नाऽनुरूपफललाभ-
स्याऽवश्यम्भावाभिधानात् । समुद्रस्य सप्तपरिमितत्वे 'सोऽयं सप्तसमु-
द्रमुद्रितमहीपस्याऽर्जुनस्योद्धतं, क्षिप्त्वा भैरवसंगरेऽतिक्रान्तिं कण्ठं कुठा-
रेण यः' इति हनुमन्नाटकस्यपद्यमप्यनुकूलतामावहति ॥ अर्थश्लेषः,
तृतीयचरणे यमकम् चतुर्थे छेकानुप्रासश्चालङ्काराः ॥ ७५ ॥

तत्राऽवतीर्णस्त्रिदशावतारी.

सुरः प्रभाभासुर एव कश्चित् ।

आपन्नसत्त्वा मणिनेव भूमी,

राज्ञी विरेजे गरभाऽनुभावात् ॥ ७६ ॥

अन्वय — तत्र प्रभाभासुर त्रिदशाऽवतारी कश्चित् सुर. भवतीर्ण (भभूत्)
(तदनु) राज्ञी आपन्नसत्त्वा गरभाऽनुभावात् मणिनाभूमीव विरेजे ॥ ७६ ॥

व्याख्या—तत्र=तस्मिन्काले प्रभाभासुरः=कान्त्या देदीप्यमानः
त्रिदशावतारी=व्यधिकास्त्रिरावृत्ताश्च दश परिमाणमस्य स त्रिदशः=
त्रयस्त्रिंशन्मुख्यगणवान् देवस्तस्य तदंशेनेत्यर्थः अवतारी=अंशवेश-
वशेन प्रादुर्भवन्शीलः कश्चित्=अनिर्दिष्टस्वरूपः सुरः=दिव्यजीवः
अवतीर्णः पूर्वोक्तराज्ञी कुशौ प्रविष्टः अभूदितिशेषः । तदनु राज्ञी-
पूर्वोक्ता वामा प्रभृतिर्नृपमहिषी आपन्नमन्वा-गर्भवती सती गरभा
नुभावात्-गर्भप्रभावात् मणिना-गर्भस्थगत्नेन भूमिः-वसुन्धरा इव
विरेजे-दिदीपे उपमा काव्यलिङ्गं च ॥ आपन्नमन्वा स्याद्गुर्विष्यन्त-
र्वत्नी च गर्भिणी इत्यमरः ॥ गर्भस्तु गरभो भ्रूणो दोहदलक्षणं च

स इत्यभिधानचिन्तामणिः ॥ ७६ ॥

राज्ञे निवेद्याऽऽशयसंशयाप्ति-

मेया निमेपाद्विनयाद्व्यनैपीत् ।

जहर्ष हर्षातिशयात्कदम्ब,

कदम्बकश्रीर्वपुषानृपोऽपि ॥ ७७ ॥

अन्वयः-एषा आशयसंशयाप्तिं विनयात् राज्ञे निवेद्य निमेपात् (आशयसंशयाऽपि) व्यनैपीत् (तदनु) हर्षातिशयात् वपुषा कदम्ब कदम्बकश्रीः नृपः भवि जहर्ष ॥ ७७ ॥

व्याख्या--एषा=राज्ञी आशयसंशयाप्तिं=स्वप्नफलविषयकस्वहृदयस्थसन्देहप्राप्तिं 'किमेतेषां (स्वप्नानां) फलं भविष्यतीत्यादिरूपशङ्कामित्यर्थः विनयात्=नम्रतापूर्वकं राज्ञे निवेद्य=व्यचयित्वा निमेपात्=अक्षिस्पन्दकालेन आशयसंशयाप्तिं=स्वप्नफलविषयकशङ्कासम्बन्धं व्यनैपीत्=अपनीतवती पुत्रप्राप्तिरेतेषां फलमितिनृपादाकर्ण्य विगतसंशयाऽभूदित्यर्थः ! तदनु हर्षातिशयात्=पुत्रप्राप्तिसम्भावनाजन्याऽतिशयानन्दात् वपुषा=शरीरेण कदम्बकदम्बकश्रीः=कदम्बानां=नीपकुसुमानां कदम्बकस्य=ममूहस्य इव श्रीः=शोभा यस्य स तथोक्तः हर्षोत्कर्षाद्रोमाञ्चाऽञ्चितकलेवर इत्यर्थः नृपः=विश्वसेनप्रभृतिमहीपालोऽपि अपिना राज्ञी च. तत्पक्षे 'कदम्बकदम्बकश्रीः' इत्यस्य कदम्बकदम्बकस्यैव श्रीर्यस्याः सा तादृशीत्यर्थः । जहर्ष=मुमुदे प्रसन्नमना अभूदित्यर्थः उपमा, कान्पलिङ्गं दीपकं चाऽलङ्काराः । कदम्बं निकुरुम्बे स्यादश्रीप-मर्षपयोः पुमान् इतिमेदिनी ॥ ७७ ॥

शुचो स चैत्रेऽविधितथो सभाद्रे-

ऽसितेऽन्त्रिये पूर्णदिने सचन्द्रे ।

गुणप्रसिद्धेऽवततारदेव-

श्च्युत्वा स्वमार्गोदयनेऽधिकाये ॥ ७८ ॥

अन्वय — स देव. स्वमार्गोदयने(सति)च्युत्वा पूर्णदिनेसचन्द्रे गुणप्रसिद्धे अधिकाये शुचौ असिते अन्धितिथौ (ऋ जी) । भाद्रे असिते अन्धितिथौ (शान्ति.) । अन्धितये अमिते (द्वादश्याम्) (नेमि) । सचैत्रे असिते अन्धितिथौ (पार्श्व) । शुचौ असिते (पञ्चा) (घोर) । अवततार ॥ ७८ ॥

व्याख्या—सः=पूर्वोक्तः त्रिदशाऽवतारी देवः=द्योतनात्मक-
आत्मा प्रस्तुतकाव्ये वर्ण्यमानस्य तीर्थकृत्पञ्चकस्य जीवात्मा इत्यर्थः
स्वमार्गोदयने=स्वस्य=आत्मनः मार्गस्य=शुद्धेः=मकल कर्मक्षयज-
नितात्मशुद्धेः उदयने=उदये. यद्वा स्वस्य=स्वकीयस्य मार्गस्य=पथः
साधनस्य तीर्थकरनाम-कर्मरूपस्य उदयने तीर्थङ्करनामकर्मोदये
इतिभावः सति च्युत्वा=दिव्यशरीरात् च्यवनं प्राप्य पूर्णदिने=पूर्णम्=
अक्षीणं दिनं यस्मिन् तादृशे. 'एरुस्मिन् मावने त्वहि तिथीनां त्रितयं
यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तः' इत्युक्तलक्षणैकसावनदिनवृत्ति तिथिप्र-
यात्मकालाचरुदिनक्षयरहिते इति भावः । सचन्द्रे=अनुकूलचन्द्रग्रह-
शालिनि. यद्वा 'पूर्णदिनेसचन्द्रे' इति ममस्तं तस्य 'पूर्णां=स्वस्थान-
स्थिततयाऽविकलौ अनुकूलावितिभावः दिनेमचन्द्रौ=सूर्याचन्द्रमसौ
यस्मिन् तादृशे. रलयोर्दलयोश्चैव श-सयो र्व-वयोस्तथेति शसयो
रेकत्वम्भरणात् । तथा गुणप्रसिद्धे=आध्यात्मिकादि सरुलकलाकला-
परुलिततयाऽतिवृष्ट्यादिपद्मविश्रैतिमीतिराहित्येन च शान्त्यादिगुण-
भूषिते. प्रसिद्धौ ग्यात-भूषितौ इत्यमरः । शुचौ=आपादमासे असि-
ते=कृष्णपक्षे, अन्धितिथौ=ममुद्रप्रमिततिथौ=चतुर्थ्याम् आपाद् कृष्ण-
चतुर्थ्यामित्यर्थः (ऋषभजीवः) । भाद्रे=भाद्रपदमासे असिते=कृष्णे.
अन्धितिथौ=सप्तमी तिथौ भाद्रकृष्णमसाम्यामित्यर्थः (शान्ति०)

जीवः) । अन्विपे=इपात्=आश्विन मासात् अनु=पश्चात् (भवोमासः)
 अन्विपं तस्मिन् कार्तिकमासीत्यर्थः असिते=कृष्णे. द्वादश्यामिति-
 शेषः कार्तिककृष्णद्वादश्यामित्यर्थः (नेमि० जी०) । सचैत्रे=
 चैत्रान्विते असितेऽब्धितिथौ चैत्रकृष्णचतुर्थ्यामित्यर्थः (पार्श्वजी०)
 शुचौ असिते 'पष्ठ्या'-मितिशेषः आपादकृष्णपष्ठ्यामित्यर्थः (वीर
 जी०) अवततार=पूर्वोक्ततत्तद्राजीकुक्षौ अवतीर्णः प्रविष्ट इत्यर्थः ।
 पद्यघटकेषु 'शुचौ, असिते, अब्धितिथौ' इत्येषु पदेषु तन्त्रमावृत्तिर्वा
 तेन प्रोक्तार्थसङ्घटनम् । शुचिस्त्वयम्-आपादे इति कृष्णे नीलाऽसित-
 श्याम० इति चामरः ॥ ७८ ॥

देवावतारं हरिणेक्षितं प्राग्-

द्राग् नैगमेपी नृपधाम नीत्वा ॥

तं स्वादिवृध्या शुभवर्द्धमानं,

सुरोऽप्यनंसीदपहृत्य मानम् ॥ ७९ ॥

अन्वयः—हरिणा प्राग्ईक्षितं देवावतारं नैगमेपी द्राक् नृपधाम नीत्वा
 स्वादिवृध्या शुभवर्द्धमानं तं सुरोऽपि मानम् अपहृत्य अनंसीत् ॥ ७९ ॥

व्याख्या-हरिणा-सुरेन्द्रेण प्राक्=पूर्वम् ईक्षिते=दृष्टं देवाऽवतारं=
 दिव्यांशेनाऽवतीर्णम् प्रस्तुतकाव्ये वर्णनीयं तीर्थकृत्यञ्चकं कृष्णवा-
 सुदेवं रामबलदेवं च नैगमेपी=तदभिधानादेवता नयविद्वा-वणिग्वा
 द्राक्=शीघ्रं नृपधाम=पूर्वोक्ततत्तन्महीपमदनं नीत्वा=प्रापय्य स्वा-
 दिवृध्या=धनादिवृध्या शुभवर्द्धमानं=शुभं वर्द्धमानं यस्य यस्माद्वा तं
 यद्वा शुभेन=(तीर्थकृत्यक्षे)-श्रुतिमत्यवधिज्ञानलक्षणकल्याणेन वर्द्धमा-
 नम्=वर्द्धिष्णुम् । शुभेन=उत्पत्तेरारभ्य ज्ञानादिलक्षणक्षेमेण वर्द्धते
 तादृशं तं=वर्णनीयतत्तन्महापुरुषं, मानम्=अहङ्कारम् अपहृत्य=परि-
 त्यज्य सुरोऽपि=नैगमेपी अपि ननाम=विनयप्रणतोऽभूत् ।

महावीरपक्षेत्वियान् विशेषः—नैगमेपी हिरण्यनैगमेपी देवः
 नृपधाम=नीत्वा ऋषभदत्तगृहात् सिद्धार्थराजगृहं प्रापय्य स्वादिवृ-
 ध्या=गर्भस्थे भगवति ज्ञातकुलस्य धनधान्यादिवर्द्धनेन हेतुना शुभ-
 वर्द्धमानं शुभं=जगतां ज्ञातकुलस्य वा कल्याणं वर्द्धते=अन्तर्भावि-
 त्प्यर्थतया वर्द्धयतीति शुभवर्द्धमानस्तं, यद्वा उत्पत्तेरारभ्य ज्ञाना-
 दिभिर्वर्द्धते इति. गर्भस्थेऽस्मिन् ज्ञातकुलं धनधान्यादिभिर्वर्द्धतेऽ-
 स्मादिति वा वर्द्धमानः=शुभः जगतांकल्याणावह सचासौ वर्द्धमानः-
 तदारूपश्चेतिशुभवर्द्धमानस्तं तादृशं तं महावीरदेवमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

येनाऽवतारा विहिता हितारा,

मेयानते त्रिंशतिभिर्नृपेन्द्रैः ॥

श्रद्धादिनासन्नदशाप्रधाना

गुणाभिधानाः श्रुतिसंनिधानाः ॥८०॥

सम्यग्दृशं प्राप्य यदङ्गभाजा ।

ये त्रित्रिकोणैकभवा अवाप्ताः ॥

त एव संख्यामुपयान्ति तेषां ।

यतस्तदन्ये गणनास्वगम्याः ॥ ८१ ॥

अन्वयः—ये अवतारा हितारा न विहिताः तेन मेयाः (किन्तु) यत्
 अङ्गभाजा सदृशं प्राप्य ये त्रित्रिकोणैकभवा अवाप्ताः त्रिंशतिभिः नृपेन्द्रैः (अभि-
 काङ्क्षिताः) श्रद्धादिनासन्नदशाप्रधानाः गुणाभिधानाः श्रुतिसंनिधानाः त एव तेषां
 भवाः संख्यामुपयान्ति यतस्तदन्ये गणनासु भगम्याः ॥ ८० ॥ ८१ ॥

व्याख्या—ये अवताराः=भवाः ताराः=आत्मानं जगन्ति च
 तारयितुं क्षमाः, यद्वा हिताराः=हितम्=आत्मनोमोक्षरूपकल्याणम्
 इप्रति=प्राप्नुवन्तीति ते तादृशान् विहिताः न संवृत्ताः ते=अवतारा न

मेयाः=परिच्छेद्याः संख्येया इत्यर्थः संख्याकरयोग्या नेतियावत् ।
यत्=किन्तु अङ्गभाजा=तत्तीर्थकृदात्मना सम्यग्दर्शनं=सम्यग्दर्शनं
प्राप्य=उपलभ्य सम्यग्दर्शनप्राप्त्यनन्तरमित्यर्थः ये त्रिकोणैक-
भवाः=(त्रिकोणं=ज्योतिषशास्त्रोक्तं लग्नात् नवम-पञ्चमस्थानं तेन चेह
'पञ्च. नव' च संख्या गृह्यते, कोणशब्दो विदिग्वाची तेन चतुः
संख्याग्राह्या तथा च)-त्र्यधिकं त्रिसहितं वा त्रिकोणं=नव त्रिको-
णं=द्वादशः तत्सहितम् एकं=प्रथम संख्या त्रिकोणैकं त्रयोदशे-
त्यर्थस्तन्मिताः भवाः=अवताराः इत्यादिनाथप्रभुणा । त्रायाणां संघ
द्विकं=त्रित्वसंख्या. त्रिगुणितं त्रिराष्ट्रं वा त्रिकं त्रिकं=नवेत्यर्थ-
स्तन्मिताः=एके=श्रेष्ठा, भवाः नेमिनाथस्वामिना । त्र्यधिकं त्रियुक्तं
वा त्रिकोणं=नवसंख्या त्रिकोणं=द्वादशेत्यर्थं स्तत्प्रमिता एके=
मुख्या भवाः श्रीशान्तिनाथस्वामिना । त्र्यधिकास्त्रिसहिता वा त्रयः
त्रित्रयः=पद् तत्सहितः कोणः=चतुःसंख्या त्रिकोणः=दशेत्यर्थस्त-
त्परिमिता एके श्रेष्ठा भवाः पार्श्वनाथः स्वामिना । त्रिगुणितं त्रिराष्ट्रं
वा त्रिकोणं नव संख्या त्रिकोणं सप्तविंशतिरित्यर्थस्तत्परिच्छिन्ना
एके=प्रधानभूता भवाः श्रीमहावीरस्वामिना च अवाप्ताः गृही-
ताः विंशतिभिः=बहुविंशतिसंख्याकैर्नृपेन्द्रैः-नृपैः-भूतलवार्त्तमहीपालैः
इन्द्रैः=शक्रेन्द्रादिभिश्च 'सादरमभिकाङ्क्षिता' इति शेषः कुसिद्धान्ति-
प्रचारितनानाविधाऽऽर्चिंसादिपापकर्माचरणमलीमसशेषुपीमुपितस-
ज्ज्ञानानां जनानां देशनावचनैरात्महितसाधनज्ञानरत्नोद्बोधनार्थम-
भीप्सिता इत्यर्थः । श्रद्धादिनासन्नदशाप्रधानाः=श्रद्धादिनात्=सम्य-
ग्दर्शनप्राप्तिदिवसात् आरभ्य आसन्नदशा=मौक्षदशा प्रधाना=श्रेष्ठा
येषां ते यद्वा श्रद्धादिना=श्रद्धा=सम्यक्श्रद्धानं=सम्यग्दर्शनम् आदि-
र्यस्य तेन, सम्यग्दर्शनेन आदिपदग्राह्यसम्यग्ज्ञान-सम्यक्चारि-

त्राभ्यां च, अथवा श्रद्धा=शुद्धिः=सम्यग्ज्ञानादिपरिशीलनजनिताऽऽ-
त्मनैर्मल्यं तदादिना आसन्नदशा=मोक्षदशा आत्मनोमुक्ताऽवस्था
प्रधानम्=उद्देश्यतया मुख्यभूता येषां ते, श्रद्धादिनात् आसन्नदशयां
प्रधानं=बुद्धिर्येषां ते तादृशाः, गुणाभिधानाः=गुणाः सन्त्यम्बिनिति
गुणम्=अनन्तगुणशालि अभिधानं=कथनं=देशनावचनं येषां ते
तथाधिधाः श्रुतिसन्निधानाः=श्रुतौ=रूपेन्द्रिये सन्निधानं=नैकदृशं
श्रव्यचरित्रतया येषां ते यद्वा श्रुतौ=प्रवचने सन्निधानं=सामीप्य-
वर्णनीयतया येषां ते तथोक्ताः श्रुतीनां=प्रवचनानां सन्निधानाः=
शोभनाश्रया इति वा श्रुतीनान्=आगमानां सतां=सज्जनानां च
निधानाः=निधिरूपा इति वा ते=निरुक्तरूपा एव तेषां=प्रस्तुतकाव्य-
वर्ण्यमानतीर्थङ्कराणां भवाः संख्यां=संख्येयता यद्वा संख्यां=विचा-
रणां प्रस्तुतकाव्येवर्णनीयतया चर्चामित्यर्थः उपयान्ति=प्राप्नुवन्ति,
यतः=यस्माद्धेतोः तदन्वे=अनुपदगणितव्यतिरिक्ता भवाः गणनासु=
संख्याने संख्याकरणे अगम्या.=दुरवबोधाः 'गणनास्वगम्याः' इति
समस्तपाठ कल्पने गणनायां सुतरामगम्या इत्यर्थः । कालचक्रस्या-
ऽनादिरालतो बम्भ्रम्यमाणशीलतया भवानामसंख्येयतया इय-
त्तयाऽनगन्तुं दुःशका इत्यर्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥

एवं श्री आदिदेवप्रमुख मुनिमितार्थाऽवतारैः प्रभाव्ये ।
काव्ये श्राव्ये सतां स्वे मनसिविहसतां वीक्ष्य दक्षप्रयत्नम् ॥
अर्हद्भक्तिं चिरायुर्विपुलमनुभवं वैभवं राज्यभाजाम् ।
दत्तां चित्राङ्गवार्ताऽप्युदयमपि चिरं सतथाऽऽविर्भवन्ती ॥

इति श्रीसप्तसंधाने महाकाव्ये राज्याङ्गे महोपाध्यायमेघवि-
जयगणिविरचिते "अवतारवर्णनोनाम" प्रथमः सर्गः ॥

सेवातु देवातुलकामिनीभि-

श्चक्रे च शक्रेणया तदीया ॥ २ ॥

अन्वय — शची शुची इति (इमा) तत्रैचित्यपद विचिन्त्य अमुष्ये शुचीगणि ददौ (किञ्च) शक्रेणया देवातुलकामिनीभि तदीया सेवा चक्रे ॥ २ ॥

न्यास्या-शुची=इन्द्राणी शुची=गर्भस्थाऽनुपमपुत्ररत्नशालितया पत्रियम् इति हेतोः इमा तदौचित्यपदू=नेपा=दित्सतसुचीरादीनाम् औचित्यं=न्यायं योग्यमित्यर्थः पट=दानीयस्थान विचिन्त्य=विचारं अमुष्यै=राज्ञ्यै सुचीराणि=मनोहररत्नाणि ददौ । किञ्च-शक्रेणया=इन्द्रप्रेरणया देवातुलकामिनीभिः=अनुपमदेवाङ्गनाभिः तदीया=राज्ञी-सम्बन्धिनीसेवा परिचर्या कुमारभृत्या चक्रे=कृता यमकालंकारः ॥ २ ॥

अपौनरुक्त्याद् बहुमौनभाजा,

राजा समाजात् सहसाऽभ्युपेत्य ।

तया समं प्रेमवचोऽपिचोद्यं,

श्रद्धाविशुद्धयै निजगादसद्यः ॥ ३ ॥

अन्वय — राजा समाजात् सहसा अभ्युपेत्य अपौनरुक्त्याद् बहुमौन-भाजा तथा समं श्रद्धा विशुद्धयै चोद्यं प्रेमवचोऽपि मद्य निजगाद ॥ ३ ॥

व्याख्या-राजा-पूर्वोक्तो विश्वमेनादिनृपतिः समाजात्-मन्त्रि-सुधी सुहृदादिमण्डलीतः महमा-अतर्कितम् अभ्येत्य-राज्ञ्या अभ्य-र्णमागत्य अपौनरुक्त्यात्-पुनरुक्तस्य भावः पौनरुक्त्यं तथा न इत्य-पौनरुक्त्यं तस्मात् अपुनरुक्तेरित्यर्थः दोहदपूरणेच्छया तदमीप्सित-वस्तुनामागन्तुं मरुदुक्त्याऽपीति भावः बहुमौनभाजा-लज्जया बहु-चिरं मौनम्-अभाषणशीलता भजतीति बहुमौनभाज् तथा स्वदोह-दप्रकृतने द्विया तूष्णीम्भाषमाश्रयन्त्येत्यर्थः तथा-वामाप्रभृतिराज्ञ्या ममं-सह श्रद्धा विशुद्धे-श्रद्धा-गर्मिणीमनोग्रस्तसा विशुद्धौ-यथा-

द्वितीयः सर्गः

— :: —

सुधाशनानामशनान्यभूवं,

स्तन्व्यास्तनूजाश्रयणेन सम्यक् ।

शय्याऽनुकूला प्रसरद्दुकूला,

मूलात्सचूलाभरणादरेण ॥ १ ॥

अन्वयः—सम्यक् तनूजाश्रयणेन तन्व्या. सुधाशनानाम् अशनानि अभू-
वन् (अपरं च) प्रसरद्दुकूला आमूलात् सचूलाभरणा आदरेण (उपरचित्ता) शय्या-
अनुकूला (आसीत्) ॥ १ ॥

व्याख्या—सम्यक्=आवाधाराहित्येन तनूजाश्रयणेन=वालस्य
गर्भधारणेन तन्व्याः=कृशशरीराया राश्याः सुधाशनानां=सुधाभुजां
देवानाम् अशनानि=आहारा अमृतोपमभोजनानीत्यर्थः अभूवन् । अपरं
च प्रसरद्दुकूला=प्रसरत्=आस्तीर्णं दुकूलं=शलक्ष्यवस्त्रं सूक्ष्मवस्त्रं वा प्रच्छ-
दपटस्थानीयतया यस्यां सा तादृशी. आमूलात्=मूलात्=चरणात्
चरणधार्यदेशादित्यर्थः आरभ्य मूलपर्यन्तं वा सचूलाभरणा=चूडा-
भूषणसहिता, अङ्घ्रिधार्यस्थानादारभ्य शिरःस्थान पर्यन्तं यथोचित
शयनीयोपकरणकलितेतिभावः आदरेण=स्नेहेन पुत्ररत्नजननयोग्य-
ताशालित्यहेतुकसम्माननेनेत्यर्थः उपरचितेति शेषः शय्या=शयनीयं
पल्यङ्को वा अनुकूला=रवाभिरुचिता आसीदिति शेषः. अभूवन्नित्यत्र
विभक्तिविपरिणामेन अभूद्वा ॥

अस्मिन्सर्गे षोडशश्लोकपर्यन्तमिन्द्रवज्रावृत्तम् ।

स्यादिन्द्रवज्रायदितौजगौग इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

शची सुचीराणि शुचीत्यमुष्यै,

ददौ तदौचित्यपदं विचित्य ।

भन्वय - एव श्रीआदिदेवप्रमुखमुनिमिताऽर्थाऽवतारैः प्रभा ये ध्राव्ये काव्ये दक्षप्रयत्न वीक्ष्यविहसता सता स्वेमनसि सप्तधाऽऽविर्भन्वन्ती चित्राङ्गवार्ता अर्ह-
द्भक्तिचिरायु विपुलमनुभवं राज्यभाजा वैभवम् उदयमपि च चिरदत्ताम् ॥८२॥

व्याख्या-उपसंहरति-एवमिति-एवम्=अनेकप्रकारेण श्रीआ-
दिदेवप्रमुखमुनिमिताऽर्थावतारैः=श्रीआदिदेवप्रमुखानां=श्रीमदृषभस्वा-
मिप्रभृतीनां मुनिमितानां=सप्तसंख्यकानाम् अर्थानां=तत्तच्छ्लोकवा-
च्यार्थभूतानाम् अवतारैः=आविर्भावैः यद्वा आदिदेवप्रमुखमुनि-
मिमिताः=राज्यतया परिच्छिन्ना अर्थाः=अभिधेयानि तेषामवतारैः,
श्रीआदिदेवप्रमुखैः कृत्वा मुनिमिताः=सप्त अर्थाः=वाच्यानि तेषाम-
वतारैरितिवा प्रभाच्ये=प्रभावार्हे प्रभाप्रशालिनीत्यर्थः । ध्राव्ये=
व्युत्पित्सुकृते श्रावयितुं योग्ये काव्ये=श्रव्यकाव्ये 'सप्तसन्धाना'भि-
धाने दक्षप्रयत्नं=सप्तार्थसङ्घटनविषयकनिपुणोद्यमं वीक्ष्य विहसतां=
विस्मय हर्षं समुद्भूतस्मितशालिनां सतां=सम्यानां स्वेमनसि=नि-
जाऽन्तःकरणे सप्तधा सप्तकारेण आविर्भन्वन्ती=प्रकटी भवन्ती चित्रा-
ङ्गवार्ता=चित्रा अनेकविधा अङ्गवार्ता अवयवार्था अर्हद्भक्ति=जिनानु-
रागं, चिरायुः=चिरजीविताम्, विपुलमनुभवं=विशालज्ञानं, राज्यभाजां
वैभवम्=राजमम्पटमित्यर्थः । उदयम्=अभ्युदयम् उन्नतिमितियावत्
चिरं=बहुफलं दत्ताम् । अपिः समुद्ययार्थः ॥ ८२ ॥

अप्रश्लोकैस्सङ्घराष्टत्तं प्रभैर्याणां प्रयेण त्रिमुनियतियुता सङ्घरा-
कीर्तितेयमितितद्दृशणात् ।

इति शास्त्रविशारदरुविरत्नमङ्गारकाचार्यश्रीविजयामृतव्रीधर-
प्रणीतायां सप्तसंधानमहाकाव्यीय "सरणी"टीकायां

प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः

—:०:—

सुधाशनानामशनान्यभूवं,

स्तन्व्यास्तनूजाश्रयणेन सम्यक् ।

शय्याऽनुकूला प्रसरद्दुकूला,

मूलात्सचूलाभरणादरेण ॥ १ ॥

अन्वयः—सम्यक् तनूजाश्रयणेन तन्व्याः सुधाशनानाम् भशनानि अभू-
वन् (अपरं च) प्रसरद्दुकूला आमूलात् सचूलाभरणा आदरेण (उपरचिता) शय्या-
भनुकूला (आसीत्) ॥ १ ॥

व्याख्या—सम्यक्=आवाधाराहित्येन तनूजाश्रयणेन=घालस्य
गर्भधारणेन तन्व्याः=कृशशरीराया राश्याः सुधाशनानां=सुधाभुजां
देवानाम् अशनानि=आहारा अमृतोपममोजनानीत्यर्थः अभूवन् । अपरं
च प्रसरद्दुकूला=प्रसरत्=आस्तीर्णं दुकूलं=श्लक्ष्णवस्त्रं सूक्ष्मं वा प्रच्छ-
दपटस्थानीयतया यस्यां सा तादृशी. आमूलात्=मूलात्=चरणात्
चरणधार्यदेशादित्यर्थः आरभ्य मूलपर्यन्तं वा सचूलाभरणा=चूडा-
भूषणसहिता, अङ्घ्रिधार्यस्थानादारभ्य शिरःस्थान पर्यन्तं यथोचित
शयनीयोपकरणकलितेतिभावः आदरेण=स्नेहेन पुत्ररत्नजननयोग्य-
ताशालित्वहेतुकसम्माननेनेत्यर्थः उपरचितेति शेषः शय्या=शयनीयं
पल्यङ्को वा अनुकूला=रवामिरुचिता आसीदिति शेषः. अभूवन्नित्यत्र
विभक्तिविपरिणामेन अभूद्वा ॥

अस्मिन्सर्गे षोडशश्लोकपर्यन्तमिन्द्रवज्रावृत्तम् ।

स्यादिन्द्रवज्रायदितौजगौग इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

शची सुचीराणि शुचीत्यमुष्यै,

ददो तदोचित्यपदं विचित्य ।

सेवातु देवांतुलकामिनीभि-

श्चक्रे च शक्रेणया तदीया ॥ २ ॥

अन्वयः—शुची शुची इति (इमां) तदौचित्यपद विचिन्त्य भ्रमुष्यै
शुचीगणि ददौ (क्विद्) शक्रेणया देवातुलकामिनीभिः तदीया सेवा चक्रे ॥ २ ॥

व्याख्या—शुची=इन्द्राणी शुची=गर्भस्थाऽनुपमपुत्ररत्नशालितया
पवित्रेयम् इति हेतोः इमां तदौचित्यपदं=तेषां=दित्सितसुचीरादीनाम्
औचित्यं=न्यायं योग्यमित्यर्थः पदं=दानीयस्थानं विचिन्त्य=विचार्य
अभ्युष्यै=राश्यै सुचीराणि=मनोहरवस्त्राणि ददौ । किञ्च—शक्रेणया=
इन्द्रप्रेरणया देवातुलकामिनीभिः=अनुपमदेवाङ्गनाभिः तदीया=राज्ञी-
सम्बन्धिनीसेवा परिचर्या कुमारभृत्या चक्रे=कृता यमकालंकारः ॥ २ ॥

अपौनरुक्त्याद् बहुमौनभाजा,

राजा समाजात् सहसाऽभ्युपेत्य ।

तया समं प्रेमवचोऽपिचोद्यं,

श्रद्धाविशुद्धये निजगादसद्यः ॥ ३ ॥

अन्वयः—राजा समाजात् सहसा अभ्युपेत्य अपौनरुक्त्याद् बहुमौन-
भाजा तथा समं भद्रा विशुद्धये चोद्यं प्रेमवचोऽपि सद्यः निजगाद ॥ ३ ॥

व्याख्या—राजा-पूर्वोक्तो विश्वमेनादिनृपतिः समाजात्-मन्त्रि-
सुंभी सुहृदादिमण्डलीतः सहसा-अतर्कितम् अभ्युपेत्य—राज्ञ्या अभ्यु-
र्णमागत्य अपौनरुक्त्यात्—पुनरुक्तस्यभावः पौनरुक्त्यं तंथान इत्य-
पौनरुक्त्यं तस्मान् अपुनरुक्तेरित्यर्थः दोहदप्रकरणेच्छया तदमीप्सित-
वस्तुनामागन्तुं मरुदुक्त्याऽपीतिभावः बहुमौनभाजा—लज्जया बहु-
चिरं मौनम्—अभाषणशीलतां भजतीति बहुमौनभाजः तथा स्वदोह-
दप्रकटने द्विया तृष्णीभवात्प्रयन्त्येत्यर्थः तथा—वामाप्रभृतिराज्ञ्या
समं—महं भद्रा विशुद्धे—श्रद्धा-गर्भिणीमनोगन्धमस्या विशुद्धी—यथा-

वद्विज्ञाय तत्पूत्यै अन्यथा वैद्यकशास्त्रवचनानुसारेण सन्ततेवैगुण्याप-
त्तिसम्भवात् चोद्यम्=अनुयोज्यं दोहदविषयकप्रष्टव्यांशगर्भितं प्रेम-
वचः=प्रीतिवचनं सद्यः=सपदि निजमाद । आधिकारणिकादिकार्याद्य-
थासमयं प्राप्तावकाशो नरेशः राज्ञीमुपेत्य मनिर्वन्धमनुश्रुक्तयापि त्रपा-
भरवशात् स्वदोहददुःखशीलतामभिव्यञ्जितुमपारयन्त्या राश्या सह
तदीयदोहददुःखस्य चदुवचनैरालापमकार्पीदिति सरलार्थः । 'दोहदं
दोहदं श्रद्धा लालसा' इत्यभिधानचिन्तामणिः । अतर्किते तु सहसा
हन्यमरः ॥ ३ ॥

चान्द्रीं क्रियां चक्रिरुपेत्य चान्द्री,

सौरी च गौरी दधिरात्मदर्शम् ॥

शैपी च योपाभरणाद्यनैपीत् ,

तस्या उपास्याविधिरेवमासीत् ॥ ४ ॥

अत्रय — चान्द्री उपेत्य चान्द्रीं क्रिया चक्रि मौरी गौरी च (उपेत्य)
आत्मदर्शं दधि शैपी योपाऽऽभरणादि अनैपीत् परं तस्या उपास्याविधि-
रासीत् ॥ ४ ॥

व्याख्या—चान्द्री-चन्द्रशक्तिः उपेत्य-राज्ञीसमीपमागत्य चा-
न्द्रीं-चन्द्रमन्वन्धिनीं क्रियां-कार्यम् दिनानुदिनशरीर-लावण्याशुप
चपलक्षणं चक्रिः-कृतवती. सौरी गौरी च-तत्तन्नामिका देवी उपेत्य
आत्मदर्श-दर्पणं दधिः-धारितवती ! शैपी-नागकन्या योपाभरणा-
दि-स्त्रीजनधारणयोग्यभूषण-वसनादिरुम् अनैपीत्-उपानीतवती ।
एवंरूपः तस्याः-राश्याः उपास्याविधिः-देवकन्या-नागकन्यादिक-
र्तृक परिचर्या प्रकार आसीत् अनुप्रासः ॥ ४ ॥

उच्चासरीवाचमनेन चामरी-

द्वयीदंधानाभजतेस्म चामरीम् ।

सेवारसान्नाप्सरसस्तदन्तिकं,

जहुर्मुहुर्भक्तिमुहूर्तभावनैः ॥ ५ ॥

अन्वयः—उच्चामरीय अमरी चामरी द्वयी दधाना आचमनेन(ता) भज-
तेस्म अप्सरसः सेवारसात् मुहुर्भक्तिमुहूर्तभावनैस्त्वदन्तिकं न जहु ॥ ५ ॥

व्याख्या—उच्चामरीय=चमरी-चामराख्यव्यजनोपयोगि पुच्छ-
शालि महिपाकृतिकमृगविशेषस्त्रीजातिः सैव चामरी उत्-उत्कृष्टा
चामरी उच्चामरी सेव अमरी-देवाङ्गना चामरी-चामर-चमरपुच्छ-
कृतव्यजनसम्बन्धिनीं द्वयी-द्वितयीं द्वित्वसंख्यां चामरयुगल
मित्यर्थः दधाना धारयन्ती आचमनेन-मुखादिप्रक्षालनेन वैधकर्मा-
दिना वा लक्षणया आचमनक्रिया सम्पादनेनेत्यर्थः भजतेस्म-सेव-
तेस्म । अप्सरसश्च सेवारसात्-परिचर्याजनितानुरागात् मुहुः-अमी-
क्षणं भक्ति मुहूर्तभावनैः-भक्तीनां-गर्भिण्युचितोपचाराणां मुहूर्तै-
अल्पकाले मुहूर्तं मुहूर्तमित्यर्थः भावनैः-चिन्तनैः प्रतिक्षणं गुर्विण्यु-
चितोपचारचिन्तन-सम्पादनादिनेत्यर्थः तदन्तिकं-तस्याः-राज्ञ्या
अन्तिकं-सदेशदेशं न जहुः-परित्यजुः । अनुपासः ॥ ५ ॥

सांकर्यं कार्यं प्रविचार्य वार्यं,

विरोधमुत्सार्य समर्त्तवस्ते ॥

सामान्यमापायसमा-धिसाग-

धिकारमीदुर्भुविनिर्विकाराः ॥ ६ ॥

अन्वयः—ते मत्संग- सांकर्यं कार्यं वार्यं विचार्य विरोधम् उत्सार्य साम-
न्यमापाय मुविनिर्विकाराः समाधिसागधिसागीषु ॥ ६ ॥

व्याख्या—ते=प्रसिद्धाः समर्त्तवः=ममे=मये ऋतवः=शिशिरः
पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षा शरद्धिमः । माघादिपामयुगैस्तु ऋतवः
पद्कमादिमे' इत्युक्तरूपाः सांकर्यकार्यं=स्वस्वकार्यसांकर्यं, वसन्ते

शिशिरकार्यं शिशिरे च वसन्तस्त्रेत्यादिरूपं वार्यं=परित्याज्यं विचार्य
विमृश्य विरोधं च उत्सार्यं=परिहृत्य सामान्यं=समानतां तुल्यवृत्ति-
त्वामित्यर्थं आधाय=स्वीकृत्य समाधिसाराधिकारं=समाधिना निय-
मेनव्यवस्थया सारं=न्याय्यं स्वस्वोचितमित्यर्थः अधिकारं=कार्य-
कारित्वम् यद्वा-समाधिसारं=शान्तिप्रधानम् अधिकारं=नियोगम् ईयुः
प्राप्तवन्तः । ऋतवः कीदृशाः ? भुवि=भूतले निर्विकाराः=निः=न
सन्ति विकाराः=व्याधयो येभ्यस्ते तथोक्ताः रोगाद्युपद्रवाऽजनकाः ॥
समाधिनिंयमे ध्याने नीवाके च समर्थने इति मेदिनी, सारो बले
स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु इत्यमरः ॥ ६ ॥

काचित्तु साचिर्व्यमलङ्क्रियायां,

दधौ सुरी स्नानविधानतोऽन्या ।

काचित् समस्या धरणात्समस्याः,

पप्रच्छ काप्यच्छधियाऽप्यतुच्छा ॥ ७ ॥

अन्वयः.—काचित् सुरी अलक्रियायाम् अन्या (सुरी) स्नानविधानतः
काचित् (सुरी) समस्या धरणात् (तस्याः) साचिर्व्यं दधौ ऋदि भुच्छा अच्छ-
धिया समस्याः पप्रच्छ ॥ ७ ॥

व्याख्या—काचित्=अनिर्दिष्टनाम्नी सुरी=सुरीवाचरतीति सुरी-
यतीति सुरी देवांगनेव देवी परिचारिका अलङ्क्रियायां=प्रसाधन-
कर्मणि अन्या=अपरा स्नानविधानतः=स्नानादिकर्मसम्पादनविधौ
सार्वविभक्तिकस्तसिः । काचित् सुरी समस्या धरणात्=गूढामिप्राय-
धारणात् साचिर्व्यं=साहाय्यं दधौ 'तस्याः' इति शेषः कापि अतुच्छा
अहीना=उत्कृष्टा गूढाशयेनि यावत्=अच्छधिया=निर्मलाशयेन सम-
स्याः=गूढामिप्रायकविषयान् यद्वा राश्या विदुषितरत्वात् समस्याः=
संक्षेपेणोक्तस्य श्लोकपादादेः परकृतेन स्वकृतेन वाऽवशेषेण भागा-

न्तरेण सङ्घटनारूपां गूढामिप्रायप्रहेलिकादिरूपां वा कविक्रियां पप्र-
च्छ=अनुयुयोज ॥ ७ ॥

पात्राण्यमर्त्या नृतुः पदे पदे,

समुन्ननादाऽऽनकदुन्दुभिर्मुदे ।

घनाघनस्य भ्रमतो वदावदे,

मयूरवर्गे नटनाग्निसर्गतः ॥ ८ ॥

अन्वयः—आनकदुन्दुभिः मुदे समुन्ननाद अमर्त्याः पात्राणि पदेपदे नृतुः,
घनाघनस्य भ्रमतः वदावदे मयूरवर्गे निसर्गतः नटनात् ॥ ८ ॥

व्याख्या—आनकदुन्दुभिः=आनकः=प्रोत्साहकः दुन्दुभिः=दे-
ववाद्यविशेषः मुदे=सुर-नरादीनां प्रीत्यै समुन्ननाद=दध्वान अतएव
अमर्त्याः देवाः पात्राणि=नाट्यार्थाऽभिनयशीलनायकादिरूपाः
सन्तः पदेपदे=प्रतिस्थानं नृतुः=नृत्यं कृतवन्तः । यद्वा अमर्त्याः
पात्राणि=दिव्यनाट्यार्थाभिनेतृन् गन्धर्वाद्यप्सरादीन् वा नृतुः अन्त-
र्भावित्पण्यर्थतया नतयामासुरित्यर्थः तथाहि—घनाघनस्य=वर्षुकमेघ-
स्य 'वर्षुकाब्दो घनाघनः' इत्यमरः भ्रमतः=प्रावृषि नभसि सञ्चरतः
सतः वदावदे=मुहुः केकामातन्वाने मयूरवर्गे=मयूरसंहतो निसर्गतः
स्रभावादेव-नटनात् नर्तनात् नृत्यप्रवणत्वदर्शनादित्यर्थः नृतुरि-
त्यर्थः । अत्रोदात्तालंकारः ॥ ८ ॥

दिवानिशं केलिकलाकलापै,

रालीषु तालीविधिनोपजापैः ।

सत्याः सुदत्या दिवसाः सुखेन,

सूर्यः सूर्या गमयाम्बभूवुः ॥ ९ ॥

अन्वयः—दिवानिशम् आलीषु केलिकलाकलापैः (तथा) तालीविधिना
उपजापैः सुदत्याः सत्याः (रात्र्याः) दिवसाः सूर्याः सूर्यः सुखेन गमयाम्बभूवुः

व्याख्या—दिनानिर्णयं=रात्रिन्दिवम् आलीपु=सखीपु केलिक-
लाकूपैः=क्रीडाप्रिधानैः नृत्यादिकलाप्रिधानैश्च तथा तालीवि-
धिना=तालीदानेन उपजापैः=उपाशुजपैः रहस्याख्यानैर्वा मुदत्याः=
शोभनदशन (दन्त) शालिन्याः सत्याः राश्याः दिवसाः=दिनानि
सतूर्याः=वाद्यविशेषसहिताः सुर्यः=देव्यः तत्तुल्याः परिचारिका वा
सुरेण=अकेशेन गमयाम्बभूवुः=यापयामासुः ॥ ९ ॥

निश्चक्रमुः शक्रमुदा तदेवं,
मासा विलासाऽतिशयान्नवापि ।

समन्विताः सप्तदिनैः पुरोधः,

प्रजसमन्त्रैर्मुदितावरोधम् ॥ १० ॥

अन्वय —तदेव शक्रमुदा(उपलक्षिता) सप्तदिनै समन्विता मवापि मासा
विलासाऽतिशयात् पुरोध प्रजसमन्त्रैर्मुदिताऽवरोध (यथास्यात्तथा) निश्चक्रमु ॥

व्याख्या—तदेवं शक्रमुदा=इन्द्रहर्षेणोपलक्षिताः सप्तदिनैः सम-
न्विताः समेताः नवापि मासाः विलासातिशयात्=आनन्दाऽतिरेकात्
प्रिविध विनोदातिरेकेण वा पुरोधसा=पुरोहितेन प्रजप्तानि=असक-
दुच्चारितानि मन्त्राणि शान्तिमन्त्राणि तैः मुदितावरोधं=मुदितः=हृष्टः
अवरोधः=अन्तः पुरजनो यस्मिन् कर्मणि तद्यथास्यात्तथा निश्चक्रमुः=
निःक्रान्ताः व्यतीता इत्यर्थः ॥ १० ॥

शान्तासु सर्वासु दिशासु रेणु—

र्न रेणुवाधां तु मनाग् व्यधासीत् ॥

दध्वान देवाध्वनि दुन्दुभीनां,

नादः प्रसादो नभसोऽम्भसोऽभात् ॥११॥

अन्वय —सर्वासु दिशासु शाशासु रेणु मनाक् रेणुवाधा न व्यधासीत् ।

देवाध्वनि दुन्दुभीनां नादः दध्वान नभसः प्रसादः अम्भसः अभात् (अम्भसः प्रसादो नभसोऽभात् । नभसो ऽम्भसश्च प्रसादोऽभात्) ॥ ११ ॥

व्याख्या—सर्वासु प्राच्यादिषु दिशासु शान्तासु=प्रमत्तासु

∴ सतीषु रेणुः=धूलिः मनाक्=अल्पमात्रामपि रेणुबाधां=धूलीवर्षणादि-
जनितदुःस्थितिं न व्यधासीत्=नाऽकापीत् । किञ्च देवाध्वनि=आकाशे
दुन्दुभीनां=देववाद्यविशेषाणां नादः दध्वान ध्वनिरजनिष्ट नभसः
आकाशस्य प्रसादः=निर्मलत्वादिरूपः अम्भसः अभात् जलस्याभूदि-
त्यर्थः, अम्भसो वा प्रसादः नभसोऽभात् । यद्वा नभसः अम्भसश्च प्र-
सादोऽभात् उभे अपि प्रसन्ने अभूतामित्यर्थः । निदर्शनालंकारः ॥ ११ ॥

ग्रहेषु शुद्धोच्चकृताग्रहेषु,

लोकम्पृणे प्राप्तघृणे ऽनृणे च ॥

लोके पुनश्चित्रकृताऽवलोके,

भावस्तदाऽभूत् सुकृतानुभावः ॥ १२ ॥

• अर्थः—ग्रहेषु शुद्धोच्चकृताग्रहेषु (सम्सु) लोके (च) पुनः लोकम्पृणे
प्राप्तघृणेऽनृणे च चित्रकृतावलोके च (मति) तदा सुकृतानुभावः भावः
(लोकानाम्) अभूत् ॥ १२ ॥

व्याख्या—ग्रहेषु=सूर्यादिसप्तग्रहेषु शुद्धोच्चकृताग्रहेषु=शुद्धे=
निर्दोषे उद्ये=उद्यस्थाने मेपादितुङ्गस्थाने कृतः आग्रहः=सम्यक्स्थि-
तिर्यस्ते शुद्धोच्चकृताग्रहास्तेषु तादृशेषु यद्वा शुद्धाः=सूर्यगत्वादिवैगु-
ण्यरहिताः ते च ते उद्यकृताग्रहाश्चेति शुद्धोच्चकृताग्रहास्तेषु तादृशेषु
सत्सु अत्रेदं गोघ्यम् 'अर्काद्युच्चान्यजशृषमृगकन्याकर्कमीन दिग्देहना-
ष्टांविंशतिविंशतिपुंनक्षत्रविंशतिभिः ॥ ११ ॥ स्वोद्यतः सप्तमनीच-
मिति आरम्भसिद्धौ गच्छिद्वारे । इति सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेघ-
शृषमादयोराशयो यथाक्रममुच्यस्थानानि. स्व स्व तुहापेक्षया सप्तम-

स्थानानि च नीचानि. तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशंशा यथा-
क्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति तदर्धः ! अत्रांशं त्रिंशो-
भागः । यथाह नारदः—त्रिंशद्भागात्मकं लग्नम् इति । मूर्यमत्यासत्ति-
प्रहाणामस्तमयो नाम । तदुक्तं लघुजातके—रविणाऽस्तमयो योगो-
वियोगस्तूदयो भवेत् इति । ते च स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि
नीचगाः । तदुक्तं राजमृगाङ्के—स्वोच्चे पूर्णं, स्वर्धकेऽर्धं, सुहृद्भे पादं,
द्विद्भेऽल्पं, शुभंस्त्रेचरेन्द्रः । नीचं स्थायी नास्तगो वा न किञ्चो-
त्पापं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति । इति अत उक्तं 'शुद्धोच्चकृताग्रहेष्विति ।
एवं च सति यस्य जन्मसमये पञ्चादिकाग्रहाः स्वोच्चास्था भवन्ति स
एव तुङ्गो भवति । तदुक्तं कूटस्थीये—सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रति-
रूपश्च राजानः । एक द्वि-त्रि चतुर्था जायन्तेऽतः परं दिव्याः । इति'
लोके=जने च लोकमृष्टे=जनतानन्दविधायिनि, प्राप्तघृष्टे=दीनाऽना-
थजनविषयकाऽनुग्रहशालिनि अधिगतावद्यकर्मकारण्ये वा 'कारुण्यं
करुणा घृणा इत्यमरः' । अनृष्टे=समृद्धिसम्पन्नतयाऽऽधमर्ण्यरहिते,
चित्रकृताऽवलोके=सचित्रीकृतावलोके च सति सुकृताऽनुभावः=
सुकृतं=पुण्यं तज्जनककर्मादीत्यर्थः अनुभावयति=चिन्तयतीति स
तादृशः भावः=स्वभावः अभिप्रायो वा चेष्टा वा तदा लोकानामि-
तिशेषः अभूत् । अन्त्यानुप्रासः भावः सत्त्वा स्वभावाऽभिप्रायचेष्टा-
त्म जन्मसु इत्यमरः ॥ १२ ॥

आरोग्य-भाग्या-ऽभ्युदया जनानां,
प्रादुर्बभूवुर्विगतैर्जनानाम् ॥

वेपाविशेषान्मुदिताननानां,

प्रफुल्लभावाद्भुवि काननानाम् ॥ १३ ॥

अन्वय — भुवि त्रिगतैजनानां येषां विशेषान्मुदिताननानां जनानां (विग-
तैजनानां) प्रफुल्लभावात् काननानां (च) आरोग्य-भाग्या-ऽभ्युदया प्रादु-
र्बभूवुः ॥ १३ ॥

व्याख्या—भुवि=भूतले, विगतैजनानां=विगतं=निवृत्तम् एज-
नं=कम्पनं परिपन्थ्यादिजनितत्राससम्भूतगात्रादिकम्पो येषां ते यद्वा
विशेषेण गतं=प्राप्तम् एजनं=कम्पः=शृङ्गरादिरमाऽनुगुणः भात्विकभा-
वविशेषो यैस्ते तेषाम् तत्रत्यानां जनानां रसिकत्वाच्छृङ्गारमममुद्भव एव
कम्पो न वैरिप्रभवोऽपि समजनिष्ट । काननपक्षे—विगतम् एजनं=
महावातादिजनितो महाकम्पो येषां ते तादृशानां यद्वा विभिः=प-
क्षिभिः गतं=प्राप्तम् एजनं=कम्पो यैस्ते तेषां तथोक्तानाम् । येषां-
विशेषात्=वेषस्य=नेपथ्यस्य भूषणवमनादिभिरात्मप्रसाधनस्य आ=
सर्वतोभावेन विशेषात्=अतिशयात् मुदिताननानाम्=प्रसन्नमुत्तानाम्
यद्वा वेषस्य=रमनाऽलङ्कारणादिना निजपरिष्करणस्य अविशेषात्=
साधारणात् मण्डनां-ऽशुक्रादिसामान्ये सत्यपि मुदिताननानाम्=
प्राकृतसौन्दर्यसम्पन्नतया सदा प्रसन्नरदनानाम् जनानां=लोकानाम् ।
प्रफुल्लभावात्=मकरन्दविन्दमिलिन्दगुञ्जित-पुष्प-पल्लव-फलसमृद्धतया
विकसितत्वात् काननानां=वनानां च आरोग्य-भाग्या-ऽभ्युदयाः=
आरोग्यं=नैरुज्यं, भाग्यम्=अनुकूलदैव (त्व)म् अभ्युदयः धनधान्या-
दिवृद्धिः, काननपक्षे च—आरोग्यं=(रुजनं) रोगः=भङ्गनमामर्दनम्
स नास्त्यस्यासौ अरोगस्तस्य भावस्तथा) हस्त्यादिकतृकशाखाभङ्ग
समूलोन्मूलनादिराहित्यम्, भाग्यं=शोभनाधिपतिशालिनया, अभ्यु-
दयः=फलपुष्पादिसमृद्धिः प्रादुर्बभूवुः=प्रकटीबभूवुः । अन्त्याऽनु-
प्रायः तुल्ययोगिता श्लेषश्चालङ्कारः ॥ १३ ॥

प्रीत्या विशिष्टां नगरेषु शिष्टाः,

काराविकारा न कृताधिकाराः ।

वाधा नचाऽधान्नरकेऽसुरोऽपि ।

परोऽपि नारोपितवान् प्रकोपम् ॥१४॥

अन्वयः—नगरेषु शिष्टाः प्रीत्या विशिष्टाः, कृताधिकाराः काराविकारा न (भासन्) नरके (नैरयिकजीवेषु) असुरोऽपि वाधा नाऽधात् । परोपि प्रकोपं (कस्यापिविषये) नारोपितवान् ॥ १४ ॥

व्याख्या—नगरेषु शिष्टाः=तत्तत्कर्मणि नियोजिता अधिकारि-
जनाः सज्जना वा प्रीत्या=हर्षेण विशिष्टाः=युक्ताः, कृताधिकाराः=
कारागाराधिकृतपुरुषाः काराविकाराः=कारा=बन्धनालयः लक्षणया
तद्बद्धपुरुषास्तद्विषये विकारः=प्रकृतेरन्यथाभावः क्रुद्धत्वचण्डत्वा-
दिरूपो येषां ते तथाविधा न आमन्निति शेषः । नरके=रत्नप्रभादौ
'नैरयिकजीवेषु' इति शेषः असुरोऽपि=परमाधार्मिकोऽपि वाधाः=
नारकीयपीडाः न अधात् । परः=अन्यः शास्त्रवादिरपि प्रकोपं=
प्राचण्ड्यं नारोपितवान् कस्यापिविषये नोपयोजितवान् सोऽपि प्रशा-
न्तस्वभावोऽभूदिति भावः । वृत्त्यनुप्रासः, दीपकम्, अर्थापत्तिश्चालङ्काराः ॥
कारा स्याद्बन्धनालये इत्यमरः ॥ १४ ॥

मृगेऽङ्गसारेऽर्कविदोः प्रभादौ,

कर्कोदये देवगुरोः सुधांशोः ।

शनेस्तुलाभे वृषभे सुकाव्ये,

तमोव्ययेऽभूजिनदेवजन्म ॥ १५ ॥

अन्वयः—अङ्गसारे मृगे अर्कविदो प्रभादौ कर्कोदये देवगुरोः सुधांशोः
शनेः तुलाभे सुकान्ये वृषभे व्यये तमः जिनदेवजन्म अभूत् ॥ १५ ॥

व्याख्या—अङ्गसारे तनुभावे मृगे मकरे अर्कविदोः सूर्यबुधयोः
स्थितयोः प्रभादौ प्रकृष्टशासौभश्चेति प्रभः सआदिर्यस्य तस्मिन् प्रभादौ
प्रकृष्टनक्षत्रादौ कर्कोदये कर्कराशौ देवगुरोः बृहस्पतेः सुधांशोश्चन्द्रस्य

स्थितिसत्वे सतीतिशेषः तुलामे तुलाराशौ नक्षत्रे शनेः शनैश्वरस्य
 वृषमे वृषनक्षत्रे सुकान्ये शुके व्यये व्ययस्थाने तमः गह्वः एतत्समये
 जिनदेवजन्म जिनेन्द्राणां जनिः अभूत् अजनिष्ट ॥ १५ ॥

ज्येष्ठेऽसिते विश्वहिते सुचैत्रे,
 वसुप्रमे शुद्धनभोऽर्थमेये ।

साङ्के दशाहे दिवसे सपोये,
 जनिर्जिनस्याऽजनि वीतदोये ॥ १६ ॥

अन्वयः—वीतदोये, ज्येष्ठेऽसिते विश्वहिते (शान्तेः) । सुचैत्रेऽसिते वसु-
 प्रमे (ऋषभस्य) । शुद्धनभोऽर्थमेये (नेमेः) । सपोयेऽसिते दशाहे (पार्श्वस्य) ।
 सुचैत्रे सिते विश्वहिते (वीरस्य) सुचैत्रे सिते साङ्के (रामस्य) । (भाद्रे)
 असिते वसुप्रमे (कृष्णस्य) जिनस्य जनिः अजनि ॥ १६ ॥

व्याख्या—वीतदोये=वीताः=अपगताः दोषाः=ग्रहवैगुण्यादिरूपा
 यत्र तादृशे. ज्येष्ठेऽसिते=कृष्णपक्षे विश्वहिते=त्रयोदशीतिथौ ज्येष्ठ-
 कृष्णत्रयोदश्यामित्यर्थः श्रीशान्तिनाथारूपस्य । सुचैत्रे=चैत्रमासे
 असिते, वसुप्रमे=अष्टमीतिथौ चैत्रकृष्णाष्टम्यामित्यर्थ ऋषभनाम्नः ।
 शुद्धनभोऽर्थमेये=शुद्धस्य=शुभ्रस्य वद्विष्णुचन्द्रचन्द्रिकाधवलितस्य
 नभसः=श्रावणमासस्य अर्थमेये=पञ्चमीतिथौ श्रावणशुक्लपञ्चम्या-
 मित्यर्थः श्रीनेमिनाथामिधानस्य । सपोये=पौषमासेऽसिते, दशाहे=
 दशमीतिथौ पौषकृष्णदशम्यामित्यर्थः श्रीगार्धनाथनामधेयस्य । सुचैत्रे
 सिते=शुक्लपक्षे विश्वहिते चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामित्यर्थः श्रीवीरविभुस्वा-
 मिनः । सुचैत्रे सिते=शुक्लपक्षे साङ्के=दिवसे अङ्कमिततिथौ नवमीतिथौ
 चैत्रशुक्लनवम्यामित्यर्थः श्रीरामचन्द्रबलदेवस्य । असिते वसुप्रमे
 'भाद्रे' इति शेषः भाद्रकृष्णाष्टम्यामित्यर्थः कृष्णवासुदेवस्य । जिन-
 स्य=रामादिजेतृत्वात् तच्छीलस्य जनिः=जन्म अजनि=अभूदित्यर्थः॥

अत्र 'असिते, विश्वहिते, सुचैत्रे वसुप्रमे' इत्येतेषु पदेषु 'सिते' इति-
च्छेदपक्षे तत्र च तन्त्रमावृत्तिर्वा तेनोक्तार्थं लाभः ॥ १६ ॥

उक्तार्थमेव व्यासेन स्पष्टमाह—

मधावष्टम्यां तन्नवमदिवसे विश्वमहिते-
ऽसिते ज्येष्ठे पञ्चम्यहनिनभसो भाद्रवहुले ॥

तदष्टम्यां पोषे दशमदिवसे प्रौढविभवै-
र्महोत्साहे पूर्वं प्रसरति विभोर्जन्मसमयः ॥१७॥

अन्वयः—पूर्वं प्रौढविभवैः महोत्साहे प्रसरति सति मधौ असितेऽष्ट-
म्याम् (ऋषभस्य) । ज्येष्ठे असिते विश्वमहिते (शान्तिनाथस्य) । नभसः
पञ्चम्यहनि सिते (नेमिनाथस्य) । पोषेऽसिते दशमदिवसे (पार्श्वस्य) । मधौ
सिते विश्वमहिते (वीरस्य) । मधौ सिते तन्नवमदिवसे (रामस्य) । भाद्रवहुले
तदष्टम्यां (श्रीकृष्णस्य) । विभोर्जन्मसमयः (भासीव)

व्याख्या—पूर्वं=जननात्प्राक् प्रौढविभवैः=प्रौढैः गर्भवासादारभ्यानु-
दिनमुत्तरोत्तरं प्रवृद्धैः, यद्वा निपुणैः समस्तजनताभरणक्षमैरित्यर्थः
विभवैः=घनधान्यसमृद्धिभिः महोत्साहे=प्रभूतोत्साहे सर्वजनानामिति
शेषः प्रसरति=व्याप्नुवति सति । मधौ=चैत्रमासे असिते=कृष्णपक्षे
अष्टम्याम्=अष्टमीतिथौ चैत्रकृष्णाष्टम्यामित्यर्थः ऋषभस्वामिनः ।
ज्येष्ठे=वैशाखमासाव्यवहितोत्तरवर्तिमासे, असिते, विश्वमहिते=त्रयो
दशीतिथौ ज्येष्ठकृष्णत्रयोदश्यामित्यर्थः शान्तिनाथस्य । नभसः=
श्रावणमासस्य सिते=शुक्लपक्षे पञ्चम्यहनि=पञ्चमीतिथौ श्रावणशुक्ल-
पञ्चम्यामित्यर्थः नेमिनाथस्वामिनः. पोषे=सहस्यमासे मार्गशीर्षमा-
साव्यवहितोत्तरवर्तिमासे असिते=शुक्लेतरपक्षे, दशमदिवसे=दशमी-
तिथौ पौषकृष्णदशम्यामित्यर्थः पार्श्वनाथस्य । मधौ सिते=कृष्णेतर-
पक्षे विश्वमहिते चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामित्यर्थः श्रीवर्द्धमानस्वामिनः ।

मघौ सिते=शुभ्रपक्षे तन्नवमदिवसे=नवमीतिथौ चैत्रशुक्लनवम्या
मित्यर्थः श्रीरामचन्द्रवलदेवस्य । भाद्रवहुले=भाद्रस्य=भाद्रपदमा
सस्य बहुले=कृष्णपक्षे तदष्टम्यां भाद्रकृष्णाष्टम्यामित्यर्थः श्रीकृष्ण
वासुदेवस्य । विभोः=प्रभोः जन्मसमयः=उत्पत्तिकालः आसीत् ।
अत्रापि 'मघौ, विश्वमहिते, असिते' इत्येतेषु पदेषु 'सिते' इतिच्छे-
दकल्पने तत्पदे च तन्त्रमावृत्तिर्वा तेनोक्तार्थलाभः । स्याच्चैत्रे
चैत्रिकोमधुः इति, श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः इति, कृष्णे
नीला-ऽसित-श्याम-काल-श्यामल-मेचकाः इति, शुरु-शुभ्र-शुचि-
श्वेत-विशद-श्येत-पाण्डराः । अवदातः सितोगौर इति, स्पृर्नभस्य
प्रौष्ठपद-भाद्र-भाद्रपदाः समा इति, पौपे तैप-सहस्रौ द्वौ इति चामरः ।
बहुलः कृष्णपक्षेऽग्नौ ना, त्रिषु प्राज्य-कृष्णयोः ॥ मेदिनी ॥ अत्र
श्लोके शिखरिणीवृत्तम् रसैरुद्रैच्छिन्ना यमनसभलांगः शिखरिणीति
लक्षणात् ॥ १७ ॥

मधुशुचिपरभाद्रे, सन्नभस्संनियोगे

वसुनवनिधिविश्वानन्दिपंचाङ्कितेऽहि ।

सहपरदशमानाद्युत्सवे जायमाने-

ऽजनि रजनिविरामे जन्म हर्षाज्जनन्याः ॥१८॥

अन्वयः—मधुशुचिपरभाद्रे सन्नभः सन्निपोगे वसुनवनिधिविश्वानन्दि-
पंचाङ्कितेऽहि सहपरदशमानाद्युत्सवे जायमाने सति जनन्याः हर्षात् रजनिवि-
रामे जन्म रजनि ॥ १८ ॥

व्याख्या—मधुशुचिपरभाद्रे मधुशैत्रः शुचिपरः शुचिरापादः
परोऽग्रे यस्मात् स शुचिपरो ज्येष्ठः भाद्रः भाद्रमासः तस्मिन् सन्नभः
सन्निपोगे सन् शोभनश्चासौ नमसः श्रावणस्य सन्निपोगः संवन्ध
स्तस्मिन् तयोक्ते वसुनवनिधिविश्वानन्दिपंचाङ्कितेऽहि तथा च मघो-

चैत्रस्य वस्वंकिते चैत्रकृष्णाष्टम्यां श्रीमदृपमस्वामिनः एवं चैत्रशुक्ल
 नवसंख्यांकितेऽह्नि रामचन्द्रस्य शुचिपरे ज्येष्ठे विश्वानन्दि त्रयोद-
 श्यांकिते ज्येष्ठकृष्णत्रयोदश्या शान्तिनाथस्य भाद्रे वस्वंकितेऽह्नि भाद्र-
 कृष्णाष्टम्यां कृष्णस्य सन्नभः मन्त्रियोगेष्वंकिते श्रावणशुक्लपञ्चम्यां
 श्रीनेमिनाथस्य भधुविश्वानन्दयकितेऽह्नि चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां श्रीवीर-
 प्रभोः सहपरदशमानादौ सहसः सहपरः पौषस्तस्यदशमानादौ अङ्किते
 पौषकृष्णदशम्यां श्रीपार्श्वनाथस्य जनन्यामातुः हर्षात्प्रमोदात् उत्सवे
 महोद्भवे जायमाने क्रियमाणे सति रजनि विरामे निशावसाने जनिरु-
 त्पत्तिर्जन्मेत्यर्थः अजनि अभूत् ॥ १८ ॥ अत्रश्लोकेमालिनीच्छब्द-
 ननमययुतेयंमालिनीभोगिलोकैरितितल्लक्षणात् ॥

यो लक्ष्मणासंगत एव देवो,

गवाऽद्भुतत्विद् हरिणात्मनाऽयम्

सुरर्षभाऽर्च्यक्रमवारिजेन,

रराज राजव्रज पूज्यमूर्तिः ॥ १९ ॥

अन्वय — राजव्रजपूज्यमूर्तिं अद्भुतत्विद् हरिणात्मना (उपलक्षित) यः

देवः गवाल्लक्ष्मणा संगत एव भवम् सुरर्षभाऽर्च्यं क्रमवारिजेन रराज ॥ १८ ॥

व्याख्या—राजव्रजपूज्यमूर्तिः=राज्ञां महीपतीनां व्रजेन=समू-
 हेन पूज्या=अर्हणीया मूर्तिः=शरीरं स्वरूपं यस्य स तथोक्तः, अद्-
 भुतत्विद्=अद्भुता=लोकातिशायितयाऽऽश्चर्यकारिणी त्विद्=कान्ति-
 र्यस्य स तादृशः हरिणात्मना=हरिणस्य=विष्णोरिव शिवस्येव वा
 उदारः आत्मा=स्वभावः वृद्धिर्वा तेन यद्वा हरिणा=स्वर्णेन स्वर्ण-
 सच्छायेनेत्यर्थः अथवा हरिणा=पीतेन हरिद्रामच्छविच्छुरितेने-
 त्यर्थः आत्मना=देहेन । उपलक्षितः यः देवः=दीप्तिमान् घात्यन्त-
 रायादिकर्मविजिगीषुर्वा श्रीमान् ऋषभदेवः गवाः=वृषभेण तदाकृति-

केनेत्यर्थः लक्ष्मणा=लाञ्छनेन संगतः=युक्तः अयम्=असौ सुरर्षभा-
 र्च्यक्रमवारिजेन=सुरर्षभैः=शक्रेन्द्रादिभिः अर्च्येन=पूजनीयेन क्रमवा-
 रिजेन=चरणारविन्दद्वन्द्वेन रराज=शुशुभे । गोष्ठा-ऽध्व-निवहा व्रजाः
 इति. मूर्त्तिः काठिन्य-काययोरितिचामरः ।

शान्तिनाथपक्षे—गवाद्भुतत्विद्=गोः=मूर्यस्येव अद्भुता
 त्विद् यस्य सः, राजव्रजपूज्यमूर्त्तिः=वर्णितार्थः यः देवः शान्तिना-
 थस्वामी हरिणात्मना=मृगरूपेण लक्ष्मणा=चिह्नेन संगतः अयं सुरर्ष-
 भार्च्यक्रमवारिजेन रराज । गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे
 पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्वाणदिग्वाग्भूष्वप्सुभूमि चेतमेदिनी । कल-
 ङ्का-ऽङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणमित्यमरः ।

नेमिनाथपक्षे—गवाद्भुतत्विद्=गवोः=नेत्रयोः अद्भुता-
 त्विद्=शोभायस्य सः यद्वा गोपु=इन्द्रियेषु विषये अद्भुता=ऽसाधा-
 रणतया विस्मयजननी त्विद्=व्यवसायः=निग्रहोद्यमो जिगीषा वा
 यस्य स तथोक्तः । हरिणा=हरित्कान्तिशालिना अञ्जनाभेनेत्यर्थः
 आत्मना=शरीरेण उपलक्षितः राजव्रजपूज्यमूर्त्तिः यः देवः श्रीने-
 मिनाथप्रभुः सुरर्षभार्च्यक्रमवारिजेन=सुरर्षभैः=शक्रेन्द्रादिभिरर्च्ययोः
 क्रमयोः=चरणयोः वारिजेन=शङ्खेन तदाकृतिकेन लक्ष्मणा संगतः
 रराज । गौरुदके दक्षि स्वर्गे दिशि पशौ रश्मौ वज्रे भूमाधिपौगिरि
 रित्यनेकार्थसंग्रहः त्विद् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि
 इति हैमः । हरिर्दिवाकरसमीरयोः यमवासवसिंहांशुशशांककपिवा-
 जिपुषिगवर्णे हरिद्ववर्णेभेकोपेन्द्रशुकाहिपु इत्यनेकार्थ संग्रहः । आत्मा
 यत्नो घृतिर्युद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च इत्यमरः ।

पार्श्वनाथपक्षे—गवाद्भुतत्विद्=गवि=वाचि देशनावचने
 अद्भुता=सुरनरविस्मयजनिका त्विद्=लटा यस्य सः तीर्थकृतां वच-

नातिशयशालित्वात् । हरिणा=हरिद्वर्णेन इन्द्रनीलमणिमेचकच्छवि-
नेत्यर्थः आत्मना=देहेन उपलक्षितः राजव्रजपूज्यमूर्तिः यः देवः
हरिणा=सर्पेण तदाकारेण लक्ष्मणा=लाञ्छनेन संगतः अयं सुरर्षभा-
र्च्यक्रमवारिजेन=इन्द्रार्चनीयचरणक्रमछेन रराज ।

महावीरस्वामीपक्षे—गवाद्भुतत्विद्=गवि=भूमौ देशना-
कालिकस्वाश्रय क्षेत्रे इत्यर्थः अद्भुता=विस्मयावहा त्विद्=प्रभा
'भामण्डल' रूपा यस्य सः । आत्मना=धृत्या सचित्तेन वा सद्बुद्ध्या
वा उपलक्षितः राजव्रजपूज्यमूर्तिः यः देवः श्रीवर्द्धमानस्वामी हरिणा=
सिंहेन तदाकारकेण लक्ष्मणा संगतः अयं सुरर्षभार्च्य क्रमवारिजेन
रराज । आत्मा चित्ते धृतौ यत्ने धिपणायां कलेवरे । परमात्मनि
जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोत्यनेकार्थसंग्रहः ॥

रामपक्षे—गवाद्भुतत्विद्=गवि=बाणेऽद्भुता वीरविस्मयकरी
त्विद्=दीप्तिर्धस्य सः गवि=भूमौ अद्भुता त्विद्=जिगीषा यस्य सः
राजव्रजपूज्यमूर्तिः यः देवः श्रीरामचन्द्रबलदेवः हरिणा=कपिना=
हनूमता तथा लक्ष्मणासंगतः=लक्ष्मणेन=सौमित्रिणा आ=सर्वतोभावेन
संगतः=मिलितः अयं सुरर्षभार्च्यक्रमवारिजेन=देवेन्द्रसमभ्यर्च्य
चरणकमलशालिना आत्मना शरीरेण रराज ।

कृष्णपक्षे—गवाद्भुतत्विद्=गवि=पृथिव्यां गोपु=धेनुषु वा
धिपये अद्भुता=सर्वाश्चर्यकारी त्विद्=व्यवभाषो रक्षणात्मको यस्य
सः गवोः=दृशोः अद्भुता त्विद्=मर्चमोहिनी गोभा यस्य ॥ इति
वा राजव्रजपूज्यमूर्तिः, सुरर्षभार्च्यक्रमवारिजेन=सकमंपूज्यपदाभ्युज-
गोमिना आत्मना=शरीरेण उपलक्षितः, यः देवः श्रीकृष्णचन्द्रनामा
वासुदेवः अयं हरिणा=गण्डेन लक्ष्मणा=लाञ्छनेन ध्वजेन संगतः=
चह्नीयतया मम्बद्धः रराज=दिदीपे ॥

शब्दार्थोभयश्लेषः । तुल्ययोगिता—

गौः स्वर्गे च बलीवर्दे किरण-क्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि-
भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्ग-वज्रा-ऽम्बु-रश्मि-
दृग्-वाण-लोमसु इतिभेदिनी ॥ १९ ॥

इन्द्रा-ऽश्वे-भ-शुक-प्लवा ऽहि-पवन-स्वर्णा ऽशु-लोकान्तरो^१,
भा-ऽरि-द्रुध-कपी-न्दु-पीत-गरुड-श्री-शुक-विष्णव-कैजः ॥
सूत-स्कन्द-शनी-श-चंश-वरुण-प्राणा-ऽग्नि-भीता-ऽसितैः
रथैस्त्वां हरिजैः क्रमाञ्जिनपते त्रिंशन्मितैः स्तौम्यहम् ॥

ॐ सारूप्यमारोप्य दिशां कुमार्यः,

स्मेराम्बुजाक्षीषु मनस्विनीषु ।

रम्भालयेषु त्रिषु देवदेवं—

नीत्वा स्वरागात्स्नपयाम्बभूवुः ॥२०॥

भन्वयः—दिशां कुमार्यः स्मेराम्बुजाक्षीषु मनस्विनीषु सारूप्यमारोप्य
(राम-दृष्णपक्षे-कुमार्यः स्मेराम्बुजाक्षीषु मनस्विनीषु=दिशां सारूप्यमारोप्य)
त्रिषु रम्भालयेषु देवदेवं नीत्वा स्वरागात्स्नपयाम्बभूवुः ॥ २० ॥

व्याख्या—दिशां कुमार्यः=अष्टौ दिक्कन्यकाः स्मेराम्बुजाक्षीषु=
विकसितकमलसदृशलोचनशालिनीषु मनस्विनीषु=स्त्रीषु सारूप्यम्=
समानरूपताम् एकरूप्यमित्यर्थः आरोप्य=कृत्वा स्त्रीणां रूपाणि
विधायेत्यर्थः । राम=कृष्णपक्षे—कुमार्यः=कन्याकाः स्मेराम्बुजाक्षीषु
मनस्विनीषु=स्त्रीषु दिशां सारूप्यं=भूषणवमनादिना रामानरूपं विधाय।
त्रिषु रम्भालयेषु=मङ्गलार्थन्यस्तकदलीस्तम्भशालिभवनेषु यद्वा रम्भा-
स्तम्भादिस्तम्भारविरचितमाङ्गल्यगृहत्रितये देवदेवं=देवेषु मध्ये दीव्य-
ति=घोतते इतिदेवदेवस्तं नीत्वा=प्रापय्य स्वरागात्-स्वमकृत्या
स्नपयाम्बभूवुः=स्नानक्रियां सम्पादणमासुः ॥ २० ॥

काश्चिद् भुवः शोधनमादधानां,
जलानि पुर्यां वृष्टुः सपुष्पम् ।

छत्रं दधुः काश्चन चामरेण,
तं बीजयन्तिस्म शुचिस्मितास्या ॥२१॥

अर्थः—काश्चिद् (कन्यकाः) भुवः=शोधनम् आदधानाः पुर्यां सपुष्पं
जलानि वृष्टुः शुचिस्मितास्याः काश्चन छत्रं दधुः (काश्चन) चामरेण त
बीजयन्तिस्म ॥ २१ ॥

व्याख्या—काश्चिद् कन्यकाः भुवः=स्थानस्य शोधनं=सम्मा-
र्जन्या दिनाऽचकरनिकरनिरसनाद्यात्मकं सस्कारकर्म आदधानाः=
कुर्वन्त्यः पुर्यां=नगर्यां सपुष्पं=पुष्पोपहारमहितं जलानि=केतकी-
शतपत्र्याद्यधिवासितसुगन्धिमलिलानि वृष्टुः=वृष्टवत्यः अमिपिपि-
चुरित्यर्थः । शुचिस्मितास्याः=शुचि=अनवद्यं स्मितं=मन्दहसितं
यस्मिन् तादृशमाम्यं=वदनं यामां तास्तथोक्ताः काश्चन कन्यकाः
छत्रम्=आतपत्रं दधुः=धारितवत्यः । काश्चन चामरेण=चमरमृगपु-
च्छरचितव्यजनेन तं देवदेवं बीजयन्तिस्म=व्यजनमश्चालनकर्म
कुर्वन्तिस्मेत्यर्थः ॥ २१ ॥

उद्दीप्य दीपानपराः परेश—

श्वक्रुश्च बालव्यजनेन वातम् ।

मणीमयादर्शकराः परास्ताः,

पुरस्तरा गीतविधिं वित्तेनुः ॥ २२ ॥

अर्थः—अपराः (दिग्दर्शकाः) दीपान् उद्दीप्य परेश. बालव्यजनेन
वातम् वदुः पराः ताः (दिग्दर्शकाः) मणीमयादर्शकराः पुरस्तरा गीतविधिं वित्तेनुः ॥

व्याख्या—अपराः दिग्दर्शकाः दीपान् उद्दीप्य=प्रज्वाल्य परेशः=
परमेष्ठितुः त्रिनस्य बालव्यजनेन=लघुनालघुनेन चामरेण वा

वातं=पवनं चक्रुः=चालयामासुरित्यर्थः । पराः=अन्याः ताः=पूर्वोक्ताः
 दिक्कन्याः मणीमयादर्शकराः=हस्तनिहितमणिखचितदर्पणाः सत्यः
 पुरस्सराः=अग्रेसराः गानक्रियायांअग्रीयाभूत्वा गीतविधिं=माङ्गलि-
 कगानकर्म जिनगुणगानक्रियां वा वितेनुः=चक्रुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

कृत्वैव होमं वरचन्दनाद्यै-

ग्रन्थिवचन्धुः करयोर्विभूतेः ।

आस्यं सलास्यं प्रविलोक्य रम्भा,

स्तस्थुः पुरो लोकविभोरदम्भाः ॥२३॥

अश्वयः—अदम्भाः रम्भा वरचन्दनाद्यैः (अरणिसंघर्षणीद्भवहौ)
 होमं कृत्वैव (जिनस्य) करयोः विभूतेर्ग्रन्थि वचन्धुः (तदनु) लोकविभोः
 आस्यं प्रविलोक्य सलास्यं (यथास्यात्तथा) पुरः तस्थुः ॥ २३ ॥

व्याख्या—अदम्भाः=कैतववर्जिताः रम्भाः=देवकन्याः वरच-
 न्दनाद्यैः=सुरभिदिव्यचन्दनप्रभृतीन्धनैः ‘ अरणिसंघर्षणीद्भवहौ ’
 इति शेषः होमं=हवनं कृत्वैव=विधायैव करयोः=जिनहस्ताम्बुजपुगे
 विभूतेः=हुतचन्दनभस्मनः ग्रन्थि=रक्षापोट्टलिकां वचन्धुः=वध्नन्ति-
 स्म । तदनु लोकविभोः=जगत्प्रभोः आस्यं=मुखं प्रविलोक्य तदनु-
 मता सलास्यं=स्त्रीनृत्येन सहितं यथास्यात्तथा पुरो=ऽग्रे तस्थुः=
 आसांचक्रिरे ॥ २३ ॥

जाते जिनेशे त्रिजगद्दिनेशे,

लेभे भुवि स्वामिवरैश्चलत्वम् ।

चलाचलस्त्रासनभावनेन,

जन्मावबोधे हृदि पावनेन ॥ २४ ॥

अश्वयः—त्रिजगद्दिनेशे जिनेशे भुवि जाते पावनेन चलाचलस्त्रायनभावेन
 जन्मावबोधे मति स्वामिवरैः हृदि चलत्व लेभे ॥ २४ ॥

व्याख्या—त्रिजगद्दिनेशे=त्रिभुवनविद्योतनसूर्यरूपे जिनेशे
 भुवि=भूतले जाते=अवतीर्णे सति. पावनेन=पवित्रतासम्पादकेन
 चलाचलस्वासनभावेन=चलाचलं=कम्पनशीलं यत् स्वासनं=स्वीय-
 सिंहासनं तस्य भावनेन विमर्शेन जन्मावबोधे=जिनजन्मज्ञाने सति
 स्वामिवरैः=अच्युतादिदेवेन्द्रैः हृदि=मनसि चलत्वं=तरलता=संभ्रमं
 लेभे संभ्रान्तचित्तता प्राप्तेत्यर्थः। जिनप्रभौ जाते देवेन्द्रस्य सिंहासनं
 कम्पितं भवतीति जैनसमये सुप्रतीतम् ॥ २४ ॥

आकृष्टा भगवद्गुणैरिव दिवः श्रीअच्युताद्याः समे ।
 देवेन्द्राः समुपेयुरत्र मनसा चित्रीयमाणश्रिया ॥
 आलोक्याऽद्भुतधामधाम सुचिरं राज्यं त्रिलोक्या इह ।
 न्याय्यं कर्तुमतोऽभिपेकमचले मेरौ पयोभिः प्रभोः॥२५॥

॥ इतिश्री सप्तसन्धाने महाकाव्ये जन्मव-
 र्णनो नाम द्वितीय सर्गः ॥

अन्वयः—श्रीअच्युताद्याः समे देवेन्द्राः भगवद्गुणैः आकृष्टा इव
 चित्रीयमाणश्रिया मनसा दिवः अत्र आगत्य अद्भुतधामधाम सुचिरम्
 आलोक्य इह त्रिलोक्या राज्यं न्याय्यम् अतो मेरौ अचले पयोभिः प्रभोः
 अभिपेकं कर्तुं समुपेयुः ॥ २५ ॥

व्याख्या—श्रीअच्युताद्याः=अच्युतवासवप्रभृतयः समे=सर्वे-
 देवेन्द्राः सुरेश्वराः भगवद्गुणैः=जिनदेवगुणैः आकृष्टाः इव=आकृ-
 ष्ट्याऽऽनीता इव चित्रीयमाणश्रिया=चित्रीयमाणा=विस्मयनीयतया
 प्रतिभाता श्रीः=जिनलक्ष्मीर्यासिन् तादृशेन मनसा उपलक्षिताः
 दिवः=शुलोकात् अत्र आगत्येति शेषः अद्भुतधामधाम=अद्भुतानां
 विस्मयावहानां धाम्नां=तेजसां शक्तीनां वा प्रभावाणां वा त्विषां वा
 धाम=आश्रयीभूतं जिनमिति शेषः यद्वा अद्भुतं=विस्मयनीयं धाम्नः=

जिनप्रभुशरीरस्य धान=स्वयंप्रकाशे त्विर्षं वा तैजो वा शक्तिं वा
 सुचिरं चिरकालपर्यन्तम् आलोक्य=आलोक्य=निरीक्ष्य इह=अस्मिन्
 जिनदेवे त्रिलोक्याः=जगत्रयस्य राज्यं=राजत्वम् आधिपत्यमित्यर्थः
 न्याय्यं=समुचितं=योग्यं अतः=अस्मात् भगवत्स्त्रिजगदधीशभवना-
 र्हत्वाद्धेतोः मेरौ अचले=सुमेरुपर्वते पयोभिः=क्षीराणवाहृतनीरैः
 प्रभोः=जिनदेवस्य अभिषेकं=स्नात्रमहोत्सवं कर्तुं=सम्पादयितुं ममु-
 पेयुः=समुपेताः संगताः सम्भलिता अभूवन् यद्वा समुपेयुः=सम्प्राप्ताः
 मेरुमिति शेषः विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं मित्यमरः । धाम शक्तौ प्रभावे
 तेजोमन्दिर-जन्मसु इति विश्वः ।

पयः क्षीरे च नीरे च इति हेमचन्द्रः ।

अत्र पद्ये शार्दूलविक्रीडितं घृत्तम् ॥

सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः ।

शार्दूलविक्रीडितमितिलक्षणात् ॥ २५ ॥

इति श्री शास्त्रविशारद कविरत्नभट्टारकाचार्य विजयामृ-
 तसूरीश्वर प्रणीतायां सप्तसंधान महाकाव्यसरणीटीकायां

द्वितीयः सर्गः ॥

तृतीयः सर्गः

निन्युः सुरासुरगणा अथ देवगोत्रं,
 यत्राद्रयः सकलकालमपि प्रफुल्लाः ।
 पुष्पैः फलैरविरलैः प्रवलैर्दलैश्च,
 प्रीणन्ति भूचर-नभश्चर चारुनारीः॥१॥

अन्वय — अथ सुरासुरगणा (प्रभु) देवगोत्र निन्यु यत्र सकलकालमपि प्रफुल्ला अद्रय अविरले पुष्पैः फलैः प्रवलैर्दलैश्च भूचरनभश्चरचारुनारीः प्रीणन्ति ॥ १ ॥

व्याख्या—अथ=दिक्कुमारीकृतसतिरुर्माऽन्तरं सुरासुरगणाः=सुराणां=सौधर्मादिदेवलो रुनिनासिदेवानाम् असुराणां=ध्रुवनपत्यादीनां गणाः=संघाः 'प्रभु'—मितिशेषः देवगोत्रं=देवपर्वतम् तीर्थकृत्पञ्चकपक्षे—सुमेरुशैलम् रामपक्षे—देवानां गोत्रं=पर्वतम् 'अष्टापद' संज्ञकम् अयोध्यापार्श्वे उत्सवेषु रमणीयस्थानत्वेन तस्याभिमतत्वात् कृष्णपक्षे—देवात्=मुसलधारां वृष्टिर्कुर्वतो घनाघनात् इन्द्राद्वा गाः=सौरमेयीः गां=गोकुलं=व्रज वा नामैकदेशग्रहणेनामग्रहणात् सत्या भामेतिवत् प्रायते=रक्षति स तं 'गोवर्द्धन' नामानं व्रजपार्श्वेवर्तमानपर्वतविशेषं निन्युः=नीतवन्तः । अधुना देवगोत्रं वर्णयति—यत्र=यस्मिन् देवगोत्रे सकलकालमपि=पट्टस्त्रपि ऋतुषु प्रफुल्लाः=विकसिताः अद्रयः=वृक्षाः 'अद्रयो द्रुम-शैला-ऽर्काः' इत्यमरः । अविरलैः=निरन्तरैः पुष्पैः=चम्पकादिकुसुमैः फलैः=आम्रादिभिः प्रवलैः=भङ्गुरैः दलैः=किसलयैश्च यद्वा प्रवलैः=प्रवालैः=अमिनवपल्लवैः दलैः=निष्पन्नपत्रैश्च भूचरनभश्चरचारुनारीः=भूचराणां=मनुजतिरश्वां, नभश्चराणां=देव-यक्ष-गन्धर्व-किन्नर-विद्याधरादीनां चार्वाः=मनोहराः नारीः

रमणीजनान् ग्रीणन्ति=आनन्दयन्ति ॥ अत्र सर्गे वसंततिलकं वृत्तम् ।
ज्ञेयं वसन्ततिलकं तमजाजगौग इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

श्रीभद्रशालवनमप्यतिपावनं तद्,
यत्रास्ति सौमनसमद्भुतशाखिजन्यम् ॥
सानन्दनन्दनवनं बहुसौरभाढ्यं,
सापाण्डुकम्बलशिलाग्रमिला विभर्त्ति ॥ २ ॥

अन्वयः—यत्र तद् अतिपावनं श्रीभद्रशालवनम्, अद्भुतशाखिजन्यं
सौमनसं (वनं), सानन्दनन्दनवनं, बहुसौरभाढ्यं पाण्डुकं (वनं च) अस्ति सा
इला बलशिलाग्रं विभर्त्ति (इति तीर्थकृतपञ्चकपक्षे) । (वासुदेवपक्षे—) यत्र सा
इला (यत्र) अद्भुतशाखिजन्यं (बहुसौरभाढ्यं) सौमनसम् अस्ति, तद् अति-
पावनं श्रीभद्रशालवनं, सापाण्डुकम्बलशिलाग्रं बहुसौरभाढ्यं नन्दनन्दनवनं (च)
विभर्त्ति । (श्रीरामबलदेवपक्षे तु) यत्र सा इला (यत्र) अद्भुतशाखिजन्यं
बहुसौरभाढ्यं सौमनसम् अस्ति तद् अतिपावनं श्रीभद्रशालवनं सापाण्डुकल-
शिलाग्रं सानन्दनन्दनवनं (च) विभर्त्ति ॥ २ ॥

व्याख्या—तीर्थकृतपञ्चकपक्षे—यत्र=यस्मिन् देवगोत्रे सुमेरु-
पर्वते तद्=प्रसिद्धम् अतिपावनम्=अतिपवित्रं सातिशयपान्त्रियजनकं
वा 'श्रीभद्रशालवनं'=तदभिधानम् अस्ति=विद्यते एवम् अद्भुतशा-
खिजन्यम्=अद्भुतानि=चित्रविचित्राणि शाखिजन्यानि=वृक्षसंभवानि
पुष्प-फलादीनि यस्मिस्तत् तादृशं 'सौमनसं'-तदारूपवनम् अस्ति ।
तथा नन्दनन्दनवनम्=सानन्दम्-आनन्दकारित्वेन आनन्द-हर्ष-
सहितं, यद्वा आनन्देन सहितः सानन्दस्तं करोति सानन्दयति.
सानन्दयतीति सानन्दम्-आनन्दयुक्तविधायकम् नन्दनवनं-देवो-
द्यानम् अस्ति । तथा बहुसौरभाढ्यं-सातिशयसौगन्ध्यशालि
पाण्डुकं-तन्नामकवनम् अस्ति । सा-प्रसिद्धा स्नात्रशैलसम्बन्धिनी
इला-पृथ्वी बलशिलाग्रं-बलानां-विशालानां शिलानां मध्ये अप-
प्रधानं स्नात्रसिंहासनं विभर्त्ति ॥

कृष्णवासुदेवपक्षे—यत्र देवगोत्रे गोवर्द्धनपर्वते सा—पर्वत सम्य-
न्धिनी इला यत्र अद्भुतशाखिजन्यं=चित्रविचित्रवृक्षसमुद्भवं बहु-
सौरभाढ्यं प्रचुरसौरभ्ययुक्तसौमनसं—पुष्पसमूहः अस्ति तद् अति-
पावनं श्रीभद्रशालवनं=श्रीणां—विल्ववृक्ष—सरलवृक्ष—लवङ्गानां भद्राणां
देवदारु—कदम्बवृक्ष—स्तुहीवृक्षाणां शालानां—सर्जवृक्षाणां, यद्वाऽनुप-
दीक्त श्री भद्रादीनां शालानां—वृक्षाणां वनं—काननम् अन्तर्बन्धि
यस्मिन् तत् तादृम् यद्वाश्रिया भद्रं—मनोहरम् शालवनं यस्मिंस्तत्ता-
दृशं, सापाण्डुकम्बलशिलाग्रम्—आ—सर्वतोभावेन पाण्डुकम्बलाः—
प्रस्तरविशेषास्तदात्मिकाः शिलाः पाण्डुकम्बलशिलास्तासां ताम्र वा
अग्राः—श्रेष्ठाः याः शिलाः ताम्रिः सहितं, यद्वा पाण्डुकम्बलसदृश्यो
याः शिलास्तासामग्रामिः—गुण्याभिः शिलामिः सहितं, बहुसौरभा
ढ्यं—प्रभृतसौगन्ध्यकलितं यद्वा सुरभीणां—स्त्रीगवीणां समूहः सौरभं
बहुना सौरभेण आढ्यं—युक्तम् एवं विधं नन्दनन्दनवनं—नन्दं—
श्रीकृष्णपितरं नन्दयति—हर्षयतीतिनन्दनन्दनं तादृशं वनं विपिनं—
विभर्ति—धारयति ॥

श्रीरामचन्द्रबलदेवपक्षे—यत्र देवगोत्रे अष्टापदपर्वते सा इला
यत्र हि अद्भुतशाखिजन्यं बहुसौरभाढ्यं सौमनसम् अस्ति तद् अति-
पावनं श्रीभद्रशालवनं सा पाण्डुकम्बलशिलाग्रमेतादृशं सानन्दनन्द-
नवनं—सानन्दान्—आनन्दनिर्भरानपि किमुत सोद्वेगान् जनान् नन्द-
यति—प्रीणयतीति सानन्दनन्दनं तादृशं वनं विभर्ति । विशेषणानाम-
र्थश्च वासुदेवपक्षीयरीत्याऽवगमेलिमः ॥ २ ॥

यस्मिन्नलं फलललललशालिशाल-

वृन्दावनी सुरजनी रजनीश्वरास्या ॥

गीतस्वरैः सुरमणी रमणीप्रणीतै-

स्तन्तन्यते तनुभृतामतनूदयं सा ॥ ३ ॥

अन्वयः—यस्मिन् भलं फलललदलशालिशालवृन्दाऽवनी. रजनीश्वरास्या सा सुरजनी च सुरमणी रमणीप्रणीतैः गीतस्वरैस्तनुभृतामतनूदयं तन्तन्यते । इति मेरुपक्षे । (अन्यपक्षे) यस्मिन् भलं फलललदलशालिशालवृन्दा, सुरजनी रजनीश्वरास्या अवनी (यद्वावनी) सुरमणीरमणीप्रणीतैः गीतस्वरैः तनुभृताम् अतनूदयं तन्तन्यते ॥ ३ ॥

व्याख्या—यस्मिन् मेरौ तद्वने वा अलम्=अत्यर्थं फलललदल-शालिशालवृन्दा=फलैः=सस्यैः ललद्धिः=वायुसंबन्धाच्चलद्धिः विल-सद्धिर्वा दलैः पत्रैश्च शालन्ते=शोभन्ते तच्छीलानां शालानां=वृक्षाणां वृन्दं=समूहो यस्यां सा तादृशी अवनी=सौमेरवीभूमिः, तथा रजनी-श्वरास्या=चन्द्रानना सा=प्रसिद्धा सुरजनी=दिन्याङ्गना च सुरमणीर-मणीप्रणीतैः=सुष्ठु रमयन्ति शोभनं रम्यते आसु वा इति सुरमण्य स्तादृशीभिः रमणीभिः प्रणीतैः=विहितैः गीतस्वरैः=गानकालीनगेय-पदसमूहवर्तिनिपादादिस्वरैः तनुभृतां=प्राणिनाम् अतनूदयम्-अतनोः अनङ्गस्य उदयम्=अभिवृद्धिं कामोद्रेकमित्यर्थः प्रसुराऽऽनन्दसमृद्धिं वा तन्तन्यते=पुनः पुनरतिशयेन वा तनोति=विस्तारयति जनयती-त्यर्थः । इति सुमेरुपक्षीयोऽर्थः ॥

अष्टापदपक्षे गोवर्द्धनपक्षे च—यस्मिन् अष्टापदशैले गोवर्द्धने च अलम् फलललदलशालिनः-फलचलत्पत्रशोभिनः मालाः-वृक्षाः वृन्दाः-तुलस्यश्च यस्यां सा तादृशी, पुनः सुरजनी-सु-शोभना समृद्धा वाऽतिशयिता वा रजनी=हरिद्रा जतुका वा यस्यां सा तथाविधा रजनीश्वरास्या=रजनीश्वरस्य=चन्द्रस्य आस्या=स्थितिरस्यां सा तादृशी चन्द्रमस ओपधीपतित्वाद्दन्वौपधीषु तत्स्थितिकल्पनात् यद्वा सुरजनीरजनीश्वरास्या-सु=शोभना रजनी=रात्रिः सुरजनी=राका रात्रि

रजनीश्वरः=चन्द्रः म एव आस्यम् आस्यमिव वा यस्याः सा तथा-
विधा अचनी=अधित्यकादिरूपा पर्वतभूमिः यद्वा वनी=अटवी सुरम-
णीरमणीप्रणीतैः सुरमण्यः=संगीतपण्डितरत्नभूता या रमण्यः=उत्कृ-
ष्टस्त्रीविशेषास्ताभिः प्रणीतैः=प्रयोजितैः गीतस्वरैः=निपादादिगान-
स्वरैः तनुभृतां=शरीरिणाम् अतनूदयं कामोद्रेकं प्रभूताऽऽनन्दसमृद्धिं
वा तन्तन्यते=भूयोविस्तारयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

गोपाः स्फुरन्ति कुसुमायुधचापरोपात्,
कोपादिवाऽम्बुजदृशः कृतमानलोपाः ॥

क्रीडन्ति लोलनयनानयनाच्च दोला-

स्वान्दोलनेन विबुधाश्च सुधाशनेन ॥ ४ ॥

अन्वयः—गोपाः विबुधाः कुसुमायुधचापरोपात् कोपादिव कृतमानलोपाः
स्फुरन्ति । लोलनयनानयनात् अम्बुजदृशः सुधाशनेन दोलासु आन्दोलनेन च
क्रीडन्ति ॥ ४ ॥

द्व्याख्या—गोपाः=गाः=किरणान् पान्तीति ते तथोक्ताः तेज-
स्विन इत्यर्थः यद्वा गां=स्वर्गं पान्ति=रक्षन्तीति ते तादृशाः विबुधाः=
देवाः यद्वा गां=वज्रास्त्रं पान्तीति ते गोपाः=शक्रेन्द्रादयः विबुधाः=
देवसामान्याश्च कुसुमायुधचापरोपात्=ऋन्दर्पधनुर्मुक्तवाणात् तन्निपा-
तादिति भावः हेतोः अत्रोत्प्रेक्षते=कोपादिव=कामस्य क्रोधादिव कृत-
मानलोपाः=कृतः मानस्य=स्वामीष्टश्लेष=वीक्षादिविरोधिकृत्रिमको-
पस्य लोपः=विनाशो येषां ते तथोक्ताः स्फुरन्ति=प्रकाशन्ते । किञ्च
लोलनयनानयनात्=लोलनयनानां=चञ्चलाक्षीणाम् आसर्चतोभावेन
नयनात्=कर्षणात् आनयनात्=आकर्षणेन अम्बुजदृशः=पद्माक्ष्याः सु-
धाशनेन=अधरामृतपानेन. दोलासु=हिन्दोलादिदोलनयन्त्रविशेषेषु
आन्दोलनेन=दोलनक्रियया च क्रीडन्ति=विहगन्ति आत्मानं चिनो-

दयन्तीत्यर्थः । स्वामीष्टश्लेषवीक्षादिविरोधी मान उच्यते इति दश-
रूपके । अर्थश्लेषः उत्प्रेक्षा च । तीर्थकर-चलदेव वासुदेवैतत्रिक्रमक्षे
समानोऽर्थः ॥ ४ ॥

अन्योन्यवन्यफलमाल्य विभाजनेन,

का स्वर्वशा नहि वशीक्रियते जनेन ॥

यत्रोर्वशीजनकृतेन विमोहितेन,

सोऽस्मिन् वशीभवति नाम वशीहितेन ॥ ५ ॥

अन्वयः—अस्मिन् अन्योन्यवन्यफलमास्यविभाजनेन का स्वर्वशा जनेन न
हि वशीक्रियते यत्र उर्वशीजनकृतेन ईहितेन विमोहितेन न वशी वशीभवति ॥५॥

व्याख्या—अस्मिन् गिरौ=वने वा अन्योन्यवन्यफलमाल्य-
विभाजनेन=अन्योन्यं=परस्परं यद् वन्यानां=वनमवानां फलानां=
सस्यानां=माल्यानां पुष्पस्रजां विभाजनेन=वण्टनेन विनिमयेन वा
का स्वर्वशा=दिव्यस्त्री “ वशा वन्ध्या=सुता=योपा=स्त्रीगर्शकरिणीपु
त्रे-तिविश्वमेदिन्यौ ” जनेन=कामिजनेन न वशीक्रियते=स्वायत्तीक्रि-
यते सर्वापीत्यर्थः । यत्र उर्वशीजनकृतेन=अप्सरोभिर्विहितेन ईहि-
तेन=चेष्टितेन चेष्टयेत्यर्थः करणेन विमोहितेन=विमोहनेन वश्यतापा-
दनेन हेतुना सः=प्रसिद्धः वशी=जितेन्द्रयोऽपि वशीभवति=वश्यतां
यातीत्यर्थः । अर्थश्लेषः अन्त्याऽनुप्रासः । काव्यलिङ्गं चाऽलङ्कारः ॥५॥

अष्टापदोन्नतगिरिर्वहते महत्त्वम्,

शोवर्द्धनोऽपि धनत्रान्नित्र दिक्पुत्रसारी ॥

तत्राऽऽनिनाय किल वासवनाम देव-

स्तं जातमात्रमतिमात्रविवोधपात्रम् ॥ ६ ॥

अ-त्रय —अष्टापदोन्नतगिरि महत्त्वं वहते गोवर्द्धन घनवानिप्र दिक्प्र
सारी तत्र वासवनामदेव जातमात्रम् अतिमात्रविरोधपात्र त किल आनिनाय ॥६॥

व्याख्या— स्नात्रमहोत्सवाधिकरणीभूतं पर्वतं नाम्ना निर्दिशति=
(तीर्थकृत्पञ्चरूपक्षे) अष्टापदोन्नतगिरि=अष्टौ घातवः पटानि=स्था
नान्यस्य तत् अष्टमु घातुषु पदं=प्रतिष्ठाऽस्येति वा अष्टापदं=सुवर्णं
तस्य तन्मयो वा उन्नतगिरि=सर्वोन्नतैः सुवर्णैः सुमेरुपर्वत
इत्यर्थः महत्त्वं=तीर्थङ्करस्नात्रमहोत्सवाधिकरणीभवनजनितमहिमान
वहते. किञ्च गोवर्द्धनः=गाः=किरणान् स्व=स्वाश्रिततेजासीत्यर्थ.
वर्द्धयतीति स तथोक्तः घनवानिप्र व्यग्रहारीवेत्यर्थ दिक्प्रसारो=अष्टसु
दिक्षु प्रसरणं=व्यापनं=शीलः व्याप्तसर्वदिक् इत्यर्थः तत्र पर्वते वासव-
नाम देवः=शक्रेन्द्रः जातमात्रं=गर्भान्निर्गतमात्रं जन्माऽनन्तरक्षण-
एवेत्यर्थः अतिमात्रविरोधपात्रं=मातिशयज्ञानमाजनम् अत्रविज्ञानस्य
तदानीं मङ्गावात् तं=पूर्वोक्तम् ऋषभादिम् किल=निश्चयेन आनिनाय ।

बलदेवपक्षे—अष्टापदोन्नतगिरिः=अष्टापदनामधेयः उन्नतपर्वतः
महत्त्वं=श्रीरामचन्द्रबलदेवजन्मोत्सवाश्रयीभवनजनितमहनीयत्वं वहते
शेषं पूर्ववत् ॥

वासुदेवपक्षे—अष्टापदोन्नतगिरि=अष्टापदः=शैलामपर्वत स इव
उन्नतः=उच्चैः उन्निष्ठो गिरिः=शैलः यद्वा अष्टापदः=शरमारुह्यन्य
पशुविशेषो यः सिंहमपि विराध्यति तद्युक्त उन्नतगिरिः=तुङ्गशैलः
'गोवर्द्धनः' तदाग्यः, महत्त्वं=श्रीऋष्णवासुदेवजन्मोत्सवाश्रयीभवनज-
न्यमहिमान वहते, घनवानिप्र दिक्प्रसारी तत्र वासवनाम देवः जात-
मात्रमतिमात्रविरोधपात्र तं=वासुदेवम् आनिनाय ॥ अष्टापदश्चन्द्रमा-
ल्या लूताया शरभे गिरौ कनके शारिफलके इति अनेकार्थसंग्रहः ।
श्लेषोपमात्कारौ ॥ ६ ॥

त्वं नन्द-नन्दनपदं सफलीकुरुष्व,
 कान्तापि वर्द्धयतु कान्तिरसौ यशोदा ॥
 स्नात्राभिपेकसविशेषसरेखभूपा-
 नेपथ्यतथ्यकरणात्सुभगाकृतित्वम् ॥ ७ ॥

अन्वय — एव नन्द (हे नन्द !) एव नन्दनपद सफलीकुरुष्व यशोदा कान्ताऽसौ (तव) कान्ति स्नात्राभिपेकसविशेषसरेखभूपानेपथ्यतथ्यकरणात् सुभगाऽऽकृतिः वर्द्धयतु । कृष्णपक्षे—(हे प्रभो ! तव नन्दनन्दनपद सफली- कुरुष्व यशोदा कान्ताऽपि तव कान्ति-रसौ वर्द्धयतु । (तथा) स्नात्राभिपेक- तथ्यकरणात्सुभगाकृतिः (मत्स्य) ॥ ७ ॥

व्याख्या—आनयनाऽनन्तरकालिकवृत्तवृत्तान्तमाह-हे प्रभो ! एवं नन्द तीर्थकृच्छ्रमीसमृद्धो ज्ञानादिसमृद्धो वा भव यद्वा हे नन्द! = आनन्दरूप ! यद्वा नन्दिः=आनन्दोऽस्यास्तीति नन्दः अर्शआदित्वा- दच् तत्सम्बोधने हे नन्द! =शास्वताऽऽनन्दपरिपूर्ण ! त्वं नन्दनपदं = देवोद्यानरूपस्थानं यद्वा नन्दयति=मोक्षलक्ष्मीप्राप्त्या हर्षयतीति न- न्दनं तादृशं पदं तीर्थकरपद सफलीकुरुष्व=मार्थकं कुरु । यशोदा=की- र्तिजननी कान्ता=मनोहरा असौ तव कान्तिः=शोभा. स्नात्राभिपेक- सविशेषसरेखभूपानेपथ्यतथ्यकरणात्=स्नात्राभिपेके तत्समय इत्यर्थः सविशेषाणां=सातिशयानामुच्यमाना वा सरेखाणां=माभोगानां परि- पूर्णानामित्यर्थः श्रेणीबद्धानामिति वा भूपाणां=तीर्थकरोचितालङ्क- रणानां नेपथ्येन=प्रसाधनकर्मणा तथ्यकरणात्=याथाध्यापादनात् यद्वा स्नात्राभिपेक-सविशेषसरेखभूपाभिः नेपथ्यस्य=तीर्थकृत्कर्मकमण्डनी- करणस्य तथ्येन=यथावद्रूपेण करणात्=निष्पादनात् सुभगाकृतित्वं सुभगा=सुदृशया आकृतिः=स्वरूप यस्य स तद्भावस्तत्वं सुदृश्यरूपतां सौन्दर्यमित्यर्थः वर्द्धयतु इति तीर्थकरपञ्चकसाधारणोऽर्थः ।

श्रीरामचन्द्रपक्षे—हे प्रमो ! त्वं नन्द शौर्यादिगुणममृदो भव ।
नन्दनपदं=पुत्रमम्पाद्यपित्राज्ञापालनादिकार्यस्थानं सफलीकुरुष्व । य-
शोदा कान्ताऽसौ तव कान्तिः स्नात्राभिपेक्षसविशेषमग््रेसभूपाने
पथ्यतथ्यकरणात् सुभगाकृतित्वं वर्द्धयतु ।

श्रीकृष्णवासुदेवपक्षे—हे विमो ! त्वं नन्दनन्दनपदं=नन्दस्य=
गोपाधिपविशेषस्य नन्दनपदं=पुत्रपदं सफलीकुरुष्व । यद्वा हे नन्दन-
न्दन ! =नन्दपुत्र ! त्वं पदं=वासुदेवव्यवसितं शिष्टाऽनुग्रहदुष्टनिग्रहा-
दिरूपं सफलीकुरुष्व । यशोदा=तदभिधाना कान्ता=नन्दगोपभार्या-
ऽपि तव कान्ति=रसौ=कान्ति=शोभा तेजो वा रसं=वीर्यं वर्द्धयतु ।
तथा स्नात्राभिपेक्षसविशेषमग््रेसभूपानेपथ्यतथ्यकरणात् सुभगाकृ-
तित्वं व्रजेति शेषः ॥ ७ ॥

इत्युद्दिशन् सदसि संगमने गवेशां,

शक्रः क्रमोपनतमच्युतमैक्ष्य भवत्या ॥

तच्छासनेन विधिना सहितः सराम-

मीशानमेव हरिमत्र पुरो व्यधत् ॥ ८ ॥

अन्वय — शक्र इत्युद्दिशन् गवेशा संगमने सदसि क्रमोपनतम् अच्यु-
तम् ऐक्ष्य भवत्या तच्छासनेन विधिना सहित सरामम् ईशान हरिं पुर व्य-
धत् । रामपक्षे च शक्र रामम् ईशान हरिम् अत्र पुरो व्यधत् । कृष्णपक्षे—त
शक्र इत्युद्दिशन् गवेशा संगमने सदसि क्रमोपनतम् अच्युतम् ऐक्ष्य भवत्या
तच्छासनेन सहित रामम्=अभिरामम् ईशान हरिम् अत्र पुरो व्यधत् ॥ ८ ॥

व्याख्या—शक्रः=सौधर्मेन्द्रः अनुपदोक्तवासवनामदेव इत्यर्थः
इत्युद्दिशन्=इति=पूर्वोक्तप्रकारेण उद्दिशन्=उच्चैर्वदन् गवेशां=त्रिदिवे-
शानामिन्द्राणां संगमने=सम्मेलके सदसि=गोपृथां क्रमोपनतं=प्रभु-
चरणयोरानतं तदन्तिकमपस्थितं वा अच्युतम्=एकादश द्वादश देव-

लोकाधिपम् ऐक्ष्य=सम्यग्दृग्निभाल्य भक्त्या=अनुरागेण तच्छासनेन=
अच्युताज्ञया विधिना=विधानेन सहितः विधानपूर्वकमित्यर्थः
स रामं=तीर्थकरसहितम् ईशानं हरिम्=ईशानेन्द्रं पुरः=अग्रतः पूर्वा-
ऽभिमुखं वा व्यघत्त=विहितवान्=अतिष्ठिपदित्यर्थः इति तीर्थङ्करप-
ञ्चकसाधारणोऽर्थः ॥

श्रीरामचन्द्रपक्षे-मः=मसिद्धः शक्रः=महीमहेन्द्रः इत्युद्दिशन्
गवेशां=महीपतीनां संगमने सदसि क्रमोपनतम् अच्युतम् ऐक्ष्य
भक्त्या तच्छासनात् विधिना सहितः रामं=तदाख्यम् ईशानम्=ईशि-
तारं हरिं=बलदेवम् अत्र=अष्टापदपर्वतस्थत्वात्रसिंहासने पुरः=पूर्वाभि-
मुखमेव व्यघत्त ।

श्रीकृष्णवासुदेवपक्षे—स शक्रः इत्युद्दिशन् गवेशां=महीप-
तीनां गोपालानां वा संगमने सदसि क्रमोपनतम् अच्युतम् ऐक्ष्य
भक्त्या तच्छासनात् विधिना सहितः रामम्=अभिरामम् ईशानं=द्वार-
काया ईशितारं हरिं=वासुदेवम् अत्र=गोवर्धनपर्वतवर्तिस्त्वात्रसिंहासने
पुरः=पूर्वाऽभिमुखं व्यघत्त । शब्दाऽर्थोभयश्लेषः । गौः स्वर्गे च बली-
वर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयी-हग्-बाण-दिग्-याग्-
भृष्वप्सु भृञ्चि च इति मेदिनी ॥ ८ ॥

क्षीराम्बुधेरिव पयोभिरिहाभिपेकं,

चक्रे क्रमेण मणिकाञ्चनरूप्यकुम्भैः ॥

देवस्य तस्य वरचन्दनचन्द्रलेपा-

दभ्यर्चनानि दधतेस्म शची सरूपाः ॥ ९ ॥

अन्वयः—शक्र इह क्षीराम्बुधेरिव पयोभिः (श्रुतैः) मणिकाञ्चनरूप्यकु-
म्भैः क्रमेण देवस्य अभिपेकं चक्रे, सरूपा शची (शचीसरूपाश्च) तस्य वरच-
न्दनचन्द्रलेपात्, अभ्यर्चनानि दधतेस्म ॥ ९ ॥

व्याख्या—शक्रः इह=अतिपाण्डुकम्बलशिलापीठे क्षीराम्बुधे-
रिव=क्षीरसागरस्येव पयोभिः=क्षीरैरम्बुभिः 'पयः क्षीरे च नीरे
च इत्यनेकार्थसंग्रहः भृतैरिति शेषः मणि-काञ्चन-रूप्यकुम्भैः=मणि-
मय-सौवर्ण-राजतकलसैः क्रमेण=परिपाठ्या प्रथमं मणिमयेन ततः
सौवर्णेन तदनु राजतेन कलसेनेत्येवं क्रमपूर्वकमित्यर्थः देवस्य=द्योत-
नशीलस्य प्रभोः जिनदेवस्य अभिषेकं=स्नात्रं चक्रे । तदनु सरूपा=
रूप-सौन्दर्यशालिनी शची=इन्द्राणी प्रशस्ताः शचीशाः=इन्द्राः
शचीशरूपाश्च शचीसरूपा इत्यत्र तन्त्रम् तेनास्य भङ्गाभङ्गाभ्यामर्थद्वय-
परत्वम् श-सयोश्चैकत्वात् । सुगन्धिवाससा सम्मृष्टवपुषः तस्य-देवस्य
वरचन्दनचन्द्रलेपात्-वरं-कुङ्कुमं, चन्दनं-तैलपर्णिक-गोशीर्ष-हरि-
चन्दनादिकं चन्द्रः-कर्पूरस्तैः लेपात्-विलेपनात् अभ्यर्चनानि पूजाः
दधतेस्-कुरुतेस् । शचीपक्षे दधधातोः प्रथमपुरुषैकवचनं, शची-
शरूपपक्षे च धाधातोः प्रथमपुरुषबहुवचनरूपम् ।

बलदेवपक्षे—शक्रः-महीमहेन्द्रः इह-अष्टापदपर्वतस्त्रात्रपीठे
क्षीराम्बुधेः पयोभिरिव मणिकाञ्चन-रूप्यकुम्भैः क्रमेण अभिषेकं
चक्रे ततः शचीसरूपाः-शच्याः समानं रूपं यासां ताः तथोक्ता राज-
महिष्यः सुगन्धिनिर्णिक्तवसनेन प्रमृष्टगात्रस्य तस्य श्रीरामचन्द्रबलदे-
वस्य वर-चन्दन-चन्द्रलेपात् अभ्यर्चनानि दधतेस् ।

वासुदेवपक्षे—शक्रः इह=गोवर्द्धनपर्वतोपरिवर्त्तिस्त्रात्रपीठे क्षीरा-
म्बुधेरिव पयोभिः=क्षीरैः भृतैः मणि-काञ्चनरूप्यकुम्भैः क्रमेण देव-
स्य=वासुदेवस्य श्रीकृष्णचन्द्रस्येत्यर्थः देवदत्तो दत्त इतिवत् नामैक-
देशग्रहणे नामग्रहणात् अभिषेकं=स्नात्रविधिं चक्रे । तदनु सुगन्धिनि-
र्णिक्तां शक्रेण प्रमृष्टकलेवरस्य तस्य=श्रीकृष्णवासुदेवस्य वरचन्दन-
चन्द्रलेपात् अभ्यर्चनानि-नानाविधपूजाः दधतेस् ॥ शब्दार्थोभय-

श्लेषः, श्रीराम्बुधेरिवेत्यंशे उत्प्रेक्षा च. अथ कुङ्कुमम् । चन्द्रः कर्पूर-
काम्पिष्ठ-सुधांशु-स्वर्ण-वारिषु इति मेदिनी ॥ ९ ॥

सारात्रिकां प्रवरमङ्गलदीपयुक्तिं,

सम्यग् विधाय सह गीतविनीतनृत्यैः ॥

साष्टोत्तरं शतमितैश्च नवीनकाव्यै-

स्तुष्टाव तुष्टिभरपुष्टमना गवेन्द्रः ॥ १० ॥

अन्वयः,—गवेन्द्रः गीतविनीतनृत्यैः सह सारात्रिकां प्रवरमङ्गलदीपयुक्तिं
विधाय तुष्टिभरपुष्टमना. सन् साष्टोत्तरं शतमितैः नवीनकाव्यैः स्तुतिं चकार ॥ १० ॥

व्याख्या—गवेन्द्रः बृहस्पतिः स्वर्नायको वा । राम-कृष्णपक्षे
गवेन्द्रः—भूमदेन्द्रः गीतविनीतनृत्यैः—गीतानि—गानानि विनीतनृ-
त्यानि—उदारचरितयोग्यनर्तनानि तैः सह तत्पूर्वकमित्यर्थः सारा-
त्रिकाम्—नीराजनक्रियया सहितां प्रवरमङ्गलदीपयुक्तिं—स्नेहदशास-
मृद्धिकलित—माङ्गलिकविशिष्टप्रदीपयोजनां सम्यग् विधाय—उत्तार्य
तुष्टिभरपुष्टमनाः—मन्तोपातिअयनिर्भरचेताः सन् साष्टोत्तरशतमितैः—
अष्टोत्तरशतसंख्यकैः नवीनकाव्यैः—अभिनवस्तुत्यात्मककाव्यैः तुष्टाव
स्तुतिचकार ॥ १० ॥

एवं सुरासुरकृताऽभिषवात्सवश्री-

देवः प्रभावविभवाऽनुभवत्रयेण ॥

अङ्गुष्ठजामृतसमाशनलब्धिपूर्ण-

स्तूर्णं सनन्दभवने ववृधे शशीव ॥ ११ ॥

अन्वयः—एव सुरासुरकृताऽभिषवोत्सवश्री- अङ्गुष्ठजामृतसमाशनलब्धि-
पूर्णः प्रभाव-विभवाऽनुभवत्रयेण देवः स नन्दभवने (सनन्दभवने) शशीव
तूर्णं ववृधे ॥ ११ ॥

व्याख्या-एवम् पूर्वोक्तप्रकारेण सुरासुरकृताऽभिपवोत्सवश्रीः=सुरैः=देवैः असुरैः=भुवनपतिविशेषैश्च कृता=मम्पादिता अभिपवोत्सवश्रीः=स्त्रात्रोत्सवशोभा यस्य सः । अद्भ्युष्टजामृतसमाशनलब्धिपूर्णः=अद्भ्युष्टजाऽमृत-जिनेन्द्राः स्तन्यपायिनो न भवन्तीति क्रमं विजानता नाकनायकेन स्वभक्तिशक्तिवशतः प्रभोरतिनिर्मले हस्ताद्भुष्टतले सञ्चारितसुधा तस्य समाशनं=सम्=सम्यक्. आ=पर्वतो भावेन अशनं=भोजनं पानमितिभावः तद्गुणा लब्धिः=अतिशयविशेषस्तया पूर्णः=सम्पन्नः यद्वा अद्भ्युष्टजामृतरूपं यत् समाशनं-शोभनभोजनं तस्य लब्ध्या=लाभेन पूर्णः=भूतः पुष्ट इत्यर्थः जिनेन्द्रदेवः प्रभाव=विभवाऽनुभवत्रयेण=प्रभावः=तेजः शान्तिर्वा मामर्थ्य वा विभवः=ऐश्वर्यम् अनुभवः=ज्ञानविशेषस्तेषां त्रयेण=त्रिकेण देवः=द्योतमानः सः—प्रसिद्धः प्रक्रान्तो वा जिनेन्द्रदेवः नन्दभवने=प्राग्दक्षिणद्वारप्रामादे=यद्वा सनन्दभवने=नन्दया=सम्पत्त्या=त्रिदिशेशनिदेशेन तीर्थेशपितृवैश्वनि धनपतिमुक्तरूप्य-रत्ननन्दासनभद्रासनाऽनेककोटिमितकाश्चनादिरूपममृद्धि महिने भवने=प्रासादे शशी=चन्द्रमा इव तूर्णं शीघ्रम् अल्पकालेनेत्यर्थः ववृथे=वृद्धिम्=अवयवोपचयं लेभे । नन्दामंघलिञ्जरे इत्यनेकार्थसंग्रहः । इति तीर्थकृत्पक्षीयोऽर्थः ॥

बलदेवपक्षे-एवं सुरासुरकृताऽभिपवोत्सवश्रीः=सुरासुरकृतो योऽभिपवस्तद्बुद्धमवश्रीः=जन्मोत्सवशोभा यस्य सः अद्भ्युष्टजाऽमृतसमाशनलब्धिपूर्णः=अद्भ्युष्टजनितसुधापानोपलब्धिपरिपुष्टः देवः प्रभाव-विभवा-ऽनुभवत्रयेण मह सनन्दभवने-प्रभूतसम्पत्तिशालिसर्दने शशीव तूर्णं ववृथे ।

वासुदेवपक्षे-तृतीयचरणपर्यन्तं रामपक्षवशाख्याय सः=प्रसिद्धो देवः=श्रीकृष्णवासुदेवः नन्दभवने=नन्दगोपवैश्वनि प्रभाव=विभवा-ऽनुभवत्रयेण साद्धं शशीव तूर्णं ववृथे ॥ ११ ॥

नाम्नान्वयेन कलितः कलितन्त्रहारी,
 पित्रा दधे स्वजनभोजनरञ्जनाद्यैः ॥
 निर्वाधसाधनविधिः शतशो जिनार्चा-
 निर्म्माणनर्मणि परं कृतकर्मणापि ॥ १२ ॥

अर्थः—कृतकर्मणा पित्रा स्वजनभोजनरञ्जनाद्यैः कलितन्त्रहारी (सः)
 नाम्नाऽन्वयेन कलितः आदधे । शतशः जिनार्चा निर्माणनर्मणि निर्वाधसाधन-
 विधिः अपि ॥ १२ ॥

व्याख्या—कृतकर्मणा=पुण्यकर्मवता पित्रा=जनकेन 'द्वादशे-
 ऽन्हि पितानामकुर्यादितिशास्त्राज्ञानुसारेण द्वादशे दिने इति शेषः
 स्वजनभोजनरञ्जनाद्यैः—स्वजनेभ्यः बन्धुजनेभ्यः यद्वा स्वेभ्यः=बन्ध-
 वेभ्यः जनेभ्यः=माधारणलोकेभ्यः भोजनं=भोज्यदानं रञ्जनं=संगी-
 तकादिना मनोविनोदनम् आदिना नगरमार्गसंस्कारादिस्तैस्तत्पूर्वक-
 मित्यर्थः कलितन्त्रहारी=कलिविजृम्भितविनाशनशीलः सः इति शेषः
 प्रकृतपुत्रः नाम्ना=अभिधानेन अन्वयेन=वंशे च कलितः=अन्वितः
 आदधे=चक्रे । किञ्च अतशः बहुशः 'शतं सहस्रमयुतं मर्वमानन्त्य-
 वाचकम् । इत्युक्तेः । जिनार्चानिर्माणनर्मणि=जिनपूजनविधानरूपेप-
 त्करकार्येनिर्वाधसाधनविधिः—निर्वाधः प्रतिबन्धरहितःसाधनविधिः=
 सम्पादनक्रिया आराधनाप्रकारो वा अपि=प्रापि लब्ध इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अभिधानान्येष सप्तार्थकेनाह—

सर्वज्ञराजिवृषभः कृतशान्तिकर्मा-
 नेसिर्व्रतान्वासि शशिव्युतिवर्धमानः ।
 पार्श्वः स्वमातृशयने-क्षितदुर्जनाङ्गे-
 कृष्णः पयोद्विभया प्रभया स रामः ॥१३॥

अन्वयः—सः सर्वज्ञराजिवृषभः कृतशान्तिकर्मा, व्रतानसि नेमिः, शशि-
द्युतिवर्धमानः क्षितदुर्जनाङ्गेस्वमातृशयने पार्श्वः पयोदविभया प्रभयाऽकृष्णः
सरामः (अभूत्) । २ पक्षे—कृतशान्तिकर्मा ३ व्रतानसि नेमिः, पयोदविभया-
प्रभया कृष्णः । ४ पक्षे—क्षितदुर्जनाङ्गेस्वमातृशयने पार्श्वः पयोदविभया प्रभया
कृष्णः । ५ पक्षे—शशिद्युति वर्धमानः, पयोदविभया प्रभया अकृष्णः । ६ पक्षे
स रामः सर्वज्ञराजिवृषभः...पयोदविभया प्रभया कृष्णः । ७ पक्षे—कृष्णः
पयोदविभया प्रभया उपलक्षितः, स्वमातृशयनेक्षितदुर्जनाङ्गे पार्श्वः शेषं सर्वत्र
पूर्वयत् ॥ १३ ॥

व्याख्या—सः=प्रकृतः सर्वज्ञराजिवृषभः=सर्वज्ञेषु=जिनेषु राजते
शोभते तच्छीलः सर्वज्ञराजी वृषभो लक्ष्मरूपेणास्त्यस्येति वृषभः सर्व-
ज्ञराजी चासौ वृषभश्चेति मः यद्वा सर्वज्ञानां राजौ=श्रेण्यां वृषभः=श्रेष्ठः
सर्वप्रथमत्वात् स तथोक्तः अथवा सर्वज्ञराजी चासौ वृषभः=उर्वो-
र्वृषभ (बलीवर्द) लाञ्छनमभूद्भगवतो जनन्या च चतुर्दशानां स्व-
मानामादौ वृषभोदृष्टेन तदारूपःप्रथमतीर्थकरः । कीदृशः कृत-
शान्तिकर्मा=कृतं जगतां शान्तिकर्म=मकलोपसर्गोपशमनलक्षणकृ-
त्यं येन सः । व्रतानसि=अहिंसादिव्रतरूपशकटे नेमिः=चक्रधारारूपः ।
शशिद्युति वर्द्धमानः=शशिनः=चन्द्रस्येव द्युतिः=कान्तिवर्द्धमानाऽ-
स्येति सः शशिवद् द्युत्या वर्द्धमान इति वा शशिद्युतिवद् वर्द्धमान इति
वा स तथोक्तः । क्षितदुर्जनाङ्गे=क्षितं=पीडितं दुर्जनानां=खलानां
शत्रूणाम् अङ्गं येन तत् तस्मिन् राज्ञः पुत्रजनने वैरिणां पीडोत्पत्तेः
तादृशे स्वमातृशयने=स्वस्य माता=जननी तस्याः शयने=शय्यायां
पार्श्वः=पार्श्व =कक्षाघोभाग इव । पयोदविभया पयोदस्य=वृष्टजलमे-
घस्येव विभा=शोभा यस्याः सा तथा तादृशया प्रभया-दीप्या
अकृष्णः=गौरः पयोदकथनात् पयोदानात्-वर्षणात्-परं मेघस्य शुभ्र-
त्वात् । पुनः स रामः रमणं रामः=आनन्दमतेन सहितः अभूत् इति
प्रथमपक्षीयोऽर्थः ।

शान्तिनाथपक्षे—‘कृतशान्तिकर्म्म’ इति विशेष्यम् तस्य कृतं=जनितं शान्तिकर्म्म=अशिवोपशमनरूपकृत्यं गर्भस्थेनापि येन सः अग एव पित्रा शान्तिः इति कृतनामधेयः श्रीशान्तिनाथप्रभुरित्यर्थः । सर्वज्ञराजिवृषभः=सर्वज्ञराजिपु=सामान्यकेवलिपु वृषभः=श्रेष्ठः । अन्यत् पूर्ववत् ।

नेमिनाथपक्षे—नेमिरिति विशेष्यम् । तथा च—व्रतानसि=व्रतरूपरथे नेमिरिव नेमिः=तदारूयः इत्यर्थः शशिद्युतिवर्द्धमानः—शशिद्युतिवत्=चन्द्रकलेव वर्द्धमानः=अनुदिनमुत्तरोत्तरमुपचीयमानः पयोदविभया प्रभया=हरित् कान्त्याऽञ्जनशुत्या कृष्णः=श्यामलः अञ्जनाभ इत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ।

पार्श्वनाथपक्षे—क्षितदुर्जनाङ्गे स्वमातृशयने पार्श्व इव पार्श्वः=तदारूय इत्यर्थः श्रीपार्श्वनाथ इति यावत् । पयोदविभया प्रभया=नीलिमकान्त्या कृष्णः=नीलः ऐन्द्रनीलमणिमेचकच्छविरित्यर्थः शशिद्युतिवर्द्धमानः चन्द्रकलेववर्धिष्णुः । शेषं पूर्ववत् ।

श्रीमहावीरपक्षे—शशिद्युतिवर्द्धमानः=शशिन इव द्युतिर्यस्य स चासौ वर्द्धमानः=उत्पत्तेरारभ्यज्ञानादिभिर्वर्धते इति गर्भस्थे भगवति ज्ञातकुलु धनधान्यादिभिर्वर्धते इति वा सः वर्द्धमानस्तदारूयः पयोदविभया प्रभया अकृष्णः=शौरः । शेषं पूर्ववत् ।

श्रीरामपक्षे—सर्वज्ञराजिवृषभः=सर्वज्ञेषु जिनेषु राजते तच्छीलः सर्वज्ञराजी स चासौ वृषभः=धर्मः आर्हतप्रवचनप्ररूपितलक्षणस्तेन भाति=शोभते इति सः यद्वा सर्वे ज्ञाः=पण्डितास्तेषां राजौ=श्रेण्यां वृषभः श्रेष्ठः पुरुषोत्तमत्वात् । शशिद्युतिवर्द्धमानः—चन्द्रकलेववृद्धिशीलः पयोदविभया प्रभया कृष्णः=श्यामलकान्तिः सः=प्रसिद्धः रामः=दाशरथिरामवलदेवः राम इत्येतन्नामक इत्यर्थः अभूत् शेषं पूर्ववत् ॥

श्रीकृष्णवासुदेवपक्षे—कृष्णः=इत्येतत्कृतनामधेयः पयोऽविभया प्रभया उपलक्षितः नूतनजलधररुचिरित्यर्थः । स्वमातृशयने क्षितदुर्जनाङ्गे=स्वमात्रा=देवक्या शयने ईक्षितं यद् दुर्जनस्य=दुष्टात्मनः कंसस्याङ्गं तस्मिन् पार्श्वे इव=पर्शुसमूहवान् इवच्छेदकत्वात् पर्शूनां समूहः पार्श्वं तदस्यास्तीति पार्श्वः अर्शआद्यच् शेषं रामवत् ॥ १३ ॥

आराम एव मरुतां तरुवन्नमेरो-

रारात् स्थितः सपदिवृद्धिमियाय गौणीम् ।

आमोदिनां सुमनसां निकरैः परीतः,

स्फीतोऽभिनन्दितसुपात्रविलासिगात्रः ॥ १४ ॥

अन्वयः—मरुताम् आरामे एव नमेरोः भारात् स्थितः (कुमारः) तदवत् सपदि गौणीं वृद्धिम् इयाय । आमोदिनां सुमनसां निकरैः परीतः स्फीतः अभिनन्दितसुपात्रविलासिगात्रः ॥ १४ ॥

व्याख्या— मरुतां=देवानाम् 'मरुतो पवना-ऽमरौ' इत्यमरः । आरामे=लीलोपवने एव नमेरोः=छायावृक्षस्य 'छायावृक्षो' नमेरुः स्यादिति शब्दार्णवः यद्वा सुरपुत्रागवृक्षस्य नमेरुः सुरपुत्राग इति वञ्जयन्ती । आरात्=समीपदेशे 'आराद्दूर-समीपयो'-रित्यमरः स्थितः कुमारः तरुवत् वृक्ष इव सपदि जगिति गौणीं=वृक्षपक्षे प्राथमिकीं, कुमारपक्षे गुणसंचन्धिनीं वृद्धिम्=उपचयम् इयाय=प्राप । आमोदिनां=तीर्थकरजन्मोत्सवाभिनयनजनिततोपेण परमानन्दशालिनां सुमनसां=देवानां नरुपक्षे-आमोदिनाम्=अत्यन्तमनोहरपरिमलशालिनां सुमनसां=पुष्पाणां=निकरैः=समूहैः परीतः=सेवितः अन्यत्र व्याप्तः । स्फीतः=गुणैः समृद्धः अन्यत्र पुष्प-फलपल्लवादि समुपचितः अभिनन्दितसुपात्रविलासिगात्रः=अभूदिति शेषः ॥ १४ ॥

क्रीडा महीशरुचिताह्युचिताः कुलीने-
ऽप्यापीडधारिणि कुमारवरे न कापि ।

पीडाऽन्ववापि जनरञ्जनमेव जातं,

स्वातन्त्र्यमस्य भुवि तत्पितुराज्ञयैव ॥ १५ ॥

अन्वयः—आपीडधारिणि कुलीने कुमारवरे महीशरुचिताः उचिताः
क्रीडाः (कलयति सति) कापि पीडा न अन्ववापि (कुमारेण) अस्य स्वातन्त्र्यं
भुवि तत्पितुराज्ञयैव (प्राप्तं) जनरञ्जनमेव जातम् ॥ १५ ॥

व्याख्या—आपीडधारिणि=शिरोभूषणशालिनि कुलीने=प्रशस्त-
कुलसंभवे कुमारवरे महीशरुचिताः=राज्ञोऽभिमताः उचिताः=शैशवा-
वस्थायोग्याः तास्ता मनोविनोदनसाधनीभूताः क्रीडाः=क्रीडनानि
बाललीला इत्यर्थः कलयति सतीतिशेषः कापि पीडा=आयासः न
अन्ववापि=न, प्राप्ता कुमारेणेत्यर्थः किञ्च अस्य=कुमारस्य स्वातन्त्र्यं
तत्पितुराज्ञयैव-तज्जनकादेशेनैव प्राप्तं न तु स्वयमेव गृहीतं एवमपि
जनरञ्जनं-लोकरञ्जकमेव जातं नत्पितरराजराजपुत्राणामिवापितृदत्तं
स्वातन्त्र्यं जनपीडनाय जातमित्यर्थः । ॥ १५ ॥

कौमारकीमपि कलां कलयन्नजस्रं,

विस्रम्भमेव विदधे भुवि मुक्तरम्भः ।

तारुण्यमस्य निगमस्य शमस्य लब्धे-

रब्धेरिवाऽजनि सदावधिसंनिधानात् ॥ १६ ॥

अन्वयः—कौमारकीं कलाम् अजस्रं कलयन् मुक्तरम्भः (असौ) भुवि
विस्रम्भमेव विदधे । निगमस्य शमस्य च लब्धेः अस्य तारुण्यम् सदावधिसं-
निधानात् अर्ब्धेरिव अजनि ॥ १६ ॥

व्याख्या—कौमारकीं=कुमारः=पञ्चवर्षीयो-बालकस्तत्सम्बन्धिनीं

कलां=चेष्टाम् अजस्रम्=अनवरतं कलयन्=कुर्वन् मुक्तः रम्भः=परि-
त्यक्तराजमभावः त्यक्तरम्भो वा भावितीर्थकरत्वात् मुक्तदम्भ इति
पाठान्तरे निष्कपटः अमौ कुमारः भुविमहीतले विश्रम्भं=विश्वासं
प्रणयं वा विदधे=जनयामास । किञ्च निगमस्य=शास्त्रस्य श्रमस्य-
शान्तेश्च लब्धेः-लब्धिरूपस्य अस्य-कुमारस्य तारुण्यम्-यौवनम् अ-
ब्धेः-समुद्रस्येव जनतानन्ददायकम् अजनि=अभूत् अत्र हेतुमाह—
सदावधिसंनिधानात्-मदैव अवधिः-(कुमारपक्षे) नीतिमर्यादा (अब्धि-
पक्षे) नीरमर्यादा तस्य संनिधानात्=नामीप्यात् ममीपावस्यानात् ।
अथ च मुक्तरंभः मुक्तात्यक्ता रंभा तदारूपदेवांगना येन सः कुमारा-
वस्यायां प्रभोः सेवार्थमागच्छतिस्म सेति भावः यद्वा मुक्ता निष्टृत्तारंभा
गौरी अष्टवर्षावस्था यस्य सः अथवा रम्भते उच्यते इतिरंभः अव्यक्त
शब्दः मुक्तः परित्यक्तः रंभः चालावस्थाजनिताव्यक्तशब्दो येन सः ।
सदावधिसंनिधानात् मदा जन्मत एव अवधेऽवधिज्ञानस्य संनिधाना-
दाश्रयादित्यर्थः ॥ १६ ॥

पोतस्तरत्यपि महाहृदमध्यनीरं,

गाम्भीर्यशालि वयसः पटुपक्षभाजः ।

किञ्चोच्यते नभसिसंगतिरेतदीया,

तत्कारणेन महतः प्रतिपत्तिरुक्ता ॥ १७ ॥

अन्वयः-पटुपक्षभाज वयसः पोतः अपि गाम्भीर्यशालि महाहृदम-
ध्यनीरं तरति । एतदीया नभसि संगतिः उच्यते (जने) तत्कारणेन महतः
प्रतिपत्तिः उक्ता ॥ १७ ॥

व्याख्या-पटुपक्षभाजः=उद्धयनसमर्थपक्ष-गरुड-शालिनः वय-
सः=पक्षिणः पोतः=शिशुबान्धोऽपि गाम्भीर्यशालि-अतिगम्भीरं
महाहृदमःपनीरं=नदीनदपानीयमर्घ्यं दुस्तरमपीति भावः तरति । किञ्च

एतदीया=पक्षिशावकसंबन्धिनी नभसि=अनवलम्बने महाविशाले
 आकाशेऽपि संगतिः=संगमः संबन्धस्थितिरिति यावत् उच्यते जनैः ।
 एतत्सर्वं पटुपक्षभाजः पक्षिणः परिश्रमेणैव भवति । तत्कारणेन=
 तस्माद्धेतोः महतः=महीयसः प्रतिपत्तिः=सेवा आराधना संगतिर्वा
 उक्ता कर्त्तव्यत्वेन नीतिज्ञैः कथितेत्यर्थः । किञ्च गांभीर्यशालि अनौ-
 द्वल्यशोभिवयसः शरीरावस्थाविशेषस्य किञ्च पटुपक्षभाजः चतुरसहा-
 यस्य पोतः शिशुः महाहृदमध्यनीरं समुद्रवद्दुरवगाहजलाशयमध्य-
 जलमिव नितान्तकठिनमपि बुद्धिगम्यकार्यजातं तरत्यपि तरत्येव
 “ एवार्थकोऽपिः ” महत्तरमपि चिन्तनीय कार्यजातं बुद्धिप्रभावेण
 सरलयतीति भावः । अत्र=विषय इति शेषः एतदीया प्रभावशालि-
 बालकमभ्यन्धि नभसि संगतिः निर्मलगाम्भीर्य संगतिरेव करणत्वे-
 नेति शेषः उच्यते अभिधीयते मनोरमहृदयावधानमेवहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते
 तद् कारणेन महतः मञ्जनपुरुषस्य संगतिरुक्ता कथिता महतां संगतिः
 अवश्यमेवविधातव्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

बाल्यं व्यतीत्य तरुणस्तरुणैव साम्यं,
 धत्ते फलैरपि कलैः किशलैर्दलैर्वा ।

संपूर्णतामनुनयन् सुमनोभरेण,

सामोद एव कृतया-वनसम्पदा स्यात् ॥ १८ ॥

अन्वय — (कुमारः) बाल्यं व्यतीत्य तरुण स्तरुणैव साम्यं धत्ते । फलैः
 कलैः किशलैर्दलैश्च । सुमनोभरेण संपूर्णताम् अनुनयन् कृतया वनसम्पदा
 सामोद एव इत्यम् ॥ १८ ॥

व्याख्या—महत्प्रतिपत्तिवान् कुमारः बाल्यं=शैशवावस्थां व्य-
 तीत्य=अतिक्रम्य तरुणः=यौवनस्थः सन् तरुणा=वृक्षेण एव साम्यं=
 सादृश्यं धत्ते=धारयति कैरित्याह—फलैः=परोपकारादिकार्यैः पक्षे-
 सस्यैः प्रमथैरित्यर्थः । कलैः=कलामिः पक्षे पक्षिणां मधुराव्यक्तशब्दैः ।

किशलैर्दलैः=पल्लववत्त्वचनैः सैन्यैः पक्षे पल्लवैः पत्रैश्च । किञ्च सुम-
नोभरेण पण्डितवर्गेण संपूर्णताम् अनुनयन्=प्राप्यमाणः कृतया अच-
नमंपदा=रक्षणमम्पद्या सामोदः=सानन्द एव स्यात् वृक्षपक्षे=पुष्प-
समृद्ध्या सम्पूर्णतां प्राप्यमाणः वनमम्पदा=वनलक्ष्म्या सामोदः=
अत्यन्तजनमनोहरसुगन्धिमहितः स्यात् । किशलः पल्लव इति शब्द-
स्तोममहानिधिः । श्लिष्टोपमा ॥ १८ ॥

नम्रीभवेत् सविटपोऽपि वटो जनन्याः,
भूमौ लता-परिवृतो निभृतः फलाद्यैः ।

कौ-लीनतामुपनतां निगदत्ययं किं,
सम्यग्गुरोर्विनय एव महत्त्वहेतुः ॥ १९ ॥

अत्रय — लता-परिवृत फलाद्यै निभृतः सविटपः अपि वटो जनन्याः
भूमौ नम्रीभवेत् (किन्तु) अयं उपनताम् आत्मनः कौलीनतां किं निगदति
गुरोः तस्यग् विनय एव महत्त्वहेतु ॥ १९ ॥

व्याख्या—लतापरिवृतः=वृद्धीभिर्व्याप्तः फलाद्यैः=फल=पत्रा-
दिभिः निभृतः=पूर्णः सविटपः=शाखादिसहितः अपि वटः=न्यग्रोधः-
वृक्षः जनन्या=स्वोत्पत्तिहेतुभूतायां भूमौ=पृथिव्यां नम्रीभवेत्=
पृथ्वीमभिनतोभयतीत्यर्थः परम् अयं वटः उपनतां=प्राप्ताम् आत्मनः
कौलीनताम्=आभिजात्यं कौ=पृथिव्यां लीनतां च किं निगदति स्वयं
प्रकृत्यति नैव निगदतीत्यर्थः युक्तं चैतत् यतः गुरोः सम्यग् विनयः=
शिक्षा एव महत्त्वहेतुः=महिम्नः कारणं भवति । अत्र ममासौक्त्या-
ऽप्रस्तुतप्रशंसया वा इदमर्थान्तरं च न्यते यत् घनजनयौवनरूपमम्प-
त्रोऽपि जनो विनयाऽजनतो न स्वीयमहत्त्वं स्वयं प्रकृत्यति किन्तु
तदीयविनय एव तस्याऽऽभिजात्यं महत्त्वं च लोके रूपापयति ।
कुमारोऽपि राजराजपुत्रस्तारुण्यमनोहरः सर्वगुणमम्पत्समृद्धः मन्त्रपि
गुरुजनेषु विनयाजनत आसीदित्यर्थः ॥ १९ ॥

तेजो वहन्नसहनो दहनः स्वजन्म-

हेतून् ददाह तृणपुञ्जानिकुञ्जमुख्यान् ।

लेभे फलं त्वत्रिकलं तदयं कुनीते-

भस्मावशेषतनुरेष ततः कृशानुः ॥ २० ॥

अन्वय — दहनः असहन तेजो वहन् स्वजन्महेतून् तृणपुञ्जानिकुञ्ज-
मुख्यान् ददाह ॥ अयं कुनीते, अत्रिकलं तत् फलं लेभे यतः एष कृशानु
भस्मावशेषतनुः जात ॥ २० ॥

व्याख्या— विनयफलमुक्त्वाऽविनयफलमाह— दहनः=अग्निः
अमहनः=असह्यः अमहिष्णुश्च तेजः=तापकतालक्षणस्वभावं तीव्रतां
च वहन्=धारयन् स्वजन्महेतून् स्रोद्भवनिमित्तभूतान् तृणपुञ्जानिकु-
ञ्जमुख्यान्=तृणराशि=लतागृहादीन् ददाह=भस्मीचकार । तु=किन्तु
अयं दहनः कुनीतेः=कृतघ्नतायाः अत्रिकलं=सकलं तत् अनिर्वचनीयं
फलं लेभे=लभतेस यतः एष कृशानुः=आश्रयाशः भस्मावशेषतनु =
भस्ममात्रावशिष्टरूपः जातः स्वयमपि नष्ट इत्यर्थः । समासोक्त्याचाय-
मर्थो ध्वन्यते=असहिष्णुप्रकृतिस्तीव्रतां दधत् स्वोपजीव्यमपि पिना
शयति ततश्च तत्कृतघ्नताविजृम्भितदुष्फलं लभमानोऽवसाने स्वयमपि
ममूलध्वन्मुलितो भवति ॥ २० ॥

अस्याग्रजो न मुशली हलभृन्न किन्तु,

ख्यातो नवाशबलधी-रथ- नेमिरूपः ।

श्रीनन्दिर्वर्धनमतिः स्फुरितोऽनुजन्मा,

सौमित्रिलक्ष्मणकलाकुशलादिनामा ॥ २१ ॥

अन्वय — अस्य अग्रज मुशली हलभृत् न (इति) न, किन्तु ख्यात
नवाशबलधी अथ नेमिरूप श्रीनन्दिर्वर्धनमतिस्फुरित सौमित्रिलक्ष्मणकला-

कुशलादिनामा अनुजन्माऽभूत् (इति कृष्णपक्षे) । अस्य रथनेमिरूपः अग्रजः मुशली न हलभृत् न किन्तु ख्यातः अशबलधी श्रीनन्दिः । सौमित्रलक्ष्मणकलाकुशलादिनामा अनुजन्मा न आसीत् अस्य श्रीनन्दिवर्द्धनमतिस्फुरितः अग्रजः (शेषं द्वितीयवत्) । अस्य अग्रजः न (आसीत्) । सौमित्रलक्ष्मणकलाकुशलादिनामाऽनुजन्माऽपि मुशली हलभृच्च न किन्तु ख्यातः नवाशबलधी 'अथ नेमिरूपः श्रीनन्दिवर्द्धनमतिस्फुरितश्च ॥ २१ ॥

व्याख्या—अस्य श्रीकृष्णवासुदेवस्य अग्रजः=ज्येष्ठभ्राता मुशली=मुशलास्त्रभृत्, हलभृत्=हलास्त्रधारी न इति न किन्तु मुशल्येव हलभृदेव हलं मुशलं च बलदेवस्य चिह्नभूतमिति नाप्रसिद्धम् नवाशबलधीः नवा=नवीना नवनवोन्मेषशालिनीत्यर्थः अशबला=एकरूपा धीः प्रज्ञा यस्य सः प्रतिभाशालीत्यर्थः अथ च नेमिरूपः=नेमिपु=दुर्गवत्सु प्रशस्तः नेमिरूपः । श्रीनन्दिवर्द्धनमतिः=श्रियाः=शोभायाः कीर्तौर्वा, नन्देः=आनन्दस्य च वर्द्धने मतिर्यस्य सः श्रियं नन्दि च वर्द्धयतीति श्रीनन्दिवर्द्धना तादृशी मतिर्यस्येतिवा, श्रीः=कल्याणी नन्दिवर्द्धने=मित्रे मतिर्यस्येति स तथोक्तः । स्फुरितः=स्फूर्तिशाली । अनुजन्मा=कनिष्ठभ्राता गदः 'अनुजो गद' इत्यमरः सौमित्रलक्ष्मणकलाकुशलादिनामा=शोभनं मित्रमस्यासौ सुमित्रः शोभनं मित्रं सुमित्रमिति वा स एव (तदेव) सौमित्रः (श्रं) लक्ष्मणः=लक्ष्मीवान्, कलाकुशल इत्यादिभिर्प्रायते-ऽभ्यस्यते इति स तथाऽभूत् ।

नेमिनाथपक्षे-अस्य=श्रीनेमिनाथप्रभोः रथनेमिरूपः=रथनेमिनामा अग्रजः मुशली=मुशलधारी न हलभृत्=हलधरो न किन्तु ख्यातः=लोके विदितः शबलधीः श्रीनन्दिवर्द्धनमतिः स्फुरितः । सौमित्रलक्ष्मणकलाकुशलादिनामाऽनुजन्मा नवा=नैव आसीत् ।

श्रीवीरप्रभृत्पक्षे—अस्य=वर्द्धमानप्रभोः श्रीनन्दिवर्द्धनमतिस्फुरितः=मतिः=प्रज्ञा स्फुरिता=स्फूर्तिशालिनी यस्य स मतिस्फुरितः

श्रीनन्दिवर्द्धनः—तदाख्यश्चासौ मतिस्फुरितश्चेति स तथोक्तः नन्दिवर्द्धनसंज्ञ इत्यर्थः अग्रजः—ज्येष्ठभ्राता मुशली न हलभृत् न किन्तु ख्यातः नवा शबलधीः नेमिरूपश्च । सौमित्रलक्ष्मणकलाकुशलादिना माऽनुजन्मा नवा—नैवाऽऽसीत् ।

श्रीरामपक्षे—अस्य श्रीरामचन्द्रवलदेवस्य अग्रजः—ज्येष्ठभ्राता न आसीदिति शेषः । सौमित्रिलक्ष्मणकलाकुशलादिनामा अनुजन्मा—कनिष्ठभ्राताऽपि मुशलीहलभृत् च न किन्तु ख्यातः नवाशबलधीः नेमिरूपः श्रीनन्दिवर्द्धनमतिः स्फुरितश्च । सौमित्रिलक्ष्मणेत्यादेश्चायमर्थः सौमित्रिः (सुमित्रायांभवत्वात् लक्ष्मणः कलाकुशलः इत्यादीनि नामानि अस्य सः इत्यादिभिः ज्ञायते—अभ्यस्यते अभिधीयते इत्यर्थ इति वा स तथोक्तः ॥ २१ ॥

अस्य प्रिया न समभूत् कमलाऽनुरूपा,

पूर्वा सुमङ्गलवचास्त्वपरा सुनन्दा ।

नाम्ना प्रभाति-रतिकृत्सुभगा च भैमी,

शीतांशुपूर्णवदना सदया यशोदा ॥ २२ ॥

अन्वयः—अस्य प्रिया कमलाऽनुरूपा न समभूत् ? नाम्ना च पूर्वा सुमङ्गलवचाः । अपरा सुनन्दा ? प्रभाति रतिकृत् सुभगा भैमी शीतांशुपूर्णवदना सदया यशोदा । २ अस्य नाम्ना यशोदा यशोगतीप्रिया कमलानुरूपा न समभूत् । अपूर्वा सुमङ्गलवचाः अपरा सुनन्दा शेष पूर्ववत् । ३ अस्य कमलाऽनुरूपा यशोदा प्रिया न समभूत् । ४ अस्य प्रिया नाम्ना प्रभाति-प्रभावती कमलानुरूपा न समभूत् (शे. पू.) ५ अस्य प्रिया नाम्ना यशोदा ६ अस्य प्रिया नाम्ना शीता अंशुपूर्णवदना । ७ अस्य प्रिया भैमी नाम्ना ॥ २२ ॥

व्याख्या—अस्य=श्रीऋषभदेवस्य प्रिया=भार्या कमलाऽनुरूपा=लक्ष्मीसदृशी एव न समभूत् ततोऽप्यधिकरूपवतीत्यर्थः नाम्ना च

पूर्वा=प्रथमपरिणीता ज्येष्ठा सुमंगलवचाः=सुमङ्गल इति वचः=वाच-
 त्शब्दो यस्याः सा सुमङ्गलामिधेयेत्यर्थः । अपरा=द्वितीया सुनन्दा=
 उन्नामिकेत्यर्थः । सा कीदृशीत्याह-प्रभाति रतिकृत्=प्रभाति=प्रकाशं
 ति=रागं च पत्यौ करोति या सा यद्वा प्रकर्षेण भातीतिप्रभा. अति-
 तिकरोतीत्यतिरतिकृत् । अथवा=प्रभया=निजवपुःकान्त्या अति=
 अतिशयेन रतिं=कामभार्यां कृन्वति=घातवनेकार्थत्वात् जयतीति सा
 तथोक्ता । सुभगा=पतिवल्लभा. सुदृश्या वा शोभनैश्वर्यशालिनी वा
 पुनश्च भैमी=भैमीवेति लुप्तोपमा दमयन्तीव रुक्मिणीव वा पतिव्रते-
 त्यर्थः शीतांशुपूर्णवदना=चन्द्रमुखी. सदया=निष्कारणपरदुःखप्रहा-
 णेच्छावती यशोदा कीर्तिदायिनी ।

२ शान्तिनाथपक्षे—अस्य=श्रीशान्तिनाथप्रभोः नाम्ना यशोदा=
 यशोमती नाम्नी प्रिया कमलानुरूपा एव न ततोऽप्यधिकसौन्दर्यशा-
 लिनी समभूत् सा कीदृशीत्याह-अपूर्वा=लोकोत्तरशीलसौन्दर्यशालि-
 त्वेन विलक्षणा सुमङ्गलवचाः=सुमंगलं=हितावहत्वात् कल्याणं वचः=
 वचनं यस्याः सा पुनः अपरासु=सपत्नीषु नन्दा=नन्दयतीति नन्दा=
 आनन्दयित्री शेषं पूर्ववत् ।

३ नेमिनाथपक्षे—अस्य=श्रीनेमिनाथप्रभोः कमलानुरूपेत्या-
 दिविशेषणविशिष्टा प्रिया=पाणिगृहीती न समभूत् किन्तु आजन्मब्र-
 ह्मचारितया निष्प्रिय एवायमवतस्थे ।

४ पार्श्वनाथपक्षे—अस्य श्रीपार्श्वनाथप्रभोः प्रिया=महधर्मिणी
 नाम्ना प्रभा=प्रभावतीनाम्नी कमलानुरूपा एव न किन्तु तदधिकरू-
 पवती समभूत् शेषं पूर्ववत् ।

५ वीरविभुपक्षे—अस्य=श्रीवर्द्धमानप्रभोः प्रिया=भार्या नाम्ना
 च यशोदा कमलानुरूपा एव न किन्तु ततोऽप्यधिकरूपशालिनी-

त्यर्थः समभूत् । शेषं प्राग्वत् ।

६ श्रीरामपक्षे—अस्य=श्रीरामचन्द्रवलदेवस्य प्रिया=पत्नी नाम्ना च शीता कमलानुरूपा=लक्ष्मीरूपिणी न समभूदिति काका समभूदेवेत्यर्थः राघवत्वे भवेत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनी-त्यन्यत्रोक्तेः । सा=कीदृशीत्याह अपूर्वा, सुमङ्गलवचाः=सुमङ्गलसतीत्वेन प्रातःस्मरणीयतया कल्याणावहं वचः=उक्तिर्यस्याः । सा अपरासु=सपत्नीषु नन्दा=आनन्दकारिणी । जनानां ममये रामचन्द्रस्य बहुपत्नीकत्वात् सीतायाः सपत्नीजनहर्षकारित्वोपपत्तेः । मभातिरतिकृत् सुभगा भैमी, अंशुपूर्णवदना=अंशुभिः=प्रभाभिः=कान्तिभिः पूर्ण=भृतं वदन मुखं यस्याः सा । सदया, यशोदा च विवरणं प्राग्वत् ।

श्रीकृष्णपक्षे—अस्य श्रीकृष्णवासुदेवस्य कमलानुरूपा लक्ष्मीरूपिणी “राघवत्वेभवेत्सीतारुक्मिणीकृष्णजन्मनीत्यन्यत्रोक्तेः” भैमी रुक्मिणी प्रिया=भार्या यद्वा भार्याणां मध्येऽतिशयप्रेमपात्रीभूता न समभूत् काका समभूदेवेत्यर्थः शेषं पूर्ववत् ॥ २२ ॥

तेना-हता वृषभ केशिखरा विरूपा,

नव्याहताः समितिसंगतिगुप्तिकार्ये ।

वाग्नोदितासमिति संगतिगुप्तिकार्येऽ-

लक्ष्यस्वरूपमत एव मतं हि तस्य ॥ २३ ॥

अन्वयः—तेन वृषभ केशिखराविरूपा भहताः समिति संगति गुप्तकार्ये व्याहता, न समिति संगति गुप्तकार्ये वाग्नोदिता, अत एव तस्य मतं लक्ष्यस्वरूपम् ॥ २३ ॥

व्याख्या—तेन तीर्थङ्करप्रभुणा वृषभकेशिखराविरूपाः वृषभः वृषः, केशी सिंहः, खरो मृगस्तेषान्द्वन्द्वस्ते, विरूपाथ निरूपाश्चेत्ये-

कशेषस्तेविरूपा विम्पक्षिणं रूपयन्ति अन्विपन्तीति विरूपाः सर्पाः
 अथ च विविशब्दं स्वच्छं रूपं वर्णोयेषान्ते विरूपाः शंखास्ते, अहता
 नपरित्यक्ताः किन्तु स्वखलाच्छनरूपेण स्वीकृता एव, यथा आदी-
 श्वरस्य वृषः महावीरस्य केशी सिंहः शान्तेः खरः खे रमते प्लवतीति
 खरो मृगः पार्श्वस्य विरूपः सर्पः नेमे शंख एवं रूपा इत्यर्थः समि-
 तिसंगतिगुप्तिकार्ये ममितेः सभायाः या संगतिः सम्मेलनम् तत्र यत्
 गुप्तिकार्यं रहोमंत्रणम् तस्मिन् न व्याहता न हता न प्रतिबद्धा इत्यर्थः
 किन्तु संगता एव तथा समितिसंगतिगुप्तिकार्ये मभासम्मेलनरहो-
 मंत्रणे वाग् वाणी नोदिता प्रेरिता प्रयोजिता न केवलं संख्यापूरणाय
 तत्र स्थिताः किन्तु स्वमतमपि तत्र प्रकाशयन्तः अत एव वाग्नुोदनादेव
 स्वमतप्रकाशनादेवेत्यर्थः तस्य जिनेन्द्रस्य मतमभिप्रायः अलक्ष्यस्वरूपं
 पामरैरनधिगम्यस्वरूपम् क्वादादेव तन्मन्त्रितं ज्ञायते न पूर्वमित्यर्थः ।

रामपक्षे—वृषभकेशिखराः तत्तदधिधाना राक्षसाः विरूपा सूर्य-
 णखा च तेन रामेण आहता आसमन्ताद्दिनाशिताः अन्यदुक्तस्वरूपम् ।
 कृष्णपक्षे—वृषभकेशिखराः विरूपाः वृषभासुरकेशिदानवगर्दभासुराः
 विरूपा अघासुरप्रभृतयश्च आहता विध्वंसिता हिंसिता अन्यत् पूर्ववत् ॥
 अत्रश्लोकेयमकः श्लेषश्च ॥ २३ ॥

सम्यक्कलाकुशलताध्ययनं विनास्य,

लोकेऽन्यगौरवधियाऽध्ययनं प्रपद्य ।

सूर्यः करोति भुवनं प्रकटं स्वतस्तत्,

किं पाटवेऽस्य घटते परसंपरायः ॥ २४ ॥

सन्वय—लोकेऽन्यगौरवधियाऽध्ययनं प्रपद्य सम्पक् कलाकुशलता अस्य
 अध्ययनं विनैव, सूर्यः स्वतः तत् भुवनं प्रकटं करोति, अत्य पाटवे परसंपरायः
 किं घटते ॥ २४ ॥

व्याख्या—लोके जने जगति वा अन्यगौरवधिया अन्यस्मिन् जने गुरुवद्बुद्ध्या अध्ययनं पठनं प्रपद्य प्राप्य सम्यक् सर्वथा कलाकुशलता चतुःषष्टिकलानैपुण्यं भवतीति शेषः अस्य वर्णनीयमहापुरुषसप्तकस्य अध्ययनं विनैव अध्यापकाद्यालम्बनकपठनं विनैव कलाकुशलता अभूदित्यर्थः, अत्र दृष्टान्तं प्रदर्शयति सूर्यः स्वत एव आत्मनैव तत् प्रसिद्धं भुवनं प्रकटं करोति प्रकाशयति किं च अस्य सूर्यस्य पाटवे जगत्प्रकाशनकौशले परसंपरायः अन्यमहायः अन्याश्रयणं किं घटते युज्यते न घटत इत्यर्थः । अथ च अस्य चरित्रनायकस्य सम्यक्कलाकुशलता सर्वथाकलानैपुण्यं अध्ययनं पठनम्बिनैव गुरुकुलशुश्रूषणं विनैव किन्तु लोके जगति अन्यगौरवधिया अन्येऽप्येवं कुर्युरित्येवं बुद्ध्या अध्ययनं गुरुकुलनिवासं प्रपद्य सम्यक् कलाकुशलता अभूदित्यर्थः ॥ अत्र दृष्टान्तालंकारः ॥ २४ ॥

कं स प्रयोगमधिगत्यपरस्परेण,

कं सं जहार करणाय जने हितस्य ॥

नैपुण्यपुण्यवशतोऽतिशयाश्रयेण,

निष्कण्टकत्वमजनिष्ट निजेष्टदेशे ॥२५॥

अन्वयः—परस्परेण कं स प्रयोगम् अधिगत्य जने हितस्य करणाय कं सं जहार नैपुण्यपुण्यवशतः अतिशयाश्रयेण निजेष्टदेशे निष्कण्टकत्वम् अजनिष्ट ॥२५॥

व्याख्या—स प्रभुः आदीश्वरादिः कम् कमपि प्रयोगम् अनुष्ठानम् व्यापारम् परस्परेण क्रमेण अधिगत्य प्राप्य यद्वा कम् कमपि प्रयोगमश्वम् “ प्रयोगः अनुष्ठाने निर्दर्शने अश्वे चेति शब्दस्तोमहानिधिः ” परस्परेण अन्योन्यतः अधिगम्य प्राप्य जने लोके हितस्य पथ्यस्य मंगलस्येत्यर्थः करणाय विधानाय स्थापनाय कं सं पानभाजनं मद्यपानपात्रं “काम्यते कामिमिरिति” मावावद्यमित्यौणादिकः सः”

“मल्लिकाचपकः कंसः पारीस्यात्पानभाजनमिति हैमः” जहार हत-
वान् मर्वत्रनिवारयामास नैपुण्यपुण्यवशतः नैपुण्यं सर्वसम्पत्समर्पकं
यत्पुण्यं शुभादृष्टम् तस्यवशत आनुकल्यान् अतिशयाश्रयेण सर्वतोऽधि-
कत्वेन मर्वत्रेष्टत्वेनेत्यर्थः निजेष्टदेशे स्वीयाभिमतप्रदेशे निष्कण्टकत्वम्
निरावाधत्वम् निर्वैरत्वम् अजनिष्ट मर्वतो निरूपद्रवो जात इति भावः ॥

कृष्णपक्षे—परस्परेण कर्णाकणितः जनवचनतः कंस प्रयोगं
कंसस्य स्वमातुलस्य व्यवहारं नीचाचारं अधिगत्यश्रुत्वा जने स्वजने
हितस्य क्षेमस्य करणाय क्षेमं कर्तुं कंसं कंसनामानं नृपं जहार जघान
नैपुण्यपुण्यवगतः अत्यधिरूपुण्यमाहात्म्यात् अतिशयाश्रयेण आति-
शयमधिकृष्टतानिजेष्टदेशे स्वीभिमतप्रदेशे निष्कण्टकत्वं निर्वैरत्वं शशु-
राहित्यं अजनिष्ट अजनि ॥ २५ ॥

सन्तोऽपि ये स्वसमयज्ञविधिं प्रपन्ना,

दैत्योपरुद्धमनसो भुवि दुर्जना ये ॥

पूर्वेष्टसाधनविधानमनन्तरायं,

कर्तुं ययो स विपिनं परवारणेन ॥ २६ ॥

अत्रप —ये सन्नस्ते स्वसमयज्ञविधिं प्रपन्नाः ते दुर्जनारोते दैत्योपरु-
द्धमनसः. पूर्वेष्टसाधनविधानम् अनन्तरायं कर्तुं स परवारणेन विपिनं ययो ॥ २६ ॥

व्याख्या—अथेन्द्रः प्रभोर्विवाहमयमधिगम्य तदनुज्ञां जि-
घृक्षुर्व्यजिज्ञपत् प्रभुश्चमौनेन तदुत्तरन्ददावित्याह मन्तोऽपीति । ये
मन्तः मत्पुरुषा कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिवेकिन स्वसमयज्ञविधिम् स्वसमयं
स्वाश्लिष्टकर्मभोगममयं ज्ञापयति बोधयतीति स्वसमयज्ञः स चामौ
विधिश्च तन्तथोक्तम् अवधिज्ञानादिना तद्बुद्ध्या प्रपन्नाः स्वीकृताः अङ्गी-
कृता इत्यर्थं ये भुवि पृथिव्यां दुर्जना दुर्वृद्दयः ते दैत्योपरुद्धमनसः
अज्ञानोपहततया कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्वाणपराद्भृता भवन्तीति शेषः

अनन्तरायं अन्तरायरहितं निर्बाधं पूर्वेष्टसाधनविधानं पूर्वपूर्वनिर्धारितं यदिष्टसाधनम् चतुर्थपुरुषार्थसाधनम् विपिनम् दुःसाध्यम् तत् कर्तुमनुष्ठातुम् परंवारणेन अत्युत्कृष्टात्मबलेन मदोन्मत्तगजेन वा ययौ जगाम ॥

पार्श्वनाथपक्षे—दैत्योपरुद्धमनसः दैत्येन छेदनभेदनादिना उपरुद्धम् अभिभूतं व्याप्तं मनो येषान्ते सदमद्विवेकरहिता ये भुवि भूमौ दुर्जना, दुराचारिणो यवननृपप्रभृतयः सन्तीति शेषः पूर्वेष्टसाधनविधानं पूर्वं पूर्वकर्त्तव्यं यद् इष्टसाधनविधानम् प्रभावती परिणयरूपम् अनन्तरायम् । निष्प्रत्यूहं कर्तुं प्रयोजितुं परवारणेन अत्युत्कृष्टहस्तिसाधनेन विपिनम् भयजनकम् यवननृपप्रति ययौ इयाय ॥

रामपक्षे—ये सन्तः मत्पुरुषा महान्तस्ते स्वसमयज्ञविधिं स्वकीयसमयज्ञापकविधिं कर्त्तव्यं प्रपन्नाः कर्त्तव्योन्मुखाः भवन्ति ये दुर्जना दुश्चरित्रास्ते दैत्योपरुद्धमनसो जायन्त इति शेषः पूर्वेष्टसाधनविधानं सीतापरिणयरूपेष्टप्रथमकर्त्तव्यं अनन्तरायं निर्बाधं कर्तुं विधातुम् परवारणेन परेषां शत्रूणां धारणेन दैत्यजननिरोधेन विपिनं ययौ ॥

कृष्णपक्षे—रुक्मिणीविवाहरूपेष्टसाधनं कर्त्तुं ययाविति, शेषं पूर्ववत् ॥ २६ ॥

तीव्रव्रतानुचरणा नधिगम्य जानेः “जातेः”

पूर्वेऽवशिष्टमपि तन्मनसा ननाम ॥

इत्याश्रयन्निव्र विधिन्तदंगाधि जातं,

ज्ञातं भजन् वनमियाय स गाधिजातं ॥ २७ ॥

अन्वयः—जानेः “जाते.” तीव्रव्रतानुचरणान् अधिगम्य पूर्वं अवशिष्टमपि तत् मनसा ननाम अंगाधि जातम् विधिम् तद्भाश्रयन्निव्र स ज्ञानम् भजन् गाधिजातम् वनम् इयाय ॥ २७ ॥

व्याख्या—जानेः “जातेः” उत्पत्तेः जन्मनः फलानि हेतून् तीव्रव्रतानुचरणान् महत्पुण्यपरिपाकप्रभावसाध्यदुःसाध्यनियमपरि-

रिपालनरूपान् अधिगम्य ज्ञात्वा विचार्य “मदीयजन्मनस्तीव्रव्रताचरणमेवफलमिति” निश्चित्य पूर्वं पूर्वभवेऽवशिष्टम् अजीर्णतया किञ्चित् स्थितम् अपि तत् कर्म मनसा हृदयेन ननाम सस्मार तत् तस्मात् अगाधिजातम् गाध्यते लिप्यते इति गाधिलिप्त्वा तस्माज्जातम् इति गाधिजातम् तन्न भवतीत्यगाधिजातम् अयत्नोपनतम् विधिम् अदृष्टम् कर्मैत्यर्थः “देवन्दिष्टम्मागधेयं भाग्यं स्त्रीनियतिर्विधिरित्यमरः” आश्रयन्निव इति ज्ञानम्भजन सेवमानः स प्रभुर्जिनेन्द्रः गाधिजातम् प्रतिष्ठाजनकम् वनम् आलयम् अरण्यम् वा इयाय ययौ ॥

कृष्णपक्षे—जानेः जायतेऽस्मादिति जानिः तस्य जानेः समुद्रस्य जलरूपतया जलस्य च जीवनत्वेन समुद्रस्य तत्त्वमिति भावः स कृष्णः तीव्रव्रतानुचरणान् अप्तमतपःप्रभृतीन् अधिगम्य प्राप्य कृत्वेत्यर्थः पूर्वं प्रथमम् अवशिष्टम् अतिरिक्तम् अधिकम् तत् समुद्रम् जीवनत्वेन क्लीबनिर्देशः मनसा हृदयेन भक्त्या ननाम तत् समुद्रजलम् इति पूर्वोक्तरूपं विधिमनुष्ठानमाश्रयन्निव स्त्रीर्जुर्वन्निव ज्ञानम् कृष्णोऽयन्नसामान्य इति युद्ध्या जानन् इति स्मरन् अगाधि जातम् अतिगम्भीरं स प्रतिष्ठमिति भावः वनं समुद्रजलम् च गाधिजातम् अनिम्नं सुप्रचारमियाय ययौ द्वारकाजनप्रचाराय किञ्चित् प्रसमां गेति भावः ॥२७॥

कन्यान्यदाकृत सुमंगलका विदभे,

प्राप्ताति शैशवयोऽभिधया सुनन्दा ॥

सीताप्रभा समधिकक्षमया विभूषा,

सद्रुक्मिणा वरहिताहिकजा यशोदा ॥ २८ ॥

अन्वयः—अन्यदा कृतसुमंगलका भविष्यन्नाश्रयणःप्राप्ता अभिधयासुनन्दाकन्या सीता समधिकक्षमया विभूषामद्रुक्मिणी वरहिताहिकजा यशोदा भागीरथिनि शेष. ॥ २८ ॥

न्याख्या—आदीश्वरपक्षे अन्यदा कदाचित् विदर्भे विगतो दर्भः कुशोयत्रतस्मिन् यद्वा विशेषेण दर्भो यत्र युगलित्वाद्द्वनाधिवासतस्तस्मिन् विदर्भदेशे कृतसुमंगलका कृतम् विहितं सुमंगलं विवाहपूर्वलक्ष्यकुमारीकृत्यं यया मा कृतसुमंगलका अथ च सुमंगलामिधाना अतिशैशववयः प्राप्ता शैशवादतिक्रान्तमतिशैशवम् “ अत्याद्यः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्पा ” इति ममासः अतिशैशवं च तद्वयश्चेति कर्मधारयस्तत् प्राप्ता अतिक्रान्तशैशवा प्राप्तयौवनेत्यर्थः अमिधया संज्ञया सुनन्दा सुनन्दामिधाना सीता लक्ष्मीस्वरूपा समधिकक्षमया अत्यधिकक्षमाशीलतया विभूया क्षमाभूषणभूषिता प्रभा कान्तिरूपा सद्दुक्किमणी शोभनस्वर्णभूषणचिता बरहिता वरायहिता वरणयोग्या अहिकजा नागकन्येव यशोदा यशोविधायिनी आसीदिति शेषः ॥

श्रीशान्तिनाथपक्षे—विदर्भे विगतः दर्भो भयो यत्र तस्मिन् विदर्भे भयराहिते कृतसुमंगलका विहितसुमङ्गला अतिशैशववयः प्राप्ता समधिगततरुणावस्थासीता प्रभा सीता इव लक्ष्मीरिव प्रभाकान्तिर्यस्याः सा समधिकक्षमया निरतिशयसहिष्णुतया विभूयाजगदवतंभभूता सद्दुक्किमणी सत् प्रशस्तं हृदयस्वर्णं अस्ति अस्याः सा सद्दुक्किमणी यद्वा विभूयायां भूषणे मद्दुक्कम यस्याः सा विभूयासद्दुक्किमणी बरहिता वरस्य ग्रहणं कर्तुः कल्याणप्रयोजिका अमिधया संज्ञया यशोदा यशोमती अभूदिति शेषः ॥

श्रीपार्श्वनाथपक्षे—उक्तविशेषणविशिष्टा अमिधया नाम्ना प्रभा प्रभावतीति शेषः ॥

श्रीवीरस्वामिपक्षे—अमिधया यशोदा यशोदा नाम्नीति विशेषोऽन्यत् वर्णितदिशावसेयम् ॥

रामपक्षे—यथोक्तविशेषणवती अमिधया सीता तन्नाम्नीतिनियोज्यम् ॥

कृष्णपक्षे—अभिधया मद्रुक्मिणी मती चासौ रुक्मिणीचेति

सद्रुक्मिणी विदर्भे विदर्भजनपदे अन्यत्पूर्ववत् ॥

श्रीनेमिनाथपक्षे-अन्यदा कस्मिन् अपि समये विदर्भे विगतभये प्रभौ नेमिनाथे कन्यादीप्तिः अभूदिति शेषः कापिलोकातिशयकान्ति-जातेति भावः कथंभूता कृतसुमंगलका कृतं सुमंगलं यया विहितभव्या अतिशैशववयः प्राप्ता अतिशैशवेवयसि यौवनावस्थायां प्राप्ता संगता शैशवानन्तरमधिगता प्रभोर्युवत्वारम्भसूचिकेत्यर्थः सुनन्दा सुपुनन्द-यतिजनानिति सुनन्दा सर्वमोदप्रदाञ्जी सीता प्रभा सीता लक्ष्मीरिव प्रभादीप्तिर्यस्याः सा समधिकक्षमया अतिसहनशीलया विभूषा विभूषणरूपा मण्डनायमाना सद्रुक्मिणी स्वर्णमदृशी स्वर्णकान्तिकमनीयेत्यर्थः वरहिता वराश्रेष्ठाचासौ हिताहितप्रयोजिका इति वरहिता अतिशयोपकारकारिणी अहिकजा अहिरेव अहिकः सूर्यस्तस्माज्जाता इवेति सूर्यकान्तिसदृशी यशोदा यशोविधायिनी सर्वाधिकदीप्तिभरेत्यर्थः २८

रागं पुपोपभगवद्वपुपागुणेन,

रूपश्रियातिशयिनं जयिनं विमृश्य ॥

कन्यास्वयम्बरमहं सततो गवेशः,

प्रारब्धवान् विहित संहित सन्निवेशः ॥ २९ ॥

अन्वयः—गवेशः भगवद्वपुपागुणेन रूपश्रियातिशयिनं जयिनं विमृश्य रागं पुपोप विहित संहितसन्निवेशः सन् कन्यास्वयम्बरमहं प्रारब्धवान् ॥२९॥

व्याख्या—गवेशः गोः पृथिव्या ईशः पतिः गवेशः पृथ्वीश भगवद्वपुषा भगवतां जिनेन्द्राणां वपुषा शरीरेण शारीरिकसौन्दर्यांतिशयेन गुणेन दयादाक्षिण्यादि गुणमहिम्ना च रूपश्रियातिशयिनः रूपस्य शरीरसन्निवेशस्य श्रीः रूपश्रीस्तया शरीर कान्त्या अतिशय्यः सर्वोत्कर्षेण भूयते इति अतिशयितम् तथोक्तम् जयिनम् सर्वोत्कर्षेण

विराजमानम् विमृश्य विचार्य क्कपुनरेन वरो लभ्यते इति विचार्य
 विहितं संहितसन्निवेशः विहितः कृतः संहितः दृढः मन्निवेशः स्थितिः
 स्थानम्वा येन स कन्यास्वयम्बरमहं न्यायादुहितुः स्वयम्बरमेव महः
 उत्तमवः तम् कन्यास्वयम्बरोत्सवम् आरब्धवान् आरंभे महउद्धवउत्सव
 इत्यभरः ॥ सर्वपक्षमाधारणम् ॥ २९ ॥

तत्राप्तदानव बलस्य चलारिरेप,

न्यायान्तरायकरणं रणतो निवार्य ॥

धात्री जिघृक्षु शिशुपालक राक्षसादि-

दुर्योधनं यवनभूपमपा चकार ॥ ३० ॥

अन्वय — तत्र आप्तदानवबलस्य चलारिरेप न्यायान्तराय करण रणत
 निवार्य धात्री जिघृक्षुशिशुपालक राक्षसादि दुर्योधनम् यवनभूपम् अपाचकार ॥ ३० ॥

व्याख्या — आदीश्वरपक्षे—तत्रादीश्वरप्रभोर्विराहमहोत्सवे आप्त-
 दानवबलस्य आप्तः प्राप्तः योदानवबलः दैत्यबलस्तस्यबलारिः बलमित्
 एव इन्द्रः न्यायान्तरायकरणं न्यायस्य न्याय्यस्य यद्वा न्यायस्य भो
 गस्य अन्तरायकरणं विघ्नसंपादक प्रतिबन्धकमित्यर्थः रणतः शब्दतः
 रक्षोनिद्रावकशान्तिकारकगाथादितः निवार्य विद्राव्य धात्री जिघृक्षु
 शिशुपालकराक्षसादिदुर्योधनं यवनभूपम् धात्री उपमाता पालयित्रीति
 यावत् “ धात्रीस्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्ष्यपीत्यमरः ” जिघृक्षुः
 किमपि ग्रहीतुमिच्छुर्यः शिशुपालोबालानस्थापोपकः स एव शिशुपा-
 लकः “स्वार्थेकः” राक्षसः रक्षतीतिरक्षः “औणादिकोऽमुन्” स एव
 राक्षसः रक्षणरुचो एषांइन्द्रः इति धातुजिघृक्षु शिशुपालकराक्षसास्ते
 आदिर्यस्य स चासौ दुर्योधनश्च त यवनम् वेगवद्भूपम् सत्वरकार्य-
 साधकनृपम् अपाचकार आनन्दयामास अत्यधिकप्रेम्णाप्रीणयाम्ब-

भूवेत्यर्थः अप-वियोगे-विकृतौ विपरीते-वर्जने-आनन्दे चेति शब्द-
स्तीममहानिधिः ॥

एवमेवशान्तिनाथपक्षेऽवसेयम्—श्रीनेमिनाथपक्षेऽपि विवाहो-
त्सवस्य वर्णनीयत्वेन तत्र, श्रीमहावीरपक्षे च यथास्थितमेव वर्णनम् ।

श्रीपार्श्वनाथपक्षे—तत्र तस्मिन् समये आप्तदानवचलस्य आप्तः
प्राप्तोयो दानवचलस्तस्य समुदितदैत्यभूत दुराचारिवलस्य बलारिः
विरोधकः एष पार्श्वप्रभु न्यायान्तरायकरणम् न्यायस्यनीतेः धर्मप्रचा-
रस्य अन्तरायकरणम् विघ्नकारकम् रणतः संग्रामतः निवार्य निराकृत्य
धात्रीजिघृक्षुशिशुपालकराक्षसादि दुर्योधनं यवनभूपम् धात्री धरति-
गुणौत्कर्ष्यमितिधात्री तां जिघृक्षुर्प्रहीतुमिच्छुः स चासौ शिशुपालक-
राक्षमाश्च शिशुपालकरोऽक्षः आत्मा यस्य स शिशुतआरम्प पालकरो-
रक्षा तत्पर आत्मा यस्येत्यर्थस्तस्य आदिमुख्यः प्रभुः दुर्योधनम् दुःम-
हम् यवनभूपम् यवननामानम् नृपम् कलिङ्गाधिपतिम् अपा चकार
तिरश्चकार दूरी चक्रे ॥

रामपक्षे - तत्र तस्मिन् समये आप्तदानवचलस्य समागतराक्षस-
मैन्यस्य बलारिः विनाशकः पररामः न्यायान्तरायकरणं नीति निवा-
रकं दुराचरिणम् रणतः संग्रामतः निवार्य निराकृत्य धात्रीम् गुणवतीं
जिघृक्षुर्प्रहीतुमिच्छुः यः शिशुपालकः मर्वदागधकः शिशुत एव रक्षा
दक्षआत्मायस्य तस्यादिर्मुख्यः दुर्योधनम् दुःमाध्यम् यवनभूपम् म्ले-
च्छनृपम् जनकगजनिगोधरुम् यद्वा धात्रीं सीतां जिघृक्षु रादिन्मुख्यः
शिशुपालकराक्षमादिदुर्योधनः शिशुमर्भकं पाग्यति मयापयति घात-
यतीति शिशुपागः स एव शिशुपालकः रलयोर्गक्यान् स चासौ राक्ष-
मादिः राक्षमप्रभृतिः स एव दुर्योधनः दुःमाध्यः यवनभूपः म्लेच्छ-
नृपन्मम् अपाचकार तिरश्चकार स्तोष ॥

कृष्णपक्षे—तत्र रुक्मिणी विवाहप्रसङ्गे दानवबलस्य दैत्यबलस्य
 चलारिः इन्द्र इव दैत्यबल विनाशकारकः एष कृष्णः न्यायान्तराय
 करणं नीतिनिवारकं रणतः संग्रामात् निवार्य निराकृत्य धात्रीजिवृक्षु
 शिशुपालकराक्षसादि दुर्योधनम् धात्रीम् रुक्मिणीम् जिवृक्षुः यः
 शिशुपालस्तत्रामा नृपस्य एव शिशुपालकः स एव राक्षसादिः निशा-
 चरप्रभृतिस्म च दुर्योधनश्च घाचराष्ट्रस्तम् शिशुपालराक्षसादि प्रभृतिदु
 र्योधनभूपम् यवनभूपम् जरामन्धतनयम् अपाचकार निरासयामास
 अत्र श्लोके समझाभङ्गश्लेषालंकारः ॥ ३० ॥

भूमान् विचार्य जनकोऽपिकृतानुरागां,
 रुक्मीस्वसार मधिरोप्यधनुर्वृतांताम् ॥

युध्वावलेनहलिनावपनेकृतेऽदात्,
 देशे हरिः पुनरियायनिजे स कान्तः ॥ ३१ ॥

अन्वय — भूमान् जनकः कृतानुरागाम् विचार्य रुक्मी धनुः अधिरोप्य
 वृताम् ताम् स्वसारम् हलिनावलेन युध्वावपनेकृतेऽदात् स कान्तः हरिः निजे-
 देशे पुनः इषाय ॥ ३१ ॥

व्याख्या—आदीश्वरादिजिनेन्द्रपक्षे—भूमान् पृथ्वीपतिः रुक्मी-
 स्वर्णधान् जनकः पिता नामिराजादिः अन्यजिनेन्द्रपक्षे कन्यापिता
 स्वसारम् स्वसप्तारम् मारभूतम् बलवत् धनुः कोदण्डम् अधिरोप्य
 अधिरोपयित्वा धत्रियाणामस्त्रधारणपूर्वकम् विवाहविधानमिति सम्प्र-
 दायः अत एव धनुर्जिनेन्द्राणामाव्यवलेन हलिना आकर्षयता
 युध्वा कृत्रिमपृद्धप्रक्रियाम्प्रदर्श्य वपने जेदने कृते मति किमपिच्छे-
 दादिमंप्रदाय संपादने मति कृतानुरागाम् संजातप्रेमातिशयाम् घृतां
 पूर्वमेववरीतां तां कन्या सुमंगलासुनन्दाप्रभृति अदात् जिनेश्वरायेति
 शेषः स कान्तः सदाः हरिः हरतिपापमिति हरिर्जिनेन्द्रः निजदेशे
 स्वकीयस्थाने अन्यजिनेन्द्रपक्षे निजदेशे इषाय आजगाम ॥

रामपक्षे-भूमान् पृथ्वीपतिः रुक्मी स्वर्णवान् जनकः जनकनृपः
स्वसारं धनुः अधिरोप्य पणत्वेन निर्धार्य स्थित इति शेषः रामश्चधनुः
अधिरोप्य आकृष्य समौर्वीकम्बिधायेत्यर्थः हलिना आकर्षयतां कृत्रि-
मयुद्धं विधाय वपने कृते चन्द्रगतिभामण्डलादीनां विलक्षे कृते सति
कृतानुरागाम् जातस्नेहाम् वृताम् पूर्वमेवकृतवर्णाम् जानकीमिति
शेषः अदात् रामाय आर्पित् सकान्तः सपत्नीकः हरिः रामः निजे
स्वकीये देशे अयोध्या नगरे पुनः भूपः इयाण आययौ ॥

ऋष्णपक्षे-भूमान् भूमीपतिः रुक्मी रुक्मिनामानरपतिः जनकः
ज्येष्ठभ्रातृत्वात् पितृसमत्वेन जनकशब्दप्रयोगः कर्णव्याकर्त्तव्यशि-
क्षकः कृतानुरागाम् कृतप्रणयाम् स्वमारम् भगिनीम् रुक्मिणीम्
विचार्य मम्यक् परिभाष्य धनुः आरोप्य अधिज्यम्बिधाय हलिना
सीरिणा बलदेवेन युध्वायुद्धं विधाय वपने केशच्छेदे कृते सति वृताम्
शिशुपालेन पूर्वकृतवर्णामपि ताम् रुक्मिणीम् अदात् ऋष्णाय प्राय-
च्छत् सकान्तः सपत्नीकः हरिः ऋष्णः पुनः निजे आत्मीये देशे
द्वारकायाम् इयाय आजगाम ॥ ३१ ॥

एवं पुराणचरितान्यधिगत्य देवः,

प्रीत्या व्युवाह ननु धर्मधियं विधाय ।

तस्थुः परःशतनृपा अपरे तथैव,

साम्प्रत्सरे वितरणे कृतकर्मयोगः ॥ ३२ ॥

भन्वयः—देवः पृथ पुराणचरितानि अधिगत्य ननु धर्मधियं विधाय प्रीत्या
व्युवाह साम्प्रत्सरे वितरणे कृतकर्मयोगः अपरे परःशतनृपाः तथैव तस्थुः ॥ ३२ ॥

व्याख्या—देवः श्रुतिमान् जिनेन्द्रश्च पुराणचरितानि पुरात-
नव्यवहाराणि अधिगत्य विचार्य ननु इति कोमलालापे निधये वा
धर्मधियं धर्मशुद्धिं विधाय ननु धर्मशुद्धिं कृत्वैव सतु धर्मः स्ववंशस्या-

पनमिति निश्चित्य प्रीत्या पित्रोः प्रेम्णा इन्द्रस्य चा प्रणयेन आवुष्वाह
परिणिनाय, मां वत्सरे वितरणे कृतकर्मयोगः सम्भवति ऋतुः स्त्रीमा-
सिक्रधर्मोऽत्र इति सम्बत्सरः स एव साम्बत्सरः तस्मिन् साम्बत्सरे
वितरणे ऋतुदाने कृतकर्मयोगः कृतव्यापारः ऋतुदाने सावधानः ऋतौ
भार्यासुपेयादित्यनुसृत्य तत्रैव कृतोपयोगः आसीदिति शेषः । अन्ये
परःशतनृपा अनेकशो भूपाः तथैव तदनुसारेणैव तस्युः यद्यदाचरति
श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजन इति मतमवलंब्य ततोऽर्थाक् तदीया चरणमेवप्र-
माणत्वेन प्रचचारेति भावः पक्षान्तरे यथायोग्यमेतदिति ॥ ३२ ॥

धर्मं सतां (समधि) रोपयताऽग्रकोटौ (?)

कौ-मोदकीमपि रुचिन्दधता भुजाग्रे ।

चक्रेऽर्हता सपदि चक्रभृताङ्गजेन,

भावेन भूतलमलं कृतिभिः सशोभम् ॥३३॥

अन्वयः-कौ अग्रकोटौ सताधर्मं समधिरोपयता भुजाग्रे मोदकीं रुचिं दधता
चक्रभृता अङ्गजेन अर्हता भावेन अलंकृतिभिः सशोभं भूतलं सपदि चक्रे ॥३३॥

व्याख्या-कौ=पृथिव्यां अग्रकोटौ=अग्रभागे सर्वत उच्चप्रदेशे सतां=
सत्पुरुषाणां धर्मं=सुकृतं पुण्यमिति यावत् समधिरोपयता स्थापयता
भुजाग्रे=स्वगाहौ मोदकीं=मोदयति हर्षयतीति मोदकी हर्षदात्री तां
सर्वसम्मोदसम्पादिकां रुचिं दीप्तिं शोभां दधता धारयता चक्रभृता=
चक्राखं चक्रचिह्नं वा विभर्त्तीति तेन, अङ्गजेन=अंगान्मनसो जायते
इति अङ्गजः कामः स इवाचरतीति तेन काममदृशेन अर्हता=पूज्येन
जिनेन्द्रेण भावेन विदुषा अलंकृतिभिः=शोभाघायकैः=स्वीयनिर्मलपवि-
त्राचारैः सशोभं मालं कृतं भूतलं घरागण्डलं सपदि सद्यः चक्रे विदधे
स्वजन्मना निर्मलाचरणेन च भूमितलं मालंकृतं कुरुतेस्मेति भावः
यद्वा चक्रभृतांगजेन चक्रं विभर्त्तीति चक्रभृत् स आङ्गजस्तनयो यस्य
स चक्रभृतांगजस्तेनेति आदीश्वरपक्षे व्याख्येयम् ॥

रामकृष्णपक्षे—अग्रकोटौ गर्वमूर्धन्ये सतां=सत्पुरुषाणां पुण्यं
समाधिरोपयता संस्थापयता भुजाग्रे स्वहस्ताग्रे कौमोदकीं तदभिधानां
गदां अस्त्रविशेषं दधता गृह्यता अर्हता योग्येन रामेण, कृष्णेन वा
चक्रभृता चक्रास्रं दधता अङ्गजेन भावेन विलासादिना अलंकृतिभि-
रलंकारैः निजपवित्रसमुदाचारैः सालंकृतं भूतलं भूमण्डलं सपदि
सहसा चक्रे विदधे ॥ ३३ ॥

शंखध्वनिध्वनितदिग्बलयः प्रयोगं,

सद्यो विभिद्य रिपुभूमिभुजां भुजायाः ।

मुक्तेषु—निश्चितधियां स्वधरादरेण,

त्यागाय सर्वविषयस्य तदा बभूव ॥ ३४ ॥

अन्वयः—शंखध्वनिध्वनितदिग्बलयः रिपुभूमिभुजां भुजाया. प्रयोगं सद्यः
विभिद्य मुक्तेषु निश्चितधिया स्वधरादरेण सर्वविषयस्य त्यागाय तदा बभूव ॥ ३४ ॥

व्याख्या—जिनेन्द्रपञ्चकपक्षे—शंखध्वनिध्वनितदिग्बलयः शंख-
स्य कंघोर्यो ध्वनिरव्यक्तमधुरशब्दस्तेन ध्वनितं शब्दायितं दिग्बलयं
दिग्बिभागो येन स तयोक्तः रिपुभूमिभुजाम् भूमिं भुजन्तीति भूमि-
भुजस्तेचतंरिपवश्चेति रिपुभूमिभुजः शत्रुनृपतयस्तेषां महीभुजां भुजायाः
बाहोः प्रयोगम् प्रसरम् गर्वमित्यर्थः सद्योविभिद्य तत्क्षणमेव निरा-
कृत्य मुक्तेषु निश्चितधियां मोक्षेषु विषयेषु निश्चितधियां कृतनिश्चयबु-
द्धीनां जिनेन्द्राणामिति शेषः स्वधरादरेण स्वस्य धरः स्वधरः स्वकी-
यसंकल्पस्तस्यादरेण तस्यामिनिवेशेन यद्वा स्वस्वयोधरादरः धरस्य पर्व-
तादिनिर्जनस्यानस्य आदरः पर्वतादौ गत्वात् तपश्चर्याविधेयेतिनिश्चयेन
आग्रहेण हेतुना सर्वविषयस्य सांसारिकमोहनीयवन्तुजातस्य त्यागाय
तदा तस्मिन् काले बभूव तत्र प्रसक्तो जज्ञे ॥

रामपक्षे—शंखध्वनिध्वनितदिग्बलयः कम्बुनादविनादितदि-
 ग्विभागो राम इति शेषः रिपुभूमिभुजां विषक्षपक्षाश्रितक्षितिपालानां
 भुजायाः चाहोः प्रयोगम् असरमहंकारं सद्योविमिद्य विपुज्य निराकृत्य
 मुक्तेपुनिश्चितधियां मुक्तथासाविपुर्नाणश्चेति मुक्तेपुर्विमर्जितवाणस्तत्र
 निश्चिता लग्ना धीर्बुद्धिर्येषां तेषां, शब्दवेधित्वाद्यवधानविधायकानां स्व-
 धसदरेण धरतीति धरो निजोत्पादकः पिता यद्वा धरति गर्भं या सा
 धरा माता तस्य तस्या वा आदरेण पूज्यत्वेन तदीयाज्ञावश्यं पालनियेति
 कृताग्रहेण हेतुना सर्वविषयस्य राज्यादिभोगादेस्त्यागाय निराकरणाय
 तदा मतिरिति शेषः बभूव जज्ञे । अथवा स्वधरादरेण स्वस्य या धरा
 दायादत्वेन न्यायतः परिग्राप्ता पृथ्वी “भूर्यां पितामहोपात्ता इत्यादि
 समं तत्र विभागः स्यात्पितुः पुत्रस्य चोभयोरिति दायविभागस्थयोगि-
 याज्ञवल्क्यवचनात् ” तस्या आदरेण स्वकीयत्वाभिनिवेशेन हेतुना
 सर्वविषयस्य स्वराज्यान्तर्गतसर्ववस्तुनस्त्यागाय कतिपयदिनावधिभर-
 तसात् कर्तुं मतिर्बभूव बुद्धिर्जातेति भावः ॥

कृष्णपक्षे—स्वधरादरेण स्वधरां स्वं आत्मानं धरति विमर्त्तति-
 स्वधरा द्वारकाभूमिस्तस्या आदरेण तद्विषयकप्रेम्णा सर्वविषयस्य याव-
 त्परिणाहस्वपुरिपरितरस्य त्यागाय समुद्रजलरहिताय समुद्र इतो दूरं
 गजेत् मन्मथपरितरभूमिपरित्यजेदिति मतिर्बभूव अन्यद्रामपक्षवदव-
 गन्तव्यम् ॥ ३४ ॥

मोहोऽवमोहकरणं ककुभां शुभांशु-

व्यावर्तनं नयननर्तनमेव जज्ञे ।

क्षोभो मनस्सु सुमनस्सु हरेश्चिरेण,

चक्रे दरेण वसतिर्लसतिःप्रकम्पे ॥ ३५ ॥

अन्वयः—मोहः ककुभां अवमोहकरणम् शुभांशुव्यावर्त्तनं नयननर्त्त-
नमेव मनःसु क्षोभः सुमनःसु हरेश्चक्रे दरेण वसतिः प्रकम्पे लसतिर्जज्ञे ॥३५॥

व्याख्या—तेषु वर्णनीयचरित्रनायकेषु सत्सु मोहो भ्रान्तिर्माँ

हनीयकर्म ककुभां दिशामवमोहकारणम् दिग्भ्रान्तिविधायकम् केवलं

दिग्भ्रान्तिविधायकमेव मोहोऽभून्नचाज्ञानजनितं कसिन्नपि विषये गार्ध्यं

जातम्, शुभांशुव्यावर्त्तनं शुभसम्बन्धराहित्यं कल्याणयोगनिरोध

इत्यर्थः नयननर्त्तनमेव नेत्रविलास एव प्रणयिनम्प्रत्येव मानवत्याः

कान्ताया नयनविकारादयः सेर्ष्यन्नयननिरीक्षणम् न चान्यत्र शुभां-

शो मङ्गलांशस्य व्यावर्त्तनम् निवर्त्तनम्, सुमनःसु कुसुमेषु मनःसु क्षोभः

मनोमालिन्यम् रात्रौ कमलादिपुष्पेषु विकाशविपर्यासो, न जातु लो-

केषु मनःक्षोभः मनोदुःखम्, हरेः विष्णोः चक्रे चक्रास्त्रे चिरेण दरेण-

भयेन वसतिरधिष्ठानं कृता केवलं विष्णुचक्रास्त्रे विष्णुचक्रविषयकभय-

सन्निवेशो जातो न च प्रजाजने कृतोऽपि भय सन्निवेशः लसतिः श्लेषः

दाहः प्रकम्पे नगके न चान्यत्र यद्वा लसतिर्वेपनम् प्रकम्पे महावाते न

च लोके कचनापि भयादिना लसतिर्वेपनम् न जज्ञे सुराज्यत्यात् सर्व-

न्निरावाधमासीत् अत्र श्लोके परिसंख्यालंकारो विलसति ॥ ३५ ॥

उद्दिश्य कार्यमधिजीवनमेवमर्हन्,

रेमे वनेषु भवनेषु सभावनेषु ।

आश्चर्यमुच्चरितं रचयन्नानाना-

मैश्वर्यमङ्ग-परमं वृभुजे भुजेन ॥ ३६ ॥

अन्वयः—अधिजीवनमुद्दिश्यैव कार्यम् अर्हन् वनेषु भवनेषु समाधनेषु रेमे
जनानाम् आश्चर्यम् उच्चरितम् रचयन् भुजेन अङ्गपरमम् पेश्वर्यम् वृभुजे ॥३६॥

व्याख्या—जीवनम् प्राणधारणमुद्दिश्य प्राणयात्रामनुजीव्य लो-
कव्यवहारमनुसृत्य कार्यम् लौकिककर्त्तव्यम् अर्हन् कुर्यन् सांसारिक-

व्यवहारमनुभवन् वनेषु उपवनेषु भवनेषु क्रीडामदनेषु सभावनेषु स-
दौकःसु सभामण्डपेषु च रेमे तथा च जनानां लोकानां आश्चर्यं वि-
स्मयजनकं उच्चचरितं निर्मलचरित्रम् रचयन् विदधत् अङ्ग इति संवो-
धने भुजेन बाहुबलेन परममत्पुत्कृष्टम् ऐश्वर्यं विभवम् बुभुजे भुनक्ति-
स्म लोकोत्तरमैश्वर्यनुभवभूवेति भावः सर्वपक्षसाधारणमवगन्तव्यम् ॥३६॥

जाते विवाहसमये न मनाग्मनोऽन्त-

लीनो मलीनविषयेषु महाकुलीनः ।

द्वेधा पुरन्दरबलाद् वसतिस्म येन,

नारेः पुरन्दरबलाद् वसतिस्म येन ॥ ३७ ॥

अन्वयः—विवाहसमये जाते न मनाक् मलीनविषयेषु महाकुलीनः
अन्तर्लीनोऽभूदिति शेषः न द्वेधापुरन्दरबलाद् समये न वसति पुरन्दरबलाद्
अरेः येन न वसतिस्म ॥ ३७ ॥

व्याख्या—विवाहसमये विवाहविधौ जातेऽपि सम्पन्नेऽपि कृत-
दारपरिग्रहोऽपि महाकुलीनो महद्वैर्षवान् सत्कुलग्रसृतिजिनेन्द्रादिर्म-
लीनविषयेषु कुतिसतव्यापारेषु सांसारिकविषयवासनादिदूषिताचारेषु
मनाक् ईपदपि अन्तर्लीनः तदासक्तिप्रवणो न विषयानुभवग्लपित-
चिची, न द्वेधापुरन्दरबलात् पुरन्दारयतीति पुरन्दर इन्द्रः यद्वा पुरन्त्रि-
पुरासुरन्दारयतीति पुरन्दरः शिवः इति द्वेधा द्विविधपुरन्दरयोर्बलमिव
बलं यस्य तस्मादेकत्र विलक्षणशक्तिमत्त्वादपरव्रवशीकृतमदनत्वाच्च
स्मयेऽहंकारे गर्वे न वसतिस्म सत्यपि गर्वसामर्थ्ये महाशयत्वाद् गर्विष्ठो
न जात इति भावः “वर्चमानसामीप्ये लद्” अथ च इन्द्रवद् बलि-
ष्ठत्वात् अरेः शत्रोः सकाशात् शत्रुजनसृष्टिश्च स्मयेऽहंकारे न वस-
तिस्म इति न किन्तु वमत्येव शत्रुसम्मुखे गर्विष्ठ एवासीत् इति भावः
यमकालंकारः सर्वविषय साधारणमेतत् ॥ ३७ ॥

कस्तेन संगतिमगान्न मनोरसेन,
कस्तेन सङ्गतिमगान्नमनो रसेनः ।

द्वेषाप्यनीतिरगमद् विभुविक्रमेण,
नाशं-कयापि कलया न भुवि क्रमेण ॥३८॥

अन्वयः—मनोरसेन कस्तेनसंगतिम् न अगात् कः मनोरसेन तेन संग-
तिम् न अगात् विभुविक्रमेण द्वेषा अपि अनीतिः अगमत् भुवि कयापि कलया
नाशं न क्रमेण ॥ ३८ ॥

व्याख्या—मनोरसेन मनसो हृदयस्य रसोरागः प्रवृत्तिस्तेन
मानसयोगेन कः कोऽपि स्तेनसंगतिम् स्तेनेन चोरेण संगतिम् मैत्रीम्
न अगात् नापत् पाटच्चरप्रेम, कोऽपि नाकार्पीत् कः मनोरसेनः मनश्च
रसा चेत्यनयोः द्वन्द्व इति मनोरसे तयोरिनः स्वामी “इनः सूर्यप्रभौ
राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृप इत्यमरः” प्रभुः संयमी भूपतिः तेन प्रभुणा
संगतिम् प्रेम न अगात् नाकरोत् सर्वोऽपि तेन सह सौहाद्र्द्यमरीरचत्
तथा—विभुविक्रमेण विभोः प्रभोः विक्रमेणप्रभावेन तेजसा महिम्नेति
यावत् द्वेषा द्विविधापि अनीतिः अन्याद्यम् दुराचारः अगमत् न्य-
वर्तिष्ट अन्यत्र अनीतिः “अतिवृष्टिरनावृष्टिः श्लभामृषिकाः खगाः ।
अन्त्यासन्नाश्वराजानः पडेता ईतयः स्मृता ” इत्युक्तप्रकारा ईतयो न
भवन्तीति अनीतिरीत्यभावः अगमत् प्रापत् सर्वत्र प्रासरत् क्रमेण पर्या-
येणापि भुवि पृथिव्याम् कयापि कलया केनाप्यंशेन नाशम् विपत्तिः
न कस्यापि वस्तुनो लेशतोऽप्यभावो न जगृम्मे इति तत्रचम् सर्वसा-
धारणम् अत्र यमकः ! ३८ ॥

विद्याधनं प्रसृमरं निधनं न लोके,
स्तोके श्रमे सपदि वैश्रमणत्वमासीत् ।

तेजोभरात्प्रतिपदं मणयो नराणां,
रेजुर्विभेजुरत एव महोन्नतिं ते ॥ ३९ ॥

अन्वयः—लोके प्रसृमरं विद्याधनम् आसीत् निधनम् न आसीत् स्तोके
श्रमे सपदिवैश्रमणत्वम् आसीत् नराणां तेजोभरात् प्रतिपदम् मणयो रेजुः अत
एव ते महोन्नितिम् विभेजुः ॥ ३९ ॥

व्याख्या—लोके जने प्रसृमरं सर्वत्र प्रसरत् सर्वव्यापकम् विद्या-
धनम् विद्यासम्पत् आसीत् अखिलजना विद्यावन्तःस्तदानीमभवन्निति
भावः तथा निधनम् विनाशः अकालमरणादिर्न यद्वा निधनन्निर्धनता
दारिद्र्यञ्च नैवासीत् स्तोके अल्पे लधीयसि श्रमे आयासे यत्न इति
यावत् वैश्रमणत्वम् कुवेरत्वम् धनपतित्वम् आसीत् अल्पायासेनैव
महाद्वयत्वमजायतेत्यर्थः अथवा स्तोके तनीयसि श्रमे यत्ने वै इति रञ्ज-
नार्थम् श्रमणत्वम् मुनित्वम् साधुत्वम् आसीत् सर्वेषाम्निर्मलपवित्रच-
रित्रत्वात् सज्ज्ञानित्वाच्च चारित्र्यवेषग्रहणादेवमुनित्वं अजायत् इति
तत्त्वम् जनानां लोकानां तेजोभरात् पुण्यप्रभावात् प्रतिपदम् पदे पदे
मणयो रत्नानि रेजुः श्लुशुभिरे अत एव अस्मादेवपुण्यप्रभावात् ते
जनाः महोन्नितिम् मत्स्यगभ्युदयम् विभेजुः वभ्रुः लभन्तेस्म सर्वत्रसा-
धारणम् ॥ ३९ ॥

तस्मिन् महीं जगति शासति सा सतीव,

लक्ष्मीर्न तु व्यभिचचार नरोत्तमेभ्यः ।

जातं कदापि न जने व्यसनं ननन्दा-

नन्दात् कलाव्यसनमेव निषेवणादेः ॥४०॥

अन्वयः—जगति तस्मिन् महीं शासति सा लक्ष्मीः सतीव नरोत्तमे-
भ्यः न तु व्यभिचचार जने व्यसनम् कदापि न जातम् आनन्दात् निषेवणात्
कलाव्यसनमेव ननन्द ॥ ४० ॥

व्याख्या—जगति विष्टपे तस्मिन् प्रभौ महीं पृथ्वीं शासति
योगक्षेमं विधायके सति अधिकुर्वतिसति सा प्रसिद्धा नितान्तचञ्चला

लक्ष्मीः श्रीः सतीव पतिव्रतास्त्रीव नरोत्तमेभ्यः सत्पुरुषेभ्यः न तु व्यभि-
 चचार कदाचिदपि न जहौ कदापि कस्मिन्नपि समये जने लोके व्यसनम्
 विपद् न जातम् न बभूव “व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे इत्य-
 मरः” आनन्दात् हर्षात् निषेवणादेः सेवनादेः कलाव्यसनमेव चतुःप-
 टिकलाभ्यासाभिनिवेशमेव ननन्द जजृम्भे सर्वपक्षसामान्यम् ॥४०॥

जज्ञे करव्यतिकरः किल भास्करादौ,
 दण्डग्रहाग्रहदशा नवमस्करादौ ।

नैपुण्यमिष्टजनमानसतस्करादौ,

छेदः सुसूत्रधरणात् तदयस्करादौ ॥ ४१ ॥

अन्ययः—करव्यतिकरः भास्करादौ किल दण्डग्रहाग्रहदशा नवमस्करादौ
 इष्टजनमानसतस्करादौ नैपुण्यम् सुसूत्रधरणात् तदयस्करादौ छेदः जज्ञे ॥४१॥

व्याख्या—प्रभौ राज्ये शासति सतीति पूर्वश्लोकसम्बन्धमनुस-
 त्याह जज्ञे इति करव्यतिकरः करस्य किरणस्य व्यतिकरो व्यसनम्
 भास्करादौ सूर्यादिग्रहे न चान्यत्र लोके करस्य अंशोर्दोषे राजग्राह्यभा-
 गस्य वा व्यतिकरो व्यसनम् विपर्यासो जज्ञे उत्पेदे “ बलिहस्तांशवः
 करा इत्यमरः” दण्डग्रहाग्रहदशा दण्डस्य यष्टिकादेः ग्रहो ग्रहणम् तस्या-
 ग्रहदशा दण्डग्रहणस्य निश्चयाभिनिवेशः नवमस्करादौ नवे नूत्ने मस्क-
 रादौ वंशादौ नवीनवंशकरीरादौ दण्डग्रहणनिश्चयः “मस्करः शतपर्वा-
 चेत्यमरोहैमश्च” जज्ञे बभूव न चान्यत्र जने दण्डस्य दमस्य राजादि-
 कृतनिग्रहस्य यो ग्रहः ग्रहणन्तस्य आग्रहदशा अवश्यकर्तव्यदशा न
 जज्ञे न जाता इष्टजनमानसतस्करादौ इष्टजनस्य स्वामीष्टनायकनायिका-
 दिरूपजनस्य यो मानसो हृदयम् तस्य तस्करादौ चौर्यादौ किञ्चिदपि
 ग्रहणादौ नैपुण्यम् चातुर्यम् स्वप्रणयिहृदयग्रहणे कौशलम् न चान्यत्र
 वस्तुविषयकचौर्यनैपुण्यम् प्रभौ शासति कोऽपि पाटञ्चरकौशल्यभक्त-

रोतिस्मेति भावः ज्ञेदच्छेदनम् सुसूत्रधरणात् सूत्रधारत्वात् तदय-
स्करादौ तदीयतक्षकादौ लौहकारादौ न च केषांश्चिदपिगुणच्छेदोऽङ्ग-
च्छेदो वा जज्ञे अत्र परिसंख्यालंकारः सर्वपक्षमाधारणम् ॥ ४१ ॥

व्यर्थाकृते सुकृतिना कृतिना स्वकामे,

सोऽर्थी जनः पुनरनन्तधनः परार्थी ।

काठिन्यधीः कनकवत्यपि देवशैले,

सिन्धोः परत्र विषये न सदर्णवत्वम् ॥ ४२ ॥

भगवयः—सुकृतिना कृतिना स्वकामे व्यर्थाकृते सोऽर्थीजनः अनन्तधनः पुनः-
परार्थी काठिन्यधीः कनकवत्यपि देवशैले सिन्धोः सदर्णवत्वम् परत्रविषये न ॥ ४२ ॥

व्याख्या—कृतिना कुशलेन विदुषेत्यर्थः सुकृतिना पुण्यशालिना
स्वकामे स्वमनोरथे रवाभिलाषे व्यर्थाकृते सति परित्यक्ते सति सत-
तसर्वसौख्यसान्निध्यान्मनोरथाभावे सति इति भावः स अर्थी अर्थे-
प्सुर्जनो याचकवर्गः अनन्तधनः अतुलितसम्पत् पुनः परार्थी परस्मै
अर्थो धनं यस्य स परप्रयोजनदानार्थमेव धनसंग्रहो न स्वार्थमिति
तत्वम् कनकवत्यपि स्वर्णवत्त्वेऽपि हिरण्यवत्त्वेऽपि देवशैले सुमेरुगिरौ
काठिन्यधीः कार्कश्यमतिः अन्यत्र स्वर्णवति जने काठिन्यधीः कार्प-
ण्यबुद्धिः मितम्पचित्वन्न सिन्धोः समुद्रस्य सदर्णवत्वम् मदाजलवत्वम्
सर्वदैव सजलत्वम् तत इति शेषः परत्रविषये समुद्रादितरत्र जने
सदर्णवत्वम् सदा=ऋणवत्वम् अधमर्णत्वम् नासीदिति शेषः प्रभौ
शासति केऽपि ऋणिनो न जज्ञिरे इति भावः अत्र यमकः परिसंख्या
चालंकारौ । सर्वत्रसमम् ॥ ४२ ॥

दानं ददत्सु जनवत्सलवत्सदित्सा-

ह्वानेन मार्गणगणस्य महाशयेषु ।

निन्दन्ति देवतरवः स्वभवं विवर्णं,

यन्नाम नः स्वरविधौ पटुतालवोऽपि ॥ ४३ ॥

अन्वयः—जनवत्सलवत् सदित्साह्वानेन मार्गणगणस्य दानन्ददत्सु महा-
शयेषु देवतरवः विवर्णं स्वभवं निन्दन्ति यत् नः नाम स्वरविधौ पटुता-
लवोऽपि न ॥ ४३ ॥

व्याख्या—जनवत्सलवत् सर्वदयालुवत् सर्वजनस्नेहपारवश्येनेव
सदित्साह्वानेन दानेच्छया आकरणेन मार्गणगणस्य मार्गयति याचते
इति मार्गणो याचकस्तस्य गणः संघस्तस्य दानम् ददत्सु दानंयच्छत्सु
“शेषत्वविवक्षायां पृष्ठी” महाशयेषु महानुभावेषु अतुच्छाशयेषु सत्सु
इति भावः देवतरवः कल्पपादपाः विवर्णं मलिनं नितराभिरुपयोगं
स्वभवं निजजन्म निन्दन्ति विगर्हयन्ति यत् यस्मात् नः अस्माकम् नाम
अभिधानम् स्वरविधौ शब्दप्रयोगविषये पटुतालवोऽपि दक्षत्वलेशोऽपि
स्वकीयाऽभिधेयार्थकणिकाऽपि न लभत इति शेषः प्रभृकर्तुंकतादृश-
निरर्गलदानकालेऽस्माकनामलेशतोऽपि न मार्थकमिति कल्पवृक्षादयः
स्वमनसि मन्यन्त इति भावः अतिशयोक्तिरलंकारः सर्वपक्षसदृशो-
ऽयमर्थः ॥ ४३ ॥

दिव्या-गमाः पवनदुर्यवनावधूता,

भूता इवातिविपमाकृतयः स्फुरन्ति ।

जाड्यान्न तत्समुचितं बहुपात्रयोगे,

ऽप्येषां यतः फलवले रसभेद एव ॥ ४४ ॥

अन्वयः—पवनदुर्यवनावधूतादि व्यागमा भूता इव अतिविपमाकृतयः
स्फुरन्ति बहुपात्रयोगेऽपि जाड्यात् तत् न समुचितं यतः गृपां फलवले रस-
भेद एव ॥ ४४ ॥

व्याख्या—पवनदुर्यवनावधूताः पवनस्य वायोर्योर्दुर्यवनः अस्-
ह्यवेगस्तेन अवधूता विलोकिताः कम्पिता इत्यर्थः दिव्यागमाः सुर
पादपाः कल्पवृक्षादयः भूता इव व्यन्तरा इव विपमाकृतयः बीभत्स-
रूपा भयजनकाकृतयः स्फुरन्ति समुल्लसन्ति इति समुल्लसन्तु नाम
किन्तु बहुपात्रयोगे अनेकसत्पात्रसमवधाने जाड्यात् स्थावरत्वेन बाह्य-
ज्ञानवैमुख्यात् यत् विपमाकृतित्वम् वैमुख्यत्वम् अर्थिजनपराङ्मुख-
त्वम् तत् न समुचितम् न योग्यम् उत्तरपदगतस्तत् शब्दः पूर्वपदगतं
यत् शब्दमपेक्षत इति भावः यतः वैमुख्याद्धेतो रसमेद एव भिन्न-
रसतैव तथाहि यनेपां कल्पपादपानां दानवीरता आसीत् तदिदानीम्
वैमुख्यात् भूताभिनिवेशाच्च भयानकत्वं पर्यवसितम् भयानकत्वेन
परिणमतीति भावः अतद्गुणालंकारः ॥ ४४ ॥

जानन्ति दानविधिमत्र न देववृक्षाः,

शाखाश्रयं फलमलं दधते यदेते ॥

दृष्टं कदाचन सपक्षगणेन लभ्यं,

नामीषु तत्फलवलं प्रतिपात्रमिष्टम् ॥ ४५ ॥

भन्वमः—देववृक्षा भद्रदानविधिज्ञानगति यदेते शाखाश्रयं फलम् अल-
न्दधते सपक्षगणेन लभ्यं कदाचनदृष्टम् यत् प्रतिपात्रम् इष्टम् तत्फलवलम्
नामीषु न दृष्टम् ॥ ४५ ॥

व्याख्या—अत्र लोके देववृक्षाः सुरपादपाः दानविधिम् सत्पात्रार्पणव्या-
पारन्न जानन्ति नावबुध्यन्ति यद्यस्मात् एते कल्पशास्त्रिनः शाखाश्रयं
स्कन्धशाखाश्रयं विटपाधीनमित्यर्थः फलम् स्वसंपत् अलम्पर्याप्तम्
दधते धारयन्ति स्वाधीनफलाभावात् कस्मैचिदपिदातुं कथं प्रभवेयुरिति
भावः सपक्षगणेन पतत्रिसंधेन अथ च स्वकीयवर्गेण आत्मीयजनेने-
त्यर्थः लभ्यम् प्राप्यम् फलमिति शेषः कदा च कस्मिन्नपि समये न दृष्टम्

नावलोकितम् अतः संभावयामि अमीषु कल्पवृक्षेषु यत्फलबलम् फल-
सम्पत् तत् प्रतिपात्रम् प्रतियोग्ययाचकजनम् इष्टम् लभ्यन्न एतेप्रति-
पात्रन्दानसमर्था न भवन्तीति प्रभवस्तुप्रतिपात्रं दानं यच्छन्तीति व्य-
तिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः ॥ ४५ ॥

चिन्तामणिर्जलधिमध्यमिवाध्युवास,
कल्पद्रुमा दिवमिवारुरुद्दुर्हियेव ।

नृणां तदाऽनृणकृतां भजनाजनानां,
न्याय्ये परिस्फुरति राज्यबले तदीये ॥४६॥

भावयः—तदा अनृणकृतां नृणां जनानां भजनात् तदीये न्याय्ये राज्यबले परिस्फु-
रति द्वियेव चिन्तामणिर्जलधिमध्यम् अध्युवास इव कल्पद्रुमा दिवम् आरुरुद्दुरिव ४६

व्याख्या—तदा तस्मिन् समये तदीये वर्णनीयनायकसम्बन्धि-
नि न्याय्ये न्यायानुगते नीतिमनुसृत्य प्रवर्त्तमाने राज्यबले साम्राज्ये
परिस्फुरति जरीजृम्भमाणेसति अनृणकृतां ऋणं कुर्वन्तीति ऋणकृतः
न ऋणकृतः अनृणकृतस्तेपामनधमर्णानां जनानाम् लोकानाम् भज-
नात् सेवनात् चिन्तामणिः चिन्तितार्थप्रदानप्रभविष्णुरत्नम् द्वियेव
लज्जयेव जलधिमध्यम् समुद्रान्तःअध्युवास निवसतिस्म इव यथाऽन्यो-
ऽपि लज्जापारवश्याञ्जलमञ्जनं करोति तथायमपि समुद्रे ममज्ज तथा
च कल्पद्रुमाः कल्पवृक्षाः हिया इव लज्जया इव कथम्भयं लोके स्वा-
वमाननं सद्दामहे इति बुद्धयैव किमिति शेषः दिवम् स्वर्गम् आरुरु-
द्दुरिव रोहन्तिस्म किम् ॥ सतां माने म्लानेमरणमथवादूरगमनमित्य-
मियुक्तोक्तिमवलम्ब्यैव स्वर्गयात्रामकुर्वन्निति भावः अत्र श्लोके
क्रियोत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४६ ॥

अस्मिन् प्रभो विभवमाश्रयति प्रभावा,
भावाः समीहितविधानकृतावधानाः ।

देवद्रुदेवमणिदेवलतादयोऽपि,

मन्येऽवतेरुरिह देवचिरानुरागात् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—अस्मिन् प्रभौ विभवम् आश्रयति प्रभावाभावाः समीहित-
विधानकृतावधानाः देवचिरानुरागात् देवद्रुदेवमणिदेवलतादयोऽपि इह भवतेरुः
इति मन्ये ॥ ४७ ॥

व्याख्या—अस्मिन् वर्णनीयनायके प्रभौ जिनेन्द्रेऽन्यत्र प्रभा-
वशालिनि यद्वा अस्मिन् जगति प्रभौ स्वामिनि विद्यमाने सतीति शेषः
तथा च विभवम् ऐश्वर्यम् आश्रयति अधिष्ठिते परमैश्वर्यसम्पन्ने सति
प्रभवाः प्रकृष्टेन सर्वतोऽधिकेन भवन्तीति प्रभवाः श्रेष्ठा भावाः पदार्थाः
पृथिव्यादयः समीहितविधानकृतावधानाः समीहितस्य अमिलपितस्य
विधाने सम्पादने सौलभ्ये कृतावधानाः सयत्नाः आसन्निति शेषः
प्रभौ विद्यमाने सर्वेऽपि स्थावरजङ्गमादयो भावाः स्वस्वसेवार्थन्तदीप्ति
तविधानदक्षा बभूवुरित्यर्थः तथा च देवचिरानुरागात् देवस्य जिने-
न्द्रस्य अन्यपक्षे द्योतनात्मकस्य चिरानुरागात् दृढप्रेमतः निरतिशय-
भक्तिपारवश्यादित्यर्थः देवद्रुदेवमणिदेवलतादयः कल्पवृक्षचिन्ताम-
णिकल्पलताप्रभृतयः इह प्रभुसनाधितभूप्रदेशे सेवार्थमिति शेषः अव-
तेरुः अवतीर्णाः स्वर्गादाजग्मुरिति मन्ये जाने उत्प्रेक्षालंकारः ॥४७॥

कौमारस्फारतेजोदहनमसहनाः प्राप्य निर्दग्धभूमौ,
पादन्यासेऽप्यशक्ता नगनगरकरस्याग्रहे कैषु वार्ता ।
मुवत्वा राज्यान्यवन्या उपवनपवनैः साहचर्यात् कदर्या,
दर्या मध्ये मृगाक्षीक्षणविषयसुखं मुञ्जते भ्रान्तिभाजः४८

इतिश्री सप्तसंधाने महाकाव्ये श्रीराज्याङ्के कौमा-

रवर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

धन्वयः—कौमारस्फारतेजोदहनम् प्राप्य असहना निर्दग्धभूमौ पादन्या-
सेऽपि असक्ताः नगनगरकरस्य आग्रहे एषु कावार्त्ता अवन्या राज्यानि मुक्त्वा
उपवनपवनैः साहचर्यात् कदर्या भ्रान्तिभाजः दर्यामप्ये मृगाक्षीक्षणविषयसुखम्
भुञ्जते ॥ ४७ ॥

व्याख्या—कौमारस्फारतेजोदहनम् कुमारो युवराजः “जनको
युवराजस्तुकुमारो भर्तृदारक इत्यमरः” यद्वा कुमारयति क्रीडयतीति
कुमारः, कुत्सितः अप्राप्तयौवनत्वात् मारोयस्य स अथ च कुत्सितोनि-
न्दितोमारः कामदेवो यस्मात् स अथवा कौ पृथिव्यां मार इवेति
कुमारः तस्मिन् भवम् कौमारं यत् स्फारम् विकटम् अत्युग्रम् तेजः
प्रभावम् तदेव दहनो वह्निस्तम् कौमारीयविपुलप्रतापाग्निम् प्राप्य तम-
ग्निमधिगम्य असहनाः असहिष्णवः तदीयप्रतापार्गिसोढुमक्षमा निर्द-
ग्धभूमौ तत् प्रतापान्निष्ठुष्टमेदिन्यां स्वकीयभूमौ पादन्यासेऽपि चर-
णन्यासेऽपि असक्ता अप्रभविष्णवः असमर्थाः नगनगरकरस्याग्रहे नग-
नगरस्याग्रहे नगस्य पर्वतस्य नगरस्य पुरस्य करस्य राजग्राहस्य राज-
स्वस्येत्यर्थः तेषां आग्रहे समन्तात् ग्रहणे विषये एषु नगनगरकरेषु
का वार्त्ता का चर्या पलायनमार्गोऽपि न पश्यन्तीति किमुपुनरेतेषां
ग्रहणेषु प्रसक्तिरिति भावः ते पुनः अवन्या भूमेः राज्यानि स्वसाम्रा-
ज्यानि मुक्त्वा परित्यज्य उपवनपवनैः उद्यानवातैः साहचर्यात्
संबन्धात् कदर्याः कदर्याकृता भ्रान्तिभाजः विवेकविकलाः प्रतीपराजा-
न इति शेषः दर्याः कन्दरायाः गिरिगुहाया अन्तः मृगाक्षीक्षणविषय-
सुखम् मृगाक्ष्या मृगनयनायाः कामिन्याः क्षणम् क्षणमभिच्याप्यविष-
यसुखम् सांसारिकविषयैन्द्रियसुखं भुञ्जते अनुभवन्ति विपक्षपक्षाश्रिता
नृपा स्तद्भयादितस्ततः पलायमानाः क्वचिन्कन्दरादौ क्षणम् विषयसुखं
चकितचकिता अनुभवन्तीति तात्पर्यम् ॥ अत्र श्लोके स्रग्धरावृत्तम् ४८

इति दाक्षविशारद-कविरत्नमहारकाचार्य-श्रीविजयामृतसूरिश्वरप्रणीतायां

सप्तसन्धान-महाकाव्य-सरणी टीकायां स्तौतः सर्गः ॥ ३ ५

॥ चतुर्थः सर्गः ॥

देवावतारसमये सममेव देवाः,

सेवार्थिनो भगवतः समुपेयुरूर्याम् ।

सर्वे ततः सुमनसो विबुधा विशिष्य,

तद्दानवारिमतयः सततं प्रकृत्या ॥ १ ॥

अन्वयः—देवावतारसमये भगवतः सेवार्थिनः देवाः सममेव उर्यां समुपेयुः ततः सर्वे सुमनसः विबुधाः प्रकृत्या विशिष्य तद्दानवारिमतयः बभूवुः

उच्यते—देवावतारसमये=देवस्य=शक्रस्य अवतारसमये=प्रभो राज्याभिषेकार्थं प्रागमनकाले भगवतः=ज्ञानादिमतः श्रीमदृषमदेव-स्वामिनः सेवार्थिनः=उपासनाकाङ्क्षिणः देवाः सममेव=एकदेव इन्द्रेण सहैव वा उच्यते=श्रीमञ्जिनेन्द्रपदपङ्कजाधिष्ठितभूतले समुपेयुः=समु-पाजगुः । ततः=तदनन्तरं सर्वे=निखिलाः सुमनसः समुल्लसितचेतसः विबुधाः=देवाः देवसदृशपुमलिनश्च प्रकृत्या=स्वभावेन अन्यप्रेरणां-विनैवेत्यर्थः विशिष्य=विशेषरूपेण तद्दानवारिमतयः=तद्दानवारिषु राज्यदानार्थजलेषु तदुपसंग्रहे इति भावः । मतिः=बुद्धिर्येषां ते तादृशाः बभूवुः ।

२-३-४-५-६ पक्षेषु—देवस्य=प्रभोः राज्ञो वा अवतारसमये भूम्यागमनसमये एव भगवतः=ऐश्वर्यादिमतः सेवार्थिनः=उपासि-पवः केचिद् देवाः समम्=सहैव उच्यते=भगवदधिष्ठितभूमौ समुपेयुः अवतेरुः । ततः योग्यसमये सर्वे ते तद्दानवारिमतयः=तस्मै राज्य-दानार्थं कृतबुद्धयः अथवा तस्मिन् (प्रभौ) दानवारिः—देवः अयम् इति मतिर्येषां ते तादृशाः बभूवुः ॥

७ पक्षे—ततः=तदनन्तरं गज्याभिषेकानन्तरं तद्दानवारिमतयः=दानवारिः=कृष्णस्तस्मिन्मति।=सद्भावना येषां ते दानवारिमतयस्ते च ते दानवारिमतयश्चेति तद्दानवारिमतयः बभूवुः शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प्रीत्याशयं दधति भूरिजनास्तदुच्चं,
त्यागं विधाय पुरतः सुरतानुपङ्गे ।

मित्त्रश्रियैव कलयन्त्यकलङ्कभावं,
ते दक्षजातिरुचयो वसुधाभुजोऽपि ॥ २ ॥

भ० उ० —भूरिजनाः प्रीत्याशयं दधति तत् दक्षजातिरुचयः ते वसुधाभुजः पुरतः सुरतानुपङ्गे उच्चं त्यागं विधाय मित्त्रश्रियैव अकलङ्कभावं कलयन्ति ॥२॥

व्याख्या—भूरिजनाः=सर्वे लोकाः नृपविषये प्रीत्याशयं=प्रीति-युक्तम् आशयं=चित्तम् अभिप्रायं वा दधति=धारयन्ति प्रमृदितचेतसो भवन्तीत्यर्थः तत्-तस्माद्देतोः दक्षजातिरुचयः=दक्षा=पृथ्वी जातिः रुचिः=दीप्तिश्च येषां ते यद्वा दक्षजाः=अश्विनीप्रभृतितारा अतिमान्ता रुचियेषां ते तादृशाः ते=पूर्वोक्ताः वसुधाभुजः=पृथ्वीपतयः श्रीनाभिराजादयः पुरतः=अग्रतः नगरेषु वा गृहेषु वा सार्वविभक्तिकस्तसि। स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः इत्यमरः। अगारे नगरे पुरमितिचामरः। सुरतानुपङ्गे=सुराणां समूहः सुरता तस्या अनुपङ्गे=मम्यन्थे देवानुद्दि-त्येत्यर्थः उच्चं=महान्तं त्यागं=दानं विधाय मित्त्रश्रियैव=गृहलुप्त्यैव साकं स्वमात्राज्यश्रियः अकलङ्कभावं=व्यावर्तकचिह्नाभावेनाऽभिन्न-भावं कलयन्ति=संपादयन्ति ॥ २ ॥

पूर्वानुरागकलया सकृदिन्द्ररूपा,
भूपा जनुर्धनुरूपाश्रयणानुरूपाः ।

रूनूपा इवोदितमहोन्नतपुण्यकर्म-
सौधर्मसंगतिभवद्विशदस्वरूपाः ॥ ३ ॥

अन्वयः—पूर्वानुरागकलयाऽसकृदिन्द्ररूपाः जनुर्धनुस्पाश्रयणानुरूपाः भूपाः स्तूपा इव उदितमहोन्नतपुण्यकर्म सौधर्मसंगतिभवद्विशदस्वरूपाः आसन् ॥३॥

व्याख्या—पूर्वाऽनुरागकलया=पूर्वः=प्राग्भवीयः अनुरागः=स्नेहः तस्य कलया=अंशेन असकृदिन्द्ररूपाः चारंवारमिन्द्रस्वरूपाः जनुर्धनुरूपाश्रयणाऽनुरूपाः=जनुपः=जन्मत एव यद्वनुरूपाश्रयणं=धनुर्विद्याऽभ्यासस्तस्य अनुरूपाः अनुकूला योग्या इत्यर्थः शूरा इति यावत् भूपाः स्तूपाः=देवमन्दिगणीव उदितमहोन्नतपुण्यकर्मसौधर्मसंगतिभवद्विशदस्वरूपाः=उदितं प्राप्नोदयं महोन्नतम्=अतिप्रशस्तम् अत्युच्छ्रितं वा यत् पुण्यकर्म=धर्म्यकृत्यं तेन या सौधर्मसंगतिः=सुधर्मा=देवसभ्राऽस्त्यस्मिन्निति सौधर्मः=तदारूयः कल्पस्तत्रभवोपि तात्स्थ्यात् सौधर्मः=सौधर्मेन्द्र इत्यर्थः यद्वा सुधर्मैव सौधर्मस्तस्य संगत्या=संनिधानेन भवद् विशदं रूपं येषां ते तथोक्ता आसन् ॥२॥

साम्राज्यमस्य सुपमासुपमानुभावि-

धर्मादरेण परिशीलयतः सलीलम् ।

यातेऽप्यनेहसि घनेऽथ सुमङ्गला स्त्री,

साऽसूतकाशु-भरतं ननु सूनुरत्नम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—सुपमासुपमाऽनुभाविधर्मादरेण साम्राज्यं सलीलं परिशीलयतः भव्य सा सुमङ्गलास्त्री घनेऽनेहसि याते भरतं सूनुग्वम् आशु असूतक ॥ ४ ॥

व्याख्या—सुपमासुपमाऽनुभाविधर्मादरेण=सुपमासुपमायाः=एकान्तसुपमायाः चतुःसागरोपमकोटाकोटिपमाणक सुपमासुपमाख्य प्रथमारकस्य योऽनुभावः=अनीतिराहित्यादिरूपप्रभावः मोऽस्त्यस्मिन् स तां दृशो धर्मः=राजधर्मस्तस्यादरेण=मत्कारेण अनतिक्रमेणेति भावः साम्राज्यं=मार्वभौमत्वं दशलभ्राधिपत्यं वा 'लक्षाधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्यं दशलक्षके' इत्युक्तेः । सलीलम्=लीलया सहितमनायासे-

नेत्यर्थः परिशीलयतः=समन्तात्पालयतः अस्य=श्रीमद्व्यभदेवस्य सा
सुमंगला=तदभिधाना स्त्री घने=बहुतरे अनेहसि=काले याते=व्य-
तीते सति भरतं=तदाख्यं स्रनुरत्नं=पुत्रश्रेष्ठम् आशु=शीघ्रम् अमृतक=
प्रासोष्ट ॥ ४ ॥

अन्यापि देववनिता सुकृतान्नितान्तं,

चक्रायुधं प्रसुपुवे वपुषाभिरामम् ।

नाम्नापि बाहुबलिनं फलिनं द्रुमं भूः,

प्राचीव भानुमुदितं च जयं शचीव ॥ ५ ॥

अन्वयः—अन्यापि देववनिता नितान्तं सुकृतात् नाम्नाऽपि बाहुबलिनं
चक्रायुधं वपुषाऽभिरामम् भूः फलिनं द्रुममिव. प्राची उदितं भानुमिव शची
जयमिव प्रसुपुवे ॥ ५ ॥

व्याख्या—अन्याऽपि=अपराऽपि द्वितीयापीत्यर्थः देववनिता=
आदिदेवभार्या सुनन्दा नामधेया नितान्तं सुकृतात्=पुण्यातिशयम-
हिम्ना नाम्ना अपिना गुणेनापि बाहुबलिनं=तदाख्यं भुजबलशालिनं
चक्रायुधं=चक्राख्यमायुधमस्त्यस्य हस्तादौ चिह्नरूपेणेति तं तादृशं
वपुषा=शरीरेण अभिरामं=मनोहरं स्रनुरत्नमित्यनुपज्यते प्रसुपुवे=
प्रसूतवती । का कामिव भूः=पृथ्वी फलिनं=फलसमृद्धमनवकेशिनमि-
तिभावः द्रुमं=वृक्षमिव । प्राची=पूर्वदिशा उदितं=प्रकाशमानं भानुं=
सूर्यमिव । शची=इन्द्राणी=जयन्तमिवेत्यर्थः । इत्याद्यपक्षीयोऽर्थः ।

द्वितीयपक्षे तु—अन्यापि देववनिता=श्रीशान्तिनाथप्रभोः पट्ट-
राज्ञी श्रीयशोमती नाम्नी नितान्तं सुकृतात्=अतिशयपुण्यप्रभावात्
वपुषाऽभिरामं=मनोहरकलेवरं बाहुबलिनं=भुजबलवलितं नाम्ना=
आख्यया अपि शब्दात् अन्वर्थतागुणेन च चक्रायुधं=तदाख्यं स्रनुर-
त्नं प्रसुपुवे=अजीजनत् । तदुक्तं शान्तिनाथचरिते—गर्भाधानं भजति

भगवत्यत्रमात्रा निरैक्षि, स्वप्ने चक्रं समुदितविभात्तक्रकाष्ठावभासं ।
अस्माच्चक्रायुध इति सुतस्याऽस्य नामाऽभिधानं, श्रीमान् शान्तव्य-
धितविधिवल्लोककल्पद्रुकल्पः । १४ । २०८ ।

अन्ये समाहितनया विनयाद् विरेजुः,
श्रीलक्ष्मणादिविदिता दितशात्रवास्ते ।

भूमीभुजां विहितशक्रपराक्रमेण,
शत्रुघ्न इत्यभिधया सुधिया प्रशस्याः ॥ ६ ॥

अन्वयाः—अन्ये ते समाः तनयाः विनयात् विरेजुः श्रीलक्ष्मणादिवि-
दिता, दितशात्रवाः भूमीभुजां विहितशक्रपराक्रमेण सुधिया शत्रुघ्न इत्यभिधया
प्रशस्याः । रामपक्षे—अन्ये ते श्रीलक्ष्मणादिविदिताः शत्रुघ्न इत्यभिधया ययातः
कलिदंष्ट्र सर्वे विनयाद्विरेजुः समाहितनयाः दितशात्रवाः भूमीभुजां विहित-
शक्रपराक्रमेण सुधिया प्रशस्याः ॥ ६ ॥

व्याख्या—अन्ये=अपरे ते समाः=तुल्याः अष्टनवतिसंख्यकाः
तनयाः=भगवत्त आदिदेवस्य पुत्राः विनयात्=गुरुजनेषु नम्रभावात्
विरेजुः=शुशुभिरे । कीदृशा इत्याह—श्रीलक्ष्मणादिविदिताः=श्रीः
शोभा युद्धिर्वा कीर्तिर्वा लक्ष्मणं=नामधेयं तदादिभिर्विदिताः=जगति-
प्रसिद्धाः । दितशात्रवाः=दितं=खण्डितं शात्रवं=शत्रुसमूहो यैस्ते यद्वा
दिता=छिन्नाः शात्रवाः=वैरिणो यैस्ते शौर्यसम्पन्ना निष्कण्टकाश्चेति
भावः भूमीभुजां=राज्ञां विषये मध्ये वा विहितशक्रपराक्रमेण=प्रकटी-
कृतेन्द्रतुल्यविक्रमेण हेतुना सुधिया=प्राज्ञजनेन शत्रुघ्न इत्यभिधया=
इत्याख्यया प्रशस्याः=प्रशंसार्हाः ॥

सिंहावलोकनन्यायेन प्रागनुक्तान् श्रीरामचलदेवभ्रातृन् इह
नाम्ना निर्दिशति कविः—अन्ये=प्रागनुक्तशिष्टा अपरे ते=प्रसिद्धाः, श्री-
लक्ष्मणादिविदिताः=श्रीलक्ष्मण आदिर्येषां ते श्रीलक्ष्मणादयस्ते च ते

विदिताः=ज्ञाताश्चेति ते तथोक्ताः आदिना भरतः शत्रुघ्न इत्यभिधया
नाम्ना ख्यातः कनीयांश्च सर्वेविनयाद्विरेजुः कीदृशा इत्याह
समाहितनयाः=समाहितः=ममबलम्वितः सम्यक्स्थिरीकृतो वा नयः=
नीतिर्यैस्ते दितशात्रवाः=खण्डितपरिपन्थिजनाः भूमीभुजां विहित
शक्रपराक्रमेण सुधिया प्रशस्याः ।

सम्यक् चचाल जनता विनये नये च,
जज्ञेऽस्य राज्यमहिमा विजये जये च ।

. सारस्यमेव यशसो निनदेन देव,
वृष्टेः सुखार्जनमनोमदनेऽदने च ॥ ७ ॥

अभ्ययः—जनता विनये नये च सम्यक् चचाल । अस्य राज्ञः राज्य-
महिमा विजये जये च जज्ञे । सुखार्जनमनोमदने ऽदने च अस्य राज्ञो यशसो
निनदेन देववृष्टेः सारस्यम् (अभूत्) ॥ ७ ॥

व्याख्या—जनता=जनसमुदायः विनये=राजभक्तौ नये=राज-
नीतौ च सम्यक्=सुष्ठु चचाल=वर्तनशीलाऽभूत् । अस्य राज्ञः राज्य-
महिमा=राजकर्मप्रशंसा शासनप्रभाव इति यावत् विजये=विशिष्टजये
जये=सामान्यजये च जज्ञे=जातः । किञ्च सुखार्जन-मनोमदने=सुखा-
र्जने=सुखेच्छायां मनोमदने=चित्तहर्षे अदने=भोजने च अस्य राज्ञः
यशसो निनदेन=यशःप्रवादेन देववृष्टेः=मेघवृष्टितोऽपि सारस्यं=
सगमता अभूत् । मेघवृष्टिः सुखार्जनादिकं भवति ततोऽप्यस्य राज्ञो
विशेषेणाऽभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥

नाभूद् भयं प्रसृमरे सवले वले च,
व्यक्ते जवे सुकृतकर्मणि तेजनेन ।

लोके विरोकरूचिरे सुचिरं सतोके.

जातं समाभिरसमाभिरलङ्घनेन ॥ ८ ॥

अन्वयः—सबले बले प्रसृमरे तेजनेन सुकृतकर्मणि जघे व्यक्ते भयं नाऽभूत् लोके विरोकरुचिरे सतोके च सुचिरं समाभिः भयमाभिः जातम् घनेन अलं जातम् ॥ ८ ॥

व्याख्या—सबले=बल-शक्ति-सहिते बले=सैन्ये प्रसृमरे=प्रसरणशीले सति. तथा तेजनेन=उत्तेजनेन सुकृतकर्मणि=पुण्यकर्मणि जघे=वेगे व्यक्ते=स्पष्टे सति भयं=राजभयादिसप्तभेदवती मितिः नाभूत् । किञ्च विरोकरुचिरे=विशिष्टो रोकः=दीप्तिः विरोकस्तेनरुचिरस्तस्मिन् यद्वा विशिष्टो रोको दीप्तिर्यस्य सः अथ वा विगतो रोकः=छिद्रं दूषणमित्यर्थः यस्य स विरोकः स चासौ रुचिरश्चेति स तस्मिन्, सतोके=तोकैः=अपत्यैः सहिते च सति सुचिरं=चिरकालाय समाभिः=संवत्सरैः असमाभिः=असाधारणीभिः जातम्=अभावि । घनेन=मेघेन च अलं=कृप्याद्यनुकूलवर्षणसमर्थेन जातम्=समजनि ॥ ८ ॥

सम्यक्श्रिया विलसनैर्व्यसनैर्विनैव,

निस्सीमभीममहसा रिपुकम्पनैश्च ।

पुत्रागनागतुरगैः किमु-दारलब्ध्या,

भूचक्रचङ्गमणकृद् नृप एष शक्रः ॥ ९ ॥

अन्वयः—एष नृपः भूचक्रचङ्गमणकृत् शक्रः किमु । (कैः ?) सम्यक्श्रिया विलसनैः व्यसनैर्विनैव निस्सीमभीममहसा रिपुकम्पनैश्च पुत्रागनागतुरगैः दारलब्ध्या (पक्षे उदारलब्ध्या) भूचक्रचङ्गमणकृत् अभूत् ॥ ९ ॥

व्याख्या—एष नृपः=श्रीविश्वसेनादिमहीपतिः, भूचक्रचङ्गमणकृत्=भूमण्डलविहरणशीलः शक्रः=इन्द्रः किमु इत्युत्प्रेक्षा तद्वीजमाह—सम्यक्=चारुरूपेण श्रिया=साम्राज्यलक्ष्म्या पक्षे स्वाराज्यलक्ष्म्या विलसनैः=विलासैः, व्यसनैर्विनैव=विपद्राहित्येन निःसीमभीममहसा=निःसीमं=मर्यादातीतं यद् भीममहः=शत्रुभयावदतेजस्तेन, रिपुकम्पनैः=शत्रुजनत्रासजननैश्च=पुनः पुत्रागनागतुरगैः=पुत्रागाः=

नरश्रेष्ठाः मन्त्र्यादयः नागाः=हस्तिनः तुरगाः=अश्वास्तैः इन्द्रपक्षे
पुत्रागः=पाण्डुनागः=श्वेतहस्ती ऐरावत इति यावत् नागाः-मेघा वा-
हनीभृताः 'तुराणाण्मेघवाहन' इतीन्द्रपर्यायेऽमरोक्तेः तुरगः-अश्वः
उच्चैःश्रवास्तैश्च तथा दारलब्ध्या-स्त्रीरत्नप्राप्त्या, इन्द्रपक्षे उदारल-
ब्ध्या-महत्या शक्येत्यर्थः उपलक्षितः भूचक्रचद्रक्रमणकृत्-विज-
यार्थं पृथ्वीप्रण्डले विहारकरणशीलोऽभूत् ॥ ९ ॥

एतत्प्रयाणसमये नमयन् शिरांसि,
शेषो विशेषभृद्देशेपवलादुवाह ।

भूमिं चलाचलतयोच्छ्रवसैनैः शनैर्वा,

श्वासप्रयासपवनैः कृतपारणार्थः ॥ १० ॥

अन्वयः-एतत्प्रयाणसमये शेष विशेषभृत् शिरांसि नमयत् शनै उच्छ्रवसैनैः
श्वासप्रयासपवनै कृतपारणार्थं चलाचलतया ऽशेषवलात् भूमिम् उवाह ॥१०॥

व्याख्या-एतत्प्रयाणसमये-एतस्य राज्ञः प्रयाणसमये-विज-
यार्थं प्रस्थानकाले शेषः-अनन्तनागः दिशेषभृत्-पृथ्वीयथावद्वारणा-
र्थमामर्थातिशयमाश्रयन्नपि शिरांसि-फणामहस्रं नमयन्-प्रह्वीकु-
र्वन् अत एव शनैः-मन्दम् उच्छ्रवसैनैः-श्रमजनितदीर्घोच्छ्रवसैः श्वास-
प्रयासपवनैः-श्वासग्रहणसंज्ञातप्रयाससमुद्भूतमारुतैः कृतपारणार्थः-
कृतभोजनेच्छः सन् चलाचलतया-संभ्रान्ततया ससंभ्रममित्यर्थः
अशेषवलात्-थावच्छक्तिमवलम्ब्य भूमिम् उवाह-दधार ॥ १० ॥

बुध्या समृद्धमनसाऽप्यनसा श्रुतीनां,

छन्दोऽनुचारिवचनै रचनैश्चमूनाम् ।

राज्ञः समाहितविधेः सविधे विधेयां,

मन्त्रीजनस्तदुदधेर्विदधेऽस्य सीमाम् ॥११॥

अन्वयः—समाहितविधेः अस्मि राज्ञः मन्त्रीजनः उदधेः समीपे विधेयां सीमा विदधे । (कैः ?) बुध्या धृतीनामनसा मनसा छन्दोऽनुसारिवचनैः चमूनां रचनैश्च ॥ ११ ॥

व्याख्या—समाहितविधेः-अनुकूलदैवस्य भाग्यशालिन इत्यर्थः अस्मि राज्ञः चक्रवर्तिनः वासुदेवस्य वा मन्त्रीजनः उदधेः सविधे समुद्रसमीपे विधेयां करणीयां सीमां-विज्ञेयेण ज्ञासनीय (धारणीय) देशमर्यादा विदधे-कृतवान् । कैः कैरुपायैरित्याह-बुद्ध्या-औत्पातिक्यादिभेदभिन्नया मत्या धृतीनाम् अनसा-शास्त्रोक्तनीतीनां शकटवद्वाहकेनेत्यर्थः श्रुति-ज्ञास-विज्ञेनेतियावत् समुद्रमनसा-उदारचित्तेन अपिक्षार्थे छन्दोऽनुसारिवचनैः-अभिप्रायानुगुणवाक्यैः, चमूनां-सेनानां रचनैश्च-यथोचितं सैन्यविभजनैः सैन्यविन्यासैर्वा ॥ ११ ॥

क्षोणीधवे जयिनि भूर्दिवमाजुहाव,

वाधैर्गभीरनिन्दैः स्वविभुप्रसाधैः ।

हित्वा सुधाशनरसान्नरसार्थगोष्ठ्यां.

स्वास्थ्येन तस्थुरमराः क्रमरागिणोऽत्र ॥१२॥

अन्वय —क्षोणीधवे जयिनि स्वविभुप्रसाधैः गभीरनिन्दैः भूः दिवस्य आजुहाव (हव) नमराः सुधाशनरसान् हित्वा अत्र क्रमरागिणः नरसार्थगोष्ठ्यां स्वास्थ्येन तस्थुः ॥ १२ ॥

व्याख्या—जयिनि-विजयशालिनि क्षोणीधवे-पृथ्वीपती सति यद्वा क्षोणीधवे जयिनि-विजयमाने सति स्वविभुप्रसाधैःस्वः-निजः विभुः-राजा प्रसाद्यो येषां तैः गभीरनिन्दैः-गम्भीरघृन्निशालिभिः वाधै-नानाविधवादिभैः कृत्वा भूः-पृथ्वी दिवं-देवलीकं लक्षणया तत्स्थान् देवानित्यर्थः आजुहाव=आह्वयतिस्मेवेति लुप्तोत्प्रेक्षावाचिकोत्प्रेक्षा । अत एव अमराः-देवाः सुधाशनरसान्-अमृतभोजन-

जनितानन्दान् हित्वा-परिहाय अत्र चक्रवर्च्यधिष्ठितदेशे क्रमरागिणः-
क्रमे-आचारे चलने वा रागिणः-कृतानुरागाः सन्तः नरमार्थगो-
ष्ठ्यां-जनसमुदायमण्डल्यां स्वास्थ्येन-सुखेन तस्थुः-स्थितवन्तः ।
चक्रवर्त्यादीनां चक्राद्यधिष्ठायकतया देवानामिहागमनं जैनराद्धान्त-
प्रसिद्धम् ॥ १२ ॥

न्याये भुवि प्रसृमरे समरे न कोऽपि,
स्थायी मिथःप्रतिघतोऽपि न चाततायी ।
तायी रसादसुमतां सुमताङ्गभाजां,

तद्राजतेस्म तनयस्सनयस्स-राजः ॥ १३ ॥

अन्वयः-भुवि अस्य न्याये प्रसृमरे कोऽपि ममरे मिथः न स्थायी ।
प्रतिघतोऽपि कोऽपि आततायी न [आसीत्] अस्य राज्ञः तनयः सुमताङ्गभाजा-
मसुमतां रसात् तायी सनयः सराजः राजतेस्म ॥ १३ ॥

व्याख्या-भुवि-भूमण्डले अस्य राज्ञः न्याये-नीतौ प्रसृमरे-
प्रसरति सति कोऽपि जनः समरे-संग्रामे मिथः-परस्परं न स्थायी-
राजभयेन नाऽवतिष्ठते. प्रतिघतः-क्रोधादपि कोपाविष्टोऽपि सन्न-
त्याशयः कोऽपि आततायी-आततेन-विस्तीर्णेन शस्त्रादिनाऽपितुं
शीलमस्य सः-बधोद्यतः अग्निदादिलक्षण इति यावत् तथा चोक्तम्-
अग्निदो गरदश्वैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्र-दारापहारी च पडेते आततायिनः ॥ इति ।

न आसीदिति शेषः । किञ्च अस्य राज्ञः तनयः-पुत्रोऽपि सुम-
ताङ्गभाजां=सुमतानां-सज्जनानाम् अङ्गम्-उत्सङ्गं-क्रोडं-मजन्ते इति
सुमताङ्गभाजस्तेषां तादृशानाम् असुमतां-प्राणिनां रसात् स्नेहात्
वात्सल्यादिति यावत् तायी-रक्षणशीलः पुनः सनयः-नीतियुक्तः,
सराजः-राजनं राज्ञः-दीप्ति तेन भहितः राजतेस्म श्रोमतेस्म ॥१३॥

नृणां गणो निरवधिर्धनवर्धनेन,
प्राप्तावधिर्भजनतो जिनराजिराजाम् ।

कार्पण्यमाश्रयति नैव मनाक् सपण्यः,
प्रावीण्यपुण्यविधिनैव धुनोति पङ्कम् ॥ १४ ॥

अन्वय - नृणांगणः धनवर्धनेन निरवधि जिनराजिराजा भजनतः प्राप्तावधिः ।
सपण्यः मनाक् कार्पण्यं नैवाश्रयति प्रावीण्यपुण्यविधिनैव पङ्कं धुनोति ॥१४॥

व्याख्या—नृणांगण जनममुदायः धनवर्द्धनेन—धनधान्यादि-
समृद्ध्या निरवधिः—अनन्तः धनिकश्रेण्यां मर्वाग्रगण्य इति भावः अथ
च अवधिरहितोऽपि जिनराजिराजां=जिनेन्द्रदेवानां भजनतः=आरा-
धनायाः प्राप्तावधिः=अवधिं प्राप्तः मावधिरिति विरोधः प्राप्तः अवधिः=
अन्नधानं=मनोयोगविशेषः (यद्वशान्मनो विषयान्तरतो निवर्त्तते) येन
स इति परिहारः । अवधिम्ब्रवधाने स्यात्सीम्निकाले विले पुमानिति
मेदिनी । एवं सपण्यः=पण्येन=स्तोतव्येन स्वेष्टदेवेन हृदि सहितः
यद्वा पण्यैः=व्यवहार्यवस्तुभिः सहितः । किन्तु मनाक्=अल्पमपि
कार्पण्यं=कृपणताम्=उचितव्ययविमुखतया धनसंचयेच्छां मितम्पच-
त्वमिति यावत् यद्वा कार्पण्यं=दैन्यं नैव आश्रयति=नावलम्बते । किञ्च
प्रावीण्यपुण्यविधिनैव=प्रावीण्येन नैपुण्येन विज्ञतयेति यावत् पुण्यानां=
धर्माणां विधिना=विधानेन=अनुष्ठानेनेति यावत् यद्वा पुण्येन=मनो-
ज्ञेन विधिना=कर्मणा एव 'विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः पुण्यं धर्मं
मनोज्ञेऽपीति विश्वः । पङ्कं=पापं दुष्कृतमिति यावत् पङ्कोऽस्त्रीकर्दमे
पापे इति मेदिनी धुनोति=क्षालयति दूरयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

क्षेत्रं रराज कुरुनाम गुरुप्रसिद्ध्या,
तत्रापि तद्गजपुरं वपुरश्चितेभ्यम् ।

श्रीशान्तनुन्नयवनप्लवनः समीप्सः,

स ग्रीप्सवद् वृषभसौररुचिस्तदीशः ॥ १५ ॥

अन्वयः—गुरुप्रसिद्ध्या कुरुनाम क्षेत्रं (कुरुनाम गुरुप्रसिद्ध्या उपलक्षित क्षेत्रं) रराज तत्रापि वपुरश्चितेभ्य तत् गजपुरम् (अभूत्) तदीशः श्रीशान्तनुत् (आसीत्) नयवनप्लवनः समीप्सः ग्रीप्सवद् वृषभसौररुचिः । पक्षान्तरे कुरुनाम गुरुप्रसिद्ध्या उपलक्षितं क्षेत्रं रराज । तदीशः श्रीशान्तनुन्नयवनप्लवनः (क्षेपं पूर्ववत्) ॥ १५ ॥

व्याख्या—क्षेत्रमिति इतः परे श्लोकाः कृष्णधरितान्तर्गतपाण्डवचरित्रांशे स्पष्टार्थाः अन्येषु प्रकृतकाव्यवर्णनीयमहापुरुषसप्तकेषु मन्दं प्रकाशं पातयन्ति तत्र तावदापाततः प्रतीयमानस्पष्टार्थोऽमिलिख्यते, गुरुप्रसिद्ध्या=महत्याप्रसिद्ध्या=ख्यात्या यद्वा गुरोः=कौरववंशमूलभूत कुरुनामनृपश्रेष्ठस्य प्रसिद्ध्या कुरुनामक्षेत्रं=देशः यद्वा कुरुनामगुरुप्रसिद्ध्या इति समस्तं तस्य कुरुइति नाम्ना या गुर्वी=महती प्रसिद्धिः ख्यातिः प्रतिष्ठा वा तया उपलक्षितं क्षेत्रं=सिद्धस्थानं देश इति यावत् रराज=शुशुभे । तत्रापि=तस्मिन्नपिदेशे वपुरश्चितेभ्यं=वपुषा=शरीरेण अश्विताः=प्रशस्ता इभ्या यत्र तत्तादृशं तत्=प्रसिद्धम् गजपुरं=नागपुरं हस्तिनापुरमिति यावत् अभूत् । तदीशः=तस्य=गजपुरस्य ईशः=राजा सः प्रसिद्धः, श्रीशान्तनुत्=तदाख्यः आसीदिति शेषः स कीदृश इत्याह—नयवनप्लवनः=नयः=न्यायः एव वनं=सलिलं तत्र प्लवते=ह्लातीति सः न्यायजलस्त्रायीत्यर्थः । नीतिजलसंतरणशील इति यावत् समीप्सः=भीष्मकुमारसहितः । ग्रीप्सवत्=निदाघर्तुरिव वृषभसौररुचिः=वृष=वृषसंक्रान्तौ भातीति वृषभा तादृशी सौरी=सूर्यसम्बन्धिनी रुचिः=कान्तिर्यत्रेति ग्रीष्मपक्षे । राजपक्षे तु वृषः=कामः स इव भातीति वृषभः सुवंति=कर्मणिलोकान्प्रेरयतीति मूराः=पण्डितास्तेषां समूहः सौरस्तस्मिन् रुचिः=प्रीतिर्यस्य स सौररुचिः वृषभश्चासौ सौररुचिश्चेति स तादृशः ।

अन्यपक्षे तु—कुरुनामवद्गुरुप्रसिद्ध्या उपलक्षितं क्षेत्रं=तत्तद्देशः
 रराज तत्रापि वपुरश्चितेभ्यं तत् गजपुरं=पुरेषु गज इवेति तत् पुरश्रे-
 ष्ठमित्यर्थः मुख्यनगरमिति यावत् । तदीशः श्रीशान्तनुन्नयवनप्ल-
 वनः=श्रीशान्तरसेन नुन्नं=स्फैटितं निराकृतमित्यर्थः यवनानां प्लवनं=
 ससंभ्रमागमनं येन स तथोक्तः । पुनः सभ्रीष्मः=भीतिहेतुहेतितति-
 सहितः । वृषभमौररुचिः=वृषेण धर्मेण सौररुचिः सौरीचासौ रुचि-
 श्वेति सौररुचिरिव रुचिर्यस्य स सौररुचिः सूर्यतुल्यकांतिः । शुक्रले
 मूपके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृष इत्यमरः ॥ १५ ॥

भूश्चित्रवीर्यमधिगत्य नृपं रसेन,

प्रादुश्चकार कलधौतमुखेन्दुहासम् ।

कोशा चभुर्नयनवाः प्रकृतेः कुलेषु,

न्याय्यं तदत्र हरिवंशभुवि क्षमापे ॥ १६ ॥

अत्रय — भू चित्रवीर्यं नृपम् अधिगत्य रसेन कलधौतमुखेन्दुहास
 प्रादुश्चकार प्रकृतेः कुलेषु नयनवा कोशा चभु अत्र हरिवंशभुवि क्षमापे तत्
 न्याय्यम् ॥ १६ ॥

ध्याख्या—भूः=पृथ्वी तान्स्थलक्षणया भूतलस्थो लोकः चित्र-
 वीर्यं=विस्मयावहपरक्रमशालित्वात्तदाग्यं नृपं=राजानम् अवाप्य
 रसेन=प्रेम्णा कलधौतमुखेन्दुहासं=कलधौतं=रजतं तत्सच्छायेन मुखेन=
 वदनेन इन्द्रोः=चन्द्रमसोऽपि हामं=परिहास प्रादुश्चकार=आविष्करो-
 तिम्य । किञ्च प्रकृते =प्रजायाः कुलेषु=ममृदायेषु नयनवाः=अपूर्वाः
 विलक्षणाः कोशाः=धान्यादीना प्रत्याङ्गाराः चभुः=शुशुमिरे । अत्र=
 अस्मिन् क्षेत्रे हरिवंशभुवि=चन्द्रवंशसमुद्भवे क्षमापे=राज्ञि चित्रवीर्ये
 मति तत्=पूर्वोक्तं सर्वं न्याय्यं=न्यायादनपेतं युक्तमित्यर्थः उचित-
 मिति यावत् चित्रवीर्यं राज्ञि सर्वं सम्भवतीति भावः ।

अन्यपक्षेषु-भूः चित्रवीर्यं=विस्मयनीयविक्रमशालिनं नृपं अधि-
गत्य रसेन=रागेण कलघौतमुखेन्दुहासं=कलघौतं=सुवर्णं रजतं च
तन्मुखे यस्य न कलघौतमुखः स चासौ इन्दुहासः=खड्गस्तम् प्रादुश्च-
कार श्रीमद्वपभपक्षे भरतस्य चक्रवर्चित्वात् शान्तिनाथस्यापि चक्रि-
त्वात् वासुदेवानां च खड्गोत्पत्तिः प्रसिद्धैव । कलघौतं सुवर्णं स्याद्रजते
च नपुंसकमिति मेदिनी । खड्गे तु निस्त्रिंश-चन्द्रहासा-ऽसि-रिष्टयः
इत्यमरः किञ्च-कुलेषु=जनपदेषु गंगा-सिन्धोस्तीरदेशेषु वा प्रकृतेः=
स्वभावत एव नवनवाः=नव=नवसंख्यकाः जराः=नवीनाः कोशा =
अर्थराशयो बभूवुः=विरेजिरे । तत्=एतत्सर्वं अत्रभरतं हरिवंशसृष्टि-
हरिः=सूर्यः नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणात् सूर्यः=सूर्यपशाः=भरतपुत्र-
स्तस्यवंश इक्ष्वाकुवंशस्तस्मिन् जाते इति भरत-शान्त्योः । रामपक्षे
सूर्यवंशससृद्भूते । कृष्णपक्षे हरिवंशः=यादवकुलं तज्जाते इत्यर्थः
क्षमापे=राज्ञि सति न्याय्यं=युक्तम् । कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयम-
णोऽपि चेति मेदिनी । हरिश्चन्द्रा ऽर्क-वाता ऽश्च-शुक मेक-यमा ऽहिष्णु
फपौ सिंहे हरेऽजेंऽशौ शक्ने लोकान्तरे पुमान् वाच्यवत् पिङ्ग-हरि-
रिति मेदिनी ॥ १६ ॥

पाण्डुर्यशोभिरभितः समशोभि कान्त्या,

राजापि सोमवपुषा वृष-भासनाभः ।

प्रीत्याऽनुभावित्रिदुरेण दुरोदरेणा-

नीत्यादिजन्मधृतराष्ट्रभुवा-रिरंसुः ॥ १७ ॥

अन्वयः.—पाण्डुः राजापि यशोभिः कान्त्याऽभित समशोभि । सोम-
वपुषावृषभासनाभः । अनुभावित्रिदुरेण प्रीत्या रिरंसुः आदिजन्मधृतराष्ट्रभुवाऽनीत्या
दुरोदरेणचाऽरिरंसुः । राजापि अभित यशोभिः पाण्डुः कान्त्या सोमवपुषा च
समशोभि । वृषभासनाभः, अनुभावि त्रिदुरेण प्रीत्याः । अनित्या भादिजन्मधृ-
तराष्ट्रभुवा च रिरंसुः दुरोदरेण भरिरंसुः ॥ १७ ॥

व्याख्या--पाण्डुः=तदाख्यः राजापि यशोभिः=कीर्तिभिः
कान्त्या च अभितः सर्वतोभावेन समशोभिः=अशोभिष्ट । स कीदृश
इत्याह--सोमवपुषा=उमया=कीर्त्या शिवपक्षे पार्वत्या सहितं सोमं=
सकीर्तिकं सपार्वतीकं च तादृशेन वपुषा=शरीरेण वृषभासनाभः=
वृषभासनस्य=शिवस्येव आभा=शोभा यस्य सः । तथा अनुभाविविदु-
रेण=अनु=पश्चात् भवति=जायते इति भावः=जन्माऽस्यास्तीति वा
अनुभावी=अनुजः तेन विदुरेण=तदाख्येन सह प्रीत्या=ऽनुरागेण
रिरंसुः=रन्तुमिच्छुः किन्तु आदिजन्मघृतराष्ट्रभ्रुवा=आदिजन्मनः=
अग्रजात् घृतराष्ट्र भवति=जायते इत्यादिजन्मघृतराष्ट्रभ्रुस्तया अनी-
त्या=अन्यायेन दुरोदरेण च अरिरंसुः=निविकर्तिपुरित्यर्थः ॥

अन्यपक्षेषु--राजापि=श्रीविश्वसेनादिनृपोऽपि अभितः=विश्व-
रूपायिभिः यशोभिः पाण्डुः=गौरः कान्त्या सोमवपुषा=चन्द्रवद्रम-
णीयशरीरेण च समशोभि । स कीदृशित्याह--वृषभासनाभः=वृषस्य=
धर्मस्य भासनया=प्रतिभासनेन भाति=शोभते इति सः । किञ्चासौ
अनुभाविविदुरेण=अनुभवशीलधीरेण प्रभावशालिनागरेण वा सह
प्रीत्या=प्रेम्णा । अनीत्या=न सन्ति ईतयो यस्यां साऽनीतिस्तया
तादृश्या आदिजन्मघृतराष्ट्रभ्रुवा=आदिजन्मना=स्वपूर्वजेन घृतस्य=
स्त्रापत्नीकृतस्य राष्ट्रस्य=देशस्य भ्रुवा=पृथिव्या च रिरंसुः । दुरोदरेण=
घृतकारेण दूतेन वा उपलक्षणमिदं व्यसनमात्रस्य अरिरंसुः ॥ १८ ॥

यस्यास्तनावतिगुरू स्वरूचा हिमाद्री,

कान्ता पृथावतिशयेऽस्य मनोनुरागे !

दृष्टा-धरा-सुरपतेरपि राज्यलक्ष्म्या,

सर्वं सुपर्वभवगर्वमपाचकार ॥ १८ ॥

अन्यः—यस्याः स्तनौ स्वरुचा अतिगुरु (सा) पृथा माद्री (च) अस्य कान्ता अतिशये मनोऽनुरागे (वर्तमाना) धरासुरपतेः अस्य राज्यलक्ष्म्या दृष्टा (अस्य मनोऽनुरागेऽतिशये सति दृष्टाधरा सुरपतेः राज्यलक्ष्म्या) सर्वं सुपर्वभवा-
गर्भम् अपाचकार । एते यस्या अतिगुरु स्तनौ स्वरुचा हिमाद्री (अतिशयाते)
याऽस्यकान्ता पृथौ अतिशये मनोऽनुरागे (शेष पूर्ववत्) ॥ १८ ॥

व्याख्या—यस्याः स्तनौ=वक्षोजौ स्वरुचा=निजदीप्त्या अति-
गुरु=अतिविशालौ गुरु=महत् (विल्वफलादि) ममतिक्रमणशीलौ वा
तादृशी पृथा=कुन्ती माद्री च अस्य=पाण्डुराजस्य कान्ता=भार्या
अतिशये=अतिभात्रे मनोऽनुरागे=पत्युश्चित्तप्रीतौ वर्तमाना धरासुर-
पतेः=महीमहेन्द्रस्य अस्य पाण्डुमहाराजस्य राज्यलक्ष्म्या=राजधिया
दृष्टा मती कृताभिपेका मतीति भावः यद्वा यस्य=पाण्डोः मनोऽनुरागे=
मनः प्रीतौ मति दृष्टाधरा=चुम्बितुं निरीक्षितोष्टदेशा सती सुरपतेः=
इन्द्रस्य राज्यलक्ष्म्याः=स्वाराज्यश्रियः सर्वं सुपर्वभवागर्वं=देवलोका-
ऽभिमानम् अपाचकार=दूरयामासेत्यर्थः ।

अन्यपक्षेण—यस्याः राज्याः अतिगुरु=अतिपीवरौ स्तनौ स्वरुचा-
स्वकीयच्छट्टदा म्बीयौन्नत्यगुणेन निजकान्तिगुणेन वा हिमाद्री=हिम-
पर्वतौ अतिशयाते इति शेषः सा तादृशी अस्य-पूर्वोक्तस्य राज्ञः
कान्ता-श्रीगङ्गा पृथौ-महति अतिशये मनोऽनुरागे-पतिविषयकचि-
त्तामङ्गं मति शेषं पूर्ववत् ॥ १८ ॥

जाताः सुतास्तत इमे शरसंख्ययाप्या,

शल्यारिपावनिनरान्वयिवन्धुरुपाः ।

तेऽपि स्वमानमपहाय विमानरत्ना-

रुद्धाः समीयुर्गरे वग्विस्ययाऽस्य ॥ १९ ॥

अन्यः—एत. इमे शरसंख्ययाऽप्या. शल्यारि-पावनि-जना-ऽन्वयिव-
धुरुपाः मुताः जाताः । ते इतरे च स्वमानमपहाय विमानरत्नाः अस्य

वरिवस्यया समीयुः। पक्षे—तत इमे सुता जाताः अशरसंख्ययाप्याः शल्यारि-
पावनि नरान्वयिबन्धुरूपाः (क्षेपं प्राग्वत्) ॥ १९ ॥

व्याख्या—ततः तदनन्तरं तस्मात् पाण्डुराजाद्वा इमे=वक्ष्य-
माणाः शरसंख्यया—शराः पंच तत्संख्यया आप्याः—प्राप्याः पञ्चसं-
ख्याका इत्यर्थः शल्यारि पावनि नराऽन्वयिबन्धुरूपाः—शल्यारिः—
युधिष्ठिरः, पवनस्यापत्यं पावनिः—भीमः, नरः—अर्जुनः, अन्वयिबन्धू-
अन्वयिनोः—संबद्धरूपयोः—अश्विनीकुमारयोः बन्धू—पुत्रौ यद्वा अन्व-
यिनौ—यमजतया समानोदरमम्बद्वौ बन्धू—भ्रातरौ नकुल—सहदेवौ
तद्रूपाः सुताः—पुत्राः जाताः—समजनिपत अपिश्चार्थो भिन्नक्रमश्च तथा
ते—शल्यारिप्रमृखाः अपरे—अन्ये च जनाः स्वमानं—स्वमहत्त्वामिमा-
नम् अपहाय—परित्यज्य विमानरत्नारूढाः—श्रेष्ठविमानमारूढाः मन्तः
अस्य—वासुदेवस्य नेमिनाथस्य वा पाण्डोरेव वा वरिवस्यया—परिचर्यया
हेतुना शुश्रूषार्थमित्यर्थः समीयुः मम्यगतवन्तः नरोऽजे मनुजेऽर्जुने
इति मेदिनी. बन्धुशब्दस्य भातृ—पुत्रेत्येतद्भयवाचकत्वं शब्दस्तोम-
महानिधौ द्रष्टव्यम् ।

अन्यपक्षेषु—ततः—तस्मात् श्रीविश्वसेनादिनृपात् इमे—वक्ष्यमा-
णगुणाः सुताः जाताः काश्चा इत्याह—अशरसंख्ययाप्याः—न शरैः
बाणैः संख्ये—युद्धे याप्याः—चिद्राव्याः पलायनार्हाः बाणयुद्धेऽधमा
वा इति ते तथोक्ताः । शल्यारिपावनिनरान्वयिबन्धुरूपाः—शल्यानि-
घाणान् तोमरान् वा इम्रति ऋच्छन्ति वा—प्राप्नुवन्ति तच्छीलाः
शल्यारिणः शराभ्यासिन इत्यर्थः शूरा इति यावत् । पावयतीति
पावनः—जगत्पावित्र्यकारकः यद्वा पं—पातारमपि अत्रति—रक्षतीति
पावनः—शरण्यस्यापि शरण्य इत्यर्थः श्रीविश्वसेनादिस्तस्यापत्यानि-
पावनयः नरान्वयिबन्धुरूपाः—नराणां—मानवानाम् अन्वयिबन्धुरूपाः
सोदरभ्रातृकृत्वास्तथाऽनुप्रादिणोऽनुरागिगश्चेत्यर्थः शल्यारि-पावनि-

नरान्वयिबन्धुरुपाणां विशेषणानामयं कर्मधारयः शल्यं तु न स्त्रियां
शङ्कौ क्लीबं क्ष्वेडे-पु-तोमरे इति. पा ना वाताण्ड-पूतेषु पाने पातरि-
कीर्तितः इति च मेदिनी । तेऽपरे च स्वमानमपहाय विमानरत्नारूढाः
अस्य श्रीविश्वसेनादेः वरिवस्यया ममीयुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

या वेदिजातिरुचिता कृतकर्मयोगा-

लेभे प्रपञ्चरमणैर्विषयोपभोगम् ।

स-प्राप्तरूपमहिमा न हि माननेति,

प्रज्ञा-विशेषवशात् दधतां स्म-राज्ञाम् ॥२०॥

अन्वयः—या वेदिजातिरुचिता कृतकर्मयोगात् प्रपञ्चरमणैः विषयोपभोगं
लेभे सप्राप्तरूपमहिमा सा स्मराज्ञां दधता राज्ञां प्रज्ञाविशेषवशात् मानं न
एति । पक्षे वा वेदिजातिः उचिता प्रपञ्चरमणैः विषयोपभोगं लेभे कृतकर्मयो-
गात् सप्राप्तरूपमहिमा प्रज्ञाः दधतां राज्ञां मानं न एतिस्तेति काकुः ॥ २० ॥

व्याख्या—या वेदिजा=द्रौपदी वेशाः=होमवेदितो जायते इति

न्युत्पत्तेः अतिरुचिता=शोभिता असीमशोभाशालिनीति यावत् कृत-
कर्मयोगात् प्राक्कृतकर्मवशात् प्रपञ्चरमणैः-प्रकृष्टाः पञ्चपञ्चसंख्यकाः
रमणाः-पतयन्तैः विषयोपभोगं-मांमारिकविषयानुशीलनजन्यसुखा-
नुभवरूपं भोगं लेभे-प्राप्तवती मप्राप्तरूपमहिमा-प्राप्तो यो रूपस्य-
सौन्दर्यस्य महिमा-आतिशयं धारयतां राज्ञां-नृपाणां विषये प्रज्ञा-
विशेषवशात् बुद्धिविशेषवशात् मानं-विनयाभावं न एति-प्राप्नोति
नम्रतया वर्तत इत्यर्थः ॥

अन्यपक्षेषु—या वेदिजातिः-वेदयः-पण्डिताः तेषां जातिः-
मामान्यम् उचिता-मत्कारयोग्या प्रपञ्चरमणैः-विस्तृतक्रीडाभिः
अनापासेनेति भावः विषयोपभोगं-द्वेगकार्यं स्वामिन्वं लेभे । कृतक-
र्मयोगात्-मिलनात् संगमादित्यर्थः मप्राप्तरूपमहिमा-प्राप्तरूपाणां-

बुधानां-पण्डितानां महिम्ना-महत्त्वेन महितः यद्वा प्राप्तरूपेण-मनो-
ज्ञेन रम्येनेत्यर्थः महिम्ना-उत्कर्षेण महितः प्रजाः=बुद्धीर्दधतां राज्ञां
मानं-सन्मानं न एतिस्मेति काका एतिस्मेवेत्यर्थः । वेदिःस्यात्पण्डिते
पुमान् इति प्राप्तरूपो जरम्ययोरिति च मेदिनी प्राप्तरूप-स्वरूपाऽभि-
रूपा बुधमनोऽयोरित्यमरः ॥ २० ॥

या नित्ययौवनतया वसुधा-प्रतीता,

पुष्पान्विताऽऽशु फलिता सुतरत्नजात्या ।

व्यूढा भूजाबलवशाद्वशाऽमुनासौ,

सेवे स्वतः स्वरसतः पुरुषोत्तमं तम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—या नित्ययौवनतया वसुधाप्रतीता अरशाऽमुनामुजाबलवशात्
व्यूढा ततः पुष्पान्विता सुतरत्नजात्या आशुफलिताऽसौ स्वतः स्वरसतः तं
पुरुषोत्तमं सेवे । पक्षे—या वसुधा नित्ययौवनतया प्रतीता पुष्पान्विता सुत-
रत्नजात्याऽऽशुफलिताऽरशाऽसौ अमुना मुजाबलवशात् व्यूढा स्वतः स्वरसतः
तं पुरुषोत्तमं सेवे ॥ २१ ॥

व्याख्या—या द्रौपदी नित्ययौवनतया-नित्यं-चिरस्थायि यौ-
वनं=तारुण्यं यस्याः मा नित्ययौवना तद्भावस्तथा तथा मदातनतारु-
ण्यशालितयेत्यर्थः वसुधाप्रतीता=भूतलेप्रसिद्धा अरशा=स्वयंवरा सती
अमुना=पाण्डवेन भुजाबलवशात्=सबाहुवीर्यप्रभावात् व्यूढा=परि-
णीता=विवाहिता इति यावत् ततः पुष्पान्विता=पुष्पम्=आर्तव्रं स्त्रीधर्म
इति यावत् तत्महितो मती सुतरत्नजात्या=नृपरत्नजन्मना आशु
फलिता=फलवती असौ द्रौपदी स्वतः=स्वयमेव स्वरसतः=अकृत्रिम
निजानुरागात् तं=प्रसिद्धं पुरुषोत्तमं=नरमत्तमं पाण्डवं मेवे=भेजे ।

अन्यपक्षेषु—या वसुधा=पृथ्वी नित्ययौवनतया=अस्याद्युत्पादने
सर्वदैव युवतीवममर्थतयेत्यर्थः प्रतीता=विश्रुता पुष्पाऽन्विता=पुष्पेन=

पार्थिवपदार्थसार्थानां विकाशेन अन्विता=युक्ता पुष्पैः=नानाविधकुसु-
मैरन्वितेति वा सुतरत्नजात्या=खन्यादिसमुद्भूत रत्नजात्या फलिता=
सफला अवशा=सर्वदा कस्याऽप्यनायत्तासत्यपि असौ वसुधा अमुना=
श्रीविश्वसेनादिमहीपतिना भुजावलवशात्=निजभुजवीर्यमहिम्ना व्यूढा
विधृता स्वायत्तीकृता सती स्वतः स्वयं स्वरसतः=निजरसैः मधुरादि-
पद्मैः तं पुरुषोत्तमं=श्रीदिश्वसेनादिनरेशं सेवे ॥ २१ ॥

कृष्णावतारसमये त्रिदशावतारे,
राज्ञि स्फुरत्यपि न धर्मभुवाऽत्यवाहि ।
या-याज्ञिकी-ह-तनया कलिभृत्क्रियासौ,
यस्मात्कृतं सुकृतमेव युगं नृपेण ॥ २२ ॥

अन्वयः—कृष्णावतारसमये त्रिदशावतारे राज्ञि स्फुरति सति धर्मभुवा
या अयाज्ञिकीहतनया कलिभृत् क्रिया असौ क्रिया न अत्यवाहि यस्मान्नृपेण
युगं सुकृतमेव कृतम् ॥ २२ ॥

व्याख्या—कृष्णावतारसमये=कृष्णस्य=विष्णोरष्टमावतारकाले
त्रिदशावतारि=देवांशेनावर्तमाने राज्ञि=युधिष्ठिरमहीपतौ स्फुरति=वि-
जयमाने सति धर्मभुवा=विप्रेण या अयाज्ञिकी=यज्ञाय=देवपूजायै
हिता यज्ञमर्हति वा यज्ञः प्रयोजनमस्या इति वा यज्ञस्येय मिति वा
याज्ञिकी तद्भिन्ना हतनया=हतो=भग्नो नयो=मार्गो यस्याः सा तादृशी
अत एव कलिभृत्=कलि=क्लेशं कलियुगं वा कलहं वारणं वा विभर्त्ति
धारयति पोषयति वा इति सा तथाविधा क्रिया=कर्म अमौ न
अत्यवाहि=न आदत्ता न कृतेत्यर्थः पूजा विना न तपोमुखं धर्मकृत्यं
चभूवेति भावः । यस्मात्कारणात् नृपेण युगं=द्वापरकालः कृतं=कृत-
युगमेव तत्सदृशमेवेति भावः सुकृतं=शुविहितम् ॥

ऋषभदेवपक्षे—त्रिदशावतारे=त्र्यधिकास्त्र्युत्तरास्त्रिसहिता वा दश त्रिदश=त्रयोदशेत्यर्थः अवताराः=भवा यस्य स तस्मिन् । शान्ति नाथादिपक्षे । त्रिदशावतारे=देवावतारे देवरूपे इत्यर्थः । यस्मात् नृपेण कृतं नाम प्रथमं युगं सुकृतं=सुसम्पादितम् 'ऋषभशान्त्योः ।' शेषेषु युगं स्वाविर्भावाधिकरणीभूतकालः कृतं=कृतयुगमेव सत्ययुगमेवेत्यर्थः सुकृतम् ॥

किञ्च रसमये=सुरनरयक्ष-गन्धर्वकिन्नरादीनां हर्षमये आनन्दप्रचुरे यद्वा अरसमये=दैत्य-दानवादीनां केशि-कंसवृषभादीनां मृत्युहेतुत्वादहर्षमये दुःखबहुले अथवा आरसमये=अरीणां समूहः आरं तस्य समये=बहुशत्रुकण्टकाकीर्णकाले इत्यर्थः त्रिदशावतारे=देवस्य विष्णोः पूर्णावताररूपे रात्रि=कृष्णवासुदेवे स्फुरति=विजयमानेऽपि सति या याज्ञिकी=यज्ञः=यज्ञसेनः नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणात् भीमो भीमसेन इतिवत् तस्येयं याज्ञिकी=यज्ञसेनसम्बन्धिनी तनया=उग्री द्रौपदी यद्वा याज्ञिकी=याज्ञसेनी द्रौपदी असौ हतनया=हतः=भग्नो नयः=नीतिर्यस्यै सा तथा कलिभृतक्रिया=कलिं विवादं राज्यप्रत्यर्पणादिविषयकफलहं विभर्तीतिकलिभृत=दुर्योधनस्तस्य क्रिया=वस्त्राकर्षणादिरूपकर्म यस्यां सा तादृशी सत्यपि कृष्णावता=कृष्णा=द्रौपदी साऽस्त्यस्यासौ कृष्णावान् तेन द्रौपदीपतिनेत्यर्थः धर्मभ्रुवा=धर्मात्मजेन युधिष्ठिरेण धर्म इति शेषः न अत्यनाहि=नात्यक्रामि नातिक्रान्त इत्यर्थः । दुरवग्रहदुष्टनिग्रहाग्रहिले श्रीमनिवासुदेवेऽवतीर्यभूतले विराजमानेऽपि सति दुष्टदुर्योधनेन परिपत्समक्षं द्रौपदीं विवस्त्रीकर्तुं चेष्टिते घृतहारितसर्वस्वेन धर्मराजेन तदानीं तद्विरुद्धं किमपि नाचेष्टितमिति भावः । रसः स्वादे जले वीर्यं शृगारादौ विषे द्रवे इत्यनेकार्थसंग्रहः । कृष्णा साद्द्रौपदी-नीली-कणा-द्राक्षासु योषिति इति मेदिनी । कलि-

शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधीति हैमः क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे सम्प्र
 वारणे. आरम्भोपाय-शिक्षा-ऽर्चा-चिकित्सा निष्कृतिः प्रपीति विश्वः।
 'आरसमये' इत्यस्य आरम्भ=अरिसमूहं मम्यगयते=अभियातीति स
 तादृश इति वार्थः ॥ २२ ॥

यो वा-सुयोधननृपः कृपया समेतः,

काङ्क्षावशेन मनसा विदधे क्षमा-याः ।

जाताऽत्र तस्य विषमान-दशाननस्य,

तत्राप्यभाग्यभवनं निरणायि देवैः ॥ २३ ॥

अण्यय —यः सुयोधननृप. कृपयाऽसमेत काङ्क्षावशेन मनसा या.
 अक्षमा (काङ्क्षावशेन मनसा अक्षमाया विदधे, वशेन मनसा क्षमाया
 काङ्क्षा, अवशेन तेन क्षमाया काङ्क्षा) विदधे तस्य अत्र आननस्य विषमा
 दशा न जाता ? तत्रापि देवैः. अभाग्यभवन निरणायि । नृपभादिपक्षे—यः
 सुयोधननृप. कृपया समेत काङ्क्षावशेन मनसा या क्षमा विदधे तस्यात्र
 आननस्य दशा विषमा न जाता तत्र देवैः आप्यभाग्यभवन निरणायि ॥२३॥

व्याख्या—यः सुयोधननृपः=दुर्योधननृपतिः कृपया=अनु-
 ग्रहेण असमेतः=रहितः द्यूतपणीकृतं द्वादशसमाः प्रकाशं वर्षमेकञ्च
 प्रकाशं वनवासमतीत्यागतपाण्डवविषये तदीयराज्यप्रत्यर्पणानिच्छुतया
 निर्दयहृदयः इत्यर्थः । काङ्क्षावशेन=लोभपरवशेन 'इन्द्रप्रस्थं वृकप्रस्थं
 जयन्तं वारणावतम् । देहि मे चतुरो ग्रामान् पञ्चमं किञ्चिदेव तु' इत्येवं
 सानुनयमभ्यर्थनेऽपि कृते ममग्रराज्यलिप्साविवशेन मनसा=चेतमा-
 याः अक्षमाः=अशान्तीः विदधे=कृतवान् । यद्वा काङ्क्षावशेन=ममग-
 साम्राज्यजिघृक्षापरवशेन मनसा अक्षमायाः=पाशकक्रीडनरूपटानि
 छलद्यूतानीत्यर्थः विदधे । अथ वा वशेन मनसा=प्रशे=आयत्ततायां
 वशाः=अधीना वा इनाः=नृपतयो यस्य तादृशेन मनसा क्षमायाः=

सर्वभूमेः काङ्क्षा=लिप्सा गर्धेति यावत् विदधे । अथ वा अवशेन=अखतन्त्रेण ईर्ष्यापरवशेनेत्यर्थः अग्रशरतं विरुद्धं=न्यायविरोधि अ-या-र्यमिति यावद् वा वशम्=इच्छा यस्य तेन दुर्योधनेन मनसा क्षमायाः=सर्वभूमेः काङ्क्षा विदधे=चक्रे कृता तस्य=दुर्योधनस्य अत्र=अत्युत्कटपाप-पुण्याना मिहैवफलमश्नुते, इति कतिपर्येय दिवसैः फलप्रत्यक्षीकरणप्रवणाधिकरणे संसरणे(संसारे)आननस्य=मुखस्य विपमा=मानिजनसुदुः सहादारुणा संकटा वा दशा=अवस्था स्थितिरित्यर्थः न जाता काङ्क्षा जातैवेत्यर्थः । यद्वा विपमानदशा=विपवत्=गरलवत् मानदशा=मानस्य=अहंकारस्य दशा=अवस्था विपतुल्यगर्वाऽवस्थेत्यर्थः जाता=अभूत् । तत्रापि=तस्य तादृगवस्थत्वविपपेऽपि देवैः=अवटितघटन-घटितविघटनपटीयः पाटवपरिपाटीशालिभाग्याधिष्ठातृभिः अभाग्यभवनं=भाग्यराहित्यं दैवाननुकूलत्वं-दैवप्रातिकूल्यमिति यावत् निर्णायि=निर्णीतम् निश्चितमित्यर्थः ॥ क्षमा शान्तौ क्षितौ इति हेमचन्द्रः । वशा वन्द्या-सुता-योषा-स्त्रीगवी-करिणीषु च । त्रिप्यायत्ते, स्त्रीयमायत्तत्वे चेच्छा-प्रभृत्वयोरिति मेदिनी । तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता अप्राशस्त्यं विरोधश्च नअर्थाः पट् प्रकीर्तिताः । विपमः दारुणे संकटे चेति शब्दस्तोममहानिधिः ।

ऋषभादिपक्षे—यः सुयोधननृपः=सुखेन युध्यतेऽसौ सुयोधनः सुयुध् युच् स चासौ नृपः=नाभिराजादिः कृपया=निष्कारणपरदुःख-प्रहाणेच्छालक्षणदयया समेतः=प्रहितः जीवाऽनुकम्पीत्यर्थः काङ्क्षाशेन=मोक्षेच्छाशालिना मनसा याः क्षमाः शान्तीः विदधे तस्य=राज्ञः अत्र आननदशा विपमा=प्रतिकृत्वा न जाता विपये देवैः आप्यभाग्य-

वृत्त्या-जितः कुहनया-न-तयाजितः स-
पाञ्चालिकामवसनां परिपत्समक्षम् ।
चक्रेऽत्र-पावनविधौ हरिजः प्रमीलां,
नश्यत्समस्तसुदृशं च विमोहलीलाम् ॥ २४ ॥

अत्रय — कुहनया वृत्त्या जित तथा (तनया) अजित स परिपत्समक्ष
पाञ्चालिकाम् अवसना चक्रे, त्रपावनविधौ (अत्र पावनविधौ) हरिजः नश्यत्स
मस्तसुदृश प्रमीला विमोहलीला च चक्रे । यद्वा य अनतया कुहनया जित
स वृत्त्याजितः स परिपत्समक्ष पाञ्चालिकाम् अवसना चक्रे (तथा न कुहनया
आजितः वृत्त्या जित स पाञ्चालिकाम् अवसनां न चक्रे) इति विचार्य हरिज
अत्र पावनविधौ नश्यत्समस्तसुदृश प्रमीला विमोहलीला च चक्रे । ऋषभादि-
पक्षे—हरिज अत्र पावनविधौ नश्यत्समस्तसुदृश प्रमीला विमोहलीला च न
चक्रे ॥ २४ ॥

व्याख्या— कुहनया=दम्भचर्यालक्षणाया वृत्त्या=वर्तनेन जितः=,
वशीकृतः दाम्भिक इत्यर्थः तथा=पुण्येन=पुण्यकर्मणा च न जितः
अधार्मिक इत्यर्थः यद्वा नतया=नास्ति तः=गर्वोपस्थां मा नता=
अनहंकृतिः नम्रतेत्यर्थः तथा अजित अशशीकृतः उद्धत इति यावत्
स=दुर्योधनः परिपत्समक्ष=मभा (मदा) प्रत्यक्ष एव पाञ्चालिकां=
द्रौपदीम् अवसनां=नञोऽल्पार्थकत्वेन आकृष्टबहुतराशुकांशतया अल्प
वस्त्रा नम्रप्रागमिति भाव चक्रे असिंश्च त्रपावनविधौ=त्रपां=लज्जाम्
आपयति=गमयति=प्रापयति ग्राहयति वाऽसौ यद्वा त्रपाया=अवन=
प्राप्तिर्यस्मात्त्रपावन =लज्जाजनकः अत्रतेर्ष्यन्ताच्छुद्धाद्वाल्प्युः स चासौ
विधिः=विधानं तस्मिन् यद्वा अत्र पावनविधौ=अकीर्तिप्रापककर्मणि ।
वस्त्रारूपणलक्षणाऽमद्वयवहारे इत्यर्थः जायमाने हरिजः-जातावेकर-
चनं युधिष्ठिर-मीमांसुर्जुनाः नश्यत्समस्तसुदृशं=निमीलितमर्वजनलो-
चना प्रमीलां=अशक्योपायतया नितान्तामक्षदर्शनतया च तन्द्राभावना

दृङ्निमीलनमिति यावत् विमोहलीलां=मूढमाव च चक्रे । कुहना
 दम्भचर्यायामिति, तश्चौरा-मृत पृच्छेषु क्रोडे म्लेच्छे च कुत्रचित्
 अष्टुमांस्तरणे पुण्ये कश्चितः शब्दवेदिभिः इति च मेदिनी, तकार-
 शौर्य-गर्वयोरित्येकाक्षरक्रोडः । तत्मादृश्यमभावश्च तदल्पत्वं तदन्यता,
 अप्राशस्त्यं विरोधश्च नवर्थाः पृष्टप्रकीर्तिताः । अथ वा यः नरः अन-
 तथा=मज्जया तथा=प्रसिद्धया कुहनया=दम्भचर्याया=लोभान्मिथ्येया-
 पथसंपादनयेत्यर्थः अर्थलिप्पया मिथ्याधर्माश्रयणेनेति यावत् जितः=
 वशीकृतः सः नरः घृत्त्याजितः=मृत वर्चनं=चिरस्थितिर्जीवनोपायो
 वा तेन त्याजितः=परिहापितः स्यात् । स परिपत्नमक्षं=जनतासमक्षं
 पाञ्चालिका=पुत्रिकां वसु-दन्तादिश्चितपुत्रलिकाम् अवसनां-नगनां
 चक्रे मनरः व्यर्थप्रयास इत्यर्थः धनचत्वेऽप्यधनत्वमिति भावः ।

यद्वा तथा-प्रतीत्या न कुहनया-दम्भचर्याया सम्पादितयेति
 शेषः दम्भगहितयेत्यर्थः आजितः संग्रामात् घृत्त्या=आजीविकया जितः
 स पाञ्चालिकामवसना न चक्रे नकारस्योभयत्रयोगात् सफलप्रयासो
 ऽयं पुरुषः इति विचार्य हरिजः इन्द्रजोऽर्जुनः यद्वा हरिः=अनिलस्त
 स्माज्जातो भीमसेनः अथ वा हरिः-यमः तज्जातो बुधिष्ठिरः अप्र-
 अस्मिन् पावनविधौ-न्यायकार्ये नश्यत्नमस्तसुदृशः नश्यन्त्यः-अनि-
 मिपन्त्यः, समस्ताः ममस्तानां वा सुदृशः नेत्राणि यस्या सा तां
 तादृशीं प्रमीलां-तन्द्रां विमोहलीला-मूढमाव च चक्रे । कुहनालोभा-
 न्मिथ्येयापथकल्पनेत्यमरः । पाञ्चालिका पुत्रिकास्याद्वन्द्वन्तादिभिः
 कृतेति चामरः । यमा-ऽनिले-न्द्र-चन्द्रा-ऽर्क-विष्णुमिहां-ऽशु-
 वाजिष् । शूका-ऽद्वि-वपि-भेकेषु हरिर्नाकपिलेत्रिष् इति, तन्द्री
 प्रमीला इति चामरः ।

अन्यपक्षेषु-हरिः-सूर्यः-सूर्ययशा भरतचक्रीर्चित्मृतस्तस्माज्जातः
 हरिजः-ऋषभप्रपौत्रः । अथ वा हरिजः-हरिः-हरिवंशः नामैकदेश

ग्रहणे नामग्रहणात् पदैकदेशे पदममुदायोपचाराद्वा हरिवंशे=मूर्यवंशे
उक्ष्वाकुवंशे इत्यर्थः जातः नाभिः विश्वसेनः अश्वसेनः सिद्धार्थराजो
दशरथश्च. तथा हरिवंशे—यादवकुले जातः समुद्रविजयो वसुदेवश्च
अत्रपंस्पष्टम् यथा तथाऽवनविधौ—जीवरक्षाकरणे नश्यत्समस्तमुद्दृशं
प्रमीलां—तन्द्रां प्रमादमिति भावः विमोहलीलां मूढभावमविवेकित्व-
मिति यावत् च न चक्रे ॥ २४ ॥

साम्ना प्रभावितरणेन विभेदनेन,

नो वश्यतामुपगता नरपाः क्षितिं ते ।

प्रापुः स्वतस्तुरगहस्तिरथाद्यभावैः,

स्वापुण्यलब्धजननाजननाद्योग्याः ॥ २५ ॥

अन्वयः—ये नरपाः साम्ना प्रभावितरणेन विभेदनेन वश्यतां नो उपगता
ते तुरगहस्तिरथाद्यभावैः स्वापुण्यलब्धजननात् जननाद्योग्यां क्षितिं प्रापुः ।
अथवा ये नरपाः साम्ना प्रभावितरणेन विभेदनेन वश्यामुपगताः ते तुरगहस्ति-
रथाद्यभावैः (मह) स्वापुण्यलब्धजननात् जननाद्योग्यां क्षितिं स्वतः नो
प्रापु ॥ २५ ॥

व्याख्या—ये नरपाः—सुयोधनादयस्तत्पक्षवर्तिनोऽन्ये च नृपाः
साम्ना—परस्परोपकारप्रदर्शनादिना पञ्चविधेन सान्त्वेन प्रभावितरणेन—
प्रतिदानादिना पञ्चविधेन दानेन—विभेदनेन—भेदेन स्नेहरागापनय-
नादिना त्रिविधेनोपजापेन इत्येतदुपायत्रितयेन यदा वश्यताम्—वश-
वर्तितां विधेयतामित्यर्थः अनुकूलतामिति यावत् नो—नैव उपगताः
तदा ते प्रतीपात्रजिषाः तुरगहस्तिरथाद्यभावैः—अश्व-गज-रथहय-
योधनसाधनविनाभावेन. द्वन्द्वान्तेश्च्यमाणस्य रथशब्दस्य तुरग-
हस्तिभ्यां संबन्धेन अश्वरथ-गजरथादीनां राहित्येनेत्यर्थः तन्त्रेणावृ-
त्या चोक्तपदस्योभयार्थपरताविदेलिमा । स्वापुण्यलब्धजननात्—जन-

नादयोग्यां=जननादः=जनरवः कौलीनमित्यर्थः लोकापवाद इति यावत्
 तस्य योग्यां=तदर्हाम् क्षितिं=क्षयं=नाशमित्यर्थः यद्वा क्षितिं-भूमिं
 स्वतः=स्वयमेव प्रापुः=लेभिरे पञ्चत्वमापन्ना इत्यर्थः भूमिलामस्यापि
 लोके शास्त्रे च मरणवाचित्वेन प्रसिद्धिः तथा च भूमिं प्रापुरित्यस्य
 मृता इत्यर्थः ॥ यद्वा मामानुपायत्रितयेन ये राजानो वश्यतामुपग-
 तास्ते तुरग-हस्तिरथादीनामभावैः सहैव स्वापुण्यलब्धजननात्=जन-
 नादयोग्यां क्षितिं=क्षयं नो प्रापुः । अथवा ये सामादित्रिकेण वशव-
 त्तितामुपगतास्ते तुरग-हस्ति-रथाद्यानां भावैः=सद्भावैरुदयैर्वा सह
 स्वापुण्यलब्धजननात्=जननादयोग्यां=जननादः=साधुवादः-धन्यवाद-
 लक्षणलोकवादस्तद्योग्यां=तदर्हाम् क्षितिं=निजगेहं स्वभुवं=निजशास्य-
 राप्त्रमिति भावः नो प्रापुः काक्ता प्रापुरेवेत्यर्थः अन्यपक्षेऽप्ययमर्थः
 साधारणतयैव प्रतिभाति केवलं 'ये नरपाः'=इत्यस्य 'श्रीविश्वसेनादि-
 राजानां ये प्रत्यर्धिपृथ्वीपतयः' इत्यर्थो विदेलिमः । अत्र प्रसङ्गात्
 सामादिमेदा उच्यन्ते । 'परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्त्तनम् । सम्ब-
 न्धस्य समाख्यानमायत्या संप्रकाशनम् ॥ वाचां पेशलया साधुस्तवाह
 मिति चार्पणम् । इति साम विधानज्ञैः सामपञ्चविधं स्मृतम्' ॥ प्रतिदानं
 तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम्
 देयस्यप्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ स्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं
 तथा । संतर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ क्षितिर्गेहे भुवि क्षये
 इति हैमः ॥ पुंसादिः पूर्व-पौरस्त्य-प्रथमा-ऽऽद्याः इत्यमरः ॥ २५ ॥

सोऽयं प्रभावत्रिभवस्तत्र वास्तवोऽभू-

दित्याह मागधगणः प्रभया प्रभाते ।

नान्यायवर्तनमनास्तु मनाग् जनोघ-

स्वच्छासने नरपते ! भुवि वर्तमाने ॥ २६ ॥

अन्वय — हे नरपते ! प्रभया प्रभाते त्वच्छासने भुवि वर्तमाने जनौघ मनाः तु अन्यायवर्त्तनमना न (अस्ति) सोऽयं तत्र वास्तव प्रभावविभव अभूत् इति मागधगण आह ॥ २६ ॥

व्याख्या—हे नरपते ! = युधिष्ठिरमहाराज ! पक्षे विश्वसेनादि नृपते ! प्रभया = प्रभावादिजनितदीप्त्या प्रभाते = भातु प्रवृत्ते त्वच्छासने = तत्र शास्तिकर्मणि भुवि = भूतले वर्त्तमाने = विद्यमाने मति जनौघः = लोकममूहः मनाः = अल्पम् तु = अपि अन्यायवर्त्तनमनाः = अन्यायेन = असमञ्जस-अनुचित-विधिना अनीत्या वा वर्त्तने = आजीविकाकरणे यद्वा अन्याये = अममञ्जसे अन्याये. इत्यर्थः अनुचिते इति यावत् वर्त्तने जीवनोपाये मनो यस्य स तादृशः न अस्तीति शेषः सोऽयं वास्तवः = यथार्थः तत्र = भवतः = प्रभावविभवः = प्रतापमहिमाऽभूत् इति मागधगणः = बन्दिजनसमूहः आह ॥ २६ ॥

भीष्मोऽग्रतो-यमविधिः स्वगुरोरनिष्टः,

कृष्णालकग्रहणकर्म सभासमक्षम् ।

वैराग्यहेतुरभवद् भविनो न कस्य,

दैवस्य वश्यमखिलं यद्व्यभवि ॥ २७ ॥

अन्वय — स्वगुरोरनिष्ट भग्नत (स्वगुरोरग्रत भतिष्ट) भीष्म सभासमक्ष कृष्णालकग्रहणकर्म यमविधि कस्य भविनो वैराग्यहेतुर्नाऽभवत् यत् भव व्यभवि तत् अखिल दैवस्य वश्यम् । ऋषमादिपक्षेण—स्वगुरोरनिष्ट भग्नत भीष्म सभासमक्ष कृष्णालकग्रहणकर्म यमविधि कस्य भविन वैराग्यहेतुर्नाऽभवत् ॥ २७ ॥

व्याख्या—पाण्डवपक्षे—स्वगुरोः = (स्वस्य = आत्मनो गुरोः = पितुः) निजजनकस्य धृतराष्ट्रस्य यद्वा स्वगुरोः = खोपदेऽद्रोणाचार्यादेः स्वगुरुजनस्य = भीष्मादेर्वाऽपि अनिष्टः = अनभीष्मितः अप्रिय इति यावत् अग्रतः = पत्यादिबन्धुजनानां पुरत एव यद्वा स्वगुरोः = स्वपत्युर्धुधिष्ठि-

रादेः अग्रतः=पुरस्तादेव अनिष्टः=अत्यन्ताप्रियः भीष्मः=दारुणः अस-
ह्यतमः सभामक्षं=परिपत्प्रत्यक्षे कृष्णालकग्रहणकर्म=द्रौपदीकेशकर्ष-
णव्यापाररूपः अयम् अविधिः=अग्रशस्त-गर्हित-विधानं कस्य भविनः
भायुकजनस्य वैराग्यहेतुः=विशिष्टो रागः=मात्सर्यं विरागः स एव
वैराग्यं=अत्यन्तमात्सर्यम् (स्वार्थेष्यञ्) यद्वा विगतो रागः=अनुरागः
स्नेहो यस्य स विरागस्तस्य भावो वैराग्यं=(दुर्योधनविषये) स्नेहरहि-
तीभावः (स्नेहराहित्यं) तस्य हेतुः=कारणं नाऽभवत् सर्वस्वैवाऽभवदि-
त्यर्थः । 'भीष्मोदितो-यमविधिः' इति पाठे भीष्मम्=दारुणं दुःसह
मित्यर्थं उदितम्=उदय उक्तिर्वा यत्र स इति भीष्मेण=शान्तनुपुत्रेण
कौरव-पाण्डवपितामहेनेत्यर्थः उदितः=कथित इति वा भीष्मोदितः ।
अन्यपक्षे-भीष्म.=दारुणः अदितः=अखण्डित इत्यर्थो बोध्यः । यत्=
घटनादिकम् अवश्यभावि=निश्चितभवितव्यताकं तत्सर्वं दैवस्य=अदृष्टस्य
वश्यम्=अधीनम् । अवश्यंभाविभावानामप्रतीकार्यत्वान् ।

ऋषभ-शान्ति-राम-कृष्णपक्षेषु-स्वगुरोः=पित्रादिस्वगुरुजनस्य
अनिष्टः-अप्रियः भीष्मः=दारुणः अग्रतः=पुरा=यौवराज्यकाल एवे-
त्यर्थः सभासमक्षं कृष्णालकग्रहणकर्म=रलयोरेकवस्मरणात् कृष्णं=
श्यामं पराजयजन्यदैन्यमलीमसमित्यर्थः यत् आलकम्=आरकम्=
अरीणां समूह आरं तदेवारकं तस्य ग्रहणकर्म=निग्रहव्यापार इत्ययम्
अविधिः=अनुचिताचरणं यद्वा यमविधिः=यमस्य=दण्डधरस्येव
विधानं कस्यभविनः=दुष्टनिग्रहाकाङ्क्षिणो जनस्य वैराग्यहेतुः=विशिष्टो
रागः=अनुरागः स्नेहः विरागः स एव वैराग्यं तस्य हेतुर्नाभवत् ।
दैवस्येत्यादिपूर्ववत् ।

नेमि-पार्श्ववीरपक्षेषु-स्वगुरोरनिष्टः भीष्मः=दुष्करत्वाद्दारुणः
अग्रतः=प्रथममेव वार्द्धक्यावस्थाप्राप्तितः पूर्वमेवेत्यर्थः नेमि-पार्श्वपक्ष-

योस्तु स्वगुरोः=स्वपितुः अग्रतः=अग्रे एव अत एव अनिष्टः=स्वपितु-
 रप्रियश्चेति विशेषः । महावीरपक्षे तु स्वगुरोः=स्वज्येष्ठभ्रातुः अग्रतः =
 अत एव । यमविधिः=अहिंसादिपञ्चमहाव्रतविधानं संयमधारण-
 मित्यर्थः दीक्षाग्रहणमिति यावत् सभाममक्षं=गोष्ठीसामुख्य एव
 कृष्णालकग्रहणकर्म=कृष्णानां- तारुण्यविजृम्भितश्यामलिमशालिनाम्
 अलकानां=निजशिरःकेशानां ग्रहणकर्म-पञ्चमृष्टिलोचकर्म च कस्य
 भविनः-विधेकिजनस्य वैराग्यहेतुः-विगतो रागः-स्रक्-चन्दन-वनि-
 तादिविषयेष्वभिपङ्को येषां ते विरागास्तेषां भावः कर्म वा वैराग्यं
 तस्य हेतुर्नाभवत् सर्वस्यैवाभवदित्यर्थः । महेन्द्रमहेश्वर्यातिशयायेसाम्ना-
 ज्यशालिकुलसंभवोऽप्येव माम्नाज्यविजृम्भितानुपमभौमसुखजातं तृण-
 मिवनिरस्य राजकुमारादिसुदुष्कराऽरुष्करमुष्टिपञ्चकमितकेशलुञ्चनपूर्वकं
 दीक्षाग्रहणमकरोत् इति घिङ् न आपातरमणीयपर्यन्तपरितापिविशं-
 कटविषयादवीलप्रदावानलविस्मरशिक्षावलीचिकलितचेतस्कान् इत्येवं
 सर्वस्यैववैराग्यं प्रादुरभूत् । शेषं पूर्ववत् श्रपम-शान्त्योरप्यय-
 मर्थो विदेलिमः । अहिंसा मत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेय-
 मिति पञ्चैते यमाख्यानि ब्रतानिच' । गगस्तु मात्सर्यं लोहितादिपु-
 ष्पेःशादावनुरागे च गान्धारादौ नृपेऽपि चेति मेदिनी ।

श्रीरामपक्षेतिवर्थंविधोऽप्यर्थः सम्भवति तथाहि—स्वगुरोः—
 स्वपितुर्देशरथस्य अग्रतः अनिष्टः—अत्यन्ताप्रियः भीष्मः—अनिष्टकृमा-
 रराजकुमार (राम) दुष्करतया पुत्रवियोगजन्यशोकातिरेकसंभावित-
 राजमरणहेतुना वा सुदारुणः यमविधिः—संयमग्रहणं चतुर्दशवर्षवि-
 धिक्रान्तपञ्चव्रतधारणमिति यावत् तथा सभाममक्षं—सर्वसमक्षमित्यर्थः
 कृष्णालकग्रहणकर्म—कृष्णानां—भृङ्गवदतिश्यामलानाम् अलकानां=चूर्ण-
 कुन्तलानां ग्रहणकर्म—तापमघार्यजटावत्संहत्यवन्धनमित्यर्थः कस्य भ-
 विनः—महदयहृदयस्य वैराग्यहेतुः—विषयरागगाहित्यकारणं ककेपिवि-
 पयस्नेहराहित्यकारणं वा नाभवत् सर्वस्यैवाभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

भीमेऽपि पश्यति सुरे यदि वा नरेऽपि,
नम्रत्वमाश्रयदहीनकुले कुलीने ।

वन्यव्रताचरणतः सह—देव एव,
राजापि मौनमदधाद् धृतधर्मजन्मा ॥ २८ ॥

अन्वयः—अहीनकुले कुलीने सुरे पश्यति भीमे यदि वा नरे सहदेवे अपि नकुले च नम्र वम् आश्रयत् धृतधर्मजन्मा राजापि वन्यव्रताचरणतः मौन मदधात् । ऋषभादिपक्षे—धृतधर्मजन्मा देवः राजापि भीमेऽपि पश्यति सुरे यदि वा नरे रामपक्षे यदि वानरे अहीनकुले कुलीने नम्रत्वमाश्रयत् वन्यव्रताचरणतः सह मौनमदधात् ॥ २८ ॥

व्याख्या—पाण्डवक्षे—अहीनकुले=महाकुलसंभवे कुलीने=सज्जने भूमिस्थिते वा निर्वासितत्वात्. सुरे=पण्डिते विवेकिनि पश्यति=सर्व-समक्षं संवृत्तघटनां साम्राज्यहरण-द्रौपदीकेशांऽशुकाकर्षण-द्वादश-वर्षावधिकप्रकाशवनवास-वर्षेकावधिकगुप्तवासादिरूपां माक्षात्कुर्वति भीमे=वृकोदरे भीमसेने इति यावत् यदि वा नरे=अर्जुने देवे=सहदेवे नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणात् अपि शब्दसंगृहीते नकुले च नम्रत्वं=विनम्रभावः नम्रतेति यावत् आश्रयत्=अवालम्बत न ते व्यक्रियन्तेति भावः तदनु धृतधर्मजन्मा=धृतं=गृहीतं धर्मात्=यमात् जन्म येन च धर्मात्मजो युधिष्ठिरः राजाऽपि वन्यव्रताचरणतः=वन्यानां=वनेवासितपत्स्विनां व्रतस्य=नियमस्य आचरणतः=सार्वविभक्तिकस्तसिः आचरणेनेत्यर्थः यद्वा वनेभवानि वन्यानि तैर्व्रताचरणं=भोजनक्रियासम्पादनं तेनेति ततः सह=सार्द्धं मौनं मुनित्वं दधौ ।

ऋषभ-नेमि-पार्श्व-वीरपक्षे—धृतधर्मजन्मा—धृतं=गृहीतं धर्मरूपं जन्म येन सः यद्वा धृतं धर्माय=पुण्याचरणाय जन्म येन सः देवः=ऋषभदेवः नेमिः पार्श्वनाथः वर्द्धमानश्च भीमे=रौद्रेऽपि पश्यति सुरे देवे यदि वा नरे=मानवे अहीनकुले=महोच्चकुलजे कुलीने=कुलवति

भूमिस्थिते वा नम्रत्वम् आश्रयत् किञ्च राजापि वन्यव्रताचरणतः= वनिनां=वननायकानां भिच्छादीनाम् अव्रताचरणतः=भोजनाभावात् मौनं मुनित्वं अदधात्=अपुण्यत् ।

शान्तिपक्षे कृष्णपक्षे—भीमेऽपि पश्यति सुरे अहीनकुले यदि वा कुलीने नरे नम्रत्वं=नम्रभावः आश्रयत् नम्रताऽऽश्रितेत्यर्थः धृत-धर्मजन्मा=गृहीतपुण्यार्थजनुः धृतं धर्माय=न्यायाय जन्म येन म इति वा देवः=श्रीशान्तिनाथप्रभुः=राजापि=प्राज्यसाम्राज्यसंजातगा-तजातानुभवितापीतिभावः वन्यव्रताचरणतः=वानप्रस्थाचर्यनियमात् मौनं धर्मम् अदधात् ।

रामपक्षे—धृतधर्मजन्मा=गृहीतन्यायावतारः देवः=बलदेवः श्रीरामचन्द्रः राजापि=क्षणकनिपयाऽनन्तरमेव भग्भावितराज्याभिषे-फोऽपि वन्यव्रताचरणतः वन्यैः=वनभवैः कन्द-फलादिभिर्व्रताचरण-तः=अशनक्रियानिष्पादनेन सह मौनं=मुनित्वं तापसत्वमदधात् भीमे-ऽपि पश्यति सुरे यदि=अथ वा वानरे अहीनकुले ऽकुलीने वा नम्रत्वं आश्रीय वासुदेवधृतधर्मजन्मा=गृहीतधर्मावतारः देवः राजापि॥२८॥

प्राप्तं जयाद्व्यविजयैः किमुदारनीत्या,

निर्मायमाणसुकृतैस्तु युगं कृतं तत् ।

लोकैः पथश्च कलितश्चलितं न किञ्चि-

न्नातिक्रमः स्वलितमीश्वरराज्ययोगे ॥२९॥

अन्वयः—जयाद्व्यविजयैः उदारनीत्या निर्मायमाणसुकृतेः तद् युगं कृतं प्राप्तं किमु (यतः जयाद्व्यविजयैः निर्मायमाणसुकृतैश्च) लोकैः पथः किञ्चिद् न चलितं, नापि कलितः (चादितैरभावि) लोकैः पथः कलितः किञ्चिद् न चलितम् । (यतः) ईश्वरराज्ययोगे अनतिक्रमः स्वलितं (च न (लोकैः-ऽजति ॥ २९ ॥

व्याख्या — जयाह्यविजयैः=जयसंवलितविजयैः उदारनीत्या= अमाधारणनीत्या दातृनीत्या वा निर्मायमाणसुकृतैः=विधीयमानपुण्यकार्यैश्च माधनैः तत् कृतं युगं=मत्ययुगं प्राप्तं किम् ? यतः (जयाह्यविजयैः=जयसहितविजयशालिभिः, निर्मायमाणसुकृतैः=पुण्यकार्यविधायिभिः) लोकैः पथः=सन्मार्गात् किञ्चित्=अल्पमपि न चलितं=स्खलितम् नापि गलितः=कलिना=कलनेन क्लेशेन वा कलियुगेन वा चालितैर्भावीति शेषः यद्वा लोकैः=जनैः पथः=सन्मार्गः कलितः=गृहीतः आश्रितः ततश्च किञ्चित्=मनागपि न चलितम् । युक्तं चैतत् यतः ईश्वराज्ययोगे=अतिक्रमः=गर्माद्युल्लङ्घनम् क्रम-परिपाटी-समुल्लङ्घनं वास्खलित=स्खलनं=कूटयुद्धादौ प्रवृत्त्या वीरमर्यादातः पतनं मर्यादाभ्रंशो वा सन्मार्गदिश्चलनं वाऽपि न अजनि लोकेषु । वर्त्म-मार्गा-ऽध्व-पन्थानः पदवी सृतिरित्यमरः । पथ इत्यकारान्तत्वे च 'वाटः पथश्च मार्गश्चे'तित्रिकाण्डशेषः प्रमाणम् ॥ २९ ॥

धर्मात्मनाप्यवनलीनतया वनानि,
संसेविरे विहितकैतवसेवनेन ।

मात्रासमं द्रुपदजातिशयेन शीता-

सन्तापमाप हत-कीचकनीचवृत्त्या ॥ ३० ॥

अर्थव्य — विहितकैतवसेवनेन धर्मात्मना अप्यवनलीनतया वनानि संसे-
विरे अतिशयेन शीता द्रुपदजा हतकीचकनीचवृत्त्या । मात्राऽसम सन्तापमाप ।
द्रुपदादिपक्षेषु—विहितकैतवसेवनेन धर्मात्मना अप्यवनलीनतया (अवन-
लीनतया च) वनानि (अवनानिच) संसेविरे द्रुपदजातिशयेन कीचकनीचवृत्त्या
च मात्रासम शीताऽऽसन्तापमाप हत ॥ ३० ॥

व्याख्या— विहितकैतवसेवनेन=विहित=कृतं क्षात्रधर्मानुरोधेन
घृतक्रीडनार्थमाह्वाने कैतवस्य=घृतस्य सेवनं येन सः तेन, आहितो

न निवर्तेत घृतादपि रणादपीत्युक्ते रणार्थं घृतार्थं वाऽऽहूतेन क्षत्रियेण
 रणघृतविधानस्य च क्षात्रधर्मोचितत्वात् । धर्मात्मना=धर्मे=पुण्ये आ-
 चारे वा न्याये वा आत्मा=बुद्धिश्चित्त वा यस्य तेन धर्मात्मजेन युवि-
 ष्टिरेण आप्यवनलीनतया=आप्या=स्वीकृता वनवास-गुप्तवासरूपनृत-
 पणनिर्वाहार्थं प्राप्यावने=द्वैतवने या लीनता=श्लिष्टता आश्रयाश्रयिभा-
 वेन मन्त्रद्वयता निवमतिरित्यर्थः निवास इति यावत् तथा हेतुना वनानि-
 द्वैतानानि मसेविरे-निपेवितानि । तदनु कदाचित् गुप्तवासयापनीय-
 त्वाधिऋकालाभ्यन्तरे विराट्मृहे पाण्डवैः साक निवमन्ती द्रुपदजा-
 द्रौपदी हतकीचकनीचवृत्त्या-हतस्य-दुर्निदग्धस्य कीचकस्य-तदा-
 ग्यस्य विराटराजश्यालकस्य द्रौपदीरूपदर्शनचलितचेतसस्तद्धर्षणार्थं
 चेष्टमानस्य नीचवृत्त्या-सुरतप्रार्थनालक्षणाऽमदाचरणेन मात्रासम-
 प्रमाणेनातुल्यम् अतिमात्रमित्यर्थं मन्ताप-रोदमाप-लेभे पतिव्रता-
 त्वात् सा नीशी ? अतिशयेन सीता अतिशयेन-अतिमात्रम् इने पत्यौ
 पाण्डवे शीता अनुष्णा अतीक्ष्णा इति मा शान्तप्रकृतिकेत्यर्थः । यद्वा
 सीता-सीता इति लुप्तोपमा । अतिशयनेत्यस्य आपेति क्रिययान्वयः ।

रूपम नेमि पार्थ-वीरपक्षेषु—विहितकेतरसेवनेन-हित-मि-
 त्वादि कैतव-छल घृत वा यद्वा कैतव-शत्रुः तयोस्सेवन-भजनं
 सम्बन्ध इति भावः विगत हित-कैतवसेवन यस्मात् सः तेन राग-
 द्वेषविनिर्मुक्तेनेत्यर्थः । धर्मात्मना-पुण्यशीलेन जिनदेवेन आप्यवनली-
 नतया-तण्श्वरणार्थं प्राप्यवननिवामतया यद्वा अवनलीनतया-जीव-
 रक्षणपरायणतया हेतुना वनानि-वपोवनानि अवनानि-जीवरक्षणक-
 र्माणि वा मसेविर-भेजिरे ।

अत एव द्रुपदजातिशयेन=दूणा=वृक्षाणा पदं=स्यान द्रुपद=वन
 तत्र जातोऽतिशयः=शयन तेन यथा कीचकनीचवृत्त्या=कीचकाना=

वंशानां कीचकेषु वा नीचवृत्त्या=निम्नावस्थित्या च वंशाधोऽवस्थाने-
नेत्यर्थः मात्रासमं=प्रमाणेनाऽतुल्यं यथास्यात्तथा शीतासन्तापं=शीतं
च आसन्तापश्चाऽनयोः ममाहारः हेमन्तादित्रिके शैत्यं ग्रीष्मादित्रिके
औष्ण्यं च आप=प्रापेत्यर्थः । हत इति कोमलामन्त्राणे ।

शान्तिनाथ-कृष्णवासुदेवपक्षे-धर्मात्मना=धर्मे=धनुषि न्याये
वा आत्मा=मनो यस्य स तेन अत एव विहितकैतवसेवनेन=विहितं
कैतवैः=रिपुभिरपि सेवनं यस्य स तेन विशिष्टं हित-कैतवयोः=मित्र-
शत्रोः सेवनं यस्मिन् स तेनेति वा अवनलीनतया=जगद्रक्षणपरायण-
तयाऽवनानि=रक्षाकर्माणि संसेविरे=आश्रितानि ।

श्रीरामपक्षे धर्मात्मना=धर्मे=शिष्टाचारे आत्मा=मनो यस्य तेन
मर्यादापुरुषोत्तमेन विहितकैतवसेवनेन=विगतं हिते=जगदिष्टताधने
कैतवस्य=छलस्य सेवनं यस्मादिति. विशेषेण हितं=गतं कैतवस्य=छल-
स्य सेवनं यस्मादिति. विशेषेण हितं=गतं कैतवस्य=छलस्य द्यूतस्य वा
सेवनं यस्मादिति वा. विहितं कैतवेन=रिपुणा=क्षणकतिपयशात्रवी
भूतेन परशुरामेण शत्रुपक्षीयेण रावणानुजविभीषणेन सेवनं=भक्ति-
भावो यस्य स तेन तथाविधेन श्रीरामबलदेवेन आप्यवनलीनतया=
आप्या=ममाक्षाया वने या लीनता=चतुर्दशवर्षाधिकनिवसति-
स्तया हेतुना वनानि=दण्डकारण्यानि संसेविरे । अथ शीता=श्रीराम-
मनुगच्छन्ती जानकी द्रुपदजातिशयेन=वनमथलीशयनेन कदाचित्
कीचकनीचवृत्त्या=वंशाधोऽस्थित्या मात्रा समं=प्रमाणेनातुल्यम् अ-
तिमात्रं सन्तापं=खेदम् आप=आममाद प्राप्तवतीत्यर्थः । कैतवं द्यूत-
दम्भयोः । कैतवः कितवे शत्रौ इति हैमः । शीता नभस्मरिति
लांगलपद्मतौ च सीता दशाननस्त्रियोः सहधर्मिणी चेति तालव्यादौ
धरणिः । कीचको दैत्यभिद्-वाताहतिस्खनवंशयोः, विराट् राजश्याले
चेति शब्दार्णवः ॥ ३० ॥

नारायणः पशुधिया कृतकं स नाशा-

न्नासाद्यन्नगवनभ्रमणेन दुःखम् ॥

भ्रंशेन पैतृकपदस्य दशामशासीद्,

वारांनिधेश्च सविधे शरणे हरीणाम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—नारायणः नाशात् स पशुधिया उपलक्षितः नगवनभ्रमणेन कृतकं दुःखं नासाद्यत् पैतृकपदस्य भ्रंशेन वारांनिधेः सविधे हरीणां शरणे दशामशासीत् । रामपक्षे—स नारायणः कृतकं पशुधिया नाशात् नगवनभ्रमणे दुःखं नासाद्यत् इति च न पैतृकपदस्य भ्रंशेन वारांनिधेः पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

व्याख्या—नारायणः=नृणां समूहो नारं तत् अयते=जानाति इति नारम् आययति=प्रवर्तयति स्वेष्टकर्मणीति वा जुः इदं नारम्=अज्ञानं तद् आययति=गमयति निवर्तयतीति वा सः । नाशात्=न आशां=लौभं परिग्रहविषयकम् अततीति सः नाऽऽशात् नैकधेत्यादा-विधेहापि नञतिरिक्तनशब्दसद्भावात्प्रलोपाभावः सः=ऋषभः पशु-धिया=मध्यग्वृद्ध्या उपलक्षितः अतएव नगवनभ्रमणेन=पर्वत=फाननप्रभृतिषु विहरणेन कृतकं=कृत्रिमं दुःखं न नासाद्यत् न प्राप्तवान् किञ्च पैतृकपदस्य=कुलपरम्परागतराजपदलक्षणमित्सम्बन्धिस्थानस्य भ्रंशेन=अधःपातनेन अवहेलनेन परित्यागेनेति यावत् वारांनिधेः=समुद्रस्य सविधे=समीपदेशे हरीणां=सिंहानां शरणे=आश्रयस्थाने वने इति यावत् दशां=चरमावस्थाम् अशासीत्=तपश्चर्यया तनूकरोतिस्मेत्यर्थः प्रापयामासेति यावत् ॥

श्रीरामपक्षे—सः=प्रसिद्धः नारायणः=नारायण इव विष्णुसदृश इत्यर्थः श्रीरामचलदेवः कृतकं=कृत्रिमं मायया हेममृगरूपधारिणं मारीचमिति यावत् पशुधिया=मृगलक्षणः पशुग्यमिति बुद्धयैवेत्यर्थः न अशात्=अशातयत् इति नगवनभ्रमणे=रावणाऽपहृतसीतान्वेष-

वंशानां कीचकेषु वा नीचवृत्त्या=निम्नावस्थित्या च वंशाधोऽवस्थाने-
नेत्यर्थः मात्रासमं=प्रमाणेनाऽतुल्यं यथास्यात्तथा शीतासन्तापं=शीतं
च आसन्तापश्चाऽनयोः ममाहारः हेमन्तादित्रिके शैत्यं ग्रीष्मादित्रिके
औष्ण्यं च आप=प्रापेत्यर्थः । हत इति कोमलामन्त्राणे ।

शान्तिनाश-कृष्णवामुदेवपक्षे-धर्मात्मना=धर्म=धनुषि न्याये
वा आत्मा=मनो यस्य स तेन अत एव विहितकैतवसेवनेन=विहितं
कैतवैः=रिपुभिरपि सेवनं यस्य स तेन विशिष्टं हित-कैतवयोः=मित्र-
शत्रवोः सेवनं यस्मिन् स तेनेति वा अवनलीनतया=जगद्रक्षणपरायण-
तयाऽवनानि=रक्षाकर्माणि संसेविरे=आश्रितानि ।

श्रीरामपक्षे धर्मात्मना=धर्म=शिष्टाचारे आत्मा=मनो यस्य तेन
मर्यादापुरुषोत्तमेन विहितकैतवसेवनेन=विगतं हिते=जगदिष्टताधने
कैतवस्य=छलस्य सेवनं यस्मादिति. विशेषेण हितं=गतं कैतवस्य=छल-
स्य सेवनं यस्मादिति. विशेषेण हितं=गतं कैतवस्य=छलस्य द्यूतस्य वा
सेवनं यस्मादिति वा. विहितं कैतवेन=रिपुणा=क्षणकृतिपयशात्रवी
भूतेन परशुरामेण शत्रुपक्षीयेण रावणानुजविभीषणेन मेवनं=भक्ति-
भावो यस्य स तेन तथाविधेन श्रीरामबलदेवेन आप्यवनलीनतया=
आप्या=ममाहाया वने या लीनता=चतुर्दशवर्षावधिकनिवसति-
स्तया हेतुना वनानि=दण्डकारण्यानि संसेविरे । अथ शीता=श्रीराम-
मनुगच्छन्ती जानकी द्रुपदजातिशयेन=वनस्थलीशयनेन कदाचित्
कीचकनीचवृत्त्या=वंशाधोऽस्थिन्धा मात्रा समं=प्रमाणेनातुल्यम् अ-
तिमात्रं सन्तापं=रेदम् आप=आममाद प्राप्तवतीत्यर्थः । कैतवं द्यूत-
दम्भयोः । कैतवः कितवे शत्रौ इति हैमः । शीता नमस्मरिति
लांगलपद्धतौ च सीता दशाननरियोः सहधर्मिणी चेति तालव्यादौ
धरणिः । कीचको दैत्यभिद्-वाताहतिसखनवंशयोः, विराटराजश्याले
चेति शब्दार्णवः ॥ ३० ॥

नारायणः पशुधिया कृतकं स नाशा-

न्नासादयन्नगवनभ्रमणेन दुःखम् ॥

भ्रंशेन पैतृकपदस्य दशामशासीद् ,

वारांनिधेश्च सविधे शरणे हरीणाम् ॥ ३१ ॥

भ्रमणः—नारायणः नाशात् स पशुधिया उपलक्षितः नगवनभ्रमणेन कृतकं दुःखं नासादयत् पैतृकपदस्य भ्रंशेन वारांनिधेः सविधे हरीणां शरणे दशामशासीत् । रामपक्षे—स नारायणः कृतकं पशुधिया नाशात् नगवनभ्रमणे दुःखं नासादयत् इति च न पैतृकपदस्य भ्रंशेन वारांनिधेः पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

व्याख्या—नारायणः=नृणां समूहो नारं तत् अयते=जानाति इति नारम् आययति=प्रवर्त्तयति स्वेष्टकर्मणीति वा नुः इदं नारम्=अज्ञानं तद् आययति=गमयति निवर्त्तयतीति वा सः । नाशात्=न आशां=लोभं परिग्रहविषयकम् अततीति सः नाऽऽशात् नैकधेत्यादा-विवेहापि नञतिरिक्तनशब्दसद्भावान्नलोपाभावः सः=ऋषभः पशु-धिया=सम्यग्बुद्ध्या उपलक्षितः अतएव नगवनभ्रमणेन=पर्वत=फाननप्रभृतिषु विहरणेन कृतकं=कृत्रिमं दुःखं न आसादयत् न प्राप्तवान् किञ्च पैतृकपदस्य=कुलपरम्परागतराजपदलक्षणपितृसम्य-न्धिस्थानस्य भ्रंशेन=अधःपातनेन अवहेलनेन परित्यागेनेति यावत् वारांनिधेः=समुद्रस्य सविधे=समीपदेशे हरीणां=सिंहानां शरणे=आश्रयस्थाने वने इति यावत् दशां=चरमावस्थाम् अशासीत्=तपश्च-र्यया तनूकरोतिस्मेत्यर्थः प्रापयामासेति यावत् ॥

श्रीरामपक्षे—सः=प्रसिद्धः नारायणः=नारायण इव विष्णुसदृश इत्यर्थः श्रीरामचलदेवः कृतकं=कृत्रिमं मायया हेममृगरूपधारिणं मारीचमिति यावत् पशुधिया=मृगलक्षणः पशुरयमिति बुद्धयैवेत्यर्थः न अशात्=अशातयत् इति नगवनभ्रमणे=रात्रणाऽपहृतसीतान्वेप-

णार्थं गिरिकाननेषु भ्रमणे तज्जन्यमित्यर्थः दुःख-वेदं नामादयत् इति च न किन्तु अशादेव दुःखमासादेवेत्यर्थः । पैतृकपदस्य पितृसम्बन्धिराजपदस्य भ्रंशेन=कैकेयीरचनपरवशेन राज्ञा दशग्रथेन भरताय राज्यं दत्त्वा रामश्च वनवामार्थं पित्राजसूतया साम्राज्यपदस्य साहित्येन वारांनिधेः=समुद्रस्य सविधे हरीणां=वानराणां सुग्रीवादीनां शरणे=गृहे स्थाने इति यावत् दशां=किञ्चित्कालिकस्थितिम् अशामीत् । शब्दशक्तिमहिम्ना रामपक्षीयोऽर्थः प्रदर्शितो न तु न पक्ष इहाश्रयणीयः श्री कौशलाधिपतिनेत्यादि चतुर्विंशत्पश्लोके तदर्थस्य स्पष्टमभिहितत्वात् ॥ ३१ ॥

कालोऽप्यमुष्य चरणेऽनुचरोदयेच्छु-

देव्या-नले-न निहतश्छलमाकलय्य ।

तन्मानवो भजतु कोऽपि नवोदयाघं,

श्रीङ्गारसेऽभ्यसनतो व्यवसनासनानि ॥३२॥

अन्वय — कालोऽपि अमुष्यचरणे अनुचरोदयेच्छु देव्या अनले न निहत, छलम् आकलय्य श्रीङ्गारसे अभ्यसनत भ्यसनासनानि नव, कोऽपि नवोदयाघम् तत् मामजतु ॥ ३२ ॥

व्याख्या—कालोऽपि समयोऽपि अमुष्य जिनेन्द्रस्य चरणे चारिष्ये अथवा चरणे पदे अनुचरोदयेच्छुः अनुचरस्य सेवकस्य य उदयः समृद्धिस्तदिच्छुस्तदभिलाषुकः देव्या देवाङ्गनया अप्परसा अथवा देव्या देवमायया रचितम् उद्भाषितमिति शेषः छलम् कपटम् आकलय्य बुध्वाविमृशयेति यावत् अनले अग्नौ यथा वह्निः सर्वं भस्मसात् करोति स्पृष्टस्तथा मामप्ययं कुर्यादिति न निहतः न प्रयोजितः निवृत्तिमकरोदिति भावः श्रीङ्गारसे खेलाग्से अभ्यसनतः अभ्यासात् व्यवसनासनानि व्यसने दुराग्रहे आसनम् उपवेशनम् तदभिनिवेशः तानि नवोदयाघं

नवोदयः अधः पापम् यत्र तद्यथास्यात्तथा नवः नूतनः कोऽपि मा
भजतु न सेवताम् नास्मिन् प्रसक्तो भवत्विति भावः ॥

अन्यपक्षेऽप्येवमेवेति ॥ अथ च अमुष्य नलस्य चरणे आचरणे
अनुचरोदयेच्छुः अनुचरस्य किंकरस्य दासस्येत्यर्थः य उदयः प्राप्तिः
दासभावताम् तदिच्छुः अयं राज्याद् भ्रष्टो दासतां भजेदित्यभिलाषुकः
कालः कलियुगः देव्या दिव्यते इति देवी भावेऽपि गौरादित्वान्ङीप्
तया देव्या देवनक्रियया सूतव्यापारेण छलम् कपटम् आकलय्य अभि-
सन्धाय आश्रित्येत्यर्थः नले नैपधनृपे न निहितः छल इति शेष इति
न किन्तु निहित एवेति काका व्यज्यते नले सूतव्याजेन कपटो निहित
इति भावः तस्मात् तत्कारणात् कोऽपि मानवः नवोदयाद्यं अभिनव-
ममृद्वकिलिपं माभजतु मासेवताम् तथाहि क्रीडारसे क्रीडनकौतुके
अभ्यसनतः अभ्यासात् पौनःपौन्येनासेवनात् व्यसनासनानि व्यस-
नस्य विपत्तेः आसनानि उपवेशनानि स्थापनानीति यावत् विपत्ति-
प्राप्तयो भवन्तीति शेषः । अत्र श्लेषोऽर्थान्तरन्यासश्च ॥ ३२ ॥

साम्राज्यमित्थमनुनीय निजप्रजानां,

नित्योदयेन युभुजे मनुजेश्वरेण ॥

लोकाप्रजेषु ऋणभेण महाभुजेन,

धर्मोन्नतिं विदधताऽननुजेऽनुजे वा ॥ ३४ ॥

धर्मश्च,—निजप्रजानां साम्राज्यम् इत्थम् अनुनीय नित्योदयेन मनुजेश्वरेण
लोकाप्रजेषु ऋणभेण महाभुजेन अननुजे अनुजे वा धर्मोन्नतिं विदधता युभुजे ॥ ३३ ॥

स्यात्त्या—निजप्रजानां स्वकीयजनानाम् अथवा स्वकीयमन्तती-
नाम् “प्रजासात्मन्तती जने इत्यमरः” इत्थम् पूर्वोक्तप्रकारेण साम्रा-
ज्यम् प्राशियत्सम् अनुनीय स्वानुकूल्यम् विधाय अथवा इत्थम् पूर्वोक्त-
प्रकारेण प्रजानाम् जनानाम् अनुनीय स्वार्थान्निधाय “प्रजानामिति

शेषत्वविश्रयया पृष्ठी ” नित्योदयेन नित्यमद्वरहः उदयः समृद्धिर्घस्य
 स नित्योदयस्तेन मनुजेश्वरेण मनुजानाम्मानमानाम् अथ ना मनुजेपु
 ईश्वरः स्वामी प्रभुः मनुजेश्वरः तेन लोकाग्रजेषु ऋषभेन लोकानाम्
 जनानाम् अग्रजः श्रेष्ठ तेषु ऋषभेन श्रेष्ठेन महत्स्वपि महत्तरेण अथ
 वा ऋषभेन ऋषभस्वामिना आदीश्वरणेत्यर्थः “ स्युरुत्तरपदे व्याघ्र
 पुगवर्षभकुञ्जराः ॥ सिंहशार्दूलनागाः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचरा इत्यमरः ”
 महाभुजेन दीर्घराहुना अनेन भाग्यशालित्वा सूच्यते अननुजे अननुचरे
 अनुजे अनुचर अननुरोधिनि अनुरोधिनि च धर्मोन्नतिम् पुण्यममृद्धिम्
 विदधता कुर्वता प्रचारयता माम्राज्यम् आधिपत्यम् समृद्धिमिति
 यावत् बुभुजे भुज्यतेस्म सर्वपक्षसाधारणमेतत् अनुग्रामालङ्कारः ॥३३॥

श्रीकौशलाधिपतिना यतिनामधर्तुं

मुख्ये सुते नियमतः पदवीनिधेया ।

कान्तावरिष्ठवचसा भरते न्यधायि

स्वाप्ताग्रजन्मनि परे वनवासवृत्तिः ॥ ३४ ॥

अ-वय — यतिनामधर्तुं श्रीकौशलाधिपतिना नियमतः मुख्ये सुते पदवी
 निधेया कान्तावरिष्ठवचसा भरते - यधायि परे स्वाप्ताग्र-जन्मनि वनवासवृत्ति
 न्यधायि ॥ ३४ ॥

व्याख्या— यतिनामधर्तुं यतिसंज्ञामनुभवितुम् यतित्वमाका
 इक्षन् श्रीकौशलाधिपतिना कुशलायामयो याया भवः कौशलः ऋष
 भदेवः “इतिकल्पसूत्रसुबोधिकावृत्तौ” अथवा कुशलस्यभावः कौशलम्
 तद्युक्तः अधिपति कौशलाधिपतिः श्रियायुक्तः कौशलाधिपतिः
 श्रीकौशलाधिपतिः तेन ऋषभस्वामिना नियमतः निश्चयतः गुणतः
 क्रियातः धर्मतः नीतितः कुलज्ञायतः राजन्यवहारत मुख्ये प्रधाने
 जन्मत इत्यर्थं सुते पुत्रे पदवी राजपदवी राज्यभारः निधेया स्थापनीया

अवलम्बनीया इति विचार्येतिशेषः भरते भरताभिधेये ज्येष्ठतनये
न्यधायि प्रास्थापि कान्तावरिष्ठवचमा कान्तानाम् कमनीयस्वरूपा-
णाम् सारस्वतादिरिष्टान्तब्रह्मलोकनिवासिदेवानाम् वचसा तेषां वच-
नेन स्वतोऽपि तेषां वचनेन च परे चरमे अयुनर्भाविनीत्यर्थः स्वाप्ता-
ग्रजन्मनि स्वस्य आप्तम् कल्पाणाभिष्टुस्वम् अग्रम् श्रेष्ठम् यत् जन्म
तस्मिन् स्वकीयश्रेयोमुखप्रशस्तशरीरे वनवामवृत्तिः मुनिवृत्तिः न्य-
धायि अधारि ॥

अथच स्वाप्ताग्रजन्मनि स्वस्मात् स्वतः आप्ताग्रजन्मनि प्राप्तप्रथम-
जन्मनि परे उत्कृष्टे पूर्वे वा वनवामवृत्तिः युगलिकधर्मप्रवृत्तिः न्यधायि
प्राप्त्यापि स्वतो युगलिकधर्मो न्यवर्त्ततेति द्वितीयार्थो व्यङ्ग्यते ॥

श्रीशान्तिनाथ नेमिनाथ पार्श्वनाथ वीरपक्षेणु । श्रीकौशलाधिप-
तिना कृशलस्य भावः कौशलम् कृशलता क्रियानैपुण्यम् तस्मिन् अधि-
पतिः चतुरः कौशलाधिपतिः श्रियायुक्तः कौशलाधिपतिः श्रीकौश-
लाधिपतिः तेन यतिनामधर्तुं यतिसंज्ञामनुभवितुं मुख्ये श्रेष्ठे चरमे
इत्यर्थः सुते मूयते उन्पद्यते इति सुतम् शरीरम् तस्मिन् पदवी मुनि-
पदवी निधेया स्थापनीया आधेया इति विचार्येतिशेषः कान्तावरिष्ठ-
वचमा आममन्तावरिष्ठः आवरिष्ठः कान्तानां देवानाम् आवरिष्ठम्
वचः स्वसंयमग्रहणप्रयोजकम् तेन तेषां वचनेन स्वतश्च स्वाप्ताग्रजन्मनि
स्वस्य स्वकीयस्य आप्तम् इलाध्यम् यत् अग्रजन्म श्रेष्ठजन्म तस्मि-
न् परे चरमे अथवा स्वः स्वर्गात् आप्तम् प्राप्तं यत् अग्रजन्म तस्मिन्
भरते भरति पृष्येन लोकरुमिति भरते अथवा विभर्ति पुण्यातिशयमिति-
भग्नस्तस्मिन् वनवामवृत्तिः मुनिवृत्तिः पुण्याख्यमेतन्विधिः न्यधायि
प्रास्थापि अप्राहीत्यर्थः ॥

रामपक्षे—कौशले देशविशेषं मया कौशला तस्या अधिपतिः
कौशलाधिपति तेन कौशलन्यापतिना दशरथनृपेन यतिनामधर्तुम्

मुनित्वमाश्रयितुम् प्रव्रजितुमिति भावः मुख्ये सुते मर्वतो ज्येष्ठे दयादा-
 क्षिण्णादितः श्रेष्ठे रामे नियमतः स्ववंशपरम्पराम्नायतः पदवी राज-
 पदवी निधेयां स्थापनीया इति कृतनिश्चयेऽपि कान्तावरिष्ठवचसा
 कान्तायाः कामिन्याः कैकेय्याः वरिष्ठवचसा वरिष्ठम् अत्याज्यम्
 पूर्वदत्तं वरतया अवश्यग्राह्यम् यद्वचः वचनम् तेन अथवा कान्तायाः
 स्वार्थान्धायाः कैकेय्याः अवरिष्ठम् उभयलोकविरुद्धम् अथत्रैतल्लोक-
 विरुद्धम् यद्वचस्तेन भरते कैकेयीतनये स्वमध्यमतनये न्यधायि
 राजपदवी अस्यापि परे उत्कृष्टे स्वाप्राप्ताग्रजन्मनि स्वस्य आप्तः
 अत्यन्तानुगतीवल्लभ इत्यर्थः यः अग्रजन्मा ज्येष्ठतनयः तस्मिन् रामे
 वनवासवृत्तिः न्यधायि न्यक्षेपि वनवासीन्यधायीत्यर्थः ॥

कृष्णपक्षे—कौशलायाः मित्रविन्दायाः स्वेष्टाष्टपट्टमहिषीणाम
 न्यतमाया अधिपतिः स्वामी तेन कृष्णेण यतिनामधर्तुम् यतते स्वाव-
 र्पणायदुर्गादिकम्बिद्यते इति यतिः अथवा यतिः अथ वा यतिर्विष्णु-
 स्तस्य नाम ख्यातिम् धर्तुमाश्रयितुम् “यतिर्विष्णुरिति शब्दस्तोममहा-
 निधिः” “कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति पौराणिकाः” मुख्ये प्रधाने
 निरुपद्रवे शत्रुभिरलङ्घ्ये सूते सूते अस्मिन् इति सुतः अधिकरणे क्तः
 भूमौ पदवी स्थितिः विधेया निर्मापनीया क्वचिन्निर्वाहस्थाने स्वनगरी
 निवेशयितव्येति भावः कान्तावरिष्ठवचसा आसन्ताद्वरिष्ठः श्रेष्ठः
 आवरिष्ठः कान्तम् मनोहरम् यत् आवरिष्ठस्येन्द्रादेर्वचः वचनम् तेन
 देवेन्द्रादिवचनेन भरते अग्र्यते धनधान्यादिसमृद्धिभिर्लोकैर्वा इति भर-
 तस्तस्मिन् स्वाप्राप्तग्रजन्मनि स्वस्य आप्तम् श्लाध्यम् अग्रजन्म पूर्वजन्म
 यस्मिन् तस्मिन् आपोनारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुव इति मन्तूक्तः
 कृष्णस्य जलप्रसूतत्वात् परे उत्कर्षे द्वारकायामित्यर्थः वनवासवृत्तिः
 वने समुद्रजले वासवृत्तिः जलवासित्वम् अथवा वनमेव वासवृत्तिः

प्राकारो यत्र सा अथ वा वने जले वासः वृत्तिराजीविका च यस्य स,
न्यधायि अस्थापि अत्र श्लोके श्लेषालंकारः ॥ ३४ ॥

श्रीविश्वसेनकृतकर्मनिवृत्तिभावे,

लोकोऽनुगामुकमना नयविक्रमेण ॥

शान्तिप्रधानवचसैव तमाश्वसेनो,

वैदेहिवृत्तिपरिभावनया जुगोप ॥ ३५ ॥

अन्वयः—श्रीविश्वसेनकृतकर्मनिवृत्तिभावे नयविक्रमेण अनुगामुकमना लोकः
तम् आश्वसेनः शान्तिप्रधानवचसैव वै वैदेहिवृत्तिपरिभावनया जुगोप ॥ ३५ ॥

व्याख्या—श्रीविश्वसेनकृतकर्मनिवृत्तिभावे-विश्वसिन् चतुर्दि-
ग्विभागे सेना यस्य अथवा विश्वसिन् सेनया यातीति सेनयतीति सेनः
मयत्र सेनामहितगमनः नामिः आदिनाधयिता तेन कृतः सम्पादितः
कर्मणो निवृत्तिभावः पित्रादिनियतकर्तव्यलौकिकसंस्कारादिकर्मम-
माप्तिर्यसिन् तसिन् अथ वा श्रीविश्वसेनात् निजमाम्प्रतिकपितुः
सकाशात् कृतः जातः कर्मणः शरीरगर्भकदुरदृष्टनिवृत्तिभावः यत्र
तसिन् नयविक्रमेण नयेन नीत्या विक्रमेण पराक्रमेण अनुगामुकमनाः
अनुसरणचित्तो जनः लोकः आसीदिति शेषः आश्वसेनः अश्वप्रधाना
सेना यस्य स आश्वसेनः शान्तिप्रधानवचसैव शान्तिप्रयोजकवचनेन
वैदेहिवृत्तिपरिभावनया वै इतिपादप्रणेऽनुनयेऽव्ययम्, देही आत्मा
तस्य वृत्तिर्व्यवहारः आत्मवद्वयवहारस्तस्याः भावनया विचारेण तम्
जनम् अथवा वैदेहाः जनकनन्दिन्या या वृत्तिर्वचनम् सुखदुःखमहि-
ष्णुत्वम् धर्मपरतन्त्रत्वम् तस्य परिभावनया विचारेण जुगोप ररक्ष ।

श्रीशान्तिनाथपक्षे—विश्वसेनेन तदभिधानेन स्वचनकेन कृतः
सम्पादितः कर्मनिवृत्तिभावः जन्मत आरभ्य विवाहादिमङ्कारपर्यन्त-

शुनित्वमाश्रयितुम् प्रव्रजितुमिति भावः मुख्ये सुते सर्वतो ज्येष्ठे दयादा-
 क्षिण्यादितः श्रेष्ठे रामे नियमतः स्ववंशपरम्पराम्नायतः पदवी राज-
 पदवीं निधेयां स्थापनीया इति कृतनिश्चयेऽपि कान्तावरिष्ठवचसा
 कान्तायाः कामिन्याः कैकेय्याः वरिष्ठवचसा वरिष्ठम् अत्याज्यम्
 पूर्वदत्तं वरतया अत्राप्यग्राह्यम् यद्वचः वचनम् तेन अथवा कान्तायाः
 स्वार्थान्धायाः कैकेय्याः अवरिष्ठम् उभयलोकविरुद्धम् अथर्वतल्लोक-
 विरुद्धम् यद्वचस्तेन भरते कैकेयीतनये स्वमध्यमतनये न्यधायि
 राजपदवी अस्थापि परे उत्कृष्टे स्वाप्नाग्रजन्मनि स्वस्य आप्तः
 अत्यन्तानुगतो बल्लभ इत्यर्थः यः अग्रजन्मा ज्येष्ठतनयः तस्मिन् रामे
 वनवासवृत्तिः न्यधायि न्यक्षेपि वनवासीव्यधायीत्यर्थः ॥

कृष्णपक्षे—कौशलायाः मिश्रविन्दायाः स्वेष्टापट्टमहिपीणाम
 न्यतमाया अधिपतिः स्वामी तेन कृष्णेण यतिनामधर्तुम् यतते स्वाध-
 र्पणापदुर्गादिकम्निघते इति यतिः अथवा यतिः अथ वा पतिर्विष्णु-
 स्तस्य नाम ख्यातिम् धर्तुमाश्रयितुम् “यतिर्विष्णुरिति शब्दस्तोमहा-
 निधिः” “कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति पौराणिकाः” मुख्ये प्रधाने
 निरुपद्रवे शत्रुभिरलङ्घ्ये सूते घृने अस्मिन् इति सुतः अधिकरणे क्तः
 भूमौ पदवी स्थितिः विधेया निर्मापनीया क्वचिन्निर्वाहस्थाने स्वनगरी
 निवेशयितव्येति भावः कान्तावरिष्ठवचसा आसन्ताडरिष्ठः श्रेष्ठः
 आवरिष्ठः कान्तम् मनोहरम् यत् आवरिष्ठस्येन्द्रादेर्वचः वचनम् तेन
 देवेन्द्रादिवचनेन भग्ने अत्रियते धनधान्यादिसमृद्धिभिर्लोकैर्वा इति भर-
 तस्तस्मिन् स्वाप्नाग्रजन्मनि स्वस्य आप्तम् श्लाघ्यम् अग्रजन्म पूर्वजन्म
 यस्मिन् तस्मिन् आपोनारा इति प्रोक्ता आपो वै नरखन्व इति मनूक्तः
 कृष्णस्य जलप्रसूतत्वात् परे उत्कर्षे द्वारकायामित्यर्थः वनवासवृत्तिः
 वने मधुद्रजले वासवृत्तिः जलवासित्वम् अथवा वनमेव वासवृत्तिः

प्राकारो यत्र सा अथ वा वने जले वासः वृत्तिराजीविका च यस्य स,
न्यधायि अस्थापि अत्र श्लोके श्लेषालंकारः ॥ ३४ ॥

श्रीविश्वसेनकृतकर्मनिवृत्तिभावे,

लोकोऽनुगामुकमना नयविक्रमेण ॥

शान्तिप्रधानवचसैव तमाश्वसेनो,

वैदेहिवृत्तिपरिभावनया जुगोप ॥ ३५ ॥

अन्वयः—श्रीविश्वसेनकृतकर्मनिवृत्तिभावे नयविक्रमेण अनुगामुकमना लोकः
तम् आश्वसेनः शान्तिप्रधानवचसैव वै वैदेहिवृत्तिपरिभावनया जुगोप ॥ ३५ ॥

व्याख्या—श्रीविश्वसेनकृतकर्मनिवृत्तिभावे-विश्वसिन् चतुर्दि-
ग्विभागे सेना यस्य अथवा विश्वसिन् सेनया यातीति सेनयतीति सेनः
मर्षत्र सेनासहितगमनः नाभिः आदिनाधयिता तेन कृतः सम्पादितः
कर्मणो निवृत्तिभावः पित्रादिनियतकर्तव्यलौकिकसंस्कारादिकर्मस-
माप्तिर्यसिन् तसिन् अथ वा श्रीविश्वसेनात् निजसाम्प्रतिकपितुः
सकाशात् कृतः जातः कर्मणः शरीरारम्भकदुरदृष्टनिवृत्तिभावः यत्र
तसिन् नयविक्रमेण नयेन नीत्या विक्रमेण पराक्रमेण अनुगामुकमनाः
अनुसरणचित्तो जनः लोकः आसीदिति शेषः आश्वसेनः अश्वप्रधाना
सेना यस्य स आश्वसेनः शान्तिप्रधानवचसैव शान्तिप्रयोजकवचनेन
वैदेहिवृत्तिपरिभावनया वै इतिपादप्रकरणेऽनुनयेऽव्ययम्, देही आत्मा
तस्य वृत्तिर्व्यवहारः आत्मवह्यवहारस्तस्याः भावनया विचारेण तम्
जनम् अथवा वैदेह्याः जनकनन्दिन्या या वृत्तिर्वर्चनम् सुखदुःखमहि-
ष्णुत्वम् धर्मपरतन्त्रत्वम् तस्य परिभावनया विचारेण जुगोप ररक्ष ।

श्रीशान्तिनाथपक्षे—विश्वसेनेन तदभिधानेन स्वन्ननकेन कृतः
सम्पादितः कर्मनिवृत्तिभावः जन्मत आगम्य विवाहादिमंस्कारपर्यन्त-

कर्मनिवृत्तिभावः परिसमाप्तिर्यत्र तस्मिन् अथवा विश्वसेनात् कृतः
कर्मणः शरीरान्तगरम्भककर्मनिवृत्तिभावः समाप्तिर्यत्र तस्मिन् अन्यत्
पूर्वव्याख्यानवत् ॥

श्रीपार्श्वनाथपक्षे--विश्वस्मिन् सेना यस्य स विश्वमेनस्तेन
कृतकर्मनिवृत्तिभावे आश्वसेनः एतदभिधानकः पार्श्वनाथपिता वैदे-
हिवृत्तिपरिभावनया जुगोप अन्यत्पूर्ववत् ॥

श्रीनेमिनाथवर्द्धमानरामकृष्णपक्षे पूर्वपक्षवद्योज्यम् ॥ ३५ ॥

देवस्तथा नृपतिभिः सह पूर्वदेवैः,

प्राप्ते प्रमोदनिवहे महता महेन ।

धर्तुं क्षणाद् विषयतो विमुखः स दीक्षां,

स्वामी स्वमद्भुतरसाद् वनमाससाद् । ३६ ॥

अन्वयः—महता महेन प्राप्ते प्रमोदनिवहे पूर्वदेवनृपतिभिः सह विषयतो
विमुखः स देवः दीक्षाम् धर्तुम् स्वामी स्वम् भद्भुतरसाद् वनम् आससाद् ३६ ॥

व्याख्या—पूर्वदेवैः पूर्वोक्तैरिन्द्रादिदेवैः अथवा पूर्वाश्वतेदेवा
श्च तैः पूर्वदेवैः प्रधानदेवैः अथवा पूर्वम् शरीरधारणात् प्रथमम् देवैः
देवभूतैः इदानीं प्रभुसेनायन्त्रुपतिताङ्गतैः अथ च सामन्तराजभिः
सह सार्धम् महता लोकातिग्रयेन महेन उत्सवेन प्रमोदनिवहे आन-
न्दसंभारे प्राप्ते अधिगते मतीत्यर्थः स प्रभुः जिनेश्वरः देवः विषयतः
सांसारिकविषयकामिनीकाञ्चनादितः विमुखः पराङ्मुखः स्वामी
सर्वशक्तिमान् स्वम् स्वयमेव क्षणात् तत्क्षणमेव दीक्षाम् प्रव्रज्यां धर्तुम्
ग्रहीतुम् अद्भुतरसात् विलक्षणशान्तिरामान् वनम् सिद्धार्थनामोद्यानम्
आससाद् प्राप गतवानित्यर्थः ॥

श्रीपार्श्वनाथपक्षे—आश्वमपदनामानम्बनम् अन्यत्पूर्ववत् ।

श्रीनेमिनाथ-शान्तिनाथ-वर्द्धमानपक्षे—सहस्राव्रवणनामान-
म्वनमन्यत् समानम् ॥

श्रीरामचन्द्रपक्षे—देवः स्वामीत्यादिशब्दैर्दशरथो ग्राह्यः स च
पूर्वदेवैर्दोष्यमाननृपतिभिः सह भूयमा परिवारेण दीक्षान्धर्तुं महा-
मुनेः सत्यधृतेः सकाशात् वनमामसाद प्राप ॥

कृष्णपक्षे-पूर्वदेवैः ज्येष्ठभ्रातृभिः नृपतिभिः सामन्तराजैः सह
प्रगोदनिवहे अमन्दानन्दे ग्राप्ते अधिगते मति विषयतोऽविमुक्तः
विषयामक्तचित्तः सांसारिकविषयवामनाधिकृतमनाः महता विपुलेन
महेन उत्सवेन स कृष्णः देवः द्योतनात्मा दीक्षाम् विवाहविधिन्धर्तु-
न्धिर्यतिर्तुम् "वीवाहदीक्षान्निर्वच्यद्गुरुरितिरघुकाव्ये" विवाहविधेरपि
दीक्षाशब्दवाच्यत्वमुक्तमन्यैः स्वामी नृपः अद्भुतरसात् अत्युत्कण्ठातः
वनम् आलयम् आवामम् आससाद प्राप अरण्ये जले निवासे आलये
च वनमिति शब्दस्तोममहानिधिः ॥ ३६ ॥

निष्क्रोपयामिकविधिं दधताऽत्र राज्ञा,

सांवत्सरावसरदानकृता यथार्हम् ।

यागाभियोगकलया मलयानुलिता-

लंकारितेन वनपावनता वितेने ॥ ३७ ॥

अन्वयः—अत्र निष्क्रोपयामिकविधिन्दधता मलयानुलिताऽलंकारितेन राज्ञा
यथार्हं सांवत्सरावसरदानकृता यागाभियोगकलया वनपावनता वितेने ॥ ३७ ॥

व्याख्या—अत्र भुवने निष्क्रोपयामिकविधिन्दधता निर्गताः
कोपात् इति निष्क्रोपाः शान्तक्रोधा ये यागिका यामे यामे
भवा यामिकाः द्वारपालास्तेषाम् विधिर्निधानन्दधता आश्रयता अर्थात्
अवारितद्वारतां दुर्गता यथायोग्यम् रूपानुरूपं माम्बत्सरावसरदानकृता

सम्बत्सरे भवम् साम्बत्सरम् तस्य अवसरः समयः तत्र यद्दानम् तत् करोतीति साम्बत्सरावसरदानकृता मलयानुलिप्तालंकारितेन मलयानुलिप्तेन मलयचन्दनानुलेपेन तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमित्यनुसृत्य अलंकारितः कृतालंकारस्तेन राज्ञा राजमानेन योगाभियोगकलया योगस्य ये कैचन जिघृक्षवस्ते समायान्तिवति रूपस्य योऽभियोगः ख्यापनं तस्य कलया विधानेन वनपावनता वनस्यारण्यस्य पावनता पूतता महत्त्वमित्यर्थः वितेने विस्तारयामास ॥

अन्येषामपि चतुर्णामर्हतां समानमेतत् ॥

श्रीरामपक्षे—निष्कोपयामिकविधिम् निष्क्रोधद्वारपालक्रियाम् दधता धारयता राज्ञा भरतेन अत्र अयोध्यायाम् साम्बत्सरावसरदानकृता सम्बत्सरे भवः साम्बत्सरः चतुर्दशवर्षव्यापकः योऽवसरः समयस्तासिन् यत् दानम् पालनम् “दानम्मदजले च्छेदे पालने चेति शब्दस्तोममहानिधिः” तत् करोतीति तेन यथाहम् यथायोग्यम् क्रममनुसृत्येत्यर्थः योगाभियोगकलया योगस्य कवचादिधारणस्य अथ वा कर्मकौशलस्य योऽभियोगः उद्योगः तस्य कलया तदाश्रयेण अथवा योगः परराजकृतघर्षणस्तस्य अभियोगः विज्ञानम् तम् कलयति जानातीति कला तथा तथोक्त्या मलयानुलिप्तालंकारितेन मलयचन्दनानुलेपनकृतालंकारेण वनपावनता वनति हिनस्ति जनानिति वनः तम् पायति शोषयतीति “पैल्युः” वनपावनस्तस्य भावस्तत्ता वितेने अथ च वनस्य नगरस्य पावनता पवित्रता वितेने विस्तारयामास ॥

कृष्णपक्षे—साम्बत्सरावसरदानकृता श्रीनेमिनाथस्य यत्साम्बत्सरावसरदानम् तत् कारयति सम्पादयतीति अन्तर्भावित्यर्थः तेन अथवा सम्बसन्ति ऋतवो यत्र तत् सम्बत्सरम् उपवनम् रैवतकवनम् तस्य अवसरः अवकाशः तत्र दानकृता रक्षणकृता वृन्दावनावकाशपालनकृता वा वनस्य समुद्रजलस्य पावनता पवित्रता अथवा स्वालयस्य

द्वारकापुरः पावनता पवित्रता प्रितेने विस्तारयामास अन्यद्विशेषणं
रामपक्षवद्योज्यम् श्लेषः ॥ ३८ ॥

रेजे रजंश्च विषये ननु राजराजां,

लोकान्तकान्तवसतिप्रतिपन्नदेवैः ।

विज्ञापितः स्वसमयं चिकुरार्थराग-

मुत्पाद्य तुष्टसुमनाः सवनानुकूल्ये ॥३८॥

अ-वय — ननु राजराजा विषये रजन् लोकान्तकान्तवसतिप्रतिपन्नदेवैः
स्वसमय विज्ञापित चिकुरार्थरागमुत्पाद्य तुष्टसुमना स वनानुकूल्ये रेजे ॥३८॥

व्याख्या—ननु इति कोमलालापे राजराजां विषये राजसु नृप
समूहेषु राजते शोभते इति राजराद् तेषां विषये मध्ये तत्सधे रजन्
विलसन् स जिनेन्द्रः लोकान्तकान्तवसतिप्रतिपन्नदेवैः ब्रह्मसदननिवा-
सिमिदैवैः स्वसमयं दीक्षाग्रहणकालम् विज्ञापितः निवेदितः स्मारित
इति यावत् चिकुरार्थरागम् चिकुरे कचे अर्थे सम्पत्तौ यो रागः मम-
त्वचुद्धिः प्रीतिरिति यावत् तमुत्पाद्य उन्मूल्य निरस्य तुष्टसुमना तुष्टम्
हृष्टम् सुष्टु मनो हृदयं यस्य स वनानुकूल्ये वने न निर्जनतया आनु-
कूल्ये तपो योग्ये रेजे रंमे विललास ॥ अथवा म वनस्य आभ्यन्तर-
मलक्षालनरूपध्येयस्नानस्य आनुकूल्ये सौलभ्ये रेजे ॥ पञ्चार्हत्पक्षमा-
धारणमेतदिति ॥

कृष्णपक्षे—राजसु राजन्ते इति राजराजस्तेषां विषये समुदाये
रजन् शोभमानः लोकान्तकान्तवसतिप्रतिपन्नदेवैः लोकान्तं लोकेषु
अन्तः मनोहरः “अन्तो मनोहरेऽभ्यासे इति अन्दस्तोममहानिधिः”
कान्तः कमनीयः तत्र वसतिनिर्गमः प्रतिपन्नः स्वीकृतः यो देवः
दीप्तिमान् तैः अतिशुक्तनामशुनिभिः स्वसमयम् स्वस्य वंसस्य समयम्
जीवनदिनम् “यन्निमित्तोऽयमुत्पन्नस्तद्गर्भः सप्तमो हन्ता पतिपित्रो-

स्त्वदीययोरिति ” देवकीविवाहोत्सवे विज्ञापितः कृतनिवेदनः कंमः
तां कचे गृहीत्वा हन्तुमुद्यतः मा एनां हंसि अस्यास्तनयं त्वां
समर्पयिष्यामीति चिकुरार्थरागम् कचग्रहणप्रपञ्चम् अथवा चक्यन्ते
प्रतिहन्यन्ते इति चिकुरा “औणाक उगः प्रत्ययः” प्रतिहननानि तदर्थं
यो रागोऽभिनिवेशः तमुत्पाद्य निरसा स कंमः वनानुकूल्ये आलयस्य
आनुकूल्ये सौलभ्ये रेजे शुशुमे ॥

रामपक्षे— राजराजां विषये मूर्ख्यवंगे रजन् शोभमानः लोका-
न्तकान्तवसतिप्रतिपन्नदेवैः लोकान्ते वने या कान्तवसतिः मनोहरनि-
वासस्तत्प्रतिपन्ना तत्र गता ये देवा दीप्यमानास्तैः विज्ञापितः निवे-
दितः सन् चिकुरार्थरागम् संग्रामरागम् स्वममयम् स्वनिश्चयम् उत्पाद्य
दूरीकृत्य सन्धिभ्रिघायेत्यर्थः तुष्टसुमनाः प्रसन्नचित्तः स गमः
वनानुकूल्ये रेजे रमतेस्म ॥

कदाचिद्वने पर्यटन् रामो निर्जनकमपिप्रदेशम्विलोक्य यावच्चि-
न्तयति तावत् कौऽपि श्रावकः सिंहोदरवज्रकर्णयोर्दृत्तान्तं व्यजिज्ञपत्
तयोश्चसन्धिभ्रिघाय तत्र वने रेजे इति रामायणे पञ्चमसर्गे आदितः
७६ सर्गं यावद्दर्शनमनुसन्धेयम् ॥ ३८ ॥

जातेर्महाव्रतमधत्त जिनेषु मुख्य-

स्तस्मात्परेऽहनि स-शान्ति-समुद्रभूर्वा ।

श्रीपार्श्व एव परमोऽचरमस्तु मार्गे,

रामेऽक्रमेण ककुभामनुभावनीये ॥३९॥

अन्वयः—जिनेषु मुख्यः स शान्तिः समुद्रभूः अचरमः परमः जातेर्म-
हाव्रतम् अधत्त तस्मात् परेऽहनि श्रीपार्श्व एव ककुभामनुभावनीये रामे क्रमेण
मार्गे महाव्रतम् अधत्त ॥ ३९ ॥

व्याख्या—जिनेषु अवधिज्ञानवत्सु मुख्यः प्रथमः श्रेष्ठः आदीश्वरः

ऋषभदेवः अव्रतम् तुर्यगुणस्थानकम् अधत्त अथ च जातेः जन्मनः
 परे उत्कृष्टे अहनि दिवसे चैत्रकृष्णनवम्यां महाव्रतम् चारिष्यलक्षणम्
 अधत्त धृतः स कथंभूतः शान्तिसमुद्रभूः शान्तिरूपशमस्य यः समुद्रः
 आकरस्तस्य भूः उत्पत्तिस्थानम् परमः श्रेष्ठः अचरमः चरमो न
 भवतीति तथा रामे मनोहरे मार्गे पथि ककुभां दिशामनुभावनीये
 प्रकाशकारके श्रीपार्श्वे एव श्रियाः मोक्षलक्ष्म्याः पार्श्वे सन्निधौ आम-
 न्नमुक्तिलक्ष्म्या एव क्रमेण रीतिमनुसृ-येत्यर्थः ॥

श्रीशान्तिनाथपक्षे—श्रीशान्तिः शान्तिनाथः जातेर्जन्मनः परे
 द्वितीये अहनि दिवसे ज्येष्ठकृष्णत्रयोदश्यां महाव्रतम् संयमं अधत्त
 अन्धद्विशेषणम्पूर्ववदवसेयम् ॥

श्रीनेमिनाथपक्षे—शान्तिममुद्रभूः शान्तेः समुद्र इव समुद्रः
 समुद्रविजयः तस्मात् भूः उत्पत्तिर्यस्य स नेमिनाथः जातेः जन्मनः
 परे द्वितीयेऽहनि दिवसे श्रावणशुक्लपष्ठ्यां महाव्रतम् अधत्त ॥

श्रीपार्श्वनाथपक्षे—श्रीपार्श्वः पार्श्वनाथः जातेर्जन्मदिनात् परे
 द्वितीयेऽहनि पौषकृष्णैकादश्यां महाव्रतमधत्त ॥

श्रीमहावीरपक्षे चरमः अन्तिमः श्रीवर्धमानस्वामी जातेः
 परे भिन्ने दिवसे मार्गकृष्णैकादश्यां महाव्रतम् अधत्त अग्रहीत् ॥

रामकृष्णपक्षे—स मुन्यः प्रथमः श्रेष्ठः शान्तिममुद्रभूः शान्ते-
 रूपशमस्य समुद्रः तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम् अथवा शान्तिममुद्रः दश-
 ग्थो वसुदेवश्च तस्मात् भवतीति शान्तिममुद्रभूः परमः उत्कृष्टः चरमो
 न भवतीति अचरमः सर्वतोऽधिकः परे उत्कृष्टे रामे मोक्षमाधनभृते
 क्रमेण क्रमतः ककुभान्दिशामनुभावनीये सर्वप्रकाशकारके अहनि
 न कदाचिन् जहाति संसारमिति अहनि निश्चले मार्गे जिनशासने
 विषये जिनेषु अर्हत्सु महाव्रतम् महानियमम् अधत्त अग्रहीत् ॥३९॥

देवर्षभे-जनि-पवित्रदिने-व्रतश्री-

शान्तेः पुनर्वहुलशुक्लपरद्युसत्त्वे ।

अत्रोदिताम्बुधिशिवाङ्गभवे रसाढ्ये,

सम्यक्तिथौ हरिवरस्य तथैव पार्श्वे ॥ ४० ॥

अन्वय — देवर्षभे जनिपवित्रदिने व्रतश्री शान्ते पुन बहुलशुक्लपर-
द्युसत्त्वे उदिताम्बुधिशिवाङ्गभवे रसाढ्ये तथैव पार्श्वे हरिवरस्य सम्यक्तिथौ ॥४०॥

व्याख्या—देवर्षभे देवत्वासौ ऋषभक्षेतिदेवर्षभस्त्वस्मिन् ऋषभ-
स्वामिनि जनि पवित्रदिने जनेः जन्मतः पवित्रम् पूतम् तस्मिन् दिने
चैत्रकृष्णनवम्या व्रतश्रीः व्रतलक्ष्मीः अजनि अभूत् शान्तेः शान्ति-
नाथस्य भगवतः बहुलशुक्लपरद्युसत्त्वे बहुम् लाति गृह्णातीति बहुलो
ज्येष्ठः सर्वतः श्रेष्ठत्वात् तस्य शुक्लपरद्युः शुक्लपक्षपरदिनम् तस्य सत्त्वे
विद्यमाने ज्येष्ठकृष्णत्रयोदशीदिने इत्यर्थः उदिताम्बुधिशिवाङ्गभवे
उदितः प्राप्नोदयः य अम्बुधिः समुद्रः समुद्रविजयः स च शिवा च
तत्पत्नी ते उदिताम्बुधिशिवे तयोः अङ्गभवस्तनयस्तस्मिन् नेमिनाथे
रमाढ्ये पट्टीतिथौ तथैव पार्श्वे पार्श्वनाथे हरिवरस्य विष्णोः सम्यक्तिथौ
एकादश्याम् हरिवरस्य महावीरस्वामिनः सिंहाकितत्वेन तथा निर्देशः
तथैव एकादश्यामित्यर्थः व्रतश्रीरजनीति पूर्वेण मन्वन्धः ॥ ४० ॥

मार्गेऽसिते सदशमे हि सुपर्वसङ्गे,

तीर्थेश्वरोऽप्यचरमः परमो निवृत्तः ।

आलोचनाद्विकचचारुमुखारविन्द-

स्तुर्याववोधनधनी स मनीषिपूज्यः ॥ ४१ ॥

अन्वय — परम — अचरमतीर्थेश्वर आलोचनाद्विकचचारुमुखारविन्द स्तुर्या-
ववोधनधनी मनीषिपूज्य स मार्गेऽसिते सदशमे सुपर्वसंगे निवृत्त ॥ ४१ ॥

व्याख्या—अचरमः चरमोऽन्तिमो न भवतीति अचरमः आ-
दीश्वरनाथः परमः श्रेष्ठः तीर्थेश्वरः तीर्थकृत् आलोचनात्-ज्ञानतः
पर्यालोचनात् विचारात् विकचचारुमुखारविन्दः विकचं विकसितं
सुप्रमत्तमित्यर्थः चारु मनोज्ञं मुखारविन्दम् आननपंकजम् यस्य स
तथोक्तः तुर्यावबोधनधनी तुर्यावबोधनम् तुर्यज्ञानमेव धनम् संपद्यस्य
स मनीषिपूज्यः विद्वज्जनाराधनीयः स सदशमे सादयति आसादयति
ज्ञमः शान्तिर्यत्र तस्मिन् सुपर्वसङ्गे देवसङ्गे सिते निर्मले मार्गे साधु-
मार्गेऽध्वनि निवृत्तः जातः यतित्वमामसादेत्यर्थः ॥

श्रीमहावीरपक्षे—असिते कृष्णे मदशमे दशमेन सहितः स-
दशमः पूर्वोपस्थितत्वादेकादशी जातस्तत्र मार्गे मार्गशीर्षे मार्गशीर्षे-
कादश्यां चरमोऽन्तिमस्तीर्थेश्वरः वर्धमानप्रभुः निवृत्तः सांसारिकवि-
पयवासनात् इति शेषः ॥

अन्यतीर्थकृताम्पक्षेऽप्येवमेवावसेयम् ॥

रामकृष्णपक्षे—तीर्थेश्वरः “सत्यं तीर्थं श्रमातीर्थं तीर्थमिन्द्रिय-
निग्रहः सर्वभूतदयातीर्थं सर्वत्रार्जवमेवचे”ति निरुक्ततीर्थानामीश्वरः
अधिष्ठाता अन्यत्र तीर्थस्य उपकूपजलाशयस्य द्वारकाया ईश्वरः प्रभुः
चरमो जघन्यो न भवतीति अचरम उत्कृष्टः निवृत्तः राज्यादिति शेषः
अन्यत्र नितरां त्रियते इति निवृत्तः सामन्तराजपरिवृत्तः आलोचनात्
प्रेमतो दर्शनात् विकचचारुमुखारविन्दः प्रसन्नमनोहराननः आलोचना-
दित्यनेन प्रेमावलोकनत इत्यर्थः शत्रूणां तु अकालकालकरालवदन-
एवासीदिति ध्वनिः तुर्यावबोधनधनी तुर्यम् तूरम् तेन यदवबोधनम्प्रा-
तर्जागरणन्तेन धनी माग्यवान् “वाद्ये चादित्रमातोद्यं तुर्यं तूरं स्म
रध्वज इति हैमः” मनीषिपूज्यः मनीषिभिर्विद्वद्भिः पूज्य आदरणीयः
स रामः कृष्णश्च असिते निर्मले सदशमे प्राप्तशमे सुपर्वसङ्गे सुपर्वणां

देवानां संगः संगतिर्यत्र तस्मिन् मार्गे स्याद्वादमार्गे निवृत्तः निश्चयेन
प्रतिपन्नः ॥ ४१ ॥

अर्थाः सप्त समर्थिताः कणभुजामाभासनेशासने,
सप्त श्रीजिनसन्मते ह्यभिमते प्रामाणिकानामपि ।
राज्याङ्गानि तथैव दैवरसतः स्युर्भूर्भुजः सिद्धये,
काव्येऽस्मिन्नत एव सप्त कथिता अर्थाः समर्थाः श्रियै ॥ ४२ ॥
इति श्रीसप्तसंधाने महाकाव्ये महोपाध्याय-श्रीमेघविजय-
गणिविरचिते पूज्यराज्यवर्णनो नाम-चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अन्वयः—कणभुजामाभासने शासने सप्त अर्थाः समर्थिताः प्रामा-
णिकानामपि ह्यभिमते श्रीजिनसन्मते सप्त तथैव दैवरसतः भूर्भुजः सिद्धये राज्या-
ङ्गानि स्युः अत एव अस्मिन् काव्ये श्रियै समर्था गस्त अर्थाः कथिताः ॥ ४२ ॥

व्याख्या—कणभुजां कणादानात्रैयायिकममानतंत्राणाम्त्रैशे-
पिकानाम् आभासने प्रकाशमाने ज्ञाने तन्त्रे सप्त अर्थाः द्रव्यगुणा-
दयः समर्थिताः प्रमाणेन सिद्धान्तिताः सन्तीति शेषः तथा प्रामाणि-
कानां प्रमाणतो वस्तुपरिच्छेदकानामभिमते इष्टे श्रीजिनसन्मते श्री
जिनानां सन्मते शुद्धे मते जैनदर्शने सप्त जीवादयोऽर्थाः पदार्थाः
समर्थिताः प्ररूपिताः तथैव भूर्भुजः नृपस्य सिद्धये विजयाय दैवरमतः
सप्तसंख्यातः राज्यांगानि स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशादीनि समर्थितानि
सन्निवेशितानि अत एव शास्त्रे व्यवहारे च निर्णोतत्त्वादेव अस्मिन् काव्ये
सप्तसंधानामिधानं श्रियै मङ्गलाय ममर्थाः अभिधावृत्तिबोध्याः सप्त
अर्थाः सप्तसंख्यकाः अभिवेयाः ममर्थिता वाच्यत्वेन स्थापिताः ४२ ॥

इति शास्त्रविनारद-वदिसनभट्टारहाचार्य-श्रीविजयामृतसूरीवर-प्रणीताया
सप्तसंधान-महाकाव्य-मरणी-टीकायां चतुर्थः सर्गः ॥

पञ्चमः सर्गः

अथ कुवलयोद्भासी राशीभवद्गुणसेवधिः,

परिणतहृदारामः कामं जगाम न वामधीः ।

जिनपवृषभः स्वैरं वैरं त्यजन्नपरे परे,

सितरुचिरिवोदीचीमञ्चन् दिशं हरिणाश्रिताम् ॥१॥

अन्वयः—अथ कुवलयोद्भासी राशीभवद्गुणसेवधिः परिणतहृदारामः न वामधीः अपरे परे वैरं त्यजन् जिनपवृषभः उदीचीमञ्चन् सितरुचिरिव स्वैरं कामम् हरिणाश्रिताम् दिशम् जगाम ॥ १ ॥

व्याख्या—अथ अधानन्तरम् दीक्षाग्रहणानन्तरमित्यर्थः कुवलयोद्भासी कुवलये भूमण्डले भासते दीव्यतीत्येवं शीलः पृथ्वीमण्डलमण्डनः राशीभवद्गुणसेवधिः राशीभवन्तः सर्वतो मिलन्तः ये गुणाः दयादाक्षिण्यादयस्तेषां सेवधिः निधिः खानिरितियावत् परिणतहृदारामः परिणतम् कपायादिरहितन्निर्मलमित्यर्थः यत् हृद् हृदयम् तत्र आरमते विहरतीति तथा अथवा परिणतः पुष्टः हृदारामो हृदुपवनं यस्य स तथा स्वात्मसंतुष्टः दयादिगुणयुक्तः इतियावत् न वामधीः नारुन्तुदबुद्धिः ऋजुप्रकृतिः अपरे स्वीये परे अन्ये च वैरम्बिद्वेषं त्यजन् परिहरन् स्वीयषारक्यबुद्धिरहितः उदीचीमुत्तरान्दिशम् अञ्चन् गच्छन् सितरुचिरिव शीतांशुरिव चन्द्र इवेत्यर्थः जिनपवृषभः जिनश्रेष्ठः स्वैरं यथेष्टम् कामं यथास्यात्तथा हरिणाश्रितान्दिशम् ऐन्द्रीम् दिशम् प्राचीम् जगाम विचचार अथवा असितरुचिः तीक्ष्णकरः सूर्य इव उदीचिम् दिशम् उत्तरायनम् अञ्चन् गच्छन् स इवेति । सितरुचिरिव असितरुचिरिवेतिवोपमालंकारेण निरतिशयमृदुत्वं धर्ममाङ्गलिकप्रयोजकत्वं च वस्तु व्यज्यते इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

रामपक्षे=रामः परिणतहृदा परिपक्वबुद्ध्या वामधीः कुटिलबुद्धिर्न
जिनपवृषभः जयति संसारमिति जिनः मुनिः तं पातीति जिनपः स
श्रेष्ठः आराध्यतया मुख्यो यस्य न अथवा जयति शत्रुमिति जिनः
नृपः तम्पाति रक्षति इति जिनपस्तेषु वृषभः श्रेष्ठः हरिणाश्रिताम्
सुग्रीवाधिष्ठिताम् दिशम् कामम् जगाम निर्ययौ अन्यत् पूर्ववद्योज्यम् ॥

कृष्णपक्षे—कुवलयोद्भासी कुवलये भूवलये उद्भासी शोभमानः
अथवा कुवलयेन हस्तस्थितकमललाञ्छनेन उद्भासते इति तथा
अथवा कुवलयमिवउद्भासी कुवलयोद्भासी अथवा कुवलये कुवलयनामा
कंसस्य गजरूपोऽसुरः तत्र तद्विसनेन उद्भासते इति कुवलयोद्भासी
राशीभवद्गुणसेवधिः सर्वगुणनिधिः परिणतहृदारामः आसमन्तात्
सर्वभावेन रामे बलरामे परिणतम् प्रह्वम् हृद् हृदयं यस्य स वामधी-
र्बिप्रतिपन्नबुद्धिर्न अन्यद्विशेषणपूर्ववद्योज्यम् ॥ सर्गोऽयंहरिणीच्छन्दो
बद्धोभाति न संशयः । तल्लक्षणन्तु रसयुगहर्षैन्सौम्रौस्लौ गो यदा-
हरिणी तदा ॥ १ ॥

क्वचन वचनैर्गोपालीनां तपोधनिनां क्वचिद्,

द्रुवनरचनैर्यक्षादीनां पुरः सुरशासनैः ।

कृतवसुधनोत्पातैर्वातैः पराक्रमसंगमैः,

स हि दृढमनाः सेहे देहे प्रतिग्रहनिग्रहम् ॥२॥

अन्वय.—क्वचन गोपालीनाम् वचनैः तपोधनिनाम् यक्षादीनाम् पुरः
सुरशासनैः द्रुवनरचनैः पराक्रमसंगमैः कृतवसुधनोत्पातैर्वातैः स हि दृढमनाः देहे
प्रतिग्रहनिग्रहम् सेहे ॥ २ ॥

व्याख्या—क्वचन कुत्रापि गोपालीनां गोपश्रेणीनाम् गोपाङ्ग-
नानां वा वचनैः यदृच्छाप्रयोजितैर्ग्राम्यभाषाभिः अथवा गांपृथ्वीं
पान्तीति गोपाः नृपास्तेषां आलीनां श्रेणीनां वचनैः स्तुतिप्रयोजकैः

कचित् कचन तपोधनिनाम् तपस्विजनानाम् पुरः अग्रे सुरशामनैः महेन्द्रादिदेवनियोगैर्यक्षादीनां विद्याधरादीनां द्रुवनरचनैः द्रूणां वृक्षाणाम् वनानाम्बिपिनानां वा रचनैः विधानैः पराक्रमसंगमैः पराक्रमितैः बलवद्भिः कृतवसुधनोत्पातैः कृतोविहितः वसुधनानाम् रत्नबहुलानाम् उत्पातः वृष्टिः यैस्तैः अथवा वसुधनानां बह्विसमूहानामुत्पातः उपद्रवः तैः घातैः पवनैः यत् प्रतिग्रहं प्रत्युपकारं भाहाय्यमित्यर्थः अथवा प्रतिग्रहमुपद्रवम् निग्रहम् भर्त्सनादिकम् तत् दृढमनाः अविचलितबुद्धिः देहे निजकाये स जिनेश्वरः हीति निश्चये सेहे सोढवान् कथञ्चिदपि स्वनिश्चयान्नविचचाळेति भावः ॥

अथ च पराक्रमः संगतैः पराक्रमस्य निजदृढसंयमस्य संगमैः संबन्धैः करणभूतैरित्यर्थः हीति निश्चये दृढमनाः सहनशीलप्रकृतिः स सेहे ततो विकृतिं न ययौ ॥

रामपक्षे—कचन कुप्रापि गोपालीनां राजश्रेणीनां गोपश्रेणीनां तपोधनिनां मुनीनाम् वचनैः कथनैः शिक्षाप्रयोजकैः सुरशासनैः गोकर्णामिधयक्षवचनैः यक्षादीनाम् इमकर्णामिधानादीनां द्रुवनरचनैः वृक्षाटव्यादिविधानैः पुरः नगरस्य च रचनैरित्यर्थः कृतवसुधनोत्पातैः कृतो विहितः वसुधनानां द्रव्यबहुलानां उत्पातः उत्पत्तिर्यैस्तैः वा इति पादपूरणे तैर्यथैः पराक्रमसंगतैर्बलवद्भिःसहेति शेषः देहे शरीरे प्रतिग्रहनिग्रहम् प्रतिग्रहस्य अदृष्टार्थदत्तद्रव्यस्य निग्रहं निर्वर्चनं सेहे प्रतिपालयामास तदानीं राज्यच्युतत्वात् प्रतिग्रहस्यापाततः स्वीकारः सम्भवेत्तच्चक्षत्रियाणाङ्गर्हामितिथक्षकृतसुवर्णादिवृष्टया तन्निग्रहो जात इति भावः ॥ २ ॥

कृष्णपक्षे—कचन गोपालीनां गोपराजीनां तपोधनिनां चारण-
पीणां वचनैः कथनैः पुरः प्रथमम् सुराणां रामकृष्णामिरक्षकदेवानां
शासनैर्निर्देशैर्यक्षादीनां द्रुवनरचनैः पर्वतवनादिविधानैः कृतवसु-

धनोत्पातैः अनेकविधसमृद्धिसम्पादनैः पराक्रमसंगतैः बलवद्भिः
सहेतितोषः देहे शरीरे प्रतिग्रहनिग्रहम् जरासन्धादिकृतोपद्रवादिकं
दृढमनाः स्थिरचित्तः कालम्प्रतीक्षन् सैहे सोढवान् ॥ २ ॥

अनुपदमगात् सीतात्युष्णातपादिपराभवो,

द्रुपदतनुजावाधा-व्याधात् प्रभोर्विषमाश्रयम् ।

व्यहरदवनीपीठे देवः सहान्त्रयिलक्ष्मणो,

विशिखशिरसा धर्माधानाद्वराशयनाग्रही ॥ ३ ॥

अन्वयः—सीतात्युष्णातपादिपराभवः प्रभोः अनुपदमगात् द्रुपदतनुजा-
वाधा विषमाश्रयं व्याधात् विशिखशिरसा धर्माधानात् वराशयनाग्रही सहान्त्रयि-
लक्ष्मणः देवः अवनीपीठे व्यवहरत् ॥ ३ ॥

व्याख्या—सीतात्युष्णातपादिपराभवः शीतञ्च अत्युष्णञ्च
आतपश्च इति सीतात्युष्णातपानि त्रिसयोः साम्यात् तानि आदिर्य-
सिन् स चासौ पराभवश्चेतितथोक्तः हिमग्रीष्मरौद्रादिपराभवः प्रभोः
सर्वशक्तिमतो जिनेन्द्रस्य प्रतिपदम् अनुपदम् पदपदे इत्यर्थः अगात्
अभूत् द्रुपदतनुजावाधा-द्रूणां पदानां तनूनां द्वन्द्वः तेभ्यो जायते
इति जा तस्याः द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकतः संबन्धः तथा च
द्रुजा पदजा तनुजाया वाधा गमनवाधा विहारप्रतिबन्धिका मा
प्रभोः जिनेन्द्रस्य विषमाश्रयं वैरुच्यं अन्याधात् न अकृत अथवा तनुजा
तनुजः कामः सैव तनुजा कामजनिता वाधा अन्याधात् न अकार्पात्,
किञ्च विशिखशिरसा शिखारहितशिरसा उपलक्षितः सहान्त्रयि-
लक्ष्मणः सहान्त्रयी सहचरो लक्ष्मणः लक्ष्मीवान् नृपो यस्य स अथवा
लक्ष्म चिह्नं साधुवेषो यस्य स लक्ष्मणः सहान्त्रयी यस्येत्यर्थः धर्माधा-
नात् धर्मस्य सुकृतेः आधानात् स्थापनात् आकलनाद्वा रात्रिन्दिवं
धर्मचिन्तनात् हेतोः वराशयनाग्रही वरः श्रेष्ठः अनन्यसाधारणः

आश्रयोऽभिप्रायो यस्य स वराशयः स चासौ नाग्रही चेति आग्रही
वृथाविवादनिरतो न भवतीति वराशयनाग्रही अथवा आसमन्तात्
गृह्णातीति आग्रही शयनस्य स्वापस्य आग्रही शयनाग्रही स न भवतीति
अशयनाग्रही वरश्रामौ अशयनाग्रही वराशयनाग्रही देवः दीप्यमानः
अवनीपीठे पृथ्वीतले व्यहरत् व्यचरत् ॥

रामपक्षे—सीता जनकनन्दिनी अत्युष्णातपादिपराभवम् अनुपदम्
अगात् अलभत पराभव इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः सहान्वयि-
लक्ष्मणः सहान्वयी सहचरो लक्ष्मणो यस्य सः अवनीपीठे व्यहरत्
वने व्यचरत् अन्यद्विशेषणं पूर्ववत् विशिखशिरसेत्यस्य विशिखः बाणः
शिरः प्रधानं यस्य तेन उपलक्षितः "शिरः मस्तके प्रधाने सेनाग्रे चेती
शब्दस्तोममहानिधिः" ॥

कृष्णपक्षे—सीतात्युष्णानपादिपराभवः सीतायाः मदिरायाः य
अत्युष्णातपादिः अतितीक्ष्णत्वादिः तेन पराभवः अनुपदम् प्रतिस्थानम्
अगात् बलरामस्य तत् प्रियत्वात् द्रुपदतनुजावाद्या द्रुपदतनुजायाः
द्रौपद्याः बाधा दुःग्रामनकर्तृकवस्त्राकर्षणादिः प्रभोः कृष्णस्य विप-
माश्रयम् वैरुच्यम् व्याघात् अकरोत् सहान्वयिलक्ष्मणः सहान्वयी
मह सम्बन्धः लक्ष्म शंखचक्रादिर्यस्य स अन्यत् पूर्ववदवसेयम् ॥३॥
सरसमितिभाग् गुप्त्याधायी द्विपां विजयं ययौ,

बलिकरिवरस्तादृग्बेलावलाद्वलाश्रयः ।

अधिगतमहायोगात् संयोगवान् विरतिस्त्रिया, (श्रिया)

विहितमनसा मुक्तेर्मुक्ते शिवे ह्यशिवद्रुहा ॥४॥

अन्वय — सरसमितिभाग् गुप्त्याधायी बलिकरिवर. तादृग् बेलावलात्
अश्रयाधिगतमहायोगात् विरतिस्त्रिया संयोगवान् मुक्ते शिवे अशिवद्रुहा-
विहितमनसा मुक्तेर्द्विपां विजयं ययौ ॥ ४ ॥

व्याख्या—शरसमिति भाग् इर्यासमित्यादिपञ्चममितिधारकः गुप्त्याधायी गुप्तित्रयधारणशीलः बलिकरिवरः बलिषु आत्मबलवत्सु करिवरो महागज इवेतिलुप्तोपमा संयमिषु मातङ्गः तादृग् तथाभूतः वेलावलात् वेलायाः सीमाया भूमेः मर्यादाया इत्यर्थः साधुजनोचितक्षमतायाः आश्रयादितिभावः अवलाश्रयः अवलम् असामर्थ्य आश्रयति धारयतीति तथा सत्यपि त्रिजगद्विपरिवर्तनसामर्थ्ये क्षमित्वा-
 न्नोपयुञ्जत इतिभावः अधिगतमहायोगात् अधिगत आश्रितो यो महायोगश्चित्तवृत्तिनिरोधो येन तस्मात् विरतिश्रिया वैराग्यलक्ष्म्या संयोगवान् संयुक्तः विरक्त इत्यर्थ आमुक्तेः मुक्तिसाधनपर्यन्तम् अशिवद्रुहा शिवम् कल्याणम् मोक्षमितियावत् नद्रोग्धि न हिनस्तीति अशिवद्रुहा विहितमनसा भावधानचेतसा मुक्तं मोक्षरूपे शिवे आत्यन्तिककन्याषे विषये द्विषाम्प्रतिबन्धकानां बाह्याभ्यन्तरशत्रूणां विजयं ययौ प्राप ॥ विरोधाभामः ॥

गमकृष्णपक्षे—शरसमितिभाग् शरणाभ्याणानां समितिम् संहतिम् भजतीति तथा बाणपूजधारकः गुप्त्याधायी गुप्तिगोपनम् रक्षणम् ताम् आदधातीति तच्छीलः युद्धमार्गविशेषनिष्णातः बलिकरिवरः बलिषु बलशालिषु विषयेषु करिवर इव मत्तमातङ्ग इव अवलाश्रयः अवलां श्रियम् सीताम् सत्यमामाम्बा आश्रयति महचरितया मंगृहातीति तथोक्तः “ स्त्रीयोपिदवलेत्यमरः ” वेलावलात् वेलायाः मर्यादायाः वलात् आश्रयणान् अन्यत्र समुद्रोपकूलस्य आश्रयणात् रामस्य मर्यादापुरुषत्वात् अधिगतमहायोगात् अधिगतः आसादितो यो महान् अयोगः राज्यनिश्चित्येन तस्मात् अथवा अधिगतः महायोगः क्वच संबन्धो येन तस्मात् अथवा अधिगतः महायोगः प्रभूतराजः मभ्मेलो येन तस्मात् विरतिश्रिया वनवासितया वैराग्यलक्ष्म्याः अथवा

विशेषेण रतिरिव श्रीशोभा यस्याः तथा सीतया सत्यभामया च संयोगवान् सपुक्तः आमृक्तेः मुक्तिमभिव्याप्य, मुक्ते मोक्षंगते शिवे कल्याणजनके देवे जिनेन्द्रे इत्यर्थः विहितमनसा साधधानचेतसा अशिवद्रुहा शत्रुदमनेन द्विषा शत्रूणांविजय जयम् विशेषतः ययौ लभे ॥ ४ ॥

उपहृतिपदप्राप्तं नागादिमं वसु चाश्रयत्,

तदुपरिगतः कायोत्सर्गे जिगाय पुराद्विपम् ।

स्वयमपि मनःशुद्ध्या बुद्ध्या जुगोष स गाः समा,

रहसि सुदृशा क्रीडन्नानागमाश्रमबद्धधीः ॥ ५ ॥

अन्वय — स उपहृतिपदप्राप्तम् इमम् नागात् वसु चाश्रयत् तदुपरिगत कायोत्सर्गे पुराद्विपम् जिगाय अनागमाश्रमबद्धधीन रहसि सुदृशा क्रीडन् स्वयमपि मनःशुद्ध्या बुद्ध्या समा गा जुगोष ॥ ५ ॥

व्याख्या—म जिनेश्वरः भगवान् उपहृतिपदप्राप्तम् उपहागीकृतम् पाधुदशायामप्युपढौकितम् इमम् नागादिमम् हस्त्यश्वादिभ्यम् नागात् नखीचकार अथवा उपहृतिपदप्राप्तम् त्यक्तपदप्राप्तम् त्यक्तम् इमम् गजादिकम् बहुतरदुःखेऽपि न अगात् नालभत तसु तेजः अलौकिकमित्यर्थः आश्रयत् अधिकृतम् तदुपरिगतः तत्पश्चात् कायोत्सर्गे तदमिधानप्रणिधानक्रियाया पुराद्विपम् पूर्वशत्रुम् कामक्रोधादिकम् जिगाय जितवान् नानागमाश्रमबद्धधीः आगमश्च आश्रमश्च इति आगमाश्रमे न आगमाश्रमे अनागमाश्रमे न अनागमाश्रमे बद्धधीर्यस्य स तथोक्तः आगमाश्रमश्रद्धालुः शास्त्राश्रमबद्धमनाः रहसि सुदृशा एरुन्ते निर्जने इत्यर्थः सुदृशा सम्यक्दृष्ट्या तात्त्विकदृष्ट्या क्रीडन् आत्मानन्दमनुभूयन् स्वयमपि मनःशुद्ध्या निसर्गतो निर्मलया बुद्ध्या विवेकेन समाःकृत्वाः गाः वाणीः जुगोष ररक्ष प्रयोजनातिरिक्तावाचनोपाचवाच्यमो वभूवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमहावीरजिनेश्वरपक्षे—उपहृतिपदप्राप्तम् उपह्रियते प्राणादि-
र्यस्मिन् इति उपहृतिः बाहुलकात् क्तिः तत्पदप्राप्तम् प्राणहारकपद-
प्राप्तम् नागादिमम् अतिशयजीशरुन्तुदम् कमपिनागम् सर्पम् प्रति-
बोधायेति शेषः आश्रयत् तदुपकण्ठं ययौ तदुपरिगतः तत्समीपमुप-
गतः कायोत्सर्गे कायोत्सर्गमुद्रामालम्ब्य पुराद्विपम् पूर्वं सर्वशत्रुम् हं
जिगाय तं प्रतिबोध्य सर्वेद्विद्वत्त्वं निर्वर्त्तयामास अन्यत्पूर्ववदवसेयम् ॥

रामकृष्णपक्षे—उपहृतिपदप्राप्तम् उपहारीभूतम् प्रत्यन्तत्रपतिभि-
रुपढौकितम् नागादिमम् हस्त्यश्वादिकं वसु धनम् आश्रयत् आत्मसा-
दकरोत् तदुपरि तत्पश्चात् गतः द्विषाम् रिपूणाम् कायोत्सर्गे शरीर
त्यागे सति जिगाय विजितवान् मरणान्तानि वैराणीत्यनुसृत्येतिभावः
रहसि विजने सुदृशा शोभननयनया सह क्रीडन् रममाणः नानाग-
माश्रमबद्धधीः नाना अगमे अनेकपर्वते आश्रमे गार्हस्थ्यदाी च
षद्धधीः जातामिनिवेशः, रामपक्षे नानाअगमे पर्वते—बृक्षे—बृक्षतले वा
“सामीप्ये सप्तमी” आश्रमे कृतगृहबुद्धिः स्वयमपिमनःशुद्ध्या
बुद्ध्या निर्मलान्तःकरणेन म रामः कृष्णश्च गाः पृथ्वीः समा अनेकवर्ष
यावत् जुगोप ररक्ष पालितवान् ॥ ५ ॥

व्यसनरहितः कन्दुगाद्यं वशीकृतवान् वशी,

विषयमपि न प्रोडाद् यत्नात् खनिश्चितमादधे ।

बहुपरिचितं शास्त्रं मात्राधिकं भुवि चालयँ—

ह्यमुपगता देवाः सेवारसेऽस्य विमृश्य तत् ॥६॥

अन्वयः—वशी व्यसनरहितः कन्दुगाद्यम् वशीकृतवान् प्रोडाद्यन्तान्
खनिश्चितम् विषयमपि यादधे बहुपरिचितम् शास्त्रम् मात्राधिकम् भुवि चाल-
यन् तत् विमृश्य देवाः अस्य सेवारसे ह्यमुपगताः ॥ ६ ॥

व्याख्या—वशी जितेन्द्रियः विषयपराङ्मुखः कन्दुगाद्यम् तदारुणशत्रुविशेषम् व्यसनरहितः सांसारिकसावध्यकर्मजदोपरहितः वशीकृतवान् विजितवान् अथवा कन्दुगाद्यम् गेन्दादिकं क्रीडाविशेषं वशीकृतवान् त्यक्तवान् प्रौढाद्यत्नात् बहुतरमनः समाधानात् स्वनिश्चितम् स्वस्य साधोः निश्चितं निर्वद्यभिक्षानादिकमपि विषयम् न आदधे जग्राह यावता कथमपि प्राणयात्रानिर्वहणं तावदेव जग्राहेति भावः बहुपरिचितम् नित्यमभ्यसितम् शास्त्रम् मात्राधिकम् अतिशयम् इयत्तारहितं यथा स्यात्तथा भुवि-भुवने चालयन् प्रथयन् तत् विमृश्य लोकोत्तरमहिमास्येति विचार्य अस्य जिनेन्द्रस्य सेवारसे परिचर्यायां रसिका इति शेषः देवा लयमुपगता स्वात्मानं प्रच्छाद्य वृक्षादिरूपेण शिष्यादिरूपेण च तिरोभूय सिपेचिरे इति भावः ॥

रामकृष्णपक्षे—वशी जितेन्द्रियः स्वतंत्रः व्यसनरहितः अव्यसनासक्तः कन्दुगाद्यम् तदारुणमान्तरशत्रुविशेषम् वशीकृतवान् स्वायत्तं विदधे स्वनिश्चितम् स्वनिर्धारितम् विषयमपि कार्यमपि परराष्ट्रादिकमपि न प्रौढाद्यत्नात् अनायासेनैव आदधे स्वानुकूलं विदधे बहुपरिचितम् शास्त्रम् शासनम् स्वकीयमित्यर्थः मात्राधिकम् सर्वतः स्वपरमण्डले च भुवि चालयन् प्रसारयन् तत् विमृश्य विचार्य देवा ध्रुतिमन्तो नृपाः अस्य रामस्य कृष्णस्य च सेवारसे सेवायाम् लयम् तदधीनत्वम् उपगताः प्राप्नुवन्तो वक्षवर्चिनो बभूवुरिति भावः ॥६॥

सहचरतया ये संजातास्तदा च-रणाद्रिपु,

निरश्नतया तेऽपि प्राप्नुभुवं हरशेखराम् ।

सुरसमुदितां सिन्धोः पारे भवस्य परम्परा-

क्रमणवशतो-लङ्कारागं प्रतीत्य महापदम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—तदा च रणादिषु सहचरतया ये संजातास्तेऽपि सिन्धोः पारे सुरसमुदिताम् भवस्य परम्पराक्रमणवशतः महापदं लंकारागं प्रतीत्य निरशनतया हरशेखराम् भुवम् प्रापुः ॥ ७ ॥

व्याख्या—तदा च रणादिषु तस्य जिनेश्वरस्यादिनाथस्य आचरणादिषु तदीयालौकिकचमत्कारकारिव्यापारेषु सहचरतया अनुगामितया ये संजाताः संगता अनुसृताः तेऽपि निरशनतया उपवासतया प्रभुस्तु निरवधमिक्षाऽलामेन कतिचिद्दिनानि उपवसतिस्म एते पुनस्तथाविधसामर्थ्यविरहेण तथाकर्तुमशक्नुवन्तस्तंपरिजडुरितिकथासन्दर्भः । सुरसमुदितां देवताकृताधिष्ठानाम् हरशेखराम् भुवम् गंगातटम् प्रापुः जग्मुः किंकृत्य सिन्धोः संसारसागरस्य पारे तटे भवस्य जन्मनः परम्पराक्रमणवशतः अनेकजन्मकृतपुण्यपुञ्जप्रभावतः समासादिते महापदम् आत्यन्तिकसुखजनकम् पुनरावृत्तिरहितम् कारागम् आसमन्ताद्रागः आरागः कस्य आत्मनः स्वस्वरूपस्य ब्रह्मणः मोक्षस्येति यावत् रागमनुरागम् अलमतिशयं प्रतीत्य परित्यज्य विहाय, संसारसागरपारगताऽपि किञ्चित् क्लेशमसहमाना पुनरागता इति तात्पर्यम् ॥

अन्येषामर्हतांपक्षे—तदा व्रतग्रहणसमये सहचरतया अनुचरतया ये नृपतयः तदाचरणादिषु तेषां जिनेन्द्राणाम् आचरणादिषु व्रतादिग्रहणेपु संजाताः संगताः व्रतं जुष्टुः तेऽपि निरसनतया सांसारिकभोगादिपरित्यागतया “शसयोरैक्यात्” हरशेखराम् हरत्यघमितिहरः पवित्रम् तस्य शेखराम् मूर्धन्यामतिशयपवित्राम् भुवम् प्रापुः लेभिरे किंकृत्य सुग्ममुदितां सुप्रसातिददातीति सुरः देवः तेन समुदिताम् सहिताम् सप्रमत्ताम् भुवमित्यर्थः भवस्य संसारममुद्रस्य पारे परम्पराक्रमणवशतः पुनर्पुनर्गमनागमनतः महापदम् महत्संकष्टजनकम् कारागम् कस्यशरीरस्य के शरीरे वा रागमनुरागम् प्रीतिमित्यर्थः प्रतीत्य परित्यज्य ॥

रामपक्षे—सहचरतया अनुचरतया तदा वनगमनकाळे चरणा-
दिषु रामगमनादिषु ये संजाताः अनुसृतास्तेऽपि रामेण परित्यक्ततया
निरसनतया हरशेखरां भ्रुवम् अतिशयपवित्रामयोध्यापुरम् प्राप्सुर्गच्छ-
न्तिस्म किं कृत्वा सुरसमुदिताम् सुरन्ति ऐश्वर्यदीप्तिम् प्राप्नुवन्तीति
सुराः धनिनस्तैः समुदिताम् संमिलितामयोध्याम् सिन्धोः समुद्रस्य
पारे तटे भवस्य भवत्यसिन्निति भवः पृथ्वीतलस्तस्य परम्पराक्रमण-
वशतः सततगमनवशतः लङ्कारागम् लंकायां तन्नामपुर्यां रागोऽनुरागो
यस्य तम् महापदम् भयङ्करम् रावणमित्यर्थः प्रतीत्य बुद्ध्या तत्र वने
लंकापतिर्वसतीति भयमुत्प्रेक्ष्य निवृत्ता इति भावः ॥

तदा चरणादिषु तस्य श्रीमदादिनाथस्य आचरणादिषु दीक्षाग्र-
हणादिव्यापारेषु सहचरतया अनुगामितया ये संजाताः संगता,
तदानीं दीक्षा जगृहुः कच्छमहाकच्छादयः तेऽपि निरसनतया निर-
वद्यभिक्षालाभात् उपवासतया, भवस्य संसारस्य सिन्धो सागरस्य
संसारसागरस्येत्यर्थः पारे प्रान्ते सन्निधौ परंपराक्रमणवशतः सतत-
गमनागमनतः कारागं इन्द्रियसुख सांसारिकवैषयिकसुरं अलम् अति-
शयम् महापदम् महद्बुद्धुःखजनक प्रतीत्य बुद्ध्या सुरसमुदितां देवाधि-
ष्ठिताम् हरशेखरां भ्रुवं गंगाप्रदेशं प्रापुः ते जटिलास्तापसा भूत्वा तत्र-
वस्थुरित्यर्थः । पारं प्रान्ते परतटे पारीपूरपरागयोरित्यनेकार्थसंग्रहः॥

कृष्णपक्षे—तदा युद्धादिसमये सहचरतया सहायकतया तदा
चरणादिषु तस्य जराबंधस्य आचरणादिषु युद्धादिषु संजाताः संगता-
स्तेऽपि निरसनतया कृष्णकृतोपजापतया भेदप्रयोगेण सुरसमुदिताम्
महर्द्धिजनसंकुलाम् देवाधिष्ठितां वा सिन्धोः समुद्रस्य पारे स्थितामिति
शेषः हरशेखरामतिपवित्रां द्वारकां प्रापुः किंकृत्य भवस्य मंगलस्य
परम्पराक्रमणवशतः उत्तरोत्तरसंपादनवशतः कृष्णाश्रयेण दिनानुदिनं

अशितममुना यावद् वर्षं न तादृशयोगतो,
बहुमहिमवान् शान्तिप्रेम्णा स्थिरो हिमवानिव ॥

अभजत परच्छायामायासतः श्रमवान् नवा,
वपुषि समतां विभ्राणः स्वैः स वै-श्रमणोचिताम् ॥१०॥

अन्वयः—अमुना तादृशयोगतः यावद्वर्षं अशितम् शान्तिप्रेम्णा बहुम-
हिमवान् हिमवान् इव स्थिरः आयासतः श्रमवान् न वा सर्वे स्वैः वपुषि
श्रमणोचिताम् समताम् विभ्राणः परच्छायां अभजत ॥ १० ॥

व्याख्या—अमुना जिनेश्वरेण न तादृशयोगतः तादृशयोगस्य
निरवद्यभिक्षालाभजनकयोगस्य अभावात् यावद्वर्षं वर्षपर्यन्तं न
अशितं न भुक्तं शान्तिप्रेम्णा शमाभिनिवेशेन बहुमहिमवान् महतो-
भावो महिमा बहु अतिशयं महिमा महत्त्वं यस्य स अतिशयगौरवा-
न्वितः हिमवानिव हिमालय इव स्थिरः शान्तः यथा हिमवान् निश्च-
लस्तथायं शान्त्याश्रयनेन भूरिमहिमतया दुर्जनादिकृतोपजापेऽपि
निराकुल इति तात्पर्यं आगामतः गमनागमनादिपरिश्रमतोऽपि श्रम-
वान् वा नैवश्रान्तः स वै प्रभुः स्वैः स्वत एव वपुषि शरीरे श्रमणो-
चितां यतिविहितां मुनिप्रचलितां समतां सामरस्यं विभ्राणः धारयन्
परच्छायामुत्कृष्टकान्तिं सर्वतोऽधिकं दीप्तिं अभजत आश्रयत लोको-
त्तरकान्तिरभवत् ॥ १० ॥

रामकृष्णपक्षे—यावद्वर्षं जम्बूद्वीपांशमेदं यावत् भरतक्षेत्रखण्ड-
त्रयमितियावत् अमुना रामेण कृष्णेन वा अशितं व्याप्तं अधिकृतस्व-
शामनं “अश्रेः आदिकर्मणि क्तः सेटकत्वं च” नतादृशयोगतः
नदानां स्वशरणप्रपगतानामासमन्तात् सर्वतोभावेन दृशयोगतो नेत्र
पाततः दयावलोकनतः बहुमहिमवान् अतिशयमहिमासम्पन्नः शा-
न्तिप्रेम्णा शान्तिवात्सल्येन हिमवान् हिमालय इव स्थिरः अप्रकम्पः

आयामतः वनभ्रमणतः प्रजारक्षणतः श्रमवान्नावा नैव श्रान्तः स्वैः
स्वत एव स्वप्रभावादेव वपुषि शरीरे समतां विभ्राणः वैश्रमणोचितां
कुत्रेतुल्यां परच्छायामत्युत्कटकान्ति अभजत समाश्रयत ॥ ११ ॥

पथि कथमपि श्रान्तः कान्तानुयायिविलम्बित-

स्तपसि रसिकस्तस्थौ मार्गेऽभयः स्वयमप्यथम् ।

वनचरधने दृष्टे दृष्टेर्दधौ न विपर्ययं,

मनसि समयस्यैवं न्यायं विचिन्त्य सपर्ययम् ॥११॥

अन्वयः—पथि कथमपि श्रान्तः कान्तानुयायिविलम्बितः तपसि रसिक
भयम् स्वयमपि मार्गे अभयस्तस्थौ मनसि समयस्यैवं सपर्ययं न्यायं विचिन्त्य
वनचरधने दृष्टे दृष्टेः विपर्ययस्तदधौ ॥ ११ ॥

व्याख्या—पथि मार्गे कथमपि यथातथा श्रान्तः जातश्रमः
कान्तानुयायिविलम्बितः कान्तो मनोरमो योऽनुयायी अनुसरणशील-
स्तेन विलम्बितः आश्रितः कृतधर्मकथानकः तपसि तपश्चर्यायां रसि-
कः निरतः अयम् जिनेश्वरः स्वयम् आत्मनापि अभयः निर्भीकः
मार्गे पथि तस्थौ स्थितः ममथस्य कालस्य अवस्थायाः वा सपर्ययम्
पर्ययो वैपरीत्यम् तेन सहितम् सपर्ययम् सवैपरीत्यं न्यायं नीतिं मनसि
हृदये विचिन्त्य विचार्य निश्चित्य वनचरधने वनचरणाम् विपिनवा-
सिनां धने रिक्थे पर्वतीयमण्यादौ निर्मायिको योपिति च दृष्टे नय-
नगोचरे सत्यपि दृष्टेर्नेत्रस्य विपर्ययम् विपर्यामम् तद्विषयाभिलाषं न
दधौ न धृतवान् दृष्टेऽपि विषये विषयाभिलाषो न जात इति भावः ॥

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीरा इत्यपि
मङ्गच्छते ॥ ११ ॥

रामकृष्णपक्षे—पथि मार्गे वनमार्गे अन्यत्र रैवतकादौ विहारमार्गे
कथमपि श्रान्तः जातायासः कान्तानुयायिविलम्बितः कान्ता स्वप्रिया

मङ्गमवश्यम्भावीति निश्चित्य अलमतिशयं के कृष्णे भगवति ऐश्वर्य-
शालिनि आरागं समन्ततोऽनुरागं प्रतीत्य ज्ञात्वा विचार्येत्यर्थः श्लेषः॥

गिरिश इव योऽश्रोताद्रीणां वनेऽनवनेऽप्ययं,

तमपि विदधद् दृश्यं वश्यं गिरीशमिवापरम् ।

दिनकर इवोद्दामं धाम प्रपद्य भुजावले,

परिजनगणव्यावृत्त्याऽग्रे चचाल विशालधीः॥८॥

अन्वयः—योऽयम् अनवनेऽपि अद्रीणां वने गिरिश इव भजेत तमपि
अपरं गिरीशमिव वश्यं दृश्यम् विदधत् भुजावले दिनकर इव उद्दामम् धाम
प्रपद्य परजनगणव्यावृत्त्या विशालधीः अग्रे चचाल ॥ ८ ॥

व्याख्या—योऽयं जिनेश्वरः अनवने अपि अवनम् रक्षणम्
नभयतीति अनवनम् अरक्षणम् तस्मिन् रक्षारहितस्थाने निर्जने
इत्यर्थः अद्रीणां पर्वतानां वनेऽरण्ये गिरिश इव गिरौ शेते इति गि-
रिशः वनीयो भिच्छादिः स इव अथवा गिरिम् इयति उपभोगेन तनू-
करोतीति गिरिशः “ लोमादित्वाच्छः ” शिवः स इव शेते स्वपिति
यः सर्वदा गिरिशो भवति स कदाचिदपि दृश्यो न भवति तमपि
गिरिशमपि स्वमितिशेषः अपरम् द्वितीयम् गिरीशम् शिवम् इव अथ
वा गिरीणामीशः हिमालयस्तमिव दृश्यम् दर्शनयोग्यम् वश्यम् प्रसा-
दसुमुखम् सेवायोग्यम् विदधत् कुर्वत् उद्दामधाम उद्विक्तं तेजः भुजा-
वले बाहौ दिनकर इव प्रपद्य प्राप्य परिजनगणव्यावृत्त्या परिचार-
कजनपरित्यागेन विशालधीः महानुभावः अग्रे ततोप्यग्रतः चचाल
वत्राज ॥ ८ ॥ सर्वपक्षसामान्यमेतद्व्याख्यानम् ॥

कमपि मनसा नाधान्नाथः प्रियं यदिवाऽप्रियं,

कलिमलमपि त्यक्तुं व्यक्तः क्वचित्प्रययो रहः ॥

कचनविजने तस्यो स्वस्थो ररक्ष न रक्षकं,
न खलु परतो रक्षापेक्षा प्रभौ हरिणाश्रिते ॥९॥

शब्दव्य.—नाथः प्रियं यदि वाऽप्रियं किमपि मनसा नाघात् कलिमलमपि
व्यक्तः त्यक्तुं क्वचिद्द्रव्यं प्रययौ स्वस्थः कचनविजने तस्यो रक्षकं न ररक्ष हरि-
णाश्रिते प्रभौ परतो रक्षापेक्षा न खलु ॥ ९ ॥

व्याख्या—नाथः प्रभुः मनसा बुद्ध्या कमपि प्रियं शरीरसु-
खकरं दुःखजनकं वा नाघात् नाविन्दत प्रियं प्राप्य सुखाभिमानी
अप्रियं प्राप्य दुःखाभिमानी न बभूवेति तत्त्वं व्यक्तः स्फुटं कलिम-
लमपि कलेः कर्मणः मलमपि परिणाममपि “प्रभौ पापस्य दुर्लभत्वात्
कलिशब्देन कर्म एव लक्ष्यते” त्यक्तुन्निराकर्तुम् क्वचित् कुत्रापि रहः
विजनेमेकान्तस्थानम् प्रययौ जगाम स्वस्थः निराकुलः निर्भीकः सन्
कचनविजने निर्मनुष्यके स्थले तस्यो स्थितवान् रक्षकम् शरीरपरिपा-
लकम् कमपि न ररक्ष नापेक्षितवान् तथाहि प्रभौ हरिणाश्रिते प्रभौ
जिनेश्वरे हरिणाश्रिते संयमाश्रिते सति अथवा इन्द्राश्रिते सति
इन्द्राधिष्ठिते सति दिशाश्रिते विहरमाणे मतीति वा परतः अन्यतः
स्वभिन्नात् रक्षापेक्षा पालनापेक्षा न खलु नैव भवतीत्यर्थः स्ववीर्यगुप्ता
एते भवन्तीति भावः अर्थान्तरन्यामालंकारः ॥

रामपक्षे कृष्णे च—कमपि प्रियम् मित्रं यदिवा अथवा अप्रियं
शत्रुम् मनसा चित्तेन न अघात् न घृतवान् कलिमलमपि विरोधप-
रिणामं धुद्धमपि त्यक्तुं परित्यक्तुं क्वचित् कुत्रापि व्यक्तः स्पष्टः
सन् रहः एकान्तं प्रययौ विजने निर्जने स्वस्थः अकृतञ्जनभयः तस्यो
रक्षकं न ररक्ष नापेक्षितवान् हरिणाश्रिते लक्ष्मणाधिष्ठिते ममुद्राश्रिते
च प्रभौ प्रमावशालिनि रामे कृष्णे च परतः अन्यतः मैत्र्यादिमित्र-
पुरुषात् रक्षापेक्षा पालनाभियोगः न नैव भवतीति ॥ ९ ॥

सीता सत्या वा सैव अनुयायिनी यस्य तेन विलम्बितः कृतविलम्बः
तदनुरोधेन कृतविश्रामः तपसि तपोविषये तपोवने वा रसिकः
कृतादरः अन्यत्र तपसि फाल्गुनेऽर्जुने वा रसिकः माघमासे वा रसिकः
शृङ्गारिजनप्रियत्वात् वनचरघने दृष्टे इत्यादि पूर्ववद्योज्यम् ॥ ११ ॥

कृतिपयदिनैरोशः श्रेयानकारयदञ्जसा,

विनयनयभाग् भिक्षोरिक्षोः प्रियां रसपारणाम् ।

सपदि सद्ने वृष्टिश्चासीत् तदाशु हिरण्मयी,

त्रिदशललनाश्चक्रुर्नव्यं रसादवशाः शुचि ॥ १२ ॥

अत्रय — कृतिपयदिने अञ्जसा विनयनयभाग् ईश धेयाद् भिक्षो
प्रिया इक्षो रसपारणाम् अकारयत् तदा आशु सद्ने सपदि हिरण्मयी वृष्टि
भासीत् अवशा त्रिदशललना शुचि नृत्यम् चक्रु ॥ १२ ॥

व्याख्या—कृतिपयदिनैः कृतिचिद्विषये विनयनयभाक् विनयम्
विनीतताम् नयम् नीतिश्चभजति सेवते इति तथा सारल्यनयनिपुणः
ईशो युवराजः श्रेयान् श्रेयामकुमारः अञ्जसा झटिति भिक्षोः भिक्षा
चरणशीलस्य जिनेश्वरस्य आदीश्वरस्य प्रियां मनोज्ञा पवित्रां निरवधा
मिति यावत् इक्षोः रमालस्य रमालइक्षुरित्यमरः रसपारणाम् रसप्रचुरां
पारणां व्रतान्तभोजनम् अकारयत् तदा प्रभुपारणानन्तरम् सपदि सद्ने
सद्ने गृहे हिरण्मयी सुवर्णमयी वृष्टिर्वर्षणम् आसीत् अभूत् आशु
शीघ्रम् त्रिदशललनाः देवाङ्गना अप्सरस इत्यर्थः रसात् प्रभुभक्तिरसतः
अनुरागाद्वा अत्रशा भक्तिपरतंत्राः शुचि शोभनम् नृत्यम् चक्रुर्विदधुः ॥

श्रीशान्तिनाथ पार्श्वनाथ नेमिनाथ वर्धमानस्वामिना पक्षे—कृतिपय-
दिनैः कृतिचिद्व्यतीर्तैर्दिनैः ईशः श्रेष्ठः नृपो वा श्रेयान् अतिशयेन
प्रशस्य शुभंपुः विनयनयभाग् दाक्षिण्यनययुक्तः इक्षोः इः कामस्तं
क्षीति नाशयतीशुः तस्य जितमदनस्य भिक्षोः भिक्षाचारिणो जिने-

न्द्रस्य प्रियाम् रुचिरामनवद्याम् रमपारणाम् मधुररसप्रधानां पारणां
व्रतान्तभोजनम् अकारयत् व्यघापयत् तथा च श्रीशान्तिनाथस्य सुमि-
त्रनृपमन्दिरे परमान्नेन पारणा जाता श्रीपार्श्वनाथस्य कोपकनामनगरे
धन्यकगृहे पायसेन पारणा जाता नेमिनाथस्य वरदद्विजगृहे परमान्नेन
पारणा जाता महावीरस्वामिनः बहुलब्राह्मणगृहे परमान्नेन पारणा
जाता सपदि सद्ने इत्यादि पूर्ववत् ॥

रामपक्षे-ईशः राजा श्रेयान् कल्याणान् विनयनयभाग् इक्षोः
जितकामस्य मिक्षोः चारणपैः त्रिगुप्तस्य सुगुप्तस्य च कतिपयदिनैर्द्वि-
मासानन्तरम् अञ्जमा झटिति प्रिया निगद्याम् रसपारणाम् अकारयत्
रामः शेषं पूर्ववत् ॥

कृष्णपक्षे-कतिपयदिनैः कतिपयदिनपर्यन्तं इक्षोः कामजयिनः
मिक्षोर्जिनेन्द्रस्य प्रियाम् प्रीतिमम्पादिकाम् रमपारणाम् अष्टाह्निकत-
पक्षर्याम् द्वारकानिर्माणाय अकारयत् व्यचरयत् सपदि हिरण्मयीत्या-
दिपूर्ववदस्येयम् ॥ १२ ॥

प्रकृतिसुभगः श्रेयोलिप्सुः सुमित्रपवित्रवाक्,

शुचिरसमयं मत्वाऽदत्त प्रभोर्वहुरोचितः ।

सपदि मुदितो धन्यो जन्योज्झितः प्रतिलम्भना-

दरिपरिभवाद् दूरे दूरे यशः स्वमकारयत् ॥१३॥

अत्रय — प्रकृतिसुभग श्रेयोलिप्सुः सुमित्रपवित्रवाक् प्रभोर्वहुरोचित
शुचि भवमय मत्वा अदत्त मुदित धन्य जन्योज्झित प्रतिलम्भनाद् भरिपरि-
भवाद् दूरे दूरे स्व यशः अकारयत् ॥ १३ ॥

व्याख्या—प्रकृतिसुभगः स्वभावसुन्दरः श्रेयोलिप्सुः कन्याणा-
मिलापुरुः सुमित्रपवित्रवाक् सुमित्रेण शोभनमुद्दा त-संगेनेत्यर्थः

प्रभावेन पवित्रवाक् सत्यवचनः प्रभोजिनेन्द्रस्य बहुरोचितः अत्यन्त
भक्तः “चतुर्थी चाशिष्यायुष्येति विकल्पेन पृष्ठी शुचिः पूतः असमयम्
भिक्षायाः कालातिक्रमो जात इति अनवसरं भत्वा बुध्वा निवृत्तेषु
भिक्षाचरेषु सत्सु अदत्त प्रभवे भिक्षामिति शेषः सपदि तत्क्षणे मुदितः
जिनेश्वररूपसत्पात्रदानादतिशयहृष्टमनाः धन्यः अत एव कृतकृत्यः
जन्योज्झितः कलिरहितः प्रतिलम्भनात् भिक्षादानात् कथंभूतात् अ-
रिपरिभवात् अरिम् बाह्याभ्यन्तरशत्रुं परिभवति पराकरोतीति तस्मात्
दूरे दूरे त्रिलोक्यां स्वम् यशः स्वकीयकीर्तिम् अकारयत् प्राख्यापयत्॥

रामकृष्णपक्षे—प्रभोः स्वामिनः साधोः प्रतिलम्भनात् भिक्षा-
प्रदानात् अन्यत् यथापूर्वम् ॥ १३ ॥

वनमुपगतं सेवे देवं नमिर्विनमिर्नृपः,

श्रुतिदृगपि च प्रादात्ताभ्यां वलं बहुविद्यया ।

रजतशिखरिस्थाने राज्यश्रिया परिवारितौ,

सुखमनुपमं भुञ्जाते तौ खगामिषु कामितम्॥१४॥

अन्वयः—नमिर्विनमिर्नृपः वनमुपगतम् देवम् सेवे श्रुतिदृगपि च
बहुविद्यया वलम् ताभ्याम् प्रादात् रजतशिखरिस्थाने राज्यश्रिया परिवारितौ
तौ खगामिषु कामितम् अनुपमम् सुखम् भुञ्जाते ॥ १४ ॥

व्याख्या—नमिः विनमिः नृपः तदभिधानकौ आदीश्वरभग-
वतः कुलजौ वनमुपगतम् वनस्थम् दीक्षितमित्यर्थः देवम् आदीश्वरम्
सेवे भेजे ततः श्रुतिदृगपि धरणेन्द्राभिधो नागोऽपि तपो राज्याभि-
लापं ज्ञात्वेतिशेषः ताभ्याम् नृपाभ्याम् बहुविद्यया अनेकविधतिरस्क-
रिण्यादिविद्यया सहेतिशेषः वलम् बहुविधसामर्थ्यम् प्रादात् अर्पयत्
रजतशिखरिस्थाने वैताटवपर्वते राज्यश्रिया राज्यलक्ष्म्या परिवारितौ

युक्तौ तौ नमिविनमिभूपौ खगामिषु आकाशचारिषु अनुपमम्
निरुपमम् कामितम् यथेष्टम् सुखम् भोगम् भुञ्जाते भोगम् कुरुतः
अचिन्त्यप्रभावो जिनेश्वरो येन ताभ्याममर्त्यदुर्लभसुख सद्यः दीय-
तेस्मेति भावः ॥ १४ ॥

अन्यपक्षे—नमते इति नमिः विशेषेण नमते इति विनमिः
तौ वनमुपगतम् वनस्थम् देवम् प्रभुं सेवे श्रुतिः शास्त्रम् दृग् नेत्रं च
यस्य स श्रुतिदृग् अथवा श्रूयते प्रख्यापते इति श्रुतिः श्रुतिः प्रख्याता
अनन्यसाधारण्येन विख्याता दृग् नेत्रं यस्य स श्रुतिदृग् महत्साक्षः
ताभ्याम् सेवकाभ्याम् बहुविधया अनेकविधविधया बलम् निरुपम
सामर्थ्यम् प्रभुसेवासुसुखः मन्त्रित्यर्थः प्रादात् ददातिस्म शेषं पूर्ववत् ॥

कृष्णपक्षे—नमिर्विनमिर्नृपः वनमुपगतं समुद्रजलान्तर्द्वारकास्थं
देवम् दीप्तिमन्तम् कृष्णम् सेवे श्रुतिदृग् शास्त्रदृश्या कृष्णस्ताभ्यां
सेवकाभ्याम् बहुविधया समम् विदन्त्यनया वैषयिकसुखमिति विद्या
कन्या तथा सह बलम् सैन्यम् प्रादात् प्रायच्छन् तौ रजतशिरसिस्थाने
रैतकपर्वते राज्यश्रिया राज्यश्रीरिवश्रीः शोभा सम्पत् तथा परिवा-
रितौ युक्तौ खगामिषु आकाशगामिषु कामिन्तमनोभिलषितमनुपम-
मनन्पसाधारणम् सुखमानन्दमुपभुञ्जाते अनुभवतः ॥ १४ ॥ राम-
पक्षे द्वितीयपक्षरत्नेयम् ।

मगधविषये राजां गेहे रुपा प्रतिमाधवं,

विशदसिचयं भूषायोगाच्चाल चलं नमत ।

समरसहितं पत्यादेशादतिक्रमकृतं समं,

बहलनिनदेस्तरैरापूरयद्दु चलयं दिशाम् ॥ १५ ॥

अत्रप —मगधविषये राजां गेहे रुपा प्रतिमाधवं भूषायोगान् विशद-
सिचयं नमतं कृतं पत्यात् समरसहितं पत्यादेशादतिक्रमकृतं समं बहल-

निन्दैः तूरैः दिशाम् बलयम् आपूरयत् ॥ १० ॥

व्याख्या—मगधविषये मगधदेशे राजां गेहे राजन्ते इति राज-
स्तेषां गेहे साम्प्रतं राजगृहनाम्नाभसिद्धे प्रतिमाधवं प्रतिवासुदेवम् जरा-
सन्धमुद्दिश्यरुपा विशदसिचयम् विशदाः देदीप्यमानाः असिचयाः
खड्गसमूहा यस्मिन् तत्तथोक्तम् अथवा विशदास्तीक्ष्णाः असिचयाः
यत्र तद् अथवा विशन्तः प्रविशन्तः संकुलीभवन्तः असिचयाः
खड्गाः यत्र तद् भूपायोगात् सांग्रामिककवचाद्यामरणसंबन्धात् नमत्
आकुञ्चत् भ्रमरसहितम् समरे संग्रामे सहितम् हितविधायकम् नतूप-
जापादिना पराङ्मुखम् अथवा समरसे शान्तिपुक्तेहितम् अबाधकम्
पर्यादेशात् पत्तेः सेनापतिविशेषस्य “ एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः
पञ्चपदातिका इत्यमरः ” इत्युक्तलक्षणस्य आदेशात् आज्ञातः अति-
क्रमकृत् “ अहितान् प्रत्यभीतस्य रणे यानमतिक्रम इत्यमरः ” इति
निर्भोक्तया शत्रुसन्धुरगमनकारकम् बलम् सैन्यम् बहलनिन्दैः
भूरिनिन्दमानैः तूरैस्तूर्यैः दिशाम् बलयम् दिग्बिभागम् आपूरयत्
स्थगयत् चचाल ययौ ॥

अर्हतांपक्षे—विभक्तिविपरिणामेन सर्वत्रान्वयः तथा च मगध-
विषये मगधदेशे राजां गेहे राजगृहादिपुण्यस्थाने अरुपा अक्रोधेन
प्रतिमाधवः प्रतिमा कायोत्तमर्गं धन्वति प्राप्नोतीति प्रतिमाधवः
कायोत्तर्गकृत् धन्वतेः पचादित्वादच् विशदसिचय विशेषेण सद्गतः
स्यक्तशातनो लोक्पीडा येन स विशद्, असिचयः सिचयो वस्त्रं नास्ति
यस्य स तथोक्तः भूपाया अलंकारस्य अयोगात् असंबन्धाद्राहित्येन
चालबलः चाले गमने तस्करादिमन्वाधसंवाधितेऽपि अप्रतिहतगमनः
नमन् नमन्ति जना यम् स अथवा नमन् सर्वत्र प्रह्वः निरहंकारः सम-
रसहितः समरसे शान्तरसे हितः युक्तः शान्तिरसयुक्तः अतिक्रमकृत्

अतिशयं क्रमं पादविक्षेपम् गमनम् क्रूरोतीति म पाति जगदिति पतिः
 सूर्यस्तस्यादेशात् दर्शनात् सूर्यदर्शनान्तरम् समम् मुनिभिः सहितं बह-
 लनिनदैः बहल यथास्यात्तथा निर्गतः नदः शब्दः येषु तैः शब्दरहितैः
 तूरैर्गमनैः दिशावलयम दिग्विभागम् आपूरयत् पूरयतिस्म ॥

कदाचित् सुगुप्तनामाचारणर्षिर्जटायुपूर्वभवतृचान्तं कथयन् पाल
 कब्राह्मणरूपा कथयति मगधेति । मगं पापं दधातीति मगधः तस्य
 विषयस्तस्मिन् राजा गेहे कुम्भकारकटे नगरे माधवं प्रतिरूपा मायाः
 चयः भर्ता लक्ष्मीपतिः जितशत्रुनृपनन्दनस्कन्दककुमारस्तं प्रति रूपा
 क्रोधेन पूर्वैर स्मरन् पालक. अनेकान्यस्त्राणि स्कन्दकाचार्यनिवास
 स्थाने रात्रौ भूमौ निचयान प्रातः नृपतिर्मुक्तविशेषणविशिष्टन्नमनाय
 तत्रानयत् नामौ माधुः रुपटपुद्गाय समागत इति युद्धोद्योगमकारय-
 दिति भावः ॥ १५ ॥

बलमविरलाश्वीयं स्वीयं विलोक्य पुरा जरा-

परिगतमहासन्धो गन्धोत्तमापरिणामतः ।

प्रतिहरिधिया तुष्टः स्पष्टं जगर्ज स गर्जवत्,

क्षणमपिकदा प्रेक्ष्ये कंसापराधिविनाशनम् ॥१६॥

अन्वय — पुरा जरापरिगतमहासन्धो गन्धोत्तमापरिणामत अविरलाश्वीय
 स्वीय बल विलोक्य प्रतिहरिधिया तुष्ट स गर्जवत् स्पष्ट जगर्जं क्षणमपि कदा
 कन्सापराधिविनाशनम् प्रेक्ष्ये ॥ १६ ॥

व्याख्या—पुरा जरापरिगतमहासन्धः जरया तन्नामकोपमात्रा
 परिगतः प्राप्त महासन्धः महासघट्टनः सम्मेलनो धेन स जन्मकाले
 द्वेशकालेस्तस्तदोपमाता संघट्टयामासेतिसन्दर्भः जरासन्धनामानृपः
 प्रतिहरिधिया कृष्णप्रतिस्पर्द्धितया अविरलाश्वीयं अपिरलम् निरन्त
 रम् अश्वीयम् अश्वानासमूहो यत्र तम् अश्वप्रधानकम् स्वीयम् नैजम्

बलम् सैन्यम् विलोक्य निरीक्ष्य गन्धोत्तमापरिणामतः गन्धोत्तमायाः
 मदिरायाः परिणामतः परिपाकतः सेवनतः तुष्टः प्रसन्नः सन् गर्जवत्
 मत्तमातङ्ग इव स्पष्टम् प्रकाशं यथास्यात्तथा जगर्ज ननर्द तथाहि क्षण-
 मपि मुहूर्तमात्रमपि कंसापराधिविनाशनम् कंसम् अपराघ्नोतीति
 कंसापराधी वासुदेवः तस्य विनाशनम् भरणम् कदा कस्मिन् समये
 प्रेक्ष्ये अवलोकयिष्ये इति दध्यावितिशेषः ॥

अर्हतांपक्षे—स महाप्रभुर्जिनेश्वरः जरापरिगतमहासंधः आस-
 र्वतः परिगता आपरिगता जरा जीर्णा आपरिगता आपरिणमिता
 महामन्धा महती प्रतिज्ञा संयमपालनरूपा यस्य न अवान्तरतत्पुरुषो
 बहुव्रीहिः दृढसंयमी अविरलाश्वीयम् असुवते विषयमित्यश्वाः इन्द्रि-
 याणि तेभ्यो हितम् रोधकमिते अश्वीयं स्वीयम् इन्द्रियदमनयो-
 ग्यं नैजंबलं मामर्थ्ये अविरलम् विलोक्य दृष्ट्वा गंधोत्तमापरिणामतः
 गंधोत्तमायाः पद्मिन्यादिकामिन्याः परिणामतः त्यागतः अथवा गंध
 एव उत्तमो यस्यां सा गन्धोत्तमा इन्द्रियविषया तस्याः परिणामतः
 वर्जनतः जितेन्द्रियत्वात्तद्विषयमपि परिजिहीते प्रतिहरिधिया शिवबु-
 द्ध्या यथा ॥ स्मरहरस्तथाहमपीतिबुद्ध्या गर्जवत् गजवत् स्पष्टं प्रकाशं
 जगर्ज ननाद कंसापराधिविनाशनम् कामयते जयमितिकंसः कामः
 स एवापराधी दुर्जनस्तस्यविनाशनम् निराकरणम् क्षणमपि कदा प्रेक्ष्ये
 अवलोकयिष्ये इति दध्यावितिशेषः ॥

रामपक्षे—कश्चिन्म्लेच्छसेनापतिस्सीतां जिहीर्षुः प्रतिरामं समाग-
 मदिति ॥ अविरलाश्वीयं अश्वबहुलं स्वीयं बलं विलोक्य गन्धोत्तमाप-
 रिणामतः मद्यविकारतः जरापरिगतमहासंधः दृढप्रतिज्ञः म्लेच्छसेना-
 पतिः प्रतिहरिधिया प्रतिहियते इति प्रतिहरिः भावे प्रत्ययः तस्य
 धिया सीतामदृश्यमेवप्रतिहरिष्यामीतिबुद्ध्यादृष्टः सीतासौन्द्यदर्शनेन
 तुष्टः स गर्जवत् मदोन्मत्तमात्तङ्ग इव जगर्ज रामत्रामाय स्पष्टं ननर्द

कथमित्याह कंमापराधिविनाशनम् कामयते कामिनमिति कं सा कामिनी सीता तां पराध्नोति स्वीकरोतीति कंमापराधी तस्य विनाशनम् क्षणमपि कदा प्रेक्ष्ये द्रक्ष्ये, अत्रानुप्रासः विरोधाभासश्चालंकारः॥१६॥

मम समधिकं पापं भेत्तुं प्रवर्तनमर्हति,

नयनविपयीभूते तस्मिन् मनोरसमेप्यति ।

इति मतिमता सेना तेनाहिता विनिश्च्यतां,

क्रमिकचलनात् सैन्यं प्रापद्धरेश्च तटं गिरेः ॥१७॥

(अन्वयः) पापं भेत्तुम् प्रवर्तनमर्हति नयनविपयीभूते तस्मिन् मम समधिकम् मनोरसमेप्यति इतिमतिमता तेन सेना आहिता ताम् विनिश्च्य हरेः सैन्यम् क्रमिकचलनात् गिरेस्तटम् प्रापत् ॥ १७ ॥

व्याख्या—पापमस्यास्तीति पापः अपराधी वासुदेवस्तं समधिकं वर्धमानं अतएवात्याज्यम् भेत्तुं च्छेत्तुं प्रवर्तनम्प्रवृत्तिः अर्हति अवश्यकर्त्तव्यत्वेनावतरति अनुपेक्षणीयो भवतीत्यर्थः नयनविपयीभूते लोचनपथपथिकायमाने तस्मिन् अपराधिनि कृष्णे मम जरासंधस्य मनोरसम् मनसः रसम् शत्रुदर्शनजन्याहादविशेषं एप्यति भविष्यति अथवा मनः स्वान्तं कर्तुं रसम् रौद्ररसं एप्यति प्राप्स्यति इतिमतिमता एवं विचारयता तेन सेना पृतना आहिता सञ्चिता सम्मेलिता ताम् आहितसेनाम् सैन्यस्थितिम् विनिश्च्य चारादिद्वाराऽवगत्य हरेः कृष्णस्य सैन्यम् क्रमिकचलनात् शनैः शनैर्गमनतः गिरेः पर्वतरूप तटम् सन्निधिम् प्रापत् अयासीत् ॥

अर्हतांपक्षे—मम समधिकं यत्किञ्चिदवशिष्टम् पापं कर्म भेत्तुं क्षपयितुं प्रवर्तनं विचरणम् अर्हति अवश्यमेव कर्त्तव्यं भवति अथवा पापं पात्यतेऽस्मादिति पापम् दुरदृष्टम् तत् भेत्तुम् च्छेत्तुं अर्हति स्याद्वादमते प्रवर्तनम् गमनमनुसार्णं योग्यमिति शेषः नयनविपयीभूते

नीयते क्षीयते इति नयनम् तस्य विपयीभूते क्षयत्वमुपगते तस्मिन्
कर्मणि मनोरसम् मनोरथम् मोक्षम् एष्यति प्राप्स्यति इति मतिमता
एवं कृतविचारेण तेन जिनेन्द्रेण सेना सिनोति बध्नातीति सेना इन्द्रि-
यसंयमना निग्रहणा आहिता संचिता कर्मक्षयायेन्द्रियरोधना कृतेति-
भावः तां सेनां संयमितां निशम्यालोच्य हरेः जिनेन्द्रस्य सैन्यम्
सेनां समवयतीति सैन्यं गमनम् इन्द्रियसंयमप्रगुणं विचरणम् क्रमिक-
चलनात् शनैः शनैर्विचरणात् अथवा हरेरिन्द्रियस्य सैन्यं प्रच्छन्नप्रयुक्तं
जिनेन्द्राङ्गरक्षकम् अथ च जिनेन्द्रस्य सैन्यम् साधुपरिवारः गिरेः
कस्यचित्पर्वतस्य तटम् समीपम् अगात् अत्राजीत् ॥

रामपक्षे—समधिकमतिशयबलवन्तं पापम् सीतापहारजन्य
पापकारकं म्लेच्छसेनापतिं म्लेच्छमुन्मूलयितुं मम प्रवर्तनम् प्रवृत्तिः
अर्हति करणीयं भवति तस्मिन् शत्रौ नयनविपयी भूते दृष्टिपथावतीर्णे
मनः रसं संग्रामरसं युद्धकौतुकम् एष्यति प्राप्स्यति इति मतिमता एवं
विचारयता तेन रामेण सेना उद्योगमृत्साहमित्यर्थः आहिता संचिता
तां रामकृतरणोत्साहशक्तिं निशम्य श्रुत्वा क्रमिकचलनात् पादचारतः
हरेः रामस्य गिरेः पर्वतस्येव तटम् सन्निकर्षपादमूलसैन्यम् म्लेच्छ-
सेनापतिसहितम् प्रापत् अपराधक्षमापनाय तत्समीपमयासीत् ॥१७॥

समयमनया वृत्त्यारण्येऽनरण्यजवन्मनो-

रथमथ परे न्यस्यन्नुच्चैर्निनाय सनायकः ।

उदधिरधिकप्रीत्यादित्यस्थितावपि सुस्थिता,

व्यधित नगरां तत्र द्वागवतीं किमु काञ्चन ॥१८॥

भण्यतः—अथ स नायकः अनया वृत्त्या अरण्ये अनरण्यजवत् उच्चैर्मनो-
रथं परे न्यस्यन् ममर्षं निनाय उदधि. अधिकप्रीत्या आदित्यस्थितावपि तत्र

काञ्चन द्वारावतीं नगरीं सुस्थितां व्यधित ॥ १९ ॥

व्याख्या—अथ स नायकः वर्णनीयप्रभुर्जिनेन्द्रः अरण्ये वने अनरण्यजवत् नागरवत् अथवा अरण्ये जायते भवतीति अरण्यजः पशु-पक्ष्यादिर्विवेकविकलः स न भवतीति अनरण्यजः सदसद्विवेकी स इव अनया पूर्वोक्तया वृक्ष्या आचारेण अथवा बुद्धिवृत्तिचिदाभासरूपया वृक्ष्या उच्चैर्मनोरथं कैवल्यपदप्राप्त्यमिलापं परे किञ्चित् कालानन्तरं न्यस्यन् अथवा परे निर्मले कर्मक्षयकारके शुभादृष्टे न्यस्यन् परिणमयन् समयं कालं निनाय यापयामास अथ च उदधिः ज्ञानसमुद्रः क्षमासागरः अधिकप्रीत्या प्राणिजातप्रेम्णा मा केयाश्चिदुपरोधो भवेदिति बुद्ध्या आदित्यस्थितावपि किञ्चिदवशिष्टदिने एव किमु काञ्चन कामपि द्वारावतीं आगमननिर्गमनप्रचारवतीं नगरीम् नगाः वृक्षाः सन्त्यस्यां वृक्षाश्रयां सुस्थितां सुस्थितिं निवसतिम् तत्र वने व्यधित व्यरचयत् वृक्षतलस्थितिमकरोदिति भावः ॥

रामपक्षे—अनरण्यजवत् दशरथवत् निजजनकवत् अनया वृक्ष्या व्यवहारेण अरण्ये वने उच्चैर्मनोरथम्, राज्यपालनरूपं संयमग्रहणरूपं वा परे पश्चात् व्यवस्थापयन् स नायकः रामः समयं वनवासरूपं स्वकीयमर्यादारूपं निनाय व्यतीतयामास उदधिः गाम्भीर्यादिगुणसमुद्रः अधिकप्रीत्या सीताविषयकादरातिशयेन आदित्यस्थितावपि दिववद्वारावतीं द्वारयुक्तां काञ्चन कामपि नगरीं वृक्षाश्रयां सुस्थितां निवसतिम् व्यधित अकृत ॥

कृष्णपक्षे—अथ गिरितटप्राप्त्यनन्तरं स नायकः वासुदेवः अनरण्यजवत् दशरथनृप इव यथा स दशमु दिक्षु रथम् स्वसैन्यं निवेश्य स्थितः तथा सर्वतः स्वकीयरक्षासावधानः अनया एवंभूतया सावधानतया वृक्ष्या उपचारेण अथवा अनया सव्यसनया जरासंध-

रूपप्रबलशत्रुकृतया वृत्त्या विषया उच्चैर्मनोरथम् शत्रुपराजयरूपं परे परमेश्वरे न्यस्यन् ईश्वराधीनं कुर्वन् समयं कालं निनाय व्यतीतयामास अथ च उदधिः समुद्रः अधिकग्रीत्या कृष्णविषयकनिरतिशयप्रेम्णा आदित्यस्थितावपि दिवापि रात्रौ किमुतवक्तव्यम् काञ्चन द्वारावतीं द्वारकां नगरीं पुरीम् सुस्थिताम् सुरक्षिताम् व्यधित अकृत मा कदाचित् कोऽपि कृष्णासन्निधाने द्वारकां धर्षयेदिति समुद्र एव परिखारूपेण तां ररक्षेति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

अजनि विषये तत्राटव्यां स्थितिः प्रभुरागिणा-
मनिशगमनाशक्तेर्व्यक्तेतराश्रयधारणात् ।

अरमत मनो नृणां मार्गे वने ननु दण्डके-

प्यभयददृशाऽन्यत्र भ्रान्त्या विमोहविवेकतः ॥१९॥

अन्वयः—व्यक्तेतराश्रयधारणादनिशगमनाशक्तेः प्रभुरागिणां तत्राटव्यां विषये स्थितिरजनि नृणां मनः ननु दण्डके वने भ्रान्त्या विमोहविवेकतः अभय-ददृशा अन्यत्र मार्गे मनः अरमत ॥ १९ ॥

व्याख्या—व्यक्तेतराश्रयधारणात् व्यक्तिः स्वप्रकाशस्तस्मादि-तरोऽप्रकाशस्तदाश्रयधारणात् कर्माधीनत्वात् अनिशगमनाशक्तेः नास्तिनिशा अन्धकारोऽज्ञानं यत्र तदनिशम् तत्र गमनाशक्तेः स्वप्रकाशज्ञानमार्गप्रवर्त्तनविरहात् अत एव व्यक्तेतराश्रयधारणं संगच्छते विमोहविवेकतः विमोहज्ञानतः अन्यत्र भ्रान्त्या अन्यत्र भ्रान्तिकार-केण अभयददृशा ज्ञानदृष्ट्या प्रभुरागिणां जिनेन्द्रानुगामिनाम् नृणां मनः ननु दण्डके दण्डकानाम्नि वने मार्गे अरमत अलगत स्थितिश्च अजनि अभूत् ॥

रामपक्षे—प्रभुरागिणां रामासक्तेचेतसां तत्राटव्यां विषये दण्ड-

कामिधाने वनेऽरण्ये स्थितिः स्यान् अजनि कुत इत्याकांक्षायामाह
अनिशगमनाशक्तेः निरन्तरवजनसामर्थ्यविरहात् व्यक्तेतराश्रयधारणात्
चारणार्पिस्पर्शप्रभावेन गन्धामिघपक्षिणः स्वरूपपरावर्त्तनजटायुरूप-
धारणात् अन्यत्र भ्रान्त्या भ्रान्तिकारकेण अत्र अमयददृशाज्ञानचक्षु-
पा विमोहविवेकतः विमोहत्यागतः नृणाम् ज्ञानवतां मार्गं तत्र मनः
अरमत अतुप्यत् ॥

कृष्णपक्षे—तत्राटव्यां रैवतकगिरिवने प्रभुरागिणां कृष्णास-
क्तचेतस्कानां स्थितिः अजनि जाता कुतः अनिशगमनाशक्तेः व्यक्ते-
तराश्रयधारणात् अन्यवेशपरिवर्त्तनात् दण्डके दण्ड एव दण्डकस्तस्मिन्
अश्वगमनयोग्ये मार्गे घने नृणाम् मनः अरमत व्यहरत् ॥ १९ ॥

समुदितगणे क्रीडालीनो हरिः शतपर्वणि,

भगवति परामेदं चक्रे स्फुरत्करवारतः ।

प्रतिपदजपेऽस्यान्तःशीर्णस्तदैव खरात्मजो-

ऽवचनविरतो भावो लोके भवेन्नियतेर्बली ॥२०॥

अन्ययः—शतपर्वणि समुदितगणे क्रीडालीनो हरिः भगवति परामेदं
स्फुरत्करवारत चक्रे अस्य प्रतिपदजपे अन्तःशीर्णः तदैवखरात्मजः वचनवि-
रतो भावो (भगवत्) लोके नियतेर्बली भवेत् ॥ २० ॥

व्याख्या—शतपर्वणि शतमनेकं पर्व उत्सवो यस्य तस्मिन्
अनेकोत्सवशालिनि समुदितगणे गण्यते दिव्यपदप्राप्तया इति गणः
देवादिः, समुदितः स प्रमोदः यद्वा प्राप्तोदयः तयोः कर्मधारय इति
तस्मिन् अथवा समुदित एकत्रीभूतश्चागौ गणश्चेति तस्मिन् क्रीडालीनः
परिहासाक्तः हरिरिन्द्रः स्फुरत् दीप्यत् करवारतः खद्गतः भगवति
जिनेश्वरे परामेदं सर्वतोरक्षणं चक्रे अन्तर्भूय मदा रक्षां चक्रे इति
भावः अस्य विहरमाणस्य जिनेन्द्रस्य प्रतिपदजपे आत्मगुणस्मरणे तदैव

तदानीमेव खरात्मजः कामः खरश्चासौ आत्मजश्चेति मनोजत्वात्
अन्तःशीर्णः अन्तः हृदयं शीर्णो विदीर्णो यस्य न वचनविरतो भावः
अवाच्यभावः अभूदिति शेषः तथाहि लोके जगति नियतेरदृष्टस्य
विधेरिति शेषः उत्कृष्ट इति तत्त्वम् ॥

श्रीमहावीरजिनेन्द्रपक्षे—तदीयशिष्यो गोशालो नियतिवादी
तेन विहरन् प्रभुः कदाचित् सिंहनाम्ना ग्रामाधिकारितनयेन गोशालः
पराभूत इत्युपक्रम्याह समुदितेति । शतपर्वणि शारदपूर्णिमारात्रौ
समुदितगणे नक्षत्रोदये स्फुरत्करवारतः विजृम्भत्खङ्गतः भगवति
वैराग्यशालिनि गोशाले यत्र मन्दिरे गोशालेन सह भगवानासीत्त-
त्रैव निर्जनतयाऽवधार्य कयाचिद् भ्रुजिख्यया क्रीडालीनो रममाणः
हरिः सिंहनामा ग्रामाधिकारितनयः परामेदं चक्रे खङ्गाघातं विदधे
प्रतिपदजपे मंत्रोच्चारणपरायणे अस्य तदीयव्यापारं दृष्ट्वा विहस्यमानस्य
गोशालस्य अन्तः शीर्णः विदीर्णो जातः खङ्गप्रहारतस्तदैव खरात्मजः
गोशालः लोके जगति नियतेर्वचनविरतो भावः अवाग्गोचरः बली
सर्वोत्कर्षो भवेत् इति अमन्यत इति शेषः ॥

रामपक्षे—यदा वनस्थो रामस्तदा कदाचिल्लक्ष्मणः परिभ्रमन्
दण्डके अन्तर्बशगह्वरे बटशाखानिबद्धचरणतयाऽधोमुखं कमपि श-
म्बूकनामानं खरात्मजं सूर्यहासखङ्गसाधनतत्परमसिनाऽवधीदित्यनुसं-
धायान् समुदितेति ।

हरिः लक्ष्मणः समुदितगणे सीतारामजटायुसमन्विते निजस-
माजे क्रीडालीनः विहरमाणः भगवति समृद्धिशालिनि शतपर्वणि
वंशे स्फुरत् करवारतः सूर्यहासखङ्गतः परामेदं आत्यन्तिकच्छेदं चक्रे
प्रतिपदजपे मंत्रोच्चार्यमाण अस्य खरात्मजस्य शम्बूकस्य अन्तः हृदयं
शीर्णः विदीर्णः तदैव तदानीमेव खरात्मजः शम्बूकः लोके जगति

वचनविरतो भावः आवाच्यभावः अन्तः जात इति शेषः तथाहि लोके नियते विधेर्वली सर्वतः श्रेष्ठः ॥

कृष्णपक्षे-रुक्मिण्या प्रथमपुत्रे प्रद्युम्ने जातमात्रेऽपहृते नारदः केनचिन्मुनिना कथ्यमाने तदुदन्ते रुक्मिणीप्राग्भवजन्मवृत्तान्तं कृष्ण-सन्निधौ व्यावर्णयति समुदितेति । शतपर्वणि दूर्वायां समुदितगणे स्वसमाजे क्रीडालीनः खेलन् हरिः मयूरशिशुः आसीदिति शेषः तदा रुक्मिणी स्फुरत् विजृम्भित् करवारतः दस्तमुद्राविशेषतः भगवति केकि निपरामेदं मातृवियोगं चक्रे तं शिशुं गृहीत्वा स्वपृथमनयत् प्रतिदिनञ्च तन्नर्नयतिस्मेति प्रतिपदजपे प्रतिपादोत्थाने अस्य मातृ-भूतस्य अन्तः हृदयं शीर्षः विदलितः शिशुवियोगात् जात इति शेषः तदैव खरात्मजः ग्वाभात्मजः खै रमते इति खरस्तस्यात्मजः मयूरशिशुः लोके वचनविरतो भावः मृतः भवेत् त्रियेत नियतेर्वली-न मृतस्तदा मातृपितृवचनेन तथा विसर्जितः षोडशवर्षःत्वयापि शिशुविरहः सोढव्य इति मयूरीनिदानात्प्रगुप्तवियोगो जात इति भावः ॥ २० ॥

रिपुरतिवशो व्याप्तः पुत्रैरिभाश्वपदातिना,

विदलितमतिः पुर्यां धुर्यां गृहे जगृहे रूपम् ।

अनयचलनात् कंसध्वंसं प्रपद्य न षोडशे-

दितिगुरुगिरा वन्यैः सिन्धुर्धिया स तु शिश्रिये २१

अनयः-रिपुरतिवशः पुत्रैः इभाश्वपदातिना व्याप्तः विदलितमतिः पुर्यां धुर्यां गृहे जगृहे अनयचलनात् मध्वंसं क प्रपद्य न षोडशेदितिगुरुगिरा सिन्धुर्धिया शिश्रिये ॥ २१ ॥

व्याख्या-रिपुरतिवशः रिपुषु कामक्रोधादिषु या रतिर्विरति-स्तस्या वशः परतन्त्रः कामक्रोधादिविषयकविरक्तिपरवशः अथवा रिपुः

कामादिः अतिवशः अकिञ्चित्करः पुत्रैः तनयादिभिः अध्याप्तस्त-
द्विपयकप्रीत्यभाजवान् इभाश्रपदातिना विदलितमतिः गजतुरगप-
दातिसैन्येन विदलितमतिः विदलिता दोषभूयस्त्वदर्शनेन विरक्ता
निर्विण्णा मतिर्बुद्धिर्यस्य स धुर्या श्रेष्ठायां पुर्यां नगर्यां गृहे चन्द्रशा-
लादिमन्दिरे यद्वा गृहे कलत्रे “न गृह गृहमित्याहुर्गृहणीगृहमुच्यते”
इत्यभियुक्तोक्तेस्तत्र रूपमप्रीतिम् प्रिरुचि जगृहे दधार तमेवद्रढयति
अनयचलनादिति अनयचलनात् नयो नीतिस्तदभावोऽनयस्तस्मिन्
चलनात् प्रवृत्तित्. सध्वंसं सन्निहिताधःपतनं अमार्गगामिनामवश्य
म्भावीभ्वंस इति स्वत एव भ्वसोन्मुखम् कम् कमपि जनम् प्रपद्य न
पीडयेत् न तम्प्रतिरोपं विदध्यात् देवोपहतत्वादित्यर्थः इति गुरुगिरा
महज्जनवचनेन स तीर्थङ्करः स्वयमेव ततो निवृष्टे स तु जिनेश्वरः
सिन्धुर्धिया गुणादिरत्नाकरतया अवन्धैः बुद्धिमद्भिर्जनैरिति शेषः
शिथ्रिये आश्रितः ये केचनमतिमन्तस्ते गुणसमुद्रमेनम्भत्वा तदनुधा-
यिनो बभूवुरिति तत्रम ॥ ६१ ॥

रामपक्षे—रिपुरतिवशः रिपौ शत्रौ या रतिः स्यापिभावः क्रोध
इत्यर्थः तस्या वशः पराधीनः क्रोधपरवश इति यावत् पुत्रैर्मेघनादा-
दिभिः इभाश्रपदातिना गजतुरगपदिना च व्याप्तः परिवृतः विदलि-
तमतिः शत्रुक्रतपराभवस्सरणेन शम्बूकादिवधेनेतिभावः विचलित-
चित्तः धुर्या श्रेष्ठायां पुर्यां लंकायां गृहे रूपम् रोपम् सूर्पणखावाक्यात्
जगृहे दधार अनयचलनात् अनपराधशम्बूकादिवधकारकात् स ध्वंसं
आसन्नमृत्युम् प्रपद्य एवभूत जनमासाद्य न पीडयेदिति न किन्तु अ-
वश्यमेव पीडयेत् इति गुरुगिरा वृद्धजनवचनेन रिपुविशेषं न कारये-
दिति सूक्त्या सावधानोऽभवदिति शेषः स रावणः वन्धैः चनीपैराक्ष-
सादिभिः सिन्धुर्धिया मदोन्मत्तमत्तद्गजबुद्ध्या शिथ्रिये अन्यथा अने-
नैव विनाशः स्यादिति कृत्वेति भावः ॥

कृष्णपक्षे—रिपुरतिवशः अत्रुविपयक्रमन्युपरतंत्रः पुत्रैः यचना
दिभिः इभाश्वपदातिना गजतुरगादिसेनया च व्याप्तः परिभृतः विद-
लितमतिः अत्रुकृतापराधस्मरणात् क्षुब्धचित्तः घुर्या अत्रुजनितधर्षण-
सहनयोग्यायां पुर्या रूपं मान जगृहे गृहीतः अनयचलनात् अनप-
राधकृतागस्काद्धेतोः कंसध्वंसं कंसं कमनामानं नृपं ध्वंसयति स
कंसध्वंसमस्तम् कृष्णं प्रपद्य न पीडयेदिति न किन्तु अयश्यमेव पीडयेत्
यथा तथा तमामाद्य वैरं निर्यापयेदिति गुरुगिरा नृपाज्ञया जगमंधा-
देशेन स सिन्धुः तात्स्थ्यात्तच्छब्दम्, समुद्रान्तस्थाः कृष्णः शिथ्रिये
मैन्धेरिति शेषः सैन्यमावृणोचमिति भावः ॥ २१ ॥

खरविशरणात् कंसागस्कृन्नरं हतदूपणं,

पुनरपि तथा कुर्वाणं कस्त्यजेद् वलवान् नृपः ।

इति विमृशताऽनेनाधायि क्रियाव्यपदेशता.

भवति यदपां सर्वासामप्यपांनिधिरेव दिक् ॥२२॥

अन्वयः—क वलवान् नृप खरविशरणात् सागस्कृन्नरं हतदूपणं पुनरपि
तथा कुर्वाणं च परित्यजेत् इति विमृशता अनेन क्रियाव्यपदेशता अधायि
सर्वासामप्यपाम् अपांनिधिरेव दिक् भवति ॥ २२ ॥

व्याख्या—खरविशरणात् खरस्य कामस्य विशरणान् विजयात्
हतदूपणम् दोपरहितम् अत एव कंसागस्कृन्नरम् कंसात् अगति वृटिलं
व्रजति परित्यजतीति कंसागाः कुत्र नरो येन न कंसागस्कृन्नरः पान-
पात्रत्याजितनरः तदाश्रयात् पानभाजनग्रहणमपि नरस्त्यक्त इति भावः
पुनरपि तथा कामादिविजयं कुर्याणमाचगन्तम् एवमभूतमलौकिकक्रि-
यानिष्णातं जनं बलवान् ज्ञानवान् नृपः भूपः अन्यो वा जनः त्यजेत्
परिहरेत् न संगृहणीयात् इति विमृशता विचारयता क्रियाव्यपदेशता
क्रियावत्परता तदनुसरता अधायि अकारि तदनुमाग्नौ जनो बभूव

त्यर्थः तदेवार्थान्तरेण दृढयति सर्वासाम् अपाम् जलानाम् अपान्निधिरेव समुद्र एव दिग् गमनदिग् भवति समुद्रे गत्वा नितान्तसुखिनो गमनागमनादिशोषणबन्धनादिदोषरहिताःस्याम इति आपस्तदुन्मुखा गच्छन्ति एवं बुद्धिमन्तः मत्पुरुषपरिपूतम्मोक्षमार्गमेव तथाभूतमनुमरन्तीति तत्त्वमर्थान्तरन्यासेन प्रकटितम् कविना ॥

रामपक्षे-खरविशरणात् खरस्य स्वभगिनीपतेर्विशरणात् हननात् सागस्कृन्नरं अपराधकारिणं मनुष्यं हतदूषणम् दूषणनिहन्तारम् पुनरपि भूयोऽपि तथा कुर्वाणं विराधयन्तं कः बलवान् नृपः प्रभुत्वसम्पन्नो नराधिपः त्यजेत् परिहरेत् मुञ्चेत् न कोऽपीत्यर्थः इति इत्थं विमृशता विचारयता अनेन रावणेन क्रियाव्यपदेशता क्रियायाः व्यापारस्य व्यपदेशता छद्मता अधायि कापट्यं अप्रयोजि तथाहि सर्वासामपां अपां पतिः निधिरेव दिग् भवति यथा जडप्रकृतिरपान्निधिर्नैर्गच्छति तथा मन्दबुद्धिरपि नीचशृतिं कापट्यं आश्रयतीति भावः ॥ दृष्टान्तालंकारः ॥ २२ ॥

कृष्णपक्षे-खरविशरणात् रलयोरैक्यात् खलविशरणात् खलनिग्रहणात् बलवान् नृपः जरामंधः कंसागस्कृन्नरम् कंसे स्वनामातरि आगः अपराधम् पापम् वा करोतीति कंसागस्कृत कंसापराधी स चासौ नरश्चेति कंसागस्कृन्नरम् नरमात्रोपादानेन तस्मिन् तुच्छत्वं सूचितम् हतदूषणम् प्राप्तदूषणम् हन्नेर्गमनार्थत्वेन प्राप्त्यर्थत्वात् स दोषम् पुनरपि भूयोऽपि तथा कुर्वाणम् अपराधमाचरन्तम् न च शरणागतमिति ध्वनिः कः त्यजेत् परिसहेन् उपेक्षेत इति विमृशता विचारयता अनेन जरामंधेन क्रियाव्यपदेशता युद्धोद्योगता अधायि व्यापारि अपाम् सर्वासामपि अपान्निधिरेव दिग् भवति न कोऽपि मामान्यं स्वकीयशत्रुं परिहरति एकान्तविश्रामकामुकत्वादिति भावः ॥ २३ ॥

प्रतिहरिजरासन्धादेशाद् गृहाणि जहुर्जना,
दशमुखभिया शत्रोर्ग्रामात् परे जगृहुर्व्रतम् ।
स्वजनविरहादन्येऽवन्यां मुहुर्मुमुहुस्तथा,

मुनिगुरुगिरादाय स्वीयान् समारुरुहुर्दरम् ॥२३॥

अन्वयः—जराः प्रतिहरिजरासन्धादेशात् गृहाणि जहुः परदेशमुखभिया-

शत्रोर्ग्रामात् व्रतं जगृहुः अन्ये स्वजनविरहात् भवन्याम् मुहुर्मुमुहुः ॥ २३ ॥

व्याख्या—हरति पापमिति हरिर्जिनेन्द्रः तम् इति प्रतिहरि-

जिनेन्द्रप्रति जनाः भव्यलोकाः जरासन्धादेशात् दृढप्रतिज्ञाबलतः
गृहाणि वेदमानि जहुः तत्त्यजुः दशमुखभिया दशसु इन्द्रियेषु मुखं
प्रवृत्तिर्यस्य स कामः अथवा दशसु अवस्थापरिणामेषु मुखं प्रवृत्ति-
र्यस्य तत् कर्म तस्य भिया भयेन कर्मभयेन च शत्रोः तस्यैव ग्रामात्
आयत्तात् व्रतम् चारित्र्यम् परे केचन जगृहुः गृह्णन्तिस्म अन्ये अव-
न्याम् भूमौ स्वजनविरहात् मुमुहुर्मोहमुपगताः मुनिगुरुगिरा मुनिरेव-
गुरुरूपदेशकत्तस्य गिरा वचनेन स्वीयान् स्वकीयान् आदाय गृहीत्वा
दरम् कन्दराम् आरुरुहुः सर्गं विहरन्ति स्मेति भावः ॥

कृष्णपक्षे—जनाः लोकाः प्रतिहरिजरासन्धादेशात् प्रतिहरिश्चासौ
जरासन्धश्चेति तस्य आदेशात् आज्ञातः गृहाणि स्ववेदमानि जहुस्तत्त्यजुः
रणायसज्जा बभूवुरित्यर्थः दशमुखभिया दशसु सुरान्निर्गमनं यस्य तस्य
बाणस्य भिया भयेन शत्रोर्ग्रामात् शत्रुग्राममभिन्याप्य व्रतम् यावन्न श-
त्रुग्रामं गमिष्यामि तावन्नमोक्ष्ये न विश्रमिष्ये वेति नियमं जगृहुर्घा-
रिताः स्वजनविरहात् युद्धाय गतपतिपुत्रादिविरहात् विश्लेषात् अवन्यां
भूमौ मुहुर्मुमुहुर्मोहमुपगताः इतश्च ये भीरवस्ते मुनिगुरुगिरा सद्वुद्धि-
वदुपदेशकवाक्येन स्वकीयान् स्त्रीपालकादीन् आदाय दरम् पर्वतक-
न्दरम् आरुरुहुस्तत्र जग्मुः ॥

रामपक्षे—प्रतिहरिः प्रतिवासुदेवोस्तस्य जरासंधादेशात् दृढप्रति-
 ज्ञानुरोधात् जना राक्षसलोकाः गृहाणि स्ववेश्मानि युद्धार्थमुद्युक्ताः,
 सन्तः स्वकीयवामस्थानानि जहुस्तत्यजुः परे केचन विभीषणादयः
 दशमुसुभिया दशकण्ठभवेन रावणकृतानादरभयतः शत्रोः ग्रामात्
 शत्रुभूतरावणनगरात् बहिर्भिःसृत्येति शेषः व्रतम् नियमम् रावणप-
 रित्यागरूपम् जगृहुः स्वीचक्रुः स्वजनविरहात् स्वजनस्य विभीषणादे-
 विरहाद्वियोगात् अन्ये विभीषणदारादयः मुहुः पुनः पुनः मुमुहुः
 मुह्यन्तिस्म तथा च ते विभीषणादयः मुनिगुरुगिरा मुने रामस्य तदा-
 नीम्ननयासकाले कतिचिव्रतधारकत्वेन तथा निर्देशः यद्वा मनुते
 स्वकीयत्वेन स्वीकरोतीति मुनिः स चासौ गुरुश्चेति मुनिगुरुस्तस्य गिरा
 वचनेन अथवा गुर्वा चामौ गीथेति गुरुगीः मुनेर्गुरुगीरिति मुनिगुरु-
 गीस्तया अत्यादरणीयरामवचनेन स्वीयान् स्वकीयान् परिजनान्
 आदाय गृहीत्वा दग्म् पर्वतकन्दराम् यद्वा दरम् श्वभ्रम् रक्षणस्थानम्
 समारूढुः संगताः दरोऽद्वियां भवे श्वभ्र इत्यमरः॥ श्लेषालंकारः॥२३॥

प्रतिहरिवचोयोगाद् दुर्योधनादिनिमन्त्रितः,

सवितुरचिरात्तारासक्तः सुतो नवसाहसः ।

किमु नयति नो सेनानाशं विभोर्दृढसंयति,

कृतमत्तितरां योधात्सोऽधात् पुरो रिपुवारणम्॥२४॥

अन्वय — प्रतिहरिवचोयोगात् दुर्योधनादिनिमन्त्रितः सवितुर्विभोः तारा-
 सक्तः नयमात्म सुतोः दृढसंयति सेनानाशं किमु नयति रिपुनिवारणम् अत्ति-
 रांशम् योधात् स पुरोऽधान् ॥ २४ ॥

व्याख्या—सवितुर्नाभ्यादेर्जनकस्य तारामक्तः तारामु कनीनि-
 कामु आमक्तः अत्यन्तलोचनप्रियः “तचारा तु कर्नानिकेति हैमः”

सुतः तनयः ऋषभादिः प्रतिहरिवचोयोगात् प्रतिहरेर्ब्रह्मलोकान्तवासि-
देवादेः वचोयोगात् दीक्षाग्रहणसमयस्मारकवाक्यात् दुर्योधनादिनि-
मन्त्रितः दुर्योधनादिः कामक्रोधादिनिमन्त्रितो निरुद्धो येन स अत
एव नवसाहसः नूतनसाहसिकः अभूदिति शेषः कामश्चिन्तयति विभो-
रिति विभोर्जिनेन्द्रप्रभोः सेना आभ्यन्तरसंयमादिदृढबलम् अस्माकं
इति शेषः नाशं नयति नो किम् नो नयति किन्तु अवश्यमेव नेप्य-
तीति भावः वर्त्तमानसामीप्ये लद् अतः दृढसंयति स्थिरसंयमे जिनेन्द्रे
इत्यर्थः पुरः प्रथममेव योधात् संग्रामात् पूर्वमेव सोधात् सोद्योगात्
रिपुवारणम् सैन्यनिवारणम् अतितराम् कृतम् ॥

कृष्णपक्षे—प्रतिहरिवचोयोगात् जरासंधवचनप्रयोगात् दुर्योध-
नादिनिमन्त्रितः कृतनिमंत्रणकः कृतः कर्मधारयः सवितुः सूर्यस्य
सुतः तनयः तारासक्तः तरति शत्रुपारं गच्छत्यस्मिन्निति तारो युद्धम्
तत्रासक्तः संग्रामप्रियः अत एव नवसाहसः नूतनसाहसी कर्णः विभोः
कृष्णस्य दृढसंयति संग्रामे सेनानाशं कृष्णसेनाक्षयं किम् नो नयति
नेप्यति अवश्यमेव नेप्यतीत्यर्थः सोधात् सोद्योगात् योधात् संग्रामात्
पुरः प्रथमं रिपुवारणम् शत्रुरोधम् अतितराम् कृतम् विरचितम् ॥

रामपक्षे—प्रतिहरि हरिम् कपिम् प्रति यो वचनयोगः संदेश-
प्रेषणम् तस्मात् प्रतिहरिवचोयोगात् कपिद्वारा संदेशप्रेषणात् दुर्योध-
नादिनिमन्त्रितः दुर्योधनादौ कष्टयुद्धादौ निमन्त्रितः कृताह्वानः स-
वितुः सूर्यस्य सुतः सूर्यवंशीयत्वात् तत्तनयः तारासक्तः संग्रामप्रियः
नवसाहसः रामः विभोः मायासुग्रीवस्य दृढसंयति महत्संग्रामे तस्य
सेनानाशं किम् नो नेप्यतीत्यादि पूर्ववद्योज्यम् ॥ २४ ॥

कमनजनकं जित्वा वाणाहवेन ससाहसं,

सहितमकरोच्चन्द्रं साक्षादिवोद्यततारया ।

खचरमचिराद् भानोः सूनुं निजाङ्गनया ततः,

सकलनगरे द्वारावत्याः प्रभा भवनेष्वभात् ॥२५॥

अन्वयः—स साहसं कमनजनकं बाणाहवेन जित्वा उद्यततारया सहितं साक्षाच्चन्द्रमिव भानोः सूनुं खचरं निजाङ्गनया सहितम् ततः सकलनगरे भवनेषु द्वारावत्याः प्रभाः अभात् ॥ २५ ॥

व्याख्या—उद्यततारया उद्यता प्राप्नोदया या तारा तथा सहितम् संगतम् साक्षाच्चन्द्रमिव कमनजनकम् कम्प्यते इति कमनम् अमिलापः तज्जनयतीति कमनजनकः संभोगेच्छोत्पादकस्तम् चन्द्रस्यापि कामोद्दीपकत्वात् तत्सहचरत्वाच्च अथवा अनजनकम् नास्तिजनको यस्या अजनकस्तन्न भवतीति अनजनकः अनेकजनकः असंख्यातपितृकः तम् कम् कमपि कामम् ससाहसम् साहसेन सहितम् अबाणाहवेन बाणद्युद्धं विना आभ्यन्तरिकसंयमबलेन जित्वा पराजित्य अथवा उद्यततारया देदीप्यमानरजतेन रौप्येन सहितम् चन्द्रम् फाञ्चनञ्च जित्वा “ स्याद्रूपं कलधौतताररजतश्वेतानिदुर्वणकम् इति तपनीयचामीकरचन्द्रभर्मेत्युभयत्र हैमः ” खचरम् खं सुखमानन्दश्चरति अनुभवतीति अथवा खे परमात्मनि स्वात्मानन्दानुभवे चरति विचरतीति तम् आत्मज्ञानिनम् भानोः प्रभायाः स्रयते इति स्रनुः तम् प्रभोत्पादकम् स्वस्वरूपमित्यर्थः निजाङ्गनया निजस्य स्वीयस्य या अङ्गना बुद्धिस्तया निजबुद्ध्या सहितम् अकरोत् स्वस्वरूपत्रिजप्रभृत्पधीनमकरोदित्यर्थः सकलनगरे नगम् पर्वतम् रातीति नगरम् वनम् फलेन मधुराव्यक्तशब्देन सहितम् सकलम् तच्च नगरश्चेति तस्मिन् अथवा सकलनगरे यत्र यत्र प्रभुर्विहरति तस्मिन् भवने गृहे द्वारावत्याः द्वारकायाः प्रभा शोभा अभात् भातिस ॥

कृष्णपक्षे—कमनजनकम् कमनः कामः प्रद्युम्न इत्यर्थः जनकः पिता यस्य स कमनजनकः अनिरुद्धः तं ससाहसं बाणासुरकन्या-

धर्षणरूप साहमकारकं चाणाहवेन चाणानुरसंग्रामेन जित्वा चाण परा
जित्य तं लब्ध्वा उद्यतताराया चन्द्रमित्र उपया नवपरिणीतया सहितं
अकरोत् भानोरित्यत्र विभक्तिविपरिणामेनान्वयः भानुं भानुनामानं
सत्यभाभातनयं निजाङ्गनया दुर्योधनरुन्यया सहितं अकरोत् देहली-
दीपन्यायाद्दुभयत्रान्वयः द्वारावत्याः द्वारकायाः सकलनगरे प्रधाना-
प्रधाननगरे भवनेषु सशसु प्रभा कान्तिः अभात् अदीप्यत ॥

रामपक्षे-समाहसं सुग्रीवरूपं विधाय ताराभिलापरूपसाहमयुक्तं
कमनजनकं कामपरतत्र चाणाहवेन जित्वा शरसंग्रामेन पराजित्य
उद्यतताराया महिन माक्षाचन्द्रमित्र सचर आकाशगामिन भानोः
सूर्यस्य तनयं सुग्रीव निजाङ्गनया तारया सहितं अकरोत् व्यधात्
सकलनगरे किष्किंधापुरे भवनेषु गृहेषु द्वारावत्याः द्वारकायाः प्रभा
कान्तिः अभात् शोभतेऽस्य ॥ २५ ॥

परपरिचयादन्योऽप्यापत्कृताहवनाशनः,

शुचिपरिगतं नाथं कान्त्या गुणेन च संनिभम् ॥

तमपि भगवान् भित्वा पूर्वं पदं ह्युपलम्भयन्,

कतिपयदिनांस्तत्रैवास्यात्सुस्थितमानसः ॥२६॥

अत्रय आहवनाशन अन्योऽपि परपरिचयात् आपत्कृत् शुचिपरि-
गत कान्त्या गुणेन च संनिभम् नाथम् तमपि भित्वा भगवान् पूर्वं पदं ह्युप-
लम्भयन् असुस्थितमानसः कतिपयदिनान् तत्रैवास्यात् ॥ २६ ॥

व्याख्या-परपरिचयात् परस्य श्रेष्ठजनस्य परिचयात् संगत्
अन्योऽपि अत्रोऽपि सदमद्विवेकहितोऽपि आपत्कृताहवनाशनः
आपदं करोतीति आपत्कृत् स चासौ आहवश्चेति आपत्कृताहवः तत्रा-
शयनि परित्यजतीति तथोक्तं ज्ञानिजनसमर्गान्मूढोऽपि हिंसादिक
परित्यजति इति भावः शुचिपरिगत अत एव शुद्धतामुपगतं कान्त्या

गुणेन च सन्निभं सज्जनजनसदृशं नार्थं नाधते याचते इति नाथस्तं
याचमानं तमपि भगवान् जिनेश्वरः भित्वा अज्ञता परिहृत्य पूर्वं पदं
श्रावकत्वं उपलम्भयन् अनुमोदयन् असुस्थितमानसः स्वात्मानुभव-
स्थितचित्तः कतिपयदिनान् कतिचिद्दामरान् तत्रैवास्थात् तत्रैवस्थितो-
ऽभूदित्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रीपार्श्वनाथपक्षे—परपरिचयात् परे पूर्वजन्मनि यः परिचयः
संबन्धः तस्मात् अन्योऽपि साम्प्रतमन्यशरीरगतोऽपि आपत्कृत् उप-
मर्गप्रयोजकः अत एव आहवनाशनः आह्वयन्ते आत्मा अत्र स आहवः
आत्मचिन्तनं तस्य नाशनः विराधकः शुचिपरिगतं अतिनिर्मलं का-
न्त्या गुणेन च सन्निभं सदृशं यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति आकृत्या
गुणेन च कृतार्थं नाथं पार्श्वनाथं आपत्कृत् उपमर्गजनको जात इति
श्लेषः तमपि विराध्यन्तमपि मेघमालिकुमारकृतोपमर्गं भित्वा निश्च-
लचित्तेन महित्वा पूर्वं पदं स्वकीयदेवस्थानं उपलम्भयत् न च विरा-
धिनं प्रतिविरोधयुद्धिरभवत् अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयं ॥

श्रीमहावीरपक्षे—परपरिचयात् परेण अन्येन कृतो यो परिचयो
यथार्थस्तवस्तस्मात् इन्द्रप्रपुङ्गुश्रीमहावीरतपोवर्णनं श्रुत्वा संगमदेवस्तं
परीक्षितुमुपमर्गं विदधौ अन्योऽपि निरपेक्षोऽपि आपत्कृत् आहव-
नाशन इत्यादि पार्श्वनाथपक्षवद् व्याख्येयं ॥

रामपक्षे—रुदाचित्सुन्दसहिता चन्द्रणखा पाताललंकायां राज्यं
पालयन्ती राममाहाय्येन पूर्ववैरीविराधो युद्धं विधाय निष्कासयतां
सपुत्रां सा च लंकां गत्वा रावणाय व्यजिज्ञपदित्याक्षिप्याद् परपरि-
चयादिति । आहवनाशनः आहवे संग्रामे शत्रु नाशयति हिनस्तीति
स परपरिचयात् स्वीयशत्रुपरिचयात् तत् कृतोपजापात् अन्योऽपि
उदासीनोऽपि आपत्कृत् विपन्निजनको भवतीति श्लेषः शुचिपरिगतं

शुद्धं कान्त्या गुणेन च सन्निभम् मद्योग्यम् नाथं खरं तमपि प्रसिद्धं
तव भगिनीपतिं भित्वा विनाश्य विराधाय पूर्वं पदम् खगधिकृतं तदी-
यपैतृकपदमुपलम्भयन् मां निष्काश्य तद्राज्यं तस्मै ददौ कतिपयदि-
नान् असुस्थितमानसः सीताविरहविपण्णचेतास्तत्रैवास्यात् अवर्तिष्ट ॥

कृष्णपक्षे—परपरिचयात् परः शत्रुः तदीयपरिचयात् शत्रुव्य-
वहारात् अन्योऽपि यौनसंबन्धसंबद्धोऽपि आपत्कृत् विपत्तिजनको
भवतीति शेषः यथा कंसः स्वपितरं कारागारे निरुध्य राज्यमाच्छिद्य
स्वयम् बुभूजे. आहवनाशनः कृष्णः भगवान् ऐश्वर्यसम्पन्नः तमपि
पितृविरोधकारकं कंसं भित्वा विनाश्य शुचिपरिगतम् हृदयतः आचा-
रतश्चशुद्धनिर्मलं कान्त्या गुणेन च सन्निभम् ममानम् उग्रसेनम् पूर्वं
पदम् पूर्वोपभृक्तराज्यसिंहासनम् उपलम्भयन् प्रापयन् असुस्थितमानसः
जरासंधविग्रहात् चलच्चितः यद्वा घृन्दावनीयसहचरविश्लेषविधुरः कति-
पयदिनान् कतिचिद्वासरान् तत्रैवमधुरायाम् अस्मात् आसीन् ॥२६॥

पवनजनुपा धर्माजन्ये नरोऽभिनवोत्सवः,

प्रणयवशतो वाहिन्यागात् सुखेन चलन् पथि ।

तदनु जगति श्रद्धापूणो हरेः प्रियवंशजे,

लघुरपि परां प्रीतिं भेजे तदा सुहृदां पदे ॥२७॥

अन्वयः—धर्मात् अभिनवोत्सवो नरः जन्ये प्रणयवशतः पथि सुखेन
चलन् भगात् पवनजनुपा वाहिनी च आगात् तदनु हरेः प्रियवंशजे श्रद्धापूणः
तदा जगति लघुरपि सुहृदां पदे परां प्रीतिम्भेजे ॥ २७ ॥

व्याख्या—धर्मात् पवनजनुपा पूयते अनेनेति पवनम् तच्च जनु-
श्रेति पवनजनुः मनुष्यशरीरम् तेन धर्मतो लब्धेन मनुष्यशरीरेण जन्ये
लभ्ये वाहिनि अनादिकालतः प्रवर्त्तमाने पथि मार्गे हरेर्जिनेन्द्रस्य
प्रियवंशजे कुलपरम्परागते स्याद्वादे प्रणयवशतः प्रेमवशतः धर्मविप

यंकातिशयानुरागतः सुखेन आगात् अन्वमरत् तदनु तत्पश्चात् चलन्
 तस्मिन् प्रवर्त्तमानो जनः श्रद्धापूर्णं भक्तिपूर्णः अभवदिति शेषः
 तथाहि जगति संसारे लोके धर्मे प्रवर्त्तमानः लघुरपि नीचोऽपि सुहृदां
 पदे महतां मित्रमण्डले परां प्रीतिम् अत्यधिकसत्क्रियां साधर्मिक-
 तथा भेजे लेभे ॥ २७ ॥

रामपक्षे—धर्मात् सुकृतेः अभिनवोत्सवः धर्मप्रभावादिनानुदिनं
 नूतनोत्सवशाली नरः जन्ये संग्रामे रावणेन सह रणे प्रणयवशः प्रेमव-
 शतः अमीरुत्वात् रामगतप्रेमातिशयात् त्रैलोक्यकंटकरावणहननोत्सा-
 हाद्वा सुखेन केपाश्चिदप्यरुन्तुदाभावेन चलन् गच्छन् पवनजनुपा
 पवनंजयपुत्रेण सह बाहिन्या सेनया च ममम् आगात् भगमत् तदनु
 तत्पश्चात् हरैः सूर्यस्य प्रियवंशजे सूर्यवंशीयरामे श्रद्धापूर्णः विशेषश्र-
 द्वालुर्जात इति शेषः तथाहि जगति लोके लघुरपि सुहृदां पदे मित्र-
 तायां तदा मित्रत्वकाले पगमतिशयितां प्रीतिम् अनुरागम् भेजे
 भजतिस्म ॥ २७ ॥

कृष्णपक्षे—धर्माज्जन्ये धर्मशुद्धे पवनजनुपा वायुतनयेन भीमसे-
 नेन सह नरः सैन्यगतलोकः अभिनवोत्सवः नित्यनवीनोत्सवेनोऽप-
 लक्षितः बाहिन्या सह सेनया सार्धम् च प्रणयवशतः कृष्णगतप्रेमतः
 पथि मार्गे सुखेन अनायासेन चलन् अगात् हरैः वायोः इन्द्रस्य वा
 प्रियवंशजे भीमे अर्जुने वा हरैः चन्द्रस्य प्रियवंशजे कृष्णे कृष्णस्य
 चन्द्रवंशीयत्वात् श्रद्धापूर्णः भक्तियुक्तः अभवदिति शेषः तथाहि
 जगति लोके सुहृदां पदे मित्रवर्गे लघुरपि कनीयानपि तदा मित्र-
 तायां परामतिशयिताम् प्रीतिम् भेजे मित्रमार्गे नीचोच्चैर्बिभागो न
 गण्येत इति भावः ॥ २७ ॥

अरिपरिणतिर्येषां पूर्वा नवा सहजातिगा,

बलवति पुनः कर्णेऽभ्यर्णे समीयुषि वाग्भरे ।

प्रगुणितमहामन्त्रैस्तन्त्रैर्ययुः प्रतिमाधवं,

मलिनहृदया गान्धारेया निधाय कथाश्रुताः ॥२८॥

अन्वयः—येषाम् अरिपरिणतिः पूर्वा नवा महजातिगा बलवति वाग्भरे कर्णे अभ्यर्णे समीयुषि प्रगुणितमहामन्त्रैः तन्त्रैः कथाश्रुता निधाय मलिनहृदया गान्धारेयाः प्रतिमाधवम् ययुः ॥ २८ ॥

व्याख्या—येषां जिनेन्द्रप्रभूणां अरिपरिणतिः अशुसंमुखगमनम् पूर्वा एव “दीक्षाग्रहणात् पूर्वं यथा अशुषु परिणमतिस्व तथेदानीमपि कामक्रोधादिशत्रौ परिणमत इति भावः” न वा नैव महजातिगा स्वाभाविकीतो मित्रा किन्तु स्वाभाविकी बलवति दुःप्रधर्षे कामादौ वाग्भरे शब्दग्राहके कर्णे श्रोत्रेऽभ्यर्णे सन्निधौ समीयुषि समागते सति कामस्यानङ्गत्वात् दृष्टिगोचराभावेन पिकादिमधुरशब्दद्वारा श्रावणप्रत्यक्षे सति प्रगुणितमहामन्त्रैः प्रगुणिताः प्रयोजिता ये महामन्त्राः आत्मसंयमास्तैः तन्त्रैः र्थैर्ययुः मलिनहृदयाः मोघप्रयत्नाः गान्धारेयाः गंधमृच्छतीति गंधारः तेषां समूहः तेभ्यो हिता वा गंधप्रयोजकाः कामादयः कथाश्रुताः निधाय तदीयतपोमहिमवर्णनं यथा इन्द्रादिभ्यः श्रुतन्तधानुभूतमिति श्रुताः आकर्णताः कथाः प्रभावातिशयद्योतकाः निधाय कर्णे इति शेषः माधवम्प्रति वसन्तम्प्रति ययुः वसन्तमग्निधिं गत्वा ययुर्निवष्टुतुः ॥ २८ ॥

कृष्णपक्षे—येषां दुर्योधनादीनां अरिपरिणतिः अशुभावता पूर्वा पुरातनी पूर्वत एव युधिष्ठिरादिनिमिचीकृत्य कृष्णेऽपि अशुषुदिः चिरंतनी नवानेव सहजातिगा स्वाभाविकी मित्रा किन्तु सहजैव पुनः किन्तु वाग्भरे सत्यवादिनि बलवति सामर्थ्यशालिनि कर्णे कर्णोभिधाने

नृपे अभ्यर्णे सन्निधौ समेयुपि जरासंधसहाय्याय प्राप्ते सति प्रगुणित
महामंत्रैः प्रयोजितकर्तव्यावधारणजनकरहस्यविचारैः तंत्रैः इति कर्त-
व्यताप्रयोजकव्यापारैः कथाश्रुताः स्वपरम्परायौनसंबन्धिनः कृष्णादय
इति श्रुताः कैश्चिज्जनैः कथिताः निधाय मुक्त्वा परित्यज्य मलिनहृदया
कृष्णसंबन्धेन युधिष्ठिरराज्यं प्रत्यर्पणीयं भवेदिति कल्पितान्तःकरणाः
गांधारेयाः धार्तराष्ट्राः प्रतिमाधवं जरासंधं ययुः संश्रिताः ॥

रामपक्षे—येषां रामादीनाम् अरिपरिणतिः पूर्वा न वा सहजा-
तिगा तस्मिन् रामे वाग्भरे वाङ्मात्रेण कर्णेऽभ्यर्णे समीयुपि समागतेः
समुद्रपारे स्थिते प्रगुणितमहामंत्रैः तंत्रैः प्रयोजितस्वपरराष्ट्रविज्ञान-
विचक्षणैः स्पर्शैः सद्भिः गांधारेयाः वार्ताहारकाः मलिनहृदयाः
छद्मनापरराष्ट्रविचारधारकाः चाराः कथाश्रुताः आकर्णिताः परराष्ट्री-
याः कथानिधाय कर्णे कृत्वा प्रतिमाधवं रावणं ययुः यदा रामः समु-
द्रतटामग्न आसीत्तदा रावणः स्वरात् प्रेष्य सर्ववृत्तान्तमज्ञासीदिति
तात्पर्यम् ॥ २८ ॥

मधुरवहलीभागस्थायी न बाहुवलीक्षितः,

प्रभुरनुपदं प्रातभ्रान्त्या न लक्ष्मणलक्षितः ।

अवनिधनिकस्थाच्चैः कामन् शुचेः स्वरुचेरभूत्,

खरसुतहरः क्वाप्येवं स्यात्प्रमादपरः सुधीः ॥२९॥

अन्वयः—मधुरवहली भागस्थायी बाहुवलीक्षितः न प्रातः अनुपदं भ्रा-
न्त्या लक्ष्मणलक्षितो अवनिधनिकस्य शुचेः स्वरुचेः उद्योः कामन् खरसुतहरः
अभूत् सुधीः क्वाप्येवं प्रमादपरः स्यात् ॥ २९ ॥

व्याख्या—मधुरवहलीभागस्थायी मधुरो मनोज्ञो यो वहलीभागः
नगरवालोद्यानभूभागः तत्र स्थायी प्रभुर्जिनेन्द्रः आदीश्वरः प्रातः
प्रभाते अनुपदं भ्रान्त्या तत्क्षणगमनेन न बाहुवलीक्षितः बाहुवलिना

न दृष्टः लक्ष्मणलक्षितश्चलक्ष्मणेन राज्ञा न लक्षितः नयनगोचरी
कृतः अभूत् जातः स्वरुचेः स्वतो रोचमानस्य शुचेः परिशुद्धस्य अत्र-
निधनिकस्य पृथ्वीपतेः बाहुबलिनः उच्चैः क्रामन् अधिकं गच्छन्
खरसुतहरः कामविनाशकः सुधीः तत्त्वज्ञः क्वाप्येवं प्रमादपरः स्यात्
न स्यादित्यर्थः सायं प्रभुर्बाह्योद्यानमागत इति उद्यानपालेन निवे-
दितः प्रातर्यावता सपरिवारो गच्छति बाहुवली तावता प्रभुर्विजहारेति
राज्ञः प्रमादपरत्वं, न कदाचिदपि प्रभुः प्रमाद्यतीति भाषः । अर्थान्त-
रन्यासः ॥ २९ ॥

अन्यजिनेन्द्रपक्षे—मधुरबहलीभागस्थायी मनोज्ञनिर्मलदेशस्थः
बाहुवली संयमसामर्थ्यान् न क्षितः स्वसंयमात् न स्पलितः प्रातः
परिपूर्णः भ्रान्त्या भ्रमणेन लक्ष्मणेन स्वचिन्हेन लक्षितः न इति न
किन्तु लक्षित एव खरसुतहरः पराजितकामः प्रमादपरः प्रमादात्
अनवधानात् परः दूस्वर्गी अप्रमादी सुधीः सुष्ठु आत्मानुभववान्
क्वाप्येवं स्यात् कश्चिदेवं भवेत् अत्रनिधनिकस्य अवनमेवावनिः स एव
धनं यस्य तस्य दयाधनिकस्येत्यर्थः शुचेः शुद्धस्य स्वरुचेः स्वस्मिन्
आत्मनि रुचिर्यस्य तस्य संम्वन्धी क्रामन् गच्छन् उच्चैरभूत् ॥ एवं
कृष्णपक्षेऽप्यवसेयम् ॥ २९ ॥

रामपक्षे—मधुरबहलभागस्थायी निर्मलपरिष्कृतप्रदेशस्थः बाहुली
न क्षितः न केनापि हतः अनुपदं रामस्य अनुमरणम् भ्रान्त्या भ्र-
मणेन लक्ष्मणलक्षितः न लक्ष्मण इति यथार्थनामा यथा लक्ष्म कदा-
चिदपि न व्यभिचरति तथायमपि रामस्यानुचर इति भावः अत्रनिध-
निकस्य पृथ्वीपतेः शुचेः परिशुद्धस्य स्वरुचेः स्वतो शोभमानस्य उच्चैः
क्रामन् अतिशयमनुमरन् अभूत् खरसुतहरः शम्भुरुनिहन्ता सुधीः
युद्धिमान् क्वाप्येवम् कुतोप्येवं प्रमादपरः स्यान्नैव स्यादित्यर्थः ॥२९॥

अथ विधिवशात् स्थित्याः पूर्तो वने हत-दण्डके,
सबलहरिणा विद्यासिद्धे खरात्मनि निष्ठिते ।

भवति समरे जहे रक्षःप्रभुर्वसुधाङ्गजां,

स्वमनुजमिते रामे मिथ्यामतिं स्वविमानधीः॥३०॥

अन्ययः—अथहतदण्डके वने सबलहरिणा विधिवशात् स्थित्याः पूर्तो
विद्यासिद्धे खरात्मनि निष्ठिते समरे भवति स्वमनुजमिते रामे रक्षःप्रभुः
स्वविमानधीः अमिथ्यामतिं वसुधागजाम् जहे ॥ ३० ॥

व्याख्या—अथ अधानन्तरं हतदण्डके दण्डयति विभीषति इति
दण्डकः भयकारकः हतः निरस्तः दण्डको यत्र तस्मिन् जिनेन्द्रागम-
नप्रमावात् पारस्परिकविरोधोऽपि शान्त इति भावः निर्भये वनेऽरण्ये
विधिवशात् विधिपूर्वकं स्थित्याः धारणायाः मुक्तेरित्यर्थः “ मर्यादा-
धारणास्थितिरिति हैमः ” पूर्तो पूर्तिनिमित्ताय मुक्तिनिमित्तायेति
तत्त्वम् सबलहरिणा हरति पापमिति हरिः सबलश्चासौ हरिश्चेति सब-
लहरिस्तेन विद्यासिद्धे अध्यात्मज्ञानसिद्धे सम्पन्ने सति अत एव खरा-
त्मनि निष्ठिते कामे प्रतिहते वसुधाङ्गजाम् वसु कृष्णतान्दधातीति वसुधा-
ङ्गासौ “वसुरयामे इति शब्दस्तोममहानिधिः” कृष्णा अङ्गना कचरी
चेति वसुधाङ्गजा तां जहे हतवान् लुलुचे समरे समम् समतां राति
अर्पयति सर्वत इति समरस्तस्मिन् समरे समभावे भवति प्रसरति रक्षः-
प्रभुः रक्षतीति रक्षाः तत्र प्रभुः रक्षणैकप्रवणः स्वविमानधीः विगतः
मानोऽहंकारो यस्यां सा विमाना सा चासौ धीश्चेति विमानधीः स्व-
स्मिन् स्वशरीरे विमानधीर्यस्य स तथोक्तः देहामिमानरहितः स्वमनु-
जमिते रामे स्वस्य मनुर्मन्त्रं विचारशक्तिः तस्माज्जातः स्वमनुजः स्व-
स्वविचारजातः तेन मिते अनुमिते रामे आत्मानन्दानुभवे अमिथ्या-
मतिम् निर्मलां दृढां बुद्धिम् चक्रे इति शेषः ॥

रामपक्षे—अथ अनन्तरम् हतः निहतो दण्डको यत्र तस्मिन्
हतदण्डके वने विपिने सबलहरिणा बलवता हरिणा लक्ष्मणेन वि-
धियशात् अदृष्टयशतः स्थित्याः स्थानम् स्थितिरायुः तस्याः पूर्तो पूर्णो
मति आयुषः पूर्णो सति विद्यासिद्धे सूर्यहासखड्गसाधकविद्याधिगते
मति खरात्मनि खरपुत्रे “आत्मा वैजायते पुत्र इति श्रुतेः” शम्बुके
निष्ठिते मृते सति समरे सरादिभिः सहेति शेषः संग्रामे भवति पर्य-
माने स्वमनुजमिते रामे स्वं स्वकीयम् अनुजम् कनिष्ठभ्रातरम् इते
गते रामे रामस्याविद्यमानदशायां रक्षःप्रभुः रक्षसां पतिः रावणः
स्वविमानधीः स्वस्मिन् विमाने रथे धीर्यस्य सःअमिथ्यामतिम् न
मिथ्यामतिर्दुद्धिर्यस्यास्ता शुद्धमनस्कां वसुधाङ्गजाम् सीताम् जहू
हतवान् अथवा मिथ्यामतिम् इयमे भार्या भविष्यतीति बुद्धिमा-
स्यायेति जहू हरतिस्म ॥

कृष्णपक्षे—सबलहरिणा मयलो बलवान् हरति धैर्यमिति हरिः
कामः सबलधासौ हरिश्चेति सबलहरिस्तेन बलवता कामेन प्रद्युम्नेन
विद्यासिद्धे रुनरुमालाप्रदत्तगौरीप्रज्ञप्तिविद्याद्वयलब्धे सति विधिव-
शात् देवाधीनतः स्थित्या ममयस्य पूर्तो पूर्णो मति स्वकीयपोदंश्व
पर्यन्तं मातृपितृप्रियोगरूपशापस्य अथवा ममयस्य आपुषः पूर्तो
खरात्मनि सरः दुष्टः आत्मा यस्य तस्मिन् शम्बरे निष्ठिते मृते सति
रक्षःप्रभुः रक्षःसु राक्षसेषु प्रभवति इति रक्षःप्रभुः प्रद्युम्नः समरे
समः गीतप्राद्ययोरेककालभवो गायरुहस्तादिचालनरूपस्तालस्तं राति
गृह्णातीति तस्मिन् गीतवाद्यादिमहोत्सवे भवति विद्यमाने वसुधाङ्ग-
जाम् वसु तेजो दघातीति वसुधो दुर्योधनस्तस्याङ्गजा तनया जहू हृतवान्
स्वविमानधीः म्प्रिमाने आकाशगमनादौ धीः यस्य न रामे बलरामे
अनुजम् कृष्णमिते गते स्वम् स्वयमेव अमिथ्यामतिं रामंकृष्णौ प्रति
पूष्यबुद्धिम् विदधे इति शेषः ॥ ३० ॥

पथि गमनतो-लङ्काधीशा जटायुरवध्यत,

समितिसमये ध्वंसं भेजे दशाननकाण्डतः ।

अनुकृतिकरो विद्याभ्रंशं जटी निकटीभव-

न्ननुशयमयाद् रत्नाद् यत्नादरक्षपिताहितः॥३१॥

अन्वयः—पथि गमनतो लंकाधीशा जटायुः अवध्यत समिति समये दशा-
ननकाण्डतः ध्वंसं भेजे अनुकृतिकरो निकटीभवन् जटी अनुशयमयात् भयत्नाद्
रत्नात् अरक्षपिताहितः विद्याध्वंसं भेजे ॥ ३१ ॥

व्याख्या—काधीशा के आत्मनि अधीष्टे इति काधीद् आत्म-
ज्ञानी तेन जिनेन्द्रेण अलम् अतिशयम् पथि गमनतः मार्गे विहारतः
जटायुर्जटां संघर्षिं याति प्राप्नोतीति तथा संघातः अवध्यत नित्यविहारे
कैश्चिन्मुनिभिः संघातः प्रेमाऽक्रियत समिति समये इर्यासमित्यादि-
फाले दशाननकाण्डतः कामदेवबाणतः अध्वंसं भेजे अप्रतिहतो
जातः यत्नाद् संयमतः अरक्षपिताहितः अरम् शीघ्रम् क्षपितः निरा-
कृतः अहितः शत्रुयन म कामक्रोधादिजेता अनुशयमयाद्यत्नात् शय-
मनुगतम् अनुशयम् हस्तगतम् अयमेवानुशयमयस्तस्मात् हस्तगतसंयम-
रूपरत्नाद् अविद्यायाः ममतायाः भ्रंशं विनाशं लब्ध्वेति शेषः अनु-
कृतिकरः कायोऽसर्गविधायकः जटी निकटीभवन् वृक्ष इव सुखामुख-
स्पर्शनिवारणाक्षमो भवतीति शेषः ॥

रामपक्षे—पथि गमनतः सीतामादाय मार्गे प्रमरतः समितिसमये
संप्रामसमये लंकाधीशा रावणेन जटायुः अवध्यत सीतां प्रतिहर्तुं विक्र-
मन् पक्षी अहन्यतेति भावः कृत इत्याह दशाननकाण्डतः रावणबाणतः
यत्नाद् अरक्षपिताहितः लघुप्रतिहतरिपुः अनुकृतिकरः जटायुरिव-

सीतामोचनप्रवृत्तः अनुश्रयमयात् दीर्घद्वेपरूपात् रत्नात् रत्नभृतात्
निकटीभयन् रावणसमीपं गच्छन् जटी रत्नजटीनामविद्याधरः विद्या-
भ्रंशं खेचरत्वादिनिजशक्तिभ्रंशं विनाशं भेजे लेभे ॥

कृष्णपक्षे—काशीशा के शरीरे अधीष्टे इति काशीन् तेन काशीशा
अत्यन्तसुन्दरेण प्रद्युम्नेन पथि गमनतः छलेन रुक्मिणीहरणमयमे
युद्धमार्गावतरणतः जटायुः टरयोः साम्यात् जरायुः जराकुमारे सत्य-
भामातनये आयुर्जीवनम् प्रेम यस्य स कृष्णः अवध्यत निरुध्यत स-
मितिसमये दशाननकाण्डतः प्रद्युम्नयाणतः ध्वंसं पराभवं भेजे लब्ध-
वान् अरक्षपिताहितः क्षिप्रविनाशितारिः अनुकृतिकरः स्वरूपं विहाय
विजातीयरूपवान् प्रद्युम्नः विद्याभ्रंशं मायाभ्रंशं कृत्वा जटी सन्
निकटीभयन् कृष्णसमीपं गतः—मन् अनुश्रयमयात् पश्चात्तापरूपात्
रत्नात् शत्रुमित्र किमेनमयुष्य इति चिन्तया यत्नात् प्रेमात् अरक्ष
दित्यर्थः ॥ ३१ ॥

शिरसि चिकुरश्रेणी वेणीलतेव गुरोर्गिरे-

स्तदनु सुभगा रेजे स्कन्धे पटीव पटीयसी ।

दिवमिव सखीं कर्तुं प्रोच्चैः स्थितांहिनिनंसया,

जलदपटलीवागाद् रागात्फणीवात[नू]नुरुचिः ॥३२॥

अन्वय—गुरो शिरसि वेणीलतेव चिकुरश्रेणी तदनु सुभगा पटीयसी
पटीव स्कन्धे रेजे दिवस सखीकृतमिव उच्च स्थिता अहिनिनंसया भानुरचि
जलदपटलीव फणीव अगात् ॥ ३२ ॥

व्याख्या—गुरोः आदीश्वरस्य भगवतः शिरसि मूर्ध्नि चिकुरश्रेणी
कुन्तलश्रेणी रेजे शुशुमे तामुत्प्रेक्षते वेणीति गिरेः शिखरिणः वेणी-
लतेव जलदपटलीव “वेणी केशरचना जलदपटलीति शब्दन्तोममहा-
निधिः” तदनु तदधोभागे स्कन्धे स्कन्धप्रदेशे सुभगा मनोज्ञा पटी

सह कतिचित्समाः कतिवर्षाणि विहारम् क्रीडाम् अचीकरत् अरीरचत् ॥

रामपक्षे—सौमद्रेयो लक्ष्मणः, अन्यत्पूर्ववधोज्यम् ॥ ३३ ॥

कृतगुरुतपा भूरीशानैः प्रतिस्थलसत्कृतो,

लघु वसुमतीं धात्रीं पात्रीचकार महासुदः ।

रजतसहितैर्मापैः स्वं चातुषत् तुषवर्जितै—

वनमपि घनं पुष्पासारैः ससौरभमादधे ॥३४॥

अन्वयः—कृतगुरुतपा ईशानैः भूरि प्रतिस्थलसत्कृतः महासुदः लघु वसु-
मती धात्रीं पात्रीचकार रजतसहितैर्मापैः तुषवर्जितैः स्वम् अतुषत् घनम् वनमपि
पुष्पासारैः ससौरभमादधे ॥ ३४ ॥

—: व्याख्या :—

वर्द्धमानपक्षे—कृतगुरुतपाः कृतं गुरु महत्तपोऽभिग्रहरूपो नियमो
येन न कृतगुरुतपाः ईशानैर्देवैर्नृपैर्वा भूरि बहुशः प्रतिस्थलसत्कृतः
मर्षत्रप्राप्तसरकारः महासुदः असुम् जीवनं ददातीति असुदः जीवरक्षकः
महांश्वासौ असुदश्चेति महासुदः निरतिशयजीवरक्षापरः लघु क्षिप्रम्
वसुमतीं सुसमृद्धां धात्रीं पृथ्वीं पात्रीचकार विहारस्येति शेषः तुषव-
र्जितैर्निर्दुष्टैः द्रव्यादिचतुर्विधशुद्धै रजतसहितैः रज्यते निस्तुपीक्रियतेऽ-
नेनेति रजतः स्र्पः तेन सहितैः स्र्पस्थैरित्यर्थः अथवा अत्यन्तस्वच्छैः
मापैर्मापात्रैःस्वम् स्वयम् अतुषत् यथाभिग्रहलामेन पूर्णव्रतत्वाचुतोप
घनं निविडम् वनम् आलयम् यद्वा वनरमण्यम् पुष्पासारैः पुष्पवृष्टिभिः
ससौरभम् सुगन्धितम् ससौगन्धिकम् आदधे चक्रे प्रभोस्तथाविष-
भिक्षादानेन परितुष्टो देवस्तत्रपुष्पवृष्टिम् विदधौ ॥

अन्यतीर्थकृतांपक्षे—रजतसहितैः अतिस्वच्छैः मापैः मपति
क्षुधान्निवारयती मापः “मपेः संज्ञाणां घञ्” तैः क्षुन्निवारकैः तुषव-
र्जितैर्निर्मलैः निर्दोषैरुषत् पूर्ववदवसेयम् ॥

रामपक्षे—कृतगुरुतपाः कृतम् विरचितम् गुरोः पितुर्वचनादिति शेषः। तपश्चतुर्दशवर्षं यावद्ब्रह्मवासरूपं येन स भूरीशानैः प्रतिस्थलसत्कृतः ईशानैः राजभिः भूरि बहुशः प्रतिस्थलसत्कृतः स्थाने स्थाने कृतादरः महासुदः महद्विराजमानः रजतसहितैरतिस्वच्छैर्मापैरनैःस्वम् स्वयम् अतुपत् वनम् वनमपि पुष्पासारैरिवेत्यर्थः ससौरभम् ससौगन्धिकम् आदधे आचक्रे ॥

कृष्णपक्षे—कृतमाचरितम् गुरुषु पित्रादिषु तपः तदीयसेवारूपं नियमं येन स कृतगुरुतपा भूरि बहुशः ईशानैः नृपैः प्रतिस्थलसत्कृतः कृतादरः महासुदः शोभमानः वसुमतीं यशोमतीं नन्दगोपपत्नीं धात्रीं पात्रीञ्चकार पिबत्यस्याः स्तन्यमिति पात्री “पातेष्टन् ततो ङीप्” ताम् स्तन्यदात्रीञ्चकार वनम् समुद्रजलम् पुष्पासारैः कुसुमवृष्टिमिः सौगन्धवत् आदधे चक्रे ॥ ३४ ॥

हरिपतिरत्तेः खेटात् सीताविशुद्धिरजायत,

रुचिरभवने-लङ्कालाभे सपुण्यजने वने ।

अधृत न हरेलोकः कं कं वलं विभवं गुणैः,

ऋषिकवणिजामास्यादेव स्थितिर्विदिताऽप्यतः ॥३५॥

अर्थः—हरिपतिरत्तेः खेटात् लङ्कालाभे सपुण्यजने वने रुचिरभवने सीताविशुद्धिरजायत हरेलोकः गुणैः कं कं वलं विभवं न अधृत भतः ऋषिकवणिजामास्यादेव स्थितिर्विदिता ॥ ३५ ॥

व्याख्या—हरति पापमिति हरिः संयमध्यानं वा स एव पतिः तत्र रतिरनुरागो यस्य तस्य हरिपतिरत्तेः संयमैकचित्तस्य ध्यानैकमनसो वा जिनेन्द्रस्य खेटात् मुद्रातः कायोत्सर्गमुद्राधारणतः सीतायाः मोक्षलक्ष्म्याः विशुद्धिः शोधनम् अजायत अलम् अत्यर्थम् कालाभे

यसीव पटुतरेव पटी पटभेदः रेजे दिवमिव सर्षीं कर्तुं प्रोचैः स्थिता
स्वर्गसख्यमुपगन्तुमिव उन्नतस्थानस्थिता अंहिनिनंसया चरणनमने-
च्छया अतनुरुचिः अतिशयकान्तिः निविडच्छविः जलदपटलीव
घनसंहतिरिव वा अथवा फणीव कृष्णसर्पसंहतिरिव अगात् अयासीत्
उत्प्रेक्षालङ्कारः स्फुटं प्रतिभातीति ॥

रामकृष्णपक्षसाधारणमेतद् ॥

अन्यतीर्थकृतां पक्षे—गुरोः जिनेन्द्रस्य गिरेः प्रव्रजितपर्वतस्य
शिरसि उर्ध्वप्रदेशे चिकुरश्रेणीव कचपंक्तिरिव वेणीलता कूटिलनदी
रेजे भातिस्म तामेवोत्प्रेक्षते स्कन्धे स्कन्धप्रदेशे सुभगा मनोहरा पटी-
यसी पदवी पटीव अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

हरिचरसुरास्थाने नागः सशम्बलकम्बलः,

प्रभुमनुचरन्नावि-स्थित्या सुखं चकृवान् भृशम् ।

स्थितमुपवने सौभद्रेयोऽप्यविक्रिययान्वयात्,

कतिचन समास्तेन स्वामी विहारमचीकरत् ॥३३॥

अन्वय.—हरिचरसुरास्थाने स शम्बलकम्बलः नागः प्रभुमनुचरन् नावि-
स्थित्या भृशं सुखं चकृवान् उपवने स्थितं भविक्रियया सौभद्रेयः अपि अन्वयात्
तेन स्वामी कतिचनममगः विहारमचीकरत् ॥ ३३ ॥

व्याख्या—स प्रसिद्धः नागः शम्बलकम्बलः शं कल्याणम् धलयति वर्धय-
तीति शम्बलः कम् सुखं च धलयतीति कम्बलः स्वकीयकल्याणमुख-
पारकः नागः श्रेष्ठः स्वात्मकल्याणविधायकत्वात् सौभद्रेयः सुभद्रायाः
कल्याणगुणविशिष्टाया अपत्यम् सौभद्रेयः सुमद्रावनयः हरिचरसुरा-
स्थाने चर्यते इति चरः हरेर्जिनेन्द्रस्य चरः चरणम् विहरणमित्यर्थः
तदेव सुरास्थानम् तीर्थस्थानम् तसिन् तीर्थभूते उपवने बाह्योद्याने
आवि मनोहरे अथवा स्वपृष्ठौ स्वकीयाभ्युदये स्थित्या स्वाम्युदयका-

मनयेत्यर्थः स्थितम् समार्गतम् प्रभुं जिनेन्द्रमनुचरणन् सेवमानः भृश-
मतिशयम् सुखम् प्रीतिम् चकृवान् चकार अविक्रियया विकारराहि-
त्येन निर्मायिकतयेति भावः अन्वयात् प्रभुमन्वसरत् तेन सह कति-
चनसमाः कतिवर्षाणि यावत् स्वामी प्रभुः विहारम् विचरणम् अची-
करत् व्यदधत् ॥ ३३ ॥

श्रीमहावीरजिनेन्द्रपक्षे—हरिचरसुरास्थाने चरत्यनेनेति चरश्च
रणः हरेः विष्णोश्चरः हरिचरः सुनोतीति सुरा सुधातोरौणादिकोरक्,
नदी हरिचरस्य सुरा हरिचरसुरा गंगानदी तस्या विष्णोः पादप्रसूत-
त्वात् तस्याः स्थाने गंगानदीस्थाने स प्रसिद्धः शम्बलकम्बलः नागः
नागकुमारः नाविस्थित्या प्रभुम् महावीरस्वामिनम् भृशमतिशयम् सुखं
चकृवान् पूर्वभयसिंहजीवः साम्प्रतं सुदृष्टनामा नागकुमारः पूर्वैरम-
नुस्मरन् भगवन्तं व्यराध्यत तस्मादुपसर्गात् शम्बलकम्बलनामा नागः
प्रभुमुपाकृतेति कथासन्दर्भः उपवने स्थितम् बाह्योद्यानस्थं प्रभुम्
सौमद्रेयः सुमद्रातनयो गोशालः अविक्रियया विकारराहित्येन अन्व-
यात् अनुगमोऽभवत् तेन सौमद्रेयेन गोशालेन सहेति शेषः स्वामी
महावीरस्वामी कतिचनसमाः कतिवर्षपर्यन्तम् विचरणम् अचीकरत्
व्यदधत् ॥ ३३ ॥

कृष्णपक्षे—हरिचरसुरास्थाने चरत्यस्मिन्निति चरः हरेः कृष्णस्य
चरः हरिचरः कृष्णनिवासस्थानम् तदेव सुरास्थानम् देवास्थानम् ती-
र्थभूतमित्यर्थः स प्रसिद्धः तस्मिन् शम्बलकम्बलः कल्याणसुखवान्
नागः श्रेष्ठः सौमद्रेयः सुमद्रातनयः अभिमन्युः प्रभुं कृष्णम् अनुगच्छन्
नावि स्थित्या नौकायां स्थित्या समुद्रजलक्रीडया भृशमतिशयं सुखं
प्रीतिम् चकृवान् अकृत उपवने रैवतकाद्रौ स्थितम् कृष्णम् अविक्रि-
यया आनुकूल्येन अन्वयात् अन्वसरत् स्वामी कृष्णः तेन सौमद्रेयेण

सह कतिचित्समाः कतिवर्षाणि विहारम् क्रीडाम् अचीकरत् अरीरचत् ॥

रामपक्षे—सौभद्रेयो लक्ष्मणः, अन्यत्पूर्ववधोज्यम् ॥ ३३ ॥

कृतगुरुतपा भूरीशानैः प्रतिस्थलसत्कृतो,

लघु वसुमतीं धार्त्रीं पात्रीचकार महासुदः ।

रजतसहितैर्मापैः स्वं चातुपत् तुपवर्जितै—

र्वनमपि घनं पुष्पासारैः ससौरभमादधे ॥३४॥

अन्वयः—कृतगुरुतपा ईशानैः भूरि प्रतिस्थलसत्कृतः महासुदः लघु वसु-
मतीं धार्त्रीं पात्रीचकार रजतसहितैर्मापैः तुपवर्जितैः स्वम् अतुपत् घनम् वनमपि
पुष्पासारैः ससौरभमादधे ॥ ३४ ॥

—: व्याख्या :—

वर्द्धमानपक्षे—कृतगुरुतपाः कृतं गुरु महत्तपोऽभिग्रहरूपो नियमो
येन स कृतगुरुतपाः ईशानैर्देवैर्नृपैर्वा भूरि बहुशः प्रतिस्थलसत्कृतः
मर्घत्रप्राप्तसत्कारः महासुदः असुम् जीवनं ददातीति असुदः जीवरक्षकः
महांश्वासौ असुदश्चेति महासुदः निरतिशयजीवरक्षापरः लघु क्षिप्रम्
वसुमतीं सुसमृद्धां धार्त्रीं पृथ्वीं पात्रीचकार विहारस्येति शेषः तुपव-
र्जितैर्निर्दुष्टैः द्रव्यादिचतुर्विधशुद्धै रजतसहितैः रज्यते निस्तुपीक्रियतेऽ-
नेनेति रजतः स्वर्पः तेन सहितैः स्वर्पस्थैरित्यर्थः अथवा अत्यन्तस्वच्छैः
मापैर्मापात्रैः स्वम् द्रव्यम् अतुपयत् यथाभिग्रहलाभेन पूर्णघतत्वात्तुतोप
घनं निविडम् वनम् आलयम् यद्वा वनरमण्यम् पुष्पासारैः पुष्पवृष्टिभिः
ससौरभम् सुगन्धमत् ससौरगन्धिकम् आदधे चक्रे प्रभोस्तथाविध-
मिक्षादानेन परितृष्टो देवस्तत्रपुष्पवृष्टिम् विदधौ ॥

अन्यतीर्थकृतांपक्षे—रजतमहितैः अतिस्वच्छैः मापैः मपति
क्षुभान्निवारयती मापः “मपेः संवायां घञ्” तैः क्षुभनिवारकैः तुपव-
र्जितैर्निर्मलैः निर्दोषैरन्यत् पूर्ववदवसेयम् ॥

रामपक्षे—कृतगुरुतपाः कृतम् विरचितम् गुरोः पितृर्वचनादिति शेषः। तपश्चतुर्दशवर्षं यावद्गनवासरूपं येन स भूरीशानैः प्रतिम्यलमत्कृतः ईशानैः राजभिः भूरि बहुशः प्रतिस्थलमत्कृतः स्थाने स्थाने कृतादरः महासुदः महद्विराजमानः रजतसहितैरतिस्वच्छैर्मापैरत्रैः स्वम् स्वयम् अतुपत् घनम् घनमपि पुष्पासारैरिवेत्यर्थः ससौरभम् ससौगन्धिकम् आदधे आचक्रे ॥

कृष्णपक्षे—कृतमाचरितम् गुरुषु पित्रादिषु तपः तदीयसेवारूपं नियमं येन स कृतगुरुतपा भूरि बहुशः ईशानैः नृपैः प्रतिस्थलसत्कृतः कृतादरः महासुदः शोभमानः वसुमतीं यशोमतीं नन्दगोपपत्नीं धात्रीं पात्रीञ्चकार पिबत्यस्याः स्तन्यमिति पात्री “पातेष्टन् ततो डीप्” ताम् स्तन्यदात्रीञ्चकार वनम् समुद्रजलम् पुष्पासारैः कुसुमवृष्टिभिः सौगन्धवत् आदधे चक्रे ॥ ३४ ॥

हरिपतिरतेः खेटात् सीताविशुद्धिरजायत,

रुचिरभवने-लङ्कालाभे सपुण्यजने वने ।

अधृत न हरेलोकः कं कं बलं विभवं गुणैः,

ऋयिकवणिजामास्यादेव स्थितिर्विदिताऽप्यतः ॥३५॥

अधृत—हरिपतिरते. खेटात् लङ्कालाभे सपुण्यजने वने रुचिरभवने सीताविशुद्धिरजायत हरेलोक. गुणैः कं कं बलं विभवं न अधृत अतः ऋयिकवणिजामास्यादेव स्थितिर्विदिता ॥ ३५ ॥

व्याख्या—हरति पापमिति हरिः संयमध्यानं वा स एव पतिः तत्र रतिरनुरागो यस्य तस्य हरिपतिरतेः संयमैकचित्तस्य ध्यानैकमनसो वा जिनेन्द्रस्य खेटात् घृदातः कायोत्सर्गघृदाधारणतः सीतायाः मोक्षलक्ष्म्याः विशुद्धिः शोधनम् अजायत अलम् अत्यर्थम् कालाभे

कस्य आत्मनः आलामे सर्वतः प्राप्तौ सर्वत आत्मज्ञाने लब्धे अभवने
अगृहे स पुण्यजने पवित्रजनसहिते वनेऽरण्ये रुचिः प्रीतिः अजायंत
इति शेषः हरोर्जिनेन्द्रस्य लोकः लोकते पश्यतीति लोकः दर्शनकर्त्ता
गुणैः प्रभुदर्शनजन्यमहिमभिः कं कं बलम् आत्मबलं विभवं समृद्धिञ्च
न अधृत नालभत अतः जिनेन्द्रस्य “सर्वविभक्तिकस्तसिल्” आस्या-
देवमुखदर्शनादेव स्थितिर्मर्यादा विदिता क्रयिकवणिजाम् क्रयविक्रय-
व्यापारवतां वणिजाम् आस्यादेव इवार्थकोऽत्र एव शब्दः यथा तेषां
मुखादेव केषाञ्चिन्महार्थता केषाञ्चित् समर्थता विज्ञायते तथा प्रभु-
मुखदर्शनादर्शनाभ्यां भवतीति भावः ॥

रामपक्षे—हरिपतिरतेः खेटात् हरीणां पतिः हरिपतिः सुग्रीवः
तस्मिन् रतिः अनुरागो यस्य तस्मात् खेटात् खे आकाशे अटती तस्मा-
दाकाशचारितः हनूमतेः लंकालामे लंकानाम्नि सपुण्यजने सया-
तुधाने “ यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातु रक्षसीत्यमरः ” वने
अशोकवाटिकाख्ये रुचिरभवने मनोहरमंदिरे सीताविशुद्धिः सीताया
रामपत्न्या विशुद्धिर्मार्गणम् अजायंत हरेः सुग्रीवस्य लोकः रामस्या-
नुचरो वा गुणैः शौर्यादिगुणैः कं कं बलं सामर्थ्यं विभवं प्रकाशं न
अधृत न धारितवान् तथाहि क्रयिकवणिजां आस्यादेव मुखदेव हनु-
मन्मुखाद् स्थितिः जानकीस्थितिर्विदिता ज्ञातेति भावः ॥

कृष्णपक्षे—हरिपतिरतेः हरेः कृष्णस्य पतिः ज्येष्ठत्वेनाधिपतिः
बलरामः तत्र रतिः राजविपयिका प्रीतिर्यस्य तस्मात् खेटात् आकाश-
चारितो दूतात् सीतायाः मदिरायाः विशुद्धिः शोधनम् अजायत अभवत्
इत्याह कम् जलम् आलभ्यते इति कालामे जलप्राये सपुण्यजने
पवित्रजनसहिते अवने सुरक्षिते रुचिरभवने मनोहरगृहे हरेः कृष्णस्य
बलस्य वा लोका गुणैः शौर्यादिभिः कं कं गुणं विभवञ्च न अधृत न

दृत्वान् अतः कृष्णस्य स्थितिः क्रयिक्रवणिजामास्यादेव विदिता ज्ञाता॥

तिश्रुमुपगता दीव्यद्रूपा सुलक्षणलक्षिता,

सुरबलभृताम्भोपावद्रोपदीरितसद्गवी ।

सुररववशाद् भिन्नाद् द्वीपात् न तेन समाहता,

हरिपवनयोर्धर्मस्यात्रात्मजेपु-पराजये ॥ ३६ ॥

भन्वयः—श्रुतिमुपगता दीव्यद्रूपा सुलक्षणलक्षिता सुरबलभृता भन्मोघी
भद्रौ पदीरितसद्गवी सुररववशाद् भिन्नात् द्वीपात् न तेन समाहता हरिपवन-
योर्धर्मस्य आत्मजेपु पराजये ॥ ३६ ॥

व्याख्या—श्रुतिमुपगता श्रुतिम् विख्यातिमुपगता प्राप्ता दीव्य-
द्रूपा प्रकाशस्वरूपा स्वच्छेति यावत् सुलक्षणलक्षिता सहस्रक्षणलक्ष्या
सुरबलभृता सुराणान्देवानां यद्बलं तत् सुरबलं भ्रमयतीति अन्तर्भावि-
तभ्यर्थः देवबलप्रयोजिका अद्रौपदी अद्रौ पर्वते पद्यते उत्पद्यते इति
अद्रौपदी गंगा सा अम्भोघी इव मधुदे इव ईरितसद्गवी ईरिता
गतिविपयीकृता या सद्गवी सती शोभना चासौ गौः पृथ्वी चेति
तथा जिनेन्द्रविहारप्रचारपरिपूता भूमिः सुररवशात् सुष्ठु राजन्ते इति
सुराः नृपास्तेषां रवः प्रार्थनाशब्दः तस्य वशात् तदनुकौल्यात् भिन्नात्
अन्यस्मात् द्वीपात् प्रदेशात् न तेन नम्रेण समाहता ममानीता कसिन्
इत्याह हरीति हरिः लक्ष्मीः पवनं पवित्रता तयोः लक्ष्मीशुद्धयोः धर्म-
स्य सुकृतेषु आत्मजेपु प्रजावर्गेषु परं अत्युत्कृष्टं यज्ञयं तसिन् अत्यु-
त्तमत्कटविस्तारायेत्यर्थः निमित्ते सप्तमी ॥ अथवा हरिपवनयोर्धर्मस्य
पराजये अतिशयजयसंपादनाय आत्मजेपु कामेषु विषये पराजये नि-
राकरणाय चेत्यर्थोऽपि श्लेषमहिम्ना व्यज्यते ॥

रामपक्ष—श्रुतिं श्रवणं उपगता लंकायां वर्चते इति विदितस-
माचारा दीव्यद्रूपा प्रद्योतमानस्वरूपा सुलक्षणलक्षिता सौभाग्यलक्षण-

वती असुरबलभृताम्भोघौ असुराणां राक्षसानाम्बलमेवाम्भोधिर्दुस्तरः
सागरस्तस्मिन् अद्रौ पर्वते पदीव नदीव ईरितसद्गवी गमनविपयी
भूताभूमिः यथा पर्वतनदी समुद्रगता सती पुनर्निर्गमनाऽयोग्या भवति
तथेयमपि सीता राक्षससमुद्रगता पुनरावृत्तिदुर्लभैव जातेति भावः ॥
सुर इति सुरः ऐश्वर्यं तस्य रववशात् गर्वतः ऐश्वर्यगर्वतः भिन्नात् द्वीपात्
नतेन कौटिल्येन "नतमाविद्धं कुटिलमिति हैमः" भिन्नात् द्वीपात्
समाहता आनीता हरिपवनयोः धर्मस्य आत्मजेषु हरिः सूर्यः पवनो
वायुः तयोः आत्मजः सुग्रीवो हनूमांश्च धर्मस्य आत्मजो रामः तेषु
सुग्रीवहनूमद्रामेषु विपये पराजये परामवायेत्यर्थः ॥

कृष्णपक्षे—श्रुतिमुपगता श्रवणपथपथिकायमाना यद्वा श्रुतिस्
नीतिशास्त्रमुपगताऽनुसृता दीव्यद्रूपा दीप्तिदात्री ओजोगुणान्विता सुल-
क्षणेन शब्दानुशासनलक्षणेन लक्षिता कृतानुसंधाना अथ च शब्दा-
वपत्वेऽपि अर्थगरीयसी सुरबलभृताम्भोघा सुराणां देवांश्भूतानां
पाण्डवानां बलभृते प्रोत्साहने अम्भोघा मेघरूपा वेति वाक्यालंकारे
द्रौपदीरितसद्गवी द्रौपदीकथितसद्वाणी सुररववशात् पाण्डववेगवशात्
देवांश्चाण्डवसंबन्धात् यद्वा तदनुसारतः भिन्नात् अन्यस्माद्वीपात्
प्रदेशात् समाहता तदानीं दुःखावस्थायामपि वीरमहितेव प्रोक्ता हरि-
पवनयोः धर्मस्य आत्मजेषु अर्जुनमीमयुधिष्ठिरेषु पराजये उत्कृष्टजय-
निमित्ताय तेषु प्रोत्साहनमाधातुमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सवितृतनये रामासक्ते हरेस्तनुजे भुजे,

प्रसरति परे दौत्येऽदित्याः सुता भयभङ्गुराः ।

श्रुतिगतमहानादा-देवं जगुर्निजमग्रजं,

रणविरमणं लोभक्षोभाद्भिभीषणकायतः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हरेर्भुजे तनुजे सवितृतनये रामासक्ते परे दौत्ये प्रसरति दिल्याः
सुताभयभंगुराः श्रुतिगतमहानादाः लोभक्षोभाद्विभीषणकायतः रणविरमणं देवम्
निजमग्रज जगुः ॥ ३७ ॥

व्याख्या—हरेर्जिनेन्द्रस्य भुजे भुज्यते इति भुजम् कर्म तस्य
भोगादेव क्षयत्वात् तस्मिन् भोग्यकर्मणि तनुजे अल्पीभूते कृशीभूते
“तनुर्देहे मूर्त्तौ अल्पे विरले कृशे चेतिशब्दस्तोममहानिधिः” सवितृ-
तनये सूयते प्रकाशयते इति मविता भावे तृत् तम् तनोति विस्तारयतीति
तस्मिन् प्रकाशविस्तारकारके विशेषत आत्मप्रकाशविस्तारके जिनेन्द्रे
रामे आत्मध्याने आसक्ते निमग्रे अत एव परे अत्युत्कृष्टे मोक्षे इत्यर्थः
दौत्ये दूतकर्मणि प्रसरति ध्यानमेव मोक्षाय दूतकर्मकृदितिभावः
दिल्याः दातुं छेतुं योग्याः दिल्याः सुताः मनसिजाः कामाः कामा-
दयः भयभंगुराः भयभीता जाताः लोभक्षोभाद्विभीषणकायतः विभी-
षणकायतः भयोत्पादककायोत्सर्गविधायकशरीरात् जिनेन्द्रात् लोभ-
क्षोभात् लोभस्य तद्विषयकजयाशारूपस्य क्षोभात् आघातात् जयाशा-
त्यागात् प्रत्युत निजपराजयभीतेः श्रुतिगतमहानादा भयादेव महा-
शब्दकारका दीर्घविराविणः रणविरमणम् जिनेन्द्रतो विग्रहनिवर्तनम्
निजमग्रजमग्रेसरं देवं द्योतनात्मकं मोहराजम् जगुः निवेदयामासुः
जिनेन्द्रेण सह संग्रामनिवर्तनाय प्रार्थनां चक्रुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अर्धनिवन्धनेयं संज्ञेति देवस्याप्यकथितकर्मत्वाद्धितीया ।

रामपक्षे—सवितृतनये सूर्यपुत्रे सुग्रीवे रामामक्ते रामाधीने
रामपक्षाश्रिते हरेर्वायोस्तनये पवनञ्जयपुत्रे हनुमति भुजे चाहौ परे
मंहति दौत्ये दूतकर्मणि प्रसरति विलमति दिल्याः सुताः दैत्याः गक्षसाः
भयभंगुराः त्रामभुग्राः श्रुतिगतमहानादाः आकर्णितमहानादाः हनु-
मत इति शेषः यद्वा पुद्गाय मञ्जीभूतानां श्रुतिगतमहाशब्दाः विभी-

पणकायतः विभीषणस्य कायतः वाक्यतः लोभक्षोभात् लोभस्य
 स्वात्मनि पुत्रादौ योऽमिनिवेशस्तस्य क्षोभात् प्रमरतः अथवा लोभः
 ममता क्षोभः भयादस्थैर्याचित्तचाञ्चल्यं तयोर्द्वन्द्वः तस्मात् रणविर-
 मणम् संग्रामनिवर्तनम् निजम् स्वीयम् अग्रजम् अग्रगण्यम् प्रभु-
 मित्यर्थः देवं रावणम् जगुः निवेदयामासुः रामायुद्धं न विधातव्य-
 मिति विभीषणमुखात् कथयामासुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

कृष्णपक्षे—युद्धाय समागतं जरासंधं हंसको मन्त्री प्राप्तकालं
 निवेदयति सवितृत्तनय इत्यादि । नवितृत्तनये सूर्यपुत्रे कर्णे रामे
 बलरामे असक्ते असमर्थे अप्रभवति रामसन्निधौ कर्णे न किञ्चित्कर
 इति भावः यद्वा रामेण परशुरामेण गुरुणा अपक्ते युद्धसमये विद्या-
 विस्मरणरूपदत्तज्ञापे सति एतेन न कथंचिदपि युद्धाय न सक्त इति
 व्यज्यते परे महति हरेः कृष्णस्य तनुजे पुत्रे भुजे भुनक्तीति भुजस्त-
 स्मिन् भोगशालिनि अथवा भुजे बले प्रसरति विलसति दौत्ये
 शोमकराजकर्तृकदूतक्रियायां अदित्याः देवक्याः सुताः कृष्णादयः
 भयभङ्गुराः भयं जरासन्धजन्यं त्रासं भङ्गुरयन्ति प्रतिनिवर्तयन्तीति
 तथा निर्भयाः सन्तीतिशेषः श्रुतिगतमहानादाः आकर्णितकृष्णसैन्य-
 सिंहनादाः लोभक्षोभात् लोभात् शरीरमोहात् क्षोभात् कृष्णेन सह
 संग्रामो मया कथं विधेय इति मनोदौर्बल्यात् यद्वा अवश्यंभावी
 पराजय इति क्षोभात् विभीषणकायतः अतिकृष्णत्वेन यद्वा भय-
 जनकत्वेन कृष्णतः संग्रामविरमणम् युद्धनिवर्तनम् निजम् स्वकीयम्
 अग्रजम् अग्रगम् देवम् राजानम् जरासंधम् जगुः व्यजिज्ञपन्
 कथयामासुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

हरिरपि परावृत्त्या वद्धस्तदेन्द्रजितात्मना

शिरसि चरणाधानाद् वाताङ्गजः प्रतिवासवम् ।

सपदि सभयं चक्रे वक्रे विधौ दिनशङ्कया

लघुरपि गिरा वैदेह्यङ्गे समुद्रदृशेक्षितः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—इन्द्रजितात्मना तदा परावृत्त्या हरिरपि बद्ध शिरसि चरणाधानात् प्रतिवासवम् वाताङ्गजः वक्रे विधौ दिनशङ्कया सपदि सभयं वक्रे समुद्रदृशा गिरा वैदेह्यङ्गे लघुरपीक्षितः ॥ ३८ ॥

व्याख्या—इन्द्रजितात्मना इन्द्रं परमैश्वर्यम् जितः आत्मा यस्य स इन्द्रजितात्मा तेन जिनेन्द्रेण तदा परावृत्त्या पौनःपौन्येन हरिरपि कामोऽपि बद्धः निरुद्धः यदा यदा स प्रभवति तदा तदा प्रतिहतः कृत इति भावः शिरसि चरणाधानात् शिरसि मूर्ध्नि चरणस्य चारित्र्यस्य आधानात् स्वीकारात् “चरित्रं चरिताचारौ चारित्र्यचरणे ह्यपीति- हैमः” प्रतिवासवम् प्रतीन्द्रम् वाताङ्गजः आसनकम्पद्वारा देहकम्पः सपदि तदानीमेव सभयम् भयभीतम् वक्रे विदधे वक्रे विधौ दिन- शङ्कया यदीयप्रभावेनासनकम्पो जातस्तस्य वक्रे विधौ सति दिनशङ्कया छेदनशङ्कया तमवश्यं छेत्स्यामीति शङ्कया वै इति वाक्यालंकारे देह्यङ्गे देहिनामङ्गे लघुरपि शीघ्रमेव समुद्रदृशा अवधिज्ञानेन ईक्षितः दृष्टः कम्पनहेतुः अवधिज्ञानेन ज्ञात इत्यर्थः ॥

रामपक्षे—प्रतिवासवम् रावणं प्रति शिरसि चरणाधानात् रावणम- स्तके पादप्रक्षेपात् विजगीषुणा शत्रुनगरप्रवेशे प्रथमं दक्षिणपादन्यासो विधीयते स च शत्रुमूर्ध्नि पादन्यासो भवतीति युद्धशास्त्रवेदिनः, कृत्वा- मूर्ध्नि पदन्यासं, रावणस्य दुरात्मन इति वाल्मीकीयरामायणे” हरिरपि कपिरपि वाताङ्गजः हनूमान् इन्द्रजितात्मना मेघनादेन परावृत्त्या भूयो भूयःवद्धः संयमितः वैदेह्यङ्गे सीताङ्गे समुद्रदृशेक्षितः दीनदृष्ट्या दृष्टः लघुरपि तुच्छोऽपि दिनशङ्कया भयशङ्कया वक्रे विधौ मपदि सभयं लङ्कावासिनं वक्रे विदधे ॥

कृष्णपक्षे—इन्द्रजितात्मना परमैश्वर्यमधिकृता कृष्णेन हरिरपि कालीयोऽपि कंससखा नागः परावृत्त्या बद्धः संयमितः वाताङ्गनः भीमसेनः प्रतिवासवम् वसु अस्यास्तीति वामवो नृपः तम् प्रति विपक्ष-
नृपं प्रति दुर्योधनादिकमुद्दिश्येत्यर्थः शिरसि चरणाधानात् मूर्ध्नि पद-
न्यासात् वक्त्रे विधौ वामे विधौ अदृष्टे सति वै इति वाक्यालंकारे देहद्वे
समुद्रदृशा समुद्रविजयवात्सल्यदृशा ईक्षितः अवलोकितः लघुरपि
कनीयानपि भीमः गिरा वाचा सभयं भयभीतम् दुर्योधनादिकम्
चक्रे विदधे ॥ ३८ ॥

सुमनसि मनोवृत्तिर्नव्योपकारविधौ भवेत्

तदितरमनोवृत्तिर्नव्यापकारविधौ भवेत् ।

परसुरगतिं लब्ध्वा पूर्वः सुखं विलसत्यहः

परशुरगतिं लब्ध्वा पूर्वः सुखं विलसत्यहः(?) ॥३९॥

अन्वयः— नव्योपकारविधौ सुमनसि मनोवृत्तिर्भवेत् नव्यापकारविधौ
तदितरमनोवृत्तिर्भवेत् पूर्वं परसुरगतिं लब्ध्वा अहः सुखं विलसति अपूर्वः
परशुरगतिं लब्ध्वा अहः सुखम् विलसति ॥ ३९ ॥

व्याख्या—नव्योपकारविधौ नव एव नव्यः स्वार्थं यत् स-
क्षासौ उपकारश्चेति नव्योपकारः तस्य विधौ विधाने नूतनोपकारकरणे
सुमनसि सुष्ठु मनो यस्मिन् तस्मिन् निर्मलान्नःकरणे मनोवृत्ति-
व्यापारो भवेत् निर्मलहृदय एव उपकारविधिः प्रवर्त्तत इति भावः
नव्यापकारविधौ नूतनाऽपकारविधौ विरोधविधौ तदितरमनोवृत्तिः
तदितरस्मिन् कल्पितान्तःकरणे वृत्तिरभिनवेशो भवेत् जायेत तथाहि
पूर्वः सुमनसि मनोवृत्तिः परसुरगतिं लब्ध्वा परा अत्युन्नता या सुर-
गतिर्देवगतिस्तां लब्ध्वा देवगतिं प्राप्य सुखम् निरुपद्रवं यथास्यात्तथा
अहः दिनम् विलसति गमयति अपूर्वः परः तदितरमनोवृत्तिः कल्प-

पितान्तःकरणः परशुरगतिम् परस्मात् सूर्यते इति सुरः भावेऽपि तस्य
गतिं मरणं लब्ध्वा आसाद्य अह इति खेदे सुखम् सृष्टुं सन्निवपये-
न्द्रियम् वैषयिकेन्द्रियवैधुर्यम् विलसति विषयसुखादिकमपि न
लभते मृत्वा दुःखमापद्यत इति भावः ॥३९॥ संविषयीन्द्रियमिति हैमः
साधारणाभिधेयतया सर्वपक्षसाधारणमदो व्याख्यानम् ॥

अतुलबलवान् मौनी वृत्त्या पराजितयाजनि
जनितजनतानन्दो मन्दोदरीरमणे रते ।

किमुत्त महसा दीनं हीनं मलीनविधेर्वशात्

सबलमबलं कर्ता रक्षोगणे शरणे रणे ॥ ४० ॥

अन्वयः—अतुलबलवान् मौनी जनितजनतानन्दः अमन्दः दरीरमणे रते
रक्षोगणे शरणे रणे मलीनविधेर्वशात् महसा दीनं हीनम् अबलम् सबलम्
कर्ता भजनि ॥ ४० ॥

व्याख्या—अतुलबलवान् निरतिशयाध्यात्मिकशक्तिशाली
मौनी मौनव्रतधारकः जनितजनतानन्दः जनित उत्पादितः जनतायाः
जनसमूहस्य आनन्दः सुरं येन स अमन्दः अनलसः स्वाचारपरि-
पालनपटुः अपराजितया सर्वसहिष्णुतया धृष्ट्या सर्वहितकारिकयेत्यर्थः
दरीरमणे गिरिकन्दारारमणे रते अनुरक्ते रक्षोगणे शरणे राक्षसजने गृहे
“शरणं गृहरक्षितोरित्यमरः” अरणे शब्दरहिते विषये पशुपक्ष्यादि-
विषये अनुकूलेऽननुकूले वा विधिनिषेधरहिते किमुत्त किञ्च महसा
तेजसा हीनं तेजोहीनमत एव दीनं दुर्बलम् कुत इत्याकांक्षायामाह
मलीनविधेर्दुरदृष्टस्य वशात् अधीनतः अबलम् निर्बलम् सबलम् रक्षा-
विधायकत्वात् बलवन्तं कर्ता अजनि अभूत् प्रमोः प्रमावात् परस्पर-
विरोधपरिहारेण निर्बलोऽपि सबलो भवतीति भावः ॥ ४० ॥

रामपक्षे—मन्दोदरीरमणे मन्दोदर्या रमणे रावणे रते अनुरक्ते
रक्षोगणे राक्षससमूहे शरणे गृहे समीपे रणे संग्रामे मलीनविधेर्दुरदृष्टस्य

वशात् प्रभावात् महसा हीनम् निस्तेजस्कम् अत एव दीनम् दैन्य-
मुपगतं सबलम् ससैन्यम् रावणम् अतुलबलवान् अपरिमितपराक्रम-
शाली मौनी मुनिव्रतवान् जनितजनतानन्दः विरचितलोकसमुदाय-
सुखः रामः अबलम् दुर्बलम् कर्त्ता अजनि दुर्बलविधायकोऽभूत् कये-
त्याह अपराजितया अपराङ्मुखया वृत्त्या अच्छलेनेतिभावः ॥४०॥

कृष्णपक्षे—रक्षोगणे शरणे राक्षसजनावलम्बेऽरणे असंग्रामे मन्दो-
दरीरमणे मन्दम् कृशम् उदरं यस्याः सा मन्दोदरी जीवद्यशा जरा-
संघदुहिता तस्या रमणे बल्लभे कंसे रते विरते मृते सति जनितजनता-
नन्दः कृतलोकाह्लादः मौनी मौनव्रतवान् अतुलबलवान् विपुल-
पराक्रमशाली कृष्णः अपराजितया वृत्त्या कदाचिदप्यपराङ्मुखवृत्त्या
मलीनविधेर्वशात् महासा हीनं दीनम् अबलम् दुर्बलम् यादवम् कंस-
भयादितस्ततो भ्रमन्तम् सबलम् बलसहितम् कर्त्ता अजनि सबलवि-
धायको जात इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अमृतमपि तन्मन्योर्दूराद्भूदमृतव्रता-

दमृतमदधात् स्वस्मिन्नेवं परात्मनि तुष्टये ।

अमृतरुचिवद्देवोऽपूर्वो यशोऽनुदिशं नय-

दमृतनिधिना यन्मर्यादा ययौ ससुतां भुवम् ॥४१॥

अन्वयः—मन्योः अमृतव्रतात् तत् अमृतमपि दूरात् भूत् अमृतम्
स्वस्मिन् परात्मनि तुष्टये अघात् अपूर्वो देवः अमृतरुचिवत् यशः अनुदिशम्
नयत् स अमृतनिधिना यन्मर्यादा तां भुवम् सु ययौ ॥ ४१ ॥

व्याख्या—मन्योः मन्यते जनैरिति मन्युः मन्यतेरौणादिको युः
तस्मात् जगन्मान्यात् अमृतव्रतात् अमृते मोक्षे व्रतं नियमो यस्य
तस्मादमृतव्रतात् अमृतम् अयाचितं वस्तु दूराद्भूत् दूरङ्गतम् अया-

चितस्यादत्तादानत्वेन पापजनकत्वात्सर्वथा तं जहावित्यर्थः स्वस्मिन्
परात्मनि तुष्टये अमृतम् जलम् अघात् धृतवान् अमृतरुचिर्वाद् चन्द्र
इव अपूर्वो देवः सर्वोत्कृष्टो देवो जिनेन्द्रः यश्च अनुदिशम् प्रतिदिशम्
नयत् न जिनेन्द्रः अमृतनिधिना समुद्रेण यन्मर्यादा आश्रितेतिशेषः
सु इति पादपुष्टौ तां मर्यादाम् भुवमतिशयाम् ययौ प्राप समुद्र इव
गांभीर्ये आसीदिति भावः ॥ ४१ ॥

रामपक्षे—तन्मन्योः तस्य रावणस्य मन्योः क्रोधात् अमृत-
व्रतात् अमृतं व्रतयतीति अमृतव्रतः अमृतमोजी देवस्तस्मात् दूरात्
अभूत् पृथक् अभूत् रावणमयात्तेषाममृतं दुर्लभं ययौ स्वस्मिन् स्व-
शरीरे एवम् परात्मनि पुत्रादौ तुष्टये सुखेन जीवनाय अमृतम् अम-
रणम् अघात् कदाचिदपि न म्रिये इत्येवं निश्चयमकृत नाधिकारः
कृतान्तस्य दशकंधरमन्दिरे इत्यभिपुक्तोक्तेः अपूर्वः अतुलपराक्रमः देवो
रावणः अमृतरुचिरिव चन्द्र इव अनुदिशं प्रतिदिशं यश्च नयत्
प्राख्यापयत् स रावणः सु सुष्ठु यथास्यात्तया अमृतनिधिना सागरेण
यन्मर्यादा यस्या मर्यादा सीमा तां भुवम् तादृशीं भूमिम् लंकां ययौ
तत्र तस्यौ ॥ ४१ ॥

कृष्णपक्षे—अमृतव्रतात् अमृतमयाचितं व्रतयति निवर्त्तते इति
अमृतव्रतस्तस्मात् मन्योः मान्यात् कृष्णात् अमृतं जलम् दूरात् अभूत्
द्वारकानिर्माणाय जलं दूरद्गतम् अमृतम् देवम् स्वस्मिन् एवम् परा-
त्मनि तुष्टये अघात् अस्यापयत् “अष्टोत्तरशतेनोर्ध्वं जिनविम्बैर्विभू-
षितम् मेरुशृङ्गमिवोत्तुङ्गमणिरत्नहिरण्यममितितचरित्रे” अमृतरुचि-
वत् अमृताशुरिव अपूर्वो देवः कृष्णः यश्च अनुदिशम् नयत्
यन्मर्यादा पदीपनगरसीमा अमृतनिधिना सागरेण अकृतेति शेषः
सु सुष्ठु तां भुवम् द्वारकां ययौ अघ्युवात् ॥ ४१ ॥

बलमविरलं तेनोद्योगात् तदा विरलं कृतं

विविधविषयव्यामोहस्य व्यपासनतापसात् ।

प्रकृतिशिशिरं दृष्ट्वा स्वस्योपदेशविधिं ततो

जनपदमपि प्राहुस्तीर्थं तदा कलिकुण्डिनम् ॥ ४२ ॥

भाव्यर्थः—विविधविषयव्यामोहस्य व्यपासनतापसात् तेन उद्योगात् अविरलं बलं विरलं कृतम् स्वस्य प्रकृतिशिशिरम् उपदेशविधिं दृष्ट्वा तदा कलिकुण्डिनं जनपदमपि तीर्थं प्राहुः ॥ ४२ ॥

व्याख्या—विविधविषयव्यामोहस्य विविधविषये अनेकविषये वस्तुनि यो व्यामोहः प्रेमा अभिरुचिरित्यर्थः तस्य यद्व्यपासनम् दूरीकरणम् परित्याग इति यावत् तस्मै व्यपासनाय यस्तापसस्तपश्चरणम् तस्मात् मोहनिवारकतपोऽनुष्ठात् तेन जिनेन्द्रेण प्रभुणा तदा साधुत्वदशायां अविरलं निबिडम् बलम् सैन्यम् राज्यावस्थानुकूलं सैन्यादिकम् कामक्रोधादिविषयबलम् वा विरलम् कुशम् कृतम् तनूकृतम् स्वस्य आत्मनः प्रकृतिशिशिरम् स्वभावशीतलम् उपदेशविधिं प्रवृत्तिविधिमाचारमित्यर्थः दृष्ट्वा विलोक्य तदा जिनेन्द्रसमागमदशायाम् जनपदमपि यस्मिन् प्रभुस्समेति तन्नगरमपि कलिकुण्डिनम् कलिनिवारकम् कलिदाहकं वा तीर्थम् तीर्थभूतमतिशयपावनमित्यर्थः प्राहुः प्रोचुः जना इति शेषः ॥ ४२ ॥

रामपक्षे—विविधविषये राज्यकालिकानेकस्रक्चन्दनादिविलासहस्त्यश्वादिपदार्थे यो व्यामोहो ममत्वबुद्धिस्तच्चद्विषयकाभिनिवेशस्तस्य यद्व्यपासनं निरसनम् तदेव तपः व्रतम् तत्र साधुः तापसस्तस्मात् अनेकमनोहरवस्तुनिरसनतपोयोगात् तेन रामेण उद्योगात् उद्यमात् विरलम् विच्छिन्नम् असंचितमित्यर्थः बलम् वानरीयसैन्यम् अविरलम् निबिडं घनीभूतं संचितमितियावत् कृतं विरचितम्

स्वस्य स्वकीयस्य उपदेशविधिम् विधीयते यत्र स विधिः देशस्य समी
पमुपदेशम् तयोः कर्मधारय इति विधियमानदेशम् स्वशासन-
शासितभूप्रदेशम् प्रकृतिशिशिरम् स्वाभाविकनिर्मलं दृष्ट्वा तदा दर्शन-
दशायां कलिकुण्डिनम् कलिनिवर्त्तकं जनपदमपि नगरमपि तीर्थम्
तीर्थभूतम् प्राहुर्जगुः ॥ ४२ ॥

कृष्णपक्षे—विविधविषयव्यामोहस्य अचिरसमावेशितनिज-
नगरवस्तुजातसंपादनरूपचिन्तनस्य व्यपासनम् व्यापनमेव तप-
श्चित्तैकाग्र्यता तदेव तापसस्तस्मात् हेतोः तेन कृष्णेन उद्योगात्
प्रयासात् व्यापारविशेषात् विरलम् छिन्नभिन्नम् चलम् यादवसैन्यम्
अविरलम् सन्नद्धं दुःप्रक्षय्यं कृतम् विधापितम् स्वस्य स्वकीयस्य
उपदेशविधम् निवासभूमिम् प्रकृतिशिशिरम् स्वतो निर्मलं दृष्ट्वा कलि-
कुण्डिनम् पापनिवारकम् जनपदम् द्वारकापुरम् तीर्थम् पूतम् प्राहुः
कथयन्तिस्म ॥ ४२ ॥

तदनु जनपे क्षित्या हत्या न-मेऽस्तु हरेररे-

स्तदपि वचसा वक्रं चक्रं विमोक्षयति का गतिः ।

हतनिगरणात् तेनास्तेनाऽमुनाऽनलके मते

दिवि सुमनसां वृष्टिर्भाविन्यहो शिरसो नतेः ॥४३॥

अन्वयः—जनपेक्षित्या हरेः अरेः मे हत्या न अस्तु वचसा तदपि वक्रं
चक्रं विमोक्षयति का गतिः हतनिगरणात् अस्तेन तेन अमुना अनलकेमते
शिरस उपरि नतेः दिवि सुमनसां वृष्टिर्भाविनी ॥ ४३ ॥

व्यारूपा—तदनु तत्यात् जनपेक्षित्या जनान् पाति रक्षतीति
जनपः जनरक्षकः तस्य ईक्षित्तिरीक्षणम् तथा जनरक्षकदृष्ट्या हरेः काम-
स्य अरेः विनाशकस्य जितकामस्य मे मम हत्या जीवहिंसा न अस्तु नैव-
भवतु वचसा तदपि वचनेनापि तद् हिंमनम् नास्तु न च कायेन न च

ज्ञाचेत्यर्थः वचसापि तद् वचनेनापि हिंसनम् कर्तृ वक्रं कुटिलम्
 चक्रम् विमोक्षयति चक्रप्रहारं करोतीति भावः 'संभावनायां लट्'
 अत्र विषये का गतिः क उपायः अनिवार्यमेतदित्यर्थः अत इति शेषः
 हतनिगरणात् हतस्य हतशब्दस्य निगरणात् निगालात् सर्वथा अव्य-
 वहारात् अस्तेन अस्तभूतेन अदर्शनेनेत्यर्थः अमुना हतशब्दनिगरणेन
 तेन हेतुना अनलके मते अनल एवानलकस्तस्मिन् अग्निरूपे मते यथा-
 ऽनिच्छयापि स्पृष्टोऽग्निर्देहति तथा हतशब्दप्रयोगोऽपि रदृष्टम् जनय-
 तीति भावः अत एव नतेर्नम्रस्य मर्बत्र कृतमैत्रस्य शिरसो मूर्ध् उपरीति-
 शेषः दिविसुमनमां देवकुसुमानां अहो इत्याश्रये वृष्टिः वर्षणम् भाविनी
 संभाविता सर्वत्र नतान् देवा अप्यनुगृह्णन्तीतिभावः ॥ ४३ ॥

रामकृष्णपक्षे—हरेः मे हरिनाम्नो मम जनपेक्षित्या जनरक्षक-
 दृष्टया लोकपालकत्वेन अरेः शत्रोः हत्या हिंसा न अस्तु नैव त्वात्
 शेषं पूर्ववत् ॥ ४३ ॥

शृणु मम वचो राजन् ! मुञ्चरुचिं वसुधासुतां

कुरु गुरुकुलं नानीतात्राकुलं धनसंकुलम् ।

इति लघुगिरा क्रुद्धे युद्धे स्थिरे स-दशानने

बलमलभताऽस्योपास्यायै गणेण विभीषणः ॥ ४४ ॥

अन्व०.—हे राजन् 'वसुधासुताम् अरुचिं मुञ्च ना नीतो अ कुलम्
 धनसंकुलम् कुरु गुरु इति लघुगिरा स दशानने क्रुद्धे युद्धे स्थिरे सति अयो-
 पास्यायै गणेन विभीषण बलम् अलभत ॥ ४४ ॥

व्याख्या—हे राजन् ? देदीप्यमानप्रभो ? जिनेन्द्र ? वसुधासु वसु
 रश्मि धारयतीति वसुधा तीक्ष्णतेजोधरणशक्तिः तासु तीक्ष्णतेजोधा-
 रणासु ताम् प्रसिद्धामतिशयितामित्यर्थः अरुचिम् अप्रीतिम् मुञ्च त्यज
 अन्यथाऽतिमृदोस्ते मोहादिः पगमयं कुर्यादितिभावः अत एव धनसं-

कुलम् तपोधनव्याप्तं गुरुकुलम् चारित्र्यम् अनीतौ मोहराज्यनीतौ मोहा-
दावित्यर्थः न कुरु न विदधीहि इति लघुगिरा अल्पस्मरणेनैव सदशा-
नने सर्वतो भावे क्रुद्धे युद्धे मोहगजेन सह युद्धे स्थिरे निश्चले वीरापि-
ते प्रभौ गणेन स्वीयधैर्यादिगणेन विभीषणः मोहराजं प्रतिभयानकः
बलम् आभ्यन्तरिकबलम् अलभत अप्राप्नुव ॥ ४४ ॥

रामपक्षे—हे राजन् ! नृप ? भ्रातः ? राजते सदमद्ग्रहणेन शोभते
इति राजा तत्संयुद्धौ अनेन उपदेशतार्हता तस्मिन् व्यज्यते मम
यौनसम्बन्धिनः न तु मंत्रिण एव ते च भयादितः कटाचिन्न सदु-
पदिशन्ति अहन्तु न तथेति गर्वः वचः वचनम् सदुपदेशं शृणु
समाकर्णय किमिच्छाशंकायाह मुञ्चेति अरुचिम् नास्ति रुचिः रावण-
विषयकाभिलाषो यस्या मा अरुचित्ताम् यद्वा न रोचते जनेभ्यः पर-
स्त्रीत्वाद्या ताम् अप्रमत्ताम् अननुरागिणीमित्यर्थः वगुधाधुताम् भूमि-
तनयाम् जानकीम् मुञ्च त्यज तद्विषयकाभिलाषं मा कुरु तथाहि धन-
संकुलम् धनेन सर्वसंपत्त्या संकुलं समृद्धम् गुरुकुलम् सर्वतोऽप्यदात्तं
निजवंशम् अनीतौ परस्त्रीधर्षणरूपान्याये आकुलमस्तव्यस्तम् विषद्-
प्रस्तम् न कुरु न विदधीहि इति उक्तरूपम् लघुगिरा लघोः कनिष्ठ-
भ्रातुः गिरा वचनेन यद्वा लघुगिरा क्षुद्रवचनेन कायरजनवचनीय-
वचनेन क्रुद्धे सद्यः कोपममाविष्टे युद्धे संग्रामविषये स्थिरे निश्चले
दशानने रावणे मति यावत् प्राणं न दास्यामि मैथिलीं भीतभीतवदिति-
कृतनिश्चये स विभीषणः अस्य रामस्य उपास्यायै सेवायै अवलम्बनाय
गणेन स्वीयपरिवारेण अस्य रामस्य बलम् मन्यम् अलभत अप्राप्नु
रामसंगतोऽभवत् ॥ ४४ ॥

कृष्णपक्षे—कंसवधसंतप्तो जगसंधः कृष्णानयनाय मोमकं
राजानं समुद्रविजयादिकं प्रति प्रैपीत म च तं प्रन्याह “शृण्विति” ।

हे राजन् ! समुद्रविजय ? अस्य मम वचः जरासंधसंदेशरूपम्
 शृणु अवधारय मुञ्च कृष्णमिति शेषः जरासंध प्रति कृष्णं प्रहिणु अथ
 च अरुचिं कृष्णत्यागरूपं वैमनस्यं मुञ्च त्यज वसुधासु स्वकीय-
 राज्यभूमिषु ता कृष्णप्रीतिम् कुरु कृष्णाऽत्यागात् राज्यहरणमवश्य-
 म्भावीतिभावः गुरुकुलम् महद्यादववंशं धनसंकुलं धनधान्यममृद्धं
 अनीतौ कृष्णाऽप्रेषणरूपापराधे आकुलम् विपर्यस्तम् विपद्ग्रस्तम् न
 कुरु न मिथेहि इति लघुगिरा नीचवाक्येन स समुद्रविजयादिः
 दशानने दशदिशि सर्वतः क्रुद्धे युद्धे स्थिरे गणेन सैन्येन विभीषणः
 भयानकः अस्य जरासंधस्याऽपास्यै निरसनाय बलं सैन्यम् अलभत
 अचिन्वत ॥ ४४ ॥

अवगमनतः पुत्री जीवद्यशा अवशाऽवदद्

मनसि चरितं मत्वा भूपः प्रयाणमधात् पुरः ।

त्रिभुवनगुरोः स्मृत्या दूष्यैर्विभूष्य ह्यद्विपं

सपदि पदिकानग्रे कृत्वा ययौ विजयाशयः ॥ ४५ ॥

अन्वय — अवगमनतः पुत्री जीवद्यशा अवदत् अवसा भूप. मनसि
 चरितं मत्वा पुरं प्रयाणम् अधात् त्रिभुवनगुरो स्मृत्या ह्यद्विपं दूष्यैर्विभूष्य
 विजयाशयं पदिकान् अग्रे कृत्वा ययौ ॥ ४५ ॥

व्याख्या—अवगमनतः अवगम्यतेऽनेनेति अगमम् ज्ञानम्
 तस्मिन्नटो लग्नः इति अवगमनतः ज्ञानसंलग्नः पुत्री पुनात्यात्मानमिति
 तथोक्तः आत्मकल्याणकारकः जीवत् त्रिकालवर्चमानं यशः कीर्ति-
 र्यस्य स जीवद्यशा स्थिरकीर्तिः अवसा नास्ति वसो रमनं यस्य स
 शमयोरैक्यात्, अदत् प्रयोजनातिरिक्तवचनरहितः भूपः भुवम्
 भूमिस्थजीवम् पातीति भूपः जीवजातरक्षकः मनसि चित्ते चरित
 व्रतकर्मचेष्टितं मत्वा बुध्या “चरितमनुष्ठाने सचारे व्रतकर्मादौ चेष्टिते

लीलादाविति शब्दस्तोममहानिधिः” प्रयाणं विहारम् पुरः अग्रे अघात् अकृत हयद्विपम् हये मार्गे “ हयो घोटके पथि चेति शब्दस्तोममहानिधिः” द्विपम् द्वाभ्यां कराम्यां पिबतीति तम् जिनेन्द्रस्य करपात्रत्वात् हये मार्गे स्थितं द्विपम् हयद्विपम् दृष्यैर्देवदृष्यैर्देवपटैर्विभूष्य विभूषितमित्यर्थः त्रिभुवनगुरोः स्मृत्वा कर्मणोऽविवक्षया पृष्ठी त्रिभुवनगुरुं स्मृत्वा विजयाशयः कामादिविजयेच्छुः पदिकान् पादचारकान् मुनीन् अग्रे कृत्वा अग्रेसरं विधाय ययौ चचाल ॥ ४५ ॥

रामपक्षे—पुत्री जनकपुत्री जीवद्यशा जीवत् सफलीभवत् यसः प्रयत्नो यस्याः सा प्रयत्नलभ्या इति अवगमनतः ज्ञानतः कथंभूता अवशा परवशा इति मनसि हृदये चरितं तदीयचेष्टितं मत्वा बुध्वा पुरः अग्रे प्रयाणम् अघात् अकरोत् त्रिभुवनगुरोः स्मृत्वा त्रिभुवनगुरुं स्मृत्वेत्यर्थः जिनेन्द्रं संस्मृत्य हयद्विपं हये मार्गे द्विपमिवेति गजसन्निभं अदृष्यैः शोभनैर्विभूष्य अलंकृत्य सपदि शीघ्रं पदिकान् पादचारान् अग्रे कृत्वा अग्रेसरं विधाय विजयाशयः जयाभिलाषी सन् ययौ जगाम ॥ ४५ ॥

कृष्णेपक्षे—अवगमनतः यवनद्वीपादागतैः कैश्चिद्दण्डिभिर्द्वारिकापुर्यां मम पत्युर्विनाशकारी कृष्णो जीवतीति ज्ञानतः अवशा शोकपरवशा निजशत्रुजीवनश्रवणेन समाधिकशोकमग्ना पुत्री मगधराजकन्यका जीवद्यया तदभिधाना अवदत् कृष्णवृत्तान्तं स्वपित्रे न्यवेदयत् ततः विजयाशयः विजयाभिलाषी भूपो वरासंघः मनसि चरितं मत्वा मनसि स्वहृदये चरितं निजजामातृहननरूपं कृष्णवृत्तान्तं मत्वा विचार्य पुरः अग्रे तत्क्षणमेव प्रयाणम् यात्रामघात् अकृत त्रिभुवनगुरोः जिनेन्द्रस्य स्मृत्या स्मरणेन दृष्यैर्वर्धनिमित्तगृहैः हयद्विपम् हयाथ द्विपाथेति हयद्विपम् सेनाहत्वादेकवद्भावः त्रिभूष्य मण्ड-

यित्वा सपदि शीघ्रम् पदिकान् पादचारिसैन्यान् अग्रेकृत्वा पुरतो
विधाय ययौ द्वारका प्रति चचाल ॥ ४५ ॥

क्वचन फलितारामे रामे विराममना रिपो-

र्विनतशिरसां राज्ञां जैनोपहारविधिं दधत् ।

चलति तु रजश्चक्रे केतुं श्रिया हरिदम्बरा-

वरणकरणैः साक्षाद्रेजे क्षमाधनदर्शने ॥ ४६ ॥

अन्वय.—क्वचन फलितारामे रामे रिपोर्विराममना विनतशिरसां राज्ञां
जैनोपहारविधिं दधत् चलति तु रजः हरिदम्बरावरणकरणैः श्रिया केतुं चक्रे
क्षमाधनदर्शने साक्षाद्रेजे ॥ ४६ ॥

व्याख्या—रिपोः शत्रोः विराममनाः विरामे विजये मनो यस्य स
शत्रुरूपकर्मादिविजयकामुकः क्वचन कुत्रापि रामे मनोहारिणि फलि-
तारामे फलितः संजातफलो य आरामः उपवनम् तस्मिन् फलान्वित-
बाह्योद्याने विनतशिरसां विशेषेण प्रभृगत भक्त्या नतानि नम्राणि
शिरांसि येषांतेषां राज्ञां नृपानां जैनोपहारविधिं जैने जैनशासने य
उपहारा उपढौकनानि चन्दनानि वासाद्युपयुक्तान्यनुमत्यादयस्तेषां-
विधिं विधानं दधत् धारयत् स्वीकुर्वन् चलति विहरति सति विहारकाले
रजः पादोरिधतरजः हरिदम्बरावरणकरणैः हरिश्च अम्बराश्च हरि-
दम्बरे तयोरावरणकरणैः आच्छादनकारकैः दिगाकाशावरकैः
हेतुभिः श्रिया शोभासंपत्त्या केतुं चक्रे पताकां विदधौ प्रभोः मार्धं
अनेकेषां साधूनां विहरणात् रजोबाहुल्येन दिगच्छादकत्व-
मिति भावः क्षमाधनदर्शने मुनिजनदर्शने साक्षात् सद्यः रेजे
शुशुभे तुतोप ॥ ४६ ॥

रामकृष्णपक्षे—विराममना रिपोः रिपुदमनेच्छस्य कृष्णस्य च
क्वचन फलितारामे रामे फलान्विते मनोरमे उपवने विनतशिरसां
नतकंधराणाम् राज्ञाम् भूपानाम् सकासात् जैनोपहारविधिम् जैन-

सपर्याविधिम् दधत् विधापयत् अथवा विनतशिरसां राज्ञां जैनोपहा-
रविधिम् जैनप्रशस्तोपहारविधिम् उपढौकनानि दधत् धारयत् क्षमा-
धनदर्शने साधुसमागमे साक्षात् सर्वात्मनो रेजे चलति तु सैन्येन
सह प्रचलति सति रजः सैन्यपदोत्थितधूली हरिदुम्बरावरणकरणैः
दिगाकाशाच्छादकैः श्रिया केतु चक्रे केतुं विदधौ ॥ ४३ ॥

क्वचन रचयन् वन्यान् धन्यान् वदान्यधिया धनै-

रनुपदभुजि स्थाने वृष्टैर्हिरण्यसाधनैः ।

जनपदगतं स्वैरं वैरं हरन् विहरन्निति

प्रभुरनुपमच्छायं कायं दधौ कलधौतरुक् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—क्वचन अनुपदभुजि स्थाने हिरण्यसाधनैः वृष्टैः धनैः वदा-
न्यधिया वन्यान् धन्यान् रचयन् विहरन् जनपदगतं स्वैरं वैरं हरन् कलधौ-
तरुक् प्रभुः अनुपमच्छायं कायं दधौ ॥ ४० ॥

व्याख्या—क्वचन कुत्रापि अनुपदभुजिस्थाने भुज्यते इति भुजिर्भो-
ज्यम् तस्य स्थाने भिक्षालाभस्थाने यत्र प्रभोर्मिक्षा मिलति तत्र स्थले
हिरण्यसाधनैः स्वर्णमयकृतैः काञ्चनप्रचुरैः वृष्टैः वृष्टिभूतैः देवेन्द्र-
कृतस्वर्णरत्नादिवृष्टिभिः धनैः अन्नप्रचुरैश्च संपद्भिः वन्यान् वने तदा-
लये भवान् तदालयगतान् यत्र जिनेन्द्राणां भिक्षा मिलति तदालय-
गतानित्यर्थः “वनम् वृक्षममुदाये जले निवासे आलये चेति शब्दस्तो-
ममहानिधिः” अथ च वन्यान् आरण्यकान् वदान्यधिया अत्युदार-
मत्या धन्यान् श्रेष्ठान् भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टान् कृतकृत्यान् रच-
यन् विदधत् कुर्वन्नित्यर्थः विहरन् विहारं कुर्वन् जनपदगतम् नगरस्थं
यत्र जिनेन्द्रो गच्छति तन्नगरगतवैरम् विरोधं काकोलूकवत् प्राश्रुति-
कमपि वैमनस्यम् स्वैरम् यथेच्छम् अनायासेन स्वचक्रमणप्रमा-
वेनेति तात्पर्यम् हरन् परिहरन् त्याजयन् प्रभुर्जिनेश्वरः कलधौतरुक्

काञ्चनवर्णं अनुपमच्छायम् अनुपमा उपमातुमयोग्या निरुपमेत्यर्थः
छाया कान्तिर्यस्य तं कायं देहं शरीरं दधौ दधातिस्म साधुदेशायाम-
नियतविहारारहाराभ्यामपि रुक्षदेहसम्भवे तपोमहिम्ना स्पर्णवर्णदेहं
प्रभोर्वभूवेति तात्पर्यम् ॥ ४७ ॥

रामकृष्णपक्षे—वदान्यधिया अत्युदारमत्या वन्यान् वनेभवात्
कचन कापि धन्यान् धनसहितान् यद्वा कृतार्थान् विदधत् विरचयन्
किञ्च अनुपदभुजिस्थाने पदे पदे इति अनुपदम् भुजेः भोग्यस्य स्थानम्
भुजिस्थानम् अनुपदञ्च तत् भुजिस्थानञ्चेति तस्मिन् हिरण्यसाधनै
स्वर्णमयोपकरणैः वृष्टैः निसृष्टैरुपलक्षितः जनपदगतं स्वाभिमुखनगर-
स्थितं वैर विद्वेषं हरन् परिहरन् विहरन् निर्गच्छन् प्रभुः रामः
कृष्णश्च कलधौतरक् स्वर्णकान्तिः अनुपमच्छायं निरुपमकान्तिम्
कायम् शरीरम् दधौ अवाललम्बे ॥ ४७ ॥

विहगविरुतैर्नुन्नो भिन्नक्रमरतिविक्रमः

क्रमपरिचिते भूमीभागे सुभोगिजनागमे ।

विहतकलहा-देशे देशे कृतस्थितिमाश्रये

परिजनगणे नागस्थाने नृपो ध्रुवमुन्मनाः ॥ ४८ ॥

अत्रय—विहगविरुतैर्नुन्नो भिन्नक्रमरतिविक्रम उ-मना नृप क्रमपरि-
चिते सुभोगिजनागमे भूमीभागे विहतकलहादेशे देशे परिजनगणे नागस्थाने
भाष्ये ध्रुवम् स्थितिम् अकृत ॥ ४८ ॥

व्यारूपा—विहगविरुतैः विहायया गन्ठतीति विहगः पक्षी
तस्य तेषां वा विरुतैः प्रातःकालिकमधुरकृजनैः नृपः त्यक्तनिद्रः
अथ वा विहगानां बाणानां विरुतैः शब्दैः नृपः खिन्नः यद्वा विह-
गानां कोकिलादिकामोदीपकृपक्षिणां विरुतैः नृपः उद्वेजितः अभि-
न्नक्रमरतिविक्रमः अभिन्नः अविच्छिन्नः क्रमरतौ विहारव्यापारे

विहारविधौ विक्रम उत्साहो यस्य स सन्नतविहारप्रेमवान् उन्मनाः
 उत् उच्चैः मोक्षादौ मनश्चित्तं यस्य स उच्चाभिलाषी नृपः नृन् पातीति
 नृपः जीवेषु प्राधान्यात् तन्निर्देशः प्राणिमात्ररक्षकः जिनेश्वर इत्यर्थः ॥
 क्रमपरिचिते क्रमेण गमनेन परिचिते जातपरिचये अथवा क्रमात्
 क्रमशः परिचिते जातविश्रमे सुभोगिजनागमे सपृद्धशालिजनशालिनि
 भूमीभागे भूविभागे विहतकलहादेशे सर्वथाशान्तकलहे देशे स्थाने
 परिजनगणे परिजनाना गणः समुदायो यत्र नागस्थाने पर्वताश्रये
 यद्वा वृक्षागमे वृक्षाश्रये स्थितिम् स्थानम् सन्निवेशम् अकृत व्यधात्
 अत्रानुप्रामांकारः ॥ ४८ ॥

रामपक्षे—विहगविरुतैः पक्षिशब्दैः नृपः कृतस्वरः त्यक्तनिद्रो
 वा भिन्नक्रमः अन्यक्रमः रतिविक्रमः अनुरागक्रमः यस्य स सीतावि-
 रहात् विप्रलम्बरूपः क्रमपरिचिते क्रमेण गमनेन परिचिते जातपरिचये
 सुभोगिजनागमे सुखमौभाग्यवति अनाश्रये भूमीभागे भूपदेशे विह-
 तकलहादेशे विनष्टकलहके देशे परिजनगणे परिचारकजनमहिते ना-
 गस्थाने पर्वतप्रदेशे आश्रये आश्रमे उन्मनाः सीताविहगखिन्नचेताः
 नृपः रामः कृतस्थितिमा कृतनिवास आभीदिति शेषः ॥

कृष्णपक्षे—जरामन्धस्य संग्रामाय कृष्णं प्रति गमनवर्णनं विह-
 गेति । विहगविरुतैः अशुभसूचकपक्षिशब्दैः नृपः खिन्नः विमनस्कः
 “प्रतिकूलः समीतोऽभूद्गृध्राश्चन्द्रपुरम्बरे इति तच्चरित्रे” भिन्नक्रमो
 रतिविक्रमः भिन्नक्रमो विच्छिन्नक्रमो रतिविक्रमो यस्य स प्रथमं
 शृङ्गारम्मस्य स्थायीभाव आगीदिदानीं वीरस्य उत्साहस्थायीभावो जात
 इति भिन्नक्रमेति उन्मनाः शत्रुकृतापराधम्भरणेन क्षुब्धचित्तः नृपः
 प्रति वासुदेवो जरासंधः क्रमपरिचिते सुभोगिजनागमे सुभोगिजनानां

नृपानामागमः माहाय्यमम्मेलनं यत्र तस्मिन् विहतकलहादेशे पारस्परिककलहरहिते परिजनगणे परिजनाश्रितभूमौ सुरक्षित इत्यर्थः ॥ नागस्थाने पर्वतममीपे स्थितिम् अकृत व्यदधात् ॥ ४८ ॥

त्यजत मनुजा रागं द्वेषं धृतिं दृढसज्जने,
भजत सततं धर्मं यस्मादजिह्मगतारुचिः ।

प्रकुरुत गुणारोपं पापं पराकुरुताचिराद्,
मतिरतितरां न व्याधेया परव्यसनादिषु ॥४९॥

अन्वय — हेमनुजा । राग द्वेष त्यजत दृढसज्जने धृतिं सतत धर्मं च भजत यस्माद् भजिह्मगतारुचि गुणारोपं प्रकुरुत अचिराद् पापं निराकुरुत परव्यसनादिषु मतिः अतितरा न व्याधेया ॥ ४९ ॥

व्याख्या—हेमनुजाः ? मानवाः ? तेषामेवज्ञानाश्रयत्वाद्विशिष्योक्तम् रागं अनुरागं निपयाभिनिवेशं द्वेषं विरोधं अनिष्टसाधनताज्ञानजन्यं रागप्रतिबंधिचित्तवृत्तिभेदं त्यजत निराकुरुतदृढसज्जने सुस्थिरसज्जने जने कपायाद्यनभिनिविष्टचित्तवृत्तिशालिनि धृतिं धैर्यं भजत सेवत धारयतेति यावत् मततं निगन्तरं धर्मं सकुरुत भजत संचिनुत यस्मात् धर्मसेवनात् अजिह्मगता अकौटिल्यगता ऋज्वी रुचिः वृद्धिः भवतीति शेषः गुणारोपं गुणस्य दयादाक्षिण्यादिरूपस्य आरोपः आधानं प्रकुरुत गुणसंचयं विधत्त अचिगात् सद्यः तत्क्षणमेव पापं क्लिप्तं निराकुरुत पृथक् कुरुत दूग्मन्त्यजत परव्यसनादिषु परेषु निकृष्टेषु व्यसनादिषु परस्त्रीसंग-मद्यपानस्तेयादिषु यद्वा परेषां अन्येषां व्यसनादिषु दुःखजनकव्यापारेषु मतिः वृद्धिः अतितगम् अत्यन्तमेव क्लिष्टिदयीत्यर्थः न व्याधेया न योजनीया यथा परबाधा भवेत्तथा किमपि नैव विधेयमितिभावः ॥ ४८ ॥ मर्षपक्षमाधारणमेतद्व्याख्यानम् ॥

भवति स महानक्रोधस्त्यागतो गतिमानये,

दशमबहुधादाने शत्रुञ्जये स्तुततीर्थराट् ।

त्वमसि बलतः पूर्णस्तूर्णं नवा-जिनमाश्रितः,

प्रभवसि कथं नागारोहे न-राजरयावृतः ? ॥५०॥

अन्वयः—अये यः अक्रोधः ॥ महान् भवति त्यागतः गतिमान् दशम-
बहुधादाने शत्रुञ्जये स्तुततीर्थराट् त्वमसि बलतः पूर्णः स्तूर्णं न वा जिनमाश्रितः
नागारोहे नराजरयावृतः कथं प्रभवसि ॥ ५० ॥

व्याख्या—अये इति संबोधने हे प्रभो? शक्तिमन्? अक्रोधः क्रो-
धरहितः जनः यः स महान् भवति महत्त्वमाप्नोतीति भावः त्यागतः
सांसारिकविषयवासनापरित्यागात् गतिमान् ज्ञानवान् भवति त्यागस्य
ज्ञानपुरःसरत्वात् सैव यथार्थज्ञानवान् सर्वथा यः सर्वान् परित्यजतीति
भावः अथवा त्यागतः संसारत्यागतः गतिमान् प्रशस्तगमनशीलः
देवत्वे मोक्षत्वे च गन्ता भवति यद्वा त्यागतः अगतिमान् पुनः पुन-
र्गमनागमनरहितः जन्ममरणरहितो भवति दशमबहुधादाने दशमस्य
तन्नामकतपोविशेषस्य बहुधा आदाने ग्रहणे अनेकधा दशमतपोऽनुष्ठा-
नात् शत्रुञ्जये आभ्यन्तरिककामादिशत्रुविजये विषये स्तुततीर्थराट्
स्तुतम् प्रशंसितम् यत्तीर्थम् शास्त्रम् तत्र राजते इति तथा यथार्थ—
शास्त्रज्ञानवान् यद्वा स्तुतं प्रशंसितं यत्तीर्थं विद्यादिगुणयुतपात्रं तत्र
राजते यः स तथोक्तः अथवा “सत्यं तीर्थं क्षमातीर्थं तीर्थमिन्द्रियनि-
ग्रहः सर्वभूतदयातीर्थं सर्वप्रार्ज्वमेव चैत्युक्तप्रकारस्य तीर्थस्य ग्रहणा-
द्राजते यः स अथवा दशमस्य अवस्थाविशेषस्य बहुधा आदानात्
ग्रहणात् तस्मिन् सति शत्रुञ्जये विमलाद्री स्तुतः स्तुतिविषयीकृतः
तीर्थराट् जिनेश्वरो येन ॥ तथोक्तः षट्त्वेऽपि शत्रुञ्जये कृततीर्थकर-

स्तुतिः अथवा दशानां “ दानशीलक्षमावीर्यघ्नानप्रज्ञाचलानि च ।
 उपायः प्रणधिर्ज्ञानं दशबुद्धचलानि वै ” इत्युक्तलक्षणानां पूर्णः दशमः
 तस्य बहुधा आदानात् संग्रहात् शत्रुंजये शत्रूणां बाह्याभ्यन्तररिपूणां
 जये विजये स्तुततीर्थराद् स्तुतः स्तुतिविषयीकृतः यः तीर्थः पूतदेशः
 तत्र राजते इति तथोक्तः त्वं बलतः आत्मबलतः पूर्णः असि भवसि
 वाजिनम् अश्वम् आश्रितो न तथा न वा नैव जिनम् आश्रितः नागा-
 रोहेण पर्वतारोहेण पर्वताधिष्ठानेन राजरयावृतः राज्ञश्चन्द्रस्य यो रयः
 वेगस्तेजस्तेन आवृतः आयुक्तः युक्त इति भावः ॥ कथं न प्रभवसि
 किन्तु प्रभवस्येव यथा चन्द्र उदयाद्रिसमारूढः विद्योतते तथा भवा-
 नपि नागारोहेन दीप्यते इति भावः ॥ ५० ॥

रामपक्षे—अक्रोधः क्रोधरहितः यः स महान् गुरुर्मवति त्या-
 गतः सीतात्यागतः सीतार्पणतः गतिमान् अत्यधिकसमुन्नतिपदगामी
 भवतीत्यर्थः दशमबहुधादाने ददातीति दः पर्वतः स इव यः शमः
 शान्तिः पर्वतो यथा सर्वाश्रयस्तथा शमाश्रितोऽपीति भावः स दशमः
 दः पर्वते दत्ते खण्डने चेति शब्दस्तोममहानिधिः तस्य बहुधा अने-
 कशः सर्वदेत्यर्थः आदाने ग्रहणे शत्रुञ्जय आभ्यन्तरिकानां पाक्षानां
 शत्रूणां जये पराजये स्तुततीर्थराद् मत्पात्रश्रेष्ठो भवति. त्वं रावणः
 बलतः सैन्यतः मामर्ह्यतश्च पूर्णः युक्तोऽसि जिनमाश्रितः न वा जि-
 नाश्रयणं विना नागारोहेण राजरयावृतः राजतेजोयुक्तः कथं प्रभवसि
 नैव प्रभवसि अतो जिनाश्रयणमवश्यं कर्तव्यं तस्मिंश्च सुतरामेव युद्ध-
 निश्चिन्तः परदारोऽसंग्रहश्च भविष्यतीति भावः ॥ ५० ॥

एवं कृष्णपक्षेऽपि ज्ञेयम् ॥ ५० ॥

जलनिधिगतं सर्वं स्वं वा परं कुरु संयतं,

स्मितवति मयि प्रोच्चैः स्थाने तपोबलशालिनि ।

यदनलसता सूरु दूरे करोति न किल्बिष-

मसहनजने लीने रक्षा न-दीनबलात् क्वचित् ॥५१॥

अन्वयः—प्रोच्चैः स्थाने तपोबलशालिनि मयि स्मितवति जलनिधिगतं परं सर्वं स्वं वा संयतं कुरु यदनलसता असहनजने दूरे सूरु किल्बिषं किल-करोति लीने दीनबलात् रक्षा क्वचित् न भवतीति ॥ ५१ ॥

व्याख्या—प्रोच्चैः स्थाने अत्युन्नतप्रदेशे तपोबलशालिनि तपो-बलयुक्ते मयि स्मितवति जातहासे अहोऽज्ञानविलसितं कथमेतेऽकार्य-मपि कार्यमिव कुर्वन्तीति जातपरिहासे इति भावः स्थिते सतीति शेषः यदि ते धनजिघृक्षा महती वर्त्तते तर्हि जलनिधिगतं रत्नाकरसंस्थितं सर्वं निखिलम् परम्वत् ऋष्टं स्वम् धनम् संयतं एकत्रीकृतं कुरु स्व-गृहे निश्चितं कुरु किमित्यल्पधनिनं पीडयसीति भावः यदनलसता यदि तेऽनलमता वीररमस्य स्थायी समुत्साहो वर्त्तते तदेति शेषः अमह-नजने अक्षमे जनेऽदूरे पुरोदृश्यमाने सूरु सूर्यधामनिधौ किमिति किल्बिषं अपराधं न करोति नाक्षरति सर्वेषां वीर्यनिपकोऽसाविति तं प्रत्येव निजमामर्ध्यं प्रदर्शयेति भावः तथाहि लीने शरणापन्ने अमा-मर्ध्यशालिनि रक्षामहनं दीनबलात् दैन्यादेव क्वचिन्न मामर्ध्यशा-लिनि जने यदि रक्षा भवेत् भव रक्षा दीनस्य रक्षा न सुतरामेव संमा-न्यतेऽमामर्थादिति तत्त्वम् ॥

रामपक्षे—जलनिधिगतं समुद्रमभीषवर्त्तमानं अत्र सामीप्ये स-प्तमी यथा कूपे गार्ग्य इति सर्वं निखिलं स्वं स्वकीयसैन्यम् संयतं सुरक्षितं सर्वतोभयरहितं कुरु विधेहि तथापरं अत्रुच्च संयतं पदं स्वा-धीनं कुरु यदि कश्चिन् गुप्तचरः समागच्छेत् संगृह्णाणेति नात्र तपो-

बलशालिनि बलयति वर्द्धयतीति बलम् तपः बलम् तेन शालितुं
 शीलमस्मिन् तस्मिन् प्रोचैः स्थाने अत्युन्नतप्रदेशे स्थिते मयि सित-
 वति विक्रस्वरे सोत्साहेऽदूरे सन्निधौ दूरे सूर्यवंशोद्भवे सति तथाच
 यत् यतः सेना संयमतः किल्बिपमपराधं छलमित्यर्थः न करोति
 सावधाने कौऽपि साहसं न कुर्यात् एवंच असहनजने सामर्थ्यशालि-
 नि जने लीने शरणापन्ने सत्यपि दीनबलात् दैन्यात् रक्षा तदीयाभय
 दानम् क्वचिदपि कुत्रापि न बहुच्छला हि राक्षसाः शरगताः सन्तो
 विश्वासमुत्पाद्य सतिरन्ध्रेऽवश्यमेव विराध्येरन्निति न तत्र विश्वासो
 विधेय इतितत्त्वम् ॥ ५१ ॥

कृष्णपक्षे—जलनिधिगतं समुद्रसमीपवर्तिनं द्वारकापुरस्थितम्
 सर्वं परमन्यं वा-स्वं धनं संयतं सम्यक्चितं कुरु तपोबलशालिनि
 तप आलोचनम् “तपः माघे शिशिरे ऋतौ आलोचने स्वाश्रमविहि-
 तधर्मे चैति शब्दस्तोममहानिधिः” सम्यक् पर्यवेक्षणम् तस्य बलेन
 उपयोगेन शालिनि विराजमाने प्रोचैः स्थाने उन्नतप्रदेशे सितवति
 सावधाने दूरे सामर्थ्यशालिनि मयि सति यदनलसता आलस्याभावः
 तेन दूरे परोक्षेऽपि किल्बिपं पापमपराधं न करोति नाचरति असह-
 नजने अक्षमिणि जनेऽलीने अस्वाधीने दीनबलात् अयं दीन इति
 बलात् इति कृत्वेति भावः न रक्षा न पालना विधेयेति शेषः दीने
 बलवर्ता शोभापराक्रमशालिनि पराक्रमो विधेय इति तात्पर्यम् ॥ ५१ ॥

समितिरसकृत् कार्या वार्या न गोपनता-स्थिति—

दृढतरमनो वीर्यं कार्यं विचार्य सहस्रशः ।

नियतिवशतः कायोत्सर्गेऽप्ययं हतिमाप्नुयाद् ,

व्रजतु यद्दिवा मन्योः पक्षो रसातलमञ्जसा ॥ ५२ ॥

मन्वयः—समितिः असकृत् कार्या गोपनता स्थितिः न वार्या सहस्रशः
विचार्यं दृढतरमनोवीर्यं कार्यम् कायोत्सर्गेऽपि नियतिवशतः हनिमाप्नुयात्
यदि वा मन्योः पक्षः अज्ञप्ता रसातलं व्रजतु ॥ ५२ ॥

व्याख्या—असकृन् भूयोभूयः समितिः ईश्यासमित्यादयः
विधातव्या गोपनता स्थितिः गुप्तित्रयविधिः न वार्या न हेया किन्तु
कर्तव्यैव सहस्रशः अनेकधा विचार्यं परिचिन्त्य दृढतरमनोवीर्यं
प्रबलभारमवलं कार्यं विधातव्यम् मनोबलं न कदाचिदपि परिहार्य-
मिति भावः अयम् साधुजनः नियतिवशतः दैववशतः कायोत्सर्गेऽपि
कायोत्सर्गं क्रियारूपध्यानेऽपि हतिं विघ्नम् आप्नुयात् लमेत तथापि
मनश्चाञ्चल्यं नाशयेदिति भावः मन्योः क्रोधस्य अहंकारस्य वा
पक्षः सहायः अज्ञप्ता झटिति रसातलम् अधोलोकं व्रजतु गच्छतु
सर्वथाहंकारप्रशमोऽस्तु ॥ ५२ ॥

अथवा—समितिः संग्रामः कामक्रोधादिभिः सह युद्धम् अस-
कृत् भूयोभूयः कार्या विधेया गोपनतास्थितिः स्वसंयमरक्षणविधिः
न वार्या न त्याज्या स्वव्रतरक्षणं सर्वथा विधेयमेव नियतिवशतः दैवा-
धीनतः कायोत्सर्गेऽपि देहपरित्यागेऽपि अयं कामादिः हतिम् क्षतिम्
आप्नुयात् लमेत तथापि न त्यजेत् कायोत्सर्गो यदि भवेत्स विधेयः
परन्तु कामादेर्वशी न भवेदित्यर्थः अन्यत् पूर्ववत् ॥

रामकृष्णविषये—समितिः संग्रामः असकृत् पुनः पुनः कार्या
विधातव्या गोपनता पृथ्वीपालनता स्थितिर्मर्गादा न वार्या न परिह-
रणीया सर्वधैव भूपालना विधेया महस्रशः अनेकधा विचार्यं विधिच्य
दृढतरमनोवीर्यं सुदृढस्वात्मशक्तिं कार्यं विधातव्यम् नियतिवशतः
विधिवशतः अयम् आत्मशक्तवान् कायोत्सर्गेऽपि हतिम् चाधामा-
प्नुयात् लमेत चेत् यदि तथापि मन्योरहंकारस्य पक्षः स्वाभिमानम्
अज्ञप्ता रसातलम् अधोभुवनम् वा व्रजतु नैव गच्छतु ॥ ५२ ॥

प्रचलति मिथस्तत्तेनागोऽनुगेऽभिमुखागते,

नभसि रभसाक्रान्ते कान्तेर्भराद् बहुदीप्तिः ।

कतिपयदिनैर्धामारामः स-दाश-रथी-रसाद् ,

गिरितटमगाद् राजा व्याजाहते मगधाश्रयः ॥५३॥

अर्थः—कान्तेर्भराद् बहुदीप्तिः रभसाक्रान्ते अभिमुखागतेऽनुगे मिथ नभसि प्रचलति तत्र भग धामाराम सदाशरथि रसाद् कतिपयदिनै मगधाश्रय इपाजाहते गिरितटमगाद् ॥ ५३ ॥

व्याख्या—मिथः परस्परम् प्रचलति प्रमरति अनुगे अनुगामिनि पश्चादागच्छति जने तथा अभिमुखागते गन्तव्यदेशात् संमुखागते लोके च तेन अनुगतेन अभिमुखागतेन च आगः आसर्मतात् गम्यते इति आगः गमेः कर्मणि ङः अनुगतः बहुदीप्तिः अतिप्रभातः फान्तेर्भरात् कात्पाधिक्पात् नभसि आकाशे रभसा वेगेन आक्रान्ते व्याप्ते सति आकाशमण्डलव्यापकतेजःपुञ्जे मति धामारामः धामतेजः आरमते यस्मिन् स धामारामः धामनिधिः दाश्यते इति दाशः रम्यते अनेनेति रथः इन्द्रियः दाशः हतः रथ इन्द्रियो यस्य स दाशरथी विजितेन्द्रियः अमगधाश्रयः मगं पापं दधातीति मगधः न मगधः अमगधसमाश्रयते इति तथोक्त. निर्मलः राजा दीप्तिमान् स जिनेन्द्रप्रभुः व्याजाहते निर्वाजम् गिरितटम् गिरिसन्निधिम् अगात् अयासीत् ॥ ५३ ॥

रामपक्षे—कान्तेर्दीप्तेस्तेजस इत्यर्थः अतिशयात् अत एव रभसाक्रान्ते वेगवति अभिमुखागते स्वमाधिष्यमुपागते अनुगेऽनुगामिनिजने मिथः परस्परं नभसि आकाशे आकाशमर्त्मना प्रचलति गच्छति सति तेन प्रचलता सैन्येन सहेत्यर्थः अगः गन्तुमशक्यः शत्रुमिरिति

श्लोपः, धामा धामवान् "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः" रामः स दश-
रथी दशरथापत्यः रमात् वीररमात् मगधाश्रयः मगधानां स्तुतिपाठ-
कानामाश्रयः स्तोतव्यः व्याजाहने व्याजं निना निष्कपटमित्यर्थः गि-
रितटम् वेलन्धरपर्वतसमीपम् अगात् अगमत् ॥

कृष्णपक्षे—मदाशरथी दासेन सहितः मदासः शमयोः सा-
म्यात् सदासो रथो यस्य सदाशरथी सारथी सहितरथवान् रमात्
वीररसाभिव्यञ्जकस्थायीभावरूपोत्साहात् मगधाश्रयः जरासंधामि-
मुखः अगात् अन्यत्पूर्ववद्योज्यम् ॥ ५३ ॥

प्रभुवचनतः सेतुर्भूपः सरूपसमुद्रभाग् ,

युधि रुधिरतोऽत्यागान्नागादिनीकृतसंगरः ।

सुकृतभरतः श्रेयोमार्गस्तदङ्गनिबन्धनाद् ,

भुवनजलधेर्मध्ये जज्ञे स्थिरान्तरभूमृता ॥ ५४ ॥

अश्रय — प्रभुवचनतः सेतुर्भूपः सरूपसमुद्रभाग् युधिरधिरतः त्यागान्
नागादिनीकृतसंगरः श्रेयोमार्गं तदङ्गनिबन्धनात् सुकृतभरत भुवनजलधेः मध्ये
स्थिरान्तरभूमृता जज्ञे ॥ ५४ ॥

व्याख्या—प्रभुवचनतः उच्यते इतिवचः प्रभुश्चासौ वचश्चेति
प्रभुवचः प्रभुवचे प्रभुशब्दवाच्ये नतः परिणतः प्रभुवचनतः प्रभुरिति
जनैः कथ्यमानः प्रभुरिति यावत् सेतुः भयार्दारूपः लोकभयार्दाघ-
र्मभयार्दाश्रयीभूतः भूपः भुवम् भूस्थं जनमिति श्रेयः पाति रक्षतीति
तथा मर्वरक्षाकरः सरूपसमुद्रभाग् सरूपः रूपावान् यः समुद्रः स सरू-
पसमुद्रः नाक्षात्ममुद्रः तं भजतीति तथा तच्छब्देन तन्म्यो गुणो
लक्षयने इति नाक्षात्ममुद्र इय दूर्घपः अगाधः मर्ममद्गुणरत्नाकरश्चेति
भावः युधिरुधिरतः युधेः संग्रामस्य रुधिर्निरोधस्तत्र रतः परिणतः म

वैथाहिंसात्मकयुद्धनिवारकः त्यागात् संसारिकविषयवासनापरित्यागात्
 नागादिनीकृतसंगरः न गच्छति भोगमन्तरा इति नागं कर्म तत्
 आदिर्यस्य स नागादिः कर्मादिशत्रुः तस्य नीकृतः नीचैः कृतः संगरः
 प्रसरो येन स कर्मादिप्रसक्तिप्रतिरोधकः श्रेयोमार्गः श्रेयो मोक्षं मार्गते
 अन्वेषते इति तथोक्तः तदङ्गनिबन्धनात् तस्य श्रेयसो मोक्षस्य अङ्गम्
 प्रधानकारणं संयमं चारिष्यमित्यर्थः तत्र निबन्धनं प्रवृत्तिरमिनिवेश-
 त्तस्मात् मोक्षमार्गानुमरणात् सुकृतभरतः पुण्यप्रभावात् भुवनजलवेः
 संसारसमुद्रस्य मध्ये संसारसमुद्रे स्थिरान्तरभूभृता स्थिरान्तरः अतिनि-
 श्वलो यो भूभृत् मैनाकगिरिः कदाचिदपि ततो न चापल्यस्तेन सम-
 मिति शेषः जज्ञे यथा स निश्चलस्तथायमपि लोकभजननीयत्वेन स्थिरः
 “कीर्तिर्यस्य स जीवतीत्यभियुक्तोक्तेः” सोऽद्यादिसरणीयत्वेनारा-
 धयत्वेन च स्थित इति भावः ॥

रामपक्षे—सरूपसमुद्रभाक् रूपेण समानः सरूपः तुल्यरूपः स
 चासौ समुद्रश्चेति मरूपसमुद्रः तम् भजति अनुमरतीति सरूपसमुद्र-
 भाग् समानरूपसमुद्रभूपमहितः सेतुर्भूपः सेतुनामानृपः “यदा लंकां
 गच्छन् रामो बेलन्धरपर्वतमपीपं गतस्तदा समुद्रसेतुनामानौ नृपौ यो-
 ध्युमागताविति रामायणकथा” नागादिनीकृतसंगरः नगो भवः नागः
 कपिः स आदिर्यस्य स नागादिः तेन नीकृतः अधःकृतः संगरः संग्रामो
 यस्य सः वानरादिनिवारितयुद्धः अत एव युधिरुधिरतः युधेः संग्रामस्य
 यो रुधिर्निवर्त्तनं तत्र रतः प्रनक्तः अथवा युधि संग्रामे यो रुधिः
 रोधनं बन्धनमित्यर्थः तत्र रतः वानरादिभिर्जीवग्राहं गृहीतः सन्
 प्रभुवचनतः प्रभो रामस्य वचनतः आदेशतः त्यागात् मोचनात् श्रे-
 योमार्गः श्रेयः कल्याणं शुभादृष्टं वा मार्गते इति तथा सुकृतभरतः
 पुण्यप्रभावात् “निजकल्याणाय गमभ्रात्रे लक्ष्मणाय तिष्ठः कन्या ददौ”

इति तदङ्गनिबन्धनात् तस्य रामस्य अङ्गनिबन्धनात् कन्यार्पणेन कुटुम्बसम्बन्धात् भुवनजलधेर्मध्ये स्थिरान्तरभूमृता समं जज्ञे रामसंबन्धान्निर्मयो जात इति भावः ॥

कृष्णपक्षे—प्रभुवचनतः शक्रेन्द्रवचनतः सेतुः समुद्रः मुद्रया सहितः समुद्रः रूपेण सहितः सरूपः सरूपश्च समुद्रश्चेति मरूपममुद्रौ तौ भजतीति सरूपसमुद्रभाग् स्वीयदेवचिह्नचिह्नितविशिष्टरूपवान् जलधिः त्यागात् स्वजनसंकोचेन वासयोग्यभूमित्यागात् युधिष्ठिरतः परिखारूपेण द्वारकायाश्चतुर्दिक्षु स्थितत्वेन संग्रामवारणे समर्थः जलदुर्गमयः अत एव नागादिनीकृतसंगरः गजादियुद्धनिवारकः जलदुर्गादौ गजादिना प्रवेशो भवति परन्त्वन्नागाघत्वेन न संभाव्यते तत् आसीदिति शेषः सुकृतभरतः पुण्यप्रभावतः तदङ्गनिबन्धनात् समुद्रसंबन्धात् श्रेयोमार्गः कल्याणेच्छुः भुवनजलधेः अदसीयभुवनसमुद्रस्य मध्ये स्थिरान्तरभूमृता जज्ञे ॥ ५४ ॥

तदनु दनुजै रक्षोलक्षैः समं ननुजैर्भुजै-

हरिचरणतश्चित्ते दूने दशास्य-महीपतेः ।

प्रतिहरिवात् सैन्यस्यान्तश्चलाचलतावलात्,

स्वयमभिययावुर्व्यां गर्वे वहन्निव पर्वतः ॥ ५५ ॥

अभ्ययः—तदनु दनुजैः रक्षोलक्षैर्मनुजैर्भुजैः समं हरिचरणतः दशास्य महीपतेः चित्ते दूने प्रतिहरिवात् सैन्यस्यान्तश्चलाचलतावलात् स्वयम् पर्वत इव गर्वं वहन् उर्व्याम् अभिययो ॥ ५५ ॥

व्याख्या—तदनु तत्पश्चात् दनुजैर्दानवै रक्षोलक्षै राक्षसानां लक्षैरनेकराक्षसैर्मनुजैर्मनुष्यैः भुजैः भुनक्ति भुवमिति भुजो नृपाम्तैः समं सार्धम् हरिचरणतः हरोर्जिनेन्द्रस्य चरणतः निर्गलविहारतः दशास्यमहीपतेः कामनृपस्य चित्ते मनसि दूने विह्वले सति विचरति

जिनेन्द्रे कामो विह्वलो जात इति भावः प्रतिहरिवात् प्रतिहरेः का
मस्य रवात् भयर्चात्कारान् भयजनितसाध्वसरवात् सैन्यस्य तदीयस-
हायकस्य वसंतादेः चलाचलताबलात् चाञ्चल्यतः इतस्ततः पलायनतः
स्वयम् प्रभुर्जिनेन्द्रः उर्व्याम् भूमौ पर्वत इव गिरिरिव गर्वं कामवि-
जयोत्कर्षम् वहन् मनसि धारयन् अभिययौ विजहार ॥ अत्र पर्वतो-
पमानेन प्रभौ दुर्धपत्वम् स्थिरत्वं च वस्तु उपमालंकारव्यंग्यम् ॥

रामपक्षे—तदनु तत्पश्चात् लंकाधिष्ठिते रामे सति भुजैः भुञ्ज-
न्ती भुजाभोग्यवन्तः तैर्महाभाग्यवद्भिर्मनुजैर्मनुष्यैः समं सह हरि-
चरणतः हरेः कपेश्चरणतः पादतः इतस्ततः सर्वत्रनिर्भीकप्रचारतो
या दशास्यमहीपते रावणनृपस्य चित्ते दूने चित्ते हृदये दूने स्थिते क्षिष्टे
सति दनुजैर्दानवै रक्षोलक्षैरनेकराक्षसैः समम् सह प्रतिहरिवात्
प्रतिहरित्वाभिमानकृतादेशात् चलाचलताबलात् चलाचलस्य भाव-
श्चलाचलता अत्यन्तचंचलता तस्या बलात् तदाश्रयणात् पर्वत इव
गर्वमहंकारं वहन् धारयन् बहुगर्विष्ठः सैन्यस्यान्तः सैन्यमध्ये
स्वयम् स्वयमेव रावणः उर्व्याम् रणभूमौ अभिययौ अभिजगाम स्व-
यमेव रामेण योद्धुं संग्रामभूमिमवततारेति भावः ॥

कृष्णपक्षे—हरिचरणतः हरेः कृष्णस्य चरणतः आचरणतः अवि-
वेकाचारतः कंमादिवधत इत्यर्थः दशास्यमहीपतेर्जरासंधनृपस्य चित्ते
मनसि दूने स्थिते सति प्रतिहरिवात् जरासंधाज्जातः सैन्यस्यान्तः
चलाचलताबलात् चाञ्चल्यतः स्वयम् स्वयमेव पर्वत इव गर्वं वहन्
उर्व्याम् संग्रामाङ्गणभूमौ ययौ कृष्णेन योद्धुमभिमसारेति भावः ॥

सुतनयवरैः सत्रा कृत्यान्निपाकविमर्शनात्,

सहपदपुगे देवादेशोः सरुश्मिनृपोद्यमैः ।

यदि भुवि चरश्चेदीशोऽगाद् न शिष्टमतः स्थित-

मिति बहुजनोऽवादीत् सादी परोऽपि हिरण्यवान् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—अकृत्या विपाकविमर्शनात् सुतनयवरैः सरुक्मिनृपोद्यमैः सत्रा देवादेशैः सह पदपुरः हिरण्यवान् सादी परोऽपि यदि भुविचर ईशः भगात् चेत् अतः शिष्टं न स्थितमिति बहुजन अगदात् ॥ ५६ ॥

व्याख्या—अकृत्या विपाकविमर्शनात् अकृत्याः अकर्तव्यतायाः यो विपाकः परिणामः तस्य विमर्शनात् विचारात् सांसारिकविषय वासनोपभोगविपाकविवेकतः सुतनयवरैः सुष्ठु तनोल्यात्मककल्याणमिति सुतनयः तेषु वरः श्रेष्ठस्तैः सरुक्मिनृपोद्यमैः रुक्मं स्वर्णमस्यास्तीति रुक्मी रुक्मिणा सहितः सरुक्मी सचासौ नृपश्चेति तस्योद्यमः उत्साहस्तैः सत्रासह समुवर्णनृपोत्साहैः सह देवादेशैः प्रब्रज्याग्रहणसमयस्मारकदेवादेशैः सह तत्क्षणमेव पदपुरः पद्यतेऽस्मिन्निति पदं अक्षयस्थानम् तत्र पुरति अग्रे गच्छतीति तथोक्तः ईशः जिनेन्द्रः हिरण्यवान् यत्नवान् सादी परोऽपि गजाश्वादिवाहनोऽपि यदि भुविचरः पादचारस्तन् अगात् संसारात् विरक्तोऽभवत् अतः शिष्टम् न स्थितम् इति एवं बहुजनः अवादीत् अकथयत् ॥ ५६ ॥

रामपक्षे—अकृत्या विपाकविमर्शनात् अकृत्यायाः सीताहरणरूपाकार्यकृत्याया यो विपाकः संग्रामप्रवर्त्तनं प्रत्यर्पणं वेत्ति परिणामस्तस्य विमर्शनात् विचारात् हेतोः देवादेशैः रावणनृपशासनैः सरुक्मिनृपोद्यमैः समुवर्णराजोत्साहैः सुतनयवरैः सुष्ठुतनयः पुत्रः सुतनयः तत्र वरः श्रेष्ठः तैः मेघनादादिभिः सत्रा सह पद्यते गम्यतेऽस्मिन्नितिपदम् रणस्थानम् तत्र पुरति अग्रे गच्छतीति सहपदपुरः आज्ञासमकालमेव कृताग्रगमनः यदि भुविचरः रणभूमिगतः चेत् तदा ईशः रावणोऽपि हिरण्यवान् स्वर्णमुकुटादिभूषितः सादीपरः गजा-

श्वादिवाहनसहितः अगात् संग्रामाङ्गणं प्रत्यचालीत् अतः सतनय-
रावणरामनात् शिष्टम् अवशिष्टम् न स्थितम् इति बहुजनः बालवृद्धा
दिः अवादीत् परस्परमवोचत् ॥

कृष्णपक्षे—अकृत्यायाः कृष्णकृतस्वजामातृवधरूपाक्रियायाः
विपाकस्य विमर्शनात् विवेकात् सुतनयवरैः सत्रा सह देवादिपुत्रैः
सह देवादेशैः जरासंधभूपाज्ञाभिः सरुक्मिनृपोद्यमै रुक्मिनामकभूपो-
त्साहैः सह पदपुरः सोद्यमः “पदं व्यवसितत्राणमित्यमरः” बहुजनः
अनेकजनः भृदिचरः पादचारः यदि यदा तदा चेदीशः चैदिराजः
शिष्टपालः हिरण्यवान् सौवर्णकटककुण्डलान् सादीपरः गजाश्वदि-
वाहनसहितः अगात् जरासन्धेन सह कृष्णयुद्धाय रणभूमिं प्रत्यग-
च्छत् अतः शिष्टं न स्थितमित्यवादीत् ॥ ५६ ॥

प्रभुविहरणे लोकः स्वोकः सतीव्रतया-जना-

ऽवनघनमतिदाने शैलग्रहे-हितचिन्तकः ।

अपि समरसीमानं प्रापत् स-वासवभूपति-

हृदयदयितारागात् पञ्चाननः सदृशाननः ॥ ५७ ॥

अन्वय - प्रभुविहरणे लोक जनावनघनमति स्वोक दाने सतीव्रतया
शैलग्रहे हितचिन्तक स वासवभूपति हृदयदयितारागात् पञ्चानन स दृशानन
अपि समरसीमानम् प्रापत् ॥ ५७ ॥

व्याख्या—प्रभुविहरणे प्रभोर्जिनेन्द्रस्य विहरणे विहारे जनाव
नघनमतिः जनानाम् अवनम् रक्षणम् तत्र घना निविडा निरवच्छिन्ना
निरन्तरेत्यर्थः मतिर्बुद्धिर्यस्य स लोको जनः स्वोको दाने प्रभोर्निपासाय
स्ववासभूमिसमर्पणे सतीव्रतया सत्परेण अहमहमिक्रिया उपर्युपरि इ-
तिभावः शैलग्रहे शैलानां तोरणानां जिनेन्द्रणामागमनजन्यहर्षो-
त्सर्पशूचकमहोत्सवानां ग्रहे ग्रहणे विधाने “तोरणोर्घ्येत्तु माङ्गल्यं दा-

मवन्दनमालिका स्तम्भादेः स्वादघोदारौ शिलेतिहैमः” यद्वा शैलानां जिनेन्द्राणामधिष्ठानेन पवित्रितानां ग्रहणे तत्र गमने तद्दर्शनार्थमितिशेषः हितचिन्तकः स्वात्मानुकूलविचारपरः मवासवभूपतिः वसु अस्यास्तीति घामवः स चासौ भूपतिश्चेति स वासवभूपतिः अनेकविधधनधान्यसमृद्धरूपः हृदये स्वमनसि दयितस्य मोक्षस्य प्रभोर्वा आसमंतात् रागोऽनुरागो यः स हृदयदयितारागस्तस्मात् चित्तगतप्रभु विषयकप्रीनितः अत एव पञ्चाननः पंचसु महात्रतेषु आननः लक्ष्यो यस्य स यद्वा पञ्चसु पंचेन्द्रियेषु आननः संगमलक्ष्यो यस्य, सदशाननः दशया कालकृतविशेषरूपया गर्भवासजन्माद्यवस्थया सहितम् सदशम् आसमन्तादन्यते जीव्यते इति आननम् जीवनम् सदशं आननं यस्य स तथोक्तः गर्भादिवासजीवनकः समरसीमानम् सम् सम्यक्कृच्छति गच्छति संसारादिति समरः विरक्तो जिनेन्द्रः तस्य सीमानं समीपम् प्रापत् अगमत् ॥ ५७ ॥

रामपक्षे— प्रभुविहरणे प्रभो रामस्य विहरणे रावणं प्रति युद्धाय-गमने अथवा प्रभोः सीताया विहरणे विशेषतो हरणे जनावनघनमतिः जनसाहाय्यदृढबुद्धिः लोकः सुग्रीवादिः स्वौकः स्वस्य ओकः आश्रयं दाने अर्पणे आश्रयदाने शैलग्रहे तदधिष्ठितपर्वतस्थितौ, हितचिन्तकः समर्थः रामहितसाधकः समरसीमानम् रावणयुद्धभूमिं प्रापत् अगमत् सवासवभूपतिः मवामवानां देवानामपि भूपतिः शासकः हृदयदयितारागात् हृदये मनसि दयितायाः सीतायाः रागात् प्रेमत्तः हेतोः पञ्चाननः मिह इव लुप्तोपमा सदशाननः रावणः समरसीमानं रामरणभूमिं प्रापत् अयासीत् ॥ ५८ ॥

कृष्णपक्षे— प्रभुविहरणे प्रभोर्जरासंधस्य विहरणे साक्षात् गमने सति स्वौकः शोभनगृहवान् जनावनघनमतिः जनानां संग्रामगतशत्रुपक्षी-

यलोकानां आसमन्तात् वने हिंसने मारणे घना निबिडा मति र्बुद्धिर्य-
स्य स दाने घृत्यस्त्रिन्निति दानम् तस्मिन् युद्धे शैलग्रहे व्यूहग्रहे च हित-
चिन्तकः हितानुबन्धी लोकमैन्यजनः सतीव्रतया सत्वरतया समर-
मीमानं रणभूमिं प्रापत् अगमत् वासवभूपतिः सुममृद्धनृपतिः सदशा-
ननः शत्रुच्छिद्रान्वेषणाय दशसु दिक्षु आननं मुखं लक्ष्यं यस्य सदशा-
ननस्तेन सहितः मदशाननः पंचाननः सिंह इवेति लुप्तोपमा सिंह इव
सजरासंधः समरसीमानं रणभूमिप्रदेशम् प्रापत् अयासीत् ॥५७॥

अत्र लुप्तोपमा विरोधाभासश्चालंकारः ॥

एवं राज्यादिवारे स्फुरति मतिमतां संनियोगे नियोगे,
स्वामिन्याशु-प्रकाशे जयनि समभवत् सप्रभावोऽनुभावः।
सर्वे गान्धर्वदेवाः पटुतरतरसा तूरमापूरयन्तः,
स्वस्था रागं वितेनुर्धनुषि धृतगुणे सैन्धवं प्राप्य तीरम् ५८

इति श्रीसप्तसंधाने महाकाव्ये राज्याङ्के महोपाध्यायश्रीमेघविजय-
गणिविरचिते श्रीनगवद्विहारवर्णने पञ्चमः सर्गः ॥

अन्वयः—एवं राज्यादिवारे मतिमतां संनियोगे नियोगे स्फुरति आशु-
प्रकाशे जयनि स्वामिनि सप्रभावोऽनुभावः समभवत् एतगुणे धनुषि सैन्ध-
वं तीरे प्राप्य आसाद्य सर्वे गान्धर्वदेवाः पटुतरतरसा तूरमापूरयन्तः स्वस्थाः
रागं वितेनुः ॥ ५८ ॥

व्याख्या—एवमुक्तप्रकारेण राज्यादिवारे राज्याङ्के मतिमतां
बुद्धिशालिनां संनियोगे मत्सु नियोगे नियोजनं प्रेरणं तस्मिन् नियोगे
व्यापारे स्फुरति प्रकाशमाने मति आशुप्रकाशे आशु द्रष्टिप्रकाशो
नैर्मल्यं यस्य तस्मिन् जयनि सर्वोत्कर्षेण विद्यमाने स्वामिनि जिनेन्द्रे
सप्रभावः प्रभावेन सहितः ममहिमा अनुभावस्तेजोविशेषः समभवत्
धृतगुणे धृतः गुणो दयादाक्षिण्यादियेन तस्मिन् धनुषि धृत्यते

शब्दायते इति धनुः अन्तरोकाराद्युच्चारकः तस्मिन् अन्तर्ध्यानमग्ने
 प्रभाविति शेषः गान्धर्वदेवा गंधर्वा एव गान्धर्वा सर्वे गांधर्वाश्च ते
 देवाश्चेति गान्धर्वदेवाः पटुतरतरमा पटुतरेण कौशलेन तरसा ह्यटिति
 स्वस्या निरुपद्रवाः तूरम् तूर्यम् आपूरयन्तः वादयन्तः सैन्धवं तीरं
 सिन्धुतटम् प्राप्य संगत्य रामं गानं वितेजुः सर्वे प्रभुरागेश गायन्तिस्म ॥

रामकृष्णपक्षे—स्वामिनि रामे कृष्णे वा धृतगुणे धृतमौर्वीके
 धनुषि कोदण्डे मति अन्यत् सर्वं पूर्ववदवसेयम् ॥ ५८ ॥

अत्र श्लोकं स्रग्धराधृत्तम् “ अन्नैर्यानां त्रयेण त्रिभुनियतिधृता
 स्रग्धरा कीर्तितेय”मिति तल्लक्षणात् ॥

इति श्री शास्त्रविशाम्द-कविग्न-भट्टारकाचार्य-श्रीविजयामृतमूरीश्वरप्रणीतायां
 समसंधानमहाकाव्य-सरणीटीकायां पंचमः सर्ग ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठः सर्गः ॥

अथ श्रीमदनेकान्त—कवचं कान्तमुद्धहन् ।

उदियाय जयश्रीमान् कामस्यारेभिदे विभुः ॥१॥

अन्वय — अथ कान्त श्रीमदनेकान्तकवचमुद्धहन् जयश्रीमान् विभु भरे कामस्य भिदे उदियाय ॥ १ ॥

व्याख्या—अथानन्तरं कान्तं मनोज्ञं श्रीमदनेकांतकवचं श्रीः शोभासम्पत्तिः वैराग्यसंपत्तिर्वा यस्मिन् तत् अनेकान्तः स्याद्वाद एव कवचः बर्म तम् उद्धहन् धारयन् उद्धहमानः जयश्रीमान् जयाय श्रीमान् नप इवेत्यर्थः विभुः शशुर्जिनेन्द्रः अरेः शत्रुभूतस्य कामस्य मनसि-जस्य भिदे नाशाय निरासाय उदियाय उदयमस्युदयं प्राप उद्युक्तो बभूवेति भावः ॥ १ ॥ श्लेषः ।

रामकृष्णपक्षे—अन्तयति शत्रुमिति अन्तः अनेकेषामन्तः अनेकान्तः स चासौ कवचश्चेति अनेकान्तकवचस्तमुद्धहन् धारयन् कामस्यारेः कामप्रधानस्य अरे रावणस्य अन्पत्र कामस्य प्रद्युम्नस्य शत्रो-र्जरासघस्येत्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् ॥ १ ॥

क्षितिः प्रिया सर्वराज्ञां तस्याः प्रियतमा-सुताः ।

यस्याः कृते क्षितिः पुंसां सा वै देही-रणोचिता ॥ २ ॥

अन्वय — सर्वराज्ञा क्षिति प्रिया तस्या सुता प्रियतमा यस्या कृते पुंसां क्षितिः सा वै देहीरणोचिता ॥ २ ॥

व्याख्या—सर्वराज्ञाम् राजन्ते राजः सर्वेषां सर्वेषु वा राजः सर्वराजस्तेषाम् सर्वत्रविराजमानाना क्षितिः क्षिणोति कामवासनां या सा क्षितिः योषित प्रिया प्रियत्वेनाभिमतता तस्याः क्षितेयोषितः सुता दुहिता प्रियतमा अतिशयेन प्रिया यस्याः दुहितुर्योषितो वा कृते

निमित्तम् पुंसां पुरुषाणां क्षतिः सर्वतः इहलोकतः परलोकतश्च हानिः
सा क्षितिः योपित् देहिनाम् देहवतां ईरणोचिता त्यागोचिता यस्याः
कृते एव सर्वतोबन्धनं भवति साऽवश्यमेवत्यागार्हेति भावः ॥

रामपक्षे -- सर्वराज्ञां सर्वेषां नृपानां क्षितिः पृथ्वी प्रिया प्रेयसी
राज्ञां पृथ्वीपतितत्वात् तस्याः क्षितेः प्रियतमा अतिशयस्नेहपात्रा
सुता कन्यका भवतीति शेषः यस्याः कृते दुहितुर्निमित्तं पुंसां पुरु-
षार्थानां क्षितिः “स्वसुताधर्षणञ्च केऽपि सहन्त इत्यर्थः” सा वैदेही
विदेहराजकन्यका पृथ्वीतनया रणोचितारणाय तन्मोचनार्थं संग्रामाय
उचिता अवश्यसंग्रामयोग्येति भावः ॥

कृष्णपक्षे—सर्वराज्ञां समस्तभूपतीनां क्षितिर्हिंसा प्रिया सर्वदा
विजिगीषुतया हिंसाबद्धरुचिः चित्ताः तस्याः प्रियतमाः सुताः तस्या
हिंसायाः प्रियतमा अत्यन्तप्रिया सुता सम्पदः यस्याः सम्पदः कृते
पुंसां क्षतिर्हानिः सा वै हिंसा देहीरणोचिता देहिनाम् ईरणोचिता
त्यागयोग्या ॥ २ ॥

राजानकीकृते यस्या राजा न कीर्तिराददे ।

सा नीता जानकी ये न तस्य श्रीर्जातकी स्थिरा ॥३॥

अन्वयः—यस्याः कृते राजानकी स्थिरा कीर्तिः राजा न आददे सा
जानकी येन नीता तस्य श्रीर्जातकी ॥ ३ ॥

व्याख्या—यस्याः क्षितेः कृते निमित्तम् राजा राजते इति राद्
तेन राजा नृपेण राजानकी राजमंडलोद्भवा कीर्तिः प्रशस्तिः स्थिरा
निश्चला चिरस्थायिनी न आददे न जगृहे परस्परविवदमानास्तन्तो
नष्टा इत्यर्थः सा जानकी लक्ष्मीर्येन नीता तदर्थमतिप्रमत्तिः प्रद-
क्षिता तस्य प्रसक्तस्य श्रीः सम्पत् जातकी दृहितेव किं वंशपरम्परा
कर्त्री नैवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

रामपक्षे—यस्याः जानक्याः कृते जानकीलाभाय जानकीस्व-
यंवरकाले कीर्तिःधनुरारोपेण जन्या समाख्या राजसमूहसंबन्धिनी
राजा नृपेन न आददे नासादितवती अत्र राजेत्यकवचनेन केनापि
रामव्यतिरेकेण न गृहीतेति वस्तुव्यज्यते सा जानकी येन रावणेन
आनीता अपहृता तस्य रावणस्य श्री सम्पत् स्थिरा जातकी निश्चला
भवित्री किम् नैव निश्चलेत्यर्थः ॥

कृष्णपक्षे पूर्वपक्षवदवसेयम् ॥ ३ ॥

अहो ! मोहोऽवमोहानां हानाङ्गं पुरकामिनी ।

कामिनीत्या निपिद्धापि स्वबुद्ध्याङ्गे निधीयते ॥ ४ ॥

अन्वयः—अवमोहानां अहो मोहः पुरकामिनी हानाङ्गम् कामिनीत्या
निपिद्धाऽपि स्वबुद्ध्या अङ्गे निधीयते ॥ ४ ॥

व्याख्या—अवमोहानाम् अवमुहयन्ति वैचित्त्यमुपगच्छन्तीति
अवमोहाः मोहिताः तेषाम् कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकशून्यानां अहो मोहः
अहो अविवेकिता यतः पुरकामिनी पुरं शरीरं कामयते न तद्धर्मादिकं
किमप्यन्यदिति सा योषित् यद्वा पुरकामिनी पुरस्य कामिनी साधार-
णस्त्रीवाग्धूरित्यर्थः हानाङ्गम् हानस्य त्यागस्य अङ्गम् प्रधानाङ्गम्
त्याज्यम् तथा च कामिनीत्या कामिनी कामुकानां यानीतिः काम-
शास्त्रम् तथा निपिद्धापि वर्जनीयत्वेन परिगणितापि “ रक्तायां वा
विरक्तायां रतिस्तस्यान्न विधत ” इति निन्दाश्रुत्यापि स्वबुद्ध्या स्व-
कीयकामपरतन्त्रविचारशून्यमत्या अङ्गे क्रोडे निधीयते स्याप्यते
कामिजनैरित्यहो मोहविलसितम् ॥

सर्वमाधारणत्वेनोपदेशगर्भचनमेतत् ॥ ४ ॥

स्यानत्रयीं स्वतो मुक्त्वा तुर्यं मण्डलमानयत् ।

उपघातात् पराघाताज्जिगाम यावनं स्थलम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—स्वतः स्थानत्रयीं मुक्त्वा तुर्यं मण्डलम् आनयत् उपघातात् पराघातात् यावनं स्थलम् जिगाय ॥ ५ ॥

व्याख्या—स्वतः स्वयमेव स्थानत्रयीं चतुर्थपञ्चपष्ठगुणस्थानानां त्रयीं स्थानत्रयीं तां मुक्त्वा परित्यज्य तुर्यं मण्डलं अप्रमत्तगुणस्थानं आनयत् आश्रयत् उपघातात् अपकारात् पराघातात् तिरस्कारात् अथवा गमनात् विचरणादिति भावः यावनं यावनसंबन्धिनं स्थलम् यवनप्रायभूमिम् जिगाय विजितवान् मौनव्रतधारणाद्यवनाऽऽम्बादिच्छेच्छस्थानादिषु विहारेण तेभ्यो दर्शनन्दत्वा पावयाञ्चकार यवनानिति तत्त्वम् ॥ ५ ॥

रामकृष्णपक्षे—स्वतः स्वयमेव स्थानत्रयीम् स्थानानामुपचयापचयहीनानां त्रयीम् मुक्त्वा परित्यज्य तुर्यं मण्डलं चतुर्थोपायम् विग्रहमित्यर्थः आनयत् स्वीकारमकरोत् उपघातात् अपकारात् पराघातात् तिरस्कारात् यावनं स्थलम् तौरुष्कम् जिगाय विजिग्ये ॥५॥

एवं भावनया देवश्छेत्तुं मोहमहाद्रुहम् ।

समारुह्य गुणस्थानमारेभे क्षपकोद्यमम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—देवः एवं भावनया मोहमहाद्रुहं छेत्तुम् गुणस्थानं समारुह्य क्षपकोद्यमम् आरेभे ॥ ६ ॥

व्याख्या—देवः जिनेन्द्रप्रभुः एवं पूर्वोक्तप्रकारं भावनया विचारेण मोहमहाद्रुहम् दुहतीति ध्रुक् महोऽश्रासौ ध्रुक् महाध्रुक् मोह एव महाध्रुक् मोहमहाध्रुक् तम् मोहरूपमहद्वैरिणं छेत्तुम् मेत्तुम् निराकर्त्तुम् गुणस्थानम् अष्टमम् अनिवृत्तिचादरगुणस्थानम् समारुह्य समबलम्ब्य क्षपकोद्यमम् कर्मक्षयजनकोद्यमम् आरेभे मोहक्षयविधौ प्रसक्तो बभूव तन्निराकरणैकमना अजनि ॥

रामकृष्णपक्षे—देवः दीप्तिमान् रामः कृष्णश्च मोहमहाद्रुहम्

मोहयति स्वपराक्रमेण अधीरयतीति मोहः शत्रुः स एव महाद्रुहः
द्रोहकारकः तम् छेत्तुम् उन्मूलयितुम् भावनया निराकरिष्णुमनसा
गुणस्थानम् राज्ञां संधिविग्रहादिपटस्थानम् समारुह्य स्वीकृत्य क्षप-
कोद्यमम् क्षपयतीति क्षपकः निवारकस्तस्य उद्यमम् उद्योगम् आरमे
प्रारब्धवान् ॥ ६ ॥

जीवा-स्थानं चापरागं मनस्याधाय तत्पदम् ।

गुणाधिरोहे प्रबलं बलं स्वं समधारयत् ॥ ७ ॥

अन्वयः—जीवास्थानम् अपरागम् च तत्पदम् मनसि आधाय गुणा-
धिरोहे प्रबलम् स्वम् बलम् समधारयत् ॥ ७ ॥

व्याख्या—जीवास्थानम् आसमंतात्तिष्ठत्यसिन्निति आस्थानम्
जीवानाम् आत्मनाम् आस्थानम् जीवास्थानम् द्वादशमं स्थानम् अ-
परागम् अपगतो रागो यस्मात् तत् अपरागम् क्षीणमोहम् रागादिर-
हितम् तत्पदम् रागरहितम् पदम् क्षपणकपदम् यद्वा जीवानां वास्त-
विकं स्थानम् गुणाधिरोहे गुणस्थानाधिष्ठाने प्रबलम् प्रधानम् स्वम्
स्वकीयम् बलम् तपोबलम् समधारयत् धृतः ॥

रामकृष्णपक्षे—जीवानाम् धनुर्गुणानाम् आस्थानम् चापरागम्
चापस्य धनुषः रागम् तत्पदं गुणे पदम् आधाय विचार्य गुणाधिरोहे
गुणारोपणे प्रबलम् प्रकृष्टम् स्वम् आत्मीयम् बलम् ओजः समधारयत्
समाचिनोत् ॥ ७ ॥

अजिह्मगधिया लक्षं किञ्चिदादाय धीरधीः ।

विद्याध वाधकं क्रोधाद् योधं सम-र-संगतः ॥ ८ ॥

अन्वयः—धीरधीः समरसंगतः अजिह्मगधिया किञ्चिद्वदयम् आदाय
क्रोधात् वाधकं योधम् विद्याध ॥ ८ ॥

व्याख्या—धीरधीः धीरा अनुद्धता स्थिरेत्यर्थः धीर्बुद्धिर्यस्य म
निश्चलमतिः शमरसं शान्तिरसं गतः शान्तिरमप्रधानः अजिह्वगधिया
जिह्वे कापट्ये गच्छतीति जिह्वगा न जिह्वगा अजिह्वगा अकुटिला
सा चासौ धीश्चेति अजिह्वगधीः कापट्यरहितबुद्धिः तथा किञ्चित्
किमपि मोक्षमिति शेषः लक्ष्यम् उद्देश्यम् आदाय गृहीत्वा क्रोधात्
क्रोधात् बाधकम् तपोविघ्नकारकम् अथवा बाधक मोक्षबाधकं युद्धती
ति योधस्तम् कामादिकम् कर्म वा विव्याध निवर्त्तयामास ॥

रामकृष्णपक्षे—ममरसंगतः संग्रामाङ्गणगतः धीरधीः निश्चलम-
तिः रामः कृष्णश्च अजिह्वगधिया कापट्यरहितबुद्ध्या किञ्चित् किमपि
विजयादिकम् लक्ष्यमुद्देश्यम् आदाय गृहीत्वा क्रोधात् क्रोधात् बाधकं
अपकारिणम् योधम् मन्यम् विव्याध विष्यत्तिस्व ॥ ८ ॥

पञ्चाननक्रियावीर्याद् वारये दुर्मनं गजम् ।

कारये-दानपयसा ससौरभं धरातलम् ॥ ९ ॥ युग्मम् ।

अन्वय —पञ्चाननक्रियावीर्यात् दुर्मनं गजम् वारये दानपयसा ससौरभ
धरातल कारये ॥ ९ ॥

व्याख्या—पञ्चाननक्रियावीर्यात् पञ्चाननस्य सिंहस्य या क्रि-
या गजमर्दनादिः तत्र यद्दीर्यम् शक्तिः तस्मात् “पञ्चास्यः केमरीहरि-
रित्यमरः” दुर्मनम् गजम् वारये दुःखेन मनुते इति दुर्मनस्तम् दुःसा-
ध्यम् गजम् गजतीति गजः मदनस्तम् मदनम् वारये निरुन्धे अथवा
पञ्चाननस्य शिवस्य या क्रिया मदनदहनादिरूपा तस्या वीर्यात् परा-
क्रमात् दुर्मनम् दुःसाध्यम् गजम् मदनम् वारये निवाग्ये दानजलेन
उत्सर्गपयसा अथवा दानपयसा हस्तिमदजलेन “मदो दानमित्यमरः”
ससौरभम् सौरभेन सुगन्धिना महितम् सामोदम् धरातलम् क्षोणी
तलम् कारये विधापये “मृत्युञ्जयः पञ्चमुखोऽष्टमूर्त्तिरिति हैमः ॥

रामकृष्णपक्षे—दुर्मनम् दुःसाल्यम् गजम् शत्रुहस्तिनम् वारये
संग्रामभूमौ निवास्ये अन्यत् पूर्ववज्जेयम् ॥ ९ ॥

सदोपदेशनोद्देशात् स्फुरति स्वानगर्जिते ।

घटा गजानामगजा समजायत साप्यजा ॥ १० ॥

अन्वयः—सदोपदेशनोद्देशात् स्वानगर्जिते स्फुरति अगजा गजानां घटा
सापि अजा समजायत ॥ १० ॥

व्याख्या—सदोपदेशनोद्देशात् देशस्य समीपमुपदेशं सन्निहि-
तप्रदेशं तत्र नुदति गच्छतीति नोदः “कर्त्तरिविच्” तस्य देशः स्थानं
तस्मात् सर्वदा सन्निहितप्रदेशगमनस्थानात् हेतोः स्वानगर्जिते सुष्ठु
आनस्य अन्तस्थितप्राणवायोः गर्जिते नासिकोच्छ्वासे स्फुरति गम-
नपरिश्रमेणोच्छ्वासपवनप्रचलिते सति अगजानां पार्वतीयानां अग-
जा वृक्षजा वार्क्षीघटा पंक्तिः सापि अजा निम्ना प्रभोच्छ्वासाहेतोर्नीचैः
समजायत अभवत् ॥

अन्यपक्षे—सदोपदेशनोद्देशात् सदा सर्वदा यत् उपदेशनं अनु-
शामनं हितकथनं तस्य उद्देशात् अनुसंधानात् स्वानगर्जिते निर्घोष-
स्तनिते स्फुरति स्फुरमाणे सति गजानां गच्छन्ति माद्यन्तीति गजाः
मदोन्मत्ताः तेषां घटा संहतिरपि गजानां हस्तिनां अगजा पर्वतो-
द्भवा एतेन मदोन्मत्तत्वं सूच्यते घटा पंक्तिरिव स्वानगर्जिते मारमे-
ययुक्ते स्फुरति मति अजा छागी समजायत रामकृष्णयोः सच्छासन-
श्रवणान्मदोद्धतानामपि जनानां संहतिः स्वानगर्जिते यथा गजपंक्तिः
छागीव भयभीता भवति तथा भीता भवत् न च दुर्धिनयमकार्पीत्
गजानां स्वानमीरुत्वं प्रसिद्धमेवेति भावः ॥ १० ॥

इन्द्रः कामस्य कामस्य मीलां छेतुं न सोद्यमः ।

कन्दर्पः कं वहेदर्पं रोधने मनसोऽनसः ॥ ११ ॥

भन्वयः—इन्द्रः कामस्य कामपि मीलां छेत्तु न सोद्यमः अनसः कन्दर्पः मनसः रोधने कन्दर्पं वहेत् ॥ ११ ॥

व्याख्या—इन्द्रः परमैश्वर्यसम्पन्नो देवेन्द्रः कामस्य मदनस्य कामपि मीलां तन्द्रां सर्वविजयित्वान्निर्भयत्वाच्च मुखसुप्तिकाम् “तन्त्री निद्राप्रमीलयोरिति तन्त्री प्रमीलेति चोभयत्रामरः” छेत्तं मेत्तु-न्निराकर्तुमित्यर्थः न सोद्यमः न मन्व्यापारः तदीयतन्द्राभङ्गे सोद्य-मोऽपि कोऽपि नास्ति किम्पुनः समर्थ इति भावः अनसः न सः असः न असः अनसः साक्षात् कन्दर्पः मदनः तस्यानङ्गत्वेन तद्वारणं सुक-रमित्याश्रित्य अनस इति पदेन स एव शरीरभृदेवेति कवेस्तात्पर्यम् मनसः चीतरागस्य जिनेन्द्रस्येति शेषः रोधने स्वाधीने करणे कन्द-र्पमहंकारं वहेत् धारयेत् जिनेन्द्राणां मनोऽन्यथा कर्तुं तस्य कोऽपि प्रभावस्तेषां मारजितत्वादिति भावः अत्र संभावनायां लिङ् ॥

रामकृष्णपक्षे—इन्द्रः परमैश्वर्यवान् “राजा पतीन्द्रस्यामिना-धार्पा इति हैमः” कामस्य स्त्रीयाभिलाषस्य “कामोऽभिलाषस्तर्पथेत्य-मरः” कामपि मीलां मीन्यते इति मीला “भावे गुरोश्च हल इत्यकार-प्रत्ययस्ततष्ठाप्” तां मीलां प्रमक्ति विषयप्रवृत्तिं छेत्तुं पृथक्कर्तुं न सोद्यमः न सायधानं कन्दर्पः कं मुरा तेन तत्र वा दृष्यतीति “कर्त्त-रि अच्” ॥ मुराम्रः अनमः स्वयं मनसो रोधने मनःप्रमक्तिनिग-रणे कं दर्पमहकारं वहेत् न कमपि यः विषयप्रमक्तिं न रुपाद्धि स मनसो रोधने कथं प्रमवेतेति मारः ॥ ११ ॥

ग्रहीतुमार्जुनी काङ्क्षा प्रवृत्ताङ्गाधिपस्थितिम् ।

वकृत्तिं पराकृत्य भीमवृत्तेर्जयोऽभवत् ॥ १२ ॥

भन्वयः—अह ! भयिरतिपात्रम् प्रदीप्तम् भार्जुनी काङ्क्षा प्रवृत्ता वकृत्तिम् पराकृत्य भीमवृत्तेः जयः अभवत् ॥ १२ ॥

व्याख्या—अङ्ग इति संबोधने “संबोधनेऽङ्गभोःप्पाडिति हैमः” अधिपस्थितिम् अधिपाति सर्वतो जीवान् रक्षतीति अधिपः जिनेन्द्रः प्रभुः तस्य स्थितिः स्थीयतेऽस्यामिति स्थितिः प्रवृत्तिः प्रव्रज्यारूपा मर्यादा वा तदधिष्ठितभूमिर्वा तां ग्रहीतुं प्राप्तुं अधिष्ठातुम्वा आर्जुनीपरिशुद्धा “बलक्षो घवलोऽर्जुन इत्यमरः” कांक्षा वाञ्छा प्रवृत्ता कथिता जिनेन्द्राधिष्ठिताम्प्रवृत्तिमुपलब्धुं शुद्धभावना विधेया तथाहि बकवृत्ति बकस्य पक्षिविशेषस्य या वृत्तिः स्थितिः बको जलाशये मत्स्यादिजलचरजन्तुं ग्रहीतुं ध्यानमग्न इव तिष्ठति निश्चलतया परन्तु तस्य हृदये हिंसैव गरीयसी प्रवृत्तिरिति ता वृत्तिम् छद्मप्रवृत्तिम् पराकृत्य निवस्य भीमवृत्तेः भीमस्य शिवस्य वृत्तिर्निश्चलशुद्धध्यानस्य वृत्तिरिववृत्तिर्यस्य तस्य शुद्धाचारस्य जयोऽभवत् शुद्धाचारस्यैव जिनेन्द्राधिष्ठितास्थितौ प्रवृत्तिरूपा विजयप्राप्तिर्जातेति भावः । अर्वाग्रहृष्टिनैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥ शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृतः’ इति शब्दस्तोममहानिधिः ॥

रामपक्षे—अधिपस्य रात्रणस्य स्थितिम् स्थानम् ग्रहीतुम् प्राप्तुम् आर्जुनी अर्जुनस्येयमार्जुनी अर्जुनसम्बन्धिनी प्रभुत्प्रचुरा कांक्षा वाञ्छा विधेयत्वेन प्रवृत्ता प्रवृत्तिविषयीकृता बकवृत्तिम् शैथिल्यप्रवृत्तिम् पराकृत्य निवस्य भीमवृत्तेः उद्धतवृत्तेर्जयोऽभवत् शत्रुपु शिथिलस्य नैव जपः क्रिन्तु भीमवृत्तस्यैवेति तामाश्रयेदिति भावः ॥

कृष्णपक्षे—अङ्गाधिपस्य कर्णनपतेः स्थितिम् स्थानम् अधिष्ठानं ग्रहीतुम् आमादितुम् आर्जुनी अर्जुनसम्बन्धिनी कांक्षा स्पृहा प्रवृत्ता जाता “जरासंधकृष्णसंग्रामे कर्णमन्वेष्टुम् अर्जुनस्य कांक्षाऽमवदित्यर्थः” बकस्य राक्षसविशेषस्य या वृत्तिः मत्ता तां पराकृत्य पृथक्कृत्य भीमवृत्तेः भीमस्य वृकोदरस्य वृत्तिर्व्यापारस्तस्याः भीमव्यापारस्य जयोऽभवत् विजयो जातः बकासुरनिहत्य भीमसेनस्य जयो जात इत्यर्थः ॥ १२ ॥

धर्मात्मजः स्वभावेन शल्यमुच्छेत्तुमाहृतः ।

पुत्रागान् मनसोद्दिश्य न-कुलस्य पराक्रमः ॥ १३ ॥

अन्वयः—धर्मात्मजः स्वभावेन शल्यम् उच्छेत्तुम् आहृतः पुत्रागान् मनसा उद्दिश्य नकुलस्य पराक्रमः ॥ १३ ॥

व्याख्या—धर्मात्मजः साक्षाद्धर्मतनूजः यद्वा धर्मप्रवर्तकत्वात् साक्षाद्धर्मवितारः स्वभावेन निसर्गत एव शल्यम् पापम् उच्छेत्तुम् उद्धर्तुम् आहृतः कृतादरः उद्युक्तः नकुलस्य कुलाभिमानरहितस्य जिनेन्द्रस्य पुत्रागान् पुंसु नाग इवेति पुत्रागस्तान् पुरुपश्रेष्ठान् सर्वतोऽधिकान् मनसा उद्दिश्य अभिलक्ष्य प्राप्यत्वेन स्थिरीकृत्य पराक्रमः वीरता सर्वोच्चतालाभायप्रक्रमत इत्यर्थः ॥

रामपक्षे—धर्मात्मजः पुण्यात्मजः रामः स्वभावेन प्रकृत्या शल्यम् शल्यभूतं रात्रणरूपशत्रुम् उच्छेत्तुमुद्धर्तुम् आहृतः कृतादरः सावधानः नकुलस्य नास्तिकुलम् गृहं यस्य तस्य “कुलं वंशे देशे गृहे इति शब्दस्तोममहानिधिः” तदानीं रामस्य वनवासितया गृहाभावः पुत्रागान् पुरुपश्रेष्ठान् रात्रणादीन् उद्दिश्य अभिलक्ष्य पराक्रमः वीरता स्वभावमेव महतां यन्महता विरोधः शल्योद्दारे प्रवृत्तिश्चेति तत्त्वम् ॥

कृष्णपक्षे—धर्मात्मजः युधिष्ठिरः स्वभावेन स्वत एव शल्यम् शल्यनामानम् विपक्षवृषम् उच्छेत्तुम् निगकर्तुम् प्रहर्तुमित्यर्थः आहृतः कृतनिश्चयः स्वयमेव तद्धनने मादराभिनिवेशवान् नकुलस्य तन्नामकचतुर्थपाण्डवस्य पुत्रागान् पुमानाग इव इति पुत्रागः पुरुपश्रेष्ठस्तान् मनसा उद्दिश्य हृदयेनाभिलक्ष्य पराक्रमः वीरत्वम् पुरुपश्रेष्ठेन मह योष्युं नकुलः पराक्रामतीति भावः ॥ १३ ॥

चिदंशं वेद दुर्भेदं मुख्यं तस्य विभेदने ।

शौचधर्मं पुरस्कृत्याद्धातु सन्मार्गणेपणम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—चिदंशं दुर्भेदं वेद तस्य विभेदने मुख्यं शौचधर्मम् पुरस्कृत्य सन्मार्गणैपणम् अदधात् ॥ १४ ॥

व्याख्या—चिदंशं अंशयति समाधातयतीति अंशः समाधातकः चिदः अंशः चिदंशः तम् ज्ञानावरणम् सज्ज्ञानप्रतिबंधकमित्यर्थः दुर्भेदम् दुःखेन भिद्यते इति दुर्भेदम् कष्टभेदनसाध्यम् वेद जानाति तस्य चिदंशस्य ज्ञानावरणस्य विभेदने छेदने मुख्यम् प्रधानम् शौचधर्मम् पवित्रधर्मम् निर्मलाचारम् पुरस्कृत्य अग्रे विधाय सन्मार्गैपणम् सत्पथान्वेषणम् अदधात् अकृत ॥

रामकृष्णपक्षे—चिदंशं चेतनाशं दुर्भेदम् कठिनसाध्यम् रावणरूपमामर्ष्यशालि जाग्रच्चैतन्यवटित्यर्थः एवं जरासंधरूपमित्यर्थः तस्य विभेदने शौचधर्मम् निर्मलधर्मं स्याद्वादरूपम् पुरस्कृत्य स्वीकृत्य सन्मार्गैपणम् सद्गणशोधनम् अधात् अकृत ॥ १४ ॥

त्यक्त्वाऽनुबन्धिनो लोके मिथ्याबोधस्थमानसान् ।

कलीवान् स्त्रीसंप्रयोगेषु लीनांस्तस्थौ स सुस्थिरः ॥१५॥

अन्वयः—लोके मिथ्याबोधस्थमानसान् अनुबन्धिनः कलीवान् स्त्रीसंप्रयोगेषु लीनान् त्यक्त्वा सुस्थिरः तस्मै ॥ १५ ॥

व्याख्या—स जिनेन्द्रः लोके संसारे मिथ्याबोधस्थमानसान् मिथ्याबोधे असज्ज्ञाने तिष्ठतीति मिथ्याबोधस्थः स मानसो येषां तान् असज्ज्ञाननिरतान् कलीवान् पुरुषार्थशून्यान् अथवा सज्ज्ञानेऽपि श्रद्धामक्तिविरहितान् स्त्रीसंप्रयोगेषु स्त्रीसंगेषु लीनान् रतान् स्त्रीपरचशान् अनुबन्धिनः अनुगतान् त्यक्त्वा विसृज्य सुस्थिरः स्वसंकल्पे दृढः तस्यै स्थितवान् ॥ १५ ॥

स्त्रीभेदं नपुंसकभेदं च धर्यं कृत्वा सुस्थिरस्तथ्यौ ॥

रामकृष्णपक्षे—मिथ्याबोधस्थमानसान् मिथ्याबोधे शत्रुकृतोप-

जापेन विपर्ययज्ञानस्थितमानसान् अनुबन्धिनः केवलं मुखप्रेक्षितयाऽ-
नुगतान् न च ग्रीत्येति भावः क्लीबान् तृतीयाप्रकृतीन् स्त्रीसंप्रयोगेषु
लीना स्त्रीपराधीनान् यद्वा स्त्रीसंगतान् पुरुषार्थविरहितान् त्यक्त्वा
निरस्य सुस्थिरः केनाप्यकंप्यस्तस्थौ स्थितः ॥ १५ ॥

हास्यादिपट्कव्यावृत्त्या प्रकृत्यास्थानयोग्यधीः ।

सपौरुषं रूपं मानं मायां प्रक्षिप्य मार्गभाक् ॥ १६ ॥

अन्वयः—हास्यादिपट्कव्यावृत्त्या प्रकृत्यास्थानयोग्यधीः स पौरुषम् रूपम्
मानम् मायाम् प्रक्षिप्य मार्गभाक् ॥ १६ ॥

व्याख्या—स जिनेन्द्रः हास्यादिपट्कव्यावृत्त्या हासो रत्यरती
मीतिर्जुगुप्सा शोक एव चेति निरुक्तपट्कस्य व्यावृत्त्या परित्यागेन
प्रकृत्यास्थानयोग्यधीः प्रकृतिः कर्मस्वभावः तस्या आस्थाने गुणस्थाने
योग्या निरन्तरा धीर्यस्य स तत्स्थानार्हबुद्धिः पौरुषम् धाद्यशौर्यम्
रूपम् क्रोधम् मानम् अहंकारम् मायाम् कापट्यम् मिथ्याबुद्धिमित्यर्थः
प्रक्षिप्य क्षय कृत्वा मार्गभाक् मोक्षमार्गभाक् जात इति शेषः पूर्व-
श्लोके स्त्रीभेदन्नपुंसकभेदश्च त्यक्त्वेत्युक्तम् इदानीम्पुरुषभेदश्च तत्या-
जेत्युक्तम्भवतीति भावः ॥

रामकृष्णपक्षे—हास्यादिपट्कानां हासक्रोधशोकभयजुगुप्सावि-
स्मयरूपाणां स्थायीभावानां व्यावृत्त्या निवारणेन प्रकृत्या स्वभावेन
स्थाने प्रशमस्थाने योग्या निर्मला धीर्यस्य स योग्यस्थानामिनिवेशनि-
र्मलचेतस्कः रामः कृष्णो वा सपौरुषम् मबलं यथास्यात्तथा रूपम्
मन्युम् मानम् 'स्वाभीष्टश्लेषवीक्षादिविरोधी मान उच्यते' इत्युक्त-
लक्षणम्, मायाम् कापट्यं च प्रक्षिप्य निराकृत्य मार्गभाक् वीरमार्ग-
भाक् युद्धशास्त्राज्ञातपथप्रवृत्तो बभूवेति शेषः ॥ १६ ॥

दृष्टोऽन्यैः क्वापि गूढात्मा सर्वाशाजयकर्मणा ।

गणाश्रितः स्वभावैक—सपृथक्त्ववितर्ककृत् ॥ १७ ॥

अन्वयः—सर्वाशाजयकर्मणा गूढात्मा क्वापि अन्यैः दृष्टः गणाश्रितः स्व-
भावैकसपृथक्त्ववितर्ककृत् ॥ १७ ॥

व्याख्या—सर्वाशा जयकर्मणा सर्वाश्च ता आशा मनोरथाः तासां
जयकर्मणा विजयेन विजितत्वेन परित्यागेनेत्यर्थः “कांक्षा शंसा गर्भ-
वांछाश्लेषेहातृष्णमनोरथा इति हैमः” यद्वा सर्वाशानां समस्तदिशानां
जयकर्मणा स्वविशुद्धाचारेण कैश्चिदपि विषयजालैरपराजितेनेति भावः
“काष्ठाशादिक् हरित् ककुचिति हैमः” गूढात्मा गूढः गुप्त आत्मा यस्य
स केनापि तत्त्वेनाग्रहीतः अलक्षितः क्वापि कुत्रापि अन्यैः कैश्चिन्महा-
भाग्यशालिभिः दृष्टः तत्स्वरूपेण विज्ञातः गणाश्रितः गणैः साधुसंघै-
राश्रितः कृताश्रयः स्वभावैकसपृथक्त्ववितर्ककृत् स्वभावेन स्वप्रकृत्या
एकः अनाश्रित इति स्वभावैकः स चासौ सपृथक्त्ववितर्ककृत्चेति
स तथोक्तः अपूर्वकरणमारुह्य सविचारपृथक्त्ववितर्कपृक्तशुक्लध्यानं
प्रापेति भावः लोभस्य जयाय पृथक्त्वस्य खण्डं खण्डं विधाय सपृ-
थक्त्ववितर्कनामकशुक्लध्यानविशेषकृत् बभूवेति तत्त्वम् ॥

रामकृष्णपक्षे—गूढात्मा अप्रकटितस्वसामर्थ्यः शत्रुभिः क्वापि
युद्धसमये दृष्टः अवलोकितः सर्वाशाजयकर्मणा सर्वदिग्विजयेन अथवा
युद्धसमये सर्वदिक्षु प्रहारविधानेन जयकर्मणा गणेन सैन्येन आश्रितो-
ऽधिष्ठितः स्वभावैकसपृथक्त्ववितर्ककृत् स्वभावेनैव शत्रूणां पृथ-
क्त्वस्य परस्परभेदस्य वितर्ककृत् विचारकारकः आसीदिति शेषः १७

क्वचिदात्मैपणपरं द्रव्यमेकं क्वचिद्विदन् ।

गुणं विभावयन् धैर्यात् पर्याये रमतेस्स सः ॥ १८ ॥

अन्वयः—एचिदात्मैपणपरम् क्वचित् एकं द्रव्यं त्रिदद् धैर्यात् गुणं वि-
भावयन् स पर्याये रमतेस्म ॥ १८ ॥

व्याख्या—स जिनेन्द्रः क्वचित् कुत्रापि आत्मैपणपरम् आत्मनः
स्वरूपस्य यदेपणम् गवेपणम् तत्परम् तदधीनम् क्वचित् कापि
एकम् द्रव्यम् द्रव्यपदार्थम् विदन् जानन् धैर्यात् धीरतातः गुणम्
द्रव्यगुणम् विभावयन् विचारयन् पर्याये साधुधर्मे च रमतेस्म विह-
रतिस्म ॥ १८ ॥

रामकृष्णपक्षे—आत्मनः देहस्य “ आत्मस्वरूपे यत्ने देहे मा-
नसे बुद्धाविति शब्दस्तोममहानिधिः ” रूपणमन्वेपणम् सर्वतोरक्षणम्
तत्परः शरीररक्षासावधानः यद्वा आत्मनः स्वस्य यदेपणः लोहमयो
षाणस्तत्परः बाणप्रियः क्वचनापि एकं द्रव्यम् प्रधानभूतं तद्द्रव्यम्
धनादिकम् विदन् लभमानः धैर्यात् गुणम् धनुर्भौवीम् विभायन् वि-
चारयन् पर्यालोचयन् पर्याये अवसरे ‘ पर्यायोऽनुक्रमे प्रकारे अवसरे
निर्माणे इति शब्दस्तोममहानिधिः ’ रमतेस्म क्रीडतिस्म ॥ १८ ॥

अपृथक्त्वमवी(वि)चारं सवितर्कगुणान्वितम् ।

पुरस्कृत्य तिरस्कृत्य तदधःस्थापिभावनाम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—अपृथक्त्वम् अविचारम् सवितर्कगुणान्वितम् पुरस्कृत्य तदधः
स्थापिभावनाम् तिरस्कृत्य पीताः क्लिष्टकुर्युरित्यप्रेणान्वयः ॥ १९ ॥

व्याख्या—अपृथक्त्वम् अविचारम् अविचारशुक्लध्यानविशेषः
तम् सवितर्कगुणान्वितम् सवितर्कगुणसहितम् पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा
तदधः स्थापिभावनाम् तन्नीचस्थबुद्धिम् तिरस्कृत्य निवार्य धीराः किन्न
कुर्युरित्युत्तरेणान्वयः ॥

रामकृष्णपक्षे—अपृथक्त्वम् अभिन्नत्वम् अविचारम् विचाररा-
हित्यम् सवितर्कगुणान्वितम् सवितर्कगुणेन सद्नुमीतगुणेन अन्वितं

युक्तम् पुरकृत्य अग्रे विधाय तदघ्नः स्थायिभावनाम् तद्भिन्नरूपवि-
चारणाम् तिरस्कृत्य निरस्य धीराः किन्नकुर्युरित्युतरेण सम्बन्धः १९
यत् सूक्ष्मसंपरायस्य स्थाने वादरसंगते ।

संजाते-नवमस्थाने धीराः कुर्युर्न किं पुनः ॥ २० ॥

अर्थः—यत् सूक्ष्मसंपरायस्य वादरसंगते स्थाने नवमस्थाने संजाते
धीराः पुनः किन्न कुर्युः ॥ २० ॥

व्याख्या—यत् तत्पश्चात् वादरसंगते नवमगुणस्थाने जाते वा-
दरसंपरायाभिधाने नवमगुणस्थानसहिते सूक्ष्मसंपरायस्य स्थाने तन्ना-
मके दशमे गुणस्थानके संजाते प्राप्ते सति धीराः विज्ञाः किम्पुनः
किं किं न कुर्युः तत्स्थानं प्राप्य काँस्कान् मोहनीयकर्ममेदान् न हन्युः
सबानिच विजितान् विदध्युरिति भावः ॥

रामकृष्णपक्षे—अदरसंगते भयरहिते सूक्ष्मसंपरायस्य एतद्युद्ध-
स्य “ युद्धायत्योः संपराय इत्यमरः ” स्थाने अनवमस्थाने अरक्षके
स्थाने संजाते प्राप्ते सति धीराः यद्दकौशलिनः किन्न कुर्युः सर्वम्
संपादयेरन् ॥ २० ॥

मुक्तेऽमुक्ते विमृश्यैव बलमायोजयञ्जयम् ।

लभेत चेतःप्रसरं प्राप्य जाप्यस्थिराशयः ॥ २१ ॥

अर्थः—मुक्ते अमुक्ते विमृश्यैव बलम् आयोजयन् स्थिराशयः चेतः
प्रसरम् प्राप्य जयम् लभेत ॥ २१ ॥

व्याख्या—मुक्ते परित्यक्ते अमुक्ते अपरित्यक्ते संगृहीते वि-
मृश्य विचार्य अयं न्याज्योऽयं संग्राह्य इति मम्यम् विविच्य बलम्
स्वशक्तिम् आयोजयन् संचिन्वन् जाप्यस्थिराशयः जापे जपनीये
निजमनने स्थिराशयः चेतः प्रसरम् चित्तप्रकाशम् प्राप्य लब्ध्वा जयं
विजयम् लभेत प्राप्नुयात् ॥ २१ ॥

रामकृष्णपक्षे-मृक्ते अविश्वास्येन परित्यक्ते अमृक्ते संग्राह्ये विषये विमृश्यैव पुनः पुनर्विचार्यैव बलम् सैन्यम् आयोजयन् संगृह्यन् जाप्य-स्थिराशयः जाप्ये मननीये स्थिराशयः निश्चलचित्तः सुनिश्चलविचार-वान् चेतः प्रसरम् स्वमनोबलम् प्राप्य अधिगत्य जयमौत्कर्ष्यम् लभेत आसादयेत् ॥ २१ ॥

वीतरागः सदशमा-दादित्यरुचिरुद्गतः ।

जितकाशी सुनासीर-संगमात् समदीप्यत ॥ २२ ॥

शब्दयः-वीतरागः सदशमात् आदित्यरुचिः उद्गत जितकाशी सुना-सीरसंगमात् समदीप्यत ॥ २२ ॥

व्याख्या-वीतरागः विशेषेण इतः गतः रागः सांसारिकवि-षयवासनामिलापो यस्मात् स रागरहितः सदशमात् दशमगुणस्थान-मारभ्य आदित्यरुचिः दिवाकरकांतिः उद्गतः प्रोद्भूतः दिवाकर इव सर्वप्रकाशकारकः सर्वपर्यवेक्षक इति भावः अत एव जितकाशी जितेन जयेन काशते दीप्यते इति जितकाशी प्राप्नोत्कर्षः सुनासीर-संगमात् महेन्द्रसंगमात् तदानीमिन्द्रः नमभ्येति इति तत्संगमात् सम दीप्यत प्रदीप्तो जात इत्यर्थः ॥

रामकृष्णे यथा शृणु । विशेषेण इतः प्राप्तः रागः शुत्रुविषय-काप्रीतिर्येन स वीतरागः सदशमात् सीदत्यग्निच्छांतिं सद् युद्धम् तस्य अशमात् अशान्तेः अनिर्वर्चनात् आदित्यरुचिः सूर्यकांतिः उद्गतः उद्भूतः सूर्य इवामह्यतेजा अभवत् जितकाशी जयामिलापी मुना-सीरसंगमात् सुष्ठु नासीरम् अग्रगमैर्न्यं यस्य स सुनासीरः "नामीरम् अग्रसरे सेनामुखे चेति शुन्दस्तोममहानिधिः" तस्य संगमात् संमेळ-नात् समदीप्यत अरोचत ॥ २२ ॥

येन स्वयं संबोधेन स्वामिनश्च—रणाश्रयः ।

कृतस्तेनाद्वैतभावोऽन्वभाव्यत स्वनन्दनात् ॥ २३ ॥

अन्वयः—येन स्वयं संबोधेन स्वामिनः चरणाश्रयः तेनाद्वैतभावः कृतः स्वनन्दनात् अन्वभाव्यत ॥ २३ ॥

व्याख्या—येन स्वयं संबोधेन येन यद्रूपेण स्वयमात्मनैव न तु कस्याप्युपदेशेन संबोधेन सम्यक्ज्ञानेन स्वामिनः जिनेन्द्रस्य चरणाश्रयः चरणस्य चारिष्यस्य आश्रयः ग्रहणम् तेन तद्रूपणैव अद्वैतभावः द्विधा इतं मेदं गतं द्वैतम् तस्य भावः द्वैतम् तस्मास्ति यस्मिन् स अद्वैतः स चासौ भावश्चेति अद्वैतभावः सजातीयादिमेदशून्यके बलस्वात्मानुभवः कृतः विहितः स्वनन्दनात् स्वम् आत्मानम् नन्दयति कृतार्थयतीति स्वनन्दनस्तस्मात् यद्वा स्वस्मिन् आत्मनि नन्दति स्वात्मानुभवेन तुष्यतीति स्वनन्दनस्तस्मात् अन्वभाव्यत अयुज्यत ॥

रामपक्षे—येन संबोधेन येन हनुमदौत्येन सीतास्थितिसंबोधेन सीता रावणगृहे तिष्ठतीति ज्ञानेन स्वामिनो रामस्य च रणाश्रयः रणस्य संग्रामाङ्गणस्य आश्रयः आश्रयणम् युद्धभूमिगमनम् तेन युद्धभूमिगमनेन अद्वैतभावः तथा सर्वतः स युयुधे यथा रणे रामाद्वैतभावः कृतः प्रतिपक्षिभिः यत्र तत्र राममेवाक्षेष्ट इति रामाद्वैतमभूदिति भावः स्वनन्दनात् स्वम् आत्मानन्नन्दयति हर्षयतीति स्वनन्दनो लक्ष्मणस्तस्मात् अन्वभाव्यत अन्वसर्षत लक्ष्मणस्तदान्वमगदिति भावः ॥

यद्वा येन संबोधेन कामपरतंत्रेण स्वामिनो राक्षमराजस्य रावणस्य च रणाश्रयः रणगमनम् तेन रावणेन आ ममंतात् द्वैतभावः रामेण सह विपक्षभावः कृतः रामेण सहयोष्णुम् प्रवृत्ते स्वनन्दनात् स्वस्यात्मनो नन्दनस्तनयः 'नन्दनः पुनः उद्बहोऽङ्गात्मजः क्षुस्तनयोदारकः सुत इति हैमः' तस्मान्मेघनादात् अन्वभाव्यत अनुगतः ॥

कृष्णपक्षे—येन कृष्णेण सम्बोधेन सम्यक् ज्ञानेन स्वामिनः
सतोऽपि रणाश्रयः रणस्य संग्रामस्य आश्रयः गमनम् तेन कृष्णेन
आसमन्तात् द्वैतभावः भेदबुद्धिः एते मम शत्रव इति मतिः कृतः
विहितः स्वनन्दनात् स्वतनयात् प्रद्युम्नादितः अन्वभाव्यत अनुगतो
जात इत्यर्थः ॥ २३ ॥

यो वैपरीत्यादीशोऽपि कृतकैतवसंगरः ।

तं मनोरथतो दूरान्मेने व्यसनिनं प्रभुः ॥ २४ ॥

अन्वयः—यः वैपरीत्यात् ईशोऽपि कृतकैतवसंगरः तम् व्यसनिनम् प्रभु
मनोरथतो दूरात् मेने ॥ २४ ॥

व्याख्या—यो मोहादिव्यसनः ईशोऽपि जिनेन्द्रेऽपि वैपरीत्यात्
अयोग्यत्वात् कृतकैतवसंगरः कृतो विरचितः कैतवमगरः कपटयुद्धो
येन स सर्षपूज्ये तस्मिन् छत्रयुद्धमकृतेति भावः, विहितछत्रयुद्धः तम्
व्यसनिनम् व्यसनासक्तम् मोहादिकम् प्रभुर्जिनेन्द्रः मनोरथतो मनो-
रथादपि दूरात् पृथक् मेने पुत्रुषे मोहादिर्न कदाचित् प्रभोर्मनोरथ
पथपधिको बभूवेति भावः ॥

रामपक्षे—यः रावणः ईशे राजनि रामे वैपरीत्यात् अनपराधा-
दपि कृतकैतवसंगरः विरचितान्तर्धानादियुद्धः तम् रावणम् व्यसनिनं
व्यसनासक्तम् प्रभुः रामः मनोरथतः मनोरथादपि सीतालामरूपाभि-
लापात् दूरात् पृथक् मेने मन्यतेऽस्य ॥

कृष्णपक्षे—यः जरासंधः ईशोऽपि कृष्णेऽपि कृतकैतवसंगरः
विहितकपटयुद्धः तम् व्यसनिम् व्यसनाधीनम् मनोरथतः अभिलापात्
कृष्णपराजपरूपात् दूरात् मेने बहुदूरम्मनुतेऽस्य ॥ २४ ॥

आप्तः पुरिमतालाख्यसरयोपवनधारणाम् ।

काञ्चनाद्रिक्रियामाधात् समाधानोपदेशतः ॥ २५ ॥

शब्दवयः—पुरिमतालाख्यसख्योपवनधारणाम् आप्तः समाधानोपदेशतः
काञ्चनाद्रिक्रियाम् अधात् ॥ २५ ॥

व्याख्या—आदीश्वरपक्षे । पुरिमतालाख्यसख्योपवनधारणां
पुरिमतालाख्यस्य पुरिमतालनाम्नः अयोध्यायाः शाखानगरस्य
सख्यम् मित्रम् सन्निहितमित्यर्थः यदुपवनम् उद्यानम् तत्तथोक्तम्
आप्तः प्राप्तः तदुपवनस्यः समाधानोपदेशतः समाधानस्य समाधेः
य उपदेशः महिमा तस्मात् अथवा शमस्य शान्तेः यदाधानम् स्व-
स्मिन्नाश्रयणम् तस्य य उपदेशः प्रभावस्तस्मात् काञ्चनाद्रिक्रियाम्
काञ्चनाद्रेः स्वर्णपर्वतस्य सुमेरोर्या क्रिया निश्चलता तां स्थिरताम् अधात्
अदीधरत् ॥ २५ ॥

जिनेन्द्रचतुष्टयपक्षे । आप्तः पुरिमतालाख्यसख्योपवनधारणाम्
पुरिमताम् नगरवासिनाम् आसमन्तादलति भूपयति आत्मानं यत्र
यद्वाऽऽलति खेलति यत्र सा आला खेला सा ख्यायते यत्र तत्
पुरिमतालाख्यम् नागरजनमनोरमस्थानम् तस्य सख्योपवनम् सदृश-
मुद्यानम् तत्र धारणाम् स्थितिम् आप्तः प्राप्तः समाधानस्य उपदेशतः
समाधेः शमाश्रयस्य चा उपदेशतः प्रभावतः काञ्चनाद्रिक्रियाम् सुमे-
रुदृढताम् अगात् आश्रयत् ॥ २५ ॥

रामकृष्णयोः पक्षेऽप्येवमेवावसेयम् ॥ पार्श्वनाथस्य वारणस्या
घातकीतरुतले केवलज्ञानमुत्पन्नम् नेमिनाथस्य रैवतेऽद्रौ वेतसतरुतले
शान्तिनाथस्य दस्तिनापुरे महस्ताप्रवणे नन्दिदृष्टतले ॥ ऋजुवालुकान-
नदीतटे शालदृष्टतले महावीरस्य केवलज्ञानम् ॥ २५ ॥

संपन्ने सकलेऽध्यक्षे लोकालोकप्रकाशनि ।

देवदुन्दुभयो नेदुर्दिवि दुर्नयवारकाः ॥ २६ ॥

भगवयः—लोकालोकप्रकाशिनि सकलेऽप्यक्षे सम्पन्ने सति दुर्भयवारकाः

देवदुन्दुमयः दिवि नेदुः ॥ २६ ॥

व्याख्या—लोकालोकप्रकाशिनि लोकयते दृश्यते सर्वैरिति लोकः सर्वप्रत्यक्षः न लोकयते प्रत्यक्षतया न गृह्यते जनैरित्यलोकः तयोर्द्वन्द्वः लोकालोकम् प्रकाशितुशीलमस्येति लोकालोकप्रकाशी तस्मिन् करामलकवत् परोक्षापरोक्षसकलप्रकाशकारके सकलज्ञाने केवलज्ञाने सम्पन्ने प्राप्ते सति प्रभोः केवलज्ञाने समापन्ने सति दिवि देवलोक आकाशे वा दुर्भयवारकाः दुर्नीतिनिवारकाः देवदुन्दुमयः देवतूर्याणि नेदुः सस्वनुः प्रभौ केवलज्ञानोत्पन्ने सति हर्षादिवानाम् वाद्यानि वदन्तिस्मेति भावः ॥

रामकृष्णपक्षे—सकले समग्रे अप्यक्षे नृपस्य छत्रधारणादिव-
वहारेऽधिकृते अधिष्ठिते सति कथंभूते लोकालोकप्रकाशिनि सन्निहि-
तासन्निहितप्रदेशोद्योतकारके सर्वत्र व्यापकशासनशासिते दुर्नयवारका
दुराचारनिवारका देवदुन्दुमयः राजतूर्याणि दिवि आकाशे नेदुः शब्द-
स्याकाशाश्रयत्वादाकाशे सस्वनुः ॥ २६ ॥

सकलीश्वरतां प्राप्तोऽलङ्कारवशमाश्रितः ।

स्वामी जगाद् स्याद्वादपद्धत्या मधुरं वचः ॥ २७ ॥

भगवयः—सकलीश्वरतां प्राप्तः अलङ्कारवशमाश्रितः स्वामी स्याद्वादपद्धत्या
मधुरं वचः जगाद् ॥ २७ ॥

व्याख्या—सकलीश्वरतां प्राप्तः सकलम् समस्तमस्त्यस्मिन्निति
सकली सकलिनामीश्वरः सकलीश्वरस्तस्य भावस्तच्चा ताम् समग्रप्रभुताम्
प्राप्तः अधिगतः समस्तविश्वप्रभुः अलङ्कारवशमाश्रितः अलङ्काराणि
भूषणानि वसन्ति अधितिष्ठन्त्यस्मिन्निति इत्यलङ्कारवशस्तम् अनेक-
शोऽलङ्कृतसमवसरणभूमिमाश्रितः समधिष्ठितः स्वामी जिनेन्द्रप्रभुः

स्याद्वादपद्धत्या अनेकान्तवादसरण्या मार्गेण जैनशासनानुसारेणेत्यर्थः
मधुरम् सर्वसाधारणरोचकम् वचः वचनम् जगाद उपदिदेश ॥

रामकृष्णपक्षे—कलीश्वरताम् कलेर्धृद्धस्य ईश्वरतां विजयतां
मुख्यतां वा प्राप्तः स रामः कृष्णो वा लंकारवसमाश्रितः लंकायाः
रावणराज्यधान्याः यो रवः शब्दस्तमाश्रयतीति तथा लंकाशब्दश्रोता
अथवा लंका इति रवः अभिधानं यस्य तन्नगरसमाश्रितः लंकाधिष्ठितः
सन् अन्यत्र अलंकारवसमाश्रितः अनेककौस्तुभादिभूषणवशगः स्वामी
पृथ्वीपतिः स्याद्वादपद्धत्या अनेकान्तवादीत्या मधुरं वचः श्लुल्लं
वचनं जगाद उचे ॥ २७ ॥

विशालशालरचना व्यूहरक्षाविशेषिताः ।

चैत्यपादपसंपन्ना दक्षा यक्षा वितेनिरे ॥ २८ ॥

अन्वयः—दक्षा यक्षाः चैत्यपादपसंपन्नाः व्यूहरक्षाविशेषिताः विशाल-
शालरचनाः वितेनिरे ॥ २८ ॥

व्याख्या—दक्षाः प्रवीणाः पटवः यक्षाः देवविशेषाः चैत्यपा-
दपसंपन्नाः चैत्यपादपेन महावृक्षेण देवाधिष्ठानवृक्षेण वा यद्वा जिन-
समास्यपादपविशेषेण अथवा चैत्येन देवस्थानेन पादपेन च सम्पन्नाः
सहिताः व्यूहरक्षाविशेषिताः व्यूहस्य जनसमूहस्य या रक्षा निर्वाधस्थि-
तिस्तया विशेषिताः शोभिताः जनानामसंकीर्णस्थितिविशेषमण्डिता
इत्यर्थः विशालमालरचना विशालः प्रकाण्डो यः शालः गेहः तस्य
रचना निर्माणं अथवा विशेषेण शालते शोभते यत् शालम् गृहम् तस्य
रचना अथवा विशालो महान् यः शालः प्राकारः तस्य रचना यद्वा
विशालः यः शालः वृक्षस्तस्य रचना विधानान्नि वितेनिरे विस्तारया-
मामुः यक्षास्तत्र देवा देवस्थितियोग्यां समां वितेनिरे ॥

रामकृष्णपक्षेऽपि साधारणम् ॥

यद्वा दक्षाः जिनेन्द्रविषयकातिशयभक्तिमन्तः यक्षाः देवविशेषाः
विशालशालरचनाः विशालानां शालानां रत्नस्वर्णरूपमयानां प्राका-
रत्रयाणां या रचनानिमितिः ताः चैत्यपादपसम्पन्नाः चैत्याभिधानो
यः पादपः अशोकवृक्षः तेन सम्पन्ना सहिता सभा इति शेषः वितेनिरे
विस्तारयामासुः ॥ २८ ॥

नीराजनक्रियाप्यर्चानुरागेण विधीयताम् ।

विधेयास्त्राद्युपास्थायेत्यूचे वाग् विजयैपिभिः ॥ २९ ॥

अन्वयः—विधेयां अस्त्राद्युपास्थाय अनुरागेण नीराजनक्रियाप्यर्चां विधीय-
ताम् इति विजयैपिभिः वाग् उचे ॥ २९ ॥

व्याख्या—हे विधेय! विधानकारक! अस्त्राद्युपास्थाय अस्त्रा-
दिनिराकृत्य अनुरागेण प्रेम्णा नीराजनक्रिया आरात्रिकक्रिया अर्चा
पूजापि प्रभोरिति शेषः विधीयताम् क्रियताम् इति एवं प्रकारेण
विजयैपिभिः विजयेच्छुभिर्देवैरिति शेषः वाग् उचे जगदे ॥ २९ ॥

रामकृष्णपक्षेऽप्येवमेव ।

विपक्षपक्षे विक्षितैः करणैर्बहुहेतिभिः ।

प्रपन्नेष्वधिमानं वर्षाः सुमनसो व्यधुः ॥ ३० ॥

अन्वयः—बहुहेतिभिः करणैर्विपक्षपक्षे विक्षितैः अधिमानम् प्रपन्ने अपि
सुमनसो वर्षा व्यधुः ॥ ३० ॥

व्याख्या—प्रपन्ने स्थिते विपक्षपक्षे समवसरणभूमौ विघ्नभूते
तुपकण्टकशर्करादिरूपे विद्यमाने सति बहुहेतिभिः विपुलतेजस्कैः
विक्षिप्तैः विक्षेपकारकैः निःसारकैः क्रणैः क्रोतीति क्रणो वायुः तैः
वायुकुमारैः अधिमानम् सर्वत्र एकयोजनम् पृथ्वीतलम् निर्मले
कृते सतीति शेषः सुमनसः सुष्ठु मनो येषान्ते सुमनसः देवाः मेघकृ-
माराः वर्षाः मृगन्धिजलवृष्टीः व्यधुः चक्रुः यद्वा सुमनसः अधोमुख-

वृन्तस्य कुसुमस्य वर्षाः व्यधुः विदधतिस्म ॥

रामकृष्णपक्षे । बहुहेतिभिरस्रैः विक्षिप्तैः प्रयोजितैः करणैरनेक-
शस्त्रप्रयोगैः विपक्षपक्षे शत्रुपक्षे अवधिमानम् अन्तम् विनाशमित्यर्थः
प्रपन्ने गते प्राप्ते सति सुमनसः पुष्पस्य वर्षाः वृष्टीः व्यधुः अकार्षुः
देवा इति शेषः ॥ ३० ॥

ये दीक्षिता वीक्षितास्ते मण्डलाग्रविशारदाः ।

नारदा अप्युपाजग्मुः स्वामिनं द्रष्टुमुत्सुकाः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—ये मण्डलाग्रविशारदाः वीक्षिताः ते दीक्षिता स्वामिनं द्रष्टु-
मुत्सुका नारदा अपि उपाजग्मुः ॥ ३१ ॥

व्याख्या—ये दीक्षिताः लब्धदीक्षाः वीक्षिताः विशेषेण ईक्षिताः
अवलोकिताः अथवा वीक्षम् विस्मयम् इताः प्राप्ताः जातविस्मया ते
स्वामिनम् प्रभुम् जिनेन्द्रम् द्रष्टुम् दर्शनाय उत्सुका उत्कण्ठिताः
मण्डलाग्रविशारदाः मंडलाग्रे राजमण्डलाग्रभागे विशारदाः प्रगल्भाः
यद्वा मण्डलाग्रे समवसरणमण्डले विशारदा विचक्षणाः नारदाः मुनि-
विशेषाः अथवा नारम् जलम् टदातीति नारदस्ते मेघकुमाराः अथवा
नरम् अज्ञानम् द्यति खण्डयतीति नरदस्त एव नारदस्ते अज्ञाननाशका
मुनिविशेषाः यद्वा नरं ज्ञानं ददतीति नरदास्त एव नारदा ज्ञानदायिनः
तेऽपि उपाजग्मुः आययुः ॥

रामकृष्णपक्षे—ये दीक्षिताः संग्रामदीक्षामाप्ताः रणाङ्गणगताः
ते वीक्षिताः दृष्टाः मण्डलाग्रविशारदाः मण्डलस्य समूहस्य अग्रः श्रेष्ठः
तस्मिन् विशारदाः श्रेष्ठाः प्रगल्भाः नारदाः स्वनामख्यातविशेषाः ॥
स्वामिनम् रामम् कृष्णञ्च द्रष्टुमवलोकयितुमुत्सुकाः उत्कण्ठिताः उपा-
जग्मुरागतवन्तः ॥ ३१ ॥

धरां के-वलिनश्चक्रुः परां विकृतिवर्जिताम् ।

पुण्यप्रवृत्तिं सत्कीर्ति-धवलां सकलां किल ॥ ३२ ॥

अन्वयः-केवलिनः पराम् विकृतिवर्जिताम् पुण्यप्रवृत्तिम् सत्कीर्तिधवलां सकलां धराम् किञ्च चक्रुः ॥ ३२ ॥

व्याख्या-केवलिनः केवलज्ञानशालिनः जिनेन्द्राः पराम् अतिशयिताम् विकृतिवर्जिताम् विकाररहिताम् निर्विकाराम् पुण्यप्रवृत्तिं पुण्यस्य सुकृतेः प्रवृत्तिः प्रवर्चनं यत्र ताम् सत्कीर्तिधवलां सती शोभना चासौ कीर्तिः सत्कीर्तिस्तया धवलामवलक्षाम् अथवा सतां सज्जनानां या कीर्तिः तथा धवलाम् प्राप्तप्रकाशाम् सकलाम् निखिलाम् धराम् पृथ्वीम् चक्रुर्विदधुः किल निश्चयेन विदधन्तिस्म । अत्र केवलिनः इत्यस्य मित्रार्थोऽपि, यथा केवलिनः केवलज्ञानवतो जिनेन्द्रस्य धराम् तदधिष्ठानभूमिम् के केऽपि वलिनः वायव इत्यर्थः ॥ अथवा के आत्मनि बलवन्तः आत्मज्ञानवन्तः अथवा के कामतंत्रे वलिनः कामजयिनः यद्वा के शरीरे वलिनः शारीरिकममत्त्वारहिताः “अनादरे सप्तमी” यद्वा के मनसि वलिनः जितेन्द्रियाः मनोजयेन सर्वेन्द्रियजयो भवति यद्वा इन्द्रियाणां मनसः प्राधान्यादिति भावः “क इति ब्रह्मणि वायौ आत्मनि कामतंत्रे देहे मनसि चेति शब्दस्तोममहानिधिः” ॥ ३२ ॥

रामकृष्णपक्षे-के केऽपि वलिनो बलवन्तो रामादयः कृष्णादयो वा परामृत्कृष्टां विकृतिवर्जितां निर्विकाराम् पुण्यप्रवृत्तिं पुण्यप्रचाराम् पवित्राचाराम् सत्कीर्तिधवलाम् सत्कीर्तिस्फीतां सकलां कृत्स्नाम् धराम् पृथ्वीम् चक्रुः विरचन्तिस्म; श्लेषः ॥ ३२ ॥

नानाविद्याधरास्तत्र त्रिविधायुधभूषिताः ।

विदधुर्मधुरां भक्तिं परपक्षविनाशनेः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—तत्र विविधायुधभूषिताः नानाविद्याधराः परपक्षविनाशनैः मधुरां भक्तिम् विदधुः ॥ ३३ ॥

व्याख्या—तत्र जिनेन्द्रस्य समवसरणस्थाने विविधायुधभूषिता आयुधपते यैस्तान्यायुधानि विविधानि अनेकप्रकाराणि च तानि इति विविधायुधानि तैर्भूषिताः कृतमंडनाः नानाविद्याधराः अनेकदेवयोनि-विशेषाः परपक्षविनाशनैः परपक्षाणां विपक्षपक्षाणां विघ्नविधायकानाम् पापानां वा विनाशनैः विघातैर्निराकरणैर्मधुराम् निर्मलाम् निश्छिन्ना-मित्यर्थः भक्तिम् सेवाम् प्रीतिम् विदधुः चक्रुः ॥ ३३ ॥

रामकृष्णपक्षे—नानाविद्याधराः अनेकशास्त्रपरिशीलनपटिष्ठाः यद्वा नानाविद्याः शिल्पविद्या-गानविद्या-अस्त्रविद्या-शास्त्रविद्या-नीति-विद्या कलाविद्याः ताः धरन्तीति नानाविद्याधराः विविधायुधभूषिताः विविधानि अनेकप्रकाराणि यान्यायुधानि तैर्भूषिताः मण्डिताः यद्वा विविधानि यानि आयुधानि सुवर्णविशेषाणि तैर्भूषिताः शोभिताः “अलङ्कारसुवर्णं तु शृङ्गीकनकमायुधमिति हैमः” परपक्षविनाशनैः परपक्षाणां शत्रुपक्षाणां विनाशनैः निराकरणैः मधुरां मनोहरां भक्तिं प्रीतिं विदधुः कुर्वन्तिस्म ॥ ३३ ॥

समुद्रविजयं मेघनादं सानकदुन्दुभिः ।

गर्जितैस्तर्जयामास वृहद्रथमतङ्गजम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—सानकदुन्दुभिः समुद्रविजयम् मेघनादम् वृहद्रथमतङ्गजम् गर्जितैस्तर्जयामास ॥ ३४ ॥

व्याख्या—आनयति जिनेन्द्रदर्शनाय सोत्साहं करोतीति आ-नकः स चासौ दुन्दुभिः वाद्यविशेषश्चेति आनकदुन्दुभिः तेन सहितः इति सानकदुन्दुभिः आनकदुन्दुभिर्महितवाद्यसमूहः मृद्रया सहितो विजयो यस्य स समुद्रविजयो मकरकेतनः काम इत्यर्थस्तम् मेघनादम्

मेघ इव नादो यस्य तम् सर्वविजयित्वात् यद्वा मेहनम् सिञ्चनम्
मेघः तस्मै नदति गर्जतीति मेघनादः स्त्रीसंगमाय कृतगर्जनस्तम् बृह-
द्रथमतङ्गजम् रमन्ते अनेनेति रथः बृहत् महान् चासौ रथश्चेति बृह-
द्रथः तस्मिन् मतङ्गजः श्रेष्ठः इति तथोक्तः महद्रमणसाधकः काममू-
लादेव स्त्रीविलासप्रवृत्तिरिति भावः तम् यद्वा बृहन्महान् रथो यस्य
स बृहद्रथः स चासौ मतङ्गजश्चेति तथा मदोन्मत्तत्वात्तत्सादृश्यम् तं
गर्जितैः स्त्रीयशब्दैः तर्जयामास विद्रावयामास ॥ जिनेन्द्रसमवसरण-
वाद्यानि विपक्षान् क्षोमयन्तिस्मेति भावः ॥

रामपक्षे—सानकदुन्दुभिः दुन्दु इति शब्देन भाषयति मीषयति
दिशो विद्रावयति शत्रूनििति दुन्दुभिः आनकेन सहितः दुन्दुभिः
इति सानकदुन्दुभिः श्रोत्साहितवानरसैन्यम् समुद्रविजयम् समुद्रेण
परिखाभूतेन विजयो रिपुकृतानभिभवो यस्य तम् दुस्तरसमुद्रपरिख-
त्वात् कैरपि पराजयितुमशक्यम् बृहद्रथमतंगजम् बृहद्रथे महद्रथे—
मतंगजो यस्य तम् हस्तिरथस्यम् मेघनादम् तदभिधानम् रावणतनयम्
गर्जितैर्निजगर्जनाभिस्तर्जयामास निर्भर्त्सयांचक्रे ॥

कृष्णपक्षे—सानकदुन्दुभिः आनकदुन्दुभिर्वसुदेवः तेन सहितः
इति सानकदुन्दुभिः वसुदेवसहितयादवसैन्यम् समुद्रविजयम् समुद्र-
न्ति आर्द्राभवन्ति रुधिरैण शत्रवो यस्मात् स समुद्रः यद्वा सुद्रया
सहितः समुद्रः विजयते इति विजयः समुद्रश्चासौ विजयथेति समुद्रवि-
जयस्तम् मेघनादम् मेघ इव घन इव नदतीति मेघनादस्तम् बृहद्रथ-
मतंगजम् बृहद्रथस्यापत्यम् बृहद्रथः अपत्यप्रत्ययस्य लुक् स मतङ्गज
इवेति जरासंधं गर्जितैः स्त्रीयवीरशब्दैः तर्जयामास क्षोमयामास ॥
बृहन्महान् रथो यस्य स बृहद्रथः स मतंगज इवेति बृहद्रथमतंगजस्त-
मित्यर्थो वा मासते । श्लेषः ॥ ३४ ॥

वसुदेवः साङ्गजन्मा साम्बाग्रजजयध्वनिः ।

नरो विद्याधराज्ञेतुं प्रतस्थे नेमिरक्षितः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—साङ्गजन्मा वसुदेवः साम्बाग्रजजयध्वनिः नेमिरक्षितः नरः
विद्याधरान् जेतुम् प्रतस्थे ॥ ३५ ॥

व्याख्या—वसुदेवः वसुना दीप्त्या दीन्यति प्रकाशते इति वसु-
देवः कान्तिमान् अद्भुततेजस्कः अंगयतीत्यङ्गः तेन अङ्गेन चिह्नेन
सहितं जन्म यस्य स साङ्गजन्मा तीर्थङ्कराणां पृथक् पृथक् लाञ्छनं
जन्मत एव भवतीति ज्ञेयम् सलाञ्छनः अम्बया सहितः साम्बः तस्य
अग्रजः प्रथम जातः जयध्वनिः जयजयारावो यस्य साम्बाग्रजजयध्व-
निः तीर्थङ्कराणां जननी जन्मनि स्वजन्मनि च देवैर्जयशब्दः क्रियते
इति समुदाचारः नरः ना यद्वा रः कामानलो नास्ति यस्य स नरः
कामानलरहितः जिनेन्द्रः विद्याधरान् मारणमोहनवशीकरणविद्वेषणो-
च्चाटनस्तम्भनादिपटुविधविद्योपजीविनो जेतुम् पराजयितुम् यद्वा
अविद्याधरान् अज्ञान् सावद्यज्ञानवतो वा जेतुम् उपदेष्टुम् अनेमिरक्षितः
नेमिः स्थोपकरणविशेषस्तेन रक्षितो न भवतीति तथा पादचारः
प्रतस्थे विजहार ॥

रामपक्षे—वसुदेवः कान्तिभृत् समानादेकस्मादङ्गजन्म शरीर-
धारणं यस्य स एकपितृकः सलक्ष्मण इत्यर्थः अमति वात्सल्यं यातीति
अम्बः अम्बते स्नेहेन जल्पतीति वा अम्बः स्नेहकर्त्ता तेन सहितः
अग्रजो यस्य स साम्बाग्रजः तस्मिन् जयध्वनिर्विजयशब्दो यस्य स
साम्बाग्रजजयध्वनिः नरः लक्ष्मणः नेमिरक्षितः चक्रपालितः विद्याध-
रान् अन्तर्धानादिविद्यायुक्तान् जेतुम् प्रतस्थे चचाल ।

कृष्णपक्षे—साङ्गजन्मा अंगात् जन्म यस्य स साङ्गजन्मा तनूजः
तेन सहितः अक्रूरः क्रूरः ज्वलनवेग इत्यादयस्तत्सुतास्तैः सह वसुदेवः

साम्बाग्रजजयध्वनिः प्रद्युम्नसाम्बप्रभृतिः नेमिरक्षितः नेमिनाथेन कृत-
रक्षाविधिः नरः विद्याधरान् जेतुम् पराजयितुम् प्रतस्थे चचाल ॥
अर्वाक् जरासंधसैन्या-दागुर्विद्याधरोत्तमाः । वैताड्याद्रौ जरासंध-गृह्या
ये संति खेचराः । तेषां जयार्थं सेनानी-र्वसुदेवोऽस्तु तेऽनुज इत्यादि
नेमिनाथचरित्रे कथा सन्दर्भः ॥ ३५ ॥

ज्योतिर्वैमानिका देवा भावनाश्च वनेचराः ।

नन्वीयुः के-वलोत्पत्तिमहिमानं दिदृक्षवः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—ज्योतिर्वैमानिकादेवा भावनाः च वनेचराः केवलोत्पत्ति-
महिमानम् दिदृक्षवः नन्वीयुः ॥ ३६ ॥

व्याख्या—केवलोत्पत्तिमहिमानम् केवलस्य केवलज्ञानस्य उत्पत्ति-
रुद्भवः तस्याः महिमानम् अनुभावम् दिदृक्षवः द्रष्टुमिच्छवः प्रेक्षकाः
ज्योतिः ज्योतिष्कदेवाः वैमानिकदेवाः भावनाः भुवनपतिदेवाः वने-
चराः व्यंतरदेवा ननु इति कोमलालापे ईयुः आजगुः ॥

रामकृष्णपक्षे—के राजनि राक्षसराजे रावणे जरासंधे नृपे वा
“कः राजनि-वृक्षणि-आत्मनि-देहे-मनसीत्यादिशब्दस्तोममहानिधिः”
विषये वलोत्पत्तिमहिमानम् प्रभावोत्पत्तिविशेषोत्कर्ष्यम् दिदृक्षवः
प्रेक्षकाः ज्योतिः ज्योतिष्कदेवाः वैमानिका देवाः भावनाः भुवनपति-
देवाः वनेचराः ननु ईयुः आययुः लोकोत्तरवीरद्वयोः प्रभावदर्शनाय
समापेतुः ॥ ३६ ॥

जज्ञे समवसरणं लग्नवध्वा दशाश्रयम् ।

स्वान्ययोर्भूभुजोर्योगे सुरासुराङ्गसंगतेः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—सुरासुराङ्गसंगतेः स्वान्ययोर्भूभुजोर्योगे लग्नवध्वा दशाश्रयम्
समवसरणम् जज्ञे ॥ ३७ ॥

व्याख्या—सुरासुराङ्गसंगतेः सुराः देवाः असुराः दानवाः तयोर्द्वन्द्वः इति सुरासुरे तयोरङ्गसङ्गतिः अवयवसम्मेलनमिति सुरासुराङ्गसङ्गतिः अवयवसम्मेलनमिति सुरासुराङ्गसंगतिः देवासुरसम्मेलनं तस्मात् देवासुरसङ्गतेः सकाशात् यद्वा देवासुरसंगतिमाश्रित्येत्यर्थः ॥ “ह्यवलोपे पंचमी” खान्ययोर्भूभृजोर्योगे स्वे च अन्ये च इति तयोः खान्ययोः भूभृजोः नरराजदेवराजयोः योगे सम्बन्धे । यद्वा देवराजासुरराजोर्योगे लग्नवध्वाः परिणयागतवध्वाः दशां वस्त्राञ्चलम् आश्रयते यस्मिन् तत् इव यथास्यात्तथा वा समवसरणम् केवलज्ञानोत्सवम् वरमुक्तिवध्वा दशाश्रयमिवेत्यर्थः जज्ञे समुत्पेदे ॥

रामकृष्णपक्षे—सुरासुराङ्गसंगतेः सुराणाम् देवानाम् दैत्यानाम् राक्षसानां वा अङ्गसङ्गतिः शरीरसम्बन्धस्तस्मात् प्रेक्षकतया देवासुरसङ्गतेः पश्चात् लग्नवध्वाः संग्रामलक्ष्म्याः विजयलक्ष्म्याः दशाम् वस्त्राञ्चलमाश्रयते उद्देश्यत्वेन अमिलक्ष्यते यत्र तत् खान्यभूभृजोर्योगे स्वकीयपरकीयराजसम्बन्धे उभयपक्षनृपतिसमायोगे समवसरणम् समानयुद्धम् एकतरपक्षजयपराजयशून्यम् जज्ञे वभूव ॥ ३७ ॥

सुराः सुरपदे लग्ना मग्नास्तत्र नरा नरैः ।

भूपा भूपालमासाद्य तुल्यस्थानप्रयत्नकाः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—तत्र सुराः सुरपदे लग्ना नराः नरैः मग्नाः भूपाः भूपालमासाद्य तुल्यस्थानप्रयत्नकाः ॥ ३७ ॥

व्याख्या—तत्र समवसरणे सुराः देवाः सुरपदे देवस्थाने लग्नाः स्थिता उपविष्टा इत्यर्थः नराः मनुष्याः नरैः मनुष्यैः महेति शेषः मग्नाः निमग्नाः संगताः भूपाः पृथ्वीपतयः भूपालम् नृपम् आसाद्य प्राप्य भूपतिश्रेणिमाश्रित्य तुल्यस्थानप्रयत्नकाः तुल्यस्थाने स्वसमानस्थाने योग्यस्थाने इति तत्त्वम् प्रयत्नो येषां ते तथोक्ताः असंकीर्णा आसन्निति शेषः स्वस्वयोग्यस्थाने समुपविष्टा इति भावः ॥

रामकृष्णपक्षे—तत्र समवसरणे समानयुद्धे स्वस्वसमाजे प्रेक्षका-
स्ते तस्थुरन्यत् पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

पत्नीनां समितौ पत्ति-योगः सादिषु सादिनाम् ।

रथिनां रथिसंसर्गाद् मर्यादातिक्रमो न तत् ॥३९॥

अन्वयः—पत्नीनां समितौ पत्तियोगः सादिनाम् सादिषु रथिनाम् रथि-
संसर्गात् तद् मर्यादातिक्रमो न ॥ ३९ ॥

व्याख्या—पत्नीनाम् सेनानाम् “एकोरथो गजोऽप्येकद्वयो-
ऽश्वाः पञ्च सैनिकाः पत्तयस्ते समाख्याता युद्धशास्त्रविशारदै” रित्यु-
क्तप्रकाराणां समितौ समुदाये पत्तियोगः उक्तप्रकाराणां योगः सम्ब-
न्धः सादिषु अश्वगजारोहणकर्तृषु जनेषु सादिनाम् अश्वारोहिणाम्
गजारोहिणाम् योगः सम्बन्धः रथिनाम् रथारोहिणाम् रथिसंसर्गात्
रथिभिः सम्बन्धात् तत् मर्यादातिक्रमः श्रेणीमङ्गः न, क्रमस्खलना
न जातेति भावः ॥

व्यभिचारं नयात्येत-द्व्याख्यानं रामकृष्णयोः ॥ ३९ ॥

प्रभोरादेशमासाद्य योगिसेनाग्रणीर्गणी ।

कृतहस्ततयारोपत्यागाच्चक्रे हिते-रणम् ॥ ४० ॥

अन्वयः—प्रभो आदेशम् आसाद्य योगिसेनाग्रणीः यणीकृतहस्ततया
आरोपत्यागात् हितेरणम् चक्रे ॥ ४० ॥

व्याख्या—प्रभोः जिनेन्द्रस्य आदेशम् अनुज्ञाम् आसाद्य लब्ध्वा
योगोऽस्यास्तीति योगी “अस्व स्वं तपोयोगसमाधय इति हैमः”
योगिनां सेना समुदायः तत्र अग्रणीः श्रेष्ठः इति योगिसेनाग्रणीः योगि-
समुदायाग्रेसरः गणी—“अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गणश्च स इति
हैमः” गणधरः ऋषमादिः कृतहस्ततया सुशिक्षिततया आरोपत्यागात्
आरोपस्य भ्रमस्य त्यागात् निरसनात् यथास्थितवस्तुस्वरूपतः हिते-
रणम् सदुपदेशम् चक्रे विदधे ॥

रामकृष्णपक्षे—ग्रभोः रामस्य कृष्णस्य च आदेशमाज्ञाम् आसाद्य प्राप्य योगिसेनाग्रणीः युज्यते निधुज्यते संग्रामायेति योगिनी सा चासौ सेना चेति योगिसेना तामु अग्रणीः श्रेष्ठः अग्रेसर इत्यर्थः गणी वीरेषु गण्यते संख्यायते इति गणी संख्यावान् सेनापतिरितिभावः कृतहस्ततया सुशिक्षिततया क्षिप्रहस्ततया आरोपत्यागात् भ्रमराहित्येन अहिते अत्रौ रणम् युद्धम् चक्रे विदधे ॥ “निष्णातो निपुणो दक्षः कर्महस्तमुखाः कृतादिति हैमः” ॥ ४० ॥

कश्चित् सारसनाभिस्पृश्यवच्छेदविधौ पटुः ।

दीप्तिभागन्वयं मत्वा चक्रे ज्याघातवारणम् ॥४१॥

अन्वयः—इति च सारसनाभिस्पृक् व्यवच्छेदविधौ पटुः दीप्तिभाक् अन्वयं मत्वा ज्याघातवारणं चक्रे ॥ ४१ ॥

ध्याख्या—कश्चित् कौऽपि सारसनाभिस्पृक् सारसेनयुक्तो नाभिः सारसनाभिः काञ्चीयुक्तनाभिः तम् स्पृशतीति तथा स्त्रीकृत्याभरणसहितनाभिस्पृशकत्वा व्यवच्छेदविधौ तत्परित्यागविधौ पटुः कुशलः यद्वा सारसनाभिस्पृशः व्यवच्छेदविधिः परिवर्जनविधिस्तत्रपटुः दक्षः। स्त्रीसंमोगरहितो जातः अत एव दीप्तिभाग् कान्तिमान् जात इति शेषः अन्वयम् सम्बन्धं सर्वत्रजीवसम्बन्धं बुद्ध्वा ज्याघातवारणं ज्यया मौर्व्या घनुर्गुणेन यो घातः प्राणिवधस्तस्य वारणं निषेधं हिंसानिष्ठुत्तिं चक्रे गणधरोपदिष्टवचनं श्रुत्वा कश्चिद्योपित्तसंगाञ्जिवधृते कश्चिद्धिसा-तश्चेति तत्त्वम् ॥ ४१ ॥

रामकृष्णपक्षे—आरसति शब्दं करोतीति आरसः आरसेन सहितः सप्तसः स चासौ नाभिः रथचक्रनाभपिण्डी चेति सारसनाभिस्तं स्पृशति स्वस्पर्शं करोतीति सारसनाभिस्पृक् “नाभिर्नामौ रथचक्रस्य वामपिण्ड्यां धत्रिये मृगमदे इति शब्दस्तोममहानिधिः” व्यवच्छेदविधौ

बाणमोचने शत्रुच्छेदनविधौ च पदुः दक्षः दीप्तिभाग् अतिर्तेजस्कः
अन्वयं निजपितृमातृकुलावदात्तत्वं महद्वंशप्रसूतोऽहमिति मत्वा विचार्य
व्यायाः मौर्व्या यो घातः हस्ते स्पर्शजनितः क्षतिः तस्य वारणं निवारणं
हस्ते चर्मबन्धनम् चक्रे विदधे युद्धाय सन्नह्यत इति भावः ॥ ४१ ॥

न केवलं परामृश्य पुरतः पदमादधुः ।

अश्रद्धया केवलानां परे मीमांसकाः श्रुतेः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—केवलं परामृश्य पुरतः पदम् न आदधुः किन्तु परे मीमांसकाः केवलानाम् अश्रद्धया श्रुतेः पदमादधुः ॥ ४२ ॥

व्याख्या—केचन केवलम् प्रमोरिति शेषः केवलज्ञानं जातमिति परामृश्य विचार्य पुरतः अग्रतः समवसरणस्य प्रभुदर्शनार्थमुपदेशश्रवणार्थं वा पदम् आदधुः तत्र गमनाय प्रचक्रमिरे न किन्तु केवलानाम् केवलज्ञानवतां प्रभूणां प्रभुमित्पर्यः “अनादरे षष्ठी” अश्रद्धया तद्विषयकालीकयुद्धया श्रुतेः श्रवणस्य केवलज्ञानमुत्पन्नमिति विश्वासराहित्येन मीमांसकाः परे केऽपि कर्मवादिनोऽपि पदम् तत्र तद्दर्शनाय चरणप्रचारमादधुः चक्रुः ॥ यद्वा केवलानाम् केवलज्ञानवताम् अश्रद्धया अभक्त्या श्रुतेः शास्त्रस्य अमीमांसकाः शास्त्रज्ञानरहिताः परे केचन परामृश्य विचार्य अस्माकमत्राकाशो न भवेदिति विचार्य पुरतः अग्रतः स्वस्थानादग्रे केवलम् पदम् एकपदमपि न आदधुः स्वस्थानादेकक्रममपि न चेलुः ॥

यद्वा श्रुतेः शास्त्रस्य मीमांसकाः विचारकाः शास्त्रविचारदक्षाः चलानाम् बलवताम् परे श्रेष्ठाः आत्मज्ञानवतां धुर्याः के कामतंत्रे देहे वा अश्रद्धया अनभिनिवेशतया बलम् स्वीयसामर्थ्यं परामृश्य विचार्य पुरतः अग्रतः देशनाश्रवणार्थं के पदं गमनम् न आदधुः न चक्रुः किन्तु सर्वे तत्र पदमादधुर्जग्युरिति भावः ॥ ४२ ॥

रामकृष्णपक्षे—के केऽपि बलम् स्वसामर्थ्यं परामृश्य विचार्य पुरतः अग्रतः संग्रामभूमौ पदं चरणं न आदधुः न धृताः संग्रामभूमौ न गताः परे केचन के शरीरे अश्रद्धया किमिदं क्षणभङ्गुरं शरीरं रक्ष्यते इति शारीरिकममरहिताः श्रूयते इति श्रुतिः शब्दः तस्याः मीमांसकाः विचारवन्तः धिग् धिग् किमिति पलायन्ते नेयं वीरपद्धतिरिति शत्रुवचनविचारकाः वीरामिमानिन इत्यर्थः पुरतः संग्रामायाग्रतः पदं चरणं आदधुः संग्रामाय जग्मुरिति भावः ॥ ४२ ॥

धन्याः केऽपीश्वरम्मन्या यथेच्छाचारकारिणः ।

स्वका-रणे कार्यकृतः सभ्या बाल्हभ्यमैयरुः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—केऽपि ईश्वरम्मन्या. यथेच्छाचारकारिणः स्वकाःरणे अकार्यकृतः सभ्या बाल्हभ्यम् ऐयरुः ॥ ४३ ॥

ध्याख्या—ईश्वरम्मन्याः जिनेन्द्रे ईश्वरबुद्धिमन्तः यथेच्छाचारकारिणः जिनेन्द्रस्य या इच्छा आचारश्च तयोः कारिणः जिनेन्द्राजानुवर्तिनः स्वकाः स्वाधीनाः न तु पुत्रकलत्रादिपरतंत्राः रणे संग्रामे कार्यं हिंसनादिकम् न कुर्वन्तीति अकार्यकृतः हिंसादिब्यापारपराङ्मुखाः धन्याः कृतकृत्याः श्रेष्ठाः सभ्याः समार्हाः योग्याः बाल्हभ्यम् प्रागल्भ्यम् ऐयरुः अलमन्त ॥

रामकृष्णपक्षे—केऽपि केचन ईश्वरम्मन्या आत्मानम् ईश्वरम्मन्यन्ते इति तथोक्ता अत एव यथेच्छाचारकारिणः स्वामिमतकार्यकारिणः निष्प्रतिबंधा धन्याः श्रेष्ठाः स्वकाः स्वाधीनाः रणे संग्रामे कार्यकृतः संग्रामकार्यदक्षाः सभ्याः समार्हाः बाल्हभ्यम् बल्लमताम् प्रागल्भतां ऐयरुः आप्राप्नुयुः ॥ ४३ ॥

मार्गणान्वेषणाञ्जीवाजीवाश्रयदृशः परे ।

वारवाणभृतो वारवाणादिरतिमादधुः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—परे मार्गणान्वेषणात् जीवाजीवाश्रयदृशः वारबाणभृतः वार-
बाणात् विरतिम् आदधुः ॥ ४४ ॥

व्याख्या—मार्गणान्वेषणात् मार्ग्यतेऽनेनेति मार्गणम् शास्त्रम्
ज्ञानं वा “करणे ल्युः” तस्य अन्वेषणात् पर्यालोचनात् परे केऽपि
जीवाजीवाश्रयदृशः जीवाश्च अजीवाश्चेति जीवाजीवम् तत् आश्रयति
विचारयतीति जीवाजीवाश्रयदृक् येषां ते जीवाजीवविचारचणाः
वारबाणभृतः वारबाणम् कवचम् विभ्रति धारयति इति वारबाणभृतः
कवचधारिणः “निचोलकः स्यात् कूपासो वारबाणश्च कंचुक इति
हैमः” अथवा त्रियते जनैरिति वारः संसारः तम् बाणयति रुण-
द्धीति प्रेरयति विक्षिपतीति वारबाणः संसारनिवर्चकस्तं विभ्रतीति
वारबाणभृतः चारिऽपवन्तः संसारनिवर्चकाध्यवसायवन्तो वा वारबा-
णात् वारम् जनसमूहम् बाणयति आह्वयति स्वसानिद्वयं कारयतीति
वारबाणः वेश्वाजनः तस्मात् यद्वा बाणम् शरम् वृणोतीति वारबाणः
शजदन्तादित्वात् परनिपातः तस्मात् हिंसार्थबाणधारणात् विगतिम्
विरामम् आदधुः स्वीचक्रुः अत्र गम्यो विरोधाभासोऽलंकारः ॥

रामकृष्णपक्षे—मार्गणान्वेषणात् मार्गणस्य बाणस्य अन्वेषणात्
संधानात् जीवाजीवाश्रयदृशः जीवन्मृतज्ञानवन्तः एते जीवन्ति एते
मृता इति विवेकवन्तः वारबाणभृतः कवचिनः बाणवारात् बाणावस-
रात् बाणाघातात् विरतिम् निवृत्तिम् आदधुः कृतवन्तः कवचधारणेन
बाणवेधस्य निवृत्तिः कृतेति भावः ॥ “वेलावारावसरः प्रस्तावः ॥
प्रक्रमोऽन्तरमिति हैमः” ॥ ४४ ॥

शुद्धैपणानवच्छेदाद्वैयावृत्त्यं त्रियोगिनाम् ।

स्वतन्वाशु वितन्वानाः प्रायश्चित्तं समादधुः ॥४५॥

अन्वयः—त्रियोगिनाम् शुद्धैपणानवच्छेदात् वैयावृत्त्यं स्वतन्वा वितन्वानाः

भाशु प्रायश्चित्तं समादधुः ४५ ॥

व्याख्या-वियोगिनाम् विगतः योगः सांसारिकविषयसंबन्धो
 येषां ते वियोगिनस्तेषाम् निर्ग्रन्थिनां मूनीनाम् शुद्धैषणानवच्छेदात्
 शुद्धैषणायाः पवित्रैषणायाः निरवद्यमिक्षायाः अनवच्छेदात् नैरन्तर्यात्
 वैद्यावृक्ष्यम् साधुसेवाविशेषम् स्वतन्वा स्वशरीरेण वितन्वानाः कुर्वाणाः
 मुनयः इति शेषः, आशु झटिति प्रायश्चित्तम् प्रायस्य पापस्य चित्तम्
 शोधनम् यस्मात् तम् 'प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपो-
 निश्चय सयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतं'मित्युक्तस्वरूपं वा समादधुः चक्रुः॥

रामकृष्णविषये—शुद्धैषणानवच्छेदात् शुद्धः निशातो य एषणो
 चाणः तस्य अनवच्छेदात् सातत्यात् अनवरतबाणप्रयोगात् वियोगि-
 नाम् वि अमहनेऽक्षमाया योगोऽभिनिवेशो येषां ते वियोगिनस्तेषा-
 मसहिष्णूनां वैद्यावृक्ष्यम् व्यावृत्तेर्भ्रमम् वैद्यावृक्ष्यम् निगारणम् आशु
 शीघ्रम् वितन्वानाः विस्तारयन्तः स्वतन्वा शरीरेण प्रायः बाहुल्येन
 चित्तं मनः समादधुः समादधतिस्य चित्तैः कार्यं चक्रुरित्यर्थः ॥४५॥

उद्यते-रावणो दीर्घे सर्वत्राभयविस्मयः ।

कौशल्यानन्दनोद्योगे कौशल्यानन्दनो न कः ? ॥४६॥

अ-वय—दीर्घे रावणो उद्यते सद्यश्च अभयविस्मय कौशल्यानन्दनोद्योगे
 क कौशल्यानन्दनो न ॥ ४६ ॥

व्याख्या—राज्यति निगारयति कर्म दुःखं यः स रावणः तस्यायं
 राज्ञि' उपदेशः तस्मिन् राजणौ उपदेशे दीर्घे महति उद्यते प्रभवति
 सति प्रभूतजिनेन्द्रव्याख्याने प्रसरति सतीति भावः सर्वत्र सर्वतो-
 भावेन अभयस्य निरावाघस्य परस्परविद्वेषशान्तभावस्य विस्मयः
 आश्चर्यः अजनीति शेषः कौशल्येन निजालौकिकनैपुण्येन आनन्दय-
 तीति कौशल्यानन्दनः निजनिर्मलदाक्ष्येणानन्दयिता तस्य उद्योगे उप-
 देशविधौ ऋः संसागे कौशल्यानन्दनः कौशल्येन कुशलतया नन्दनः

सुखवान् न सर्व एव कुशलवान् जात इति तत्त्वम् ॥

रामपक्षे-दीर्घे महति रावणौ रावणपुत्रे मेघनादे उद्यते संग्रामाय उद्युक्ते सति सर्वत्राभयविसंयः सर्वत्र सर्वेषु स्वसैन्येषु अभयस्य निर्भयस्य विसयः अजनि इति शेषः अथवा सर्वत्र सर्वेषु रामसैन्येषु आसमन्तात् भयस्य भीतेर्विस्त्रयः आभयेन विस्त्रय इति वा अजनीति शेषः कौशल्यानन्दनस्य रामस्य उद्योगः रणभयम् तस्मिन् कः सैन्यपरिगतः कः कौशल्येन कुशलस्य भावः कौशल्यम् मांगल्यम् तेन नन्दनः आनन्दयुक्तः न सर्वे आनन्दिता अमवच्छिति भावः ॥

श्रीकृष्णपक्षे जिनेन्द्रपक्षज्ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

प्राप्ते मार्गे दशमुखेऽभिमुखे संयतीशिताम् ।

न कोऽपि निरतः स्थातुं पुरतो विनतात्मना ॥ ४७ ॥

अन्वयः—संयतीशिताम् प्राप्ते दशमुखे अभिमुखे मार्गे कोऽपि विनतात्मना पुरतः स्थातुम् न निरतः ॥ ४७ ॥

व्याख्या—संयतंते इति संयतिनः साधवः तेषु ईशिता ईशित्वम् इति संयतीशिताम् प्राप्ते लब्धे दशमुखे दशसु दिक्षु मुखं यस्य स दशमुखस्तस्मिन् 'यदा जिनेन्द्रो देशनां ददाति तदा सर्वदिगुपविष्टानां स्वामिमुखमेव लक्ष्यते दीपशिखावदिति' दशमुखे जिनेन्द्रे अभिमुखे संमुखे मार्गे तद्दृष्टिपातभूमौ कोऽपि कश्चिदपि विनतात्मना विशेषेण नत आत्मा यस्य तेन विनतात्मना नतकन्धरेण पुरतः अग्रतः स्थातुम् उपवेष्टुम् न निरतः न समर्थः सर्वतः सर्व एव नता आसन्नित्यर्थः ॥

रामपक्षे—ईशिताम् प्रश्रुताम् प्राप्ते सर्वराक्षसेश्वरताम्रपगते दशमुखे रावणे अभिमुखे संमुखे मार्गे तत्संमुखीने सति पुरतः अग्रतः संयति संग्रामे विनतात्मना शरपातभयात् विना नम्रतया स्थातुम् न

कोऽपि निरतः समर्थः रावणबाणभिन्नमर्माणः सर्व एव नीचैर्मुखा
अभवन्निति तात्पर्यम् ॥

कृष्णपक्षे—संयति संग्रामे ईशिताम् प्रगल्भतां प्राप्ते दशमुखे
सर्वतो दत्तलक्ष्ये कृष्णे सति मार्गे रणमार्गे अभिमुखे समक्षे विनता-
त्मना विना नम्रतया कोऽपि पुरतः अग्रतः स्यात् न निरतः न समर्थः
अभवत् ॥ ४७ ॥

दृष्टे पुण्यजनाधीशे बृहद्रथभुवि स्वतः ।

सर्वे नरा वानरा वा चलाचलदशां दधुः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—पुण्यजनाधीशे बृहद्रथभुवि दृष्टे स्वतः सर्वे नरा वानरा वा
चलाचलदशाम् दधुः ॥ ४८ ॥

व्याख्या—रम्यतेऽनेनेति रथः “रमेः कथन्” रम्यस्थानम्
बृहन्महांक्षासौ रथश्चेति बृहद्रथः तस्य भूः तस्मिन् बृहद्रथभुवि महद्र-
म्यभूमौ मोक्षमार्गे पुण्यजनाधीशे पुण्यजनाः पवित्रजना अधीशते यत्र
तस्मिन् पवित्रजनाधिष्ठिते वर्त्तमाने जिनेन्द्रे दृष्टे नयनगोचरे सति
सर्वे नराः मनुष्याः अनराः देवाश्च यक्षगन्धर्वादयश्च स्वतः अकार-
णात् चलाचलदशाम् तचेजोघर्षितत्वात् चञ्चलताम् उत्सुकताम्
दधुः जग्मुः ॥ ४८ ॥

रामपक्षे । बृहन्महांक्षासौ रथश्चेति बृहद्रथः महत्स्वन्दनः तत्र
भवतीति बृहद्रथभूस्तस्मिन् महद्रथस्थे पुण्यजनाधीशे पुण्यजनानाम्
राक्षसानाम् अधीशे नृपे “यातुघानः पुण्यजनो नैर्ऋतो जातु रक्षसी-
त्यमरः” रावणे दृष्टे समरभूमिगोचरे सति सर्वे नराः मनुष्याः
वानराः कपयश्च स्वतः स्वयमेव चलाचलदशाम् माध्वसा चञ्चलताम्
अस्मिरताम् दधुः अनुभवन्तिस्म रावणमयात् सर्वे इतस्ततोऽभवन्नि-
स्यर्थः ॥ ४८ ॥

कृष्णपक्षे—पुण्यजनाधीशे पुण्यजनम् अधीष्टे शास्तीति पुण्यज-
नाधीशस्तस्मिन् यद्वा अपुण्यजनाधीशे अपुण्यजनान् पापिष्ठान् अधीष्टे
तस्मिन् कल्पितजनाधीशे बृहद्रथश्रुवि बृहद्रथराजपुत्रे बार्हद्रथे जरासंधे
दृष्टे संग्रामाङ्गणगोचरे सति सर्वे कृष्णपक्षीयाः जराः मनुष्याः अनराः
देवयक्षगन्धर्षराक्षसादयः अचलाचलदशां स्वैर्यताम् अकिञ्चित्करो
ऽयमस्माकमिति निर्भोकताम् दधुः धारयन्तिस्म ॥ ४८ ॥

तदा मुक्ते जरायोगे शक्तिशल्यानुभाविनि ।

सुमित्त्रासंभवे व्यग्रे बले व्यापद् विना जिनम् ॥४९॥

अन्वयः—तदा शक्तिशल्यानुभाविनि जरायोगे मुक्ते सुमित्रासंभवे बले
व्यग्रे जिनं विना व्यापत् ॥ ४९ ॥

व्याख्या—तदा केवलज्ञानानन्तरं शक्तिशल्यानुभाविनि शक्ति-
रह्यविशेषः शल्यो बाणस्तयोर्द्वन्द्वः शक्तिशल्पम् तस्य अनुभावः प्रभावः
पापक्षयकारत्वाद्यस्मिन् तस्मिन् योगे तपोविशेषे मुक्ते परित्यक्ते सति
अजरा न जीर्यति जन्मकोटिशतैरपीति जरा कर्मग्रन्थिः जिनं विना
जिनेन्द्रप्रभुं विना सुमित्रासंभवे सुमिद्यति निद्यति जनोऽस्वामिति
पृथ्वी तस्या संभवे पृथ्वीजाते व्यग्रे दुःखिनि बले संघे व्यापत्
प्रासरत् ॥ ४९ ॥

रामपक्षे—जीर्यते शरीरमनया इति जरा काचित् शक्तिः तस्या
योगे प्रयोगे शक्तिशल्यानुभाविनि शक्तिशल्योमयप्रभावशालिनि तदा
रावणयुद्धसमये मुक्ते लक्ष्मणाय विक्षिप्ते सति सुमित्रासंभवे लक्ष्मणे
व्यग्रे दुःखमापन्ने बले सैन्ये जिनम् जयतीति जिनस्तम् रामम् विना
व्यापत् प्रासरन् समस्तबलं व्यग्रमभवत् ॥

कृष्णपक्षे—तदा जरासंधयुद्धे शक्तिशल्यानुभाविनि शक्तिबाण-
प्रभावशालिनि जरायोगे जरास्त्रप्रयोगे मुक्ते सति यदस्त्रप्रमावात्सर्वे-

जरायुक्ता भवन्तीति भावः जिनं विना श्रीनेमिनाथं विना सुमित्रा-
संभवे सुमित्रसमागमे व्यग्रे दुःखमापन्ने बले सैन्ये व्यापत् जरा सर्वत्र
प्रासरदिति भावः ॥ ४९ ॥

कृते नागवराहाने वामेयार्चा समागता ।

तथा विशल्यया सेना जिनोक्त्या साऽभवत् पटुः ॥ ५० ॥

अन्वयः—नागवराहाने कृते वामेयार्चा समागता तथा विशल्यया जिनोक्त्या
सा सेना पटुः अभवत् ॥ ५० ॥

व्याख्या—न गच्छतीति नागः कामः सर्वदा शरीरस्थितत्वात्
स चासौ वरश्चेति नागवरः तस्य आह्वाने आकारिते सति कामपरतंत्रे
सति वामाया इयम् वामेया अर्चा पूजा आराधना तदनुसरणा समा-
गता समुपस्थिता परंतु जिनोक्त्या जिनशब्दोच्चारणेन तथैव विश-
ल्यया विशल्यकरणया दुःखनिवारिकया सा सेना जनप्रवृत्तिः पटुः
साधीयसी अभवत् अजायत जिनस्य कामजितत्वाचन्नामोच्चारणमात्रेण
कामो व्यपलायत ॥

रामपक्षसाधारणमेतत् ।

कृष्णपक्षे—नागवराहाने नागवरस्य धरणेन्द्रस्य आह्वाने आक-
रणे कृते सति वामेयस्य पार्श्वजिनेन्द्रस्य या अर्चा पूजा सा समागता
समुपस्थिता जिनोक्त्या जिनस्य श्रीनेमिनाथस्य या उक्तिः सा जिनो-
क्तिः तथा जिनेन्द्रोपदेशभूतया तथा श्रीपार्श्वजिनेन्द्रपूजया विशल्यया
विशल्यकरणया जराविद्राविकया सा सेना पटुः पटुवी कार्यक्षमा
अभवत् अजायत ॥ ५० ॥

राजद्राजी समाजानां सा-धो-रणविनिग्रहात् ।

कुम्भकर्णे रक्तलेपात् शुशुभे या-स-भागजा ॥ ५१ ॥

भन्वयः—या रणविनिग्रहात् साधोः राजद्राजी कुम्भकर्णे रक्तलेपा सा समागजा शुशुमे ॥ ५१ ॥

व्याख्या—रणविनिग्रहात् संग्रामपरित्यागात् साधोः घृनेः समाजानां समुदायानां या राजद्राजी विरोचमानश्रेणी कुम्भ इव कर्णः यथा कुम्भो जलादिकं धारयति तथायमपि बहुशास्त्रविचारग्राहक इति भावः तस्मिन् रक्तलेपात् रक्तस्य शास्त्रानुरागस्य लेपादासङ्गनात् “रक्तम् कुंकुमे ताप्रे रुधिरं रागे इति शब्दस्तोममहानिधिः” भजनम् भागः “भावे घञ्” भक्तिरित्यर्थः तेन सहितः समागः सैव समागा ततो जायते इति समागजा देवविषयकभक्तिजनिता सा शुशुमे बभौ ॥

रामपक्षे—घोरणविनिग्रहात् घोरणानां हस्त्यश्वादियानानाम् विनिग्रहात् विनाशनात् हननादित्यर्थः कुम्भकर्णे रावणानुजे रक्तलेपात् रक्तस्य रक्तचन्दस्य रुधिरस्य वा लेपात् अभ्यङ्गनात् “रक्तसंकोचपिशुनं धीरं लोहितचन्दनमित्यमरः” भा प्रभा तथा सहिताः समाः समाः सदीप्ताः गजाः हस्तिनो यत्र सा समागजा दीप्तिमद्गजमती मदीन्मत्तगजबहुलेति यावत् समाजानाम् रणगतानां सैनिकानाम् राजद्राजी शोभमाना श्रेणी रोचिष्णुसैन्यपंकितः सा शुशुमे दिदीपे ॥

कृष्णपक्षे—घोरणविनिग्रहात् हस्त्यश्वादिवाहननाशात् अत एव कुम्भकर्णे कुम्भ इव कर्णौ यस्य स कुम्भकर्णस्तस्मिन् रक्तलेपात् हस्त्यश्वादिशरीरशोणितलेपात् समागजा समानभागे जायते तिष्ठतीति समागजा एकदेशस्थिता समाजानां रणगतसेनानाम् राजद्राजी विरोचमानसंहतिः शुशुमे रेजे ॥ ५१ ॥

हरयोऽहरयोगेन निद्रामुद्राविमुद्रिताः ।

पुरश्चेरुः सपर्याणाः कुर्वाणा दर्शनोत्सवम् ॥ ५२ ॥

भन्वयः—महः अयोगेन निद्रामुद्राविमुद्रिताः हरयः सपर्याणां दर्शनोत्सवम् कुर्वाणाः पुरश्चेरुः ॥ ५२ ॥

व्याख्या—हरति पापमिति हरिस्ते हरयो जिनेन्द्राः अहः प्रातः अयोगेन योगराहित्येन जिनेन्द्राणां निद्रामुद्राविमुद्रिताः निर्झायाः स्वापस्य या मुद्रा नेत्रसंकोचादिस्तां विमुद्रितास्त्यक्ताः सपर्याणाः परित एति इति पर्याणस्तेन सहिताः सपर्याणाः परितो गमनशीलाः दर्शनोत्सवम् नेत्रोत्सवं कुर्वाणाः दर्शनानन्ददायकाः पुरः अग्रे चेरुः चेलुः ॥ ५२ ॥

रामपक्षे—अहः प्रातः अयोगेन अनायासेन स्वत एषेत्यर्थः निद्रामुद्राविमुद्रिताः निद्रोत्थिता हरयः कपयः सपर्याणाः पर्यायेण अश्वसज्जनेन सहिताः यथाऽश्वादिरारोहणार्थं कम्बलादिपृष्ठास्तरणेन सज्जिता भवन्ति तथा सपर्याणाः पृष्ठास्तरणसंयुक्ताः अत एव दर्शनोत्सवं नयनानन्दं कुर्वाणा विदधानाः पुरः अग्रे चेरुः विचेरुः ॥

कृष्णपक्षे—हरयोऽश्वा अन्यत् पूर्ववद्वयाख्येयम् ॥ ५२ ॥

दशा—स्याभिमुखे रामानुजे या—जनि संमतिः ।

जयश्रीर्निश्चिता देवे नृदेवेऽद्भुतया—तया ॥ ५३ ॥

भावयः—दशास्याभिमुखे रामानुजे या संमतिः भजति भद्भुतया तया देवे नृदेवे जयश्रीर्निश्चिता ॥ ५३ ॥

व्याख्या—दशास्याभिमुखे दशसु इन्द्रियेष्विति शेषः आस्थं प्रवृत्तिर्यस्य स दशास्यः कामः तस्य आभिमुख्ये सप्तक्षे कथंभूते रामानुजे रामाम् कामिनीम् अनुजाति अनुमरतीति रामानुजस्तस्मिन् यद्वा रामे रमन्तेऽस्मिन्निति रामो ध्यानम् तम् तस्मिन् वा अनुजाति अधितिष्ठतीति रामानुजः श्रीजिनेन्द्रः तस्मिन् या संमतिः संग्रामोऽजनि कामे जिनेन्द्रे च सम्मतिरभूत् नृदेवे मनुष्यदेवे देवे जिनेन्द्रे विषये अद्भुततया निरतिशयप्रभावतया जयश्रीः कामविजयलक्ष्मीः निश्चिता अवश्यंभाविनी ॥ ५३ ॥

रामपक्षे—दशास्याभिमुखे दशास्यस्य रावणस्य अभिमुखे सन्निधौ रावणेन सहेत्यर्थः रामानुजे लक्ष्मणे या सम्मितिः संग्रामोऽजनि उदपादि अद्भुततया विलक्षणतया देवे द्योतनात्मके नृदेवे लक्ष्मणे जयश्रीर्विजयलक्ष्मीः निश्चिता नियमिता अवश्यं भवित्री ॥

कृष्णपक्षे—दशास्याभिमुखे जरासंधसंमुखे रामानुजे रामादनु जायते इति रामानुजः बलरामानुजे कृष्णे सम्मितिः अजनि अजनिष्ट अद्भुततया अलौकिकचमत्कारतया नृदेवे देवे कृष्णे जयश्रीर्विजय-लक्ष्मीर्निश्चिता बलवता ॥ ५३ ॥

नागाहत-विवाहेन तत्क्षणे सदृशः श्रियः ।

नागाहत-विवाहेन तत्क्षणे सदृशः श्रियः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—विवाहेन सदृशः तत्क्षणे श्रियः न अगाहत विवाहेन तत्क्षणे ना सदृशः श्रियः अगाहत ॥ ५४ ॥

व्याख्या—विशुद्धतां निर्मलतां वाहयति लभते 'प्रेरणांशत्यागात्' इति विवाहस्तेन विवाहेन उपलक्षितः उपलक्षणे तृतीया निर्मलतयोपलक्षितः पश्यत्यनेनेति दृशः ज्ञानम् तेन सहितः सदृशः विशेषज्ञानवान् तत्क्षणे प्रव्रज्यासमये श्रियः राज्यलक्ष्मीः न अगाहत नालभत वि-श्रेष्ठताम् वाहयति निर्वाहयतीति विवाहस्तेनोपलक्षितः श्रेष्ठतामृपगतः जिनेन्द्रप्रभुः तत्क्षणे केवलज्ञानोत्पत्तिक्षणे ना पुरुषः कर्मनिरसनादेव विशिष्टपुरुषः सदृशः सदृशीः स्वस्वरूपयोग्याः श्रियः केवलज्ञानलक्ष्मीः अगाहत अलभत ॥

रामपक्षे—सदृशः दृशेन सहितः सदृशः "दृशेः कञ्" सनयनः तस्य विशतिनयनत्वेन तथा निर्देशः रावणः विवाहेन राक्षसादि-विवाहेन विधिना श्रियः सीताः 'पूज्यत्वाद्बहुवचनम्' न अगाहत न अलभत सदृशः ज्ञानवान् ना मनुष्यो लक्ष्मणः विः पक्षी गरुडः

वाही वाहनं यस्य तेन विवाहेन गरुत्मद्राहनेन कारणेन तत्क्षणे
रावणयुद्धसमये श्रियः विजयलक्ष्मीः यद्वा श्रियः रावणसम्पदः अगा-
हत अप्राप्नुत ॥ ५४ ॥

अथवा अगति कुटिलं गच्छतीति अग् “कर्त्तरि क्तिप्” न अग्
नाग् तेन नागा अकुटिलगामिना अहतविवाहेन अपराहतगरुत्मद्रा-
हनेन उपलक्षितः श्रियः विजयलक्ष्म्याः सदृशः योग्यः सदृशः ज्ञान-
वान् ना नरः विवाहेन श्रियः रावणराजलक्ष्मीः अगाहत आसादयत् ॥

कृष्णपक्षे—नागयोः पञ्चोत्तरचंपकयोः यत् आहतम् आहननम्
तत् नागाहतम् विः पक्षी गरुडः च एव वाहनम् इति विवाहनम् नागा-
हतश्च विवाहश्च इति नागाहतविवाहः तेन नागाहतविवाहेन उपलक्षितः
तत्क्षणे तत्समये श्रियः लक्ष्म्याः सदृशः योग्यः नापुरुषः तत्क्षणे
शिशुपालविवाहोत्सवे सदृशः शोभनयनाः श्रियः रुक्मिणीः विवाहेन
राक्षसविवाहेन अगाहत अप्राप्नोत् ॥ श्लोकार्धयमकं प्रकृते ॥

प्राहरद्विजयः कर्णे-जपमाश्रित्य शाम्भवम् ।

अस्तस्तत्तेजसा द्रोण-भीष्माहितपराभवः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—द्विजयः शाम्भवमाश्रित्य कर्णेजपम् प्राहरत् तत्तेजसा द्रोण-
भीष्माहितपराभवः न्यस्तः ॥ ५५ ॥

व्याख्या—विजयते कषायादीनिति विजयः शाम्भवम् शं
कल्याणम् जनानामिति शेषः भवत्यनेनेति शंभवस्तस्य भावस्तम्
आश्रित्य अभिलक्ष्य कर्णेजपम् सूचकम् प्राहरत् निरस्यत् यदि कर्णेज-
पानां स्थिर्भवेत्तदा कदाचिदपि लोककल्याणं न संभाव्यते इति विचार्य
तं निरास्यदिति भावः “कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खल
इत्यमरः” तत्तेजसा तस्य जिनेन्द्रस्य तेजसा प्रभावेन द्रोणभीष्माहि-
तपराभवः दृणति हिमयति कौटिन्ययतीति द्रोणः भीषयतीति

मीष्मः तयोर्द्वन्द्वः ताम्यामाहितः स्थापितः जनितः यः पराभवः
दुःखम् स अस्तः निरस्तः जिनेन्द्रतेजसा केषामपि कुतश्चिदपि भयो
न जात इति तत्त्वम् ॥ ५५ ॥

रामपक्षे—विजयते इति विजयो रामः शंभवम् शंभुसंबन्धिनं
विजयावहं वा कर्णेजपम् कर्णे किमपि कथयतीवेति कर्णपर्यन्तमाकृ-
ष्टम् धनुः आश्रित्य मौर्वीङ्कणपर्यन्तमाकृष्य प्राहरत् तत्तेजसाऽऽकर्णा-
कृष्टबाणस्य तेजसाऽनुभावेन द्रोणमीष्माहितपराक्रमः हिंसकभीषकज-
नितदुःखम् अस्तः निराकृतः ॥

कृष्णपक्षे—विजयः अर्जुनः कर्णेजपम् सूचकमाश्रित्याभिलक्ष्य
शंभवम् शंभुदत्तम् गाण्डीवं धनुः प्राहरत् प्रहतवान् तत्तेजसा तन्म-
हिम्ना द्रोणमीष्माहितपराक्रमः द्रोणश्च भीष्मश्चेति द्वन्द्वस्तयोराहितः
स्थापितः पराभवः विपत्तिः अस्तः निर्विष्टः द्रोणादिषु कर्णानन्तरं
पराभवो जातः अथवा शंभवं शंभुदेवताकं अपं भजनमाश्रित्य कर्णे
कर्णनामनि राक्षि प्राहरत् अथवा संप्रति कर्णार्जुनीययुद्धे द्रोणमीष्मा-
हितपराभवः युद्धव्यसनः अस्तः निराकृतः ॥ ५५ ॥

नरः सवासवं चक्रं प्राप्य तद्भेदमादधे ।

सालङ्कारसमासन्नं जज्ञे जयजयारवः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—नरः सवासवं सालङ्कारसमासन्नं चक्रं प्राप्य तद्भेदम् आदधे
जयजयारवः जज्ञे ॥ ५६ ॥

व्याख्या—नृणाति विशुद्धधर्मं प्रचारयतीति नरः जिनेन्द्रः वा-
सवेन महेन्द्रेण सहितं सवासवम् सेन्द्रम् सालङ्कारसमासन्नम् अलं-
कारेण सहितः सालङ्कारः सालङ्कारेण समासन्नः समागतः इति
सालङ्कारसमासन्नः सभूषणसन्निहितस्तम् चक्रम् संधम् इन्द्रमण्डित-

जनसहितं समुदायं प्राप्य लब्ध्वा तत्सभामासाद्य मेदम् पापपुण्यवि-
वेचनम् जीवाजीवविवेचनम् वा यद्वा अविद्याभेदम् आदधे स्वकीय-
सदृपदेशेन विवेचयामास तत इति शेषः जयजयारवः जयजयध्वनिः
जज्ञे सर्वे जना उपदेशामृतामास्वाद्य जयशब्द चक्रुरित्यर्थः ॥

रामकृष्णपक्षे—स नरः लक्ष्मणः कृष्णो वा वासवम् चक्र-
वसुरसिन्नस्तीति वासवम् समृद्धम् राजमण्डलम् सालकारसमासत्रम्
आभूषणमहितसमागतम् शौर्यादिगुणभूषणसमन्वितम् चक्रं राजमण्ड-
लम् प्राप्य लब्ध्वा समासाद्य तद्भेदं तदीयच्छेदम् आदधे समृद्धशूर-
राजमण्डलस्य छेदनम् छिन्नभिन्नमाचक्रे तेनेति शेषः जयजयारवः
जयजयस्वनः जज्ञे जयजयशब्द चक्रे ॥ ५६ ॥

सुमित्राङ्गजसंगत्या सदशाननभासुरः ।

अलिमुक्तेर्दानकार्य—सारोऽभाल्लक्ष्मणाधिपः ॥ ५७ ॥

भन्वय—सुमित्राङ्गजसंगत्या दशाननभासुरः लक्ष्मणाधिपः अलिमुक्ते-
र्दानकार्यसारः अभात् ॥ ५६ ॥

व्याख्या—सुष्टु भैषति स्निह्यति अनुबध्नातीति सुमित्रम् केवल-
ज्ञानम् तदेवाङ्गजम् स्वतनुद्भवत्वात् इति सुमित्राङ्गजम् तस्य संगत्या
सम्बन्धेन केवलज्ञानयोगेन दशाननभासुरः दशसु दिक्षु आनन मुख-
म्रुपदेशकाले यस्य स दशाननः तेन भासुरः दीप्यमानः लक्ष्मणाधिपः
लक्ष्म चिह्नमेव लक्ष्मणं 'स्वार्थेऽण्' तत् अधिपाति रक्षति स्वसङ्गेन
धारयतीति लक्ष्मणाधिपः अलिमुक्तेः अलेः सुरायाः मुक्तेस्त्यागात्
सर्वथा वर्जनात् दानकार्यसारः दानकार्यम्रुपदेशनमेव सारो यस्य स
अभात् अशोमिष्ट ॥ ५७ ॥ अलिर्ध्रमरेऽष्टशिके काके कोकिले सुरा-
याश्चेति शब्दस्तोममहानिधिः ॥

रामपक्षे—स लक्ष्मणाधिपः लक्ष्मणश्चासौ अधिपश्चेति लक्ष्मणा-
धिपः लक्ष्मणाभिन्नो नृपः दशाननभासुरः दशाननस्य भा दीप्तिः

दशाननभा ताम् अस्यति विक्षिपति तिरस्करोतीति दशाननभासुरः
 “अस्यते वास्यतीत्यादि नौणादिक उर प्रत्ययः” दशाननंशोभानिरा-
 करिष्णुः सुमित्राङ्गजसंगत्या सुमित्राया अङ्गजः तनयः सुमित्राङ्गजः
 तस्य संगत्या यः सुमित्राङ्गजः स कदाचिदपि दुर्मित्रं न सहत
 इत्यन्वर्थतया अलिमुक्तेर्वाणमोचनात् पतत्रित्वेन साम्यादलिशब्दस्य
 वाणार्थत्वेति भावः दानकार्यसारः दानं छेदनमेव कार्यसारं यस्य स
 अभात् अशोभत ॥ यद्वा ।

स रावणः सुमित्राङ्गजसंगत्या अङ्गाज्जायते अङ्गजः सुमित्रं च
 सोऽङ्गजश्चेति सुमित्राङ्गजः कामस्तस्य संगत्या संगमेन कामपराधीन-
 तया दशाननभासुरः दशाननेन शोभमानः लक्ष्मणाधिपः लक्ष्मणानां
 लक्ष्मीवतामधिपः अलिमुक्तेर्वाणमोचनादानकार्यसारः छेदनपटुः
 अभात् अशोभत ॥

कृष्णपक्षे—सुष्ठु मेघति स्निह्यतीति सुमित्रं तद्यासावङ्गजश्चेति
 सुमित्राङ्गजः प्रद्युम्नः यद्वा सुमित्रः अर्जुनस्तस्याङ्गजोऽभिमन्युः तस्य
 संगत्या सम्मेलनेन दशाननभासुरः दशदिषु शोभमानः लक्ष्मणाधिपः
 लक्ष्मणायाः स्वपत्न्या अधिपः कृष्णस्म अलिमुक्तेः वाणमोचनात्
 दानकार्यसारः छेदनकार्यतत्परः अभात् अराजत ॥ ५७ ॥

नरक्षितिं परपरिग्रहाद् विदन् स चारिणा ।

विभिदे हरिणा दर्पं धरन्मन्दोदरीवरः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—परपरिग्रहाद् नरक्षितिम् विदन् दर्पं धरन् मन्दोदरीवरः ॥
 चारिणा हरिणा विभिदे ॥ ५८ ॥

व्याख्या—परपरिग्रहात् परेषामन्येषाम् परिग्रहः कलत्रम्
 नस्मात् अन्यस्त्रीसंसर्गात् नरक्षितिम् त्रियते इति नरः नयः तस्य
 क्षितिम् नाशम् विदन् जानन् दर्पम् अहंकारं धरन् विभत् मन्दोदरी-
 वरः मन्दं कृशमृदरं यस्याः सा मन्दोदरी इति तस्याः वरः पतिः

काम इत्यर्थः अथवा मन्दोदरीम् वनिताम् धर्मिण्यारतन्त्यात् वृणोति स्वास्त्रेण स्वीकरोतीति मन्दोदरीवरः यद्वा मन्दोदरीभिः कामिनीभिः त्रियते इति मन्दोदरीवरः स कामः चारिणा विहरणशीलेन हरिणा जिनेन्द्रेण विभिदे चिच्छिदे निराचक्रे ॥

रामपक्षे—स मन्दोदरीवरः रावणः परपरिग्रहात् अन्यदीयभार्यातः नरस्य नीतेः क्षितिम् नाशं विदन् मन्यमानः यद्वा नरस्य नरजीवनस्य क्षितिं क्षयम् विदन् दर्पम् अहंकारम् मानम् धरन् बिभ्रत् चारिणा वनवासिना हरिणा लक्ष्मणेन विभिदे जघ्ने ॥

कृष्णपक्षे—परस्य शत्रोः परिग्रहात् स्वीकारात् नरक्षितिम् जनविनाशम् विदन् जानन् दर्पमहंकारं धरन् धारयन् मन्दोदरीवरः मन्दोदरी काचिज्जरा नाम्नी स्त्री तथा त्रियते संयुज्यते यः स मन्दोदरीवरः जरया संधितो जरासंधः चारिणा रणाङ्गणचारिणा हरिणा कृष्णेन विभिदे विदारितः ॥ ५९ ॥

कुमारीवेदसाहस्रान् सराज्यान् यत्कृते दधत् ।
इक्ष्वाकुवंशवृषभः शंकेवलश्रिया श्रितः ॥ ५९ ॥

अन्वयः—कुमारी सराज्यान् वेदसाहस्रान् यत्कृतेऽदधत् इक्ष्वाकुवंशवृषभः शंकेवलश्रियाश्रितः अभवदिति ॥ ५९ ॥

व्यारूपा—कुमारी कुमारितुम् आत्ममनने क्रीडितुं शीलमस्य स आत्मानुभवशीलः राजते इति राजः तस्य भावः राज्यम् राज्येन सहिताः सराज्यास्तान् सदीपान् वेदसाहस्रान् विदन्त्यनया इति वेदः ज्ञानम् तेषां साहस्रान् वेदसाहस्रान् अत्र सहस्रशब्दोऽनन्तार्थ इति अनन्तज्ञानानि यत् कृते यन्निमित्तम् दधत् धारयन् इक्ष्वाकुवंशवृषभः इक्ष्वाकुवंशश्रेष्ठः सर्ववर्णनीयतीर्थङ्कराणामिक्ष्वाकुवंशप्रभववचं पूर्वं प्रदशितमेवेति भावः जिनेन्द्रः सम् सम्यक् केवलश्रिया केवलज्ञानलक्ष्म्या आश्रितः अवलम्बितः अभवदिति शेषः ॥

नेमिपक्षे—कुमारीवेदसाहस्रान् कुमारीणाम् कन्यकानाम् वेद-
साहस्रान् चतुःसहस्रान् सराज्यान् स्वराज्यसमृद्धिमहितान् यत्कृते
यन्निमित्तम् दधत् नृपः धारयति यदि नेमिर्मत्सृतां परिर्णेष्यति तदा
स्वराज्यमपि तस्मै दास्यामीति मतिमान् राजाऽभवत् स इक्ष्वाकुवंश-
वृषभः इक्ष्वाकुवंशश्रेष्ठः नेमिः अवलश्रियाश्रितः अवला चासौ श्रीः
अवलश्रीः तथा न श्रितः इति अश्रितः अनाश्रितोऽभवदिति श्लेषः ।
इत्यहं शंके मन्ये नेमिना कन्याग्रहणञ्जकृतमित्यर्थः ॥

रामपक्षे—कुमारीणां कन्यकानां वेदसाहस्रान् त्रिसाहस्रान् “इति
वैदास्यपञ्चमीत्यमरः” सराज्यान् राज्यार्थसहितान् यत् यस्याः सीतायाः
कृते निमित्तम् दधत् प्रत्यर्पणाय मनसि धारयन् इक्ष्वाकुवंशवृषभः
इक्ष्वाकुवंशश्रेष्ठः केवलश्रिया कान्तिमात्रेण शं रावणहननजन्यकर्याणं
मङ्गलम् आश्रितः प्राप्तः यावता रावणो मनसि कन्यानां सहस्रत्रयं
राज्यञ्च दातुमिच्छति तावता लक्ष्मणेन हत इति भावः ॥

“दशास्यस्त्वां षदत्येवं बन्धुवर्गं विमुञ्च मे ।

जानकीमनुमन्यस्य राज्यार्थञ्च गृहाण मे ॥

श्रीणिकन्यासहस्राणि तुभ्यं दास्यामि तेन च ।

संतुष्य नो चेत्ते मर्वन्न-ह्येतन्न च जीवित”मितित्तरिन्ने ॥

श्रीकृष्णपक्षे—कुमारीणाम् कन्यकानाम् वेदसाहस्रान् षोडशसाह-
स्रान् विदन्त्यनेनेति वेदः शास्त्रम् तच्च “पठङ्गीवेदाश्चत्वारो मीमां-
साऽन्वीक्षिकी तथा । धर्मशास्त्रपुराणं च विद्या एताश्चतुर्दश ” इति
चतुर्दशधा अनङ्गविद्यां गानविद्या वेति षोडशविद्या मराज्यान् राजन्ते
इति राजानो मणयः तेषां भावः राज्यम् तेन महितान् अनेकमणिम-
हितान् यत्कृते यस्य कृष्णस्य कृते कृष्णनिमित्तम् दधत् धारयन्
बलाश्रितः बलदेवाश्रितः इक्ष्वाकुवंशवृषभः यदुवंशस्यापि इक्ष्वाकुवंश-

मूलकत्वात् इक्ष्वाकुकुलश्रेष्ठः कृष्णः अवलश्रिया अवला एव श्रीस्तया
आश्रितः अवलम्बित इत्यहं शंके मन्ये ॥

भूपाः षोडश माहस्ता वासुदेवाय भक्तितः ।

रत्नानि ढौकयामासुर्द्वे द्वे च वरकन्यके ॥

ताम्यः षोडश साहस्राः कन्याः कृष्ण उपायत ।

अष्टौ सहस्राणि वलोऽन्ये कुमाराश्च तावती इति कृष्णचरित्रे ॥५९॥

चक्रे प्रभाविनि दशाननराजराजि,

भाति स्मयागजदशाननराजराजिः ॥

चक्रे प्रभाविनि दशाननराजराजि-

भातिस्मयागजदशा न नराजराजि ॥ ६० ॥

अन्वयः—दशाननराजराजि प्रभाविनि चक्रे स्मयागजदशाननराजराजिः
भाति प्रभाविनि दशाननराजराजि चक्रे नर अजराजि यागजदशा न भातिस्म ॥६०॥

व्याख्या—आसमन्तादन्यते प्रकाश्यते इति आननः प्रकाशः
दशसु दिक्षु आननः प्रकाशो यस्य स दशाननः राजते उद्योतते इति
राजा तत्र राजते श्रोमते इति राजराट् दशाननश्चामौ राजराट् चेति
दशाननराजराट् तस्मिन्, प्रभाविनि प्रभावशालिनि चक्रे भरतस्य राज्ञः
चक्राल्ने प्रकटिते सतीति शेषः स्मयागजदशाननराजराजिः स्मयः चित्रो-
त्कर्ष एव अगः पर्वतः तस्माज्जायते इति स्मयागजः तेन दशसु दिक्षु
अनिति प्रकाशते इति स्मयागजदशाननः राजस्य राजते इति राजराजिः
स्मयागजदशाननश्चामौ राजराजिथेति स्मयःगजदशाननराजराजिः
चित्तोद्रेकगिरिप्रभूतप्रकाशमाननृपमण्डलीश्रेष्ठः भरतः श्रीशान्तिनाथः
श्रीनेमिनाथश्च भाति द्योतते प्रभाविनि प्रभावशालिनि दशानन-
राजराजि प्रकाशमाननृपश्रेष्ठनृपे चक्रे मण्डले ममूहे हेनर अजराजि
अजेषु छायेषु राजने इति अजराट् तस्मिन् यागजदशा यागे बलिप्र-

योजकविधौ जायते इति यागजा सा चासौ दशा चेति यागजदशा
इव न भातिस्म न शोभतेस्म यथा वध्यपशौ तात्कालिकीदशा न
शोभते तथा प्रभावशालिनि नृपमण्डलेऽपि यागजदशायुद्धरूपयजन-
दशा न भातिस्मेति भावः ॥ ६० ॥ अत्र श्लोके वसन्ततिलकं वृत्तम्
“ह्येयम् वसन्ततिलकं तभजा जगौग” इति तल्लक्षणात् ॥

रामपक्षे—प्रभाविनि प्रभवितु शीलं यस्य स प्रभावी तस्मिन्
प्रभावशालिनि दशाननराजराजि दशाननराजः राजा यस्य स दशानन-
राजराद् तस्मिन् तथोक्ते चक्रे मण्डले या गजदशाननराजराजिः गजः
मत्तः विवेकशून्य इत्यर्थः यः दशाननः स चासौ राजा चेति राज-
दशाननराजः तस्य राजिः तदीयपक्षायश्रेणी भातिस्म शोभतेस्म हे-
नर प्रभाविनि प्रभावशालिनि दशाननराजराजि भाति चक्रे दशानन-
राजस्य या राजिः तत्पक्षीयश्रेणी तत्र चक्रे भाति देदीप्यमाने
सति तदीयपक्षे चक्रे प्रभवति सति स्मयागजदशा न गच्छतीत्यगः
स्मयोऽहंकार एवागः स्मयागः तस्माज्जायते इति स्मयागजा वा चामौ
दशा चेति स्मयागजदशा अहंकारगिरिसंभूता दशा आजराजि आजस्य
संप्रांसस्य राजि प्रांगणे रणभूमौ न भातिस्म न राजतेस्म देहलीदी-
पन्यायेन भातीत्यस्योभयश्रान्वयः ॥

कृष्णपक्षे—जरासंधरूपविपक्षराजदशाद्यादिरूपेण व्याख्यायसेया ।
प्रकृते व्यपेतमेदाग्न्यः समुद्भयमकालंकारः ‘अर्धाम्यामः—समुद्गःस्या’
दिति सरस्वतीकण्ठाभरणोक्तेः ॥ ६० ॥

योगारक्षमादिसहसा-दशकन्धरं-त्तं,
तीत्रारिभात्रमधिगम्य निशम्य कामम् ।

वोधो विभेद सरयाज्जरया ससन्धं,
श्रीलक्ष्मणेत्य निहितः स तु वासुदेवः ॥ ६१ ॥

अन्वयः—क्षमादिसहसा योगात् स तु वासुदेवः श्रीलक्ष्मणोपनिहितः
बोधः कामं तीव्रारिभावम् अधिगम्य दशकन्धरं तं निशम्य ससन्ध रयात्
जरया विभेद ॥ ६१ ॥

व्याख्या—क्षमादिसहसा योगात् क्षमा दयादाक्षिण्यादिरेव सहः
बलम् तेन योगात् संबन्धात् वासुदेवः वसु एव वासु तेन दीव्यति
प्रकाशते इति वासुदेवः तेजोविशेषेण देदीप्यमानः श्रीलक्ष्मणा तत्तत्
स्वस्वविशेषचिह्नेन धृपभादिना एत्य प्राप्य निहितः युक्तः बोधः
बुध्यति जानातीति तथा ज्ञानवान् कामम् मदनम् तीव्रारिभावमुत्क-
टरिपुभावम् शत्रुतामधिगम्य प्राप्य स्थितमिति शेषः दशा मृतिरेवद-
शकः तन्धरतीति दशकन्धरः तम् अनङ्गताङ्गतम् ससन्धम् सप्रतिज्ञम्
रयात् स प्रभृजिनेन्द्रः जरया विभेद निर्वतयामास' युवावस्थायामेव
शरीरपाताञ्जरायोगो नैव प्रापेति भावः ॥

रामकृष्णपक्षे—क्षमादिसहो बलं यस्य स क्षमादिसहा तेन
क्षमादिसहसा उपलक्षितः क्षमादिवलवान् बोधः ज्ञानवान् श्रीलक्ष्मणा
श्रीरेवलक्ष्म चिह्नम् तेन श्रीलक्ष्मणा एत्य निहितः श्रीलक्ष्मोपलक्षितः
स तु वासुदेवः श्रीरामलक्ष्मणः कृष्णवलदेवश्च तीव्रारिभावम् अति-
शयविपक्षभृतम् अधिगम्य बुध्वा तं दशकन्धरं कामम् यद्येष्टम् निशम्य
दृष्ट्वा जरया ससन्धम् जरयायुक्तं संधम् जरासंधम् प्रतिवासुदेवम्
रयात् शीघ्रम् विभेद चिच्छेद निहतवान् ॥ ६१ ॥

विश्वाङ्गजापहरणोद्भवसंपरायात् ,

पट्स्रण्डभूमिभरतेशकलाधिकारे ।

देवो निवृत्य भुवनाद्भुतराज्यलक्ष्मीः,

कक्षीचकार विविधोत्सवकेवलेन ॥ ६२ ॥

अन्वय — विश्वाङ्गजापहरणोद्भवसंपरायात् पट्स्रण्डभूमिभरतेशकलाधिकारे
देवः भुवनाद्भुतराज्यलक्ष्मी. निवृत्य विविधोत्सवकेवलेन कक्षीचकार ॥ ६२ ॥

व्याख्या—विश्वाङ्गजापहरणोद्भवसंपरायात् विश्वः समस्तः
 सरणं कीर्तनमित्याद्यष्टरूपो यः अंगजः कामः तस्य अपहरणे निरा-
 करणे निरसन इत्यर्थः यद्वा तस्य अपहरणाय निराकरणाय उद्भवो
 जातः यः संपरायः संग्रामः “युद्धायत्योः संपराय इत्यमरः” तस्मात्
 अष्टविधकामवासनानिराकरणोद्भूतरणात् भुवनाद्भुतराज्यलक्ष्मीः
 त्रिभुवनविलक्षणराज्यसंपदः पदखण्डभूमिभरतेशकलाधिकारे पदखण्डा
 या भूमिः पृथ्वी ताम्बिमर्त्तिं धारयति स्वामित्वेन अधिकरोतीति
 पदखण्डभूमिभरतः स चासौ ईशश्चेति पदखण्डभूमिभरतेशः तस्य या
 कला योगक्षेमरूपा तस्या अधिकारे प्रभृत्वे शासने निवृत्त्य स्याप-
 यित्वा देवः जिनेन्द्रः विविधोत्सवकेवलेन विविधोत्सवेन अनेकविध-
 देवकृतसमवसरणादिमंगलेन केवलेन केवलज्ञानेन कक्षीचकार क्रोडी-
 चकार केवलज्ञानवान् सम्पन्नः ॥

अन्यजिनेन्द्रपक्षे—पदखण्डभूमिभरतेशकलाधिकारे पदखण्डः
 यः भूमिभरतः भरतखण्डभूमिस्तत्र ईष्टे प्रभवतीति पदखण्डभूमिभरतेशः
 तस्य या कला तदधिकारे भुवनाद्भुतराज्यलक्ष्मीः निवृत्त्य निराकृत्ये-
 त्यर्थः पदखण्डभूमिभरतेशयोग्यतायामपि तन्न जग्राहेति तत्त्वम् ॥

रामपक्षे—देवः देवश्रीलः पदखण्डभूमिभरतेशकलाधिकारे
 पदखण्डभूमिम् विभर्त्तीति “भृ अतच्” पदखण्डभूमिभरतः स
 चासौ ईशश्चेति पदखण्डभूमिभरतेशः कलायाः कृत्स्नायाः अधिकारः
 कलाधिकारः पदखण्डभूमिभरतेशस्य कलाधिकारस्तस्मिन् भुवनाद्भु-
 तराज्यलक्ष्मीः त्रैलोक्यविलक्षणराज्यसंपदः रावणाधिकारस्य राज्य-
 लक्ष्मीः विश्वाङ्गजापहरणोद्भवसंपरायात् विश्वाङ्गजायाः जानक्याः
 अपहरणेन उद्भवः उत्पन्नः यः संपरायः संग्रामस्तस्मात् कारणात्
 निवृत्त्य आच्छिद्य रावणाधिकारे या राज्यलक्ष्मीस्ता निवृत्त्य तत

आकृष्य विविधोत्मवकेवलेन अनेकोत्मवप्रधानेन कक्षीचकार क्रौडी-
चकार ॥ ६२ ॥

कृष्णपक्षे—विश्यायाः कंसमातुः अंगजः कंसः तस्य अपहरणात्
नाशनात् उद्भवति यः संपरायः संग्रामस्तस्मात् षट्खण्डभूमिभरते-
शकलाधिकारे जरासंधनृपाधिकारे शासने या भुवनाद्भुतराज्यलक्ष्मीः
निवृत्त्य निराकृत्य देवः कृष्णः विविधोत्मवकेवलेन अनेकविधमंग-
लप्रधानेन कक्षीचकार स्वायचीचकार जरासंधराज्यमक्ष्मीः पराकृत्य
स्वाधीनामकरोदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

ज्ञानं केवलमार्पभं हृग्मिते मुख्ये तपस्येऽभव-
त्तत्पोषे नवमे सिते हिमरुचा हीनेऽर्थमासेविते ।
प्राक्कल्याणकवासरेऽन्तिमविभौ दिक्संमिते माधवे,
राज्ये सा नियतिर्जिने निगदिता रामेऽभिरामे त्विषा ६३

इतिश्री मत्स्यसंधाने महाकाव्ये महोपाध्यायश्रीमेघविजयगणिविरचिते
मगवत्केवलज्ञानसाम्राज्यवर्णनोनाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अवयवः—हरमिते मुख्ये नवस्ये आर्पभं कर्त्तुं ज्ञानम् अमवत् मत्-
कीये नवमे मिते द्विमदथा अहीनेऽर्थमासेविते प्राक्कल्याणकवासरे अन्तिमविभौ
दिक्संमिते माधवे त्रिने राज्ये सा नियतिर्निगदिता त्विषा अभिरामे रामे च
निगदिता ॥ ६३ ॥

व्याख्या—हरमिते हरेण परिमिते एकादश्याम् मुख्ये प्रधाने
तपस्ये फान्गुने “स्वात्तपस्यः फान्गुनिरु इत्यमरः” आर्पमम् ऋषम
स्येदम् आर्पमम् ऋषमनाथसंबन्धि केवर्त्तुं ज्ञानम् केवलज्ञानम् अमवत्,
मत्पीपे श्रोमनपौषमासे नवमे नवर्मातिथौ सिते शुकुपक्षे “अवदात्तः
मितो गीरोऽबलघो षबलोऽर्जुन इत्यमरः” पौषशुक्रनवम्याम् शान्तेः

केवलं ज्ञानमभवत्, हिमरुचा चन्द्रेण अहीने युक्ते अर्यम्णा आसेविते इति अर्यमासेविते सूर्यचन्द्रोभयसम्मिते तिथाविति शेषः अमावास्या-
तिथौ आश्विनकृष्णामावास्यायाम् नेमेः केवलज्ञानम् अभवत्, प्राक्क-
ल्याणकवासरे प्राथमिककल्याणकदिने च्यवनकल्याणदिने चैत्रकृ-
ष्णचतुर्थ्याम् पार्श्वनाथस्य केवलज्ञानमभवत्, अन्तिमविभौ चरमती-
र्थकरे श्रीवर्धमाने जिने दिक्समिते दशम्याम् तिथौ माघवे वैशाखे
राज्ये केषलज्ञानरूपे साम्राज्ये सा नियतिः स्थितिः निगदिता
कथिता, द्विपा कान्त्याऽभिरामे मनोहरे रामे चलरामे रामलक्ष्मणे च
राज्ये सा नियतिः स्थितिर्निगदिता निरूपिता ॥ अत्र पद्ये शार्दूलवि-
क्रीडितं छन्दः 'सूर्याश्चैर्मसजस्तताः स गुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति
लक्षणात् ॥ ६३ ॥

इति शास्त्रविज्ञान, कविरत्न, भट्टारकाचार्य-श्रीविजयाभूतसूत्रप्रणीतायां
सप्तसंधानमहाकाव्य-सरणी-टीकायां पष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमः सर्गः ॥

समवसरणे सत्रा तत्रागमद् रमणैर्भुवः,
 सकलभरतस्वामी भावी नवोदितचक्रभृत् ।
 धरणिबलयाद् अश्वक्षुष्णार्जुनोत्थरजोऽणुभि-
 र्गणिपरिणतैश्चित्रं कुर्वन्नेवाम्बरमम्बरैः ॥ १ ॥

अन्वयः—तत्र समवसरणे भुवः रमणैः सत्रा सकलभरतस्वामी भावी नवोदितचक्रभृत् धरणिबलयात् अश्वक्षुष्णार्जुनोत्थरजोऽणुभिर्गणिपरिणतैः अम्बरैरिव अम्बरं चित्रोक्तं भगवत् ॥ १ ॥

व्याख्या—तत्र जिनेन्द्रस्य समवसरणस्थाने भुवः पृथिव्याः रमणैः भूपतिभिः सत्रा सह सकलभरतस्वामी सकलानाम् अखिलानां भरतानाम् भरतखण्डानाम् स्वामी अधिपतिः भावी नवोदितचक्रभृत् नवः नूतनः यश्चक्रश्चक्रास्रः स नवोदितचक्रः तम्बिभर्त्तीति नवोदितचक्रभृत् नूतनप्रकटितचक्रधारकः भावी भविष्यन् इतो गत्वा चक्रं धारयिष्यतीत्येवंभूतः धरणिबलयात् भूमण्डलात् अश्वक्षुष्णार्जुनोत्थरजोऽणुभिः अश्वैः वाजिभिः क्षुष्णाः सम्पिष्टाः अर्जुनाः शुक्लाः धवला इत्यर्थः उत्थाः उत्च्छ्रिता उद्गता ये रजसां धूलीनाम् अणवः क्षुद्रांशाः तैः तथोक्तैः तुरङ्गमकुट्टितश्चेतोच्छ्रितधूलिकणैः गणिः गण्यते दिव्यपदप्राप्तया इति गणिः तत्र परिणतैः आकाशपरिणतैः आकाशस्थैः अम्बरैरितिवसनैरिव अम्बरम् आकाशम् चित्रम् अद्भुतम् नानावर्णवत् कुर्वन् विदधत् आगमत् आयासीत् ॥

अन्यजिनेन्द्रपक्षेऽपि समानमेतत् ॥ १ ॥

रामपक्षे—तत्र समवसरणे लंकापरिसरकुसुमायुधोद्यानसमाग-
ताप्रमेयबलनामपिसमुत्पन्नकेवलज्ञानोत्मवचिकीर्षुर्महेन्द्राधिष्ठितस्थाने
भुवः पृथिव्याः रमणैः पृथ्वीपतिभिः सत्रा समम् सकलभरतस्वामी
भावी नवोदितचक्रभृत् रामः आगमत् अन्यत पूर्ववद्योज्यम् ॥

कृष्णपक्षे—समवसरणे युद्धसमाप्ते निवृत्तयुद्धे सति तत्र कृष्ण
सन्निधिभूमौ भुवः रमणैः सह जरासन्धपक्षीयनृपैः समम् सकलभरत-
स्वामी नवोदीतचक्रभृत् कृष्णः अगमत् अन्यद्विशेषणं यथापूर्वमनु-
सन्धेयम् ॥ १ ॥

अत्र सर्गे हरिणीवृत्तन्तल्लक्षणं यथा 'रसयुगहयैन्सौत्रौस्तौ
गो यदा हरिणी तदा' ॥ १ ॥

तपनतनयस्तस्याप्यग्रेसहः सह सेनया,

करटिघटनाटोपागेयादियाय जयाश्रयः ।

असहनजनक्षोभं तन्वन् सधन्वभटैः श्रिया,

हरितनुजवद् गन्धर्वाणां स्मरध्वजगर्जितैः ॥ २ ॥

अन्वयः—तपनतनयः सह सेनयाऽपि अग्रेसहः करटिघटनाटोपागेयात्
जयाश्रयः गन्धर्वाणाम् स्मरध्वजगर्जितैः सधन्वभटैः श्रिया हरितनुजवद् भवद्-
नजनक्षोभं तन्वन् इयाय ॥ २ ॥

व्याख्या—तपनतनयः तप्यते लोकोचरमैश्वर्यमश्नुते इति तपनः
अथवा तपति कामादीनिति तपनः यद्वा तापयति कर्मादिकपायानिति
तपनः तनोति धर्ममिति तनयः तपनश्चासौ तनयश्चेति तपनतनयः
परमैश्वर्यसम्पन्नधर्मप्रवर्तकः सह सेनया अग्रेसहः एति भ्यामित्त्वं
यया. या. इना. शासनपद्धतिः तया. महिता. उति. सेना. नया. अग्रेसहः.
शासनपद्धतिमनुसृत्याग्रेसरः करटिघटनाटोपागेयात् करोति यच्चदमिति
करटः करट एव करटी " स्वार्थे इन् " तस्य या घटना आयोजना

तस्या आटोप आडम्बरः तस्य आरोपात् अध्यवसायात् शाब्दिकायो-
जनाडम्बराध्यवसायतः जयाश्रयः कर्मादिकपायजयाश्रयः गन्धर्वाणां
स्वाधिष्ठायकदेवयोनिविशेषाणाम् स्मरध्वजगर्जितैः वाद्यशब्दविशेषैः
सधन्वभटैः धनुषा सह वर्तते यः स सधन्वा स चासौ भटश्चेति
सधन्वभटैः सकोदण्डयोधैरिव श्रिया कान्त्या हरेः सूर्यस्य तनुजवत्
सूर्यतनुजं यत्तेजस्तद्वत् यद्वा हरेश्चन्द्रस्य तनुजवत् चन्द्रकान्तिवत्
अमहनजनक्षोभम् तेजः सहनासमर्थजनचाञ्चल्यम् तन्वन् विस्तारयन्
जिनेन्द्रः प्रभुः इयाय परिवत्राज ॥

रामपक्षे—तस्यापि ततोऽपि सेनया सह स्वसैन्ययुक्तः अग्रेसरः
अग्रगामी जयाश्रयः जयम् संग्रामविजयम् आश्रयतीति जयाश्रयः
करटिघटनाटोपात् करटिनो गजस्य या घटना योजना तस्या आटोपो
गर्भः तस्य आरोपात् अध्यवसायात् गजसन्निभधानरसैन्यसमुदायात्
सधन्वभटैः सकोदण्डसैन्यैः स्मरध्वजगर्जितैः स्मरध्वजानाम् वाद्या-
नाम् "वाद्यं वादित्रमातोद्यं तूर्यं तूरं स्मरध्वजः इति हैमः" गर्जितैः
कोलाहलैः हरितनुजवत् इन्द्रपुत्रवत् वालीव तपनतनयः सूर्यपुत्रः
सुग्रीवः असहनजनस्य शत्रुजनस्य क्षोभम् वैकल्यम् तन्वन् प्रथयन्
गन्धर्वाणां च क्षोभम् रावणमहायार्थमागतानां दैवयोनिविशेषाणां
च क्षोभम् चाञ्चल्यम् तन्वन् विस्तारयन् इयाय संग्रामाभिसुखम्
प्रससार ॥ २ ॥

कृष्णपक्षे—तापयति शत्रून् इति तपनः तनोति स्वकीयवैभव-
मिति तनयस्तयोः कर्मधारयः शत्रुतापकारकैश्वर्यवान् अथवा तप्यते
लोकोत्तरशरीरशोभामश्नुते इति तपनो वपुदेवस्तस्य तनयः पुत्रः
कृष्णः सेनया यादवसेनयाग्रेसरः अग्रगः करटिनां गजानां घटना
सैन्यसंमेलना तस्या आटोपस्याडम्बरस्य आरोपादध्यवसायात् विजया
श्रयः विजयाभिलाषुकः स्मरध्वजगर्जितैः वाद्यशब्दैः सधन्वभटैः

कोदण्डकाण्डकलितसैन्यैः गन्धर्वाणां असहनजनक्षोभं शत्रुजनवैम-
नस्यं तन्वन् श्रिया कान्त्या हरितनुजवत् सूर्य इव इयाय चचाल यद्वा
तनतननयः सूर्यपुत्रः कर्णः जयाश्रयः जयम्बिजयम् अर्जुनम् आश्र
यति युद्धाय सम्मुखीनं करोतीति तथा हरितनुजवत् वालीव इयाय
संग्रामाङ्गणं ययौ अन्यद्विशेषणं पूर्ववद्योज्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अनुदिशमपि ध्यायन्नन्तर्दशाननसंगमं,

दिनमुदयिनं भानुं कर्णे निधाय विचारयन् ।

करिशिरसि च न्यस्तं हस्तं तथेन्द्रजिता समं,

नयनविपयीकुर्वन् गुर्वीं पुरः सुरवाहिनीम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—अनुदिशम् प्रतिदिशम् दशाननसंगमम् ध्यायन् दिनमुदयिनम्
भानुं कर्णे निधाय विचारयन् तथा इन्द्रजिता समम् करिशिरसि च न्यस्तं हस्तम्
पुरः गुर्वीं सुरवाहिनीं नयनविपयीकुर्वन् अगमदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३ ॥

व्याख्या—अनुदिशम् प्रतिदिशम् दशाननसंगमम् ध्यायन्
दश इन्द्रियाणि आनयति तोषयतीति दशाननम् ज्ञानम् वस्तुतत्त्वम्
अन्तर्मनसि ध्यायन् विचारयन् उपयुञ्जन् कथंभूतम् दशाननसंगमम्
दिनम् यति पापम् कर्म वा इति दिनम् उदयिनम् प्राप्तोदयम् भानुम्
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविषयप्रकाशकम् कर्णे निधाय शब्दं श्रुत्वा विचारयन्
तच्चद्वस्तुसत्ताविचारपरः यद्वा करो राजप्राण्यां शोऽस्यास्तीति करी नृपः
“बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः” तस्य करिणो नृपस्य शिरसि न्यस्तम्
मूर्ध्नि स्थापितम् धर्ममित्यर्थः नृपस्य धर्ममूलत्वात् कर्णे निधाय विचा-
रयन् तत्त्वनिर्णय कुर्वन् तथा इन्द्रजिता समम् इन्द्रम् परमैश्वर्यमम्पन्न-
मपि जयतीति इन्द्रजित् साधुः, निस्पृहस्य तृणञ्जगदिति तेन समम्
अथवा इन्द्रजिदसुरस्तेन असमम् असुरसंगतिरहितम् पुरः अग्रे गुर्वीम्
गरीयसीम् सुरवाहिनीम् देवसंहतिम् नयनविपयीकुर्वन् मेत्रगोचरं
कुर्वन् अगमदिति पूर्वश्लोकेनान्वयः ॥

श्रीरामपक्षे—अनुदिशम् प्रतिदिशम् अन्तर्हृदये दशाननसंगमम्.
 रावणसन्निधानम् ध्यायन् विचारयन् उदयिनम् अचिरराज्यप्राप्त्या
 प्राप्तोदयम् भानुम् सूर्यतनयम् “अपत्यप्रत्ययस्य लुक्” अथवा
 भातीति भानुस्तम् सुग्रीवम् कर्णे निधाय कर्णसमीपं नीत्वा “सामीप्ये
 संभ्रमी” विचारयन् किमपि चिन्तयन् रामः करिशिरसि हस्तिमस्तके
 न्यस्तं स्थापितं हस्तम् इन्द्रजिता मेघनादेन समम् सार्धम् गुर्वीम्
 गरीयसीम् सुरवाहिनीम् सुरति ऐश्वर्यदीप्तिम् प्राप्नोतीति सुरः
 राक्षसः तस्य वाहिनीम् सेनाम् नयनविषयीकुर्वन् अवलोकयन् अग-
 मदिति पूर्वश्लोकेनान्वयः ॥

कृष्णपक्षे—अनुदिशम् प्रतिदिशम् दशाननस्य कामस्य प्रद्युम्न-
 स्येत्यर्थः संगतिम् संगम् ध्यायन् विचारयन् उदयिनम् प्राप्तोदयम्
 भानुं तदभिधानम् कञ्चिन्नृपम् कर्णे निधाय कर्णसमीपनीत्वा विचा-
 रयन् रहो मंत्रयन् कार्यजातमिति शेषः करिशिरसि न्यस्तं स्थापितम्
 हस्तम् इन्द्रजिता ऐश्वर्येण महेन्द्रमपि परामधता नृपेण समम् सार्धम्
 पुरः अग्रे गुर्वीम् महीयसीम् सुरवाहिनीम् दैत्यसैन्यम् राजसैन्यम्वा
 नयनविषयीकुर्वन् पश्यन् अगमत् इयाय ॥ ३ ॥

मारीचः समयः स सुन्दरविधिः श्रीमेघनादोऽप्यगा-
 च्चन्द्रोऽर्कः प्रथितः प्रहस्तकथितः कामाक्षनामा-शुको(कः)
 गम्भीरो मकरध्वजः कमलभूः कान्त्या (पिना?)शारणो,
 वीभत्सः प्रवलायुधैः क्षितिभृतोऽन्येऽपीयुरुत्साहसाः॥४॥

अन्वय — मारीचः समयः सुन्दरविधिः सः श्रीमेघनादः चंद्रः अर्कः
 प्रथितः प्रहस्तकथितः कामाक्षनामा शुक्ः गम्भीरः कान्त्या कमलभूः मकरध्वजः
 शारणो ना वीभत्सः प्रवलायुधैः अगात् अन्येऽपि इत्याहसाः क्षितिभृतः ईयुः ॥४॥

व्याख्या—मारीचः ताडकेयः समयः समयनामा स प्रसिद्धः सुन्दरविधिः तदारूयः यद्वा सुन्दरो विधिः अनुष्ठानं आभिचारिकं यस्य स श्रीमेघनादः रावणज्येष्ठतनयः चन्द्रः चन्द्रज्वलननामा रावणिः अर्कः अर्कप्रभः प्रथितः प्रसिद्धः प्रसस्त इति नाम्नाख्यातः रावणमातामहः प्रधानमंत्री कामाक्षनामा कामाक्षेत्यभिधेयः रावण-तनुजः शुकः राज्ञः प्रणिधिः गंभीरः मकरध्वजः यः कान्त्या कमनीयतया कमलभूः चतुराननसन्निभः शरणः रावणचरः भीमत्सः प्रबलायुधैः महदस्त्रशस्त्रैः सह रामरावणयुद्धे अगात् योद्धुमगमत् अन्येऽपि क्षितिभृतः रावणसहायकनृपाः उत्साहसाः युद्धोत्साहस्याधि-भावभावितान्तःकरणाः ईयुः समाजग्मुः इति रामपक्षे ।

तीर्थङ्करपक्षे—यथायथं विशेषणविशिष्टाः मुनीन्द्रा नरेन्द्रा देवेन्द्राश्च समीपुः इति अवसेयम् ॥ ४ ॥ शार्दूलविक्रीडितम् छन्दः ।

जातातपस्य वलिता ललिता दिनस्य,

श्रीर्नातिशीतमधुरा मधुराङ्गभाजाम् ।

आपानमप्युपवने पवनेरितेषु,

पूनां द्रुमेषु चरणाद् रमणान्मयूनाम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—जातातपस्य दिनस्य वलिताललिताश्रीः मधुराङ्गभाजाम् नाति-शीतमधुरा जाता पवनेरितेषु द्रुमेषु मयूनां चरणात् पूनां रमणात् आपानमपि मधुरं जातम् ॥ ५ ॥

व्याख्या—अत्र सर्गे “ नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ” इति साहित्यदर्पणघृतमहाकाव्यलक्षणाब्जानावृत्तयः किञ्च प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः वर्णनीया इत्यपि तत्रत्यवचना-द्वतुवर्णनं सर्वसाधारणतया कविः प्रस्तौति जातेति—जातातपस्य जात-तापस्य अहः वलिता ओजस्विता ललिता मनोहरा अथ च आतपस्य

रौद्रस्य बलिता बलस्य भावः बलिता सामर्थ्यम् जाता अपगता निवृत्तत्यर्थः सर्वसहिष्णुत्वात् दिनश्रीः दिनशोभा मधुरांगभाजाम् सुकुमारशरीराणाम् नातिशीतमधुरा अधिकशीताभावात् मधुरा मनोज्ञा अथ च अङ्गभाजां शरीराणाम् मधुरा सेवनयोग्या उपवने उद्याने पवनेरितेषु पवनवीजितेषु द्रुमेषु पादपेषु चरणाद्विचरणात् मयूनाम् मृगानाम् यूनां—तरुणानाम् रमणाद्विहारात् आपानमपि पानगोष्ठी अपि मधुरमिति शेषः मधुःस्यात्किञ्चरे मृगे इति शब्दस्तोममहानिधिः ॥ ५ ॥

यमकालंकारः ॥

अत्र सर्गे इत आरभ्य एकविंशतिश्लोकपर्यन्तं वसन्ततिलकं वृत्तम् तल्लक्षणश्चैयं वसन्ततिलकं तभजा जगौग इति ॥

सा फाल्गुनस्य यशसां जगति प्रशस्तिः,

प्रादुर्बभूव महसा जितसौरभासः ।

मन्ये तदर्कतनुजन्मविभाविनोद—

स्तत्याज मौढ्यमचिरान्न तथा प्रसङ्ग ॥ ६ ॥

अन्वयः—महसा जितसौरभासः फाल्गुनस्य जगति यशसां प्रशस्तिः प्रादुर्बभूव तत् अर्कतनुजन्मविभाविनोदः अचिरान्मौढ्यम् तत्याज तथा प्रसङ्ग म इत्यहम्मन्ये ॥ ६ ॥

व्याख्या—महसा जितसौरभासः महसा तेजसा जिता लब्धासौरस्य सूर्यसम्बन्धिनः भा कान्तिर्येन तस्य जितसौरभासः प्राप्तसूर्यकान्तेः यद्वा महसा स्वकीयतेजसा जिता पराभूता सौरभा सूर्यप्रभा येन स जितसौरभाः तस्य जितसौरभामः अथवा महसाजितसौरभासः अप्राप्तसूर्यरुचेः फाल्गुनस्य तपस्यस्य यशसां कीर्त्तिनां प्रशस्तिः प्रशंसा प्रादुर्बभूव समुत्पेदे तत् अर्कतनुजन्मविभाविनोदः अर्कस्य दिवाकरस्य तनुजन्मविभा शरीरजातप्रकाशः अचिरात् तत्क्षणमेव प्रसङ्ग हठात्

मौढ्यम् मूढताम् महनशीलताम् न तत्याज न मुमोच फाल्गुने सूर्य
प्रभायाः सद्यतात्क्षेप्यं सर्वथा न भेजे इति भावः इत्यहं मन्ये जाने
॥ ६ ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥

अथ च महसा निजतेजसा । जितः पराजितः सौरस्य सूर्यापत्यस्य
कर्णस्य भास्तेजो येन सः जितसौरमाः तस्य जितसौरभासः फाल्गु-
नस्य अर्जुनस्य “ अर्जुनः फाल्गुनः पार्थः सन्यसाची धनञ्जय इति
हैमः ” जगति भुवने यशसां प्रशस्तिः विख्यातिः प्रादुर्बभूव उदियाय
तत् अर्कतनुजन्मविभाविनोदः अर्कतनुजन्मनः कर्णस्य विभायाः
प्रभायाः विनोदः विक्षेपः प्रसह्यबलात् अचिरात् तत् क्षणमेव मौढ्यम्
मुग्धताम् न तत्याज निचिक्षेप किन्तु तत्याज एव इत्यहम्मन्येऽनुमि-
नोमि ॥ उत्प्रेक्षा ॥ ६ ॥

सिद्धोपदेशवचसा कृतकर्णभेद,

श्वेताश्ववाहनबलं स्वनृपानुमत्या ।

शुद्धैपणादिविधिना सुरवृष्टिरुच्चै-

मुक्तानुयुक्तकरणैर्जनयास्त्रभूवे ॥ ७ ॥

अन्वयः—सिद्धोपदेशवचसा कृतकर्णभेदम् स्वनृपानुमत्या श्वेताश्ववाहन-
बलम् शुद्धैपणादिविधिना मुक्तानुयुक्तकरणैः उच्चैः सुरवृष्टिः जनयास्त्रभूवे ॥७॥

व्याख्या—सिद्धोपदेशवचसा उपदिशति वसन्तागममनुमापय-
तीति उपदेशः कोकिलः तेषां वचः उपदेशवचः सिद्धः स्वभावसि-
द्धश्च तत् उपदेशवचश्चेति सिद्धोपदेशवचः तेन स्वाभाविककोकिल-
वचनेन कृतकर्णभेदः कृतः विरचितः कर्णस्य कर्णिकारपुष्पस्य भेदो
विकासो येन तत् श्वेताश्ववाहनबलम् श्वेताश्ववाहनस्य बलम् सूर्यपलम्
तेजः “ श्रुतकर्त्ता प्रभाकर इति पुराणम् ” स्वनृपानुमत्या सूर्याज्ञया

शुद्धैषणादिविधिना शुद्धः उत्तेजितः य एषणः बाणः स आदिर्यस्य विधेः तेन मदनहेतुकतीक्ष्णबाणादिविधानेन उच्चैः अतिशयम् सुर-
वृष्टिः सुष्ठु राजन्ते शोभन्ते इति सुराः पुष्पाणि तेषाम्बृष्टिर्वर्षणं सृष्टिः
मुक्तानुयुक्तकरणैः मुक्ता विकसिता अनुयुक्ता विकाशोन्मुखाः तेषां
करणैर्विधानैः जनयाम्बभूवे विरचयामासे वसन्ते कामस्य बाणाय
पुष्पाणि सज्ज्यन्ते ॥

अन्यपक्षे—सिद्धोपदेशवचसा सिद्धानां केषांचित् त्रिकालज्ञान-
वताम् यत् उपदेशवचः तेन कृतकर्णमेदम् कृतः विहितः कर्णस्य
भूपतेर्भेदः छेदो येन तत् श्वेताश्ववाहनबलम् श्वेताश्ववाहनस्य अर्जुनस्य
बलम् सैन्यम् स्वनृपानुमत्या अर्जुनाज्ञया शुद्धैषणादिविधिना शुद्धस्ती-
क्ष्णीकृतः य एषणः बाणः स आदिर्यस्य स नितान्तोत्तेजितबाणादिः
तस्य विधिना विधानेन मुक्तानुयुक्तकरणैः मुक्ताः शत्रौ प्रक्षिप्ताः अनु-
युक्ताः मोचनाय तूणिरान्निष्कासिताः तेषां करणैर्विधानैः सुरवृष्टिः
सुन्वन्ति विपक्षान् पीडयन्तीति सुराः बाणाः तेषाम् बृष्टिर्वर्षणम्
उच्चैः अतिशयम् जनयाम्बभूवे उत्पादयामासे ॥ ७ ॥

एषणो लौहमये बाणे इति शब्दस्तो० श्लेषः ॥

सीतापहारविधिरेष तवोपहार—

व्याहारनिर्भयविहारविनाशनाथ ।

त्रेनाधुनापि मधुनाशनतां जहीही—

त्याहेव रावणमिह स्वधियालिजन्यम् ॥ ८ ॥

अर्थः—एष सीतापहारविधिः तवोपहारव्याहारनिर्भयविहारविनाशनाथ
तेन मधुनापि मधुनाशनताम् जहीहि इति अलिजन्यम् स्वधिया ॥ रावणम्
भाह इव ॥ ८ ॥

व्याख्या—सीतापहारविधिः सीतायाः मदिरायाः " सीता
लांगलपद्धतौ जनरुद्रहृतरि लक्ष्म्यां मदिरायामुमायां चेति शब्द
सोममहानिधिः" अपहारविधिः परित्यागविधिः तत्र उपहारव्याहार-
निर्भयविहारविनाशनाय स्वच्छन्देन इतस्ततो गमनाममननिर्भयविहार-
निवारणाय तेन अधुनापि इदानीमपि मधुनाशनताम् मद्यप्रधानमो-
जशीलताम् जहीहि परित्यज इति गणम् गवयति लोभमिति रावण-
स्तम् मद्यजनितविभ्रान्तवचनम् इह धमन्तममये स्वधिया स्वमत्या
अलिजन्यम् भ्रमरवादः भ्रमराणां परस्परशब्दः आदेव उवाचेव । 'जन्यं-
स्याज्जनवादेऽपीत्यमरः" अत्र क्रियागतोत्प्रेक्षालंकारः ॥

अन्यत्र एष सीतापहारविधिः सीतायाः जानक्या अपहारविधिः
अपहरणव्यापारः तत्र सर्वैश्वर्यमम्पन्नस्यापि रावणस्य उपहारव्याहार-
निर्भयविहारविनाशनाय उपहाराणाम् उपढौकनानाम् व्याहाराणां नि-
र्भयवचनानाम् निर्भयविहाराणाम् क्रीडाविशेषाणाम् विनाशनाय
निवृत्त्यै तेन तद्वेतुना अधुनापि इदानीमपि मधुनाशनताम् मद्यप्रधान
भोजनताम् मद्यपानमित्यर्थः यद्वा मधुना तदभिधानेन राक्षसेन
सह संघताम् संबन्धताम् अथवा मधुना कुम्भनसीभर्त्रा सह अमनता-
मुपवेसनताम् तेन संगतिम् जहीहि परित्यज इन्धमेवम् अलिजन्यम्
भ्रमरवादः अथवा अलेः कारुस्य जन्यम् युद्धम् स्वधिया स्वयुद्धया
इह समये आह इव कथयतीवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ श्लेषः ।

व्यर्था सपक्षरुचिरम्बुजसंधिवन्धे,

राज्ञो न दर्शनमिहास्तगतिश्च मित्त्रे ।

किं किं करोति न मधु-व्यसनं च देवा-

दस्माद् विचार्य कुरु सज्जन ! तन्नित्युत्तिम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—अम्बुजसन्धिबन्धे सपक्षरुचिः व्यर्था इह राज्ञो न दर्शनम्
मित्रे अस्तगतश्च दैवात् मधु-व्यसनम् किम् किम् न करोति अस्मात् विचार्ये
हे सज्जन ! तन्निवृत्तिम् कुरु ॥ ९ ॥

व्याख्या—राज्ञः चन्द्रस्य भूपस्य च मधुव्यसनम् वसन्तसंग
मम् मद्यपानव्यसनं किं किञ्च करोति सर्वमपि करोति तथाहि इह
मधुप्रवृत्तौ सपक्षे पक्षसहिते पतत्रिणि कोकिले रुचिः प्रीतिः कोकिले
इडा प्रीतिर्भवतीति भावः अथ च सपक्षे तुल्यरूपे सूर्ये रुचिः विशेष-
कान्तिः, यद्वा सपक्षे बाणे मृगयार्थं बाणसंधाने रुचिः, अम्बुजमन्धि-
बन्धे अम्बुजस्य मरसिजस्य सन्धिबन्धे संकोचे मुकुलतायाम् सपक्ष-
रुचिः समानोदरप्रीतिः व्यर्था समानोदरप्रेम नैव भवति दर्शनमपि
न भवति तत्र गगनस्य धूलिधूसरत्वाच्च चन्द्रदर्शनं भवतीत्यर्थः मित्रे
सति अस्तगमनम् सूर्योदयेऽस्तमितिः दैवात् भवति अस्मात् उक्ताद्देवोः
हे सज्जन ! सत्पुरुष ! विचार्य प्रभावशालिनि राज्ञि यद्येवविधा प्रवृ-
त्तिस्तदाऽस्तदादीनां का कथेति निरूप्य तन्निवृत्तिम् मधुनिवृत्तिम्
मद्यव्यसननिरोधं कुरु विव्रेहि ॥ अत्र प्रस्तुतस्य राज्ञश्चन्द्रमसोऽप्रस्तु-
तेन केनचिद्राज्ञा सह समानधर्माभिनिवेशात् दीपकालंकारः ॥ ९ ॥

दीप्त्या मघोः प्रतिहरेश्चलचक्ररूप-

व्यूहे धरासु-तनयोद्धरणप्रसिद्धेः ।

चक्रं सुदर्शनमजायत माधवस्य,

तज्ज्योतिषामुदयतः परिपन्थिभित्त्यै ॥ १० ॥

अन्वयः—प्रतिहरेः मघोः दीप्त्या चलचक्ररूपे व्युष्टे धरासुतनयोद्धरण-
प्रसिद्धेः तज्ज्योतिषामुदयतः परिपन्थिभित्त्यै माधवस्य सुदर्शने चक्रे अजायत ॥ १० ॥

व्याख्या—प्रतिहरेः हरेर्माधवात् वैशाखात् प्रति पूर्वम् मघोश्चै-
त्रस्य दीप्त्या प्रभावेन धरामु भूमिषु चलचक्ररूपव्यूहे चलति सात-

स्येनेति चलो वायुः सदागतित्वात् तस्य चक्ररूपे घूर्णनरूपे व्युहे
समूहे चक्रवाते वात्यायामित्यर्थः तनयोद्धरणप्रसिद्धेः तन्यते विस्तार्यते
इति तनयो रजः धूली तस्योद्धरणं निराकरणम् तत्र प्रसिद्धिः ख्याति-
र्यस्य तस्मात् तदनन्तरम् परिपन्थिभिर्यै परिपन्थिनाम् व्याघातकानां
शीतानाम् भिर्यै विनाशनाय माघवस्य वैश्यास्यस्य तज्ज्योतिषामुदयतः
तत् कान्तीनाम् प्रादुर्भावतः सुदर्शनम् सुन्दरावलोकनम् चक्रम् समू-
हम् कान्तिसमूहम् अजायत उद्भवत ॥ श्लेषः ।

अन्यत्र प्रतिहरेः प्रतिवासुदेवस्य जरासंधस्य चलचक्ररूपव्यूहे
चक्रव्यूहरूपयुद्धसंस्थानविशेषे मधोः मद्यस्य दीप्त्या आतिशय्येन
धरासुतनयस्य जरासंधस्य उद्धरणम् उच्छेदनम् तस्य प्रसिद्धेः ख्यातेः
ज्योतिषाम् तेजसाम् उदयतः प्रादुर्भावात् परिपन्थिभिर्यै शत्रुभेद-
नाय माघवस्य कृष्णस्य सुदर्शनम् सुदर्शननामकं चक्रम् चक्रात्मम्
अजायत अभवत् उपपद्यत इति यावत् ॥ १० ॥

दुर्योधनान्तकरणं धरणं क्षमाया,

भीतस्य तस्य ननु पश्यत एव पुंसः ।

इष्टा तपोवनकथा जिनसेवना वा,

नावाधिरुह्य यदिवाभ्युधिमज्जना वा ॥ ११ ॥

अन्वयः—दुर्योधनान्तकरणम् क्षमायाः धरणम् भीतस्य तस्य पुंसः पश्यत
एव तपोवनकथा वा जिनसेवना नावाधिरुह्य अभ्युधिमज्जना वा इष्टा ॥ ११ ॥

व्याख्या—दुर्योधनान्तकरणम् दुःखेन पुष्पते मद्यते इति
दुर्योधनः शीतम् हिममित्यर्थः तस्य अन्तकरणम् विनाशकारकम्
क्षमायाः पृथिव्या आश्रयणम् ग्रीष्मबाहुल्यात् भूमिशय्याश्रयणम्
कस्येत्याकांक्षायामाह भीतस्येति भीतस्य ग्रीष्मतापपरिप्तस्य, नन्विति

संघोधने पश्यत एव शीतलस्थानमन्विष्यत एव पुंसो, जनस्य तपो-
वनकथा तपोवनस्य विपिनस्य कथा इष्टा गता “इष्यतेः क्तः” केपि
तपोवनचर्चा न कुर्वन्ति दायाग्निबाहुल्यात् वा अजिनसेवना मृग-
चर्मसेवना वा इष्टा गता तस्य ग्रीष्मजनकत्वात् “त्वक्छविश्छादनी-
कृत्तिश्चर्माजिनमसृग्धरेति हैमः ” अथ च नात्रा नौकायामुपविश्य
आधुधिमज्जना समुद्रजलश्लेषणा जलाशयजलावगाहना इष्टा अभिल
पिता तापबाहुल्याज्जनानां जलावगाहनाभिलापो जात इति भावः ॥

अन्याथे भीतस्य संमाराद्विरक्तस्य पुंसः पश्यत एव लोकसमक्ष-
मेव दुर्योधनान्तकरणम् दुर्योधनस्य कामस्य दुर्योधनस्य धार्तराष्ट्रस्य
अन्तकरणम् विनाशनम् क्षमायाः शान्तेः धरणम् अथ च दुर्योधना-
न्तरूपेण क्षमायाः पृथिव्याः धरणम् आश्रयणम् इष्टम् तस्य तपो-
वनकथा तपोवनगमनम् वा अथवा जिनसेवना-जिनेद्रभक्तिः इष्टा-
आशंसिता, वा अथवा नात्राधिरुह्य नौकाधिष्ठितः अःधुधिमज्जना
समुद्रपातो वा इष्टा अभिलपिता कर्त्तव्यत्वेन निर्धारितेत्यर्थः ॥११॥

दुःशासनस्य पुरशासनजन्मनैव,

संप्रापितोऽध्वनियमो विघटोत्कटत्वात् ।

अन्येऽभिमन्युजयिनो गुरुगौरवार्हा—

स्ते कौरवा अपि कृता हतचौरवाचः ॥ १२ ॥

अन्वयः—पुरशासनजन्मनैव विघटोत्कटत्वात् दुःशासनस्य अध्वनियमः
संप्रापितः अन्ये अभिमन्युजयिनः, गुरुगौरवार्हा ते कौरवाः अपि हतचौरवाचः
कृता. ॥ १२ ॥

व्याख्या—पुरशासनजन्मनैव पुरम् कुसुमदलवृत्तिम् शक्ति
विघटयतीति पुरशासनो वमन्तः “पुरम् देहे गेहे कुसुमदलवृत्तौ
चर्मणि प्रधानग्रामे इति शब्दस्तोममहानिधिः, तस्य जन्म उदयस्तेन

दुःशासनस्य दुःखेन शास्यते सखने इति दुःशासनम् हिमम्, तस्य विघटोत्कटत्वात् विघटे विनाशे उत्कटत्वात् उच्छृङ्खलत्वात् अध्वनः मार्गस्य नियमः गमनप्रतिबन्धः संप्रापितः समाप्तः मधुमाधवे गमनस्य प्रशस्ततरत्वात् गमननिरोधो निवारितः अन्ये अभिमन्युजयिनः अभिमन्यन्ते प्रशंस्यन्ते जनैरिति अभिमन्यवः जात्यादिकुसुमविशेषाः ते च ते जयिन्श्चेति अभिमन्युजयिनः प्रशस्ततराः जातीयकुसुमानि गुरुर्महान् यो गौरवः गरीयस्त्वम् तदर्हा तद्योग्याः कौ पृथिन्याम् रवाः प्रसिद्धाः ते हतचौरवाचः कृताः हताः निष्टृताः चौरवाचः एकान्तस्मरणानि येषान्ते कृता तेषामामापि कैरपि न गृह्यत इति भावः न स्याज्जातीयवसन्ते इति साहित्यदर्पणस्मरणात् ॥ १२ ॥

अन्यार्थे पुरशासनजन्मनैव पुरम् शरीरम् शास्ति कार्ये प्रवर्चयतीति पुरशासनो वायुः तस्माज्जन्म यस्य तेन भीमसेनेन यद्वा पुरं तन्नामकमसुरविशेषं शास्ति हिनस्तीति पुरशासनः पुरन्दरः ततो जन्मयस्य तेन अर्जुनेन विघटोत्कटत्वात् वि-विपरीतम् विरुद्धं वा घटयत्याचरतीति विघटः विरुद्धाचारः द्रौपदी चीराद्याकर्षकत्वादित्यर्थः तेन उत्कटः उग्रः उल्बणः विघटोत्कटस्तस्यभावस्तत्त्वम् तस्मात् विरुद्धोल्बणाचारत्वात् दुःशासनस्य तदभिधानकौरवम्य अध्वनियमः अध्वनो मार्गस्य नियमः अन्ता, अतः परङ्गन्तन्यन्न वर्चते इति निश्चयः महाप्रस्थानमित्यर्थः संप्रापितः उपलम्भितः तथा अन्ये ततो भिक्षाः अभिमन्युजयिनः अभिमन्युपराजयकारकाः गुरुगौरवाहाः गुरवो द्रोणाचार्यप्रभृतयः गौरवाहाः स्ववंशोद्भवत्वेन गुरुत्वमाप्ता भीष्मादयः ते च ते गुरुगौरवाहा ते प्रसिद्धाः कौरवाश्च हतचौरवाचः हताः विनष्टाः घौराः चोरिताः वाचः येषां ते कृता विनष्टमुष्टवचनाः कृताः तेष्वपि मृता अप्रशंमार्हाश्च जाता इति भावः ॥ १२ ॥ श्लेषः ।

तत्रार्कभूः समुदितो भटकोटियोद्धा,

रोद्धाऽपहस्तयति हस्तिशतं स्वतन्त्रः ।

बाणप्रकर्षपिहिताम्बरदिग्बिधानः,

स्वर्गेशनन्दनजयेन कृताभिमानः ॥ १३ ॥

अन्वयः—तत्र अर्कभूः समुदितः भटकोटियोद्धा रोद्धा स्वतन्त्रः हस्तिशतम् अपहरतयति बाणप्रकर्षपिहिताम्बरदिग्बिधानः स्वर्गेशनन्दनजयेन कृताभिमानः ॥ १३ ॥

व्याख्या—तत्र ऋतुप्रसंगे अर्कभूः अर्कात् सूर्याद्भवतीत्यर्कभूः राधेयः वैशाखः “वैशाखे माघयो राघ इत्यमरः” यद्वा अर्कभूः अर्कस्य पुष्प-विशेषस्य भूरुत्पत्तिस्यानमिति “आकडा” इति लुपात्स्येत्यर्थः तत्र तस्य प्रभूत्वात् “अर्काद्भवसुकास्फोटगरूपविकीरणा इत्यमरः” वैशाख-मासः समुदितः ऋतुप्रसंगेन प्राप्तः भटकोटियोद्धा भटन्ति हिमं धारयन्तीति मया हिमधारका तेषां कोटिः भटकोटिः तं योधयतीति भटकोटियोद्धा हिमनाशकः “वैशाखे नखानरावित्यभियुक्तोक्तेः” रोद्धा अत एव हिमरोद्धा निवर्त्तकः स्वतन्त्रः स्वाधीनः हस्तिशतम् हस्तो हस्त-नक्षत्रमस्मिन्नस्तीति, हस्ती हस्तः अश्विन्यादित्रयोदशनक्षत्रम् “हस्तः देहावयवभेदे, हस्तिशुण्डे, अश्विन्यादि त्रयोदशनक्षत्रे, इति शब्दस्तो-ममहानिधिः” तद्वान् अश्विन्याम्भेपरिविर्षदा भवति तत एव नक्षत्रप्र-वृत्तिरिति नक्षत्रप्रवर्त्तकत्वेनेति भावः तेषां शतम् अपहस्तयति प्रवर्त्त-यति बाणानाम् वनवह्नीनाम् “बाणः शरे वह्नी गवांस्तने दैत्यभेदे इति शब्दस्तोममहानिधिः” प्रकर्षेण प्राबल्येन पिहित आच्छादितः अन्ध-कारीकृतः दिग्बिधानः दिग्बिभागो येन स बाणप्रकर्षपिहिताम्बरदि-ग्बिधानः, स्वर्गेशनन्दनजयेन कृताभिमानः स्वर्गेश इन्द्रः तन्नन्दय-तीति स्वर्गेशनन्दनो वायुः तस्य जयः उत्कर्षप्राप्तिस्तेन कृताभिमानः कृतगौरवः, वैशाखे वायोः प्राबल्येन वैशाखस्य गर्विष्ठतेति भावः ॥

अन्यत्र अर्कभूः अर्कात् सूर्यात् भवतीत्यर्कभूः कर्णः समुदितः प्राप्नोदयः भटकोटियोद्धा भटानाम् योद्धृणाम् "भटा योधाश्चयोद्धार-इत्यमरः" कोटिः भटकोटिस्तंयोधयतीति तथा, रोद्धा विपक्षाणां रोध-नकर्त्ता स्वतन्त्रः स्वाधीनः हस्तिशतम् गजशतम् अपहस्तयति गलह-स्तिकान्ददाति, चाणानाम् शराणाम् प्रकर्षणमाकर्षणम् तेन पिहितम् आच्छादितम् दिग्विधानम् दिग्विभामो येन स चाणप्रकर्षपिहिता म्बरदिग्विधानः स्वर्गेशः इन्द्रः तस्य नन्दनोऽर्जुनः, तस्य जयेन विजयेन कृताभिमानः कृतगर्व इति स्वर्गेशनन्दनजयेन कृताभिमानः अभूदिति शेषः ॥ १३ ॥

अथ च । अर्कभूः अर्कः इन्द्रः "अर्कः सूर्ये इन्द्रे ताम्रे स्फटिके विष्णौ पण्डिते चेति शब्दस्तोममहानिधिः" तस्मात् भवतीति अर्कभूः अर्जुनः अन्यद्विशेषणम् पूर्ववद्योज्यम् स्वर्गेशनन्दनजयेन कृताभिमानः स्वर्गस्य ईशः स्वर्गेशः इन्द्रः तस्य नन्दनः इति स्वर्गेशनन्दनः, जयति शत्रूनि जयः स्वर्गेशनन्दनश्चासौ जयथेति स्वर्गेशनन्दनजयः तेन कृताभिमानः कृताहंकारः अहं महेन्द्रपुत्रः जयी चेति कृतगर्व इत्य-भिप्रायः ॥ १३ ॥ श्लेषः ।

तत्रोद्भवभूव सुरभिः सुरभित्प्रसङ्गी,

पद्मप्रबोधविधिना भुवनानुरागी ।

चक्रे निशाचरवलक्षयतो वियोगं,

भिन्दन् शिलीमुखबहुप्रसरोपयोगात् ॥ १४ ॥

भन्वयः—तत्र सुरभित्प्रसङ्गी पद्मप्रबोधविधिना भुवनानुरागी सुरभिः उद्भव, शिलीमुखबहुप्रसरोपयोगात् भिन्दन् निशाचरवलक्षयत. वियोगम् चक्रे ॥

१ चित्रे पार्श्वजानाद्दसंतवर्णनम् ।

व्याख्या—तत्र ऋतुप्रसंगे सुरभृत्प्रसंगी सुरैर्देवैर्भ्रियते धार्यते इति सुरभृत् कुमुदम् तस्य प्रमद्गः सम्बन्धो यत्र स सुरभृत्प्रसङ्गी पुष्पसमृद्धिसमृद्धः, सुरभिः वमन्तः “वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म उष्मक इत्यमरः” उद्भूव उपाययौ कथभूतः पद्मप्रबोधविधिना पद्मस्य कमलस्य यः प्रबोधविधिः विकाशविधिः, तेन भुवनानुरागी भुवनस्य कृत्स्नस्य जनस्य अनुरागः प्रेम यस्मिन् स भुवनानुरागी, सकलजनानुरागभाजनः शिलीमुखबहुप्रसरोपयोगात् शिलीमुखानाम् भ्रमराणाम् ‘मयूरस्त्रिजट्करज्वालास्त्रलिबाणौ शिलीमुखावित्यमरः’ बहुप्रमरस्य बहुसंगस्य यः प्रसरः संबन्धः तस्य उपयोगात् आयोजनात् निशाचरबलक्षयतः निशाचरस्य चन्द्रस्य बलक्षयतः दौर्बल्यात् वियोगम् कमलभ्रमरवियोगम् भिन्दन् चिन्दन् निशाचराणाम् घूकपक्षिणाम् बलक्षयतः चलविनाशात् वियोगम् वीनाम् कोकिलविहगानाम् योगम् सम्बन्धम् चक्रे विदधे, पेचकानां वायसारातित्वात् काकपिक्रयोः साम्यात् घूकबलक्षयात् कोकिलसम्बन्ध इति भावः “निशाचरविलक्षयतो वियोगम्” इति पाठांतरे, निशाचराणाम् सर्पाणाम् “निशाचरः राक्षसे पिशाचे शृगाले पेचके सर्पे चक्रवाके चौर इति शब्दस्तोममहानिधिः” विलक्षयतः विलानाम् विवराणाम् क्षयतः वसन्ते पतितपर्णैस्तद्विलाच्छादनेन विलक्षयः सुतराम् वियोगः विवरवियोगो भवतीति भावः यद्वा वियोगः वीनां पक्षिणां योगः सम्बन्धः वहिः पक्षिणोऽहीनुल्लुण्ठयन्तीति प्रसिद्धिः ॥

अन्यत्र सुरमैश्वर्यम्भिमर्चीति सुरभृत् राजा तत्र प्रसङ्गः प्रचारे यस्य सुरभृत्प्रसंगी राजजनप्रबोधकः पद्मे रामे आत्मज्ञाने आत्मानन्दे “आनन्दो नन्दनः पद्मे राम इत्यभिधानचिन्तामणिः” यो बोधः ज्ञानम् ईश्वरविषयरूढोऽयः तस्य विधिर्निधानम् तेन भुवनानुरागी

भुवनस्य जगतः अनुरागः गुरुत्वप्रेम यस्मिन् स यद्वा भुवनस्य अनु-
रागो वात्मलयं यस्य स अथवा पद्मप्रबोधत्रिधिना आत्मज्ञानेन अभु-
चनानुरागी संसारविरक्तः “सुरभिर्विद्वान् सुरभिः स्वर्णे सुन्दरे चम्पके
चैत्रेमासि पण्डिते धीरे इति शब्दस्तोममहानिधिः” उद्भूव विव-
कास विदिशुते इति यावत् निशाचरबलक्षयतः निशा तमः तत्र चरतीति
निशाचरः अज्ञानम् तस्य बलक्षयतः अज्ञानपपरविनाशात् वियोगम्
विःज्ञानमिति शब्द० म० तस्य योगः मन्वन्धः अज्ञाननाशाद्विज्ञान-
योगः तं चक्रे विदधौ शिलीमुखबहुप्रसरोपयोगात् शिलीमुखानाम्
जडानाम् शिलीमुखो जडीभूत इति शब्द० म० बहुप्रसरस्य अधिक-
संबन्धस्य उपयोगात् लाभात् वियोगम् परिभवम् भिन्दन् अपसार-
यन् वियोगम् शुद्धयोगम् चक्रे विदधे ॥ १४ ॥

यत्रार्कसूतिरभवद् बहुलातपश्री-

रामाभियोगकलया विलयात् शुकादेः ।

आमोदमोदकरसादवशाशनेन,

चित्रातिशायिनि विधौ परशासनेन ॥ १५ ॥

अर्थः—बहुलातपश्रीः रामाभियोगकलया शुकादेः विलयात् आमोद-
मोदकरसादवशासनेन चित्रातिशायिनि विधौ परशासनेन अर्कसूतिः यत्र अभवत् ॥

व्याख्या—यत्रर्तौ बहुलातपश्रीः बहुलस्य अतिशयस्य आतप-
स्य तापस्य श्रीः शोभा यस्मिन् न शुकादेः शुक्रस्य पत्रस्य विलयात्
पातात् यद्वा शुक्रस्य कीरस्य पक्षिविशेषस्य विः आकाशे लयो लीनता
तस्मान् अथवा शुकादेः शोकादेः विलयात् विनाशात् रामाभियोग
कलया रामस्य मृगस्य योऽभियोगः मन्वन्धः तस्य कलया कलनेन
“गन्धर्वः शरभो रामः सुमरो गवयः शश इत्यमरः” यद्वा रामाया
रमण्याः अभियोगकलया सङ्गमाकलनेन आमोदमोदकरसादवशास-

नेन प्रचुरसुगन्धेन तत्र पुष्पातिशयात् यो मोदः हर्षः तं करोतीति आमोदमोदकरः तेन सादस्य विषादस्य “विषादोऽयसादः सादो विषण्णतेति हैमः” यत् अवशामनम् उल्लङ्घनम् तेन चित्रातिशायिनि विधौ चित्रया चित्रानक्षत्रेण अतिशयते इति चित्रातिशायिनि चित्रानक्षत्रयोगिनि विधौ चन्द्रे यद्वा चित्रं यथास्यात्तथा अतिशायिनि अधिकचमत्कारशालिनि विधौ चन्द्रे सति परमृत्कृष्टम् यत् शासनम् तेन उपलक्षितः अभवत् अजायत अत्र सर्वत्र उपलक्षणे वृत्तीयाऽवसेया ॥१५॥

अन्यत्र । अर्कसृतिः सूर्यवशोऽङ्गवो रामः कर्णनृपतिः सुग्रीवो वा बहुलातपश्रीः बहुलोघनीभूतो य आतपस्तस्य श्रीरिवश्रीर्यस्येति निदर्शनालंकारः, शुकादेः शोकादेः विलयात् अपगमात् रामाभियोगकलया रामायाः सीतायाः कर्णपक्षे रामस्य परशुरामस्य सुग्रीवपक्षे रामायास्ताराया अभियोगकलया संबन्धसंकलनेन आमोदमोदकरसादवशासनेन आमोदेन हर्षेण यो मोदकरः सुखकरस्तस्मात् सादस्य विषादस्य अवशामनेन उल्लङ्घनेन चित्रातिशायिनि विधौ चित्रो विलक्षणो य अतिशयते स चित्रातिशायि तस्मिन् विधौ अष्टे सानुकूले दैवे परशासनेन परस्य शत्रोः शासनेन अवसादनेन उपलक्षितः अभवत् अराजत ॥ १५ ॥

राधानुनायकतयाऽप्यमुनाऽनुविद्धा-

श्वेताश्वनोदनकृता न कृता विरुद्धा ।

तद्वासवस्य कमलाद्यनुरागमस्मिन् ,

दधे वलात् स्ववलहस्तत्रिनाशनेन ॥ १६ ॥

अन्वयः.—राधानुनायकतयाऽपि अनुविद्धाश्वेताश्वनोदनकृता भमुना विरुद्धा न कृता वलात् स्ववलहस्तत्रिनाशनेन तत् वासवस्य कमलाद्यनुरागम् भस्मिन् दधे ॥ १६ ॥

व्याख्या—राधस्य वैशाखस्य अनुनायकतयापि अनुराधकत-
यापि प्रसाद्यकत्वेऽपि अनुविद्धः अश्वेताश्वनोदनकृता अश्वेताश्वो वायुः
अनुविद्धश्चामौ अश्वेताश्वश्चेति अनुविद्धाश्वेताश्वः अनुगताश्वेताश्व
इत्यर्थः तस्य नोदनकृता प्रेरकतया अमुना वसन्तेन विरुद्धा न कृता
“यः राधायाः द्रौपद्याः आराधकः स यदि अनुविद्धाश्वेताश्वस्याऽर्जुनस्य
नोदनकृत् भवेत् तदा सुतरामेव विराधको जात इति सम्बन्धमुरी
कृत्याह विरुद्धा न कृतेति भावः ” तत् वासवस्य कमलाद्यनुरागम्
सरोजादिप्रेम तदेव अस्मिन् वसन्ते जातम् “ अन्यथा पुत्रविराधकः
तथा न संभवेदित्यर्थः ” बलात् बलतः स्वबलानाम् स्वमैन्यानाम्
हस्तविनाशनेन “ हस्तवारणम् मारणोद्यतस्य निवारणमिति शब्द०
म० ” मारणोद्यतनिवारणेन दध्ने वसन्तो यद्यपि फाल्गुनस्य विनाश
कस्तथापि कमलविनाशकत्वेन स्वबलहस्तविनाशनेन च वासवः
अस्मिन् वसन्ते दध्ने इति तत्त्वम् ॥ १६ ॥

अन्यत्र। राधानुनायकतयापि राधस्य माधवस्य कृष्णस्य अनु-
नायकतयापि अनुराधकत्वेऽपि “ वैशाखे माधवो राध इत्यमरः अनु-
विद्धाश्वेताश्वनोदनकृता अनुविद्ध आहतो य अश्वेताश्वः कर्णस्तस्य
नोदनकृतापि निराकरणकृतापि यद्वा अश्वस्य नोदनं प्रेरणं करोतीति
अश्वनोदनकृत् अश्वेतः कृष्णश्चासौ अश्वनोदकृचेति अश्वेताश्वनोदनकृत्
अनुविद्धः योजितः अश्वेताश्वनोदनकृत् येन तेन विरुद्धा न कृता “यः
आराध्यः स आराधको न भवतीति विरोधः उक्तार्थे सति विरोधप
रिहारः” तत् वासवस्य वसुसर्वममृद्धिरस्यास्तीति वासवः कृष्णः तस्य
कमलाद्यनुरागम् स कमलहस्त इति कमलापतिश्चेति कमलादेरिव
अस्मिन् अर्जुनेऽनुराग इति अन्यत् पूर्ववत् ॥ १६ ॥

तेनाङ्गभूषणमने सुमवः सुतत्वात्, वैशाखनाम तदमुष्य न फाल्गु-

नोऽयम् इति पाठान्तरम् ॥ तेन अंगभूपश्मने कर्णनृपदमने सति
 अथ च अङ्गभूः कामः तस्य श्मने शान्तौ सुमनमां देवानामिन्द्रा-
 णाम् सुतत्वात् पुत्रत्वात् सुमनमां पुष्पाणां सुतत्वादुत्पादकत्वात्
 अथ च सुमनमा सुष्टुचित्तानाम् सुतत्वाञ्जनकत्वात् अमुष्य अस्य
 वैशाख इति नाम यथया वैशाखः रणसंस्थाविशेषः सोऽस्यास्तीति
 वैशाख इति नाम अयम् उक्तकार्यकारी फाल्गुनः न फाल्गुनमामः न
 अथ च फल्गु अमारम् तदेव फाल्गुनः “प्रसादित्वादण्” असारो न
 “अमारन्तु फल्गु इति हैमः” ॥ १६ ॥

धारां पुषोष विपरीततया न राधां,
 राजाङ्गजाभ्युदयितां दयिताङ्गरागात् ॥

उक्तिः प्रिया पवनशालिवनप्रियाणां,
 कामं जनेषु विनयाञ्जनयाम्बभूव ॥ १७ ॥

अन्वय — दयितागरागात् राजाङ्गजाभ्युदयिताम् धाराम् पुषोष राधा न
 पवनशालिवनप्रियाणां उक्तिः प्रिया विनयात् जनेषु कामम् जनयाम्बभूव ॥ १७ ॥

व्याख्या — दयितङ्गरागत् दयितः प्रेयान् योऽङ्गरागः अंग
 रज्यतेऽऽनेनेति अङ्गरागः अङ्गलेपनम् तस्मात् राजाङ्गजाभ्युदयिताम्
 राज्ञः चन्द्रस्य अङ्गजम् शैत्यम् तस्याभ्युदयिताम् समृद्धिम् धाराम्
 जलधाम् शैत्यातिशयकारिणीम् जलधाराश्च पुषोष सिपेवे यद्वा दयि-
 तायाः प्रेयस्याः अङ्गरागात् अङ्गस्पर्शसुग्गात् चन्द्रजशैत्यवतीम् धारां
 श्रेणीम् पुषोष मेजे विपरीततया विपरीत्येन पुरुषायितत्त्वेन राधाम्
 रिरमाम् न पुषोष नानुभवतिस्म ग्रीष्मवाहुल्यात् अथ च विपरीततया
 धारापदगताक्षरविपरीत्योच्चारणेन राधाम् गजमदप्रवृत्तिम् इस्तिमदस्त्रा-
 वम् न पुषोष न ररक्ष तत्र गजमदप्रवृत्तेः प्रसिद्धत्वात् पवनशालिवन-
 प्रियाणाम् पवनान्दोलितारण्यपिकानाम् “वनप्रियः परभृतः कोकिलः

पिक इत्यपीत्यमरः” उक्तिः पञ्चमालापः प्रिया मनोज्ञा जनानामिति शेषः सा उक्तिः जनेषु लोकेषु विनयात् अनुरागमुत्पाद्य कामम् मदनम् जनयांबभूव उत्पादयामास कामोत्पादिका जातेति भावः ॥

अन्यत्र । राजाङ्गजाभ्युदयिताम् राज्ञः राज्यस्य अङ्गः राजाङ्गः राजाङ्गाञ्जायते इति राजाङ्गजः “स्वाम्यमात्यसुहृत् कोशो राष्ट्रं दुर्ग बलानि च राज्यागानि प्रकृतय इति हैमः” तेन अभ्युदयी राजाङ्गजाभ्युदयी तस्य भावस्तत्ता ताम् राजाङ्गजत्वेन भाग्यशालिनीम् दयिताङ्गरागात् दयित इष्टिमितोऽङ्गरागो यस्य तस्मात् धाराम् रथांगविशेषम् सैन्याग्रिमस्कन्ध वा अश्वगतिविशेषम्बा “धोरितं बलितं प्लुतोत्तेजितोचेरितानि च, गतयः पञ्चधाराग्यास्तुरंगानां क्रमादिमा इति हैमः” पुपोप ररक्ष विपरीततया धाराशब्दवैपरीत्येन राधाम् राम् काञ्चनं दधातीति राधा ताम् यद्वा रां विभ्रमं विलासं धारयतीति राधा ताम् विलासिताम् अथवा दानम् धीयते अनेनेति राधा संप्रदानता ताम् अथवा राधा वृषभानुनन्दिनी तां न पुपोप न ररक्ष राधा वृन्दावनस्थितस्यैव कृष्णप्रिया द्वारकास्थितस्य तु काचन अन्या एवेति भावः प्रियापवनशालिवनप्रियाणाम् प्रियाणां प्रेयसीनां यत् पवनम् कूर्दनम् तेन शालते शोभते यत् पवनम् समुद्रजलम् तत् प्रियम् मनोज्ञं येषां तेषां प्रियासहितजलविहारकर्तृणाम् उक्तिः मनोहरवचनम् विनयात् माधुर्यात् जनेषु लोकेषु कामम् मदनम् अभिलापम्बा जनयांबभूव उत्पादयामास ॥ १७ ॥

ग्रीष्मर्तुराद् भुवि ददाह न शाखिनोऽन्यान्,

स्वैः पत्रवाहनिवहैः परपत्रवाहान् ।

व्याशोपयन्नवजडाशयपङ्कभागान्,

मुक्तवैवमेव सहकारमुखं स भीष्मः ॥ १८ ॥

अन्वय.—भीष्मः ग्रीष्मर्तुराद् स्वैः पत्रवाहनिवहैः परपत्रवाहान् अन्यान् शास्त्रिनः सहकारमुखं त्यक्त्वा न ददाह किन्तु ददाहैव एवम् नवजडाशयपंकभागान् व्याशोषयत् ॥ १८ ॥

व्याख्या—म भीष्मः तापजनकः ग्रीष्मर्तुराद् ऋतुषु राजते इति ऋतुराद् ग्रीष्मश्चासौ ऋतुराद् चेति ग्रीष्मर्तुराद् स्वैः स्वकीयैः पत्रवाहनिवहैः पत्रम् दलम् बाहयन्ति इतस्तत्रशालयन्तीति पत्रवाहा वायवः तैः दात्राग्निसंसर्गेण वह्निप्रायैः परपत्रवाहान् परमृत्कृष्टम् पत्रम् पर्णम्बहन्ति धारयन्तीति परपत्रवाहाः तान् अन्यान् मिश्रान् शास्त्रिनः वृक्षान् सहकारमुखम् महकारप्रधानम् चूतप्रमुखम् मुक्तैव परित्यज्यैव न ददाह किन्तु ददाहैव एवम् इत्थम् नवजडाशयपंकभागान् डलयोः साम्यात् नवानां नूतनानां जलाशयानां अल्पमरमां पङ्कभागान् कर्द-
मांशान् व्याशोषयत् शुष्कतामनयत् ॥ वकीवत्यलंकारः ॥

अन्यत्रार्थे । ग्रीष्मर्तुराद् ग्रीष्मर्तुरिव राजते इति ग्रीष्मर्तुराद् स भीष्मः भीष्मपितामहः अथवा ग्रीष्मर्तौ राजते विशेषेण तापयति जनानिति ग्रीष्मर्तुराद् सूर्यः भीष्मः प्रचण्डः अन्यान् निरपेक्षानुदा-
सीनानित्यर्थः पराद्मुग्धान्वा परपत्रवाहान् परेषां पत्रम् मन्देशपत्रम् बहन्ति प्रापयन्तीति तान् परप्रेष्यान् शास्त्रिनः शारा देहावयवविशेषः येषां मन्ति तैः शास्त्रिनः तान् स्वपत्रवाहनिवहैः स्वकीयघातेन ददाह न भस्मनकार सहकारमुरम् सहायकनृपप्रमुरम् त्यक्त्वा परित्यज्य नवजडाशयपङ्कभागान् नवानाम् नवीनानाम् जडाशयानाम् कृटिल-
हृदयानाम् पङ्कभागान् पापान् मालिन्यभागान् “अग्नीपङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्विपकृत्तममित्यमरः” व्याशोषयत् शुष्कतामनयत् ॥१८॥

शौचं प्रभातसमयं शमयन्तमन्त-

दाहं घनाघनघटाप्रकटाम्बुचृष्टया ।

व्यालोक्य चारुकुटजातिशयेन केन,

साकेतकेश्वरदृशोदयतीति नोचे ॥ १९ ॥

अन्वयः— घनाघनघटाप्रकटाम्बुवृष्टया अन्तर्दाह समयन्तम् शौचं प्रमान-
समय व्यालोक्य कुटजातिशयेन केन साकेतकेश्वरदृशा उदयतीति नोचे ॥१९॥

व्याख्या— घनाघनप्रकटाम्बुवृष्टया घनाघनस्य मेघस्य “ चार्पुको-
ऽदो घनाघन इत्यमरः” या घटा आडम्बरम् तथा प्रकटाम्बुवृष्टया
प्रकटा प्रवृत्ता या अम्बुवृष्टिः जलवर्षणम् तथा अन्तर्दाहं ग्रीष्मसमया
जनिततापं समयन्तं निराकुर्वन्तं शौचं शुचिमवम् आपाठमासीयं
प्रमातसमयं प्रातःकालम् व्यालोक्य दृष्ट्वा चारुकुटजातिशयेन चारु-
र्मनोज्ञः यः कुटजः गिरिमल्लिकावृक्षः तस्य अतिशयेन आधिक्येन
“कुटजो गिरिमल्लिकेति हैमः” साकेतकेश्वरदृशा आ समन्तात् केतकः
केतकीपुष्पम् तदेव ईश्वरः प्रधानत्वात् तेन सहिता तदवलोकनसहि-
ता दृक् यस्य तेन केन केनापि उदयतीति न उचे न जगदे अधवा
केतनमेव केतकः ध्वजा आसमन्तात् केतकः आकेतकः इन्द्रध्वजम्
तेन सहिता दृक् यस्य तेन आकाशे इन्द्रध्वजबाहुस्येन तस्महितत्वत्रे-
त्रस्येति तेन दृशेत्यर्थः ॥

अन्यत्र-घनाघनः इन्त्यज्ञानमिति घनाघनः अज्ञाननिरासकः
तस्य घटा परम्परा तथा प्रकटा आविर्भूता या अम्बुवृष्टिः अमृतवृष्टिः
“पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनम्बनमित्यमरः” तथा अज्ञाननि-
रासकरूपोपदेशामृतवृष्टया शौचम् शोकादुत्पन्नम् अन्तर्दाहम् मान-
सिकसन्तापम् समयन्तम् निराकुर्वन्तम् अत एव प्रमातसमयम् प्रभां
तनोति प्रकाशमाविर्भावयतीति प्रमातः स चासौ समयश्चेति प्रमा-
तसमयम् “ मामान्ये नपुंसकमिति नपुंसकतया निर्देशः” व्यालोक्य
श्रुत्या घातूनामनेकार्थत्वात् चारुकुटजातिशयेन कुटात् कौटिल्याजा-

यते इति कुटजः तस्य अतिशयः महानिद्रा “शयः हस्ते सर्पे निद्रार्या
शय्यायां पणे चेति शब्दस्तोममहानिधिः” तेन साकेतकेश्वरदृशा
अयोध्याधीश्वरेण तीर्थंकरप्रभुणा इव उदयतीति केन जनेन नोचे न
उद्यतेस्म ॥ १९ ॥

अम्भोधरेणजनिता-वनिता-विशल्या,

द्रोणाह्वयेन गिरिणा हरिणाभिनीता ।

कौशल्यहारिमनसा हरिमप्यशल्यं,

स्नानाम्भसैव विदधे त्वमुनादृतैव ॥ २० ॥

अन्वय.—द्रोणाह्वयेन अम्भोधरेण गिरिणा वनिताविशल्याया जनिता
कौशल्यहारिमनसा हरिणा अमुनादृतैव अश्लयम् हरिम् स्नानाम्भसैव विदधे ॥ २० ॥

व्याख्या—गिरिणा पतनशीलेन द्रोणाह्वयेन द्रोणनाम्ना अम्भो-
धरेण मेघेन वनिता महिला विशल्या विगतम् शल्यम् दुःखं यस्याः
सा विशल्या निःशोका जनिता कृता वर्षायां गमनागमनाभावात्
सर्वा अप्रोपितभर्तृका जाता इति विज्ञोक्तत्वं तासामिति भावः कौश-
ल्यहारिमनसा कुशलस्य भावः कौशल्यम् मांगलिकम् तेन हारि-
मनोहारि मनो यस्य तेन लोकमांगल्यपराधीनचित्तेन हरिणा स्वर्गेण
अमुना अभिनीता मुक्ता वृष्टिरिति शेषः स्नानाम्भसैव सेकजलेनैव
हरिम् मेकम् अशल्यम् तापरहितम् विदधे चक्रे वार्तामये दर्दुराणाम्
हर्षप्रकर्षो भवतीति तत्त्वम् । २० ॥ आदित्याजायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं
ततः प्रजा इति मनुः ॥

अन्यत्र गिरिणा सदुपदेशकेन द्रुणति दिनन्ति पापमिति द्रोणः
म आहोऽभिधानं यस्य तेन द्रोणाह्वयेन पापनाशकेन अम्भोधरेण
समुद्रविजयनाम्ना नृपेण अवनिता अवननेः पृथिव्याः भावः अवनिता
विशल्या निष्पापा जनिता कृता अथवा अवनं रक्षणमेवावनिः तस्य

भावस्तत्ता सा अवनिता रक्षणा विशल्या निष्कलंका जनिता विहिता यद्वा
अम्भोधरेण समुद्रविजयेन विशल्या अकुलया अवनिता अयोपिद्भूता
पुरुषार्थविशिष्टा पुंप्रसूतिः जनिता उत्पादिता कौशल्यहारिमनसा नैपु-
प्यवशंवदचिन्नेन प्रभुगुणदर्शनात्तदधीनमनसा अमुना हरिणा इन्द्रेण
अभिनीता प्रेरिता आदृता कृतादरा शासनदेवतेति शेषः कृता विहिता
हरति पापमिति हरिः तम् नेमिनाथप्रसुम् स्नानाम्भसैव स्नात्रजलेनैव
विशलयम् गार्भकलेदरहितम् विदधे चक्रे ॥ २० ॥

द्रोणो धनञ्जयमहाहवलब्धकीर्ति-

धन्वादधद् बहुगुणं भुवि गर्जिवर्जः ।

तन्वन् शरप्रसरमेव तदाजगाम,

सौरप्रभावसमयं सहसाऽनुभाव्य ॥ २१ ॥

अन्वयः—धनञ्जयमहाहवलब्धकीर्तिः बहुगुणम् धनुः आदधत् गर्जिवर्जः
शरप्रसरमेव तन्वन् सौरप्रभावसमयं सहसानुभाव्य द्रोणस्तदा भुवि आजगाम ॥ २१ ॥

व्याख्या—धनञ्जयमहाहवलब्धकीर्तिः धनञ्जयेन वनाग्निना यो
महाहवः दावाग्निशान्तये रचितमहायुद्धः तेन लब्धकीर्तिः प्राप्तयशाः
“बहिर्भीतहोत्रो धनञ्जय इत्यमरः” बहुगुणमनेकवर्णम् धनुः इन्द्रधनु-
र्दधत् धारयन् “शरात्रापोधनुः स्त्रीस्यादिति त्रिकाण्डशेषात्” गर्जि-
वर्जः ध्वानरहितः वार्ष्णेकत्वेन मन्दगर्जः शरप्रसरम् जलवृष्टिम् तन्वन्
विस्तारयन् “शरम् जले इति शब्दस्तोममहानिधिः” सौरस्य सूर्यसं-
बन्धिनः प्रभावममयं तेजःप्रसरम् अनुभाव्य विचार्य “आदित्या-
ज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नन्ततः प्रजेति स्मृतिः” तदा तस्मिन् समये सहगा
झटिति द्रोणः वार्ष्णेको मेघः भुवि भूसमीपमाजगाम आयपौ ॥

अन्यत्र । धनञ्जयमहाहवलब्धकीर्तिः धनञ्जयस्यार्जुनस्य महाह-
वेन विपुलरणेन लब्धा प्राप्ता कीर्तिर्येन स, शिष्याणां विजयेनोपाध्या-

यस्यैवकीर्त्तिर्भवतीति भावः बहुगुणम् अनेकमौर्वीकं धनुः आदधत्
धारयन् गर्जिर्वज्रः संग्रामगर्जनारहितः वृद्धत्वात् शरप्रसरमेव बाणप्र-
चारम् तन्वन् विस्तारयन् “ कम्बलमार्गणशरा इत्यमरः ” सौरस्य
कर्णस्य प्रभावसमर्थं सेनापतित्वं सहसा अनुभाव्य विचार्य अथवा
सौरस्य कर्णस्य प्रभा दीप्तिः तस्या अवसमवसानम् विभाव्य विचार्य अयं
द्रोणः द्रोणाचार्यः भुवि संग्रामाङ्गणे आजगाम समाययौ । २१ ॥ श्लेषः ।

न दानवानां न महावहानां नदा नवानां न महावहानाम् ।
नदानवानां न महावहानां न दानवानां न महावहानाम् २२

शब्दव्ययः—नवानां महावहानां नदाः दानवानां न न महावहानां महा-
वहानां दानवानाञ्च न दानवाना न महावहानाञ्च ॥ २२ ॥

व्याख्या—नवानां नूतनानाम् महावहानाम् वहतीति वहा महती
चासौ वहा महावहा तासाम् नवीननदीनाम् नदाः शब्दाः दानवा
नाम् दैत्यानां न न नैवं अथ च महावहानाम् महती चासौ वहा सेना
महावहा तासां सैन्यसमुदायानां च न, एवं च वहन्ति धारयन्तीति
वहाः पर्वताः महान्तश्रने वहाश्चेति महावहाः विपुलगिरयः तेषां
दानवानां दानञ्छेदनं याति करोतीति दानवः वज्रः तेषां न न नैव
वज्राणामपि तादृशाः शब्दा न दानवानाम् दानम्मदजलं वान्ति
प्राप्नुवन्तीति दानवाः गज्जास्तेषाञ्च हस्तिनामपि न महावहानां समु-
द्राणां च न, यथा प्रावृषि नवीननदीनां शब्दास्तथा न केषामपीति
भावः ॥ २२ ॥ अत्र पद्ये ‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग’ इति लक्ष-
णादिन्द्रवज्रावृत्तम्, यमकालंकारः ।

कलाकलापैः सकलाकलापैः कलाकलापैः सकलाकलापैः ।
व्यतीत्यमाना दिवसा रसायव्यतीत्य मानादिवसा रसाय ॥

अन्वयः—सा मानादिवसा कलाकलापैः सकलाकलापैः कलाकलापैः कलापैः सकला दिवसा व्यतीत्यमाना रसाय व्यतीत्य रसाय(अस्ति) ॥ २३ ॥

व्याख्या—सा प्रावृट् वर्षेति यावत् काचिन्नायिका वा माना-
दिवसा—प्रणयमानाद्यधीना—कलाकलापैः कला चतुःपट्टिप्रकारा गीत-
वाद्यादिरूपा तस्याः कलापः समूहः तैः कलाकलापैः, सकलाकलापैः
कलया सहिता सकला कलापाः पिच्छाः येषां ते सकलाकलापाः
मयूराः तैः, कलाकलापैः कला मधुरध्वनिरूपा तथा सहितः कलापः
काञ्चीदाम तैः उपलक्षिताभिः मधुरध्वनियुक्त—काञ्चीदामभिरुपलक्षि-
ताभिः, कलापैः स्वसखीसंघैः सकला समस्ता दिवसा व्यतीत्यमाना
यापयन्ती रसाय जलाय शृंगाराय च व्यतीत्य निराकृत्य मानादीनिति-
शेषः रसाय शृंगाराय अस्तीति शेषः ॥२३॥ इन्द्रवज्राष्टमम् यमकालंकारः।

स्वस्थामवारिदनृपः प्रतिमुच्य नाम्ना—

ऽस्वस्थामसंगमविमर्शनतोऽप्रतोऽपि ।

अश्वस्थ एव समभूद् भयभूमयोगे,

स्वस्थः स्मरन्निव रसं परसङ्गरस्य ॥ २४ ॥

अन्वयः—वारिदनृपः नाम्ना स्वस्थाम प्रतिमुच्य अप्रतोऽपि अस्वस्थाम-
संगमविमर्शनतः अश्वस्थ एव भयभूमयोगे परसंगरस्य रसं स्मरन्निव स्वस्थः
समभूत् ॥ २४ ॥

व्याख्या—वारिदनृपः वारि ददातीति वारिदः स चासौ नृपः
जलदनृपतिः नाम्ना नामतः स्वस्थाम स्वचलम् प्रतिमुच्य मुक्त्वा परि-
त्यज्य अप्रतः अग्रे अस्वस्थामसंगमविमर्शनतः अस्वस्थानाम्मर्ष्यानां
य अमसंगमः रोगसंक्रान्तिः तस्य विमर्शनतः विवेकतः मर्ष्यजनरोग-
संक्रमानुभवतः यद्वा अश्वानां यत् स्थाम चलं तस्य संगमस्य विमर्शनतः
निचारतः भयभूमयोगे भयाधिक्ययोगे सति अश्वस्थ एव वाजिस्थ

एव परसंगरस्य अन्ययुद्धस्य रसं परिणामम् स्मरन्निव स्वस्यः स्वर्गस्यः
समभूत् ॥ २४ ॥ उत्प्रेक्षा वसन्ततिलकं छन्दः ।

यो वा-रिवाहनिवहेषु कृपाणपाणि-

विद्युन्मिपाद् यदभिधापरिवृत्तिमैक्ष्य ।

धाराबलेन कुरुतेस्म तदङ्गभङ्गं,

धन्वागुणं पुरत एव निदर्श्य लोके ॥ २५ ॥

अन्वयः—यः वारिवाहनिवहेषु कृपाणपाणिः विद्युन्मिपाद् अभिधापरि-
वृत्तिमैक्ष्य लोके पुरत एव धन्वागुणं निदर्श्य धाराबलेन अङ्गभङ्गं कुरुतेस्म २५

व्याख्या—यः वारिवाहनिवहेषु वारि जलं वहन्तीति वारिवा-
हा मेघास्तेपाश्र्विवहेषु समूहेषु अथ च वारिम् गजबन्धनीम्बहन्तीति
वारिवाहा गजास्तेषां निवहेषु संघेषु अथवा यो वा अरिवाहनिवहेषु
शत्रुमैत्र्यसमूहेषु कृपाणपाणिः खड्गहस्तः विद्युन्मिपाद्विद्युच्छलाद्
अभिधापरिवृत्तिम् संज्ञापरिवर्त्तनं ऐक्ष्य विधाय लोके जगति पुरतः
अग्रतः धन्वागुणम् कोदण्डगुणम् धनुर्ज्याम् निदर्श्य प्रदर्श्य धाराब-
लेन खड्गधाराबलेन अश्वगतिविशेषेण वा अथ च धाराबलेन वर्षज-
लधाराबलेन तदङ्गभङ्गं तदङ्गविच्छेदम् कुरुतेस्म विदधतिस ॥ २५ ॥

द्रोणिः स्फुटं विघटयन् शिखरेषु वाहा-

वार्यं स्ववीर्यमधिगम्य स साम्ब्यमाधात् ।

नस्तन्द्रसान्द्रपरवासविनाशनाय,

स्वं नाम नामपरिणाममत्रेक्ष्य संधेः ॥ २६ ॥

अन्वयः—स द्रोणिः स्फुटम् विघटयन् शिखरेषु वाहा वार्यं स्ववीर्यम्
अधिगम्य साम्ब्यम् अधात् मन्धे. नस्तन्द्रसान्द्रपरवासविनाशनाय नाम स्वम्
नामपरिणामम् अवेक्ष्य साम्ब्यमाधात् ॥ २६ ॥

व्याख्या—स द्रौणिः तन्नामा कश्चिन्मेघा शिखरेषु पर्वतोच्चप्र-
 देनापु वाहाया नद्या अवार्यमरोधकम् तथा वर्षति यथा प्रस्थरोऽपि
 तद्वेगन्न निरुणद्धि स्ववीर्यं स्वसामर्थ्यम् अधिगम्य अधिगत्य मन्धेः
 संमिलितस्य विषटयन् विश्लेषयन् कर्मणः शेषत्वविवक्षया पृष्ठी
 निस्तन्द्रसान्द्रपरवासविनाशनाय निस्तन्द्रं निप्रत्यृहं सांद्रं निविडं
 सघनमित्यर्थः यत् परवासम् परगृहम् कलत्रम्वा तस्य विनाशनाय
 विनाशनयोग्यम् नाम इति संभावनायाम् स्वम् स्वकीयम् नाम्नः परि-
 णामम् यौगिकार्थं द्रुणति हिनस्ति कौटिल्यं करोतीति द्रोणस्त एव
 द्रौणिरिति स्वाभिधेयवाच्यार्थम् अवेक्ष्य विचार्य साम्यम् समताम्
 अघात् व्यदधत् ॥ २६ ॥

अन्यत्र द्रौणिः द्रोणाचार्यतनयोऽश्वत्थामा शिखरेषु उन्नतेष्वपि
 वाहानामश्वानाम् वार्यन्निरोधकम् यद्वा वाहस्य भुजस्य वार्यन्निरोधकम्
 बाहुवीर्यरोधकम् स्ववीर्यम् स्वसामर्थ्यम् अधिगम्य ज्ञात्वा निस्तन्द्र-
 सान्द्रपरवासविनाशनाय निस्तन्द्रं निरुद्धि सांद्रम् दृढम् यत् परवासं
 परसेनासन्निवेशम् तस्य विनाशनाय विनाशयितुं स्वनामपरिणामम्
 स्वकीययौगिकार्थमवेक्ष्य दृष्ट्वा सन्धेः विषटयन् संधिविश्लेषद्वर्षन्
 साम्यम् आघात् आचरत् ॥ २६ ॥

वर्षाधिकामितफलाविगमेन शल्यं,

भित्त्वाऽभजद् विभुवने भुवने जयश्रीः ।

नित्यानुकूलपवनाद्भुजसंप्रयोगं,

धर्मात्मजः सविजयस्तत एव राजा ॥ २७ ॥

अर्थः—वर्षाधिकामितफलाविगमेन शल्यम् भित्त्वा विभुवने भुवने
 जयश्रीः अभजत् नित्यानुकूलपवनाद्भुजसंप्रयोगं सविजयः धर्मात्मस्तत एव
 राजा ॥ २७ ॥

व्याख्या—वर्षां प्रावृद् अधिकामितफलाधिगमेन अधिकामि
 तम् अभिलपितम् यत् फलम् उद्देश्यम् तस्य अधिगमेन प्राप्या शल्यं
 दुःखम् अष्टष्टिजनितदुःखम् खेदमित्यर्थः भित्त्वा विनाश्य विभुवने
 समस्ते भुवने जगति जयश्रीः सर्वोत्कर्षता अभजत् प्राप्नोत् तथा च
 नित्यानुकूलपवनांगजसंप्रयोगम् नित्यमहर्निशम् अनुकूलः अनुगतः
 यः पवनः वायुः तस्य अङ्गसंप्रयोगम् वेगानुकूल्यम् अधिगम्येति
 शेषः तत एव वर्षात एव सविजयः विजयसहितः धर्मात्मजः जीवः
 राजते इति राजा निराजमानः भवतीति शेषः जलघृष्टित एव सर्वे
 राजन्ते इति भावः ॥

अन्यत्र । वर्षे भारतवर्षे अधिकामितस्य अभिलपितस्य फलस्य
 अधिगमेन लाभेन शल्यम् शल्यनामानम् नृपम् भित्त्वा विनाश्य
 विभुवने समस्ते भुवने जगति जयश्रीः विजयलक्ष्मीः अभजत् प्राप्नोत्
 नित्यम् अहर्निशम् अनुकूलः अनुगतः यः पवनागजः भीमसेनः तस्य
 संप्रयोगम् युद्धोद्योगम् अधिगम्येति शेषः सविजयः अर्जुनसहितः
 धर्मात्मजः युधिष्ठिरः तत एव तस्मादेव शल्यविजयात् भीमपरागा-
 माच्च राजा सार्वभौमः भीमसेनेन दुर्योधनविनाशाद्युधिष्ठिरः राजपद
 भागिति भावः ॥ २७ ॥ श्लेषः ।

नभसि रभसा वेणीश्रेणी रसोदग्रमाश्रयद्,

भुवि घनरवाश्रुकुः प्रीतिं समं यदि वा दिवा ।

प्लवगशिविरे हर्षोत्कर्षो न रक्षसि वक्षसि,

सभयमनसा नालङ्कायास्तदा निरगुर्गृहात् ॥ २८ ॥

अन्वय — नभसि वेणीश्रेणी रभसा रसोदग्रम् आश्रयत् भुवि यदि वा
 घनरवा दिवा समं प्रीतिम् चक्षुः प्लवगशिविरे हर्षोत्कर्षो न रक्षसि वक्षसि
 सभयमनसा तदा लङ्काया गृहात् नानिरगुः ॥ २८ ॥

व्याख्या—नभसि श्रावणे वेणीश्रेणी वेण्या जलधारायाः श्रेणी
 पंक्तिः रसोदग्रम् रसस्य जलस्य उदग्रम् औन्नत्यम् रमसा रामस्येन
 आश्रयत् अध्यगच्छत् घनरवाः घना निविडा ये रवाः शब्दाः यद्वा
 घनानाम् ये रवाः शब्दाः मेघशब्दाः दिवा सगम् नमसा समम् यदि
 वा अथवा दिवा दिवसे भुवि क्षितौ प्रीतिम् अनुगगम् चक्रुः दधुः
 प्लवगशिविरे हर्षोत्कर्षः प्लवगानां भेकानां मयूगानां वानराणां
 वा शिविरे संघे हर्षोत्कर्षः प्रमोदप्रचुरः रक्षसि राशौ वक्षसि हृदयेन
 अत एव सभयमनसा भययुक्तचित्तेन तदा तस्मिन् समये कायाःकम्
 जलमेष का तस्याः ततः गृहात् गेहात् अलम् ना निरगुर्नैव निरगच्छन् ।

अत्र प्लवगशिविरे कापेयसेनासन्निवेशे हर्षोत्कर्षो जातो रक्षसि
 वक्षसि राक्षसीयसेनामनसि अत एव सभयमनसा भयमीतचित्तेन
 लंकाया गृहात् न निरगुर्न निष्क्रान्ता इत्यर्थान्तरोऽपि स्फुरतीति ॥२८॥
 श्लेषः । हरिणीधृत्तम् ।

रजनिवहुधान्योच्चै रक्षाविधौ धृतकम्बलः,

सपदि दुधुवे वारांभाराद् गवा गलकम्बलः ।

ऋपिरिव परक्षेत्रं सेवे कृपीवलपुङ्गव—

श्वपलसत्रलं भीत्या जज्ञे वलं च पलाशजम् ॥२९॥

भावय.— सपदि वारांभाराद् गवा गलकम्बलः दुधुवे रजनिवहुधान्योच्चै.
 रक्षाविधौ धृतकम्बलः कृपीवलपुङ्गवः ऋपिरिव परक्षेत्रं सेवे पलाशजं वलम्
 भीत्या श्वपलसत्रलम् जज्ञे ॥ २९ ॥

व्याख्या—सपदि लघु वारां वारीणां मागतु जलवाहृत्पात्
 “आपस्त्रीभूमिं वारारिमलिलमिति अमरः” गवा गलकम्बलः सास्त्रा
 दुधुवे भूयतेस्म रजनिवहुधान्योच्चैरक्षाविधौ धृतकम्बलः रजनि रजन्यां
 राशौ बहु अति धान्यानां तस्यानां रक्षाविधौ पालनविधौ धृतकम्बलः

अवलम्बितकम्बलः कृपीबलः कर्पकः ऋषिरिव मुनिरिव परक्षेत्रम् परं
 च तत्क्षेत्रञ्चेति सिद्धस्थानम् यद्वा परङ्केवलम् क्षेत्रम् शस्पक्षेत्रम्
 भीत्या-पशवः शस्यभक्षणेन क्षेत्रं विकलं मा कुर्युरिति भयेन सेवे
 सेवितवान् पलाशजम् बलम् पलम् मांसम् तृणम् अश्नातीति पलाशः
 अग्निः तस्माज्जायते इति तत् बलम् चपलसबलम् चपलानां वृष्टिज-
 नितशीतार्चानां सबलम् सावधानम् जज्ञे उत्पेदे ॥ २९ ॥

उपमालंकारः ॥

प्राप्ताश्विनेयसुभगक्रियया जनाग्रे,

गर्जन्महासुरघटा गतिरञ्जना सा ।

यस्या नु वृंहितरवप्रियमादधाति,

तस्याः सतः प्रतिपदं शिवसंपदेति ॥ ३० ॥

अन्वयः—प्राप्त्या आश्विनेयसुभगक्रियया गर्जन्महासुरघटा गतिः सा अञ्जना
 यस्यानुवृंहितरवः प्रियमादधाति तस्याः सतः प्रतिपदम् शिवसंपद् पति ॥ ३० ॥

व्याख्या—जनाग्रे लोकाग्रे आश्विनेययोः अश्विनीकुमारयोः
 स्ववैद्ययोः अथवा आश्विने भवः आश्विनेयः शरदतुः तस्य शुभगक्रि-
 यया नौभाग्येन प्राप्त्या लाभेन गर्जन्महासुरघटा महाश्वासौ घुरक्षेति
 महासुरः महासुराणां घटा महासुरघटा गर्जन्ती चासौ महासुरघटा
 इति गर्जन्महासुरघटा यत्र सा तथोक्ता अञ्जना गजमहिषी गतिः
 प्राप्त्या “शरदतौ तासां सौभाग्यं जायते इति समयः” यस्या अञ्ज-
 नायाः नु इति वितर्के वृंहितरवः गर्जितशब्दः प्रियम् अनुकूलम् आद-
 धाति अनुकूलतां जनयति तस्याः प्रतिपदम् प्रतिक्रमस् इतः सञ्ज-
 नस्य सौभाग्यवतः शिवसंपदम् कल्याणमेति प्राप्नोति ॥ ३० ॥

इतः श्लोकत्रयपर्यन्तम्बसन्ततिलकं वृत्तम् ज्ञेयं वसन्ततिलकं तमजा
 जगौग इति तल्लक्षणात् ॥

पद्मोदयः सरसि निर्मलता प्रयुक्ता-
संपत्त्रकम्पनगतिर्मधुराध्वराजाम् ।

नैपुण्यपुण्यचरिताद् दुरितान्नित्युक्तिः,
किं किं शरन्न तनुते स्म सुखं जनेऽस्मिन् ? ॥३१॥

अन्वयः—सरसि पद्मोदयः निर्मलता प्रयुक्ता अध्वराजाम् मधुराध्वराजाम्-
गतिर्मधुरा नैपुण्यपुण्यचरिताद् दुरितान्नित्युक्तिः अस्मिन् जने शरद् किं किं सुखं
न तनुतेऽस्म ॥ ३१ ॥

व्याख्या—सरसि सरोवरे पद्मोदयः पद्मानां कमलानामुदयः
उद्भवः तथा सरसि निर्मलता निष्पंकता स्वच्छतेत्यर्थः प्रयुक्ता योजिता
अध्वराजाम् अध्वनि मार्गे राजन्वे शोभन्ते इति अध्वराजस्तेषाम्
मार्गवृक्षाणां सम्पन्नकम्पनगतिः संपन्नाणां सम्पक् यथास्यात्तथा
दलानां कम्पनगतिश्चांचल्यं मधुरा मनोहारिणी यद्वा अध्वनि मार्गे
राजन्ते स्वचक्रमणेन शोभन्ते इति अध्वराजः पथिगस्तेषां सम्पन्नाणां
सम्पक् वाहनानां कम्पनगतिः सविलासगमनं मधुरा मनोह्रा निरा-
षाघा “सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पशं च धोरणमित्यमरः” नैपुण्य-
पुण्यचरिताद् नैपुण्येण कौशल्येन पुण्यचरिताद् पवित्राचरणतः दुरि-
तात् दुष्कृतात् निवृत्तिर्निरोधः, यथारुचिवारिदवर्षणजनितस्वास्थ्येन
सर्वे जनाः शरदि धर्मकर्मणि विशेषेण रता भवतीति भावः । इति
अस्मिन् जने लोके शरद् शरदतुः किं किं सुखम् किं किं सौख्यम् न
तनुतेऽस्म न विदधातिस्म मत्रं मौढ्यं जनयति स्मेति भावः ॥ ३१ ॥

पक्षः पुरः सुरसमागमरागदक्षः,
साक्षाद्दशाननरुचिज्वलनेन मोदः ।

सीतान्तरप्रणयिता नृपतिप्रयोगः,
संजात एव नृपलक्ष्मणसन्नियोगः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—पक्षः पुरः सुरसमागमरागदक्षः साक्षाद्दशाननरुचिज्वलनेन मोदः
सीतान्तरप्रणयिता नृपतिप्रयोगः नृपलक्ष्मणसन्नियोगः संजात एव ॥ ३२ ॥

व्याख्या—पक्षः कृष्णशुक्लरूपः पक्षः बलम् सैन्यम्वा पक्षः
खगः पक्षी वा पक्षः राजकुञ्जरो वा पुरः सुरसमागमरागदक्षः पुरः अग्रे
स्रष्टु रातीति सुरः मार्गमासः “ तत्र धान्यसंचयप्राचुर्यात् ” तस्य
समागमः संयोगः तस्य रागः अनुरागः तत्र दक्षः पटुः अथवा पुरः
अग्रे सुरा एषामस्तीति सुराः “अर्शादित्वादच्” सुराणां मद्यपायिनाम्
समागमस्य यो रागः प्रेमा तत्र दक्षः समृत्सुकः अन्यत्र सुष्ठु रसो
यस्य स सुरसः शोभनजलम् तत् माति यत्र स सुरसमः तत्र आगमनम्
आगतिः तत्र दक्षः पटुः हंसादीनाम्मानसादागमनं तत्र प्रसिद्धम् कुञ्जर-
पक्षे सुराणां नृपानां विजयोत्सुकानां समागमे यो रागोऽभिनिवेश-
स्तत्र दक्षः साक्षाद्दशाननरुचिः दशसु दिक्षु आननं प्रकाशो यस्य स
दशाननः सूर्यः तत्र रुचिः प्रीतिर्यत्र स च ज्वलनो बहिः ताभ्यां मोदः
प्रमोदः सीतान्तरस्य अन्यशोभा सम्पत्तेः मदिरान्तरस्य वा प्रणयिता
प्रीतिः नृपतिप्रयोगः सूर्यस्य राश्यन्तरगमनम् भूपतिगमनं वा उत्तर-
दिशिगमनं वा खगानाम् नृपलक्ष्मणसन्नियोगः नृपश्चासौ लक्ष्मणश्चेति
नृपलक्ष्मणः सारसः तस्य सन्नियोगः इतस्ततो गमनम् संजात एव प्रवृत्ते

अन्यत्र—पक्षः सहायः पार्श्वो वा “पार्श्वे गृहे विरोधे बले सहाये
सख्यौ पक्ष इति शब्द० म० ” पुरः अग्रे सुरसमागमरागदक्षः सुरा-
णान्देवानां समागमेन सान्निध्येन यो रागः अनुरागः प्रेम तत्र दक्षः
पटुः साक्षात् सद्यः दशाननरुचिज्वलनेन मोदः दशाननस्य रावणस्य
या रुचिः कांतिस्तस्या ज्वलनेन दाहेन रावणविनाशनेन मोदः हर्षः
यद्वा साक्षात् प्रत्यहं दशसु दिक्षु आननं सूर्यं यस्य स दशाननस्तेन
रुचिर्दीप्तिर्यस्य स दशाननरुचिः स चासौ ज्वलन्श्चेति दशाननरु-
चिज्वलनः सर्वतः प्रज्वलद्बहिस्तेन सीताशुद्धयर्थज्वलनेन मोदः हर्षः

सीतान्तरप्रणयिता सीतायां जानक्यां आन्तरप्रणयिता आभ्यन्तरि-
रूपेण अथवा सीतान्तरे अग्निशुद्धसीतायां प्रणयिता प्रेमवृद्धिः नृपति-
योगः नृपतेः रावणस्थाने विभीषणस्य प्रयोगः स्थापनम् नृपलक्ष्मण-
सन्नियोगः नृपश्चासौ लक्ष्मणश्चेति तस्य सन्नियोगः विधानम् संजात
एव समुत्पन्न इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

मार्गप्रवृत्तिरुचिता निचितात्मलक्ष्मी-

निर्माणनर्मणि जनो रमते मतेन ।

निश्छद्मपद्मनयनानयनानि गेहे,

स्नेहेन मित्रवसनाद्यशनासनानि ॥ ३३ ॥

अन्वयः—मार्गप्रवृत्तिरुचिता आत्मलक्ष्मीनिचिता जनः मतेन निर्माण-
नर्मणि रमते गेहे निश्छद्मपद्मनयनानयनानि स्नेहेन मित्रवसनाद्यशनासनानि ॥ ३३ ॥

व्याख्या—मार्गप्रवृत्तिरुचिता मार्गस्य मार्गशीर्षमासस्य प्रवृत्तिः

प्रवर्त्तनम् उचिता प्राप्तकाला अथवा मार्गस्य अध्वनः प्रवृत्तिः प्रवर्त्तनम्
उचिता शोभना निराबाधा आत्मलक्ष्मीः आत्मनः स्वस्य लक्ष्मीः संपत्
निचिता संपादिता जनः लोकः निर्माणस्य कामस्य नर्मणि केलौ काम-
केलौ मतेन स्वेच्छातः रमते विहरति गेहे सन्नानि निश्छद्मपद्मनयना-
नयनानि निश्छद्मम् निष्कपटम् यत् पद्मं न कमलम् तद्वन्नयनक्षेत्रम्
यासाम् ताः निश्छेद्मपद्मनयनाः निस्तन्द्रकमललोचनाः तासाम् आन-
यनम् आगमनम् इति निश्छद्मपद्मनयनानयनानि स्नेहेन प्रेम्णा गेहे
गृहे मित्रवसनाद्यशनासनानि मित्रस्य सुहृदः वसनमाच्छादनम् तदा-
दिर्यस्मिन् तत् मित्रवसनादि अशनम् भोजनम् आसनमुपवेशनम् तानि
तथोक्तानि अथ च मित्रस्य सूर्यस्य वसनादि प्रवेशनादि अशनम्
भोग्यम् सूर्यातपसेवनम् आसनम् पूजनम् तानि तथोक्तानि भवन्तीति
सर्वत्रान्वयः ॥ ३३ ॥ यमकम् ।

उष्णभोजनरसः परकान्तासंगमेन बहुधा लयभावः ।
कृष्णवर्त्मरुचिरप्यतिजाड्यात्सैप तैषनववेपविशेषः ॥

अन्वयः—उष्णभोजनरसः परकान्तासंगमेन बहुधा लयभावः अतिजाड्यात्
कृष्णवर्त्मरुचिरपि सैप तैषनववेपविशेषः ॥ ३४ ॥

व्याख्या—उष्णभोजनरसः उष्णभोजने तप्तभोजने रसः अनु-
रागः तप्तभोजनशीलता परकान्तासंगमेन बहुधा लयभावः परमृत्कृष्टम्
अनन्यसाधारणमित्यर्थः कांतस्य मनोहरस्य साधोरित्यर्थः संगमम्
संगतिः तेन अत्युत्कृष्टजनसंगमेन बहुधा अनेकशः लयभावः तदैक-
मानसत्वम् अथवा परस्य केवलज्ञानस्य यः कांतासंगमः मनोहरसं-
गतिः तेन बहुधा अनेकधा लयभावः अज्ञानादीनां कर्मणां विनाशः
अथवा परस्य सर्वोत्कृष्टस्य मोक्षस्य कान्तासंगमेन सुन्दरसंघन्धेन बहुधा
लयभावः सांसारनिवृत्तिः यद्वा परा अनुपमा या कान्ता मुक्तिरूपाङ्गना
तस्याः संगमेन प्राप्या बहुधा लयभावः अत्यन्तोपरतिः अथच पर-
कांतायाः परस्त्रिया असंगमेन संगपरिहारेण बहुधा लयभावः अनेकधा-
कर्मनिवृत्तिः अतिजाड्यात् अतिशीतात् कृष्णवर्त्मरुचिः वह्निसेवन-
प्रीतिः यद्वा कृष्णवर्त्मरुचिः दुष्टकर्मणि प्रवृत्तिः अतिजाड्यात् अत्य-
ज्ञानात् सैप अयम् तैषनववेपविशेषः तैपस्य पौपस्य नवः नूतनः वेप-
विशेषः सरूपविशेषः तैपमाहात्म्यविलसितमेतत् शान्तेः प्रभोर्ज्ञान-
फलदाणकप्रसंगेन हेमन्तवर्णनमिदम् । अत्र स्वागतावृत्तम् “स्वागता
रनभगैर्गुरुणा चेतिलक्षणात्” ॥ ३४ ॥

स-सीतासंतापस्तपसि जपसिद्धेः कपिपते-

विशल्या कोशल्यात्सामिति रुचिता भारतभुवि ।

नृचक्षोर्विक्षोभाद्धिमकरत्रिधौ कान्तिरुदधौ,

निलीनाशालीना विलसदमलीनादृततपाः ॥३५॥

अन्वयः—तपसि जपसिद्धेः कपिपतेः स सीतासंतापः कौशल्यात् भारतभुवि विशल्या समितिः उचिता हिमकरविधौ कान्तिरुद्धौ नृचक्षोर्विक्षो-
भात् निलीना शालीना विलसदमलीनादततपाः ॥ ३५ ॥

व्याख्या—आसंतात्तापयति क्लेशयति इति आसंतापः सीतेन हिमेन सहितः ससीतः स चासौ आसंतापश्चेति ससीतासंतापः तपसि मासे शीतजनितसंतापस्यापि दुःखजनकत्वात् तापः कविना वर्णितः हिमकरविधौ हिमकरस्य विधिरिव विधिरिति तस्मिन् शीतकारके जप-
सिद्धेः जपेन मौनेन सिद्धिर्निष्पतिर्यस्य तस्य कपिपतेर्वानरपतेः तेषां शीताधिक्यात् कौशल्यात् नैपुण्यात् विशल्या दुःखनिवारिका समितिः सभा भारतभुवि साग्निभुवि प्रज्वलिताग्निप्रदेशे उचिता योग्या नृचक्षोः विक्षोभात् मनुष्यनेत्रप्रसरवैकल्यात् कान्तिर्दोषिः उदधौ समुद्रे नेत्रपिधानकारकहिमावरणतः उदधिप्रायस्सर्वमवभासते निलीना शालीना शालीना निर्लज्जता निलीना नष्टा सर्वेषामापादबन्धधारकत्वा-
न्निर्लज्जता गता विलसदमलीनादततया विलसन्तः प्राप्तविलासाः ते च अमलीनाः अकल्पिताश्चेति विलसदमलीनाः ते च आदततपाश्चेति विलसदमलीनादततपा भवन्तीति शेषः ॥ ३५ ॥

शिखरिणीवृत्तम् रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसमलागः शिखरिणीति लक्षणात्

अन्यपक्षे—कपिपतेः सुग्रीवस्य अथच कम्पते संग्रामाय प्रच-
लतीति कपिः सेनापतिस्तस्य नायकस्य रामादेः तपसि तपश्चर्यायां व्रतनियमे जपसिद्धेः मानसिकतपोव्यापारसिद्धेः प्रागिति शेषः स प्रसिद्धः सीतासंतापः सीताहरणजन्यदुःखं जातमिति शेषः कौशल्या राममाता विशल्या दुःखशोकरहिता जातेति शेषः नारद्वचनदिति भावः आत् अस्मात् भारतभुवि लंकानगरे समितिः नरवानरराक्षसानां परिपत् उचिता संमता विगतः क्षोभो यस्मात् स विक्षोभस्तस्मात् नृचक्षोर्नरनेत्रस्य रामनयनस्य क्षोभराहित्यात् हिमकरविधौ चन्द्रे समुद्रे

च कान्तिः प्रसन्नता जगदाक्रान्दकारिणो रावणस्योच्छेदात् शालीना
 औद्धत्यम् राक्षसानामिति शेषः निलीना निरस्ता विलमन्तः विलसमानाश्च
 अमलीनाः निष्कल्मषाः निरस्तापकारबुद्धयश्च आहततपाः गृहीतव्रता
 तेषां द्रुन्द इति विलमदमलीनाहततपाः अभवन्निति शेषः तदानी-
 म्मेघनादादिना दीक्षाग्रहणत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥

कैवल्यशालिभगवत्कपिले नयार्चा

श्रेष्ठा प्रतिष्ठितिमनीयत सौम्यदृष्टिः ।

इत्यादिदेश जिनराट् स तदादि देश-

देवादयः सहृदया हृदये दधुर्गाम् ॥ ३६ ॥

अन्वयः—कैवल्यशालिभगवत्कपिले (येन) श्रेष्ठा नयार्चा प्रतिष्ठितिमनी-
 यत स सौम्यदृष्टिः इति जिनराट् भादिदेश तदादि देशदेवादयः सहृदयाः
 गाम् हृदये दधुः ॥ ३६ ॥

व्याख्या—कैवल्यशालिभगवत्कपिले=कैवल्यस्य भावः कैवल्यं
 तत्र शालन्ते=शोभन्ते इति कैवल्यशालिनः ते च ते भगवन्तश्चेति
 कैवल्यशालिभगवन्तः । कम्पते जनो यतः इति कपिः=कामः तं
 क्वाति छिनत्ति इति कपिलः=स्रग्धन इत्यर्थः । कैवल्यशालिभगवन्त-
 श्च ते कपिलाश्च कैवल्यशालिभगवत्कपिलाः तत्र कैवल्यशालिभगव-
 त्कपिले । येन श्रेष्ठा=मद्भावभाविता=मत्सम्पत्सम्पादिता नयार्चा=
 नयेन=विधिना या अर्चा=सपर्यासा नयार्चा “पूजा नमस्यापचितिः
 सपर्यार्चार्हणा समा” इत्यमरः प्रतिष्ठितिम्=सुस्थितिम् अनीयत=
 नीता । स सौम्यदृष्टिः=सौम्या=श्रुजु दृष्टिः=दर्शनं यस्य स सौम्य-
 दृष्टिः=सम्यग्दृष्टिरित्यर्थः । इति=एवंप्रकारेण जिनराट्-जिनेषु=
 सामान्यकेवलिषु राजते=शोभते इति जिनराट्=तीर्थकरः आदिदेश
 उपदिष्टवान् । तदादि=तत आरभ्य देशदेवादयः-दिशन्ति अभिल-
 पितमिति देशाः ते च ते देवा देशदेवास्ते आदौ येषान्ते देशदेवादयः=
 सुरासुरप्रभृतयः । सहृदया=समानं हृदयं येषान्ते महृदयाः=मनिषिणः
 गाम्=पूर्वप्रथितां परमात्मवाचं हृदये=अन्तःकरणे दधुः=दधति स्म ।
 यमकालङ्कारः ॥ ३६ ॥

भूमीभुजः समनुजा दनुजानुजात्या

कान्त्या लसत्सुमनसो मनसोऽनुरागात् ।

तत्रैत्य चैत्यनमनात् मनाक् प्रमत्ता-

स्तस्थुर्गणेशपददर्शनदत्तचित्ताः ॥ ३७ ॥

अन्वय - समनुजा भूमीभुज शु दनुजा जात्या कान्त्या लसत्सुमनसो मनसोऽनुरागात् तत्रैत्य चैत्यनमनात् मनाक् न प्रमत्ता गणेशपददर्शनदत्तचित्ता तस्थुः ॥ ३७ ॥

व्याख्या-समनुजाः सलोकाः भूमीभुजः राजानः नु इति चित्तर्के दनुजाः दानवाश्च जात्या श्रेष्ठभूताः गान्त्या दीप्त्या लसत्सुमनसः लसन्तः शोभमानाः सुष्ठु मनो येषान्ते लसत्सुमनसः शोभमानहृदयाः देवाश्च मनसः स्वान्तस्य अनुरागात् प्रेमतः तत्र तस्मिन् स्थाने एत्य समागत्य चैत्यनमनात् नमस्कारात् मनाक् ईपदपि न प्रमत्ताः न झालमाः सर्वदैव साग्रधाना इत्यर्थः गणेशपददर्शनदत्तचित्ताः गणेशानाम् गणधराणाम् पददर्शने चरणदर्शने दत्तचित्ताः संलग्नमनसः तस्थुः स्थिताः "चैत्यविहारौ जिनसङ्घनीति हैमः" अत्रश्लोके वसन्ततिलकं वृत्तम् "ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा बगौग," इति तत्त्वलक्षणात् ॥ ३७ ॥ सुपर्माणः सुमनसस्त्रिविवेश दिगौरुम इत्यमरः ॥

स-श्रेणिकस्यनृपतेः सुदृशोऽनुपङ्गं,

मेघाभयादिचरणप्रतिपत्तिरङ्गम् ।

अद्वैतसौधरसमृच्चरितोपदेशं,

चक्रे प्रभुः ससहकारफलोपहारम् ॥ ३८ ॥

अन्वय - स प्रभु सुदृश श्रेणिकस्य नृपते अनुपङ्गम् मेघाभयादिचरणप्रतिपत्तिरङ्गम् अद्वैतसौधरसमृच्चरितोपदेशं ससहकारफलोपहारम् चक्रे ॥ ३८ ॥

व्याख्या—स महावीरप्रभुः सुदृशः सु शोभना दृक् नेत्रं यस्य तस्य सम्यक्दर्शनस्य यद्वा सुदृक् ज्ञानं यस्य तस्य सुज्ञानिनः श्रेणिकस्य श्रेणिकनाम्नः नृपतेर्भृशुजः अनुपङ्गम् अनुगतम् मेघाभयादिचरणप्रतिपत्तिरंगम् मेघः मेघकुमारः अभयः अभयकुमारः तौ आदिर्यस्मिन् स मेघाभयादिः तेषां मेघाभयादीनां चरणप्रतिपत्तिः चारित्र्यग्रहणम् तस्या रंगः अनुरागः यस्मिन् तम् तथोक्तम् मेघाभयादिभ्यजनचारित्र्यग्रहणप्रयोजकम् अद्वैतसौधरमभृच्चरितोपदेशम् अद्वैतः अभिन्नः अनुपम इत्यर्थः सुधायां भवः सौधः स चासौ रसश्चेति सौधरसः अद्वैतश्चासौ सौधरसश्चेति अद्वैतसौधरमः सुधास्वादसहोदरः तम् विभर्षीति अद्वैतसौधरसभृत् स चासौ चरितोपदेशश्चेति तम् सहकारफलेन सहितम् समहकारफलम् तस्य उपहारः ढौकनम् यत्र तमिव आम्रफलोपहारकल्पम् चक्रे विदधे प्रभुस्सदेशनान्ददाविति भावः ॥

अन्यपक्षे—स जिनेन्द्रः श्रेणिकस्य प्राप्तश्रेणिकस्य संख्यावतः अनुपंगम् अनुगतम् मेघानां पापिनां भयादिचरणम् भयप्रापणादिकम् तस्य प्रतिपत्तिरङ्गम् प्राप्तिजनकमन्पत् पूर्ववत् यद्वा श्रेणिकस्य श्रेणीभूतस्य पञ्चयाकारेणोपविष्टस्य नृपतेः अनुपङ्गमुद्दिष्टम् मेहतिसिञ्चतीति मेघः वागमृतसेकः अभयः कुतश्चनभयाभावः इत्यनयोर्द्वन्द्वः स आदिर्यत्र तम् वागमृतवर्षणाभयप्रदानादिप्रवृत्तिप्रयोजकम् अन्यत् पूर्ववत् ॥

रामकृष्णपक्षे—सुदृशः शोभनज्ञानवतः नृपतेर्भूपस्य स श्रेणिकस्य समंडलस्य मेघाभयादिचरणप्रतिपत्तिरङ्गम् मेघात् मेघनादात् रक्षमः यः अभयादिः निरुपद्रवता तस्य चरणप्रतिपत्तिरंगम् निर्वाधप्रचारम् कृष्णपक्षे मेघेन मेघवद्बुद्धावादानेन ये केचन दीक्षां ग्रहीष्यन्ति तेषां परिवाराणां यथावत्पालनं चारिष्यामीतिरूपं, अभयादिना गृहपरिवारचिन्तानिरासेन चरणस्य चारित्र्यस्य प्रतिपत्तिरङ्गम् ग्रहणप्रचारम् अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

स-श्रेणिकक्षितिपसन्मतिशासनेन,

दुर्गन्धिकाधिगमनेन सुगन्धिवाक्यात् ।

मैत्र्यार्द्रभावि यवनाङ्गजसन्निवोध-

स्तस्माद् वभूव भविनां मदनान्निरोधः ॥ ३९ ॥

अन्वय.—तस्मात् सुगन्धिवाक्यात् श्रेणिकक्षितिपसन्मतिशासनेन दुर्गन्धि-
काधिगमनेन मैत्र्या स आर्द्रभावि यवनाङ्गजसन्निवोधः भविनां मदनान्निरोधः वभूव ॥

व्याख्या—तस्मात् सुगन्धिवाक्यात् शोभनसंबन्धयुक्तात् वाक्यात्
उपदेशादित्यर्थः श्रेणिकक्षितिपसन्मतिशासनेन श्रेणिकश्चासौ क्षिति-
पश्चेति श्रेणिकक्षितिपः तस्य सन्मतिशासनेन सद्व्युद्धिसदुपदेशेन नि-
योगेन दुर्गन्धिकाधिगमनेन दुर्गन्धिकाभिधानमहिपीचारित्रग्रहणेन
मैत्र्या सौहार्देन स प्रसिद्धः अभयकुमारसौहार्देन आर्द्रभावि आर्द्रदेशो-
त्पन्नः यः यवनाङ्गजः यवनतनयः तस्य सन्निवोधः सज्ज्ञानम् भविनां
भाग्यवतां मदनात् कामात् अभिलापात् निरोधः निवृत्तिश्च वभूव जज्ञे
सदुपदेशादेव दुर्गन्धिकाधिगमनं यवनकुमारवोधश्च वभूवेति भावः ॥

अन्यपक्षे—तस्मात्पूर्वोक्तादुपदेशात् सुगन्धिवाक्यात् शोभनो लोक-
विलक्षणो गन्धः संबन्धो यत्र स सुगन्धिः “समासान्त इत्” स चासौ
वाक्यश्चेति तस्मात् सदुपदेशवचनात् स श्रेणिकक्षितिपसन्मतिशासनेन
समण्डलराजव्युद्धिपरिवर्त्तनेन दुर्गन्धिकाधिगमनेन दुः दृष्टः गन्धः संब-
न्धो यस्याः सा दुर्गन्धा सैवदुर्गन्धिका तस्या अधिगमनेन सदसद्विवे-
केन मैत्र्यार्द्रभावि मैत्र्यात् सर्वजनापकारराहित्येन सर्वप्रियत्वेन आर्द्रम्
दयाक्लिन्नं भायोऽभिप्रायो येषान्ते मैत्र्यार्द्रभाविनः यवनः वेगवान्
यः अङ्गजः क्रोधादिः मैत्र्यार्द्रभाविनश्च यवनाङ्गश्च तेषां सन्निवोधः
सज्ज्ञानं भविनां कल्याणवतां मदनात् कामात् सन्निरोधः काष्ठकता
निवृत्तिश्च वभूव ॥ ३९ ॥

सानन्दधीऋषभवृत्तशमप्रवृत्तिः,

नोसज्जमालिवदनं तदनन्तकायम् ।

सानन्दशंखचुलनीप्रियदीर्घवृत्त्या,

गोशालिभद्रचरितस्फुरितं जगाद् ॥ ४० ॥

अन्वयः—सानन्दधीऋषभवृत्तशमप्रवृत्तिम् जमालिवदनम् तदनन्तकायम् नो सत् सानन्दशंखचुलनीप्रियदीर्घवृत्त्या गोशालिभद्रचरितस्फुरितं जगाद् ॥४०॥

व्याख्या—आनन्दः आनन्दनामा श्रावकः तस्य धीः बुद्धिः तस्याम् ऋषभा श्रेष्ठा वृत्ता दृष्टा “ वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते ” इति हैमः या शमप्रवृत्तिः शान्तिभावसंचारस्तेन सहिता इति सानन्दधीऋषभ-वृत्तशमप्रवृत्तिः ताम् जगाद् अथ च जमालिवदनम् जमालेः प्रथम-निहवस्य वदनं, उद्यत इति वद्धातोः भावे अनत् कथनं नो सत् न परमार्थसाधनयोग्यम् यतः अनन्तकायम् अनन्तानन्तशरीरसम्पादकम् सानन्दशंखचुलनीप्रियदीर्घवृत्त्या सानन्दः सप्रमोदः यः शंखः स च चुलनीप्रियश्च तयोर्द्वन्द्वः तस्य दीर्घवृत्त्या चिरवृत्त्या गोशालिभद्रच-रितस्फुरितम् गोशालिभद्रस्य यच्चरितं चरित्रम् तेन स्फुरितम् विल-सितम् जगाद् उपदिदेश ॥

अन्यतीर्थकरचतुष्टयपक्षे—आनन्देन सहिता धीर्येषां ते सान-न्दधियः ते च ते ऋषभाः श्रेष्ठाश्चेति सानन्दधीऋषभाः “अविवक्षया न संधिः” तेषां वृत्ते व्यवहारे शमं प्रवर्त्तयति योजयतीति शमप्रवृ-त्तिम् असज्जम् परस्परबाधसहितम् आलिवचनम् आलम् अनर्थोऽत्रा-स्तीति आलि तच्चवदनञ्चेति आलिवचनम् नो नैव भवति तद् अनन्त-कायम् अनन्तशरीरजनकत्वादेव न तथाभूतञ्च मानन्दशंखचुलनीप्रि-यदीर्घवृत्त्या आनन्दयति श्रावकजनमनो ह्लादयतीति आनन्दः शं सुरं-जनयतीति शंखः श्रेयस्करः चोलयति समुच्छाययतीति चुलनी यद्वा

चुलं समुच्छ्रायं नयतीति उत्पादयतीति चुलनी एतेषान्द्वन्द्वः इति
आनन्दशंखचुलन्यः तैः सहितः प्रिय इति सानन्दशंखचुलनीप्रियः
तेषां दीर्घवृत्त्या चिरानुवृत्त्या अनन्तकालस्थित्या अनन्तकालपर्यन्त-
मानन्दकल्याणसमुच्छ्रायजनकम् इत्यर्थः गोशालिभद्रचरितस्फुरितम्
गवा वाण्या शालते शोभते इति गोशालि भद्राणां पुण्यशालिनाम् चरि-
तेन आरुयानेन स्फुरितम् विलसितम् जगाद उवाच ॥

रामकृष्णपक्षे—सानन्दघी ऋषभवृत्तशमप्रवृत्तिम् सानन्दधियः
ये ऋषभाः श्रेष्ठाः तेषां वृत्ते व्यवहारे शमप्रवृत्तिम् शान्तिसंपादकम्
अनन्तकायम् अनन्ता अनेकशः कायाः संघा यत्र तम् आलिबदनम्
रोचकवचनम् असज्जम् अस्फीतम् नो नैव किन्तु स्फीतम् विशदम्
आनन्दयतीति आनन्दः लक्ष्मणः बलदेवश्च अथवा आसमन्तान्द-
यतीति आनन्दः नन्दकनामातयोः खड्गः “कौमोदकी गदा खड्गो
नन्दकः कौस्तुभोमणिरित्यमरः” शंखः पांचजन्यनामा चुलनी चुल-
मैश्वर्यन्नयतीति चुलनी कौमोदकीगदा तेषां प्रिया मनोश्चा दीर्घवृत्तिः
अत्यन्तसंबन्धः तया गोशालिभद्रचरितस्फुरितम् यथास्यात्तथा जगाद
कथयामास ॥ ४० ॥

सद्भावभावितमना भविता कुमार-

स्तच्चिह्णानुजभूपतिसाधनानि ।

वैशालिकोक्तिरणमंशुकरोपतापे,

शुद्धाम्बुदेवमुनिभिर्ह्यमृतं न पीतम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—कुमारः सद्भावभावितमना भविता तत् चिह्णानुजभूपतिसा-
धनानि वैशालिकोक्तिरणं अंशुकरः अवतापे देवमुनिभिः शुद्धाम्बु न पीतम्
भमृतं हि (पीतम्) ॥ ४१ ॥

व्याख्या—महावीरपक्षे—वैशालिकस्य वर्धमानस्वामिनो या
उक्तिः उपदेशना तस्या रणं श्रवणं तदेव अंशुकरः प्रमांकरः अज्ञान

तिमिरनिगकरणनिपुण इत्यर्थः तत एव अपतापे अपगतः निराकृतः-
तापः सांसारिकत्रिविधतापो येन तस्मिन् सति देवमुनिभिः आत्मत
च्चप्रकाशभासमानमुनिभिः यद्वा देवमान्यमुनिभिः किंवा देवाश्च मुन-
यश्च तैर्देवमुनिभिः शुद्धाम्यु निरवद्यजलं प्राकृतमित्यर्थः न पीतं तदानीं
तापविरहात् प्राकृतनिरवद्यजलाभिलाषिणो न जाता इत्यर्थः किन्तु
अमृतं तदीयोपदेशवचनामृतं पीनं श्रुतमित्यर्थः किञ्च तस्मादेव
कुमारः अभयकुमारः सद्भावभावितमना सद्भावेन चारित्रजिष्टक्षया-
भाषितं वासितं मनोऽन्तःकरणं यस्य स सद्भावभावितमना भविता
भविष्यति तदेव कुमारसंयमग्रहणमेव चिह्णणातनुजभूपतिसाधनानि
चिह्णणायाः तनुजस्य तनयस्य क्रोणिकस्येति पावत् भूपतिसाधनानि
नृपत्वप्रयोजकानि भविष्यन्तीति शेषः ॥

अन्यतीर्थकरपक्षे—वैशालिकोक्तिरणं विशालायां अयोध्यायां
भवः वैशालिकः यद्वा विशेषेण शालते शोभते महापुरुषजन्मपावित-
त्वात् विशाला तत्र भवः वैशालिकः तस्य उक्तिः तस्याः रणं श्रवणं
उपदेशनम् तदेव अंशुकरः उद्योतकारकः अज्ञाननिरसनः अत एव
अपतापे तापरहिते सति देवमुनिभिः पूर्ववर्णितप्रकारमेवावसेयम् तच्चि-
ह्णणेति तत्-तदुपदेशश्रवणमेव चित्तज्ञानं रणति प्राप्नोति इति चिह्णः
“रलयोरैक्यात्” तस्य ज्ञानवतः अतनुजभुवः अयोनिजायाः मृक्तेः
पतिसाधनानि स्वाभित्वकारणानि कैवल्यप्रापकाणीत्यर्थः तथा च कुमारः
कौ भुवि मार इव अप्रतिहतप्रभावः भव्यजीव इत्यर्थः सद्भावभावित-
मना भविता “भूते श्वस्तनी” आदिनाथरामपक्षे कुमारो भरतः ॥

कृष्णपक्षे—कुमारः प्रद्युम्नः शाम्बश्च देवमुनिः नारद इति ॥४१॥

एवं देवनृदेवसेवित्तपदश्रीमद्भिः केवले,

सिद्धे राज्यत्रिधिर्नयो दयमयः प्राप्तीसरन्निर्भयः ।

ध्वस्तं दुर्जनकल्किदुष्कृतमिह प्रादुष्कृतं सत्कृतं,
संलग्ने सकले कलेरपि बले सोऽयं प्रभावो विभोः ४२

॥ इतिश्री सप्तसंधाने महाकाव्ये महोपाध्यायश्रीमेघविजयगणिकृते
भगवत्केवलज्ञानसाम्राज्यविहारनामा सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अन्वयः—एवं देवनृदेवसेवितपदश्रीमद्विभोः केबले सिद्धे नयो दयमयः
राज्यविधिः निर्भयः प्रासीसरत् इह दुर्जनकल्किदुष्कृतं ध्वस्तम् सत्कृतम् प्रादु-
ष्कृतम् कलेः सकले अपि बले संलग्ने सति सोऽयं विभोः प्रभावः ॥ ४२ ॥

व्याख्या—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण देवनृदेवसेवितपदश्रीमद्विभोः
देवा अमराः नृदेवाः नराधिपाश्वतैः सेवित आरधितः पदश्चरणो यस्य
स देवनृदेवसेवितपदः स चासौ श्रीमद्विभुश्चेति तस्य तयोक्तस्य देवा-
देवसेवितचरणस्य जिनेन्द्रस्य केबले केवलज्ञाने सिद्धे प्राप्ते सति इह
भूमौ दुर्जनकल्किदुष्कृतम् कल्कम् पापमस्यास्तीति कल्की दुर्जनश्चासौ
कल्की चेति दुर्जनकल्की तस्य दुष्कृतम् पापम् ध्वस्तम् निरस्तम् कलेः
कलहस्य सकले अपि समस्ते अपि बले सामर्थ्ये संलग्ने समागते
सत्यपि “युद्धं तु संख्यं कलिरिति हैमः” सत्कृतम् शोभनकृत्यम्
सुकृतमित्यर्थः प्रादुष्कृतम् प्रादुर्भूतम् नयो दयमयः नयस्य नीतेः
उदयः प्रादुर्भावस्तन्मयः तत्प्रचुरः “प्राचुर्ये मयद्” राज्यविधिः शास-
नविधिः निर्भयः विगतभीः प्रासीसरत् प्रावर्त्तत सोऽयं विभोः
जिनेश्वरस्य प्रभावः ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । अन्वयपक्षेऽपि साधा-
रणम् ॥ ४२ ॥

इति शास्त्रविशारदकविरत्नभट्टारकाचार्यश्रीविजयामृतसूरिश्वरप्रणीतायां
सप्तसंधानमहाकाव्यसरणीटीकायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमः सर्गः ॥

अथ जगत्रयभावनिवेदिना भविभयङ्करभावविभेदिना ।
दिवि पुरस्सरचक्रमहाध्वजानुगमनैगमनैपुणतो जगे ॥१॥

अर्थः—अथ जगत्रयभावनिवेदिना भविभयङ्करभावविभेदिना दिवि पुर-
स्सरचक्रमहाध्वजानुगमनैगमनैपुणतो जगे ॥ १ ॥

व्याख्या—अथ अधानन्तरम् जगत्रयभावनिवेदिना जगतां
त्रयम् जगत्रयम् जगत्रयाणां भावः अभिप्रायः जगत्रयभावः तन्निवे-
दितुं ज्ञातुं शीलमस्येति जगत्रयभावनिवेदी तेन तथोक्तेन भविभयङ्क-
रभावविभेदिना भविनाम् भाग्यवताम् यो भयङ्करभावः दुःख-
जनकदुरदृष्टः तं विभेदितुं पृथकर्तुं शीलमस्येति भविभयङ्करभावविभेदी
तेन तथोक्तेन दिवि पुरस्सरचक्रमहाध्वजानुगमनैगमनैपुणतो दिवि
आकाशे पुरस्सरः अग्रेसरः यः चक्रः देवप्रभावावनतास्त्रविशेषः महा-
ध्वजश्चेति तयोर्द्वन्द्वः पुरस्सरौ च तौ चक्रमहाध्वजाविति पुरस्सरच-
क्रमहाध्वजौ तयोः अनुगमनेऽनुसरणे यो नैगमः नितिः विवेकःस्त-
स्मिन् यो नैपुणः दाक्ष्यम् स पुरःसरचक्रमहाध्वजानुगमनैगमनैपुणः
तस्मात् नैपुणतः दाक्ष्यात् जगे जग्मे यद्वा सार्वविभक्तिकस्तसिल् इत्य-
नुगमनैगमनैपुणेनेति तथोक्तः तृतीयान्तविशेषणम् । अत्र सर्गे भरत-
चक्रवर्तिनो दिग्विजयवर्णनम् । द्रुतविलम्बितश्चबृचम् द्रुतविलम्बित-
माह नमो मरौ इति तल्लक्षणात् ॥

अन्यपक्षे—अथ अधानन्तरम् जगत्रयस्य त्रिजगतो यो भावः
पदार्थः जीवाजीवादिरूपः तन्निवेदयति बोधयतीति तच्छीलः तेन
भविभयङ्करभावविभेदिना भविनां सद्भाग्यवतां यो भयङ्करभावः
दुर्गतिजनकाचारः तं विभेदयति निराकरोतीति तच्छीलस्तेन सद्भा-

ग्यशालिदुर्गतिनिवारकेण जिनेन्द्रेण दिवि आकाशे पुरःसरः अग्रेमरः
यश्चक्रमहावजस्तस्मानुगमनेऽनुसरणे ये नैगमास्तेषां नैपुण्येन कौश-
ल्यतः सततसंगमतो जगे विजह्रे अन्यपक्षे भरतवज्ज्ञेयम् ॥ १ ॥

ह्यरयक्षुरभिन्नमहीतलाद् दिवि समुद्रमनेन रजोव्रजः ।
किमिव वक्ति स शक्तिमहोदयं स्वरपितारपितामहसंसदि ॥

अ-रय — रजोव्रज ह्यरयक्षुरभिन्नमहीतलाद् दिवि समुद्रमनेन स्वरपि-
तारपितामहसंसदि शक्तिमहोदयम् स किम् वक्तव्यम् ॥ १ ॥

व्याख्या—रजोव्रजः धूलीममूहः ह्यरयक्षुरभिन्नमहीतलाद् ह्यानां
अश्वाना योरयः वेगो द्रुतगतिरित्यर्थः स ह्यरयः क्षुरेण शफेन भिन्नः
क्षुण्णः कुट्टित उत्प्लात इति यावत् इति क्षुरभिन्नः ह्यरयेण क्षुरभिन्नः
यो महीतलम् भूतलम् स ह्यरयक्षुरभिन्नमहीतलम् तस्मात् दिवि समु-
द्रमनेन दिवि आकाशे समुद्रगमनेन संलघ्नेन हेतुना स्वरपि स्वर्गोऽपि
तारपितामहसंसदि तारा अत्युन्नता या पितामहस्य ब्रह्मणः संमद् समा
तत्र स रजोव्रजः शक्तिमहोदयम् शक्तेः चक्रास्त्रस्य महोदयमाभिर्भावम्
अथ च शक्तेः भरतचक्रार्चिनः प्रभुत्स्य महोदयम् प्रभृताधिपत्यम्
किम् किम् वक्तव्यं कथयतीत्यब्रह्मसंसदि तत्त्वामर्थ्यं सूचयतीति क्रियो-
त्प्रेक्षातिशयोक्तिमूला मर्ममाधारणमेवम् ॥ २ ॥

पुरत एव दिगम्बरमंत्राद् विहितसन्निहितारुणमण्डलः ।
किमु विभोरवदत् स सुसौरभाद्वयदशां यदसान्ध्यरजोभरः

अ-रय — पुरत एव दिगम्बरमंत्रान् विहितसन्निहितारुणमण्डलं अर्मा
स्वरजोभरः स विभो सुसौरभाद्वयदशां किमु अवदत् ॥ ३ ॥

व्याख्या—पुरतः प्रथमतः दिगम्बरसत्रात् दिग्गुण्यमेव अम्बरं
वमनं यस्य तद्दिगम्बरं नमः तस्य संतरादाच्छादकत्वात् आवरक
त्वादित्यर्थः विहितसन्निहितारुणमण्डलं विहितः कृतः सन्निहितः

अभ्यर्णः अरुणस्य सूर्यसारथेर्मण्डलो येन स अरुणमण्डलसमीपस्यः स
 असाध्यरजोभरः सांभयरजोभिन्नरजः सैन्यपदोत्थधूलीसमूहः सुसौर-
 भाद्वयदशा सुष्टु सौरभस्य अद्वयदशाम् अद्वितीयकान्तिम् यद्वा सुष्टु
 सौरभा सूर्यमन्वन्धिकान्तिः तस्या द्वयदशां द्वितीयावस्थां अन्यसौर-
 कान्तिम् विभोर्ब्रह्मणः अवदत् किमु अकथयत् किमूत्प्रेक्षेयमिति
 भावः ॥ ३ ॥

हरिपरिस्फुरितां दिशमाविशत्,
 स्थितिमुदीर्य विभुर्भरतं प्रति ।

शुभरते भरतेऽविरते रतेः,

प्रथमतोऽथ मतोऽवनिचक्रिणाम् ॥ ४ ॥

अ-वय —अथ विभु हरिपरिस्फुरितान्दिशाम् भाविशत् भरत प्रतिस्थि-
 तिमुदीर्य शुभरते रते अविरते महते भवनिचक्रिणा प्रथमत मत ॥ ४ ॥

व्याख्या—अथ त्रिष्टुर्व्यापकः देवताधिष्ठातृत्वात् चक्राक्षम्
 हरिपरिस्फुरिताम् दिशम् ऐन्द्रीदिशा पूर्वामित्यर्थः आविशत् आयात्
 योजनमात्रं गत्वा भरतं प्रति भरतराजानं प्रति स्थितिमेव स्थानमुदीर्य
 यत्र चक्रस्थितस्तत्रैव सर्वसैनिकानां स्थितिर्जातेति भावः शुभरते शुभे
 कर्मणि कल्याणजनकाचारे रते व्यावृते रतेः रागात् अविरते रागा-
 शक्ते भरते भरतचक्रवर्तिनि त्रिपये अवनिचक्रिणाम् पृथ्वीतलचक्र-
 वर्त्तिनाम् प्रथमतः मतः प्रथमोऽयञ्जातः सर्वचक्रवर्त्तिनामाद्योऽयमिति
 भावः ॥ ४ ॥

अभिनमद्य पुरः सुरमागधं तदनु तद्भरदाम मुदः पदम् ।
 वरुणदिक्रप्रभयासभयाऽमुना परिगताऽरिगतासुहृता कृता

अ-वय —पुर सुरमागधम् अभिनमद्य तदनु मुद पद तद्भरदाम अभिन
 मद्य भमुना प्रभया सभया वरुणदिक् परिगता अरिगता सुहृता कृता ॥५॥

व्याख्या—पुरः पुर्वम् सुरमागधं सुरत्वामिमानिनम्मगधतीर्थे-
शम् अभिनमय्य अभिनामयित्वा तन्नघ्नीभूतं विधायेत्यर्थः तदनु
तत्पश्चात् मुदः पदम् हर्षकारकम् अथ च मुदः प्रमदस्य प्रकर्षगर्वस्य
पदम् स्थानम् अत्यंतगर्विष्ठम् तत् प्रसिद्धम् वरदाम वरदामाधिपतिम्
अभिनमय्य नामयित्वा स्वाधीनं विधाय प्रभया कांत्या प्रतापेन सभ-
या भययुक्ता वरुणदिक् प्रतीचीदिक् परिगता गमनविषयीकृता तत्रेति
शेषः अरिगता शत्रुभूता विपक्षायिता सुहृदा कृता ये शत्रवस्तेऽपि
मिश्राण्यासन्निति भावः ॥

अन्यपक्षे सुष्ठु राजते इति सुरः स चासौ मागधः मगधाना-
भीशीता इति सुरमागधः जरासंधस्तम् अभिनमय्य पराजित्य तदनु
तत्पश्चात् तद्वरदाम तेन जरामंधेन वरदाम बन्धनं पश्य तत् तद्वरदाम
जरासंधनिपमितराजसमुदायम् मुदः पदम् सहर्षम् विधायेति शेषः
अन्यत् पूर्ववत् ॥ ५ ॥

रामपक्षे पुरः अग्रे प्रथमं सुरमागधं सुरदेवैः सहस्रयक्षैश्च मग-
धयति परिवेष्टयते इति सुरमगधः स एव सुरमागधस्तं सहस्रयक्षा-
धिष्ठितं वजावर्तार्गवावर्तनामकन्धनुः अभिनमय्य नमयित्वा तदनु
घनुर्नमनानन्तरं मुदः पदम् हर्षकारकं तद्वरदाम सीतावरणस्वजम्
अभिनमय्य स्वकण्ठार्पितं विधाय्य वरुणदिक् प्रभया मभया अरिगता
शत्रुभूता अमुना रामेण सुहृदा मित्रभूता ॥ ५ ॥

सवरणं वरणं सरित्तस्तटे,

हरिरधाद् धरणेः खवलस्थितौ ।

सवलयः खल्लु सिन्धुमनोतरत्,

स्वमहसा महसारमहानृपेः ॥ ६ ॥

अन्वयः—धरणेः हरिः स्वबलस्थितौ सरितस्तटे सवरणं वरणं भयात्
स खलु सचलयः स्वमहसा महसारमहानृपैः सिन्धुमतीतरत् ॥ ६ ॥

न्याख्या—धरणेः पृथिव्याः हरिः इन्द्रः धरणीन्द्रः स्वबलस्थितौ
स्वबलस्य सैन्यस्य स्थितौ स्वसैन्यनिवेशाय सरितस्तटे सरतः अपरो-
दधेस्तटे रोघसि सवरणं वरणं वरणेन प्राकारेण सहितम् तदानीं सेना-
रक्षकरूपप्राकारसहितम् वरणं स्थितिं उपनिवेशम् अथात् कृतवान्
सेनामन्निवेशं कृतवानित्यर्थः सचलयः सपरिकरः स्वमहसा निजतेजसा
महसारमहानृपैः महेन उत्सवेन सारः श्रेष्ठः यो महानृपः तैः यद्वा
महस्तेजोयत् यः सारोचलम् स महसारः स चासी महानृपश्चेति मह-
सारमहानृपः तैः तेजोवद्भिर्नृपैः सहेति शेषः सिन्धुम् सिन्धुनामानं
नदीविशेषम् अतीतरत् तरतिस् ॥ ६ ॥

शिवमगुः किल कोटिमुनीश्वरा,

यदिह तां स शिलां सहसा दधे ।

प्रतिकृतीः प्रणनाम ततोऽर्हतां,

व्रजनतो जनतोपकरीर्नृपः ॥ ७ ॥

अन्वयः—यदिह किलकोटिमुनीश्वराः शिवमगुः तां शिलां स सहसा
दधे ततः व्रजनतः नृपः जनतोपकरीः अर्हतां प्रतिकृतीः प्रणनाम ॥ ७ ॥

न्याख्या—यद् यस्मात् इह कोटिशिलातीर्थे कोटि मुनीश्वराः
कोटिसंग्घकमुनिप्रवराः शिवम् मोक्षम् अगुः किल गताः किल ताम्
शिलाम् स भरतचक्रवर्ती महसा व्रटिति आदधे घृतवान् ततः तदन-
न्तरम् व्रजनतः गमनतः नृपः भरतमहीपतिः जनतोपकरीः जन्मानां
लोकानां तोपकरीः तुष्टिकरीः कल्याणसंपादिकाः अर्हतां जिनानाम्
प्रतिकृतीः प्रतिमाः प्रणनाम प्रणतिस्म ॥ ७ ॥

उपतमिस्रचलद्बहुसेनया,

व्यपनयन्ननयाद्विनयादरात् ।

अवितथाः पथि पूर्वकथा युधात्,

समशृणोन्मसृणोऽवनिजे निजे ॥ ८ ॥

अन्वयः—उपतमिस्रचलद् बहुसेनया विनयादरात् अनयात् व्यपनयन् पथि युधात् अवितथाः पूर्वकथा. निजे भवनिजे मसृणः समशृणोत् ॥ ८ ॥

व्याख्या—बहुसेनया अनेकविधसैन्येन सह उपतमिस्रचलत् तमिस्रानामकगुहां प्रति चलत् उपतमिस्रं चलतीति उपतमिस्रचलत् वेनयादरात् विनयस्य शिक्षाया अनुनयस्य सौजन्यस्य वा आदरात् सम्मानात् अनयात् अनीतेः लोकमिति शेषः व्यपनयन् विनयादरेण अनीतितः लोकान् पृथक्कुर्वन् इति भावः निजे स्वकीये अवनिजे लोके-मसृणः ऋजुः अकर्कश इत्यर्थः स्वकीयजनानुकूल इति भावः पथि-मार्गे युधात् पण्डितात् अवितथाः मत्याः पूर्वकथाः प्राचीनेतिहासाः पूर्वेषाम्वा चरित्राणि समशृणोत् आकर्णितवान् ॥ ८ ॥

जगति यः सविता भविताऽर्चिषा,

स नु गुहां सवहां नवपथया ।

ध्रुवमतीत्य गिरेस्तदुदग्दिशो,

वशमधाच्छमधीरणया-जनम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—यः जगति अर्चिषा सविता भविता स नु नवपथया सवहां गिरेः गुहां ध्रुवमतीत्य शमधीरणया तदुदग्दिशः जनम् वशमध्यात् ॥ ९ ॥

व्याख्या—यः भरतचक्रवर्ती अर्चिषा तेजसा प्रतापेनेत्यर्थः जगति भुवने सविता मृत्युः भविता भविष्यति स नु इति चित्तकं नव-पथया नूमसेतुरुपपद्धत्या सवहां बहया उनमग्रानिमग्राभिधाननदी-द्वयया सहिता इति सवहा ताम् गिरेः वैताट्यपर्वतस्य गुहां तमिस्रा-

नाम्नीं गुफां ध्रुवमतीत्य समुल्लंघ्य तदुदग्दिशः तदुत्तरदिशायाः जनम्
तदुदग्दिशस्थितम्लेच्छादिलोकम् शमधीरणया शमा शान्ता या धी-
र्बुद्धिस्तस्या ईरणया प्रेरणया शान्तिबुद्धिप्रयोगेन वशम् स्वाधीनम् आ-
त्मसात् अधात् अकृत ॥ ९ ॥

परदलत्रितयं दलयन् बलं,

प्रचलयन् कलयन् सततो धनम् ।

ऋपभकूटनिजाह्वयलेखने,

महिमभूहिमभूभृतमभ्यगात् ॥ १० ॥

अन्वयः—स परदलत्रितयं दलयन् बलम् प्रचलयन् सततं धनम् कलयन्
ऋपभकूटनिजाह्वयलेखने महिमभूहिमभूभृतम् अभ्यगात् ॥ १० ॥

व्याख्या—स चक्रवर्ती परदलत्रितयं परेषां शत्रूणां आपात,
नागहमार, हिमाद्रिकुमाराणां दलत्रितयं सैन्यत्रयम् दलयन् पराज-
जयमानः बलं स्वकीयसैन्यम् प्रचलयन् गमयन् ततः पराजितनृपात्
धनम् संपत् कलयन् संचिन्वन् ऋपभकूटनिजाह्वयलेखने ऋपभकूट-
नामपर्वते यस्मिन्निजाह्वयलेखनम् स्वामिधानाङ्कनम् तस्मिन् “ निमित्ते
सप्तमी ” महिमभूहिमभूभृतम् महिम्नः महत्तायाः भूःस्थानम् इति
महिमभूः स चासौ हिमभूभृचेति महिमभूहिमभूभृत् हिमालयपर्वतस्तं
अभ्यगात् अभ्ययासीत् ॥ १० ॥

पुनरुपेत्य धरं खचरेशिनां,

परदरीमपि खण्डनिपातिनीम् ।

समतिगत्य निधीन्नव सन्निधौ,

न स मदी समदीधरदीश्वरः ॥ ११ ॥

अन्वयः—पुनः खचरेशिनाम् धरम् उपेत्य खण्डनिपातिनीम् परदरीमपि
समतिगत्य न समदी ईश्वरः सन्निधौ नवनिधीन् समदीधरत् ॥ ११ ॥

व्याख्या—पुनः पुनरपि स्वचरेशिनाम् विद्याधराणाम् नमि-
नमिप्रभृतीनाम् धरम् पर्वतम् उपेत्य आगत्य तत्रत्यान् विजित्य खं-
डनिपातिनीम् खण्डप्रपातानाम्नीम् परदरीम् महतीं गुफाम् समति-
गत्य समतीत्य स राजा मदी अहङ्कारवान् न ईश्वरः, ऐश्वर्यसम्पन्नः
सन्निधौ समीपे नवनिधीन् नवप्रकारान् निधीन् ऐश्वर्यविशेषान् सम-
दीधरत् धृतवान् “महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकु-
न्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नवेत्यमरः” ॥ ११ ॥

सुरधुनीतटगानधुनीत स,

क्षतपरातपराज्यपरिग्रहः ।

स्वपुरमाप्य समास्त पुनः पुना,

रसमयान् समयाननयन्महैः ॥ १२ ॥

अन्वयः—स सुरधुनीतटगान् अधुनीत क्षतपरातपराज्यपरिग्रहः स्वपुर-
माप्य पुनः पुनः महैः रसमयान् समयान् अनयत् समास्त ॥ १२ ॥

व्याख्या—स भरतचक्रवर्ती सुरधुनीतटगान् गंगातटस्थान्
अधुनीत अकंपयत पराजितवान् क्षतपरातपराज्यपरिग्रहः क्षतात्
दृःखात् परे भिन्नाः रहिता इत्यर्थः इति क्षतपराः तपतीति तपः घृष्यः
आतपात् सूर्यप्रकाशपर्यन्तं मर्षादायामव्ययीभावः क्षतपराः आतपं
राज्यपरिग्रहो यस्य सक्षतपरातपराज्यपरिग्रहः स्वपुरं स्वनगरम् आप्य
प्राप्य समागत्येत्यर्थः पुनः पुनः भूयोभूयः महैः उत्सवैः “मह उद्द-
व उत्सव इत्यमरः” रसमयान् सरसान् समयान् कालान् अनयन्
व्यतीतयन् समास्त आतिष्ठते ॥

अन्यपक्षेऽपि स सुरधुनीतटगान् सुरान् देवान् धुनाति स्वसा-
मर्थेन कम्पयतीति सुरधुनी राक्षससेना तस्यास्तटं समीपं कक्षं वा
तत्र गच्छतीति तान् राक्षससेनापक्षपातिनः अधुनीत व्यकंपयत पद्मा

सुरधुनी गंगा तां वटति स्वसंगमेन सौभाग्योन्नतिङ्करोतीति सुरधुनी-
वटः समुद्रः तत्र गच्छतीति तान् समुद्रवटगान् राक्षसान् पापिष्ठान्
अधुनीव इत्यर्थोपि परिस्फुरति अन्यत् समानम् ॥ १२ ॥

विहितवान् हितवार्षिकदानतो,

व्रतदशां तदशान्तमहोत्सवैः ।

घनतपा नतपादकजः सुरै-

र्मदनतोदनतो वनभावनः ॥ १३ ॥

अन्वयः—घनतपाः सुरैः नतपादकजः मदनतोदनतो वनभावनः हितवा-
र्षिकदानतः तदकारामहोत्सवैः व्रतदशां विहितवान् ॥ १३ ॥

व्याख्या—घनतपाः घनो महान् तपः प्रभावो यस्य स मह-
त्पराक्रमः नतपादकजः सुरैर्देवैर्विघ्नाधरादिभिः नतः प्रणतः पादकजं
चरणकमलं यस्य स अथवा सुष्ठु रांतीति सुराः नृपाः तैः नतपा
दकजः नमस्कृतचरणकमलः मदनतोदनतो वनभावनः मदयतीति
मदनं मधु सुरेति यावत् तस्य तोदनतः निराकरणतः अथवा मदनस्य
कामस्य तोदनतः स्वसौन्दर्यात् पराजयतः यद्वा मदनस्याहंकारस्य
तोदनतस्त्यागतः अहंकारपरित्यागात् अवनभावनः अवने रक्षणे
भावना विचारणा यस्य स प्रजारक्षणसावधानः यद्वा वने तपोवने भाव-
ना बुद्धिर्पस्य स हितवार्षिकदानतः हितं हितार्थं यद्वार्षिकदानं तस्मात्
तदशांतमनोरथैः तस्याः सुन्दर्याः अशान्तमहोत्सवैः अहर्निशमुद्भवैः
व्रतदशां सुन्दरी व्रतग्रहणदशां विहितवान् कृतवान् ॥ १३ ॥

अन्यपक्षे—हितवार्षिकदानतः हितमिष्टसाधनभूतं परिणाममं-
गलजनकं यद्वार्षिकदानं संवत्सरव्यापकदानम् रामपक्षे चतुर्दशवर्षं यावत्
वनवासस्येति शेषः दानं पालनम् ततः “दानं गजमदे पालने छेदने
इति शब्दस्तोममहानिधिः” व्रतदशां दीक्षाग्रहणदशां वनवासनियमं

वा विहितवान् कृतवान् कैः अशांतमहोस्तवैः अन्यदुक्तप्रायम् ॥१३॥

विभविनां भविनां सहिते हिते,

वितरणात्तरणात्तरसा भवात् ।

श्रितसमेतसमेतगिरौ कृता-

व्यसनभासनभाक् प्रभुराययौ ॥ १४ ॥

अर्थः-- विभविनां भविनां सहिते हिते श्रितसमेतसमेतगिरौ तरसा भवात् वितरणात् हिते वितरणात् कृताव्यसनभासनभाक् प्रभुः आययौ ॥१४॥

व्याख्या—विभविनां विभवशालिनां धनिनामित्यर्थः सहिते संयुक्ते श्रितसमेतममेतगिरौ श्रितः आश्रितः शमेन शांत्या इतः युक्तः शमेतः श्रितः शमेतो यत्र सश्रितशमेतः स चासौ समेतगिरिथेति श्रितशमेतसमेतगिरिस्तत्र हिते कल्याणजनके तरसा झटिति भवात् संसारात् वितरणात् निवारकात् संसारविरक्तिकरणात् कृताव्यसनभासनभाक् कृतः समाश्रितः यो व्यसनः संसारानभिनिवेशः तस्य भासनं तेजः तस्माद्भासनं तेजो भजते इति तथोक्तः प्रभुः जिनेश्वर आययौ आजगाम ॥ १४ ॥

रामकृष्णपक्षे—वितरणात् वितः निवृत्तः यो रणः संग्रामः तस्मात् “वातेरितड औणादिकः” तरसा झटिति भवात् ममुद्रजलात् तरणात् पारीणत्वात् विभविनां धनिनां भविनां कल्याणवतां सहिते युक्ते हिते हितकारके श्रितममेतममेतगिरौ शमेन शांत्या इतः युक्तः शमेतः शांतिपुक्तः श्रितैः आश्रितैः गिरिवामिभिः ममेतः सहितः इति श्रितममेतः स चासौ शमेतः श्रितसमेतशमेतः स चामौ गिरिथेति श्रितममेतसमेतगिरिस्तस्मिन् चित्रकूर्दसु वेलाद्रौ र्वचतके वा कृतः आश्रितः योऽव्यसनः केऽपि अनभिनिवेशः तेन भासने भजते इति तथा प्रभुः रामः कृष्णो वा आययौ समागतवान् ॥ १४ ॥

हततमास्ततमास्तवनैः स्तुतः,

क्वचन भाविनयाद् विनयात् क्वचित् ।

शुभविभा भविभाग्यबलात् पदौ,

भुवनपावनपावनधीर्दधे ॥ १५ ॥

अन्वयः—ततमास्तवनैः स्तुतः-हततमाः भुवनपावनपावनधीः शुभविभाः क्वचन भाविनयात् क्वचिद्विनयात् भविभाग्यबलात् पदौ दधे ॥ १५ ॥

व्याख्या—ततमा विस्तृता ये स्तवनास्ते ततमास्तवनास्तैः अतिविस्तृतस्तुतिभिः स्तुतः कृतस्तवनः हततमा हतं विनष्टं तमः किल्विषं यस्य स विनिवृत्ततमाः शुभविभाः शुभा शोभना विभा प्रकाशो यस्य स भुवनपावनपावनधीः भुवनस्य जगतः पावने पवित्रतायां पावना पूता निर्मला धीर्षस्य संसारपूतकरणपवित्रज्ञानवान् क्वचन कुत्रापि भाविनयात् भाविनां भाग्यवतां जनानां नयात् अनुनयात् यद्वा भावी भविष्यन् यो नयः शुभावहो विधिः तस्मात् “नयः शुभावहो विधिरित्यमरः” क्वचित् कुत्रापि विनयात् श्रद्दालुजनविनयतः प्रार्थनातः भविभाग्यबलात् भविनां शुभानुष्णापिनां भाग्यबलात् शुभादृष्टवशात् पदौ पादौ दधे धृतवान् निहितवान् यत्रायं गच्छति तत्रत्यजनानां शुभादृष्टमेव प्रभवतीति भावः ॥ १५ ॥

भृशमये समये किल केवलं,

स कलयन् वलयन्नगमाश्रयत् ।

अधिकृताधिकृतानशने वै,

शिवरमां वरमाङ्गलिकीं दधौ ॥ १६ ॥

अन्वयः—भृशमये समये स किल केवलं कलयन् नग कलयन् आश्रयत् अधिकृताधिकृतानशनेन वै शिवरमां वरमाङ्गलिकीन्दधौ ॥ १६ ॥

व्याख्या—भृशमये समये अयते गच्छतीति अयः तस्मिन् भृशमतिशयम् समये काले अये गते सति “दीक्षाकालात् पूर्वलक्ष क्षपयित्वा तदा प्रभु”रिति तच्चरिते किल इति निश्चये स प्रभुरादीश्वरः केवलम् केवलज्ञानम् कलयन् आश्रयन् नगम् अष्टापदगिरिम्बलयन् अष्टापदपर्वतं प्रतिगच्छन् नगम् पर्वतम् आश्रयत् प्रापत् अधिकृताधिकृतानशनेन अधिकृतम् अधिकारप्राप्तम् यत् अधिकृतानशनम् स्वीकृतानशनम् अधिकारप्राप्तत्वेन स्वीकृतानशनः त्यक्तचतुर्विधाहारः तेन शिवम् मोक्ष एव रमा लक्ष्मीस्तां शिवरमां मोक्षलक्ष्मीं वरमाङ्गलिकीं वरा श्रेष्ठा या मांगलिकी मङ्गलसाधिका ताम् निरतिशयमङ्गलप्रयोजिकाम् दधौ धारयामास मोक्षं प्रापेति भावः ॥

श्रीशांतिनाथपार्श्वनाथपक्षे—नगमित्यस्य समेतगिरिम् समेतशिखरमिति प्रसिद्धम् ॥

श्रीनेमिनाथपक्षे—नगमिति गिरिनारपर्वतम् अधुनापि गिर इति नाम्ना प्रसिद्धोऽयन्नगः ॥

श्रीमहावीरपक्षे—न गच्छतीति नगः नगरम् पात्रापुरमित्यर्थः ॥

रामपक्षे—भृशमये समये भृशमतिशयं समये काले अये गते सति स रामः केवलं केवलज्ञानम् कोटिशिलायाम् कलयन् आश्रयन् बलयन् ततोऽपि विहरन् नगम् शशुञ्जपगिरिम् आश्रयत् प्रापत् अधिकृताधिकृतानशनेन अधिकारप्राप्तत्वेन स्वीकृतचतुर्विधाहारपरित्यागेन वरमांगलिकीम् अतिशयकल्याणजननीं शिवरमां मोक्षलक्ष्मीन्दधौ धारयामास प्राप ॥ १६ ॥

कृष्णपक्षे—म कृष्णः केवलम् के जले मधुद्राम्बुनिबलयति रमते इति केवलम् कलयन् भृशमतिशयं ममगे अये व्यतीते मति बलयन् परिभ्रमन् नगम् अश्वतरुम् आश्रयत् प्रापत् अधिकृताधिकृतानशनेन

अत्यंताधिकृतायोऽनशनो जलानशनः जलवृषाजनितशुष्ककण्ठता तेन
वरमांगलिकीम् मंगं गमनम् लाति गृह्णातीति मंगलः मंगलाय पर-
लोकगमनाय हिता मांगलिकी वरा मांगलिकी वरमांगलिकी ताम्
शिवरमां शेतेऽस्मिञ्जगत् इति शिवः मरणं सैव रमा रमते जीवो यस्यां
सा रमा इति शिवरमां मरणक्रीडान्दधौ धारयमास ॥ १६ ॥

उपरतापरतापरतापना-

दविरताद्विरतापि यदुग्रता ।

शुचिरसौ चिरसौख्यमधारय-

दसमधीः शमधीरजितात्मना ॥ १७ ॥

अन्वयः—अविरताद् उपरतापरतापरतापनात् यदुग्रतापि विरता भवती
शुचि. असमधीः शमधीरजितात्मना चिरसौख्यम् अधारयत् ॥ १७ ॥

व्याख्या—अविरतात् संततात् उपरतापरतापरतापनात् उपर-
तम् निरस्तम् पृथक्कृतमित्यर्थः अपरस्य भावः अपरता भिन्नता तस्याः
अपरतायाः भिन्नतायाः पृथक्त्वस्येत्यर्थः परम् उत्कृष्टम् अतिशयम्
तापनम् सन्तापनम् उपरतं निरस्तम् यत् परतापरतापनम् तस्मात्
तथोक्तात् यदुग्रतापि यस्य यदीयस्य उग्रतापि तीक्ष्णता कर्कशतेत्यर्थः
विरता निर्गता उग्रतापि त्यक्तेति भावः शुचिः पवित्रोऽसौ असमधीः
असमे अयोग्येऽपि धीर्बुद्धियस्य स असमधीः असमेपि समानबुद्धिः
शमधीरजितात्मना शमधीरेण शमज्ञानेन जितः स्वायत्तीकृतः आत्मा
येन स शमधीरजितात्मा तेन तथोक्तेन चिरसौख्यं अतिसौख्यम् अ-
धारयत् आश्रयत् ॥ १७ ॥

असितताकृतिविश्वतपोदिवा-

परततत्परमानववासरे ।

प्रवरसंवरसंवृतविक्रिये-

ऽजनि शिवे निशि वेदम परात्मनः ॥ १८ ॥

अन्वयः—असितताकृतिविश्वतपोदिवा परतत्परमानववासरे प्रवरसम्बर-
संवृतविक्रियेऽनिशि शिवे परात्मनः वेदम अजनि ॥ १८ ॥

व्याख्या—असितताकृति सितस्य शुक्लस्य भावः सितता शुक्लता
न सितता असितता आकृतिः स्वरूपं यस्य स असितताकृतिः कृष्णः
विश्वान् तापयतीति विश्वतपः “तपेः कसुन्” कामः तस्य तपः विश्व-
तपस्तप इत्यत्रैकतपश्शब्दस्य लोपाऽविवक्षातः इति विश्वतप इत्यस्यैव
माघकृष्णत्रयोदशीत्यर्थः कथमपि समायातः तस्य दिवा दिनेऽपरः
पूर्वभागः पूर्वाह्न इति यावत् तत्परो यो मानवः स फाल्गुननामधेया-
ऽर्जुनः तस्य वासरः रविः श्वेतवाहनत्वात् श्वेताश्वः सूर्य इति सादृश्येन
सूर्यः तस्मिन् माघकृष्णे त्रयोदशीरथौ प्रवरसम्बरसम्बृतविक्रिये प्रवरः
श्रेष्ठः यः सम्बरः वैराग्यः स प्रवरसंवरः तेन संवृता निरुद्धा विक्रिया
विकारो तस्मिन् तस्मिन् तथोक्ते शिवे मोक्षेऽनिशि दिवसे परात्मनः
परमात्मनः ऋषमस्वामिनः वेदम प्रवेशनम् अजनि मोक्षगमनमभूत्
इति भावः ॥ १६ ॥

शान्तिनाथपक्षे असितताकृतिः कृष्णो यो विश्वस्य द्वादश्यास्तपो
ज्येष्ठः तस्मिन् अर्थात् ज्येष्ठकृष्णद्वादशस्यामन्यत् सुगमम् ॥

घनमहानमहा रजताचलं,

ध्रुवमितोऽक्रियया रजताचलम् ।

भरतराड् रतरागत्रिमोचनाद्,

मुदमधादमधावपि तद्दिशा ॥ १९ ॥

अन्वयः—घनमहान् भमहा रजताचलम् ध्रुवम् इतः अक्रियया रजता-
चलम् रतरागत्रिमोचनाद् भरतराड् भमधावपि तद्दिशामुपेत अघात् ॥ १९ ॥

व्याख्या—घनमहान् घनः अतिशयः-महान् घनमहान् अथवा घन इव मेघ इव महान् घनमहान् अमहा अमम् रोगं हतवान् इति अमहा रोगनाशकः ध्रुवम् निश्चितम् रजताचलम् हैमाद्रिम् इतः गतः दिग्विजयक्रमेण हैमाचलं गतः अक्रिययारजताचलम् अक्रियया अव्यापारेणैव रजताचलम् स्वर्णपर्वतम् इतः प्राप्तः ये गत्यर्थकास्ते प्रापत्यर्थका इति भावः रतरागविमोचनात् रते स्त्रीपुंसगे यो रांगोऽनुरागस्तस्य विमोचनात् त्यागात् अमघात्रपि अवसन्तेपि वसन्तऋतुं विनापि तद्दिशा तदिव वसन्त इव मृदम् हर्षम् अधात् धारयतिस्म ॥

अन्यपक्षे—घनमहान् अतिशयमहत्तरः अमहा रोगविनाशकारकः रजताचलम् स्वर्णपर्वतम् इतः प्राप्तः “रजत रूप्ये, गजदन्ते, रुधिरे, हरि, शैले, स्वर्णे धवले इति शब्दस्तोममहानिधिः” क्रियया व्यापारेण धैर्येणेत्यर्थः रजताचलमिव रजतगिरिरिव भरतराद् भरति लोकान् पोषयतीति भरतः तेषु राजते इति भरतराद् भरणकर्तृषु श्रेष्ठः रतरागविमोचनात् रते रमणे मोहने यो रांगोऽनुरागस्तस्य विमोचनात् त्यागात् अमघात्रपि अवसन्तेऽपि मृदम् हर्षम् अधात् अयात् ॥ १९ ॥

तदनु तन्नगरं नगरजनं,

व्यधित साधितसाभ्रककुङ्कुमैः ।

द्रुतमपातमपापमतो न तत्,

ऋभुवनेर्भुवनैस्तुलितश्रिभिः ॥ २० ॥

अन्वयः—तदनु साधितसाभ्रककुङ्कुमैः तन्नगरं नगरजनं व्यधित अयातम् आगतम् अतः तुलितश्रिभिः ऋभुवनेः भुवनैर्द्रुतस्य तत् ॥ २० ॥

व्याख्या—तदनु तत्पश्चात् तत् नगरं स्वकीयं पुरम् साधितसाभ्रककुङ्कुमैः अभ्रकेन सहितः साभ्रकः ॥ चासौ कुङ्कुमथेति साभ्र-

ककुम्भः साधितः शोधितश्चासौ माभ्रककुम्भश्चेति तैः साधितसाभ्रक-
कुम्भैः शुद्धाभ्रककुम्भैः नगरंजनम् नग इव पर्वत इव रञ्जनं शोभि-
तम् तत् नगरमिति शेषः अपातम् पातरहितम् अपापम् पापशून्यम्
निष्कल्मषम् तुलितश्रमिः तुलिता साम्यीकृता श्रीर्यतः तैः समान-
संपद्भिः ऋभुवनैः स्वर्गैः भुवनैरन्यारन्यभुवनैर्द्रुतम् नानुसृतम् व्यधित
व्यरचयत कैरपि भुवनैर्न तुलितमित्यर्थः ॥ २० ॥

स्थलमभूद् भुवि योगिवियोगि तत्,
बहुशुचाहुशुचावचिराज्ज्वलत् ।

नदवनन्दवनन्दनतोऽभवद्,
न हरिणा हरिणातिशये कृते ॥ २१ ॥

भावयः—भुवि तत् स्थलम् योगिवियोगि अभूत् बहुशुचा हु इति वितर्के
शुचौ अधिराज्ज्वलन् हरिणा हरिणातिशयेकृते नदवनम् दवनन्दनतो न अभव-
त् ॥ २१ ॥

व्याख्या—भुवि पृथिव्यां तत् स्थलम् यत्र वर्णनीयनायकाः शरीरं
यत्कवन्तः तत्स्थानम् अचिरात् योगिवियोगि योगिनां चरित्रना-
पकानां वियोगि रहितमभूत् जातम् तत्स्थलम् बहुशुचा अत्यधिक-
शोकेन हु इति वितर्के शुचौ आपाटे वर्षासमयेऽपीत्यर्थः ज्वलन्
उत्तममभवत् हरिणा हरिणातिशये कृते हरिणा मेघेन हरिणा राज्ञा च
अतिशये उत्कृष्टे कृते रचितेऽपीत्यर्थः भरतादितदुत्तरराज्याधिकारिणा
मेघेन च शोकशान्तिरचितेऽपि दवनन्दनतः दवस्य अन्तर्दाहस्य नन्द-
नतः आश्लेषतः विशेषार्थकस्यापि सामान्यार्थकत्वम्प्रकरणादिति कवि-
समयोऽत एव दवशब्दस्य वनाग्निवाचकत्वेऽपि प्रकृते संतापकत्व-
मात्रार्थकत्वमिति भावः नन्दवनम् नन्दस्य इदस्य वनम् न अभवत्
संतापशामकं न जातमित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रथमतीर्थकृता परिपालिता,
तदनु बाहुबलीशजयश्रिता ।

भरतचक्रभृता ह्यभिनन्दिता,

युगलिता गलितात्र यतो दिनात् ॥ २२ ॥

अन्वय.—प्रथमतीर्थकृता परिपालिता तदनुबाहुबलीशजयश्रिता हि भरतचक्रभृता अभिनन्दिता अत्र यतो दिनात् ततो दिनात् युगलिता गलिता ॥ २२ ॥

व्याख्या—यतो दिनात् यद्दिनमारभ्य इयम्भूमिरिति शेषः प्रथमतीर्थकृता ऋषभप्रभृणा परिपालिता परिरक्षिता तदनु तत्पश्चात् बाहुबलीशजयश्रिता बाहुबली चासौ ईशश्चेति बाहुबलीशः तस्य जयम्बिजयमाश्रयतीति बाहुबलीशजयश्रिता बाहुबलीत्रपविजयविश्रुता भरतचक्रभृता भरतचक्रवर्तिना अभिनन्दिता कृताभिनन्दना तद्दिनादारभ्य “यत्तदोर्नित्यसाकांक्षत्वात्” अत्र भूमौ युगलेर्भावः युगलिता युगलिधर्मत्वम् गलिता निवृत्ता निरस्तेत्यर्थः ॥

अन्यत्र—प्रथमतीर्थकृता प्रथमम् तीर्थकृता तीर्थङ्करेण परिपालिता परि सर्वतः पालिता रक्षिता “पार्श्वनाथवौरस्वामिपक्षे रलयोः साम्यात्” परिपारिता सर्वतोभावेन पारिता कर्मसमापिता परिधातोः कर्मसमाप्त्यर्थकत्वात् यद्वा प्रथमं तीर्थकृतं आसमंतात् परिपालयतीति तथा प्रथमतीर्थकरलालनपोषणवर्धनसंपादिकेत्यर्थः तदनु बाहुबलीचासौ ईशश्चेति तथा भुजबलशालीनृपः तस्योत्कर्षेण श्रिता आश्रिता भरति लोकमिति भरतः अथवा भरति घर्मादिकमिति भरतः तेषां चक्रः समूहस्तं विभर्त्तीति भरतचक्रभृत् तेन अभिनन्दिता स्वनिवासेन मण्डिता यतः दिनात् तस्मादिनादारभ्येति शेषः अत्र भूमौ नगरे वा युगलिता युगं युगं लाति गृह्णातीति युगलः तस्य भावो युगलिता पापपुण्यौ “सुखदुःखौ” वियोगसंयोगौ वा गलिता निरस्ता जिनेन्द्र-

प्रभावात् तत्र पुण्यस्य धर्मस्य सुखसंयोगस्यैव स्थितिर्न तत्सहचरस्य
पापादेरित्यर्थः ॥

रामकृष्णपक्षे—प्रथमतीर्थकृता प्रथमम् आदौ तीर्थकृता तीर्थ
हितशामनं करोतीति तीर्थकृत् तेन रामेण कृष्णेन वा परिपालिता
सम्यग्वेक्षितां तदनु तत्पश्चात् बाहुबलीशजयश्रिता भुजबलशालि-
नृपोत्कर्षश्रिता भरतचक्रभृता भरणपोषणकारकेन अभिनन्दिता या
नगरी यतो दिनादारभ्य ततोदिनादत्रनगरे युगलिता प्रतिद्वन्दिता
गलिता सर्वेषां राजानघीनत्वात् परस्परभस्पर्द्धन्त इति भावः ॥२२॥

तृपितभूपितभूरिवियोगिना-

मृतमृतेन मृतेन (?) पदात्स्वयम् ।

तदनु तन्नगरे नगरैवते-

त्युभयतो भयतोयधिविप्लवः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मृतेन तृपितभूपितभूरिवियोगिनाम् मृतम् मृते स्वयंपदात्
तदनु तन्नगरे नगरैवते इति उभयतः भयतोयधिविप्लवः ॥ २३ ॥

व्याख्या—हे मृतेन । मृतः परलोकगतः इनः राजा यस्य
स मृतेनस्तत् संबुद्धौ हे मृतेन मृताधिप ! तदनु तदनन्तरम् तन्नगरे
तस्मिन्पुरे नगरैवता रे अस्यास्तीति रेवान् नग इव रेवान् नगरैवान्
तेन प्रच्छन्नगुप्तघनवता तृपितभूपितभूरिवियोगिना तृपितः संजातवृषः
भूपितः अलंकृतः अथवा भूवि भूमौ उपितः स्थितः तृपितश्चासौ भूपि-
तश्चेति तृपितभूपितः स चासौ भूरिवियोगी चेति तृपितभूपितभूरि-
वियोगी तेन अमृतमृतेन अमृताय मोक्षाय मृतेः मृत्युवशगतः इनो
यस्य स अमृतमृतेनस्तत्संबुद्धौ हे अमृतमृतेन उभयतः इहलोकतः
परलोकतश्च यद्वा उभयतः भूरिवियोगिजनत्वेन किमपि कर्तुमलसेन
नगरैवता गुप्तघनेन कस्मैचिदपि किमप्यप्रवृत्ततेति उभयथा मयात्

साध्वसात् तोयधेश्च तुद्यते तूयते वा तोयः व्यथा हिंसा वा तद्धीयते
यस्मिन् स तोयधिः तस्माच्च विप्लवः पराभवः जात इति शेषः ॥२३॥

यमकालंकारः ।

कृष्णपक्षे—भयतोयधिविप्लवः भयः भयजनकः तोयधिविप्लवः
समुद्रकर्तृक उपद्रवः सर्वतो जलमग्नता जातेति शेषः कृष्णप्रयाणान-
न्तरं द्वारकायाः समुद्रमग्नतेति पौराणिका इति भावः ॥ २३ ॥

सकमलाकमलाशयभूरभू-

न्नरमणी रमणीललनैः श्रिया ।

असुरभिः सुरभिप्रसवेऽपि सा,

नरचिता रचिताह्वधूमतः ॥ २४ ॥

अन्वयः—नरचिता स कमला कमलाशयभूः रचिताह्वधूमतः सुरभिप्रस-
वेऽपि असुरभिः रमणीललनैः श्रिया रमणी न अभूत् ॥ २४ ॥

व्याख्या—नरचिता नरैर्नागरिकजनैश्चिता व्याप्ता परिपूर्णा अपि
स कमला कमलेन पंकजेन सहिता यद्वा कमलया लक्ष्म्या शोभा
संपत्त्या वा सहिता सकमला सश्रीका कमलाशयभूः आसमंताच्छेते
यस्मिन् स आशयः “आहपूर्वकाच्छतेराघारेऽप्” कमलायाः लक्ष्म्याः
आशयः कमलाशयः सा चासौ भूथेति कमलाशयभूः अथवा कम-
लस्य सरोजस्य आशयः कमलाशयः स चासौ भूथेति कमलाशयभूः
रचितात् जनितात् दवधूमतः वनाग्निधूमात् सुरभिप्रसवेऽपि सुरमेर्व-
संतस्य प्रसवे उन्पत्तावपि सुरभिमात्राज्येऽपि असुरभिः अमनोहरा
यद्वा सद्गन्धरहिता “वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिग्रीष्म उष्मक इत्यमरः”
तथा च रमणीललनैः श्रियाः रमण्याः रामायाः ललनः प्रेयान् इति
रमणीललनः तैः श्रिया शोभया संपत्त्या वा रमणी मनोहादिनी न
अभूत् न अजनिष्ट ॥ २४ ॥ यमकः विशेषोक्तिश्चालंकारौ ॥

स विषयो विषयोजनभक्ष्यवत्,

सुमनसां मनसां भयकारणम् ।

भुवि दितो विदितोऽपि तदाभया-

शवरसंवरसंकलितोऽभवत् ॥ २५ ॥

अन्वयः—स विषयः विषयोजनभक्ष्यवत् सुमनसां मनसां भयकारणम् भुवि दितो विदितोऽपि तदा अभयाशवरसंवरसंकलितः अभवत् ॥ २५ ॥

व्याख्या—स विषयः सांसारिकविषयाभिलाषः देशश्च विषयोजनभक्ष्यवत् विषेण गरलेन योजनं संयोजनम् यस्य तत् विषयोजनम् तच्च भक्ष्यश्चेति विषयोजनभक्ष्यम् तदिवेति विषयोजनभक्ष्यवत् विषमिश्रितान्नवत् सुमनसां सहृदयानां मनसां चित्तानां भयकारणम् मयहेतुः भुवि जगति विदितोऽपि प्रसिद्धोऽपि अनेकजनसेवितोऽपि दितः खण्डितः सन् तदा तस्मिन् समये अभयाशवरसंवरसंकलितः अभये मोक्षे आशा अभिलाषा यस्य स अभयाशः तस्य यो वरः श्रेष्ठः संवरः सन्निरोधः संयम इत्यर्थः तेन संकलितः संयुक्तः इति अभयाशवरसंवरसंकलितः मृगमुक्षुजनप्रबलवैराग्यविहितनिरोधः अभवत् सर्वथा मृगमुक्षुजनपरित्यक्तोऽजायत इति भावः ॥ २५ ॥

पुनरपि प्रबलाकृतिकोशला,

भगवतामुदयेन नु भाविनी ।

नवनवेभ्यनिवासविलासिनी,

वसुमती सुमतीशजयश्रिया ॥ २६ ॥

अन्वयः—भगवतामुदयेन पुनरपि प्रबलाकृतिकोशला नवनवेभ्यनिवा-सविलासिनी सुमतीशजयश्रिया वसुमती भाविनी ॥ २६ ॥

व्याख्या—भगवतां जिनेन्द्राणां उदयेन आविर्भावेन पुनरपि भूयोऽपि प्रबलाकृतिकौशला प्रबला महती या आकृतिः स्वरूपम् सा प्रबलाकृतिः तत्र कौशला चतुरा सा प्रबलाकृतिकौशला सुन्दराकृतिपटीयसी नवनवेभ्यनिवासविलासिनी नवनवः नूतनः य इभ्यः धनी यद्वा इभं हस्तिनमर्हतीति इभ्यः नृपः नवनवश्चासौ इभ्यश्चेति नवनवेभ्यस्तेषां निवासःस्थितिरिति नवनवेभ्यनिवासस्तेन विलासिनी शोभमाना अतिनूतननृपनिवासमनोहरा सुमतीशजयश्रिया सुष्ठु मतिर्यस्य स सुमतिः स चासौ ईशश्चेति सुमतीशः तस्य जयश्रिया विजयलक्ष्म्या वसुमती पृथ्वी “ सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वा वसुधरेत्यमरः” भाविनी भवित्री पुनरपि जिनेन्द्रोदये पृथ्वी सर्वगुणविशिष्टा भविष्यतीति भावः ॥ २६ ॥ अनुप्रासः ।

अन्यत्र भगवतां भाग्यशालिनामुदयेन समम्पुदयेनेति पूर्वप्राय मन्यत् ॥ २६ ॥

ध्रुवरमं वरमङ्गलसंगमं,

विभवसंभवसंज्ञतुरङ्गमम् ।

पुरमदो रमदोर्बलनायकं,

सुरसभारसभासि भविष्यति ॥ २७ ॥

अन्वयः—अदः पुरम् ध्रुवरमं वरमङ्गलसंगमम् विभवसंभवसंज्ञतुरङ्गमम् रमदोर्बलनायकम् सुरसभारसभासि भविष्यति ॥ २७ ॥

व्याख्या—अदः पुरम् इदं नगरम् ध्रुवरमम् ध्रुवं निश्चितं सततं वा रमणं यत्र तत् अथवा ध्रुवन्नियतं रमा लक्ष्मीः शोभा संपत्तिर्वा यत्र तत् ध्रुवरमम् नित्योत्सवं नियतलक्ष्मीकं वा वरमङ्गलसंगमम् वरमङ्गलानां निरतिशयोत्सवानाम् संगमम् संबन्धो यत्र तत्तथोक्तम्

वेभवसंभवसंज्ञतुरङ्गमम् विभवस्य सर्वसंपत्तेः संभव उत्पत्तिरिति वि-
भवसंभवः सम्यक् जानातीति संज्ञः “आतश्चोपसर्गे इति जानातेः कः”
बुद्धिमान् तुरं शीघ्रं गच्छतीति तुरंगमः अश्वः विभवसंभवश्च संज्ञश्च
तुरंगमश्चेत्येषां द्वन्द्वः इति विभवसंभवसंज्ञतुरंगमानि यत्र तत् अथवा
विभवसंभवसंज्ञौ तदभिधानौ तुरंगमौ जात्यशौ यत्र तत् ‘रमदोर्बल-
नायकम् रमम् शोभमानं दोर्बलम् बाहुबलं यस्य स रमदोर्बलः रमदो-
र्बलो नायको यत्र तत् यद्वा रमं दोर्बलम् यस्य सरमदोर्बलः रमदोर्ब-
लो नायको यत्र तत्’ सुरसभारमभासि सुराणां देवानां सभा परिपत्
इति सुरसभा तस्याः रसः अनुरागः सुरमभारमः तेन भासितुं प्रका-
सितुं शीलमस्येति तत् सुरमभारसभासि अथवा सुष्ठु राति ददातीति
सुरः तस्य सभा तथा भासि विकस्वरम् अथ च सुरः पंडितः तस्य मभा
तथा भासि भासनशीलम् मविष्यति जनिष्यति ॥ २७ ॥ यमकः ।

राज्यादिस्थितिरद्भुता विजयतेऽद्यापि प्रभोस्तेजसा,
नाम्ना सिद्धिरपि प्रसिद्धिसहिता सर्वेहितार्थे हिता ।
बुद्धिः साभ्युदया सतां समुदयानन्दाय संजायते,
श्रीसार्वप्रभुसार्वभौममहितो भूयात् स भूयः श्रिये ॥२८॥

इति श्रीसप्तसंधाने महाकाव्ये महोपाध्यायश्रीमेघविजयगणिकृते
दिग्विजयवर्णनो नामाष्टमः सर्गः संपूर्णः ॥ श्रीः ॥

अन्वयः—अद्यापि प्रभोस्तेजसा राज्यादिस्थितिः अद्भुता नाम्ना सिद्धिरपि
प्रसिद्धिसहिता सर्वेहितार्थे हिताः सतां समुदयानन्दाय साभ्युदया बुद्धिः संजायते
श्रीसार्वप्रभुसार्वभौममहितः ॥ भूयःश्रिये भूयात् ॥ २८ ॥

व्याख्या—प्रभोजिनेन्द्रस्य तेजसा प्रभावेण अद्यापि अधुनापि
राज्यादिस्थितिः राज्यादिमर्यादा अद्भुता सर्वातिशायिनी विलक्षण-

त्यर्थः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्चते नाम्ना अभिधेयेन प्रसिद्धिसहिता
 प्रख्यातियुता सिद्धिरपि अणिमाद्यष्टसिद्धिरपि सर्वेहितार्थे सर्वेषामी-
 हितः सर्वेहितः स चासौ अर्थश्चेति सर्वेहितार्थः तत्र हिता अनुकूल-
 साभ्युदया श्रेयस्करी बुद्धिर्मतिः सतां मञ्जनानां भव्यानामित्यर्थः
 समृदयानन्दाय अभ्युदयसुखाय संजायते सम्पद्यते श्रीमार्वप्रभुः अर्ह-
 त्प्रभुः सर्वेभ्यो हितः सार्वः स चासौ प्रभुश्चेति सार्वप्रभुः सर्वपुरुषाभ्यां
 णट्जाविति णः ५ पं. न्रु. सर्वजनीनः सार्वभौममहितः सार्वभौमेन
 चक्रवर्तिना नृपेणेति शेषः महिनः पूजितः इति सार्वभौममहितः
 सार्वप्रभुश्चासौ सार्वभौममहितश्चेति श्रीमार्वप्रभुमार्वभौममहितः स
 जिनेन्द्रः भूयः पुनः पुनः श्रिये निगतिशयानन्दाय भूयात् स्तात् अत्र
 श्लोके शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २८ ॥

इति शास्त्रविशारद-कविरत्न-भट्टारकाचार्यश्रीविजयसूतसूरीश्वरप्रणीतायां

सप्तसन्धानमहाकाण्डोपनिषद् "सरणी" टीकायां अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमः सर्गः ॥

अथार्ककीर्त्तैः प्रससार कीर्त्तिर्देवस्य वश्यं भुवनं विधातुम्।
मूर्त्तैव कल्याणवती सुनन्दा सुमङ्गलाङ्गोन्नयनेऽनुपक्ता १

अन्वयः—अथ अर्ककीर्त्तैर्देवस्य भुवन वश्यं विधातुं मूर्त्तैव कल्याणवती सुनन्दा सुमङ्गलाङ्गोन्नयनेऽनुपक्ता कीर्त्तिः प्रससार ॥ १ ॥

व्याख्या—अथ अथानन्तरम् अर्ककीर्त्तैः अर्कः मूर्यः इन्द्रो वा स्फटिकमणिर्वा विष्णुर्वा स इव कीर्त्तिः प्रतिष्ठा यस्य तस्य “प्रकाशकत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वात् निर्मलत्वात् सत्यगुणमात्राश्रयत्वाच्चोपमानत्वं सर्वेषाम्” देवस्य दीप्तिमतः भुवनम् लोकम् जगत् “विष्टपं भुवनं जगदित्यमरः” वश्यं स्वानुकूलं स्वाधीनं विधातुं मूर्त्तैव कल्याणवती मूर्त्तौ सत्स्वरूपा कल्याणवती कल्याणयुक्ता सुनन्दा सुप्तु नन्दयतीति सुनन्दा आनन्ददायिका सुमङ्गलाङ्गोन्नयनेऽनुपक्ता सुमङ्गलस्य कल्याणस्य भद्रस्येत्यर्थः अङ्गोन्नयने अङ्गोस्थाने अनुपक्ता अनुरक्ता कीर्त्तिः समज्ञा प्रतिष्ठेति यावत् प्रससार पप्राथ ॥ १ ॥ अत्र सर्गे उपजातिवृत्तिः ॥

आदीश्वरपक्षे—सुनन्दा सुमङ्गलाभिधाने पत्नीद्वये कीर्त्तैरुन्नयने विस्तारणे अनुपक्ता व्यापृतेति भावः ॥ १ ॥

यशोमती नाम परैव सिन्धुर्व्याविर्णनीया शतलब्धवर्णैः ।
नैर्मल्यवृत्तेः पयसां प्रवृत्तेस्तदुग्रजात्याः स महानुभावः ॥२॥

अन्वयः—यशोमती नाम परासिन्धुरेव शतलब्धवर्णैर्व्याविर्णनीया नैर्मल्यवृत्तेः पयसां प्रवृत्तेः तदुग्रजात्याः स महानुभावः ॥ २ ॥

व्याख्या—यशोमतीनाम परैव सिन्धुः यशोमती नाम्नी परा काचित् अन्या जलप्रवाहरूपतो भिन्नासिन्धुर्नदी एव उभयोर्विशेषणं

यथा व्याघ्रर्णनीया शतलब्धवर्णैः शतानि शतसंख्यका अथवा शतशब्दस्थानेकसंख्यावाचकत्वात् अनेकसंख्यका ये लब्धवर्णाः पण्डितास्तैरनेककविभिर्व्याघ्रर्णनीया विख्यापनीया कीर्त्तनीयेत्यर्थः अन्यत्र शतानि लब्धानि वर्णानि रूपाणि यैस्तैः शतलब्धवर्णैः अनेकवर्णैः पक्षिभिः व्याघ्रर्णनीया कीर्त्तनीया “लब्धवर्णो विचक्षण इत्यमरः” नैर्मल्यवृत्तेः नैर्मल्यस्थितौ नैर्मल्यविधौ निर्मलतायामित्यर्थः तदुग्रजात्याः अत्युच्चकोटिभूतायाः अन्यत्र उच्चैर्गिरिसंभूतायाः पयसां प्रवृत्तेः जलधाराया इवेति शेषः “यथा उग्रजातिः अत्युग्ररूपा जलधारा निसर्गनिर्मला भवति तथेयमिति भावः” स महानुभावः यस्यैतादृशी कीर्त्तिः स इति शेषः महानुभावः महाशयः ॥

यशोमती महावीरखामिनो धर्मपत्नी सापि यथोक्तविशेषणविशेषिता इति ॥ २ ॥

प्रभावती यन्महसाऽभ्रतारा,

सायंप्रकाशाद् बहुवन्दिपाठैः ।

कीर्त्तिर्विभोस्तच्छ्रवणाय मन्ये-

ऽष्टौ स्वश्रुतीस्तेन विधिर्विधत्ते ॥ ३ ॥

अन्वयः—प्रभावती यन्महसा अभ्रतारा- बहुवन्दिपाठैः सायंप्रकाशाद् विभोः कीर्त्तेः तच्छ्रवणाय विधिस्तेन अष्टौ स्वश्रुतीर्विधत्ते इत्यहम्मन्ये ॥ ३ ॥

व्याख्या—प्रभावती विद्योतमाना यत् यस्मात् यां कीर्त्तिर्विभोर्जिनेन्द्रस्य काव्यनायकानां वास्तीति शेषः सा कीर्त्तिः सायं प्रकाशात् रात्रौ प्रकाशबाहुल्यात् महसा तेजसा प्रकाशविशेषेण अभ्रतारा गगनस्य तारका इवेत्यर्थः विभोः प्रभोः कीर्त्तेर्यशसः बहुवन्दिपाठैः अनेकस्तुतिपाठकैर्मागघजनैस्तद्वारा तत् श्रवणाय श्रोतुं विधिर्व्रद्धा अष्टौ अष्टसंख्यकाः स्वश्रुतीः श्रवणेन्द्रियाणि विधत्ते विरचतीत्यहम्मन्ये

जानामि अष्टदिग्भ्यस्तदीयकीर्त्तिश्रवणायैव विधिः स्वकर्णमष्टधाऽधादि-
त्यहम्मन्ये जानामीति क्रियागतोत्प्रेक्षोपमा ॥

अन्यत्र प्रभावती पार्श्वनाथप्रभोः पत्नी यत्महसा स्वसौभाग्येन
अभ्रतारा विभोः पार्श्वप्रभोः कीर्त्तिस्तच्छ्रवणाय विधिः स्वश्रुतीः अष्टौ
विधत्ते इति ॥ ३ ॥

प्रभोः प्रवृत्तिं बहुधा यशोदा-

मनोविनोदात् सुमनःसमूहाः ।

गायन्ति नाके तरवः सुराणां,

तान् वर्धयन्ते कुसुमैर्भदम्भात् ॥ ४ ॥

भन्वयः—यशोदा सुमनः समूहा मनोविनोदात् प्रभोः प्रवृत्तिं बहुधा-
नाके गायन्ति सुराणां तरवः तान् भदम्भात् कुसुमैर्बर्धयन्ते ॥ ४ ॥

व्याख्या—यशोदाः यशो ददतीति यशोदाः यशोदातारः सुमनः-
समूहाः सुमनमान्देवानां समूहाः वृन्दाः वृन्दारकवृन्दाः मनोविनो-
दात् हृदयोच्छासात् प्रभोजिनेन्द्रस्य रामस्य कृष्णस्य च प्रवृत्तिं पुण्यच-
रितं कीर्त्तिमित्यर्थः बहुधा अनेकशः नाके स्वर्गे गायन्ति वर्णयन्ति तान्
प्रभुकीर्त्तिगायकान् देवान् सुराणां देवानां तरवः कल्पवृक्षाः भदम्भात्
ताराच्छलात् कुसुमैः प्रसूनैः वर्धयन्ते वर्धापयन्ति नीराजयन्तीति
भावः ॥ ४ ॥ गम्योत्प्रेक्षा ।

क्वचिद् विशल्या विहिता त्रिलोकी,

गन्धर्वमुच्चैःश्रवसं विधाय ।

कीर्त्या विभोर्भावनीया नयानां,

मुधा विधानेन सुधाशनानाम् ॥ ५ ॥

भन्वयः—विभोः कीर्त्या नयानां भावनेन सुधाशनानां मुधाविधानेन
गन्धर्वमुच्चैःश्रवसं विधाय त्रिलोकी क्वचिद्विशल्या विहिता ॥ ५ ॥

व्याख्या—विभोजिनेन्द्रप्रभोः कीर्त्या यशसा सहेति शेषः नयानाम् प्रभुप्रचारितसन्नीतीनां विभावनया विचारेण सुधाशनानाम् सुधाया अपृतस्य अञ्जनम्भक्षणन्तेषाममृतमोजनानां मुधाविधानेन मिध्याविधानेन निरर्थकत्वेन “ यदा प्रभुगुणाः कर्णनखादुमास्त्रायते तदा सुधाशनं अनेकप्रयत्नप्रलम्बसुधाभोजनम्ब्यर्थन्नीरसत्वादिति भावः ” गन्धर्वमुच्चैःश्रवसं विधाय गन्धर्वं गानम् प्रभुकीर्त्तिगानम् उच्चैःश्रवसं उच्चैः श्रवणं विधाय कृत्वा प्रभुकीर्त्तिगानमाकण्ठं श्रुत्वा त्रिलोकी त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी त्रिजगत् क्वचित् यत्र कीर्त्तिश्रवणम्भवति तत्रैव विशल्या दुःखरहिता विहिता कृता कीर्त्तिश्रवणेन सर्वेषां त्रिविधदुःखमुन्मूलितं भवतीति भावः ॥

अन्यत्र । विशल्या लक्ष्मणपत्नी त्रिलोकी गन्धर्वमुच्चैःश्रवसं विधाय त्रिलोक्यां तदीयकीर्त्तिमतिशयं श्रुत्वा विहिता पत्नीत्वेन स्वीकृता लक्ष्मणेन विवाहितेति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

मनोरमा वा रतिमालिका वा,
रम्भापि सा रूपवतीं प्रिया स्यात् ।
न सुत्यजा स्याद् वनमालिकापि,
कीर्त्तिर्विभोर्यत्र सुरैर्निपेया ॥ ६ ॥ .

भ्रम्यः—सुरैर्द्यत्र प्रभोः कीर्त्तिर्निपेया तत्र मनोरमा वा इति मालिका वा रूपवती सारंभा वनमालिकापि न सुत्यजा स्यात् किन्तु सुत्यत्रैव ॥ ६ ॥

व्याख्या—यत्र विभोजिनेन्द्रस्य कीर्त्तिः सुरैर्देवैर्निपेया पीता प्रभुकीर्त्तिः सादरेण श्रुता तत्र मनोरमा इति मालिका वा रूपवती सा प्रसिद्धा रम्भापि प्रिया मनोज्ञा स्यात् किन्तु सा प्रेयसीभविदुमर्हति कीर्त्तिं समाधिकमाधुरीत्वात् . वनमालिकापि न सुत्यजा स्यात्

अवश्यमेव सुत्यज्ञा भवेत् कीर्त्तैर्मधुरिमा एताभ्योऽप्यधिकेति भावः
॥ ६ ॥ अतिशयोक्तिरलंकृतिः ।

यया स-आमोदवती विधेया,

गानेन कीर्त्तैः सरसा रसज्ञा ।,

आस्येन सा स्याज्जितपद्मरूपा,

सैवोदिता चाभयवत्यपि ज्ञैः ॥ ७ ॥

अ-वय — यया स-आमोदवती विधेया कीर्त्तगानेन रसज्ञा सरसा
आस्येन सा जितपद्मरूपा स्यात् सैव ज्ञैः अभयवती अपि उक्ता ॥ ७ ॥

व्याख्या—यया कीर्त्तया स-आमोदवती आमोदवत्या सहिता
स-आमोदवती आमोदकारिणी कीर्त्तैः जिनेन्द्रकीर्त्तैः गानेन कीर्त्तनेन
रसज्ञा जिह्वा सरसा रसवतीविधेया कर्त्तव्या आस्येन मुखेन सा कीर्त्तिः
जितपद्मरूपा जितम् पराजितम् पद्मरूप कमलसौन्दर्यं यया सा जित-
पद्मरूपा सैव सा एव कीर्त्तिरेव ज्ञैः पण्डितैः अभयवती निर्भयकारिका
उदिता कथिता सा कीर्त्तिरेव सर्वाभयकारिणीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यशस्सुवर्णं विहसत्सकर्णं,

सदोपकर्णं विदधाति नृणाम् ।

सा सत्यभामा च गिरा सुसीमा,

सा लक्ष्मणा रुक्मिनृपस्वसा या ॥ ८ ॥

अ-वय — नृणां सा सत्यभामा च गिरा सुसीमा सा लक्ष्मणा या च
रुक्मिनृपस्वसा विदधाति सकर्णं यत्र सुवर्णं सदोपकर्णं विदधाति ॥ ८ ॥

व्याख्या—नृणाम्मनुष्याणां मध्ये सा प्रसिद्धा सत्यभामा कृ-
ष्णपत्नी गिरा वाण्या वाचकशब्देन सुसीमा तदभिधाना सा लक्ष्मणा
या च रुक्मिनृपस्वसा रुक्मिराजमणिनी रुक्मिणीति यावत् एताः

कृष्णपत्न्यः विहसत् सकर्ण कर्णेन सहितः मकर्णस्तं विहसत् यश-
स्विनम् कर्णनृपमपि विहसत् निन्दत् यज्ञःसुवर्ण कीर्तिसुवर्ण मदा
सर्वदा उपकर्ण कर्णसमीपं विदधाति शृणोति कृष्णपत्न्य अपि एताः
प्रभोर्यशः सदैवाकर्णयन्तीति भावः ॥ ८ ॥

गौरीव कान्त्या परिपूरणेन,

पद्मेव निश्छन्नतया जयाय ।

गान्धारिका जाम्बवती च साम्ब-

प्रद्युम्नलीलालयमाश्रयन्ती ॥ ९ ॥

भन्वय.—कान्त्या परिपूरणेन गौरीव निश्छन्नतया जयाय पद्मेव साम्बप्र-
द्युम्नलीलालयमाश्रयती गान्धारिका जाम्बवती च ॥ ९ ॥

व्याख्या—सा कीर्तिः जिनेश्वरकीर्तिरितिभावः कान्त्या दीप्त्या
परिपूरणेन कान्तिममूहेन गौरीव कृष्णपत्नी वीतभयतनयेव अथ च
गौरी पार्वतीव निश्छन्नतया निष्कपटतया जयाय त्रैलोक्यविजयाय
पद्मेव पद्मा कृष्णपत्नी हिरण्यनामकन्या सेव अथ च पद्मा लक्ष्मीः सेव
साम्बप्रद्युम्नलीलालयमाश्रयन्ती साम्बश्च प्रद्युम्नश्चेति साम्बप्रद्युम्नौ
तयोर्लीला साम्बप्रद्युम्नलीला तस्या लयं संश्लेषं संम्बन्धम् आश्रय-
न्ती संस्पृशन्ती गान्धारिका कृष्णपत्नी नग्नजित्तनया जाम्बवती कृष्ण-
महिषी जाम्बवतः दुहिता वा अथ च साम्बप्रद्युम्नलीलालयमाश्रयन्ती
अम्बपते स्निह्यतीत्यम्बा प्रकृतं शुम्भं बलं यस्य स प्रद्युम्नः तयोः
स्नेहबलयोः लीलालयं लीलासंबन्धम् आश्रयन्ती गान्धारी जाम्बवती
इत्युक्तेऽप्यम्बदेवते इत्यत्र कीर्तिरिति जते अति शेषः ॥ उपमालंकारः ।

पटोयसी कीर्तिरियं नटीव,

लोके नरीनर्ति विभोर्विभाते ।

यद्बन्दिबृन्दैरुपगीयतेऽसौ,

निपानतोऽस्या विधुरेतिकामी ॥ १० ॥

अन्वयः—प्रभो पटीयसी इयं कीर्तिः लोके नटीव नरीनर्ति विभाते असौ बन्दिबृन्दैर्यद् उपगीयते अस्या निपानतः इति कामी विधुरा ॥ १० ॥

व्याख्या—प्रभोर्जिनेन्द्रस्य पटीयसी पटुतरा इयं कीर्तिः लोके जगति नटीव नरीनर्ति भृशं नृत्यति विभाते प्रातःकाले यन्दिबृन्दैः मागधैः यद् असौ कीर्तिरुपगीयते वर्णयते अस्याः कीर्त्तः निपानतः श्रवणतः कामी कमनीयः विधुः चन्द्रः इति समाप्तः यत् कीर्तिनिपानेन चन्द्रसुपमा समाप्तैव भवतीति भावः अथवा इति प्रकाशः तं कामयते इति इतिकामी विधुरा विपण्णा कीर्त्तः सकाशादन्यप्रकाशाभावादिति भावः 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्ति'ष्वित्यमरः ॥ १० ॥

विदेहशोभाकरणेन सीता,

प्रभावती या च भुवः शिवस्य ।

लीना कवेर्वोधभरस्मराङ्गे,

रतिप्रभाश्रीहृदि कुन्ददामा ॥ ११ ॥

अन्वयः—विदेहशोभाकरणेन सीता भुवः शिवस्य या च प्रभावती कवेः लीना बोधभरस्मरा अङ्गे रतिप्रभा श्रीहृदि कुन्ददामा ॥ ११ ॥

व्याख्या—विदेहस्य विदेहदेशस्य मिथिलादेशस्य अथवा विदेहस्य देहाभिमानरहितस्य जनकनृपस्य शोभाकरणे मण्डनकरणे सौन्दर्यसंपादने कांतिविस्तारे इति यावत् सीताजनकनन्दिनीय यद्वा विशेषेण देहशोभाकरणे देहसौन्दर्यसंपादने सीता लक्ष्मीरिव अथ च विदेहस्य शिवस्य देहशोभाकरणे अर्धाङ्गसंपादने सीता उमा इव यद्वा विदेहस्य देहममत्तारहितस्य साधोः सीता गङ्गेव निर्मलेति भावः भुवः शिवस्य प्रभावती भुवः पृथिव्याः शिवस्य देवस्य स्वर्गस्येत्यर्थः प्रमा-

वती प्रभा प्रकाशिका शक्तिः कवेः कवित्वशक्तिमतः लीना आश्लिष्टा
 बोधभरस्मरा बोधभरेण ज्ञानभरेण स्मरा स्मृतिरिव अंगे शरीरे
 रतिप्रभा रतेः कामपत्न्याः प्रभा इव सौन्दर्यसम्पत्तिरिव श्रीहृदि श्रियः
 लक्ष्म्याः हृदि हृदये कुन्ददामा कुन्दपुष्पस्रगिव कुन्दकुसुममालेव सा
 क्रीर्तिर्विरराजेति शेषः ॥ ११ ॥

सीता-प्रभावती-रतिप्रभा-श्रीदामा-इति चतस्रो रामपत्न्यः
 विराजन्त इति शेषः ॥ ११ ॥

तदा समुद्भूतमया (?) दनीति-

भावः पुरे व्यासि तमः प्रसन्नम् ।

कौलीनवांस्तद्धरणेन सीता-

मापन्नसत्त्वां स वने मुमोच ॥ १२ ॥

अन्वयः—तदा समुद्भूतमयात् अनीतिः भावः तमः प्रसन्नम् पुरे व्यासि
 कौलीनवां स तद्धरणेन आपन्नसत्त्वां सीतां वने मुमोच ॥ १२ ॥

व्याख्या—तदा रामराज्यकाले समुद्भूतमयात् उत्पन्नमयात्
 अनीतिभावः अन्यायभावः जात इति शेषः सीतां विद्विपतीभिः
 सपत्नीभिस्तथा प्रपञ्चितं यथा राममनसि किमप्यनीतिभावः जात
 इति तत्त्वम् तद्धरणेन तस्याः सीतायाः धरणेन रावणगृहादानीय-
 स्त्रीकारेण तमः प्रसन्नम् सीतारावणाङ्कगताऽऽसीदिति कथं निष्कल्म-
 पेति सीतामाश्रित्य जनापवादरूपं तमः मालिन्यं प्रसन्नम् बहुलीभूतं
 पुरे नगरे अयोध्यायां व्यासि व्याप्तम् कौलीनवात् कृलाभिमानी स
 रामः आपन्नसत्त्वाम् सगर्भाम् सीताम् जनकराजदुहितरम् वने निर्ज-
 नारण्ये मुमोच तस्याज्ज जनापवादमीत्या सगर्भामपि सीतां वने त्य-
 क्तवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

अन्यपक्षे—तदा समुद्भूतमयादनीतिभावः तस्याः मदिरायाः समुद्भूतमयात् उत्पत्तेः पुरे देहे “पुरे देहे च गेहे शब्दस्तोममहानिधिः” अनीतिभावः अन्यायभावः अकीर्त्तिः व्याप्तिर्जातेति शेषः अनीतिभावो व्याप्तः प्रसन्नम् प्रभूतं तमः अज्ञानम् व्याप्तिः ‘सर्वतो व्याप्तम् तद्धरणात् तस्या आसेवनात् कौलीनवान् कुलीनस्य भावः कौलीनः कुलीनता सोऽस्यास्तीति कौलीनवान् कुलाभिमानी अथवा कौलीनः परीवादः निन्देत्यर्थः तद्वान् स आपन्नमत्वाम् आपन्नः अधिष्ठितः व्यन्तरादिर्यस्यां सा आपन्नसत्त्वा ताम् सीताम् मदिराम् वने निर्जने घुमोच तत्याज परिजहौ ‘सीता लांगलपद्धतौ जनकदुहितरि लक्ष्म्यां उमायां मदिरायां चेति’ शब्दस्तोममहानिधिः ॥१२॥

श्रीसूर्यवंशक्षितिपाश्रयेण,

प्रभूतसूत्रोरभवत्प्रसिद्धिः ।

अनङ्गशब्दाल्लवणोऽग्रजन्मा,

परः परद्धर्था मदनाङ्कुशाख्यः ॥ १३ ॥

अन्वयः—श्रीसूर्यवंशक्षितिपाश्रयेण प्रभूतसूत्रोः अनङ्गशब्दाल्लवणोऽग्रजन्मा परः परद्धर्था मदनाङ्कुशाख्यः प्रसिद्धिरभवत् ॥ १३ ॥

व्याख्या—श्रीसूर्यवंशक्षितिपाश्रयेण श्रीसूर्यवंशस्य यः क्षितिपा राजा तदाश्रयेण तदधिकारेण तदनुसारेणेत्यर्थः प्रभूतसूत्रोः प्रभूतयोरुत्पन्नयोः सीताङ्कुक्षिसंभूतयोः सूत्रोः पुत्रयोर्मध्ये इति शेषः अग्रजन्मा प्रथमप्रसूतः अनङ्गशब्दात् परः लवणशब्दस्तथा अनङ्गलवणः इत्यभिधानो ज्येष्ठः परः कनिष्ठः परद्धर्था महद्धर्था मदनाङ्कुशाख्यः मदनाङ्कुशनामा प्रसिद्धिः प्रख्यातः अभवत् अनङ्गलवणमदनाङ्कुशनामानौ प्रसिद्धौ अभवतामित्यर्थः ॥ १३ ॥

पक्षान्तरे—श्रीसूर्यवंशक्षितिपाश्रयेण पञ्चानामपि चरित्रनाय

कानां तीर्थकराणां स्वतः परम्परया वा सूर्यवंशप्रभवत्वात् कृष्णस्य च तथात्वात् श्रीसूर्यवंशक्षितिपाश्रयेण प्रभूतमृन्वोः मृन्वश्च सून्वश्च पुत्रश्च पुत्र्यश्चेत्यनयोरेकशेष इति सून्वौ प्रभूतौ च तौ सून्वौ चेति प्रभूतसून्वौ तयोः प्रभूतसून्वोः प्रसिद्धिः प्रख्यातिरभवत् अजायत अग्रजन्मा पुत्रः अनङ्गशब्दाल्लवणः अनङ्गं कामं लुनाति स्वसौन्दर्येणाद्यः करोतीति अनङ्गलवणः परः द्वीतियः कन्यारूपः सन्तानः मदनांकुशाख्यः मदनं काममङ्कुशयति उच्चेजयतीति मदनांकुशा आख्याऽभिधानं यस्य स मदनांकुशाख्यः संतानशब्दस्य पुंस्त्वात्पुत्रिदेशः मदनांकुशनाम्नी कन्या प्रसिद्धा जातेति भावः श्रीनेमिनाथपक्षे सून्वोरित्यस्यानुजयोरित्यर्थः ॥ १३ ॥

विभावसोरभ्युदये सुरायः,

प्रपञ्चतः कोऽपि महर्षियोगात् ।

चक्रे स तद्भूमिसुतात्मशुद्धिं,

सापि प्रपेदे व्रततीव्रभावम् ॥ १४ ॥

अभ्युदयः—कोऽपि सुरायः प्रपञ्चतः महर्षियोगात् विभावसोः अभ्युदये स तद्भूमिसुतात्मशुद्धिं चक्रे सापि व्रततीव्रभावप्रपेदे ॥ १४ ॥

व्याख्या—विभावसोः अग्नेः अभ्युदये प्रज्वलिते अग्निकुण्डे इत्यर्थः कोऽपि कश्चिदपि सुरायः सुरान् देवान् अयत्ते नियोजयतीति सुरायः सुरेन्द्रः महर्षियोगात् महर्षेः—तदानीमयोध्याचहिरुद्याने स्थितस्य जयभूषणमुनेः केवलज्ञानमुत्पन्नमिति सुनासीरादयः सुरास्तत्रसमाजगमुः देवाश्च सीताशुद्धिं महेन्द्रं व्यजिज्ञपन् महेन्द्रोऽपि प्रत्यनीकपतिन्तत्र नियुज्य स्वयं मुनेः केवलज्ञानमहोन्मथं विदधे इति प्रपञ्चतः निधानतः स रामः तत् प्रसिद्धम् भूमिसुतात्मशुद्धिं भूमिसुताया जानक्या आत्मशुद्धिं आत्मपूतां दिव्यरूपामित्यर्थः चक्रे विदधे सापि

आत्मविशुद्धा सीतापि व्रततीव्रभावम् व्रतस्य चारिष्यग्रहणस्य तीव्र-
भावम् चारिष्यग्रहणनिश्चयनियमम् प्रपेदे स्वीचकार यद्वा व्रततीव्र-
भावम् व्रतरूपकाठिन्ये यथावन्नियमपालनसंकल्पं प्रपेदे सीता विशुद्धा
सती जयभूषणकेचलिनः पादे प्रव्रज्यामग्रहीदिति तत्त्वम् ॥ १४ ॥

सुरानुभावाद् भुवि सत्रनिष्ठे,

जिनाग्रजाते हरिविप्रयोगात् ।

हिरण्यरेतःपुरसन्नियोगे,

देवस्तुरियादिभुवं दिदेव ॥ १५ ॥

भावव—सुरानुभावात् भुवि सत्रनिष्ठे जिनाग्रजाते हरिविप्रयोगात् हिर-
ण्यरेतःपुरसन्नियोगे देवः तुरियादिभुवं दिदेव ॥ १५ ॥

व्याख्या—सुरानुभावात् सुरायाः मदिराया अनुभावात् प्रभा-
वात् अथवा सुरस्य अग्निकुमारस्य अनुभावात् प्रभावतः भुवि पृथिव्यां
जिनाग्रजाते जिनस्य नेमिनाथस्य अग्रजाते अग्रगे कृष्णे सत्रनिष्ठे वनस्थे
अग्निकुमारेण दहमानां द्वारका विलोक्य वनवासिनि कृष्णे सति हरि-
विप्रयोगात् हरेरश्रेष्ठिप्रयोगात् विशेषेण प्रयोगात् प्रवर्धमानात् यद्वा
हरति पापमिति हरिजिनेन्द्रो नेमिनाथः तस्य विप्रयोगात् विश्लेषात्
हिरण्यरेतः पुरसन्नियोगे पुरे मन्नियोगः संगोगः पुरसन्नियोगः हिर-
ण्यरेतसः अग्नेः पुरसन्नियोगः हिरण्यरेतःपुरसन्नियोगे अग्निमातृभूते
नगरे “हिरण्यरेता हुतश्चुग् दहनो हव्यवाहन इत्यमरः” देवः कृष्णः
तुरीयादिभुवं तुरीयस्य चतुर्थस्य आदिस्त्वृतीयः ॥ चासौ भूधेति
तुरीयादिभुवं तृतीयभुवं तृतीयनरकं दिदेव जगाम ॥ १५ ॥

‘सत्रं स्थाने यज्ञभेदे सदादाने अरण्ये’ इति शब्दस्तोममहानिधिः ॥

तदाग्रजन्मा बहुशोचनेन,

मोहात्समुल्लासिविलोचनेन ।

पदे पदे चानकमोचनेन,

प्रवृत्तिमाधत्त विरोचनेन ॥ १६ ॥

अन्वयः—तदा अग्रजन्मा बहुशोचनेन मोहात् समुल्लासिविलोचनेन पदे पदे च भानकमोचनेन विरोचनेन प्रवृत्तिम् आधत्त ॥ १६ ॥

व्याख्या—तदा कृष्णदेहपरित्यागे सति अग्रजन्मा अग्रे प्रथमं जन्म यस्य न अग्रजन्मा जन्मतः श्रेष्ठः बलदेवः बहुशोचनेन अत्यन्तमन्गुना मोहात् कृष्णप्रेमतः समुल्लासी विकस्यरे विलोचने यस्य स मोहात् समुल्लासिविलोचनस्तेन भावस्नेहवशान्निर्निमेषक्षुपा पदे पदे च स्थाने स्थाने आनकस्य उत्साहस्य धैर्यस्येति यावत् मोचनेन परित्यागेन विरोचनेन विगतं नष्टं रोचनं कुत्रापि रुचिर्मनोनिर्वृतिर्यस्य तेन विगतसुखेन प्रवृत्तिम् प्रवर्त्तनं विहरणम् आधत्त प्रत्यपत्त कृष्णं स्कन्धे निधायेतस्ततः परिवभ्रामेत्यर्थः ॥ १६ ॥

वभ्राम नभ्राडिव वृष्टिधारा,

नन्दन् स वर्षार्धमुदूढबन्धुः ।

वृथा कथाभिर्ननु योधनेन,

पटुर्वभूवामरबोधनेन ॥ १७ ॥

अन्वयः—उदूढबन्धुः स नभ्राडिव वृष्टिधारा नन्दन् वर्षार्धम् वभ्राम वृथाकथाभिर्ननु योधनेन अमरबोधनेन पटुर्वभूव ॥ १७ ॥

व्याख्या—उदूढबन्धुः उदूढः स्कन्धेन धृतः बन्धुः कृष्णो येन स उदूढबन्धुः स्कन्धधृतकृष्णः नभ्राडिव मेघ इव वृष्टिधारा वर्षधारा नन्दन् अमिनन्दन् वर्षार्धसमये वृष्टिधाराः सद्मन् यद्वा वृष्टिधारा नयनाश्रुधारा नन्दन् प्रसवन् स बलदेवः वर्षार्धम् पद्मासपर्वन्तं वभ्राम विचचार वृथाकथाभिः 'कोऽपि देवः सिद्धार्थस्तदीयभ्राता मृतो देवः सन् अश्ममयं भगस्थं योजयन् बलेन विहासितः प्रत्याह यः संग्रामे

कदाचिदपि न मृतः स इदानीम्मृतो यदि जीवेत्तदा रथोऽयं सज्जो भवेत् अथ च ग्राव्णिकमलमारोपयन् तथैव विद्वसितः यदि मृतो जीवेत्तदाऽश्मनि कमलमपि रोहेदित्यादि कथाभिः अमरबोधनेन सिद्धार्थजीवभृतदेवबोधनेन पटुर्ज्ञानवान् अयम्मे आता मृतः किमेतं वहामीति जातप्रत्ययः बभूव जातः ॥ १७ ॥

आत्तव्रतस्तप्तपाः स-रानः,

क्षमाश्रमान्निर्वृतिरूपधाम ।

लब्ध्वाऽमृतस्थाशनमाससाद्,

द्राक् पञ्चमीं तां च दिवं व्यतीत्य ॥ १८ ॥

भाव्य — आत्तव्रत तप्तपा न राम क्षमाश्रमात् निर्वृतिरूपधाम लब्ध्वा द्राक् पञ्चमीम् ताम् च दिव व्यतीत्य अमृतस्थाशनम् आमसाद् ॥ १८ ॥

व्याख्या—आत्तव्रतः आत्तम् प्राप्तम् स्वीकृतमिति यावत् व्रतं चारित्र्यं येन न आत्तव्रतः गृहीतचारित्र्यः तप्तपाः तप्तमनुष्ठितं तपः योगः समाधिर्वा येन न तप्तपाः ममनुष्ठितयोगः न रामः बल-देवः क्षमाश्रमान् चारित्र्यग्रहणात् माधुरेपात् निर्वृतिरूपधाम अत्यन्तसुखमयमदनम् यद्वा क्षमा धातिः तद्रथाश्रमात् चतुर्याश्रमादित्यर्थः प्रत्रज्याग्रहणतः द्राक् झटिति ताम् प्रसिद्धाम् पञ्चमीन्दियम् पञ्चमन्व-र्गस्थानम् व्यतीत्य उपभुज्य तत्र भोग्यममयं यावत् भुज्या अमृतस्य अशनं यत्र तत् अमृतभोजनम् देवत्वम् आमसाद् देवो बभूव ॥१८॥

अथ क्षपारक्षिगणे गणेशा, विद्यातपःसत्यगवीनिवेशाः ।

संप्राप्तनिःश्रेयसभूपदेशाः, परम्पराभ्रायविदां सदेशाः ॥

भाव्य.—अथ क्षपारक्षिगणे गणेशा, विद्यातपःसत्यगवीनिवेशाः सदा-स्तनि श्रेयसभूपदेशाः परम्पराभ्रायविदां सदेशाः ॥ १९ ॥

व्याख्या—अथ अथानन्तरम् भगवन्निर्वाणानन्तरम् क्षमारक्षि-
गणे क्षमां तितिक्षां “बाह्ये वाच्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पातिके क्वचित्
न कुप्यति न वा हन्ति मा क्षमा परिकीर्त्तिता ॥ आकृष्टोऽभिहतो वापि
वा कौशेन च हन्ति वा । अदुष्टैर्वाङ्मनःकायैस्तितिक्षोः सा क्षमा स्मृ-
तेति स्मृतिः ” तां रक्षितुं पालयितुं शीलमस्येति क्षमारक्षी स चासौ
गणश्चेति क्षमारक्षिगणः तत्र यद्वा क्षमारक्षिणां गणः संघस्तत्र गणेशः
प्रधानभूताः विद्यातपःसत्यगवीनिवेशाः सत्या चासौ गौर्वाणी चेति
सत्यगवी विद्या च तपश्च सत्यगवी चेति द्वन्द्वः तेषु निवेशः अभि-
निवेश आग्रहो येषां ते विद्यातपःसत्यगवीनिवेशाः ज्ञानाध्ययनसूत्र-
तप्रवृत्तयः संप्राप्तनिःश्रेयसभूप्रदेशाः संप्राप्ता अधिगता निःश्रेयसस्य
मोक्षस्य भूप्रदेशाः भूतान्निध्यं यैस्ते अधिगतकल्याणभूमिसन्निकर्षाः
परंपराम्नायविदां सदेशाः परंपरा अविच्छिन्नो य आम्नायः संप्रदायः
गुरुक्रमो वा स परम्पराम्नायः तं विन्दन्ति जानन्तीति परम्पराम्ना-
यविदः निरवच्छिन्नसंप्रदायज्ञानिनस्तेषां सदेशाः सन्निभाः सदृशा
इत्यर्थः गणधरा राजानश्च अभवन्निति शेषः ॥ १९ ॥

गणाग्रणीः श्रीऋषभादिसेन—

स्त्रिपा जितग्लौर्घृषभादिसेनः ।

श्रीनाभिसेनान्वयिपुण्डरीकः,

प्रभाविभासी यतिपुण्डरीकः ॥ २० ॥

अन्वयः—गणाग्रणीः स ऋषभादिसेन. त्रिपा जितग्लौः घृषभादिसेनः
श्रीनाभिसेनान्वयपुण्डरीकः प्रभाविभासी यतिपुण्डरीकः ॥ २० ॥

व्याख्या—गणाग्रणीः गणेषु गणधरेषु अग्रणीः अग्रे नीयतेऽसौ
अग्रणीः गणाग्रणीः गणश्रेष्ठः श्रीऋषभः आदिर्धस्य सेनस्य स ऋषभा-
दिसेनः ऋषभसेनः तदभिधानः त्रिपा जितग्लौः त्रिपा कात्या जितः

पराजितः ग्लौथन्द्रो येन स कान्तिपराजितचन्द्रः “ग्लौर्मृगांकः कलानिधिरित्यमरः” अनेन तस्मिन् सर्वश्लाघ्यत्वं व्यज्यते वृषभादिसेनः वृषभसेनः श्रीनाभिसेनान्वयपुण्डरीकः श्रीनाभिसेनस्य नाभिनृपतेर्योऽन्वयः वंशकुलमित्यर्थः स नाभिसेनान्वयः तत्र पुण्डरीकमिव कमलमिवेति श्रीनाभिसेनान्वयपुण्डरीकः प्रभाविलासी प्रभया दीप्त्या विभासितुं शोभितुं शीलमस्येति प्रभाविलासी दीप्तिमान् यतिपुण्डरीकः यतिषु संयमिषु पुण्डरीकमिवेति यतिपुण्डरीकः अथवा यतिश्चासौ पुण्डकश्चेति यतिपुण्डरीकः ऋषभसेनः भरतचक्रवर्त्तिस्तनयस्तस्यैवापरनाम पुण्डरीक इति अत एवात्र कर्मधारयोऽपि संगच्छते ॥

चक्रायुधः श्रीवरदक्षशक्ति-

स्त्वथार्यदत्ताभिधयाऽवधार्यः ।

श्रियेन्द्रभूतिर्विबुधार्चितत्वात्,

तत्त्वानि वेत्ता तपसाऽग्निभूतिः ॥ २१ ॥

अन्वय — चक्रायुध श्रीवरदक्षशक्ति तु अथ भार्यदत्ताभिधया अवधार्यः श्रिया इन्द्रभूति विबुधार्चितत्वात् तत्त्वानि वेत्ता तपसा अग्निभूतिः ॥ २१ ॥

व्याख्या—चक्रायुधः श्रीशान्तिनाथस्य तनयः श्रीवरदक्षशक्तिः श्रीनेमिनाथस्य गणधरः तु पुनः अथ आर्यदत्तः इति अभिधया नाम्ना अवधार्यः बोध्यः श्रिया संपत्त्या कात्या इन्द्र इव देवेन्द्र इव भूतिरैश्वर्यं यस्य स श्रियेन्द्रभूतिः इन्द्रभूतिनामा श्रीमहावीरस्वामिनो गणधरः विबुधार्चितत्वात् विबुधैर्देवैः पण्डितैर्वा अर्चितत्वात् पूजितत्वात् तत्त्वानि परमार्थवस्तूनि वेत्ता ज्ञानवान् तत्त्वज्ञानवान् तपसा संयमेन अग्निभूतिः अग्निरिव भूतिः विभूतिः पराक्रमो यस्य स तपसाऽग्निभूतिः कर्मदाहकृत्वादिति भावः अथ च अग्निभूतिरित्यान्यः श्रीमहावीरस्वामिनो गणधरः ॥ २१ ॥

चर्याप्रबन्धात् स हि वायुभूति—

व्यक्तः सुधर्मा शुभपट्टधर्मा ।

अकम्पितोऽर्चिर्निचयः प्रभासः,

श्रीमण्डितः पण्डितवीर्यवासः ॥ २२ ॥

अन्वयः—चर्याप्रबन्धात् स हि वायुभूति इत्यत्र सुधर्मा शुभपट्टधर्मा अकम्पित अर्चिर्निचय प्रभास पण्डितवीर्यवास श्रीमण्डित ॥ २२ ॥

व्याख्या—चर्या प्रबन्धात् चर्याया मम्यङ्नियमपरिपालनस्य गुरुपदिष्टप्रताद्यनुष्ठानस्य अथवा चर्याया इर्यापथम्यितेः अटाट्याया वा प्रबन्धात् प्रकृष्टबन्धात् नियमात् संदर्भादित्यर्थः स हि वायुभूतिः वायुरिव भूतिः यस्य स अथवा वायुभूतिनामा गणधरः व्यक्तः व्यज्यते गुणैरिति व्यक्तः गणधरः शुभपट्टधर्मा शोभनः प्रशस्तः पट्टधर्मः पीठधर्मो यस्य स सुधर्मः शोभनो धर्मोऽस्य स तदाख्यो गणधरः अकम्पितः न कम्पते कुतोऽपीति अकम्पितः तदाख्यो गणधरः अर्चिर्निचयः प्रभामः अर्चिर्पात्तेजसा निचयः पुञ्जः राशिर्मा प्रभामः प्ररूपेण भासते इति प्रभामः पण्डितवीर्यवामः श्रीमण्डितः श्रिया तपःश्रिया दीप्त्या-प्रमया मण्डितः शोभितः इति श्रीमण्डितः अथवा गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिः मण्डयते स्मेति मण्डितः श्रीयुक्तश्चासौ मण्डितश्चेति श्रीमण्डितः मध्यमपदलोपी समामः तन्नामनो गणधरः ॥ २२ ॥

स मौर्यपुत्रः प्रतिभापत्रिणो,

मेतार्यनामाप्यनिरार्यधामा ।

श्रुतोऽचलभ्रातृतया नयाट्यो—

ऽनङ्गोऽप्यनङ्गाङ्कुशलव्यसिद्धिः ॥ २३ ॥

अन्वयः—प्रतिभापत्रिण स मौर्यपुत्र अनिवार्यधाम नि मेतार्यनामा मयाश्च अचलभ्रातृतया श्रुतः अङ्गो नि अनङ्गाङ्कुशलव्यसिद्धि ॥ २३ ॥

व्याख्या—प्रतिमया बुद्ध्या पवित्रः निष्कल्मषः इति प्रतिभा-
पवित्रः निर्मलबुद्धिः स मौर्यपुत्रः तदाहो गणधरः अनिवार्यधामा
अनिवार्यमनिरुद्धं अपराभूतमित्यर्थः धाम तेजो यस्य स अप्रतिमते-
जस्कः मेतार्यनामा मां लक्ष्मीमितः प्राप्तः इति मेतः स चासौ आर्य-
श्चेति मेतार्यः तदाख्यो गणधरः नयाद्यः नीतिमान् अचलभ्रातृतया
श्रुतः ख्यातः अनंगोऽपि अनंगाङ्कुशलन्धसिद्धिश्चेति सर्वे गणधराः २३
सुश्रीधरः सर्वहितैर्यशोभि-

दिक्शोभिना यस्य सुपार्श्वकीर्तिः ।

श्रीकेशवः क्लेशवतो विनेता,

नयेन पृथ्वीतिलकः प्रथावान् ॥ २४ ॥

अन्वयः—सर्वहितैर्यशोभिः सुश्रीधरः दिक्शोभिना नयेन यस्य सुपार्श्व-
कीर्तिः क्लेशवतो विनेता पृथ्वीतिलकः प्रथावान् श्रीकेशवः ॥ २४ ॥

व्याख्या—सर्वहितैः सर्वेषां चराचराणां हितैर्हितप्रयोजकैर्यशो-
भिः कीर्त्तिभिः सुश्रीधरः सृष्टु शोभनां चासौ श्रीश्चेति सुश्रीस्तांघ-
रतीति सुश्रीधरः शोभनश्रीमान् अथवा सर्वहितैर्यशोभिरुपलक्षितः
सुश्रीधरस्तन्नामा श्रीपार्श्वनाथस्वामिगणधरः यस्य प्रभोरिति शेषः
दिक्शोभिना दिशांशोभयतीति तेन दिशासुद्योतकारकेण नयेन नीत्या
सुपार्श्वकीर्त्तिस्तदाख्यः क्लेशवतो विनेता क्लिश्यते उपतापयतीति क्लेशः
स अस्यास्तीति क्लेशवान् तस्य विनेता शिक्षकः सत्यार्थप्रवर्चयिता
पृथ्वीतिलकः पृथ्व्यां भूमौ तिलक इवेति पृथ्वीतिलकः भूविशेषकः
प्रथावान् कीर्त्तिमान् श्रीकेशवः केशुसे शेते प्रभवतीति केशवः यद्वा
के जले शेते इति केशवः केशाद्बोऽन्यतरस्यामिति वः 'मारुने वेधसि
घ्नने पुंसि कः कं शिरोऽभ्युनो' रित्यमरः 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमद-
क्षेषु भास्करे मयूरेऽम्नौ च पुंसि स्यात्सुखशीर्षजलेषु क' मिति मेदिनी
श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भद्रपदम् कल्याणपदम् आद्रघतो स्वस्थाने निवेशयता यशोभद्रस्वामी
 तेषुपश्चात्तत्पट्टेऽभवदिति भावः अन्तरीपम् द्वीपम् जम्बूद्वीपम् अद्भु-
 ताय लोकानामिति शेषः अलंकृतं शोभितम् श्रीमहावीरस्वामिगुरुप-
 रम्परागतैरैतैर्जम्बूद्वीपमलंकृतमिति तात्पर्यः ॥ २७ ॥

संभूतपूर्वं विजयं दधानः,

स भद्रबाहुयश्शसां समुद्रः ।

श्रीस्थूलभद्रोऽपि गिरिस्तथार्य-

नाम्ना ततश्चार्यसुहस्तिसूरिः ॥ २८ ॥

अन्वयः—संभूतपूर्वं विजयं दधानः संभूतविजयः यशसां समुद्रः स
 भद्रबाहुः श्रीस्थूलभद्रः तथा आर्यमहागिरिः ततः नाम्ना आर्यसुहस्तिसूरिः २८

व्याख्या—संभूतपूर्वं विजयं दधानः संभूत इति पूर्वं पूर्वभागं
 यस्य एवंभूतं विजयं तं पदं दधानः अथ चे संभूतो रागादिविजयो
 यस्य स संभूतविजयः यशसां कीर्त्तीनां समुद्रः कीर्त्तिरत्नाकरः स
 प्रसिद्धः भद्रबाहुः भद्रौ कल्याणगुणसंपन्नौ बाहु यस्य स तथोक्तः
 ततस्तदनन्तरम् स्थूलभद्रः स्थूलमुपचितं भद्रं कल्याणं यस्य स तथा
 आर्यनाम्नागिरिः आर्यमहागिरिः परिपहाद्युपद्रवैरकंप्यत्वात् महा-
 गिरिरिवेति महागिरिः स चासौ आर्यश्चेति आर्यमहागिरिः ततस्तद-
 नन्तरम् आर्यसुहस्तिसूरिः कर्मद्रुमोन्मूलने सुहस्तीवेति सुहस्ती आर्य-
 चासौ सुहस्तिसूरिश्चेति आर्यसुहस्तिसूरिः तत् परम्परायां क्रमादागता
 एते नव श्रुतकेवलिनः ॥ २८ ॥

अन्येऽपि मान्या हरिभद्रसूरि-

शीलाङ्गनामाभयदेवमुख्याः ।

श्रीहेमचन्द्रा मलयाद् गिरीशा,

जीयासुरुयोगधिया गिरीशाः ॥ २९ ॥

अन्वयः—अन्येऽपि मान्या हरिमद्रसूरिशीलाङ्गनामा अभयदेवमुख्याः श्रीहेमचन्द्रा. मलयात् गिरीशा उद्योगधिया गिरीशा. जीयासुः ॥ २९ ॥

व्याख्या—अन्येऽपि पूर्ववर्णितेभ्योऽन्ये भिन्नाः हरिमद्रसूरिः हरिमद्रसूरिनामा १४४४ चतुश्चत्वारिंशदधिकचतुर्दशशतप्रथमप्रणेता शीलाङ्कनामा श्रीशीलाकाचार्यः आचाराङ्गसूत्रटीकाकारः अभयदेव-मुख्याः अभयदेवसूरिः नवाङ्गटीकाकृत् तथा श्रीहेमचन्द्राः श्रीहेम-चन्द्राचार्याः अनेकग्रंथप्रणेतारोऽपरवाचस्पतिरूपाः उद्योगधिया उद्यु-ज्यते इत्युद्योगः तस्य धिया बुद्ध्या उद्योगबुद्ध्या गिरीशाः सुमेरुप-र्वताः देवानां कार्पोद्योगस्तत्रैव भवतीति यथा सुमेरुर्मन्त्रणास्थानम् तथा एते इति भावः अथवा उत् उत्कृष्टो यो योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः यद्वा योगः शामनाराधनाध्यवसायः तद्धिया तन्मत्या गिरीशाः सुमेरुपर्वतकल्पाः अनेकानेकप्रत्यूहपवनेऽपि निःप्रकम्पा इति भावः मलयात् गिरीशाः मलयगिरीशा इत्यादयः सूरिश्चरा जीयासुः सर्वो-त्कर्षेण वर्चिपीरन् ॥ २९ ॥

सुवर्णवर्णं गजराजगामिनं,

प्रलम्बबाहुं सुविशाललोचनम् ।

नरामरेन्द्रेः स्तुतपादपङ्कजं,

नमामि भक्त्या वृषभं जिनोत्तमम् ॥ ३० ॥

अन्वय —सुवर्णवर्णं गजराजगामिनम् प्रलम्बबाहुम् सुविशाललोचनम् नरामरेन्द्रेः स्तुतपादपङ्कजम् जिनोत्तमम् वृषभम् भक्त्या नमामि ॥ ३० ॥

व्याख्या—सुवर्णवर्णम् सुवर्णः स्वर्ण इव वर्णो यस्य स सुवर्ण-वर्णस्तम् प्रकाशमयत्वात् तथा गजराजगामिनम् गजानां गजेषु वा राजा गजराजः हस्तिराजः स इव गंतुं शीलं यस्य स गजराजगामी तम् धीरोदात्तत्वात् निर्भोकगमनः प्रलम्बबाहुम् प्रलम्बौ बाहु यस्य स

स्फुरन्मनीपाविमलः सुभद्रा—

नुरागभागर्जुन एव लोके ।

श्रीसत्यकीर्तिर्ध्रुवमङ्गलाख्यो,

निर्व्याजसाम्राज्यवतामपीज्यः ॥ २५ ॥

अन्वयः—स्फुरन्मनीपा विमलः सुभद्रानुरागभाक् भर्तुन एव लोके
निर्व्याजसाम्प्रज्यवतामपीज्यः श्रीसत्यकीर्ति ध्रुवमङ्गलाख्यः ॥ २५ ॥

व्याख्या—स्फुरन्मनीपा विमलः स्फुरन्ती देदीप्यमाना या
मनीपा बुद्धिः सा स्फुरन्मनीपा प्रस्फुरद्बुद्धिः तया विमलः निर्मलः
सुभद्रानुरागभाक् सुभद्रायाः कृष्णमगिन्या योऽनुरागः प्रीतिस्तां
मजते इति स अर्जुनः तदभिधानः पाण्डवः निर्व्याजसाम्राज्यवता-
मपीज्यः निर्व्याजम् निष्कपटम् संपूर्णमित्यर्थः यत् साम्राज्यं सार्व-
भौमत्वम् तदस्यास्तीति निर्व्याजसाम्राज्यवान् तेषामपि ईज्यः पृथ्वः
श्रीमत्यकीर्तिः मत्या निश्चला कीर्तिर्यगो यस्य स ध्रुवमङ्गलाख्यः
ध्रुवमङ्गलनामा अभूदिति शेषः ॥ २५ ॥

तेजोविशेषाजितमानुमानु—

स्तस्यानुयातो भरतः सशङ्खः ।

प्रद्युम्नशाम्बावनुविष्णु कृष्णो,

तथोदधिधीरगभीरसंज्ञः ॥ २६ ॥

अन्वय —तेजोविशेषात् जितमानुमानुः तस्य अनुयातः भरतः सशङ्खः
प्रद्युम्नशाम्बावो अनुविष्णु कृष्णौ तयो उदधि धीरगभीरसंज्ञः ॥ २६ ॥

व्याख्या—तेजोविशेषात् तेजसां प्रभावानां विशेषात् आधि-
क्यात् जितः पराभूतः मानुः सूर्यो येन तेजोविशेषात् जितमानुः
स चासौ मानुश्चेति तेजोविशेषाजितमानुमानुः यद्वा तेजोविशेषाजितः

पराजितः भानोः सूर्यस्य भानुः किरणो येन स तथोक्तः भानुनामा-
 कृष्णतनयः तस्यानुजातः भरतः सशंसुः तस्य भानोः कृष्णतनयस्य
 अनुजातः अनुजः पश्चाज्जायमानः भरतः सशंसुः इमावपि कृष्णत-
 नयौ प्रद्युम्नशाम्बौ प्रद्युम्नः रुक्मिणीतनयः शाम्बः जाम्बवतीतनयः
 तयोर्द्वन्द्वः तौ प्रद्युम्नशाम्बौ अनुविष्णु कृष्णौ अनु पश्चात् विष्णुः
 कृष्णो यस्य स चलरामः कृष्णः वासुदेवः तयोर्द्वन्द्वः तौ अनुविष्णु
 कृष्णौ रामकृष्णौ तथा उदधिः धीरः गम्भीरः एते सर्वे कृष्णतनयाः
 तौ धीरगभीरौ संज्ञे ययोः सधीरगभीरसंज्ञः धीरगभीरनामा ॥२६॥

इत्यादिनालङ्कृतमन्तरीपं,

जम्बूसुनाम्ना प्रभवेन नित्यम् ।

शय्यम्भवेनादधताऽद्भुताय,

श्रीमद्यशोभद्रपदं स्वगोत्रे ॥ २७ ॥

अन्वयः—इत्यादिना अलङ्कृतं अन्तरीपम् जम्बूसुनाम्ना प्रभवेन नित्यम्
 भद्रमुताय स्वगोत्रे श्रीमद्यशोभद्रपदम् आदधता शय्यम्भवेन ॥ २७ ॥

व्याख्या—इत्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण अथवा जम्बूसुनाम्ना
 जम्बू इति सुष्ठुनाम यस्य तेन तथोक्तेन गुणरत्नमयत्वेन जम्बूद्वीपे
 जम्बूरिव जम्बूः स चासौ स्वामी चेति जम्बुस्वामी तेन प्रभवेन प्रभु-
 त्ववता अथ च तत्पक्षे क्रमागतेन प्रभवस्वामिना प्रभवति अस्मात्
 श्रुतमिति प्रभवेन स्वगोत्रे गां पृथ्वां त्रायते इति गोत्रः स्वस्य गोत्रः
 स्वगोत्रः तस्मिन् यद्वा स्वस्य गौः स्वगौः तां त्रायते इति स्वगोत्रस्त-
 स्मिन् अथवा स्वगोत्रे स्वकीयपरम्परापदे शय्यम्भवेन शय्याया भव-
 तीति शय्यम्भवः गुम्फनकर्त्ता “शय्या गुम्फनमिति शब्दस्तोममहानि-
 धिः” सृष्टिविधानदक्षः पालङ्घनेनेत्यर्थः तेन अथ च शय्यम्भवना-
 म्ना स्वामिना स्वशिष्यपरंपरागतेन श्रीमद्यशोभद्रपदम् यशसा कीर्त्या

प्रलम्बबाहुस्तम् आजानुबाहुम् सुविशाललोचनम् सुविशाले अतिदीर्घे
लोचने नेत्रे यस्य तम् पृथुनयनम् नरामन्दैः स्तुतपादपंकजम्
नराश्च अमराश्च इति नरामरास्तेपामिन्द्रास्तैः स्तुतम् स्तुतिविपयी-
कृतं पादपंकजम् चरणकमलं यस्य तम् जिनोत्तमम् जिनेश्वरम् वृष-
भम् ऋषभप्रभुम् भक्त्या श्रद्धया प्रेम्णेत्यर्थः नमामि नमस्करोमि
॥ ३० ॥

सौरं महः श्रीतपसां गणेऽस्मिन् ,

देदीप्यते सौम्यमपीह कीर्त्या ।

सप्तार्थसंधानजकाव्यमेतत् ,

तदुद्भवं तेन शुभं चिराय ॥ ३१ ॥

अन्वयः—श्रीतपसां गणेऽस्मिन् सौरम् महः इह कीर्त्या सौम्यम् भवि
महः देदीप्यते एतत् सप्तानुसंधानजकाव्यम् तदुद्भवम् तेन चिराय शुभम् ३१

व्याख्या—अस्मिन् पुरो दृश्यमाने तपसांगणे तपोगच्छे अथवा
तपसां व्रतविशेषाणां गणे मग्नदाये सौरमहः सूरस्य सूर्यस्य इदम्
सौरम् महस्तेजः तपसः कर्मदाहकत्वात् सौरतेज इव तेजस्तप्रेति अथ
च सूरराचार्यपदपदकस्य इदम् सौरम् सूरिसंबन्धिमहस्तेजोऽस्मिन्
अथ न कीर्त्या यशसा सौम्यम् सोमस्य चन्द्रस्येदम् सौम्यम् चान्द्रम्
सर्वेषामनुकूलत्वात् महस्तेजः इह गणे देदीप्यते अतिशयेन विराजते
एतत् सप्तार्थसंधानजकाव्यम् सप्तार्थस्य सप्ताभिधेयस्य यत् संधानमनु-
सरणम् तस्माज्जातमिति सप्तार्थसंधानजं च तत् काव्यञ्चेति सप्तार्थसं-
धानजकाव्यम् तदुद्भवम् सूर्यवंशीयगजतेजोभवम् चन्द्रवंशीयनृपो-
द्भवम् सूरिपरम्परोद्भवञ्चेत् तेन उभयतः पूतंत्वान् चिराय चिरम्
शुभम् कल्याणजनकं भूयादिति शेषः ॥ ३१ ॥

पूर्वं श्रीहीररूपं तदनु कनकवत्पुण्यशीलानुभूतं,
पञ्चार्हद्रामकृष्णाभ्युदयकमलया सिद्धिचारित्रपूतम् ।
शुद्धं राज्ये कृपायाश्चरितमदुरितं नन्दतात् सत्प्रसादात्,
श्रीमन्मेघायमानं मनसि रसभरैर्नित्यमुन्नीयमानम् ॥३२॥

अन्वयः—पूर्वं श्रीहीररूपम् तदनु कनकवत् पुण्यशीलानुभूतम् पञ्चार्ह-
द्रामकृष्णाभ्युदयकमलया सिद्धिचारित्रपूतम् शुद्धम् कृपाया राज्ये अदुरित चरितं
श्रीमत् रसभरैर्मनसि मेघायमानम् उन्नीयमानम् सत्प्रसादात् नन्दतात् ॥३२॥

व्याख्या—पूर्वम् प्रथमम् श्रीहीरमिव वज्रमणिरिव रूपं स्वरूपं
यस्य तत् तथोक्तम् तदनु तत्पश्चात् कनकवत् स्वर्णवत् सुवर्णतुल्यम्
पुण्यशीलानुभूतम् पुण्यम् सुकृतम् शीलमाचारः ताभ्यामनुभूतम्
सम्बद्धम् अथवा पुण्यशीलैः पवित्राचारिभिः अनुभूतमधिष्ठितम् चरि-
त्रनायकत्वेनोपवर्णितम् पञ्च ते अर्हन्तश्चेति पञ्चार्हन्तः रामश्च कृष्ण-
श्चेति रामकृष्णौ पञ्चार्हन्तश्च रामकृष्णौ चेति पञ्चार्हद्रामकृष्णाः तेषाम्
अभ्युदय एव इष्टसाधनमेव कमला लक्ष्मीः इति पञ्चार्हद्रामकृष्णाभ्यु-
दयकमला तथा सिद्धिचारित्रपूतम् मोक्षजनकचारित्र्येण प्रश्रज्यया
अथवा सिद्धिर्षुद्धिः सुरत्वादिलब्धिः तथा पूतम् पवित्रम् निष्कल्म-
षम् कृपायाः दयाया राज्ये दयामात्राज्ये अदुरितम् दुरितरहितम्
निष्पापम् चरितम् आख्यानम् मनसि चित्ते रसभरैः शान्तादिरसानां
भरैर्भरैः अथ च रसानां जलानां भरैर्भरैः श्रीमन्मेघायमानम् मेघ-
मिवाचरितम् घनायमानम् नित्यम् मततम् उन्नीयमानम् उद्धूर्त्तक्रिय-
माणम् अथ च दृश्यमानम् सत्प्रसादात् मताम् सजनानाम् प्रसादात्
अनुग्रहात् नन्दतात् आनन्दम् प्राप्नुयात् महत्त्वमनुभूयादित्यर्थः ॥
॥ ३२ ॥

अथ च पूर्वम् श्रीहीररूपम् श्रीहीरविजयस्वरूपम् श्रीहीरविजय-
स्वरूपेण स्थितम् तदनु तत्पश्चात् कनकवत् कनकविजयस्वरूपवत्
ततः पुण्यशीलानुभूतम् पुण्यः पवित्रो यः शीलः शीलविजयः तेन
अनुभूतम् अधिष्ठितम् पञ्चसंख्यकाये अर्हन्तः रामकृष्णौ च इति
पञ्चार्हद्रामकृष्णाः तेषामभ्युदयकमलया कमलविजयश्च इति पञ्चार्ह-
द्रामकृष्णाभ्युदयकमला तथा सिद्धविजयः चारित्र्यविजयः ताभ्याम्
पूतम् पवित्रम् कृपायाः कृपाविजयस्य अद्भुतम् निर्दुष्टम् चरितम्
मेघायमानम् मेघविजयेन अपमानम् नीयमानम् एतच्चरितम् सत्प्र-
सादात् सज्जनजनानुग्रहात् नन्दतात् आनन्दमाप्नुयात् ॥ ३२ ॥

इति श्रीसप्तसंधाने महाकाव्ये तपायच्छे भट्टारकश्रीविजयग्लराय्ये

महोपाध्यायश्रीमेघविजयगणिविरचिते परम्पराधिकारवर्णने

नाम नमः सर्गं ॥ श्री ॥

॥ ग्रन्थ प्रशस्तिः ॥

सूत्रतः सूत्रिता ग्रन्थे, द्विचत्वारिंशदन्विता ।

चतुःशतीह काव्यानां, सप्तसंधाननामनि ॥ १ ॥

श्रीहंसचन्द्रसूरीशैः, सप्तसंधानमादिदम् ।

रचितं तदलामे तु, स्तादिदं तुष्टये सताम् ॥ २ ॥

वियद्रममुनीन्द्रनां (१७६०) प्रमाणात् परिवत्सरे ।

कृतोऽपमुद्यमः पूर्वाचार्यचर्पाप्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥

॥ इति ग्रन्थ प्रशस्तिः ॥

टीका प्रशस्तिः ।

श्रीमन्महेन्द्रमुकुटोपलरंजितांघ्रि-

पंचार्हतस्तवनसंस्तवसंस्कृता या ।

श्रीरामकृष्णचरिते सरणी नवीना,

नेमेः पवित्रचरणे क्रियतेऽर्पणा सा ॥ १ ॥

यस्योच्चैर्जनतोपकारकरणप्रख्यातकीर्त्तित्रजः,

शुद्धाचारघनप्रचारचरणादक्षुण्णरक्षाव्रतः ।

विद्याकांतनितांतशांतसहजस्वांतप्रभाखण्डिता-

ऽविद्याघ्नांतततिःसदा विजयते श्रीवर्धमानः प्रभुः ॥२॥

अमन्दस्वच्छन्दोच्छलितललितच्छन्दविशद-

च्छटाच्छायाक्षिप्तक्षणिकजगदच्छुद्रविभवः ।

क्षमापीठे क्षांतिः प्रसरति यदीयाधरतरा

क्षमाभूमिः क्षित्यां चरमजिनपोऽसौ विजयते ॥ ३ ॥

तदीये सत्पट्टे क्षपितततकर्मागततमाः,

शमारासग्रामक्तमणघनघामानिगममाः ।

अजिह्मस्वाचारक्षमघृतसुलक्ष्माशिवरमा-

समालम्बप्रेमाऽभवदिह सुधर्माद्युनितमः ॥ ४ ॥

ततो जम्बूस्वामी रुचिरतरजाम्बूनदरुचि-

स्तदीये पट्टाब्धावजनि जनतानन्दनकरः ।

जगज्जन्तूदारांकुरजनननिर्व्याजजलदो

ज्वलत्कर्मज्वालाशमनजलधिर्जैत्रविभवः ॥ ५ ॥

तपोगच्छच्छायायदवधिरभूत्साधुनिकरे,
 यदीयाच्छच्छाया क्षपयति महामोहतपनम् ।
 समागच्छत्पट्टे तदनु भुवि रोचिष्णुरधिक-
 श्वतुश्वत्वारिंशत्तम इह जगच्चन्द्रमुनिराद् ॥ ६ ॥

यस्योपदेशमहिमा ननु वर्ण्यते किं,
 सम्राट्महानकबरोऽपि च संप्रबुद्धः ।
 पट्टेऽट्टसागरमिते प्रबभूव हीर-
 सूरिः समस्तमुनिवृन्दविविक्तहीरः ॥ ७ ॥

सद्बुद्धिबुद्धिविजयस्तदनुक्रमेण,
 पट्टेऽक्षिबासरमितेऽजनि शांतमूर्च्छिः ।
 यः सर्वदा भुवि जनावनवद्वलक्ष्यो,
 लक्ष्मीचकार निरवद्यशिवारूपलक्ष्मीम् ॥ ८ ॥

तत्पट्टपंकजविकासनभानुमाली,
 चंचन्निशाकरसमुज्ज्वलकीर्त्तिशाली ।
 श्रीवृद्धिवृद्धिविजयोऽभवदुग्रशील-
 शाली सुशासनविभावकशिष्यमाली ॥ ९ ॥

राजद्राजगुणोजनावनमहत्संधानुसंधानवान्,
 तीर्थोद्धारदृढवतो व्रतिजनज्ञानप्रचारोत्सुकः ।
 सम्यग्बोधितराजमण्डलनमत्पादारविन्दोऽभव-
 तत्पट्टाम्बुनिधावखण्डशशभृत् श्रीनेमिषरीश्वरः ॥१०॥
 योऽयं सम्प्रतिशासनोन्नतिकरः शिष्टान्विनेयान् भृशं-
 नानादेशविशेषकेषु सुकृतोद्वाराय संप्रेषयन् ।

नित्यं सञ्जनतोपकारकरणे लग्नो निमग्नः शिवे-

सद्धर्मोपचयाञ्चितो विजयते ह्येको धरामण्डले ॥ ११ ॥

तस्यप्रभोत्थरणपंकजचंचरीको-

विद्यावदात्तविजयामृतसुरिनामा ।

स्वीयान्यदीयनिगमागमपारदृशवा-

विश्वासभूमिरधिभूमिसमस्तजन्तोः ॥ १२ ॥

सोऽयं शास्त्रविशारदो बहुगुणग्रामैकधामा कवि-

रत्नः प्रोच्छलदच्छशरदशशिव्योत्स्नाभकीर्तिव्रजः ।

विद्वन्मण्डलमण्डनोऽमलमना मट्टारकाचार्यकः,

शुद्धाचारविचारचर्चितसदाचारांचितो राजते ॥ १३ ॥

कार्पव्यवाणिज्यपुरे पुरन्दराऽमरावतीहीपदमाददाने ।

श्रीमद्गुरोः शासनसन्नतांगो वासं चतुर्मासमचीकरत्नः ॥ १४ ॥

श्री न्यालचन्द्रादिकसंघसत्कृत-

स्तेषामतीवादरणीयभावतः ।

श्री सप्तसंधानककाव्यटीका-

कृते मुहुः प्रार्थनयानुरंजितः ॥ १५ ॥

अनल्पपत्नैकमना अनाविलामरीरचत्तसरणीं सुविष्टिम् ।

न धीघनाः कापि परार्थभावनापृथङ्ना जायत एव जातुचित् ॥ १६ ॥

कृतिरियं कृतिनां नयनक्रमावतरणात्परिपूतकृता यदि ।

सफलतां प्रलभेत तदा भृशं सुजनतुष्टिरहोऽतिगरीयसी ॥ १७ ॥

गुणनिधिनिधिचन्द्रे १९९३ सम्मिते हायने स-

न्नमसि विमलपक्षे व्यालतिथ्यां बुधेऽह्नि ।

इयमलभत पृच्छिं नेमिसज्जन्मतिथ्यां,

भवतु च सरणीयं तेन तेषां मुदेद्राक् ॥ १८ ॥

तदियं सरणी लभतां गुरुजनपादप्रसन्नतां शश्वत् ।

आकल्पांतं भूमौ भूयान्निःपङ्किला भूयः ॥ १९ ॥

तदीय-

विनीतविनेयविनेयो धुरन्धरविजयः

—: शुद्धि-पत्रम् :—

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	२	शशाङ्काक	शशाङ्काङ्क	२६	१०	उपरीत्यर्थ	उपरीत्यर्थः
२	१७	शशाङ्गिना	शशाङ्गिनां	२६	२३	बोधव्यः	बोद्धव्यः
२	१६	रामयोदेवा	रामयोदेवा	३२	३	कृतवत्यर्थः	कृतवत्यर्थं
३	४	इवस्थापिका	इवस्थापक	३४	६	भृङ्गेशः	भृङ्गेशः
८	१८	सरात्	सरोचरत्	३६	१७	चतुषष्टि	चतुःषष्टि
६	१०	यानमूढः	यानम्	३७	३	तेस्तथोक्तेः	तेस्तथोक्तेः
६	१३	महान्तरवात्	महान्तरवात्	३७	६	नेऽपरागास्त	नेऽपरागास्तैः
६	१४	रस्यासौ	रस्यासौ	३७	११	जना	जनाः
६	१८	सशोषः	सशोच	३८	१	सुनिपुणानां	सुनिपुणानां
६	१६	शुचेत्	शुचेत्	३८	४	ययोरस्येति	ययोरस्येति
१०	६	श्रुत्यविहितस्य	श्रुत्याविहीनस्य	४०	१	बहुधान्य	बहुधान्य
११	११	पाहन	चहन	४०	६	सभीष	सभीष
११	२३	भगवेष	भगवेषः	४०	१०	कृपन्वित	कृपावित
१२	११	समभ्यास्यते	समभ्यास्यते	४०	१३	संस्कृतापैकाव	संस्कृतापैकाव
१२	१३	दृढयज्ञाद्	दृढयज्ञाद्	४०	१६	विशाळिना	विशाळिता
१२	१४	काण्टकिन	काण्टकिनः	४१	१	प्राणीनां	प्राणिनां
१२	१७	दृष्टान्त	दृष्टान्त	४१	१६	भावश्चमेव	भावश्चमेव
१२	२०	नृणाम्	नृणाम्	४२	२	विताम्बरा	पीताम्बरा
१४	४	प्रक्षेपान्	प्रक्षेपान्	४४	१७	सुप्रभाताः	सुप्रभाता
१४	६	शशिचरणे	शशीचरणे	४५	६	वीर्यक	वीर्यक
१४	२३	मेदिनी	मेदिनी	४५	१५	वृद्धा	वृद्धा
१५	१५	नीक्षणात्	नीक्षणात्	४६	१	विश्वसादभीष्टः	विश्वसादभीष्टः
१५	२३	काङ्वादि	काङ्वादि	४८	२३	नेत्रेः	नेत्रे
१६	१५	निम्तर	निम्तर	४६	२	द्विर्यदित्यर्थः	द्विर्यदित्यर्थः
१६	२०	वाचयाः	वाचयाः	४६	१	दुस्तिथेपहाराः	दुस्तितापहाराः
१६	२३	सम्बन्धात्	सम्बन्धात्	५०	८	वीक्षित	विक्षित
१७	२१	रोपणात्	रोपणात्	५२	६	मेदिनी	मेदिनी
१८	१	वचयोः	वचयोः	५४	१५	मास्ताम्	मासेताम्
२१	१६	सेकाग्रतप	सेकाग्रतप	५७	८	सक्रिया	सक्रिया
२३	२०	पततीतीत्यर्थः	पततीत्यर्थः	"	१०	"	"
२६	८	प्रपतद्वाङ्मा	प्रपतद्वाङ्मा	"	११	"	"

पृष्ठां संक्रिः	भद्रुदम	शुद्धम्	पृष्ठां संक्रिः	भद्रुदम	शुद्धम्
२४०	६ सैन्येरिति	सैन्यैरिति	२८१	१ सञ्चत	सतत
२४२	११ छद्मता	छद्मता	२८१	१७ स्थितिमा	स्थिति.
२४१	११ अप्रयोजि	प्रयोजि	२८२	१८ निदिमर्ष	निदिमप
२४४	६ कतिचिमत	कतिचिद्मत	२८५	८ प्रीष्ट	प्रीष्टेः
२४५	४ शेषः	शेषः	२८६	२२ दुर्धम्	दुर्धम्
२४६	८ शुभजे	शुभजे	२८५	२० लुप्तोपमा	लुप्तोपमा
२४६	१२ चक्रक्षिप्तः	चक्रक्षिप्तः	२८९	६ मीर्विके	मीर्विके
२५०	१६ नोपकक्षितः	नोपकक्षितः	३००	५ धी	धी
२५१	२० भावता	भावता	३०१	१६ महोधापी	महोधापी
२५२	१ महाख्याय	महाख्याय	३०१	२० महद्वरि	महाद्वरि
२५२	८ समागतैः	समागतैः	३०२	१० द्वादशम	द्वादश
२५२	१७ कल्याणैः	कल्याणैः	३०३	६ युद्धति	युद्धति
२५५	६ प्रयत्नाने	प्रयत्नाने	३०५	२० महकारं	महकारं
२५६	१४ शत्रुघ्न	शत्रुघ्न	३०५	२१ प्रभवेत्	प्रभवेत्
२५७	१२ प्रेम्णः	प्रेम्णः	३०६	१ विपर्य	विपर्यय
२५६	१ चरणम्	चरणम्	३११	११ विभायन्	विभावयन्
२६१	१० पातेष्टम्	पातेष्टम्	३१७	४ प्रकाशितु	प्रकाशितु
२६२	६ दिग्गुहा	दिग्गुहा	३२३	१३ जयितुं	जितुं
२६२	१६ तदनुदीक्यात्	तदनुदीक्यात्	३२४	१४ "	"
२६२	२० अस्तुमाकट	अस्तुमाकट	३२५	२ "	"
२६४	४ पुनरावृत्ति	पुनरावृत्ति	३२६	३ जनिताः	जनिता
२६४	६ द्रामेषु	द्रामेषु	३२६	१७ मन्त्रवकाशे	मन्त्रवकाशे
२६६	४ वीन्द्रिय	वीन्द्रिय	३३०	४ मन्त्रहिता	मन्त्रवहिता
२७०	११ महासा	महासा	३३२	२१ आक्षयः	आक्षयः
२७३	२ विधीयमान	विधीयमान	३३५	१३ वरदा	तस्या
२७४	७ ररष्टम्	भरष्टम्	३३५	२१ प्रासगन्	प्रासगन्
२७४	१७ गणेन	गणेन	३३७	१४ गजवती	गजवती
२७४	२१ कुचेन	कुचे	३३८	६ मज्जिता	मज्जितो
२७८	१७ दृष्टि	दृष्टि	३३८	६ भवन्ति	भवति
२७८	२० दिग्गच्छाद्-	दिग्गच्छाद्	३२८	११ संमति	संमितिः
२७६	३ सर्वात्मनो	सर्वात्मना	३४०	३ अप्राप्नुवत्	प्राप्नोत्
२८०	८ साधनैः	साधनैः	३४०	१६ निरसत्	निरासत्

शुद्धम् पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	शुद्धम् पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३४०	२० स्थिर्भवेत्	स्थितिर्भवेत्	३६६	७ मना	मना
३४१	७ हिंसक	हिंसक	४००	२३ प्रमया	प्रमया
३४२	४ भस्यता	भस्यत	४०१	१ पूर्वम्	पूर्वम्
३४३	६ घ्छेदन	छेदन	४०१	२ भस्मिनामयित्वा	नामयित्वा
३४४	१६ स्थनया	स्थनेन	४०१	१८ विभाष्य	विभाष्य
३५०	६ सस्वोपे	सस्वोपे	४०४	१४ ऋषभ	ऋषभ
३५३	४ चक्रभृत्	चक्रभृत्	४०६	१० महापरा	महापरा
३५५	३ तपनतनयः	तपनतनयः	४०७	१ महास्तवैः	महोत्सवैः
३५७	४ प्रहस्त	प्रहस्त	४०८	२० नेनवै	नेनवै
३६६	४ विचकास	विचकाम	४१०	१ कृतयो	कृतयो
३७०	४ शयते	शेते	४१३	२३ हृदय	हृदयस्य
३७०	१५ शयते	शेते	४२५	१ अधिकेति	अधिक इति ।
३८७	१६ पद्यं	पद्यं			

॥ श्री गौतमस्वामिने नमः ॥

-: श्री जैन साहित्य वर्धक सभा :-

स्थापनाः—संवत् १९६५ ना जाइस्वा शुद्धि २, (पीठने) ते शुक्लारे
 आचार्य महाराज श्रीमद् विजयाभूतसूरीश्वरजी महागुरुश्रीना
 उपदेशयी आ सभा गेठे नेमुळाधनी वाडीना उपाधयमां
 स्थापवामां आपी छे.

उद्देशः—पूर्वाचार्य कृत तेमज्ज नवीन न्याय व्याकरण साहित्य विगेरे
 विपणक ग्रन्थे तेमज्ज तेना पर व्याख्याओनुं प्रकाशन करवुं
 तेमज्ज ज्ञान त्रिदिना माधनोमां यथासकित उद्यमवतं रक्षेवुं.

प्रकाशन विभागांना नियमो

१. पेटा विभाग तरीके लुफ लुफ नामनी ग्रन्थमात्राओ जापी शकागे.
२. ग्रन्थमाला माटे ते निमित्ते एकत्र करवामां आवेळ कुंड अर्धवामां आवगे.
३. ग्रन्थमालांना प्रेरकनी आज्ञा अनुसार कार्द कवामां आवरो
४. ग्रंथना भेरीधक मुनि महाराजने पयास कोपीओगेट आपवामां आवरी.
५. ते ग्रन्थनी विगेण नकल ५० तेमनी छेळा मुज्ज्ज अथवा भवा
 वतंन अन्य जापी छंराने भेट आपी शकागे.

૬
સભાના નિયમો.

૧. સંસ્થાના નાણાં બેંકમાં કમીટી પૈકીમાંના ચાર ગૃહસ્થોને નામે રહેશે.
૨. તેઓમાંના એની સહીથી બેંકમાંથી નાણાં ઉપાડી શકાશે.
૩. કાર્યવાહક ત્રણમાં એક ટ્રેઝરર અને બે સેક્રેટરીઓ ગણવામાં આવશે.
૪. ફંડનો દિસાખ સેક્રેટરી તરફથી કમીટીમાં પાસ કગવવામાં આવશે.
૫. વ્યવસ્થાપક કમીટીની નિમણૂંક ત્રણ વર્ષ માટે કરવામાં આવી છે. અને પાંચીથી ફરીથી નિમણૂંક કરવામાં આવશે.
૬. સંસ્થાની ઓફીસ સુરતમાં રહેશે.
૭. ટ્રેઝરર તરીકે શેઠ નવલચંદ ખીમચંદ કામ કરશે. અને તેઓ તરફથી નાણાની પહોંચ આપવામાં આવશે અને સેક્રેટરી નાણાં વસુલ કરશે અને પહોંચ આપશે.
૮. સેક્રેટરી તરીકે કેશરીચંદ હીરાચંદ, નેમચંદ મોતીચંદની નિમણૂંક કરવામાં આવી છે.
૯. ત્રણ વર્ષ માટે કમીટીમાં નીચેના સદ્ગૃહસ્થોની નિમણૂંક થઈ છે

૧ શેઠ નવલચંદ ખીમચંદ ટ્રેઝરર-ગોપીપુરા

૨ શેઠ બાલુભાઈ ખીમચંદ કલ્યાણચંદ-ગોપીપુરા

૩ શેઠ હીરાચંદ સુનીલાલ દાલીઆ-ગોપીપુરા

૪ શેઠ છગનલાલ ધનંજીભાઈ સગરામપુરા

૫ શેઠ સુનીલાલ કલાણચંદ નવાપુરા

૬ શેઠ ચંદુભાઈ મગીનચંદ કપુરચંદ હરીપુરા

૭ શેઠ હરજીવનદાસ ગોમાજી નવાપુરા

૮ શેઠ બાલુભાઈ ઉત્તમચંદ વડાચૌડા

૯ શેઠ ચંદુલાલ છગનલાલ છાપરીયા શેરી

૧૦ શેઠ કેશરીચંદ હીરાચંદ સેક્રેટરી ગોપીપુરા

૧૧ શેઠ નેમચંદ મોતીચંદ " "

એ પ્રમાણે અગીવાર ગૃહસ્થોની કાર્યવાહક કમીટી રહેશે.

આ સભાની શુભ સરખાત તરીકે આચાર્ય મહારાજ ત્રી વિજયામૃત-સૂરીવરજી મહારાજ તરફથી અમૂલ્ય ગ્રન્થો પ્રકાશન કરવાને સંસ્થાને સોંપવામાં આવ્યા છે. તે 'શ્રી વૃદ્ધિ નેમિ અમૃત ગ્રન્થમાલા' તરીકે પ્રમટ કરવામાં આવશે.

૭

“ શ્રી વૃદ્ધિ નેમિ અમૃત અન્થમાલા ”

કાર્ય:-આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયાનંતસૂરીશ્વરજી મહારાજ તેમજ તેમના શિષ્યોએ વિરચિત ન્યાય સાહિત્ય વિગેરે વિષયના અન્યો છપાવી પ્રગટ કરવા

ફંડ વ્યવસ્થા:-આ અન્થમાલાના ફંડ માટે નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે.

૧૦૧	અર્પનાર મૂલરથ આ અન્થમાલાના 'સંરક્ષક' ગણ્યારો.
૫૧	" " " " " મહાપત્ર "
૨૫	" " " " " સભ્ય "

તેમને આ અન્થમાલા તરફથી જ્ઞાત પડતા અન્યોની અનુક્રમે ચાર (૪) એ (૨) અને એક (૧) નકલ ભેટ આપવામા આવશે.

શ. ૧૧) જોહામાં જોઈથી રકમ તરીકે આ અન્થમાલમા સ્વીકારવામા આવશે

અમેતે પ્રકટ કરવા સોપેલ અન્યોમાથી અગ્રેએ

- ૧ પ્રથમ અન્થ-શ્રી પરમાત્મ સંગીત રસસોતસ્વિની પ્રકટ કરેલ ઈ
- ૨ દ્વિતીય અન્થ-આ સમસન્ધાન મહાકાવ્યને 'સરણી' ટીકા સાંચ પ્રકટ કરીએ છીએ.
- ૩ તૃતીય અન્થ-સાહિત્ય શિક્ષા મંજરી (શ્લોક તેમજ કાવ્ય રચવાની તેમજ તેનું રહસ્ય જાણવાની પદ્ધતિનો અન્થ) હુંક મમયમાં પ્રકટ થશે

આ શિવાય ક્રમે ક્રમે 'તિથિચિન્તામણી' 'પ્રભા' ટીકા સુકતા, 'અપહનખાણ' લઘુ ટીકા સામે વગેરે અન્યો પ્રકટ કરવા ભાવના રાખીએ છીએ

‘અરક્ષક’ ના નામો.

૫૦૧ શ્રી હરજી જ્ઞાન શાળાના જ્ઞાન ખાતામાંથી (સુપ્રતમ-માન મહાકાવ્ય-માટે)	૨૦૧ શાહ મીતાબાઈ કલ્યાણચંદની પેદી કલ્યાણ
૧૦૧ શાહ રીવચંદ વળેચંદ	૧૦૧ શાહ કલ્યાણચંદ વળેચંદ
	૧૦૧ શાહ વળેચંદ :પ્રમાણ

‘सहायक’ ना नामे .

७५ वडासोढाना श्री मंथ तरुथी	५१ शाह धेलाभाष्ट गतनयं उवेरी
५१ शाह छगनलाल धनलुभाष्ट	५१ शाह यंदुलाल छगनलाल
५१ नगीनयं कपुरयं	५१ शाह भाण्डेकरयं उवेरयं
५१ सुनीलाल गुलाबयं दण्णिया	५१ शाह साकरयं पुशालयं
५१ शाह कीडालाष्ट मडणयं सरैया	५१ मुखयं गुलाभीदास पंजात
५० शाह नगीनयं कपुरयं नरीवाणा	५१ हरभयं तापीदाम लाडडावाला
५१ शाह वीरयं हरलुवनदामनी कुं.	५१ शाह हलीयं वीरयं श्री
५१ शाह भगनलाल देवयं नरीवाला	५१ शाह कल्याणयं देवयं

‘सक्य’ ना नामे.

२५ शाह नवलयं भीमयं उवेरी	२५ शाह वीतीदयं मोहनलाल
२५ शाह लाष्टयं लालभाष्ट	२५ शाह कल्याणयं देवयं दा.
२५ शाह मंगुलाष्ट आलुभाष्ट	तेमना पुत्री जेन नेमकां
२५ शाह दीपयं धग्भयं दा	२५ शाह नानुभाष्ट देवयं
तेमना पुत्री कीडीजेन	२५ शाह अमीयं नवलयं
२५ मंगलभाष्ट मुखयं अदालतवाणा	२५ शाह हलसुभाष्ट जेहाभाष्ट
२५ शाह यीमनलाल नगीनदाम	२५ शाह पुवयं तलकरयं
२५ शाह नवलयं धेलाभाष्ट	२५ शाह नेभयं वीरयं
२५ शाह धेलाभाष्ट दीपयं	२५ शाह धेलाभाष्ट अमीयं
२५ शाह छगनलाल कीडालाष्ट	२५ शाह जंजीबदाम लालभाष्ट
२५ शाह सुनीलाल वमणयं	२५ शाह धेलाभाष्ट राययं
२५ ललुभाष्ट गुलाबयं	२५ शाह भीमयं ललुभाष्ट
२५ शाह कावीदाम गतनयं	२५ शाह मवायं मेतीयं
२५ शाह असदप्रभ सुरयं अनामी	२५ शाह भाण्डेकरलाल डालाभाष्ट
२५ शाह केशरीयं सुनीलाल अनामी	२५ शाह केशवलाल कगनदाम
२५ शाह अमीयं गोर्वीदण्ड	२५ शाह वलसेन नगीनदाम
२५ शाह पीयं पुमयं,	२५ शाह कल्याणयं देवयं दा.
कडीरयं कपुरयं	तेमना पुत्री जेन भगन
२५ शाह आलाभाष्ट भगनलाल	२५ मोहनलाल भगनलाल अनामी

